श्रीकाशीपुर्य्यांस्थितश्रीपृथिवीयाख्यनगराधिराजमहाराजइन्द्रकिशोरबहादुरसूनुश्रीमन्महाराजह
रीन्द्रकिशोरबहादुराणांनिकेतनेश्रीमदुदासीनसाधुपण्डितस्वरूपदाससंशोधितंकारकाव
लीमुक्तावलीदिनकरीरामरुद्रीटिप्पणीसहितपुस्तकंगोवर्धनदासाभिधेयेनमयाहरि
हररत्नाकराख्यस्वीययन्त्रालयेमुद्रितं येषांमहाशयानामपेक्षाभवेत् तै[illegible]गल्ली
स्थितपण्यवीथिकायाःपश्चिमद्वारनिकटवर्त्तिनिमदीयपण्यालयेसंमिलिष्यति·

प्रतिबन्धकस्यसत्वात्तव्यक्त्यभेदोविषयः किन्तुतत्सजातीयाभेदोविषयइतिभावः ॥ १६९ ॥ भानुस्सरणस्यपरिभाव्यचशास्त्रसार
मुक्तावलीकिरणएषपितृप्रदिष्टः ॥ सद्युक्तिभिर्दिनकरेणकरेणसोयन्नीतःप्रकाशपदवींसुधियांमुदेस्तु १ मुक्तावलीप्रकाशोयःस्वान्ता
नतिमिरापहः तेनसन्तोषमायातुनीलकण्ठःसतीप्रियः ॥ २ ॥ ❀ ॥ इतिश्रीमद्दिनकरभट्टविरचितान्यायसिद्धान्तमुक्तावलीदी
पिकासमाप्ता ॥ ❀ ॥ अथनिरूपणक्रमः ॥ ❀ ॥ अत्रप्रमेयसन्दर्भः क्रमेणैवविलिख्यते प्रागुद्देशः पदार्थानांसाधर्म्यंविनि
रूपणम् १ प्रसङ्गात्तत्रनिर्दिष्टङ्कारणत्वंसविस्तरम् अन्यथासिद्धयःपञ्चउक्ताःक्षित्यादिकागुणाः २ पुनःक्षित्यादिषुप्रोक्ता
गुणभेदाअशेषतः क्षित्यादिभेदसहितास्तत्रात्मविनिरूपणे ३ बुद्धेःप्रपञ्चोनिर्दिष्टस्सन्निकर्षोपिषड्विधः लौकिकोलौकिकस्तत्र
त्रिविधानुमितिःस्मृताः ४ सविस्तारंविनिर्दिष्टाहेत्वाभासाश्चतत्रहि उपमानंशाब्दबोधप्रकारोऽयतदुत्तरः ५ मनोनिरूपितम्प
श्चाद्गुणानाम्मूर्त्तवृत्तिता अमूर्त्तेमूर्त्तिनेत्यादिपाकान्तविनिरूपणम् ६ गुणप्रकारविस्तारःशब्दान्तइतिसङ्ग्रहः ॥ ~~~ ॥
श्रीसम्वत् १९४२ मितीशुद्धज्येष्ठशुक्लद्वितीयायांरविवासरे ॥ श्रीशुभम्भूयात् ॥

का॰मु॰ रा॰॥ ननुतत्प्रत्यक्षेचेत्यादिमूलं प्रकृतानुपयुक्तमित्याशंकां निराकुर्वन् तद्ग्रंथमवतारयति नन्विति ननु तेजोभावस्तम इतिवादी प्रष्टव्यः किं तेजस्सा
दि॰रा॰ मान्याभावस्तमशब्दार्थः उत तद्विशेषाभावः नाद्यः गाढान्धतमस्यपि तमः प्रतीत्यनुपपत्तेः सदैव सर्वत्र तेजः परमाणूनां सत्वात् न द्वितीयः सौरालो
३२ कसत्वेऽपि यत्किंचित्तेजोभावसत्वेन तमः प्रतीत्यापत्तेरित्यतो यादृशतेजोभावस्य तमशब्दार्थता तादृशं तेजोभावं दर्शयति प्रकृष्टेति तेजस्त्वाणुक॰
सत्वेऽपि तमः प्रतीतेरनुभवसिद्धत्वात् महत्वे प्रकृष्टत्वविशेषणं चक्षुरादितेजस्सत्वेऽपि तमः प्रतीतेः उद्भूतत्वनिवेशः हिरण्यादितेजस्सत्वेऽपि तमः॰

दि॰॥ ननु तमसो द्रव्यत्वे आलोकनिरपेक्षेण चक्षुरिंद्रियेण ग्रहो न स्यात् द्रव्यग्रहे ह्यालोकसापेक्षचक्षुरिंद्रियस्य हेतुत्वादित्यत आह
तत्प्रत्यक्षे चेति तमःप्रत्यक्षे चेत्यर्थः तमसो भिन्नद्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रत्येव संयोगसंबंधेनालोकत्वेन कारणत्वावधारणादिति भा
वः आवश्यकतेजोभावेनेति प्रकृष्टमहदुद्भूतानभिभूतरूपवत्तेजस्त्वावच्छिन्नाभावेनेत्यर्थः अंधकाराभाव एव तेजः किन्न स्यादि

मु॰॥ तत्प्रत्यक्षे चालोकनिरपेक्षं चक्षुः कारणमिति चेन्न आवश्यकतेजोभावत्वेनैवोपपत्तौ द्रव्यांतरकल्पनाया अन्या
य्यत्वात् रूपवत्ताप्रतीतिस्तु भ्रमरूपा कर्मवत्ताप्रतीतिरप्यालोकापसारणौपाधिकी भ्रांतिरेव॥ १ ❁ ९ ॥

ति तु न सम्यक् गुणस्पर्शभास्वररूपवद्देरनुपपत्तेरिति सूचनायावश्यकपदं उपपत्तौ तमोव्यवहारोपपत्तौ ननु तमसस्तेजोभावत्वे
रूपवत्ताप्रतीतिः कथं अभावे रूपाभावादित्यत आह रूपवत्तेति ननु रूपवत्ताप्रतीतेर्भ्रांतित्वेऽपि चलतीति प्रत्ययसिद्धक
र्मवत्त्वहेतुना द्रव्यत्वं सेत्स्यतीत्यत आह कर्मवत्ताप्रतीतिरपीति नहि द्रव्येऽन्यौपाधिकी कर्मवत्ताप्रतीतिरितिभावः॥ ९

प्रतीतेः रूपे चानभिभूतत्वस्यापि निवेशः तथा चैतादृशविशेषणविशिष्टतेजस्सामान्याभावस्य तमशब्दार्थतया नोक्तापत्तिरितिभावः ननु ते राम॰
जोभावे ह्यावश्यकत्वं च वस्य क्लृप्तत्वं न च घटो नास्तीत्यादिप्रतीत्यापत्त्या घटाभावादिरवश्यं क्लृप्तः तथा तेजो नास्तीति प्रतीत्या तेजोऽभा॰ ३२
वोऽपीत्युपपादनीयं न च न संभवति तेजोरूपद्रव्ये मानाभावात् तमोरूपद्रव्याभाव एव तेजस्त्वप्रतीतेरुपगमसम्भवादित्याशंकामपनेतुं ते
जोरूपद्रव्यस्यावश्यकतां प्रदर्शयति अंधकाराभाव एवेति आवश्यकपदमिति तथा च तमोभाव एव तेजः किं न स्यादित्याशंकानिरासाय मूले
तेजस्यावश्यकत्वं प्रदर्शितमितिभावः॥ ९ ॥

प्रतिबन्धकस्यसत्वात्तव्यक्त्याभेदोविषयः किन्तुतत्सजातीयाभेदोविषयइतिभावः ॥ १६८ ॥ भानुम्प्रणम्यपरिभाव्यचशास्त्रसार
मुक्तावलीकिरणएषविमृप्रदिष्टः ॥ सद्युक्तिभिर्दिनकरेणकरेणसोपनीतः प्रकाशपदवींसुधियांमुदेस्तु १ मुक्तावलीप्रकाशोयःस्वान्ता
नतिमिरापहः तेनसन्तोषमायातुनीलकण्ठः सतीप्रियः ॥ २ ॥ ❀ ॥ इतिश्रीमद्दिनकरभट्टविरचितान्यायसिद्धान्तमुक्तावलीदी
पिकासमाप्ता ॥ ❀ ॥ अथनिरूपणक्रमः ॥ ❀ ॥ अत्रप्रमेयसन्दर्भः क्रमेणैवविलिख्यते प्रागुद्देशः पदार्थानांसाधर्म्यविनि
रूपणम् १ प्रसङ्गात्तत्रनिर्दिष्टङ्कारणत्वंसविस्तरम् अन्यथासिद्धयःपञ्चउक्ताःक्षित्यादिकागुणाः २ पुनःक्षित्यादिषुप्रोक्ता
गुणभेदाअशेषतः क्षित्यादिभेदसहितास्तत्रात्मविनिरूपणे ३ बुद्धेःप्रपञ्चोनिर्दिष्टस्सन्निकर्षोपिषड्विधः लौकिकोलौकिकस्तत्र
त्रिविधानुमितिःस्मृता ४ सविस्तारंविनिर्दिष्टाहेत्वाभासाश्चतत्रहि उपमानंशाब्दबोधप्रकारोऽयनदुत्तरः ५ मनोनिरूपितम्प्र
श्चाद्गुणानाम्मूर्तवृत्तिता अमूर्तेमूर्त्तितेत्यादिपाकान्तविनिरूपणम् ६ गुणप्रकारविस्तारः शब्दान्तइतिसङ्ग्रहः ॥ ॥

श्रीसम्वत् १९४२ मितीशुद्धज्येष्ठशुक्लद्वितीयायांरविवासरे ॥ श्रीशुभम्भूयात् ॥

मुक्तावल्यामुष्णस्पर्शइति अवयवगतउष्णस्पर्शइत्यर्थः उष्णस्पर्शस्य अवयविगतोष्णस्पर्शस्यएवमग्रेपि कारणैकार्थप्रत्यासत्त्याकार्यैकार्थप्रत्यासत्त्या वा गुरुत्वस्यासमवायिकारणत्वमिति प्रदर्शनाय गुरुत्वपतनयोरित्युभयमुक्तम् एवमग्रेपि सङ्ग्रहे सत्कादिसंयोगविशेषे भेर्याकाशसंयोगोऽसमवायीति प्रथमान्तसंयोगपदघटितः पाठः भावकार्य्यस्यासमवायिकारणजन्यत्वनियमाद्भेर्याकाशसंयोगस्यशब्दम्प्रत्यसमवायिकारणत्वमावश्यकमिति भावः यद्यपि भेरीदण्डसंयोगस्यशब्दे निमित्तत्वन्नतुतत्र तस्यासमवायिकारणत्वम्भेर्याकाशसंयोगस्यासमवायिकारणत्वन्नतुतत्रतस्यानिमित्तत्वमित्येकव्यक्तेर्नद्विविधहेतुत्वन्तथापिसंयोगजातीयस्यद्विविधहेतुत्वमस्त्येवेतिभावः एवमग्रेपि मूलेसंयो

वुद्ध्यादीनामिच्छादिनिमित्तत्वादितिभावः ॥९७।९८॥ असमवायिकारणत्वन्निमित्तकारणत्वञ्चतथाहि उष्णस्पर्शउष्णस्पर्शस्यासमवायिकारणम्पाकजेनिमित्तम् गुरुत्वङ्गुरुत्वपतनयोरसमवायिकारणमभिघातेनिमित्तम् वेगोवेगस्पन्दयोरसमवायि अभिघातेनिमित्तम् द्रवत्वन्द्रवत्वस्यन्दनयोरसमवायि सङ्ग्रहे निमित्तम्भेरीदण्डसंयोगः शब्देनिमित्तम्भेर्याकाशसं-

आत्मनः स्यान्निमित्तत्वमुष्णस्पर्शगुरुत्वयोः वेगेपिचद्रवत्वेचसंयोगादिद्वयेतथा ॥९८॥ द्विधैवकारणं-
त्वंस्यादथप्रादेशिकोभवेत् वैशेषिकोविभुगुणःसंयोगादिद्वयेतथा ॥९९॥ चक्षुर्ग्राह्यंभवेद्रूपन्द्रव्यादेरुपल-
म्भकम् चक्षुषःसहकारिस्याच्छुक्लादिकमनेकधा ॥१००॥

९ योगोऽसमवायि वंशदलद्वयविभागः शब्देनिमित्तंवंशदलाकाशविभागोऽसमवायीति प्रादेशिकः अव्याप्यवृत्तिः ॥९९॥ चक्षुरिति रूपत्वजातिस्तु प्रत्यक्षसिद्धा रूपशब्दोल्लेखिनीप्रतीतिर्नास्तीति चेन्मास्तु रूपशब्दप्रयोगः तथापिनीलपीतादिष्वनुगतजातिविशेषोऽनुभवसिद्धएव रूपशब्दाप्रयोगेपिनीलोवर्णःपीतोवर्णइति वर्णशब्दोल्लेखिनीप्रतीतिरस्त्येव ॥

गादिद्वयेतथेत्यनन्तरन्द्विधैवेत्यस्यप्राक् परापरत्वद्वित्वादिष्वथकादिकेपुनरितिपाठः क्वचित्पुस्तके प्रमादादायातः परत्वादीनामकारणत्वेनद्विविधकारणत्वस्यतत्राभावात् नचपरत्वादीनामपिस्वध्वंसप्रत्यक्षम्प्रतिहेतुत्वात्कथमकारणत्वमितिवाच्यम् ध्वंसप्रत्यक्षातिरिक्तम्प्रत्यकारणत्वस्योक्तत्वात् विस्तरस्त्वन्यत्रानुसन्धेयः मुक्तावल्यामव्याप्यवृत्तिरित्यस्य

प्रादेशिकेत्यादिस्तनरूपादौनातिव्याप्तिः ॥९९॥

का॰मु॰ नीलत्वादीत्यादिना रक्तत्वादिपरिग्रहः अन्यथा नीलादीनामेकव्यक्तित्वेन तु लाघवादेव नीलारुणादिव्यक्तयैक्यं स्यादित्यत आह लाघ-
टि॰ वन्त्विति प्रत्यक्षबाधितमिति नीलो नष्टो रक्त उत्पन्न इत्यादिप्रत्यक्षबाधितमित्यर्थः अन्यथेति लाघवमात्रेण नीलारुणादीनामै-
१९५ क्याभ्युपगमे इत्यर्थः ननु सन्नो घटो विनष्टो घट इत्यादिप्रतीतेर्घटादेरैक्यमित्यत आह उत्पादेति एतेनेदृशजातिसाधकप्रमाणेन रसा-
दिकं रसत्वादिकम् आदिना गन्धत्वादिपरिग्रहः संयोगादावतिव्याप्तिमाशङ्क्याह चक्षुर्ग्राह्यमितीति चक्षुर्ग्राह्यमित्यस्येत्यर्थः तेन चक्षु-

एवं नीलत्वादिकमपि प्रत्यक्षसिद्धम् न चैकैकाएव नीलारुणादिव्यक्तयः इत्येकव्यक्तिवृत्तित्वान्नीलत्वादिकं न जातिरिति वाच्यम् नीलो नष्टो रक्त उत्पन्न इत्यादिप्रतीतेर्नीलादेरुत्पादविनाशशालितया नानात्वात् अन्यथा एकनीलनाशे जगदनीलतामापद्येत न च नीलसमवायरक्तसमवाययोरेवोत्पादविनाशविषयकोऽसौ प्रत्यय इति वाच्यम् प्रतीत्या समवायानुल्लेखात् न च स एवायं नील इति प्रत्यक्षबलाल्लाघवाच्चैक्यमिति वाच्यम्। प्रत्यक्षस्य तज्जातीयविषयत्वात् सैवेयं गुर्जरीतिवत् लाघवन्तु प्रत्यक्षबाधितम् अन्यथा घटादीनामप्यैक्यप्रसङ्गात् उत्पादविनाशबुद्धेः समवायालम्बनत्वापत्तेरिति एतेन रसादिकमपि व्याख्यातम् चक्षुर्ग्राह्य
॥ मिति चक्षुर्ग्राह्यविशेषगुणत्वमित्यर्थः॥

रिति प्राक् प्रतीकधारणेपि न पौनरुक्त्यम् विशेषगुणत्वमिति विलक्षणगुणत्वमित्यर्थः वैलक्षण्यञ्च चक्षुर्भिन्नाग्राह्यत्वम् न च याम
तयापि प्रभाभित्तिसंयोगेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वस्य चक्षुर्मात्रगृहीतस्नेहविशेषेऽतिव्याप्त्यापत्त्या चक्षुर्मात्रग्राह्य १९५
त्वस्य जातिविशेषणत्वं स्वीकृत्य चक्षुर्मात्रग्राह्यजातिमद्गुणत्वविवक्षणस्यावश्यकतया तेनैव प्रभाभित्तिसंयोगेऽतिव्याप्तिवारणा
दिति प्रभात्वमादाय प्रभायामतिव्याप्तिवारणाय गुणपदम्॥ ६ ॥

एवमग्रेपि रसस्पर्शलक्षणेष्वेषारीतिर्बोध्येत्यर्थः अप्रत्यक्षप्रसङ्गादिति द्रव्यचाक्षुषम्प्रतिसमवायसम्बन्धेनोद्भूतरूपस्यहेतुत्वादिति भावः व्याप्यवृत्तिजातीयेति व्याप्यवृत्तिवृत्तिजातिश्चसविषयोवृत्तिर्बोध्या तेनव्याप्यवृत्तीश्वरज्ञानजातीयस्यास्मदादिज्ञानस्याव्याप्यवृत्तित्वेपिनक्षतिः ननुवृक्षाणांवहुत्वेप्येकंवनमितिवद्रूपसमुदायगतमेकत्वमादायैकञ्चित्रमित्यनुभवोपपत्तिरतआह। नानेति गौरवादिति चित्रमिति प्रतीतिविषयतायाअनेकत्रकल्पनेगौरवादित्यर्थः ननुचित्ररूपाधिकरणेघटादौस्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेनकपालनीलादीनाङ्कारणादीनांसत्वात्कथन्तत्रनीलाद्युत्पत्तिरित्यतआह इत्थञ्चेति उक्तलाघवेनचित्र

एवमग्रेपि द्रव्यादेरिति उपलम्भकमुपलब्धिकारणम् इदमेव विवृणोति चक्षुषइति द्रव्यगुणकर्मसामान्यानाञ्चाक्षुषप्रत्यक्षम्प्रति उद्भूतरूपंकारणम् शुक्लादिकमनेकधेति तच्चरूपंशुक्लनीलपीतरक्तहरितकर्बुरादिभेदादनेकप्रकारकम्भवति ननुकथङ्कर्बुरमतिरिक्तंरूपम्भवति इत्थन्नीलपीताद्यवयवारब्धोऽवयवीनतावन्नी रूपोऽप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् नापिव्याप्यवृत्तिनीलादिकंरूपमुत्पद्यते पीतावच्छेदे नापिनीलोपलब्धिप्रसङ्गात् नाप्यव्याप्यवृत्तिनीलादिकमुत्पद्यते व्याप्यवृत्तिजातीयगुणानामव्याप्यवृत्तित्वविरोधात् तस्मान्नानाजातीयरूपैरवयविनिविजातीयञ्चित्रंरूपमारभ्यते अतएवैकञ्चित्ररूपमित्यनुभवोपिनानारूपकल्पनेगौरवात् इत्थञ्चनीलादीनाम्मीनाद्यारम्भेप्रतिबन्धकत्वकल्पनात्॥ ६ ॥

रूपसिद्धौचेत्यर्थः प्रतिबन्धकत्वकल्पनादिति समवायेननीलम्प्रति स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेननीलातिरिक्तरूपत्वेन। पीतरूपम्प्रतिपीतातिरिक्तरूपत्वेनप्रतिबन्धकत्वमितिरीत्याप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनादन्यथानानाजातीयरूपवत्कपालारब्धेघटेनीलकपालाद्यवच्छेदेनपीतोत्पादापत्तेर्दुर्वारत्वादितिभावः अत्रनव्याः नानाजातीयरूपवत्कपालारब्धेघटे पीतकपालावच्छेदेननीलापत्तिवारणायनपूर्वोक्तःप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावःकल्प्यते॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

का॰मु॰ किंच वच्छेदकतासम्बन्धेन नीलादिकम्प्रति समवायेन नीलादेः कारणत्वङ्कल्प्यते चित्ररूपाङ्गीकारे तु समवायेन नीलादिकम्प्रति
टि॰ स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन नीलादिना हेतुत्वस्य पूर्वोक्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्य च कल्पनाद्गौरवमित्याहुस्तन्न अवच्छेदकतासम्बंध
११६ घटितोक्तकार्यकारणभावाङ्गीकारेप्यवच्छेदकतासम्बन्धेन कपालादौ जायमानस्य नीलादेः समवायेन घटादाविव गगनादावप्युत्पत्तिवार
णाय समवायेन नीलादिकम्प्रति स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन नीलादेर्हेतुत्वस्यावश्यकत्वात् किञ्च चित्रमिति प्रतीतिविषयतायाः अ
नेकत्र कल्पने गौरवमेकत्र कल्पने लाघवमिति लाघवानुरोधेनातिरिक्तचित्ररूपसिद्धौ पूर्वोक्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनागौर

अवयविनि न पीताद्युत्पत्तिः एतेन स्पर्शोपि व्याख्यातः रसादिकमपि नाव्याप्यवृत्तिः किन्तु नानाजातीयरसवदवयवै
रारब्धेऽवयविनि रसाभावेपि न क्षतिः तत्र रसनयाऽवयवरस एव गृह्यते रसनेन्द्रियादीनान्द्रव्यग्रहे सामर्थ्याभावा
त् अवयविनो नीरसत्वेपि क्षतेरभावात् नव्यास्तु तत्राव्याप्यवृत्त्येव नानारूपम् नीलादेः पीतादिप्रतिबन्धकत्वक
ल्पनागौरवात् अत एव लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डुरः श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते इत्यादि
शास्त्रमप्युपपद्यते नच व्याप्याव्याप्यवृत्तिजातीयद्वयोर्विरोधः मानाभावात् नच लाघवादेकं रूपम् अनुभववि
रोधात् अन्यथा घटादेरपि लाघवादैक्यं स्यात् ॥ ६ ॥

९ वस्य न दोषत्वम्फलमुखत्वादित्यन्यत्र विस्तरः स्पर्शोपि व्याख्या
तइति कोमलकठिनस्पर्शवदवयवाभ्यामारब्धे घटादौ स्पर्शानङ्गीकारे घटस्यास्पार्शनापत्तिरित्यादिरीत्या चित्रस्पर्शोप्यावश्यक इति भावः
अवयविनो नीरसत्वेपि क्षतेरभावादिति नच चित्रो रस इति प्रतीतिविषयातिरिक्तचित्ररससिद्धिरिति वाच्यम् तादृशप्रतीतेरवयवगताम
तनानारसैरुपपत्तेरतिरिक्तचित्ररसतत्प्रागभावध्वंसादिकल्पने गौरवात् नचैवन्द्व्यणुकरसस्यायोग्यतया मधुरादिरसप्रतीतिनिया ११६
मकत्वासम्भवेनाणुत्र्यणुके मधुरादिरसः चतुरणुकाद्यन्त्यावयविपर्यन्तम्मधुरादिरसवत्त्वे मानाभावः त्र्यणुकगतमधुररसेनैव मधु
॥ रादिप्रत्ययोपपत्तेरिति वाच्यम् ॥

ततःपरमाणौश्यामादिनाशइति परमाणुगतरूपनाशम्प्रति द्व्यणुकात्मकद्रव्यस्य प्रतिबन्धकतयाततःपूर्वंश्यामनाशासम्भवादिति। भावः। द्रव्यारम्भकेति द्व्यणुकारम्भकेत्यर्थः। आरम्भके तिद्व्यणुकारम्भके त्यर्थः तद्विनाशमन्तरेणेतिद्व्यणुकनाशोत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकोत्तरसंयोगेन श्यामनाशक्षणएवपूर्वक्रियानाशइतिभावः परमाणौक्रियान्तराभावादिति तस्मिन्परमाणौक्रियान्तराभावादित्यर्थः अत्रहेतुमाह कर्म वतीति कर्मवतिकर्मान्तरानुदयेनकर्मोत्पत्तौकर्मणः प्रतिबन्धकत्वकल्पनादितिभावः गुणोत्पत्तिमन्तरेणकर्मानुत्पत्तौहेतुमाह॥

ततःपरमाणौश्यमादिनाशः २ ततोरक्ताद्युत्पत्तिः ३ ततोद्रव्यारम्भानुगुणाक्रिया ४ ततोविभागः ५ ततःपूर्वसंयोगनाशः ६ तआरम्भकसंयोगः ७ ततोद्व्यणुकोत्पत्तिः ८ ततोरूपाद्युत्पत्तिः ९ इतिनवक्षणा। ननुश्यामेतद्विनाशमन्तरागुणोत्पत्तिमन्तरेणचपरमाणौक्रियान्तराभावात् कर्मवतिकर्मान्तरानुत्पत्तेः निर्गुणेद्रव्येद्रव्यारम्भानुगुणक्रियानुपपत्तेश्च तथापिपरमाणौश्यामादिनिवृत्तिसमकालेरक्ताद्युत्पत्तिःस्यादिति। चेन्न पूर्वरूपाध्वंसस्यापिरूपान्तरेहेतुत्वात् अथदशक्षणा। सचारम्भकसंयोगविनाशविशिष्टद्व्यणुकनाशापेक्षविभागेविभागजनननेसतिस्यात् तथाहि वह्निसंयोगाद्द्व्यणुकारम्भकेपरमाणौकर्मततोविभागः

निर्गुणइति कारणमविभागस्यकारणाकारणविभागजनकत्वाभाव॥ ततआरम्भकसंयोगनाशः॥ ७ ॥

पक्षएवपरमाणवन्तर्मेचिन्तनविनैवग्रन्थान्तरेऽष्टक्षणाप्रक्रियोक्तासाचनिर्गुणेद्रव्यारम्भानुगुणक्रियोत्पत्तौबाधकाभावेन

कोत्पत्तिक्षणएवद्रव्यारम्भानुगुणक्रियोत्पत्तिः सम्भवतीत्यभिप्रायेणसमर्थनीयाविभागेनविभागजन्नेति कारणमात्रविभागेनकारणाकारणविभागजननेसतीत्यर्थः॥ ६ ॥

का॰मु॰ विभागजविभागा॰ारम्भकसंयोगनाशस्यतृतीयक्षणएवोत्पन्नतयाचतुर्थक्षणेपरमाण्वाकाशविभागःसम्भवतीतिभावःततःश्याम
टि॰ नाशपूर्वसंयोगनाशे परमाणुश्यामनाशपरमाण्वाकाशसंयोगनाशावित्यर्थःपरमाणुश्यामनाशम्प्रतिद्व्यणुकनाशस्यहेतुत्वात्पूर्व
१९९ स्यपरमाणुश्यामना॰भवादितिभावःरक्तोत्पत्त्युत्तरसंयोगाविति उत्तरसंयोगंविनापूर्वकर्मणोनाशासम्भवेनद्रव्यारम्भानुगुणक्रियानु
त्पत्तेरितिभावःसोपि अत्रयएवाग्निसंयोगाद्व्यणुकनाशकःसएवश्यामनाशेरक्तोत्पादेचहेतुरितिकेषाञ्चिन्मतमुत्तरग्रन्थान्तर।
संयोगादितिभाष्या॰न्नादरणीयमित्यभिप्रेत्याह मध्यमशब्दवदिति एकस्मादिति द्व्यणुकनाशकादेकस्मादित्यर्थःयथामध्यम

ततोद्व्यणुकन्वेभागजविभागौ१ ततःश्यामनाशपूर्वसंयोगनाशौ२ ततोरक्तोत्पत्त्युत्तरसंयोगौ३ ततोवह्निनो
दनजन्यपरमकर्मणोनाशः४ ततोऽदृष्टवदात्मसंयोगाद्द्रव्यारम्भानुगुणाक्रिया५ ततोविभागः६ ततश्चपूर्वसं
योगनाशः७ तारम्भकसंयोगः८ ततोद्व्यणुकोत्पत्तिः९ ततोरक्तोत्पत्तिः१० अथैकादशक्षणा।वह्निसंयोगात्पर
माणौकर्मततोभागः ततोद्रव्यारम्भकसंयोगनाशः ततोद्व्यणुकनाशः१ ततोद्व्यणुकनाशविशिष्टकालमपे।
क्ष्यविभागजभागश्यामनाशौ२ ततःपूर्वसंयोगनाशरक्तोत्पत्ती३ ततउत्तरदेशसंयोगः४ ततोवह्निनोद
नजन्यपरमाणुकर्मनाशः५ ततोऽदृष्टवदात्मसंयोगाद्द्रव्यारम्भानुगुणाक्रिया६ ततोविभागः७ ततःपूर्व
संयोगनाशः ततोद्रव्यारम्भकोत्तरसंयोगः९ ततोद्व्यणुकोत्पत्तिः१० ततोरक्ताद्युत्पत्तिः११ मध्यशब्दव
देकस्मादग्निसंयोगात्तद्रूपनाशोत्पादौ तावत्कालमेकस्याग्नेरस्थिरत्वात्॥ १शब्दात्पूर्वशब्दनाशोत्तरशब्दोत्पा
दौभवतस्तथैकस्माद्व्यणुकनाशकादग्निसंयोगाच्छ्या मनाशरक्तोत्पादौनभवतइतिव्यतिरेकेदृष्टान्तःतावत्कालमिति श्यामनाशोत्प राम
त्यव्यवहितपूर्वक्षणपर्यन्तमित्यर्थःअग्नेःद्व्यणुकनाशकाग्निसंयोगस्यएवमग्रेपिअस्थिरत्वादितियदापरमाणावग्निसंयोगाद्व्यणुकासम १९९
वायिकारणसंयोगविनाशकपरमाणौकर्मतदैवनोदनाभिघातान्यतरात्मकस्याग्निपरमाणुसंयोगस्यजनकंयदग्निकर्मतस्यविनाशःकर्म

गविनाश्यत्वात् तदुत्तरक्षणे पुनरग्नौ कर्मकारणीभूतवेगाभिघातादेः स्वसमानाधिकरणकर्मध्वंसरूपसहकारिणश्च सत्त्वात् ततो विभागः ततो द्व्यणुकनाशसमकालमग्निपरमाणुसंयोगस्य नाशे नश्यदवस्थरूपोत्पत्त्यव्यवहितपूर्वक्षणपर्यन्तं तस्य स्थिरत्वादिति भावः॥ ७ ॥ ननु मास्तु द्व्यणुकनाशकाग्निसंयोगस्य परमाणुश्यामनाशकत्वं रक्तोत्पादकत्वञ्च परन्तु द्व्यणुकनाशसमकालोत्पन्नाग्न्यन्तरसंयोगस्य परमाणौ श्यामनाशकत्वं रक्तोत्पादकत्वञ्चास्तु न च श्यामनाशकतावच्छेदकरक्तोत्पादकतावच्छेदकजात्योः साङ्कर्यापत्तिरिति वाच्यम् उत्पादकतावच्छेदकजातेर्नाशकतावच्छेदकजातिव्याप्यत्वोपगमादत आह किञ्चेति नाशक एव यद्युत्पादक इति एवकारेण नाशकतावच्छेदकवह्नित्वावृत्ति। त्वरूपाव्याप्तिरुत्पादकतावच्छेदके लभ्यते तथा च यद्युत्पादकतावच्छेदकं नाशकतावच्छेदकव्याप्यं तदेत्यर्थः नष्टे रूपादौ रूपपरम्पराया न्त्यश्यामग्निनाशे च नाग्निसंयोगनाशे परमाणौ पाकेन रूपोत्पत्तिस्थले प्रथमाग्निसंयोगादिना रूपोत्पत्तिस्तेनैव रूपनाशः पुनर।

श्चेन्नाशक एवोत्पादकस्तदा नष्टे रूपादावग्निनाशे नीरूपश्चिरं स्यात् परमाणुः
स उत्पादकश्चेन्नाशकस्तदा रक्तोत्पन्नौ तदग्नेर्नाशे रक्ततरतानस्यात्। ९ ॥

ग्निसंयोगानन्तरस्थले रूपोत्पत्तिसम्भवेऽपि चरमाग्निसंयोगोत्तरं तेन पुना रूपोत्पादे न रूपस्य तेनैवाग्निसंयोगेन नाशसम्भवात् तदग्निसंयो। गस्यापि नाशे रूपानुत्पादासम्भवेन नीरूपश्चिरं परमाणुः स्यादित्यर्थः न च चरमाग्निसंयोगे न विनश्यदवस्थेनैव रूपोत्पत्तिस्तद्। त्तरक्षणे च न तद्रूपनः पूर्वक्षणेऽग्निसंयोगाभावादिति वाच्यम्। असमवायिकारणस्य कार्यसहभावेनैव हेतुतायाः न्यायवैशेषिक सिद्धान्तसिद्धतया विनश्यदवस्थेन चरमाग्निसंयोगेन रूपोत्पादासम्भवादिति परमाणुमिति वैशेषिकमताभिप्रायेण न्यायेन पूर्वोक्तरी। त्या घटादेरपि नीरूपप्रसङ्गो बोध्यः ननु रक्तोत्पादकतावच्छेदकवैजात्यं श्यामनाशकतावच्छेदकवैजात्यव्याप्यमिति न ब्रूमः परन्तु वैजात्ययोरभेदान्न साङ्कर्यमत आह उत्पादकश्चेदिति। चेन्नाशक उत्पादक इति योजना नाशकतावच्छेदकमेव यद्युत्पादकतावच्छेदकं तदेत्यर्थः रक्ततरतानस्यादिति॥

अयम्भावः रूपनाशावच्छेदकं विलक्षणाग्निसंयोगत्वम् तदेव यद्युत्पादकतावच्छेदकम् तदा कार्यतावच्छेदकमपि सामान्यतः पृथिवीपरमाणुरू
पत्वं त्वयावाच्यम् तथाच क्वचिद्रक्ततरता क्वचिद्रक्ततमता परमाणौ न स्यात् कार्यवैचित्र्यस्य कारणतावच्छेदकभेदाधीनत्वादिति सिन्दूरादौ
रक्ततारतम्यस्यानुभवसिद्धत्वात् परमाणुषु न स्यादवश्यंभावादिति भावः इदञ्च पूर्वरूपनाशकाग्निसंयोगमात्रस्यैवोत्तररूपहेतुत्वमित्यभिप्रायेण पुनेर

अथ परमाण्वन्तरकर्मचिन्तनात्पञ्चमादिक्षणे विगुणोत्पत्तिः तथाहि एकत्र परमाणौ कर्म ततो विभागः ततः आरम्भकसं
योगनाशः परमाण्वन्तरकर्मणी ततो द्व्यणुकनाशः परमाण्वन्तरकर्मजन्यविभाग इत्येकः कालः १ ततः श्यामादिनाशो विभा
गाच्च पूर्वसंयोगनाशश्चेत्येकः कालः २ ततो रक्तोत्पत्तिर्द्व्यारम्भकसंयोग इत्येकः कालः ३ अथ द्व्यणुकोत्पत्तिः ४ ततो
रक्तोत्पत्तिरिति पञ्चक्षणाद्द्रव्यनाशसमकालम्परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात् षष्ठे गुणोत्पत्तिः तथाहि परमाणुकर्मणा
परमाण्वन्तरविभागः तत आरम्भकसंयोगनाशः ततो द्व्यणुकनाशपरमाण्वन्तरकर्मणी अथ श्यामादिनाशः परमा
ण्वन्तरे कर्मजो विभागश्च २ ततो रक्तोत्पत्तिः परमाण्वन्तरे पूर्वसंयोगनाशश्च ३ ततः परमाण्वन्तरसंयोगः ४ ततो
द्व्यणुकोत्पत्तिः ५ अथ रक्तोत्पत्तिः ६ एवं श्यामनाशक्षणे परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात् सप्तक्षणा तथाहि परमाणौ
कर्म ततः परमाण्वन्तरे विभागः। तत आरम्भकसंयोगनाशः ततो द्व्यणुकनाशः १ ततः श्यामादिनाशपरमाण्वन्त
रकर्मणी २ ततो रक्तोत्पत्तिः परमाण्वन्तरे कर्मजविभागश्च ३ ततः परमाण्वन्तरेण पूर्वसंयोगनाशः ४ ततः परमाण्व
न्तरेण संयोगः ५ ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः ६ ततो रक्तोत्पत्तिरिति ७ एवं रक्तोत्पत्तिसमकालपरमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनादष्ट
क्षणा॥

न्यस्मादग्निसंयोगादिति भाष्यानुरोधेनचोक्तम् वस्तुतो रक्ततारतम्यस्य पूर्वरूपविशेषध्वंसकृतत्वाद्वाच्यस्य द्व्यणुकनाश
काग्निसंयोगापेक्षया व्यधर त्वादुत्पादकविनाशकयोरग्निसंयोगयोरेकत्वानेकत्वे नियमस्वैविति ध्येयम् परमाण्वन्तरेति द्व्यणुकना
शकक्रियावत्परमाणुभिन्नद्व्यणुकान्तरारम्भकपरमाणावित्यर्थः कर्मचिन्तनादिति॥

समवायेन मधुररसम्प्रति स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन मधुररसत्वेन हेतुतायास्त्र्यणुकगतमधुररसान्यथानुपपत्त्यालक्षणतया
तादृशकारणबलाच्चतुरणुकादौ मधुरादिरसोत्पत्तेर्दुर्वारत्वात् १०० ननु घटावयवेप्यायातु पाको न तु परमाणावत आह नहीति १०२
एतेन स्पर्शादिकमपि व्याख्यातमिति वदन्ति॥१००॥ जलादीति जलपरमाणौ तेजःपरमाणौ च रूपन्नित्यम् पृथिवी
परमाणुरूपन्तु न नित्यम् तत्र पाकेन रूपान्तरोत्पत्तेः नहि घटस्य पाकानन्तरन्तदवयवोऽपक्व उपलभ्यते नहि रक्त
कपालस्य कपालिका नीला वयवा भवति एवङ्क्रमेण परमाणावपि पाकरूपसिद्धेः अन्यत् जलतेजःपरमाणुरू
प भिन्नं रूपम् सहेतुकम् जन्यम् १०१ रसन्निरूपयति सहकारीति रासनज्ञाने रसः कारणमित्यर्थः पूर्ववदिति जलप

जलादिपरमाणौ तन्नित्यमन्यत्सहेतुकं रसस्तु रसनाग्राह्यो मधुरादिरनेकधा १०१ सहकारी रसज्ञा
या नित्यतादि च पूर्ववत् घ्राणग्राह्यो भवेद्गन्धो घ्राणस्यैवोपकारकः १०२ सौरभश्चासौरभश्च स द्वेधा प
रिकीर्तितः स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यस्त्वचः स्यादुपकारकः १०३ अनुष्णाशीतशीतोष्णभेदात्स त्रिवि
धो मतः काठिन्यादि क्षितावेव नित्यतादि च पूर्ववत्॥१०४॥

॥ रमाणौ रसो नित्यः अन्यस्सर्वोपि रसोऽनित्य
इत्यर्थः गन्धन्निरूपयति घ्राणग्राह्येति घ्राणजन्यज्ञाने सहकारी स इत्यर्थः सर्वोपि गन्धोऽनित्य एव १०२ स्पर्शन्निरू
पयति स्पर्श इति उपकारक इति स्पार्शनप्रत्यक्षे स्पर्शः कारणमित्यर्थः १०३ अनुष्णाशीत इति पृथिव्यां वायौ च स्पर्शो
नुष्णाशीतः जले शीतः तेजस्युष्णः कठिनसुकुमारस्पर्शौ पृथिव्यामेवेत्यर्थः कठिनत्वादिकन्तु न संयोगगतो जातिवि
शेषः चक्षुर्ग्राह्यत्वापत्तेः जलतेजोवायुपरमाणुस्पर्शा नित्यास्तद्भिन्नास्त्वनित्या इत्यर्थः॥१०४॥ ॥ श्रीः ॥
॥१०२॥१०३॥ न संयोगगत इति कठिनस्संयोग इति प्रतीतिस्तु कठिनस्पर्शवद्द्रव्यप्रतियोगिकत्वमवगाहत इति भावः॥१०४॥ श्रीः ॥

का॰मु॰ रूपादीनाम्पाकइति रूपादीनाम्परावृत्तिरित्यर्थः पाकोनसम्भवतीति रूपादिपरावृत्तिफलकः तेजःसंयोगोनसम्भवतीत्यर्थः रूपा
टि॰ दिपरावृत्तिर्नसम्भवतीतियावत् रूपादिनाशम्प्रतिसाक्षात्परम्परासाधारणसर्वावयवावच्छेदेन तेजःसंयोगस्य हेतुतया वयविनाव
१६७ ष्टम्भेष्ववयवेषुसत्सु अवयविनि रूपादिनाशोनसम्भवतितद्धेतोः सर्वावयवावच्छेदेनतेजः संयोगस्याभावादितिभावः न
चविद्यमानेपिघटादौसर्वावयवावच्छेदेनतेजः संयोगः कुतोनोत्पद्यतेइतिवाच्यम् तथासत्यारम्भकसंयोगावच्छेदेनावयविनि
तेजः संयोगोत्पादकालेतदवच्छेदेनावयवेष्वपिनोदनाभिघातयोरन्यतरस्योत्पादनियमेनावयवेषुविभागहेतुक्रियोत्पादेनार॥

एतेषाम् रूपरसगन्धस्पर्शानाम् नान्यत्रेति पृथिव्यांहिरूपरसगन्धस्पर्शपरावृत्तिरग्निसंयोगादुपलभ्यते नहि
शतधाध्मायमानेजलेरूपादिकम्परिवर्त्तते नीरेसौरभमौष्ण्यञ्चान्वयव्यतिरेकाभ्यामौपाधिकमेवेतिनिर्णीयते॥

एतेषाम्पाकजत्वन्तुक्षितौनान्यत्रकुत्रचित् तत्रापिपरमाणौस्यात्पाकोवैशेषिकेनये१०५॥

पवनपृथिव्योः शीतस्पर्शादिवत् तत्रापिपार्थिवेष्वपिमध्येपरमाणावेव रूपादीनाम्पाकइतिवैशेषिकावदन्ति
तेषामयमाशयः अवयविनावष्टब्धेष्ववयवेषुपाकोनसम्भवति॥ छ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

म्भकसंयोगनाशादवयविनाशापत्तेः नचावयवेषुतेजोभिघातानन्तरम्पश्चमक्षणएवावयविनाशसम्भवेनतत्पूर्वमवयविनि
रूपादिनाशोत्पादाभ्युपगमेबाधकाभावइतिवाच्यम् तत्रपूर्वावयविनाशावयंव्यन्तरोत्पादयोरावश्यकत्वात्पूर्वावयविनिरू राम
पादिपरावृत्तिजनकविजातीयतेजः संयोगस्यमानाभावेनाकल्पनात् अवयविरूपनाशेआश्रयनाशस्यहेतुत्वात्स्वकाजन्यत्व १६७
स्यकार्यतावच्छेदककोटिप्रवेशेगौरवादवयविनाशंविनापाकेनावयविरूपनाशासम्भवादवयविनीलादाववयव नीलादेर्हेतुता
॥ याम्व्यभिचारापत्त्यापाकेनावयविनिनीलाद्युत्पादासम्भवाच्चेत्यभिमानः॥

अवयविषु विनष्टेष्विति घटाद्यारम्भककपालादिपरमाणुपर्यन्तेष्वग्निसंयोगेन पूर्वोक्तरीत्या घटादिद्व्यणुकपर्यन्तेषु नाशसम्भवादिति भावः तत्तन्त्विषु कार्यद्रव्यध्वंसविशिष्टेषु ननु तत्र संस्थानभेदादिः कथन्न प्रतीयत इत्यत आह तेजसामिति व्यूहः संस्थानम् वैशद्यमुत्पत्तिः प्रक्रिया द्व्यणुकनाशादिरूपाद्युत्पत्तिक्षणनिरूपणं क्रियत इति शेषः विभागजविभागानङ्गीकार इति कारणाकारणविभागात्कार्याकार्यविभागवत्कारणमात्रविभागात्कारणाकारणविभागानङ्गीकार इत्यर्थः द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकक्रियाया तदनारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागाजनकत्वनियमे मानाभावादिति भावः। अत्र च विभागग्रन्थे वक्ष्यमाणविकसत्कमलभङ्गप्रसङ्गभिया उक्तनियमाङ्गीकार आवश्यकः। एवञ्च द्व्यणुकारम्भकपरमाणुक्रियया यत्र द्व्यणुकारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागो जनित।

परन्तु वह्निसंयोगेनावयविषु विनष्टेषु स्वतन्त्रेषु परमाणुषु पाकः। पुनश्च पक्वपरमाणुसंयोगाद्द्व्यणुकादिक्रमेण पुनर्महावयविपर्यन्तमुत्पत्तिः तेजसामतिशयितवेगवशात् पूर्वव्यूहनाशो झटिति व्यूहान्तरोत्पत्तिश्चेति अथ द्व्यणुकादिविनाशमारभ्य कतिभिः क्षणैः पुनरुत्पत्त्या रूपादिमद्भवतीति शिष्यबुद्धिवैशद्याय क्षणप्रक्रिया॥ तत्र विभागजविभागानङ्गीकारे नवक्षणाः। तदङ्गीकारे तु विभागः किञ्चित्सापेक्षो विभागञ्जनयेत्॥

तत्र तयाऽन्त्यपरमाणु। क्रियया तत्परमाण्वाकाशसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागोत्पत्तिर्न सम्भवति न च मास्तु तत्र परमाण्वाकाशविभागः का क्षतिरिति वाच्यम्। तया। सति नाशकविभागाभावेन परमाण्वाकाशसंयोगस्य नित्यत्वापत्तेः। एवम्परमाण्वाकाशसंयोगरूपस्य पूर्वदेशसंयोगस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वात्परमाणावुत्तरदेशसंयोगानुत्पत्त्या परमाणुगतक्रियानाशानुपपत्तेश्च अतस्तादृशपरमाण्वाकाशविभागजनकः। परमाण्वोर्विभागो वाच्य इत्यभिप्रायवानाह तदङ्गीकारे त्विति। अनयोः पक्षयोः प्रथमपक्ष एव सम्यक् यदवच्छेदेन कमलारम्भकसंयोगस्तदवच्छेदेन।
॥ ८ ॥ क्रियानुत्पत्त्या च न विकसत्कमलभङ्गप्रसङ्ग इति ध्येयम्॥

तत्त्वे विभागजनकत्वे कर्मत्वम् कर्मलक्षणस्यातिव्याप्तिः संयोगविभागयोरनपेक्षङ्कारणङ्कर्मेति सूत्रस्य संयोगस्य विभागस्य चानपेक्षङ्का
रणङ्कर्मेति लक्षणद्वयेनान्वयेमित्यभिप्रायेण द्वितीयलक्षणस्य तत्रातिव्याप्त्यभिधानमिदम् वस्तुतस्तु संयोगविभागयोरनपेक्षङ्कारणङ्कर्मे
ति सूत्रम् तत्र संयोगस्यानपेक्षङ्कारणमित्युक्तौ कारणाकारणसंयोगे ऽतिव्याप्तिस्तस्य कार्याकार्यसंयोगे किञ्चिदनपेक्ष्य कारणत्वात् । एवम्वि
भागस्यानपेक्षमित्युक्तौ कारणाकारणविभागे ऽतिव्याप्तिरत उक्तं संयोगविभागयोरिति । अनपेक्षत्वञ्च स्वोत्तरोत्पन्नभावानपेक्षत्वम् अन्यथा ।
कर्मणोपि संयोगजनने द्रव्यस्य पूर्वसंयोगनाशस्य चापेक्षणादसम्भवापत्तेः विभागासमवायिकारणत्वे सति संयोगहेतुत्वं वा न तु पूर्वदेशविभा
गस्तु नोत्तरदेशसंयोगेकारणम् व्यवहाराभावेनान्यथासिद्धेः संयोगस्य विभागम्प्रतिकारणत्वाभावादेव नासमवायिकारणत्वमिति न त

निरपेक्षस्य तत्त्वे कर्मत्वं स्यात् संयोगविभागयोरनपेक्षङ्कारणङ्कर्मेति हि वैशेषिकसूत्रम् स्वोत्तरोत्पन्न
भावानपेक्षत्वन्तस्यार्थः अन्यथा कर्मणोप्युत्तरसंयोगोत्पत्तौ पूर्वसंयोगनाशापेक्षणादव्याप्तिः स्यात् तत्र यदि
द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशविशिष्टङ्कालमपेक्ष्य विभागजविभागः स्यात्तदा दशक्षणाः । अथ द्रव्यनाशविशिष्ट
ङ्कालमपेक्ष्य विभागजविभागः स्यात्तदैकादशक्षणाः । तथाहि अथ नवक्षणा वह्निसंयोगात्परमाणौ कर्म ततः पर
माण्वन्तरेण विभागः ततः आरम्भकसंयोगनाशः ततो द्व्यणुकनाशः ॥ १ ॥

त्यातिव्याप्तिः । इत्थञ्च कारणमात्रविभागस्य पूर्वसंयोगनाशान्द्रव्यनाशञ्चानपेक्ष्य कारणाकारणविभागजनकत्वेपि नातिव्याप्तिः त
स्य विभागजनकत्वेपि संयोगविभागोभयजनकत्वाभावादिति ध्येयम् द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशविशिष्टङ्कालमपेक्ष्येति द्रव्यार
म्भकसंयोगनाशोत्पत्त्यधिकरणक्षणोत्तरक्षणइत्यर्थः कारणतातु द्रव्यारम्भकसंयोगनाशत्वेनैव लाघवादिति ध्येयम् एवमग्रेपि
नवदशैकादशक्षणाः प्रक्रियाः क्रमेणोपपादयति तथाहीत्यादिना परमाणौ कर्मेद्व्यणुकारम्भकपरमाण्वोर्मध्ये एकस्मिन् परमा
णौ कर्म परमाण्वन्तरेण द्व्यणुकारम्भकपरमाण्वन्तरेण आरम्भकेति द्व्यणुकारम्भकेत्यर्थः ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥

शब्दसंक्षेप इति संक्षेपो द्विविधः शब्दसंक्षेपोऽर्थसंक्षेपश्च तत्रार्थसंक्षेपेण ग्रंथस्य सकलार्थाप्रतिपादकत्वे बालव्युत्पत्तिजनकता न स्यादित्याशं
का संक्षेपपदस्य प्रकृते शब्दसंक्षेपमात्रपरत्वमुपदर्शितं मितिपदस्यातिसंक्षिप्तपदस्य प्रयोजनं प्रकटयन्नाह नन्वित्यादि स्वोत्प्रेक्षेति स्वकीय
कल्पनामूलकत्वेत्यर्थः अनेनाऽवधारणोनसज्जातिरूपमिति सामान्यमनुगतधर्ममात्रं तच्च क्वचिदुपाधिरूपं क्वचिज्जातिरूपं प्रकृतग्रंथे
स्वस्य ग्रंथकरणे प्रवृत्तौ निमित्तमाह राजीवेति राजीवेशिव्येयादयाकृपातयावशंवदस्तदधीन इत्यर्थः २ ननु ग्रंथादौ श्रोतृप्र
वृत्तये प्रयोजनादि वक्तव्यं भवति तस्य चेहानुक्तत्वादुपेक्षणीयमेतद्ग्रंथस्य स्यादित्याशंक्य विषयप्रयोजनसंबंधाधिकारिणः सूच
यन्नतिसंक्षिप्तत्वादेतद्ग्रंथस्य सकलपदार्थाप्रतिपादकतया कथं बालव्युत्पत्तिरित्याशंकां चैतद्ग्रंथस्य सकलपदार्थप्रतिपाद
कत्वप्रदर्शनेन परिहरन् यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणमिति भगवदुक्तेर्मुक्ता

विशदीकरवाणि कौतुकान्ननु राजीवदयावशंवदः २ सद्द्रव्या गुणगुम्फिता सुकृतिनां सत्कर्मणां ज्ञा
पिका सत्सामान्यविशेषनित्यमिलिताऽभावप्रकर्षोज्ज्वला ॥ ३ ॥

वलीसमंस्वकीयग्रंथं भगवति वार्पयन्नरु कीर्त्यनुष्ठानये ग्रंथस्य स्वस्य चनाम निबध्नाति सद्द्रव्येति द्रव्यैः सहिता युक्ता प्रतिपादक
तया गुणैरपि गुम्फिता युक्ता सतामुत्क्षेपणादीनां पंचानां कर्मणां ज्ञापिका बोधिका सत् जातिरूपं सामान्यं विशेषाः नित्यः समवाय
स्तैर्मिलिता यद्वा संनिसामान्यविशेषनित्यमिलितानियस्यां सा नित्यमिलितं नित्यसंबंधः अभावप्रकर्षः प्रागभावादिभेदेन वैलक्ष
ण्यं तस्य उज्ज्वला प्रकाशिका एषा बुद्धिस्था सिद्धान्ता एवमुक्तास्तासां आवलीपंक्तिः विष्णोर्नारायणस्य वक्षःस्थले विन्यस्ता विशेषतोऽर्पिता
जातिरूपसामान्यस्यैव निरूपणीयत्वेन जातिरूपसामान्यलाभाय सत्सामान्येत्युक्तमिति सुकृतिनां परिडिता नां मनसः सुदंसंतोषं चिरं बहुकालं
यस्य वसुप्रसिद्धम् अन्यथा सामान्येस विशेषकमिति मूलेपि जात्यतिरिक्तसामान्यव्यावर्तकविशेषणानुक्त्या मूलकारस्य न्यूनतापत्तेः सदित्यनर्थकं

विपदमनर्थकमितीति इदंचोपसर्गाणांवाचकत्वमताभिप्रायेण अन्यथानेषांद्योतकत्वपक्षे किंचिदर्थावाचकतयाउपसर्गाणांशक्तत्वरूपपदत्वासंभवेन विपदमित्यसंगतमेवस्यात् अतएवसमाधानेपि विशिष्टवाचकानांपदानांसतिपृथग्विशेषणवाचकपदस्समवधाने विशेष्यमात्रपर

ननुयुक्तीनामत्रासत्वात्कथंविदुषांसंतोषस्तत्राह सद्युक्तिरितिसत्यःयुक्तयोयस्यांसातथामुक्तावलीसादृश्यंग्रंथेद्रव्यादिपदार्थवतयायथाहिमुक्तावलीसद्रव्यासाध्यतयाद्रव्यवतीद्रव्यसाध्येतियावत् नानाविधद्रव्यघटितावागुणेनसूत्रेणगुम्फिता निर्मितासुकृतिनांपुण्यवतांयानिसंतिसमीचीनानिभगवद्भजनादिरूपाणिकर्माणितेषांवोधिकासत्तासामान्यंसमीचीनाजातिःविशेषोमहत्वनिर्मलत्वादिस्ताभ्यांनित्यमनवरतंसंवद्धा अभावेतेजोभावेंधकारेसतिप्रकर्षेणोज्ज्वलाऽर्थप्रकाशिकेतियावत् यथामुक्तावलीद्रव्यादिसकलपदार्थवतीतथायंग्रंथोपीति अत्रमुक्तावलीत्वोक्त्यानिर्दोषत्वंसूचितम् अत्रद्रव्यादिपदार्थप्रतिपादकत्वप्रदर्शनेनद्रव्या

विश्लोवेश्वसिविश्वनाथकृतिनासिद्धांतमुक्तावलीविन्यस्तामनसोमुदंवितनुतांसद्युक्तिरेषाचिरम् ३ विघ्नविघातायकृतंमंगलंशिष्यशिक्षायैनिवध्नाति नूतनेति नूतनजलधररुचयेगोपवधूटीदुकूलचौरायतस्मैकृष्णायनमःसं

दयोविषयाउक्ताःपदार्थतत्वावधारणंचप्रयोजनंसूचितंसंवंधश्चप्रतिपाद्यप्रतिपादकभावःपदार्थत ((सारमहीरुहस्यवीजाय।

त्वावधारणकामोधिकारीतिग्रंथारंभसमयेकृतस्यमंगलस्यतन्निवंधनस्यचवैयर्थ्यमाशंक्यफलंदर्शयतिविघ्नविघातायेतिप्रारब्धुमिष्टस्यग्रंथस्येतिशेषःपद्यपिअत्रघातपदस्योत्पत्तिमदभावपरतयाविपदमनर्थकमितिप्रतिभातितथापिविशिष्टवाचकानांपदानांसतिपृथक्विशेषणवाचकपदसमवधानेविशेष्यमात्रपरतायाःसकीचकैर्मारुतपूर्णरंध्रैरित्यत्रकीचकावेणवस्तेसु र्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताइतिकोशान्मारुतपूर्णरंध्रत्वविशिष्टवेणुवोधककीचकपदेदृष्टत्वाद्घातपदमभावमात्रपरंद्रष्टव्यम्॥ ॥

त्वमितिन्यायेनविपदसंनिहितघातपदस्यअभावमात्रपरताप्रदर्शनमपिसंगच्छते अन्यथाविपदस्यकिंचिदर्थावाचकत्वेनविशेषणवाचकत्वासंभवात् विघातपदस्योक्तन्यायविषयतानस्यादितिध्येयंविशिष्टवाचकपदस्यापिविशेषणवोधकत्वरूपविशेषणवाचकत्वस्याप्यक्षततयानेषां। कापिविशिष्टवाचकतानस्यादित्यतःपृथगित्युक्तं विशिष्टवाचकपदातिरिक्तमित्यर्थः॥

ननु विघ्नविघातायकृतं मंगलमिति मूलेन मंगले विघ्नध्वंसजनकत्वस्यैव सूचितत्वेन तदुपरि नन्वित्यादिमूलेन विघ्नध्वंसं प्रति मंगलं न कारणमित्याशं
काय यद्यपि युज्यते तथापि न वा समाप्तिं प्रति कारणमित्युक्तिरसंगतेत्यतस्त ग्रंथमभिप्रायांतरेणावतारयति ननु निष्फलत्वादिति· फलविशेषशू
न्यत्वहेतुनेति· यद्यपि ज्योतिष्टोमादावपि पुत्रादिरूपफलविशेषशून्यत्वेन फलविशेषशून्यत्वं न निष्फलत्वव्याप्यं तथापि तत्पदेन यावत्फल
विशेषशून्यत्वस्य विवक्षितत्वात् यावद्विशेषाभावस्य च सामान्याभावव्याप्यत्वान्नोक्तासंगतिरिति भावः नचैवं निष्फलत्वसिद्धये यावत्फलवि
शेषशून्यत्वमेव साधनीयं मूले तु मंगलं न विघ्नध्वंसं प्रति न वा समाप्तिं प्रति कारणमित्यनेन फलद्वयशून्यत्वमेव साध्यते तेन च न यावत्फलवि-
शेषशून्यत्वरूपहेतुसिद्धिरिति कथं प्रकृतोपयोग इति वाच्यम् पशुपुत्रादिफलशून्यत्वस्य मंगले सर्वसंमतत्वेन तस्य साधनानर्हतया प्राचीननवी
ननु निष्फलत्वान्मंगलाचरणमयुक्तं न च निष्फलत्वमेवासिद्धं तस्य फलविशेषशून्यत्वेन हेतुना साधनादित्यभिप्रायेणाशंकनेन
न्विति मंगलस्य कारणत्वाभावे व्यतिरेकव्यभिचाररूपहेतुमाह विनापीति निर्विघ्नपरिसमाप्तीति विघ्नध्वंसपूर्वकसमाप्तीत्य-

॥ ६ ॥ ननु मंगलं न विघ्नध्वंसं प्रति न वा समाप्तिं प्रति कारणं विनापि मंगलं ॥

र्थः न च तत्र जन्मान्तरीयमंगलकल्पनान्न व्यभिचार इति वाच्यं भोगादिनापि नास्तिकानां निर्विघ्ननाशसंभवेन जन्मान्तरीयमंगल-
संदेहे न व्यभिचारसंशयसंभवात् अत्र कादंबर्यादिग्रंथे मंगलसत्त्वेपि समाप्तेरदर्शनेनान्वयव्यभिचारोपि दोषो बोध्यः व्यभिचार
नाभ्यां समाप्तिविघ्नध्वंसयोरेव फलत्वांगीकारेण तदुभयफलशून्यत्वसाधने यावत्फलविशेषशून्यत्वरूपहेतुसिद्धेरावश्यकत्वादिति भावः नचै
वमपि प्राचीनैः मंगलस्य समाप्तिं प्रति विघ्नध्वंसद्वारैव कारणत्वांगीकारात् विघ्नध्वंसं प्रत्यकारणत्वे समाप्तिं प्रत्यपि विघ्नध्वंसद्वारा कारणत्वमसंभ
वदुक्तिकमेवेति पृथक्समाप्तिकारणत्वनिषेधो व्यर्थ एवेति वाच्यम् यतो हि विघ्नध्वंसद्वारैव समाप्तिं प्रति मंगलस्य प्राचीनैः सर्वत्र कारणत्वोपगमे-
विघ्नध्वंसो मंगलफलमिति वादिनो नवीनस्य मतेन चैवं सति स्वतस्सिद्धविघ्नविरहवता कृतस्यान्यादिविघ्नात्यंताभाववता कृतस्य मंगलस्य निष्फलत्वापत्तिः
प्राचीनैः कर्तुमशक्या स्वमतेपि तत्र विघ्नध्वंसरूपद्वाराभावेन मंगले निष्फलत्वस्यैवांगीकरणीयत्वात् तथा च प्राचीनानाम् अपूर्वद्वारैव मंगलस्य-
समाप्तिहेतुता संमतेति न कश्चिद्दोष इति भावः नचैवं॥

७ स्वजन्यापूर्वसंबन्धेन मंगलं न तत्र स्वजन्यविघ्नध्वंससंबंधेन यत्र च ७ तु

मु॰ दि॰ रा॰ ४ विघ्नध्वंसस्तु मंगलस्य द्वारमिति प्राचीनोक्तिविरोध इति वाच्यम् द्वारत्वं हि तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वं तच्चापूर्वद्वारा मंगलस्य समाप्ति
हेतुत्वेपि मंगलजन्यसमाप्तिं प्रति विघ्नध्वंसस्य प्रतिबंधकसंसर्गाभावविधया कारणत्वेन विघ्नध्वंसस्य मंगलजन्यत्वेन च मंगलस्यापूर्वद्वारा समाप्तिका
रणत्वेपि विघ्नध्वंसस्य द्वारतासंभवात् नचैवमपि अपूर्वस्य द्वारतामते स्वजन्यापूर्वसंबंधेनैव मंगलस्य हेतुतायावक्तव्यतया स्वजन्यविघ्नध्वंसवत्वसं
बंधेन मंगलस्य कारणताप्रतिपादनं मुक्तावलीव्याख्यानकृतामसंगतमेवेति वाच्यम् यत्र मंगलजन्यविघ्नध्वंसोवर्त्तते तत्राऽनंतरस्य तेषु नानापूर्व
व्यक्तीनां कल्पने गौरवात् तादृशमंगले स्वजन्यविघ्नध्वंससंबंधेनैव मंगलस्य समाप्तिहेतुतायुक्तेत्यभिप्रायकतया तदुक्तिसंगतेः नचैवमपि समा
प्तिं प्रति मंगलस्य क्वचित्स्वजन्यविघ्नध्वंससंबंधेन हेतुता क्वचित्स्वजन्यापूर्वसंबंधेनेत्यायातं तथाच पृथक्समाप्तिकारणत्वे निषेधस्यावश्यक
त्वेऽपि यत्र स्वजन्यविघ्नध्वंससंबंधेन मंगलं न तत्र स्वजन्यापूर्वसंबंधेनेति समाप्तौ मंगलस्य संबंधद्वयेनापि व्यतिरेकव्यभिचारात्कारणत्वमेवासंभव
ग्राह्यसंशयरूपतया कारणताप्रत्यक्ष एव प्रतिबंधकत्वं न त्वनुमितौ तत्र तस्यानुकूलत्वादित्यभिप्रायवान् मंगलं समाप्तिफलकं

नास्तिकादीनां ग्रंथे निर्विघ्नपरिसमाप्तिदर्शनादिति चेन्न ॥

समाप्त्यन्याफलकत्वे सति सफलत्वादिति परिशेषानुमानेन मंगलस्य समाप्तिफलकतां व्यवस्थापयिष्यन् प्रथमतो विशेष्यासि
दुक्तिकमिति वाच्यम् तत्संबंधेन मंगलाव्यवहितोत्तरत्वस्याऽपि कार्यतावच्छेदककोटिप्र॰ ((द्धि निरासाय फलवत्तां साधयति अविगीतेति ॥
विशृंखलतया व्यभिचाराभावादिति हृदयं ननु व्यतिरेकव्यभिचाररूपहेतुना समाप्तेः कारणत्वाभावस्य मंगले पूर्वपक्षिणा साधनात् समाप्त्यन्याफल
कत्वे सति सफलत्वहेतुना मंगले समाप्तिकारणत्वानुमानं सिद्धांतिनामसंगतं समाप्तिकारणत्वाभावसाधने हेतौ हेत्वाभासमनुद्भाव्य समाप्तिकारणत्वा
नुमानस्य सत्प्रतिपक्षत्वापत्तेरित्यतः सिद्धांतग्रंथस्य भावमाह व्यभिचारसंदेहस्येति मंगलत्वधर्मिकसमाप्तिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंदेहस्येत्य एम॰ ४
र्थः ग्राह्यसंशयरूपतयेति अनुमित्याग्राह्यं हि मंगले समाप्तिकारणत्वं न च समाप्तिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमंगलत्ववत्वं तथा च साध्यसंदे
हपर्यवसन्नस्य व्यभिचारसंदेहस्यानुमितौ प्रतिबंधकत्वमिति भावः कारणताप्रत्यक्ष एव प्रतिबंधकत्वमिति विशेषदर्शनाभावविशिष्टतत्संश
यः प्रात्यक्षिकनिश्चयप्रतिबंधक इति मताभिप्रायेणोक्तम् ॥

वस्तुनस्तु संशयसामग्र्या एव निश्चयप्रतिबंधकत्वमत एव विशेषदर्शनदशायामेककोटिभानप्रतिबंधेन न संशयसामग्र्यभावान्निश्चयइ
तिमंतव्यमतत्र न स्येति अनुमितौ साध्यसंशयस्येत्यर्थः अनुकूलत्वादिति सिद्ध्यभावरूपपक्षतासंपादकत्वादिति भावः परिशेषानुमानेनेति यदितरविशेषाभा
वत्वेसति सामान्यवत्त्वरूपो हेतुः परिशेषानुमानं आचारश्चात्रेति अत्रेति शब्दश्चोत्तरान्वयी तथाच आचारो यद्यपि क्रियैव तथाप्यत्र विषयत्वश्रुतेः
कृतिरेव विवक्षितेत्यर्थः ननु श्येनयागस्यापि शत्रुवधरूपेष्टसाधनत्वात्सफलत्वमस्त्येतमेवान स्तत्र हेतुसत्त्वेपि न व्यभिचार इति हेतावविगी
तत्वविशेषणं व्यर्थमित्याशंकां निराकर्तुमविगीतपदाभावे व्यभिचारमुपपादयन्नाह तेनेत्यादि प्रवृत्त्युपयुक्तेति मंगलाचरणे प्रवृत्तिनिर्वाहा
विषयत्वं च ज्ञानविषयसुखेऽतिप्रसक्तमत आचारेति आचारश्चात्र यद्यपि क्रियैव तथापि विषयत्वश्रुतेः कृतिरेव विवक्षिता नद्वि
षयत्वं च विधेयतया बोध्यं तेन फलेन व्यभिचारः तस्योद्देश्यतया कृतिविषयत्वात् विधेयतया कृतिविषयत्वं चैत्यवंदनादावप्यस्त्यतः
शिष्टेति शिष्टत्वं च फलसाधनतांशे भ्रांतिरहितत्वं न तु वेदप्रामाण्याभ्युपगंतृत्वं तेन व्युत्क्रमेणाकृते दर्शादौ निष्फलत्वेपि न व्यभिचारः

अविगीतशिष्टाचारविषयत्वेन मंगलस्य सफलत्वे सिद्धे तत्र फलजिज्ञासायां संभवति दृष्टफलकत्वे अदृष्टफ

शिष्टाचारविषयत्वं श्येनयागादावप्यस्त्यतोऽविगीतेति अविगीतत्वं च बलवदनिष्टाननुबंधित्वं ((लकल्पनाया अन्याय्यत्वात्॥
तेन श्येनयागादौ प्रवृत्त्युपयुक्तबलवदनिष्टाननुबंधीष्टसाधनत्वरूपसाध्याभावेपि न व्यभिचारः सिद्धे अनुमितेन तत्र मंगले फलजिज्ञासा
यां विशेषतः फलजिज्ञासायां ननु कथं नहि गंगास्नानादीनामदृष्टार्थकतेत्यत आह संभवतीति तथाच तत्र दृष्टासंभवेनादृष्टकल्पनेति भा
यबलवदनिष्टाननुबंधीष्टसाधनत्वरूपसफलत्वमेवानुमेयं न च श्येनेनास्त्येवेति हेतावविगीतपदाभावे भवत्येव व्यभिचार इति भावः अनिष्टेबलव
त्वं च इष्टोत्पत्तिनांतरीयकभिन्नत्वम् अनिष्टेबलवत्वविशेषणात् बहुवित्तव्ययायाससाध्ययागादौ न प्रवृत्त्यनुपपत्तिः यद्यपि जलताडनादेरपि न कुर्यान्निष्फ
त्वं कर्मेत्यादिना निषिद्धतया नरकानुकूलकृतेरपि नरकरूपबलवदनिष्टजनकतयाऽविगीताचारविषयत्वं सफलकर्मण्येवेति शिष्टपदमनर्थकं तथापि
पश्वादिहननवृथाचेष्टायां व्यभिचारवारकतया शिष्टपदं सार्थकमेव विधिनिषेधयोर्नराधिकारित्वेन नदीयवृथाचेष्टाया निषेधाविषयत्वेन बलवदनिष्टाजनक
॥त्वादिति भावः ननु नहीतिः अदृष्टफलकल्पनाया अन्याय्यत्वे हीत्यर्थः॥

तोनान्य४ ४ तन्न्यायादत्रापिस्वर्गस्यैवेष्टं कल्पनामित्यर्थः४

मु॰दि॰ विश्वजिन्न्यायेनेति काम्यप्रकरणेविश्वजितायजेतेतिविधिःश्रूयतेकाम्यप्रकरणपठितत्वेनतस्यनित्यत्वाभावात् प्रत्यवायपरिहारफलस्याप्यभावात् प्र
ग॰ वृत्त्यर्थंकिंचित्फलंकल्पनीयंअतोफलाश्रवणादितिसःस्वर्गःसर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वादितिजैमिनिनासूत्रंप्रणीतंसःविश्वजितासाध्यःस्वर्गोभवितुमर्हतिस्व
५ र्गस्यसर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात्सर्वेषामिच्छाविषयत्वादितियावत् तथाचविश्वजिद्यागस्यपुत्रादिफलकत्वेऽपुत्राद्यर्थिनांतत्रप्रवृत्तिर्नस्यात् स्वर्गफलकत्वेत
स्यसर्वेषामिच्छाविषयतयासर्वेषांतत्रप्रवृत्तिःसंभवतीतिस्वर्गएवफलत्वेनकल्पयितुमुचि इतितुन्यायपर्यवसितार्थःउपस्थितत्वादित्यनेनकस्योप-
स्थितत्वमुक्तमित्याकांक्षायामाह परिशेषानुमानेप्रवर्तमानस्येति· समाप्त्यन्यफलकत्वेसतिसफलत्वहेतुकानुमानइतितदर्थःननुसमाप्तित्वेनसमाप्ते-

ननुतथापिविश्वजिन्न्यायात्स्वर्गएवेष्टंकल्प्यतामतआह उपस्थितत्वादिति आरब्धंकर्ममेनिर्विघ्नंपरिसमाप्यतामितिग्रंथादौप्रवृत्तपु.
रुषकामनाविषयत्वेनपरिशेषानुमानेप्रवर्त्तमानस्योपस्थितत्वादित्यर्थःकल्प्यते अनुमीयते अनेनचमंगलस्यसमाप्तिहेतुत्वेऽनुमान
मेवप्रमाणम् नतुशिष्टाचारानुमिताश्रुतिरिदानीमानुपूर्वीविशेषनिर्णयाभावेनतस्या अबोधकत्वादितिसूचितंव्यापकत्वघटितका

उपस्थितत्वाच्चसमाप्तिरेवफलंकल्प्यते इत्थंचयत्रमंगलंनदृश्यतेतत्रापिजन्मांतरीयंतत्कल्प्यते·॥

रणताग्रहप्रतिबंधकज्ञानविषयव्यतिरेकव्यभिचारमुद्धरति इत्थंचेति मंगलस्यासमाप्तिफलकत्वेचेत्यर्थःतत्रापिनास्तिकादिग्रं
थेपितत्मंगलंकल्प्यते अनुमीयतेकार्यरूपसमाप्तेरितिशेषः॥ ॥ऽऽ रुपस्थितिरकिंचित्करीव्याप्तिघटकाभावादीनामप्युपस्थितत्वा
ऽविशेषादित्यतआह ग्रंथादौप्रवृत्तकामनाविषयत्वेनेति· तथाचतादृशकामनाविषयत्वप्रकारकोपस्थितिविषयत्वंनान्येषामिति भावः ग्रंथादौप्रवृत्ति
समयेग्रन्थसमाप्तावेवेच्छायाऔत्सर्गिकत्वात्तयात्वंबोध्यम् व्यतिरेकव्यभिचारमुद्धरतीति यद्यपिव्यतिरेकव्यभिचारनिश्चयेसतिकारणतायाबाधित- राम॰
त्वेनसमाप्तेर्मंगलकार्यत्वासिद्ध्यासमाप्तिरूपकार्येणमंगलानुमितिरेवनसंभवति यदितुजन्मांतरीयमंगलसंदेहात्तव्यतिरेकव्यभिचारनिश्चयोऽपितुसंदे ५
हएवसचनकारणतानुमितौप्रतिबंधकइतिसमाप्त्यामंगलानुमानंसंभवत्येवेत्युच्यते·तदाग्राह्यसंदेहपर्यवसन्नतादृशव्यभिचारसंदेहस्याकिंचित्क
रत्वेनतादृशव्यभिचारोद्धारोविफलएव तथापिकारणताऽनुमितावपिनास्तिकस्यजन्मांतरीयमंगलसंदेहेनबाधितविषयकत्वसंदेहात्प्रवृत्त्यप्रमा-
एवसंदेहास्कंदितकारणतानिश्चयोनस्वस्वकार्यायसमर्थइतितदुद्धारआवश्यकइतिभावः॥ ॥

व्यतिरेकव्यभिचारेण समाप्तेः कार्यत्वासिद्ध्या कथं समाप्तिकार्येण मंगलानुमानमित्याशंकां निरस्यति ग्राह्यसंदेहेत्यादिना ननु प्रचुरस्थ-
लेयत्किंचिन्मंगलेन यत्किंचिद्विघ्नध्वंसस्यावश्यकतया स्वजन्यविघ्नध्वंससंबंधेन मंगलस्य सत्वात्कथमेतन्न्यूनसमाप्त्यभाव इत्याशंकां
निरस्यति तथाचेत्यादिना विघ्नसमसंख्याकेति तत्स्थलीयविघ्नेतरावृत्तिसकलविघ्नवृत्तिर्या संख्या तत्सजातीयातत्स्थलीयमंगले
ग्राह्यसंदेहपर्यवसन्नस्य पूर्वोक्तव्यभिचारसंशयस्य कारणतानुमितावप्रतिबंधकत्वाद्व्यभिचारनिर्णयस्य चाभावादि-
तिभावः। नन्वेवमप्यन्वयव्यभिचारज्ञानं कारणताग्रहविरोधि भविष्यत्येवेत्याशंक्यान्वयव्यभिचारं निरस्यति यत्र चेति तत्र
कादम्बर्यादौ बलवत्तरत्वं वेजात्यम् नन्वेवमपि कादंबर्यादौ कुतो न विघ्नध्वंस इत्यत आह प्रचुरस्येति प्रचुरस्यैव मंगल-
स्येत्यर्थः बलवत्तरविघ्ननिवारणे बलवत्तरादि विघ्ननिवारणे तेन प्रचुरविघ्नस्यापि संग्रहः तथाच मंगलस्य विघ्नसम-
यत्र च सत्यपि मंगले समाप्तिर्न दृश्यते तत्र बलवत्तरो विघ्नो विघ्नप्राचुर्यं वा बोध्यम् प्रचुरस्यास्यैव ब-
लवत्तरविघ्ननिवारणे कारणत्वम् विघ्नध्वंसस्तु मंगलस्य द्वारमित्याहुः प्राञ्चः॥ ११ संख्याकमंगलत्वेन नाशकतया
नं तत्र विघ्ननाश इतिभावः अत्र च विघ्नसमसंख्याकमंगलत्वेन हेतुत्वेऽधिकसंख्याकमंगलान्न्यूनसंख्याकविघ्ननाशो न स्या-
दतः प्राचुर्यं वेत्यत्र वाकारोऽनास्थायां बोध्यः बलवत्तरविघ्ननिवारणे बलवत्तरादि विघ्ननिवारणे तेन प्रचुरस्यापि विघ्नस्य संग्रहः न
नु तथापि कादंबर्यादौ विघ्नध्वंसो मा जायतां समाप्तिः परं जायतां मंगलरूपहेतोः सत्वादित्याशंकाह विघ्नध्वंसस्त्विति तथा च स्व-
जन्यविघ्नध्वंससंबंधेन मंगलाभावान्न समाप्तिरिति भावः आहुरित्यस्वरसोद्भावनं तद्बीजं तु विघ्नध्वंसद्वारा मंगलस्य हेतुत्वे त-
तरावृत्तिना दशसकलमंगलवृत्तिर्या संख्या तादृशसंख्यावन्मंगलत्वेनेत्यर्थः अन्यथा विघ्नप्रा ११ संभवति नास्तिकग्रंथसमाप्तौ व्यभिचा
तुर्येपि यत्किंचिद्विघ्नवृत्तिसंख्यामादायान्यस्थलीयमंगलान्यवृत्तिसंख्यामादाय वा समसंख्यत्वापादनसंभवात् अधिकसंख्याकं मंगलानीति एतच्चा-
पातनो निरुक्तविघ्ननिष्ठसंख्यासजातीयतत्स्थलीयमंगलेतरावृत्तिसंख्यावन्मंगलत्वेन कारणत्वे अधिकसंख्याकमंगलादपि स्वल्पविघ्ननाशः
मंगलस्यतामादायवा २

मु॰ दि॰ रा॰ ६

वर्णनमरु

वस्तुनस्तु प्रतिबंधकसंसर्गाभावविधया सकलविघ्नाभावस्यापि समाप्तिहेतुत्वेन विघ्नध्वंससंबंधेन मंगलसत्वेपि मंगलेतरयावत्कारणांतेगतया वत्प्रतिबंधकाभावस्याऽसत्वादेव नान्वयव्यभिचार इत्यत्रैव मूलतात्पर्यात् समसंख्याक मंगलत्वेन कारणता युक्तमेव परंतु वंत्तवत्तरत्वरूपवैजात्य कल्पने गौरवग्रस्तमित्यभिप्रायेणैव मूले द्वितीयपक्षावलंबनमिति ध्येयम् नच स्वजन्यविघ्नेति अत्र स्वजनकविघ्नध्वंसोत्पन्नवच्छेदकतासंबंधेन समाप्तिं प्रति मंगलस्य हेतुत्वात् समाप्तिं प्रति स्वजन्यविघ्नध्वंसावच्छेदकतासंबंधेन मंगलस्य हेतुत्वात् स्वप्रतियोगिचरमवर्णानुकूल कृतिमत्वसंबंधेन समाप्तिं प्रति आश्रयतासंबंधेन मंगलस्य हेतुत्वाद्वेत्यन्वयेन कार्यकारणभावत्रयलाभः तत्राद्यद्वयं शरीरनिष्ठप्रत्यासत्त्या। तृतीयस्त्वात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या प्रथमकल्पे कारणतावच्छेदकसंबंधः द्वितीयकल्पे कार्यतावच्छेदकसंबंधश्च केवलावच्छेदकतैव स च सुगमत्वा

नच स्वजनकविघ्नध्वंसोत्पन्नवच्छेदकतासंबंधेन समाप्तिं प्रति स्वजन्यविघ्नध्वंसावच्छेदकतासंबंधेन मंगलस्य हेतुत्वात्स्वप्रतियोगिचरमवर्णानुकूलकृतिमत्वसंबंधेन समाप्तिं प्रति आश्रयतासंबंधेन मंगलस्य हेतुत्वाद्वा जन्मांतरीयमंगलकल्पनयानव्यभिचार इति वाच्यं तथा सति जन्मांतरीयसमाप्तिमुद्दिश्य जन्मांतरीयमंगलकरणापत्तेः अतः स्वप्रतियोगिचरमवर्णावच्छेदकतासंबंधेन समाप्तिं प्रति स्वोत्पत्त्यवच्छेदकजातीयतासंबंधेन मंगलहेतुत्वस्य वाच्यतया नास्तिकशरीरे व्यभिचारस्तद्

द्रूपश्चकृतानोक्त इति बोध्यम् एतेन कार्यतावच्छेदकसंबंधस्य कारणतावच्छेदकसंबंधस्य चातिगुरुभूतस्याचरणं प्रयोजना((वीरत्वात्॥
भावाद् ग्रंथकृतामनुचितमिति केषांचिदाक्षेपो निरवकाशः अतएवोत्पत्तिपदमपि सार्थकम् अन्यथा स्वजनकविघ्नध्वंसावच्छेदकतासंबंधेन नास्तिकशरीरेपि समाप्त्युत्पत्त्या तत्रावच्छेदकतासंबंधेन मंगलविरहेपि स्वजन्यविघ्नध्वंसावच्छेदकतासंबंधेन मंगलसत्वेन व्यभिचाराप्रसक्त्या तदुपादानवैयर्थ्यापत्तेरिति ध्येयम् जन्मांतरीयसमाप्तिमिति नचेष्टापत्तिः तथा शिष्टानामाचारानुभवादिति भावः अत्रेदमवधेयं मंगलाचरणस्य बहुवित्तव्ययायाससाध्यत्व विरहेण ग्रंथारंभसमयेपि कर्तुं शक्यतया जन्मांतरे ग्रंथकर्तृत्वसामर्थ्यविरहदशायामेतदुपेक्षणासंभवेन समाप्त्यापत्तिः संभवति नहि कश्चिद्विज्ञाविराज्यसंभावनया स्वल्पवित्तसाध्यं स्वेतच्छत्रमावश्यकमर्जयति ग्रंथकरणसामर्थ्यसत्वे ग्रंथसमाप्तिमुद्दिश्य

मंगलमाचरतो ग्रंथप्रवृत्तिरावश्यकी च तत्समाप्तिरिति यदि च क·

राम॰ ६

दाविद्विघ्नभूयस्त्वादिना न समाप्तिस्तथापि न तत्र जन्मांतरीयसमाप्तेरदृश्यताभ्रांत्या ऐहिकसमाप्तेरेवोद्देश्यतासंभवादिति अतः।
स्वप्रतियोगीति नत्वावच्छेदकतासंबंधेन समाप्तिंप्रतीत्येव वक्तव्यं किंस्वप्रतियोगिचरमवर्णावच्छेदकतापर्यंतानुधावनेनेतिवा।
च्यम् यत्र वर्णोत्पत्तिद्वितीयक्षणे शरीरक्रियया शरीरस्यैतद्देशाद्विभागः तेन च पूर्वसंयोगनाशः तत्र तच्छरीरावच्छेदेन न।
वर्णनाशः किंतु शरीराधिकरणवृत्तिप्रभायवच्छेदेनैवेति नावच्छेदकतायाः कार्यतावच्छेदकसंबंधत्वमंगीकृतं सोत्पत्त्य।
वच्छेदकजातीयत्वेति मंगलावच्छेदकशरीरएव समाप्तिरितिनियमः अवयवोपचयादिना समाप्तिसमये मंगलावच्छे।
दकशरीरनाशात् अतोजातीयतापर्यंतानुधावनं जाति श्चएकक्षणवृत्तिपदार्थद्वयावृत्तित्वेन विशेषणीयातेनजन्मांतरी।
यशरीरस्यापि पृथिवीत्वादिना मंगलावच्छेदकशरीरसजातीयत्वेपि न क्षतिः तादृशीचजातिःतत्र तु रूपीयतज्जन्मीययाव
च्छरीरवृत्ति चैत्रत्वादिजातिरेवेति नोक्तक्षतिः यद्वास्तुतिरूपमंगलस्यमीमांसकमतेनित्यतयातदवच्छेदकत्वंशरीरस्य न सं।
भवति किंतु प्राकट्यरूपतदुत्पत्तेरेवेति मीमांसकमतसंग्रहायैवोत्पत्तिपर्यंतनिवेशनम् यद्यपिस्वावच्छेदकजातीयत्वे
तुक्तावपि न दोषइत्युत्पत्तिप्रवेशवैयर्थ्यं तथापि विघ्नध्वंसस्याप्यनेनैवसंबंधेन हेतुत्वमिति लाभायैवात्रोत्पत्तिप्रवेशः मंग
लस्यानेन संबंधेन हेतुत्वे विघ्नध्वंसस्याप्यनेनसंबंधेन हेतुत्वमिति लाभ संभवात् विघ्नध्वंसस्य तु कारणतावच्छेदक।
संबंधेनोत्पत्तिप्रवेश आवश्यकः अन्यथाजन्मांतरीयसमाप्तेरपि विघ्नध्वंसफलत्वापत्तेरितिमंतव्यम् ॥ ९ ॥

मु॰दि॰ पुत्रकामाधिकरणेति पुत्रकामः पुत्रेष्ट्यायजेतेति विधौ पुत्रकामपदमधिकृत्य यो विचारस्तद्विरोध इत्यर्थः स्वावच्छेदकावच्छिन्नेतिआ
रा॰ स्तिकनास्तिकाभ्यां युगपद्यत्र ग्रंथसमाप्तिः कृता नात्र नास्तिकीयसमाप्तेरपि आस्तिकीयमंगलजन्यविघ्नध्वंसाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वेन।
७ तत्पूर्वत्तित्वसंबंधेन कार्याधिकरणे मंगलविरहाद्व्यभिचार इत्यतः स्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वनिवेशः नास्तिकसमाप्तौ व्यभि
चारवारणाय द्वितीयसंबंधप्रवेशः स्वोत्तरत्वं स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वमेव तादृशक्षणोत्पत्तिकत्वं च नास्तिकसमाप्तिसाधार
णमेवेत्यव्यवधाननिवेशो नैव नास्तिकसमाप्तिर्व्यावर्तनीया न चाव्यवधानं यदि स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वं त
दा आस्तिकीयसमाप्तेरप्यसंग्रहः स्वाधिकरणीभूतविघ्नध्वंसोत्पत्त्यधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणतद्द्वितीयक्षणध्वंसानधिकरणत्वस्य समाप्त्यु
नच पुत्रकामाधिकरणविरोधः सहकार्यन्तरासमवधाने नैहिकपुत्राभावेप्यामुष्मिकपुत्ररूपफलस्य तत्र सिद्धांतितत्वादिति वा
च्यं तत्र पुत्रमात्रकामनाश्रवणादिहतु विशिष्टशिष्टाचारानुमितश्रुत्या ऐहिकसमाप्तेरेव मंगलफलत्वात् न च स्वावच्छेदकावच्छि
न्नप्रतियोगिकत्वस्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वोभयसंबंधेन मंगलजन्यविघ्नध्वंसविशिष्टसमाप्तित्वस्य मंगलकार्यता
वच्छेदकत्वात्तत्त्वव्यभिचार इति वाच्यम् कारणस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वानुपगमात् ॥९ त्पत्तिक्षणोक्ताप्यसंभवात् यदि च स्वध्वंसाधिकरण।
क्षणध्वंसानधिकरणत्वं तदित्युच्यते तदापि ध्वंसस्य ध्वंसाप्रसिद्ध्या तादृशोभयसंबंधेन ध्वंसविशिष्टाप्रसिद्धिरेव यत्तु स्वाधिकरणत्वक्षणध्वंसाधि
करणक्षणध्वंसानधिकरणत्वमेवाव्यवहितत्वं तच्च सर्वत्र तत्क्षणपदेन समाप्त्यव्यवहितपूर्वक्षणव्यक्तिमादाय समाप्तिक्षणोत्पत्तिस्वरूपादमेव नास्ति
कशरीरे व्यभिचारवारणं तु स्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वदलेनैवेति कैश्चित्प्रलपितं तन्न तदयं नमसत्त्वान्मत्पुण्यत्वस्य विघ्नध्वंसस्य ध्वंसाभा राम
वेन तदीयभोगायतनजन्मांतरशरीरावच्छेदेनापि तत्प्रामनिसत्वस्यावश्यकत्वात् प्रथमदलेन नास्तिकसमाप्तिवारणासंभवात् अन्यथा जन्मांतरार्जि ७
तपुण्यपापादेरपि जन्मांतरीयशरीरावच्छेदेनाऽसत्त्वापत्त्या तदवच्छेदेन भोगजनकतानस्यात् न च स्वावच्छेदकेत्यस्य स्वोत्पत्त्यवच्छेदकार्थकत्वात्
नोक्तदोष इति वाच्यम् तथासति आस्तिकीयसमाप्तेरपि स्वोत्पत्त्यवच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वाभावेनासंग्रहप्रसंगात् न च स्वोत्पत्त्यवच्छेदकता
नीयावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वमेव तात्पर्यमिति नकोपि दोष इति वाच्यम् ॥ ९ ॥

२॥ एवमपिनिरुक्ताव्यवधाननिवेशे प्रयोजनविरहेणानहैयर्थ्यस्य दुरुद्धरत्वादितिचेन्सत्यं स्वोत्तरजन्मानुत्तरत्वमेवमह्रते अव्यवहितत्वं जन्म चत्र्या
द्यशरीरप्राणसंयोगः शरीरे आद्यत्वंच स्वसजातीयशरीरध्वंसानधिकरणत्वं जातिश्च पूर्वोक्तैवग्राह्या ऽतोनाप्रसिद्धिः एवंचनास्तिकीयसमा
प्तेर्विघ्नध्वंसोत्तरजन्मोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वेनाव्यवधाननिवेशात्तद्वारणमव्याहतमेव नचआस्तिकीयसमाप्तेरपिस्वोत्तरपुरुषांतरीयजन्मो
त्तरक्षणोत्पत्तिकतयाऽसंग्रहोदुर्वारएवेतिवाच्यम् स्वाश्रयशरीरावच्छिन्नभोगाश्रयत्वंदैशिकविशेषणत्वोभयघटितसामानाधिकरण्यसंभ
वंधेनविघ्नध्वंसविशिष्टत्वेनजन्मनोविशेषणीयत्वात् नचैवमपियादृशग्रंथसमाप्त्यनंतरंग्रंथकर्तुर्मुक्तिस्तादृशसमाप्तेरसंग्रहएवस्वोत्तरस्वस
टिं॰ अतएवकाशीमरणान्मुक्तिरितिश्रुत्यन्तर्गतपंचम्याः प्रयोजकत्वपरत्वोपवर्णनंग्रंथकृतांसंगच्छते अन्यथातत्रापिकाशीमरण
विशिष्टमुक्तिंप्रतिकाशीमरणहेतुत्वस्यनिर्दुष्टतयातथोपवर्णनमसंगतंस्यात् अथतमेवविदित्वाऽतिमृत्युमेतिनान्यःपंथा
विद्यतेयनायेतिश्रुत्यातत्त्वज्ञानस्यमुक्तिसामान्यंप्रतिहेतुत्वंप्रतिपादितं तच्चकाशीमरणस्यमुक्तिहेतुत्वेनसंभवतिकाशीम
रणजन्यमुक्तौतत्त्वज्ञानस्यव्यभिचारप्रसंगादतः काशीमरणस्यनमुक्तिजनकत्वमपितुतत्त्वज्ञानद्वारामुक्तिप्रयोजकत्वमेवेति
ग्रंथकृतांतत्रत्यपंचम्याः प्रयोजकत्वपरत्वोपवर्णनंनतुकारणस्यकार्यतानवच्छेदकत्वात्तथोपवर्णनमिति चेदस्तुकारणस्य
कार्यतावच्छेदकत्वमस्तुचपूर्वोक्तरीत्यामंगलजन्यविघ्नध्वंसविशिष्टसमाप्तित्वस्यकार्यतावच्छेदकत्वेननास्तिकशरीरेव्यभिचा
मानाधिकरणजन्माप्रसिद्धेरितिवाच्यम् स्वोत्तरचरमशरीरानुत्तरत्वस्यैवाव्यवधानपदार्थत्वेनांगीकरणीयत्वात् चरमत्वंचस्वसजातीय
शरीरप्रागभावानधिकरणत्वंइत्थंचसमाप्त्युत्तरंमुक्तिस्थलेपिस्वोत्तरचरमशरीराप्रसिद्ध्यानासंग्रहः॥ उत्तरत्वनिवेशनंचयत्रनास्तिकेन
मंगलाचरणंविनैवग्रंथांतरसमाप्तिः कृतातदनन्तरंतच्छरीरेणैवास्तिकोभूत्वातदनन्तरजातविघ्नंमङ्गलाचरणेननाशयित्वाग्रन्थान्त
रसमाप्तिः कृतातत्रत्यपूर्वसमाप्तौव्यभिचारवारणायैवेति कारणस्यकार्यतानवच्छेदकत्वेप्राचांसंमतिमाह अतएवेति कारणस्यकार्यता
वच्छेदककोटिप्रवेशांगीकारेपिकाशीमरणान्मुक्तिरित्यत्रपंचम्याः प्रयोजकत्वार्थकत्वोपवर्णनमावश्यकंतथाचकारणस्यकार्यतानव
॥ ॥ च्छेदकत्वेनप्राचांसंमतिरित्याशयेनशंकते अथेति॥

मु॰ दि॰ टी॰ ८

कारणस्य कार्यतावच्छेदककोटिप्रवेशसंभवेपि समाप्तिंप्रति मंगलस्य न हेतुतासंभवः अन्यथासिद्धत्वादित्याशयेन समाधत्ते एवमपीति विघ्नध्वं
सस्य कार्यतावश्यकतयेति तथा च प्राचीनमते समाप्तौ विघ्नध्वंसे च मंगलकार्यत्वं कल्पनीयमिति गौरवमिति भावः विघ्नो मे निवर्त्ततामिति काम
नयेति सावधारणोयंनिर्देशः अन्यथा विघ्नध्वंसद्वारैव समाप्तेर्मंगलफलतया समाप्तिकामनाधीनविघ्नध्वंसकामनायाअपि मंगलाचरणप्र
योजकतया विघ्नध्वंसकामनया मंगलाचरणस्य प्रकृतानुपयोगप्रसंगात् अथवानन्तूभयोर्मंगलकार्यत्वे गौरवेपि विघ्नध्वंसस्यैव मंगलफलत्वं विघ्न

एवमपि भोगादिनाश्यविघ्नध्वंसपूर्वकसमाप्तौ क्लृप्तनियतपूर्ववृत्तिनाकेन ध्वंसेनैव मंगलस्य त्लीयसमाप्त्युपपन्नेर्मंगलस्यान्य
थासिद्धत्वं दुर्वारमेव न च व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धिरिति वाच्यम् यत्र व्यापारिणः प्रमाणबोधितकारणता निर्वाहाय।
व्यापारस्य कारणत्वं कल्प्यते यथा यागस्य स्वर्गहेतुतानिर्वाहार्थमपूर्वं तत्रैव व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धिः अतएवं का
शीमरणस्य तत्त्वज्ञानेन मुक्तावन्यथासिद्धित्वात् प्रयोजकत्वपरतया श्रुतिसमर्थनसंगच्छते प्रकृते च प्रतिबंधकाभावस्य कार्यमा
त्रहेतुतायां मंगलकारणतां विनापि क्लृप्ततया मंगलस्य अन्यथासिद्धत्वं दुष्परिहरमेवेति विघ्नध्वंसस्य द्वारत्वमिच्छतां प्राचां
मतेपि विघ्नध्वंसस्य कार्यत्वावश्यकतया विघ्नो मे निवर्त्ततामिति कामनया मंगलाचरणेन च विघ्नध्वंस एव फलमिति वदतां
चिंतामणिकृतां मतमाह नव्यास्त्विति विघ्नध्वंस एवेत्येवकारेण समाप्तिव्यवच्छेदः फलं प्रवृत्त्युद्देश्यं ननु समाप्तिस्तर्हि क
स्मिन्कीस्यादत आह समाप्तिस्त्विति बुद्धिर्ज्ञानं प्रतिभा तद्विशेषः स्फुर्त्यास्त्वः प्रतिभादीत्यादिना विघ्नसंसर्गाभावपरिग्रहः अन
यैव रीत्या कारीरीष्टिस्थलेप्यवग्रहनिवृत्तिरेव फलम् वृष्टिस्तु स्वकारणादेवेति बोध्यम् ॥ ९ ध्वंसकामनया मंगलानुष्ठानात्तु संभवनिय।
स्य यत्फलत्वं तत्कामनयात दनुष्ठाननियमादित्याशंकां निराकुरुते विघ्नो मे निवर्त्ततामित्यादिना ननु विघ्नध्वंस एव मंगलफलमिति मूलोक्तिर
युक्ता फलपदस्य जन्यार्थकतया मंगलध्वंसस्यापि मंगलजन्यतया एवकारासंगतिरित्याशंकां निराकुर्वन् फलपदं व्याचष्टे फलमिति अकस्मिकी
ति यत्किंचित्कारणानियम्येत्यर्थः नन्वेवं कारीरीयागस्यापि वृष्टिः फलं न स्यात् यागेनावग्रहनिवृत्तौ स्वकारणादेव वृष्टिसंभवादित्याशंकामिष्टाप
॥ ॥ त्त्या परिहरति अनयैवेति अवग्रहो वृष्टिप्रतिबंधको दुरितविशेषः॥ एम॰ ८

श्रुतेः कारणतावोधकत्वमिति केषांचिन्मते शाब्दीभावना केषांचिदपूर्वं न्यायमते त्विष्टसाधनत्वं तथाच मंगले विघ्नध्वंसकारणताया वाधितत्वेन शिष्टाचारानुमितायाः विघ्नध्वंसकामो मंगलमाचरेदिति श्रुतेरप्रामाण्यापत्तिः न्यायमते तत्र विधिना मंगले विघ्नध्वंसकारणताया एव प्रत्येतव्यत्वादिति भावः ननु सति विघ्ने तन्नाशस्यैव वेदवोधितत्वादिति मूलमसंगतं स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवद्विघ्न

एवं मंगलस्य विघ्नध्वंसं प्रति जनकत्वे स्वतः सिद्धविघ्नविरहवतेति विघ्नात्यंताभाववतेत्यर्थः ननु निष्फले प्रवृत्तिरेव कथमत आह विघ्नशंकयेति संशयनिश्चयसाधारणविघ्नज्ञानमेव प्रवर्त्तकमिति भावः तदाचरणात् मंगलाचरणात् ननु विघ्नसंशये मंगलाचरणमेवासिद्धमित्यत्राह तथैवेति शिष्टाचारादिति विषयतासंवंधेन मंगलद्वृतिशेषः ननु निर्विघ्नपुरुषानुष्ठितमंगलस्य लेऽन्वयव्यभिचारेण विघ्नध्वंसं प्रति मंगलस्य कारणता वाधिता तथाच वाधितार्थवोधकत्वाद्वेदस्याप्रामा

तव्यास्तु मंगलस्य विघ्नध्वंस एव फलम् समाप्तिस्तु वुद्धिप्रतिभादिकारणकलापात् नचैवं स्वतः सिद्धविघ्नविरहवता कृतस्य मंगलस्य निष्फलत्वापत्तिरिति वाच्यम् इष्टापत्तेः विघ्नशंकया तदाचरणात् तथैव शिष्टाचारात् नच तस्य निष्फलत्वेन तद्बोधकवेदाप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यम् सति विघ्ने तन्नाशस्यैव वेदवोधितत्वात् अतएव पापभ्रमेण कृतस्य प्रायश्चित्तस्य निष्फलत्वेपि न तद्बोधकवेदाप्रामाण्यम्॥ ((ण्यमिति श्रुतेः कारणता

वोधकत्वमंगीकर्तुर्मते शंकां निरस्यति नचेति तस्य निर्विघ्नपुरुषानुष्ठितमंगलस्य तद्बोधकेति मंगलविघ्नध्वंसयोः कार्यकारणभाववोधकेत्यर्थः सति विघ्न इति तथाचोपदर्शितस्थले प्रतियोगिरूपकारणाभावेन विघ्नध्वंसरूपकार्यानुदयोपपत्तौ कारणतायाः अवाधितत्वेन न कारणतावोधकवेदाप्रामाण्यमिति भावः अतएव नाशं प्रति प्रतियोगिनः कारणत्वादेव तद्बोधकवेदाप्रामाण्यध्वंसद्वृत्यादावपि विघ्नध्वंसकारणत्वमेव विध्यर्थो वाच्यः ननु सति विघ्न इत्यपि न ((मिति प्रायश्चित्तस्य पापनाशकत्ववोधकवेदाप्रामाण्यतद्बोधकपदाभावात् अतस्तन्मूलतात्पर्यमाह तथाचेति सति विघ्ने इति मूले मंगलादिति शेषः तथाच केवलदंडाद् घटानुत्पत्तावपि दंडो घटकारणमिति वाक्यस्याप्रामाण्यं सर्वदा दंडे घटाव्यवहितपूर्वत्वस्य तात्पर्याविषयत्वात् किंतु दंडेतरयावद्घटकारणसत्वे दंडे घटाव्यवहितपूर्वत्वमेव तात्पर्यविषयस्तद्वत्प्रकृतेपीति मूलाशयः॥

मु॰ दि॰ शर्म यांतीत्यादिनेति आदिना गणेशस्तवपाठतद्रूपस्य संग्रहः स्तवपाठस्य विघ्नध्वंसकारणतायास्तादृशवाक्यबोधितत्वेपि पाठजन्यविघ्न
रा॰ ध्वंसे मंगलस्य व्यभिचारो दुर्घट इत्यवस्तुनिरूप मंगलस्य पाठकता संबंधेन कार्याधिकरणोवृत्तेरित्यर्थः स्थलांतरे व्यभिचारं दर्शयति प्रायश्चि
२ त्तजन्येति विशेषयदर्थमेव प्रकटयन्नाह तथा चेति लाघवादाह विजातीयेति प्रवृत्तिर्नस्यादितिपदद्वियस्य फलं भवति तत्कामस्यैव तत्र प्रवृ

ननु मंगलं न विघ्नध्वंसे कारणं विनायकस्तवपाठादिजन्यविघ्नध्वंसे व्यभिचारात् विनायकस्तवस्य मंगलत्वेपि तदनुकूलकंठाभि
घातरूपस्य तत्पाठस्य मंगलत्वाभावात् न च पाठकता संबंधेन विनायकस्तवपाठस्यैव विघ्ननाशकः स च मंगलमेवेति न व्यभिचा
र इति वाच्यम् सर्वे विघ्नाः शमं यांतीत्यादिना तत्पाठस्यापि विघ्ननाशकत्वबोधनात् प्रायश्चित्तजन्ये विघ्नध्वंसे व्यभिचाराच्चेत्यत
आह मंगलं चेति स्तवपाठादिरित्यादिना प्रायश्चित्तपरिग्रहः तथा च मंगलस्य स्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वसंबंधेन
मंगलविशिष्टविघ्नध्वंसत्वं विजातीयविघ्नध्वंसत्वं वा कार्यतावच्छेदकम् एवं विनायकस्तवपाठादेरुपदर्शितसंबंधेन वि

मंगलं च विघ्नध्वंसविशेषे कारणम् विघ्नध्वंसविशेषे च विनायकस्तवपाठादिः क्वचिच्च विघ्नात्यंताभावस्यैव स
माप्तिसाधनम् प्रतिबंधकसंसर्गाभावस्यैव कार्यजनकत्वात्॥ ९ नायकस्तवपाठादिविशिष्टविघ्नध्वंसत्वं विजाती
यविघ्नध्वंसत्वं वा कार्यतावच्छेदकमिति न व्यभिचार इति भावः ननु विघ्नध्वंस एव यदि मंगलस्य फलं तदा समाप्तिकामस्य मंग
ले प्रवृत्तिर्न स्यादतः समाप्तिसाधनविघ्नध्वंससाधनत्वान्मंगले प्रवृत्तिर्वाच्या तच्च न संभवति स्वतःसिद्धविघ्नविरहस्थले व्य
भिचारेण विघ्नध्वंसस्य समाप्तिसाधनत्वाभावादिति शंकां निरस्यति क्वचिदिति नन्वेवमननुगमो तो नुगतेन रूपेणाकारणत्वे
बीजमाह प्रतिबंधकेति संसर्गाभावस्य संसर्गाभावत्वेन संसर्गाभावस्य तथा च विघ्नसंसर्गाभावत्वेन हेतुत्वान्न पूर्वोक्तव्यभिचा
रनियमादिति भावः प्रवृत्तिर्वाच्येति तृप्तिकामस्य तृप्तिसाधने पाके प्रवृत्तिरिवेति शेषः व्यभिचारेणेति व्यतिरेकव्यभिचारेणेत्यर्थः संसर्गाभावत्वे
न संसर्गाभावस्येति संसर्गाभावत्वेन संसर्गाभावत्वावच्छिन्नस्येति पर्यवसितार्थः इदं च विवरणं संसर्गाभावस्य ध्वंसत्वादिना कारणत्वेपि न व्यभिचार

इति भावः॥

राम ९

ननु नत्तद्विघ्नाभावानां यदि विघ्नसंसर्गाभावत्वेन हेतुता न तदा यत्किंचिद्विघ्नसत्त्वे विघ्नप्रतियोगिकसंसर्गाभावस्य सत्त्वेन समाप्त्यापत्तिः यदि।
विघ्नत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंसर्गाभावत्वेन हेतुता न तदा ध्वंसप्रागभावयोर्न हेतुता नतयोस्सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानंगीकारात् यदि
च विघ्नप्रतियोगिकसंसर्गाभावकूटत्वेन हेतुता न तदा कापि समाप्तिर्न स्यात् ध्वंसप्रागभावादीनामेकदा एकत्रासत्त्वेन कूटाधिकरणत्वस्य कदाप्यसंभवा
दित्याशंकां परिहर्तुमाह अत्रचेति तत्तद्विघ्नाभावत्वेनेति तत्तद्विघ्नप्रतियोगिकसंसर्गाभावत्वेनेत्यर्थः तेन भेदमादाय न विघ्नसत्त्वेपि समाप्त्यापत्तिः नचै
वमपि विघ्नसत्त्वे समाप्त्यापत्तिर्दुर्वारा तत्तद्विघ्नव्यक्तेरपि द्वित्वादिना ऽत्यंताभावरूपसंसर्गाभावसत्त्वादिति वाच्यं तत्तद्विघ्नत्वेतरधर्मानवच्छिन्नतत्तद्विघ्न
प्रतियोगिताकसंसर्गाभावत्वेनेत्यर्थविवक्षया उक्तदोषप्रतीकारसंभवात् ध्वंसप्रागभावयोरपि विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वांगीकारे तु नत्त

अत्र च तत्तद्विघ्नाभावत्वेन हेतुता न तु विघ्नाभावकूटत्वेन विघ्नप्रागभावादीनामेकत्रासंभवेन समाप्तिर्न स्यादिति बोध्यम् यत्र च
मंगलं विनापि समाप्तिस्तत्र विघ्नध्वंसाभाववति समाप्तेर्दर्शनाद्व्यतिरेकव्यभिचारमाशंक्य निषेधति॥ इत्थं चेति दुरितध्वंसक

इत्थं च नास्तिकादीनां ग्रंथेषु जन्मांतरीयमंगलजन्यदुरितध्वंसः स्वतः सिद्धविघ्नात्यंताभावो वास्तीति न व्यभिचा
त्वेन तज्जनकीभूतमंगलकल्पने च गौरवादाह स्वतः सिद्धेति यत्र च मंगले सत्यपि न समाप्तिस्तत्र मंगला ((रइत्याहुः॥
द्विघ्नध्वंसो भवत्येव समाप्त्यभावस्तु विघ्नभूयस्त्वात् तन्मंगलानंतरोत्पन्नाद् विघ्नाद्वेत्यवधेयम्॥ ((द्विघ्नत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक
संसर्गाभावत्वेनेत्यर्थकरणेपि न क्षतिरिति मंतव्यं विघ्नध्वंसाभाववतीति विघ्नसंसर्गाभावसामान्याभाववतीत्यर्थः अन्यथा यथाश्रुते विघ्न
ध्वंसाभाववत्यपि विघ्नात्यंताभावसंभवेन विघ्नसंसर्गाभावत्वेन हेतुत्वे व्यतिरेकव्यभिचारासंभवेना ऽसंलग्नकतापत्तेः तथा च यत्र मंगलं विनैव
समाप्तिस्तत्र विघ्ननाशकमंगलासत्त्वेन विघ्नस्य व्यतिरेकव्यभिचारो दुर्वार एवेति भावः ननु यत्र सत्यपि मंगले न समाप्तिर्दृश्यते तत्र मंगलाद्विघ्नध्वंसस्य
वन जातइत्यवश्यमंगीकरणीयं अन्यथा तत्तद्विघ्नसंसर्गाभावानां सत्त्वेन समाप्तिविरहस्योपपादयितुमशक्यत्वात् तथा चान्वयव्यभिचारेण मंगलस्य वि
घ्नध्वंसफलकत्वं न शक्यते वक्तुमित्याशंकां निराकुरुते यत्र चेति विघ्नभूयस्त्वादिति ननु मंगलादनंतरोत्पन्नविघ्नादपि तत्र समाप्त्यभावसंभवेन नानावि
घ्नव्यक्तीनां तत्कारणीभूतप्रागभावादीनां च कल्पने गौरवमतस्तत्यैवाह मंगलानंतरेति॥ ॥

इष्टापत्त्या१

५ साधनपदम्॥दि॰

मु॰ दि॰ स्वप्रतियोगिप्रयोजकत्वेति स्वप्रतियोगिचरमवर्णानुकूलकृतिमत्वसंबंधेनेत्यर्थः नचस्वप्रयोजकत्वसंबंधेनेत्येवकुतोनोक्तंजीवात्मनिस्वानु।
रा॰ कूलकृतिमत्वासंभवेपिस्वजनकचरमवर्णजनककृतिजनकत्वरूपस्यस्वप्रयोजकत्वस्यजीवात्मनिसंभवादितिवाच्यं निरुक्तप्रयोजकत्वस्यना।
१० नाजनकताघटितत्वेनगौरवादितिभावः क्वचिच्चेत्यादिप्रकरणांतरेणव्याचष्टे वस्तुतस्त्वित्यादिना समाप्तिसाधनमित्यस्यसमाप्तिकारणमित्य
र्थकत्वेक्वचिदित्यस्यासंगतिः नतद्विघ्नसंसर्गाभावत्वेनहेतुतायाव्यवस्थापितत्तयासर्वत्रैवाभावत्रयस्यापिकारणत्वात् नियतपूर्ववर्तितावच्छे
दकधर्मवत्वस्यैवकारणतारूपत्वाद तस्तन्यदंव्याचष्टे समाप्त्यव्यवहितेति ननुमंगलादिप्रध्वंसस्थलेध्वंसप्रागभावाभ्यामत्यंताभावस्यवि
रोधात् विघ्नात्यंताभावस्यैवासत्वेनकथंतेनविघ्नध्वंसस्यान्यथासिद्धिरित्यतआह ध्वंसप्रागभावेत्यादि अन्योन्याभावभिन्नाभा
दि॰ अथसमाप्तिविघ्नध्वंसयोराकाशात्मनिष्ठयोः कथंकार्यकारणभावइतिचेदुच्यते स्वप्रतियोगिप्रयोजकत्वसंबंधेनच
रमवर्णध्वंसरूपसमाप्तिंप्रतिविशेषणतासंबंधेनविघ्नसंसर्गाभावत्वेनहेतुत्वमिति वस्तुतस्तुआहुरित्यनेनस्
चितामन्यथासिद्धिंप्रकटयतिक्वचिच्चेति विघ्नात्यंताभावएवेत्येवकारेणविघ्नध्वंसस्यतद्द्वारकमंगलस्य
चव्यवच्छेदः समाप्तिसाधनंसमाप्त्यव्यवहितपूर्ववर्तितयानिश्चितः तथाचतेनैवमंगलस्थलीयसमाप्ति।
निर्वाहेमंगलस्यतज्जन्यविघ्नध्वंसस्यचान्यथासिद्धिः ध्वंसप्रागभावयोरत्यंताभावेनविरोधेमानाभावात्॥ ६
वत्वेनेति सर्वत्रविघ्नात्यंताभावसत्वेपिनविघ्नात्यंताभावत्वेनहेतुतासंभवति विघ्नसंसर्गाभावत्वापेक्षयानित्यत्वघटितस्यतस्य
गुरुत्वात् सतिचलघुधर्मेगुरुधर्मस्यकारणतावच्छेदकत्वानंगीकारात् तथाचायातमेवत्रयाणामपिकारणत्वमितिभावः तत्र
संसर्गेति॰ प्रतिबंधकतावच्छेदकसंसर्गेत्यर्थः वाच्यत्वेनेति तथाचप्रतिबंधकसंसर्गाभावस्येतिमूलस्यप्रतिबंधकतावच्छेदक राम॰
संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्येत्यर्थइतिभावः मानाभावादिति समवायेनघटाधिकरणेसंयोगेनघटोनास्तिसंयोगेनघटाधिकरणे १०
समवायेनघटोनास्तीतिप्रतीत्युपपत्तयेहिसंयोगसमवायसंबंधावच्छिन्नघटाभावयोर्भेदोपपत्तयेऽत्यंताभावप्रतियोगितायांसंबंधावच्छिन्न
त्वमंगीक्रियते ध्वंसेचतादृशयुक्त्यसंभवेनसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमप्रामाणिकमेवेतिभावः॥

नन्वेवंविघ्नध्वंसस्याकारणत्वेदुरितध्वंसः स्वतःसिद्धविघ्नात्यंताभावोवेत्याद्यग्रिमग्रंथासंगतिरित्यतोदुरितध्वंसपदंव्याचष्टे दुरितध्वं
ससामग्रीति अत्यंताभावस्यनित्यत्वेपिप्रतियोगिसत्वदशायामत्यंताभावसंबंधासत्वेनाधिकरणासंबंधात्यंताभावेदुरितध्वंससामग्री
प्रयुक्तत्वमितिभावः द्वितीयव्याख्यानादरणेस्वयमेववीजंप्रकटयति एतेनेति ननुमंगलस्यविघ्नध्वंसफलकत्वेसमाप्तिकामनयात
त्रप्रवृत्तिः समाप्तिजनकविघ्नध्वंसजनकत्वेनैवोपपादनीयाविघ्नध्वंसस्यसमाप्तिहेतुत्वंचव्यभिचारेणासंभवदुक्तिकमित्याशंकायां।

ध्वंसस्यत्वेपि अत्यंताभावसत्वादितिभावः नन्वन्योन्याभावभिन्नाभावत्वेनैवलाघवाद्धेतुतास्त्वतआह प्रति
बंधकसंसर्गेति प्रतिबंधकसत्वेपिसंबंधांतरावच्छिन्नाभावस्यसत्वात्कार्योन्यनिवारणायतत्तत्संसर्गावच्छिन्न
प्रतियोगिताकाभावत्वेनैवहेतुत्वस्यवाच्यत्वेनन ध्वंसस्यहेतुता तस्यसंसर्गावच्छिन्नत्वेमानाभावादितिभावः
दुरितध्वंसः दुरितध्वंससामग्रीप्रयुक्तः स्वतःसिद्धोदुरितकारणाभावप्रयुक्तः एतेनविघ्नध्वंसस्य तदत्यंता
भावस्यवासमाप्तिहेतुताविचारस्याप्रकृततयातद्व्यवस्थापनेप्रकृतानुपयोगःएवं प्रतिबंधकाभावकूटस्यहे
तुत्वेऽतीतानागतप्रागभावध्वंसयोर्युगपदवस्थानासंभवेनैकदाकूटाप्रसिद्धिः पूर्वोक्तरीत्यातत्तत्संसर्गावा-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यप्रतिबंधकाभावविशेषणत्वेध्वंसप्रागभावयोरसंग्रहश्चेतिदूषणानिनिरस्तानिउ
क्तरीत्याप्रतिबंधकात्यंताभावस्यैवकार्यमात्रेहेतुत्वादिति॥ ८ ॥

कश्चित्त्वेत्यादिग्रंथस्यावतारितत्वेननप्रकृतानुपयोगइत्यतोदूषणांतरमाह एवमिति ननुप्रतिबंधकसंसर्गाभावकूटत्वेननहेतुतामं
गीकुर्मोयेनाप्रसिद्धिःस्यात् अपितुतत्तद्विघ्नसंसर्गाभावत्वेनेत्युक्तमेवेत्याशंकादूषणांतरमाह पूर्वोक्तेति द्वितीयव्याख्यानेपितत् दोषनि
वारणेहेतुमाह उक्तरीत्येति प्रतिबंधकाभावस्येतिप्रतिबंधकतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकतत्तत्प्रतिबंधकाभावत्वेनेत्यर्थः॥ ९

यत्तदोर्नित्यसंबंधात्प्रकृतश्लोके यत्पदाभावात्कथं संगतिरिति ह्याशंक्य प्रकृते तच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थकतया न यत्पदार्थापेक्षेति समाध
ने यत्तच्छब्द इति· नमस्कारप्रकारीभूतेति स्वापकर्षबोधानुकूलव्यापारो नमः शब्दार्थः अपकर्षान्वय्यवधित्वं कृष्णपदोत्तरचतुर्थ्यर्थ इतिभा
वः यद्यप्यवधित्वस्यापादानतारूपतया तदर्थिका पंचम्येव न तु चतुर्थी तथापि क्रियान्वय्यवधित्वस्यैवापादानरूपतया नात्र पंचमीप्रस।
क्तिः परंतु निरुक्तापकर्षावधित्वविवक्षायां नमः स्वस्तीत्यादिसूत्रेण चतुर्थ्येव विहितेति भावः एवं च श्रीकृष्णावधिकस्वापकर्षबोधानुकूलो म
दीयो व्यापार इत्युक्तबोधः उच्चारयितृव्यापारस्यैव नमश्शब्दार्थत्वात् यद्यप्येवं सति नारायणं नमस्कृत्येत्यादावपि नारायणपदोत्तरं चतुर्थी

मूले नूतनेत्यादि नूतनो यो जलधरो मेघस्तस्य रुचिरिव रुचिर्यस्य तस्मै एतेन यथा नूतनजलधरः शीघ्रं वृष्टिप्रदस्तथा
यमपि स्वाभिलषितफलप्रद इति सूचितम् नमस्कार्यस्य भगवतः संतुष्टतां सूचयितुमाह मूले गोपेति गोपानां वधूट्यः
युवत्यः स्त्रियस्तासां दुकूलानि वस्त्राणि तेषां चौरायेत्यर्थः तस्मा इति तच्छब्दः सामान्यतः सकलजनप्रसिद्धत्वसूचनाय।

संसारमहीरुहस्य बीजाय इति संसार एव महीरुहो वृक्षस्तस्य बीजाय निमित्तकारणायेत्यर्थः॥

श्रीकृष्णाय नम इत्यनेन भगवतो नमस्कारप्रकारीभूतापकर्षावधित्वमुक्तं तद्युक्तं भगवति मानाभावादित्याशंक्य नैयायिकाभि
मते ईश्वरसाधकानुमानसूचनायाह संसारेति संसारस्य महीरुह इति षष्ठीतत्पुरुषभ्रमं व्यावर्तयितुं कर्मधारयमाह ॥
नापेक्षिता न द्वितीया करोतिकर्मत्वस्य नारायणेऽसंभवेन नमः पदार्थस्यैव तत्कर्मतया नमः पदार्थ ((मुक्तावल्यां संसार एवेति·॥ ॥
घटकापकर्षावधित्वस्यैव द्वितीयया बोधनीयत्वात् तथापि तत्र लक्षणया नमस्कारानुकूलकृतिपर्यंतं करोत्यर्थः नमः पदं तात्पर्यग्राहकमतो।
नमः पदयोगाभावान्न चतुर्थी अपकर्षावधिनिरूपितापकर्षनिष्ठप्रकारतानिरूपितावधित्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितप्रकारितारूपाविषयतैव
द्वितीयार्थः अत एव नमः पदस्य सार्थकत्वविवक्षया स्वयंभुवे नमस्कृत्य ब्रह्मणेऽमिततेजसे इत्यादौ चतुर्थ्येव न द्वितीयेति मंतव्यं षष्ठीतत्पुरुष
भ्रम इति सकलप्रपंचहेतोरीश्वरस्य महीरुहबीजत्वमात्रकथनस्यानुचितत्वेन षष्ठीतत्पुरुषस्य भ्रममूलकत्वमिति भावः॥ १ ॥

समवायिकारणमिति वृक्षादिसमवायिकारण एव वृक्षादेर्बीजव्यवहारादिति भावः यद्यपि बीजं वृक्षादेर्न समवायिकारणं बीजनाशानं
तरमेव तदवयवैरंकुरारंभात् तथापि समवायिकारणत्वमपि समवायिकारणावयवकत्वमेव विवक्षितमतो नासंगतिः ईश्वरे पूर्वोक्त
प्रमाणाभावमेव व्युत्पादयन्नाह नहीति लिंगाभावादिति ईश्वरसाधकलिंगाभावादित्यर्थः उपमानस्य शक्तिमात्रसाधकत्वेन तन्नि
राकरणं न कृतमित्यवधेयम् तथा क्षित्यंकुरादिकमपीति मूले क्षित्यंकुरादीनां पक्षत्वं सूचितं क्षित्यंकुरादावनुगतं पक्षतावच्छेदकं किमि
बीजत्वं समवायिकारणत्वं तच्चेश्वरे बाधितमत आह निमित्तेति तन्वीश्वरे नमस्काररूपं मंगलाचरणमयुक्तं ईश्वरे माना
भावात् नहि तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणम् अरूपिद्रव्यत्वेन बाह्यप्रत्यक्षाविषयत्वात् नापि मानसं परात्मनः परेण मनसा प्रत्यक्षत्वारणा
यात्मप्रत्यक्षं प्रतिपरात्मव्यावृत्तविजातीयात्ममनःसंयोगत्वेन हेतुत्वस्यावश्यकतया ईश्वरे तस्याभावात् न च द्यावाभूमीजन
एतेन ईश्वरे प्रमाणं दर्शितं भवति तथाहि यथा घटादिकार्यं कर्तृजन्यं तथा क्षित्यंकुरादिकमपि
॥ न च तत्कर्तृत्वमस्मदादीनां संभवतीत्यतस्तत्कर्तृत्वेनेश्वरसिद्धिः ॥

यन्नित्यादि श्रुतिरेव प्रमाणं श्रुतीनामीश्वरोच्चरितत्वेन प्रामाण्यादीश्वरसंदेहे श्रुतिप्रामाण्यस्यापि संदिग्धत्वात् अत।
आह एतेनेति प्रमाणमनुमानरूपं प्रमाणम् तथा क्षित्यंकुरादिकमपीति नन्वत्र किं पक्षतावच्छेदकं न तावत् क्षितित्वं।
अंकुरादेरपि क्षितित्वेन पृथक् तदुपादानवैयर्थ्यात् किंच क्षितित्वसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे दृष्टान्तेन घ
त्याशंकते नन्वत्रेति अंकुरादेरपीति तथा च क्षितित्वस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वे अंकुरस्यापि क्षिति(टादौ अंशतः सिद्धसाधनम्॥
त्वेनांकुरादेः पृथगुपादानमनर्थकमिति भावः नन्वत्र क्षितिपदं न पृथिवीत्वजात्यवच्छिन्नपरं येनांकुरादेरुपादानं व्यर्थं स्यात् अपि तु भूमंड
लपरमेव तथा च भूमंडलांकुरादीनां सर्वेषां पक्षत्वलाभे सर्वानुगतं पक्षतावच्छेदकं किमित्याशंकायां पृथिवीत्वमेव तथेत्युक्तौ नांकुरादेः
पृथगुपादानवैयर्थ्यमत आह किंचेति॥

अवच्छेदकावच्छेदेनेति तथात्वेसाध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वेइत्यर्थः तथाचावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौसामानाधिकरण्येनसाध्यसिद्धेरप्रतिबंधक
तयानसिद्धसाधनमितिभावः परमते चार्वाकमतइत्यर्थः जन्यपदेति नैरप्रत्यक्षत्वेननित्यपृथिव्यनंगीकारादितिभावः ननुपक्षतावच्छेदककोटिप्र
विष्टविशेषणानांसर्वमनेनप्रयोजनमपेक्षितमितिनियमस्तया चनित्यपृथिव्यांवाधवारकतयैवजन्यपदंसार्थकमित्यतआह जन्यत्वस्यैवेतिम
नन्वस्तुजन्यत्वमेवपक्षतावच्छेदकंकिंनःछिन्नमतआहतदयीतिऐक्यप्रसंगात् ननुपक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्येकोदोषः नचव्याप्तिग्रहदशायामेव
पक्षतावच्छेदकीभूतहेतौसाध्यसामानाधिकरण्यसिद्धेनसिद्धसाधनमेवदोषइतिवाच्यम् हेतुःसाध्यसमानाधिकरणइतिव्याप्तिग्रहस्यहे
तुमान्साध्यवानित्यनुमितितोभिन्नाकारत्वात् समानाकारकसिद्धेरेवानुमितिप्रतिबंधकत्वात् अवच्छेदकावच्छेदेनसाध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वेसामानाधिकरण्य॰

अवच्छेदकावच्छेदेनतथात्वेपरमाणौबाधः जन्यक्षितित्वस्यपक्षतावच्छेदकत्वेपरमतेजन्यपदव्यावृत्त्यसिद्धिस्तन्म वस्यी
तेऽजन्यक्षितेरभावात् जन्यत्वस्यैवतथात्वसंभवेनपक्षतावच्छेदककोटौक्षितित्वस्यव्यर्थत्वाच्च नचतदपिसं
भवतिपक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्यप्रसंगादितिचेन्न स्वरूपसंबंधविशेषरूपकार्यत्वस्यैवपक्षतावच्छेदकत्वात्॥

मात्रावगाहि. सिद्धेरप्रतिबंधकत्वात् यद्यप्यवच्छेदकावच्छेदेनअनुमितौ सामानाधिकरण्यावधिकंपक्षतावच्छेदकव्यापकत्वमेवसा
ध्येभासते व्याप्तिज्ञानेपिसाध्येहेतुव्यापकत्वंभासतएवेतितुल्यं तथापिव्याप्तिग्रहेव्यापकत्वंप्रकारतयैवानुमितौतुसाध्योपसंसर्गघटकत
याभासतइतिभेदाच्चेतिचेन्न उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्येनोपनयवाक्याच्छाब्दबोधानुपपत्तेरेवदोषत्वात्नचनवीनमतेविधेयांशेऽधिका
वगाहिनःशाब्दबोधस्योपगमेनपक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्येपिसाध्यव्याप्यहेतुमान्पक्षइत्याकारकस्योपनयजन्यशाब्दबोधस्यनाऽनुपपत्तिरि॰
निवाच्यम् प्राचीनैरुदाहरणवाक्यादेवव्याप्तिलाभादुपनयेनापितत्प्रतिपादनेपौनरुक्त्यमितिपक्षेहेतुमत्तामात्रमेवोपनयेनबोधनीयम् तथाचा
यमित्युपनयवाक्यस्यहेतुमान्पक्षइत्येवार्थइत्यंगीकारात्तन्मतानुसारेणैवपक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्यादितिदूषणाभिधानादितिध्येयम् स्वरूपसं
बंधरूपेति यद्यपिस्वरूपसंबंधरूपवाक्यतान्यक्तीनांतत्तद्व्यक्तिमात्रपर्यवसन्नत्वेननानुगतपक्षतावच्छेदकलाभस्तथाप्यन्यतमत्वेनानुगतीकृतानां

पक्षतावच्छेदकविनिमावः॥ राम १२

प्रागभावप्रतियोगित्वेति· नच प्रतियोगित्वस्यापि स्वरूपसंबंधस्वरूपतया नत्तद्धर्मव्यक्तीनामैक्येन पक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्यापरिहार इति वाच्यम् ॥
अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगितेत्याचार्यमताभिप्रायानुसारेण संयोगेन घटाभावात्समवायेन घटाभावस्य भेदः प्रतियोगिताभेदादेव समर्थनी
यः प्रतियोगिप्रतियोगितावच्छेदकयोरैक्यात् स्वरूपसंबंधरूपप्रतियोगितायाः प्रतियोगिघटव्यक्त्यैक्येन भेदो दुरुपपादस्त्वेति तयोर्भेदो न।
स्यादतो विषयतस्यैव प्रतियोगित्वस्यापि पदार्थान्तरत्वमेवांगीकरणीयं सप्तपदार्थविभागस्तु तत्त्वज्ञानोपयोगिज्ञानविषयाणामेवेति नतद्विरो
धोपीति नवीनमताभिप्रायेणैतदभिधानम् वस्तुतस्तु प्रागभावप्रतियोगित्वरूपकार्यत्वस्य हेतुत्वादिति ग्रंथस्य प्रतियोगिनास्वरूपसंबंधेन
प्रागभावस्य हेतुत्वादित्यर्थेनान्यपोन्वेकोपि दोष इति ध्येयं वस्तुतस्तु क्षित्यंकुरादिकमिति मूलस्य क्षितित्वसांकुरत्वस न घटितपक्षतावच्छेद
प्रागभावप्रतियोगित्वरूपकार्यत्वस्यैव हेतुत्वेन नतयोरैक्याभावात् साध्यं च नस्वोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृ
॥ ॥ नच शरीराजन्यत्वेन कर्त्रजन्यत्वसाधकेन सत्प्रतिपक्ष इति वाच्यम् ॥
तिजन्यत्वं कार्यमात्रं प्रतिकृतेरेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुत्वेन तज्जनकज्ञानचिकीर्षयोस्तत्रान्यथासिद्धत्वेन नतत्त्रितयजन्य
कत्वेनासर्यं तत्र क्षितिस्सकर्तृकेति प्रथमप्रयोगे क्षितित्वसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे घटादावंशतः सिद्ध((त्वरूपसाध्यस्य·॥
साधनं पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन तथात्वे तु परमाणौ वाध इत्यतोऽङ्कुरत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वानुधावनं तत्र च सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्य
त्वे काव्यकुरजीवीयकृतिसाध्यत्वाभावेन नांशतः सिद्धसाधनं न वा वाधो नित्यांकुरस्याभावादिति भावः ननु क्षितित्वावच्छेदेनांकुरत्वावच्छेदेन वा कार्यत्व।
हेतुनासकर्तृकत्वानुमितिर्न संभवति कार्यत्वरूपहेतोरप्रयोजकत्वात् नच कार्यत्वं यदि कृतिजन्यत्वव्यभिचारि स्यात्तदा कृतिजन्यतावच्छेदकं न स्यादित्य
नुकूलतर्कसत्वान्नाऽप्रयोजकत्वमिति वाच्यम् कृतित्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभावे मानाभावेनोक्ततर्कानवतारात् नचान्वयव्यतिरेकावेव मानमिति वा
च्यम् कुलालकृतिसत्वे घटसत्त्वे तदभावे घटाभाव इति विशिष्यैवान्वयव्यतिरेकग्रहात् तंतुवायकृतिकाले घटापत्तिवारणाय कुलालकृतित्वेन घटत्वेन
विशिष्यकार्यकारणभावस्यावश्यकत्वेन सामान्यतः कृतित्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभावे मानाभावात् नच यद्विशेषयोरिति नियमस्सवमानमिति वाच्य

दिकृत्यभावकूटस्यप्रयोजकत्वेगौरवंकृतित्वावच्छिन्नाभावस्यैकस्यतथात्वेलाघवम् नचकृतित्वस्यकारणतानवच्छेदकत्वमन्नरानसम्भ
वतिकारणतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावस्यैवकार्य्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावप्रयोजकत्वात् तथाचलाघवमूलकएवयद्विशेषयो
रित्यादिन्यायइतिवाच्यम् कारणतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावएवकार्याभावेप्रयोजकइतिननियमः किंतुस्वरूपसंवंधरूपप्रयोजका
त्वप्रतीत्यनुरोधेनलघुनतिप्रसक्तधर्मावच्छेदेनकल्प्यतइतिनियमः तथाचलाघवादेवकारणतानवच्छेदककृतित्वावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकेकाभावस्यकार्याभावप्रयोजकत्वंकृतित्वेनकार्यत्वेनकार्यकारणभावमंतरापिस्यपादनमेवेतितत्रप्रमाणाभावएवेत्यभिप्रेत्यादिपदसु
पात्तंतेनसर्गाद्यकालीनघटनिष्ठतद्व्यक्तित्वस्योपसंग्रहात्तद्व्यक्तौकुलालकृतिजन्यत्वस्यसाधनीयत्वात् कुलालकृतित्वेनघटत्वेनकार्यकारण
भावसत्वेनतत्राप्रयोजकत्वशंकाविरहादितिभावः नचैवमीश्वरस्यकुलालत्वापत्तिरितिवाच्यम् घटकरणसमर्थस्यैवकुलालत्वेनेश्वरेतस्ये
ष्टत्वात् अतएवनमःकुलालेभ्यःकुम्भकारेभ्यश्चेत्यादि॥ ॥श्रुतिरपिसंगच्छते यदिचसर्गाद्यस्यविवादग्रस्तत्वेनसर्गाद्यकालीनस्यघट
स्यपक्षत्वेपक्षासिद्धिरितिमन्यते तदासुखंडघटएवादिपदार्थः तत्पूर्वमपिकुलालकृत्यसत्वेनतत्पक्षकानुमानेनेश्वरसिद्धेरावश्यक
त्वादितियुक्तमुत्पश्यामः व्यक्तीभविष्यतिचेदमुपरिष्टात् ननुसकर्तृकत्वंकर्तृजन्यत्वमेववाच्यम् तच्चनसंभवति कर्तुर्जनकत्वेऽनंतकृ
तिव्यक्तीनांकारणतावच्छेदकत्वापत्त्यागौरवात् लाघवेनस्वरूपतःकृतित्वजातेरेवकारणतावच्छेदकत्वादित्याशंकांनिराकुर्वन्प्रा
चीनमतनिराकरणपूर्वकंस्वमतेनसकर्तृकत्वंनिर्वक्तुमारभते साध्यंचेति नित्यज्ञानेच्छाकृतिमानेवेश्वरःसकर्तृकत्वानुमानेनसा
धनीयः अन्यथाईश्वरेनित्यज्ञानेच्छयोरसिद्धिप्रसंगात् अतःसकर्तृकत्वमुपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिजन्यत्वमेवसाधनी
यं तथाचैतदनुमानेननित्यज्ञानेच्छाकृतीनांसिद्धौतत्पक्षकगुणत्वहेतुकानुमानेनलाघवादेकद्रव्याश्रितत्वसिद्धौतदेवद्रव्यमीश्वरइ
तिनित्यज्ञानेच्छाकृतिमानेकईश्वरःसिध्यतीतिप्राचामभिप्रायः॥

तत्र बाधादिति कार्यरूपपक्षे बाधादित्यर्थः ननु अन्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञानचिकीर्षयोर्हेतुतासिद्धौ व्यापारत्वेनैव कृतेः कार्यमात्रं प्रति कारणत्वमिति व्यापारे
ण व्यापारिणो नान्यथासिद्धिरिति न्यायविरोधेन कृत्या तयोर्नान्यथासिद्धिरित्यत आह दृष्टान्तेति असंभवादिति दृष्टान्तपक्षदृष्टेति साध्यद्वयगतानुगत
साध्यतावच्छेदकाभावादिति भावः ननु तर्हि सेतिपदं त्याज्यमेव यदि चान्वयव्यतिरेकाभ्यां कृतेरेव प्रथमतः कार्यमात्रे हेतुत्वमवधार्यते तज्जनक
त्वेनैव ज्ञानचिकीर्षयोरनुमानमित्याग्रहस्तदास्तु तयोरप्यन्यथासिद्धत्वं न तु उपादानगोचरकृतिजन्यत्वस्यैव सकर्तृकत्वस्य साध्यत्वात्तास्माकं
कापि क्षतिरित्याशंकायामाह कृतित्वापेक्षयेति समनैतेन सकर्तृकत्वं निर्वक्ति किंचिति विशेष्यतासंबंधावच्छिन्नत्वस्य प्रयोजनं तेनेत्यादिनास्य
यमेव वक्ष्यति कृतित्वावच्छिन्नत्वोपादानं तु सविषयकत्वेन कृतेः कारणत्वे ज्ञानेच्छयोर्नान्यथासिद्धिः संभवति तयोरपि सविषयकत्वेन कारण
त्वात्तेन तयोरन्यथासिद्धत्वस्यैवांगीकरणीयत्वादित्यभिप्रायेण कार्यत्वे समवायसंबंधावच्छिन्नत्वप्रवेशस्तु यदुपादानिका प्रवृत्तिस्तत्रैव सम

तत्र बाधात् दृष्टान्तपक्षसाधारणस्य सत्त्वस्यैकस्याभावेन तद्वृत्तिसोपादानगोचरेत्यादिसाध्यस्यासंभवात् कृतित्वापेक्षयोपादा
नगोचरकृतित्वस्य गौरवेण कार्यजनकतानवच्छेदकत्वाच्च किंतु विशेष्यतासंबंधावच्छिन्नकृतित्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितस
मवायसंबंधावच्छिन्नकार्यत्वं तेनादृष्टद्वारा स्वशरीरकृतिजन्यत्वस्य पक्षे सत्त्वेऽपि न सिद्धसाधनम् यदि च कार्यमात्रे कृतित्वेनैवा
न्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञानत्वेनेच्छात्वेन च हेतुत्वं स्वीक्रियते तदा तादृशज्ञानजन्यत्वमिच्छाजन्यत्वं कृतिजन्यत्वं वा साध्यमस्तु ॥ ६

वायेन कार्यमिति नियमस्य तत्त्वादौ घटापत्तिवारकस्य निर्वाहायैवेति बोध्यं न सिद्धसाधनमिति तादृशजनकतायाः स्वजन्यादृष्टसंबंधावच्छि
न्नतया विशेष्यतासंबंधानवच्छिन्नत्वादिति भावः नन्वेवमुक्तानुमानेन नित्यकृतिसिद्धौ तत्र द्रव्याश्रितत्वानुमानेन नित्यकृतिमदीश्वरसिद्धावपि
तस्मिन्नित्यज्ञानं नित्येच्छा च न सिद्ध्येत् न च कृतिं प्रति ज्ञानचिकीर्षयोर्हेतुत्वेन कृत्या तयोरीश्वरेऽनुमानमिति वाच्यं कार्येणैव कारणानुमानसंभवे
न नित्यकृतेः कार्यत्वाभावादनुमानेन तत्सिद्ध्यसंभवादित्याशयेन ज्ञानेच्छयोस्सिद्ध्यर्थं प्रकारान्तरमनुसरति यदि चेति स्वमतेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां कृ
तेरेव कार्यमात्रे हेतुता यः करोति स जानाति स इच्छतीति व्याप्त्या जन्यकृत्या तत्कारणत्वेन ज्ञानचिकीर्षयोः कल्पनं नित्यकृतेरजन्यतया ज्ञानचिकी
र्षयोस्त्वनुमानं न संभवत्येव परं तु यः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुत्यैव ज्ञानेच्छयोः सिद्धिर्वाच्येति स्वमतमभिप्रेत्य यदि चेत्युक्तं कृतिजन्यत्वं चेति विनिगमनाविरहादि

तिभावः तथाच सकर्तृकत्वानुमानेनैव ज्ञानेच्छाकृतीनां त्रयाणामेवेश्वरे सि

यत्विति मानाभावादिति ननुस्वनिष्ठकृतिविशेष्यतासंबंधेनयत्रकर्तातत्रसमवायेनकार्यमित्यन्वयव्यतिरेकावेवमानमित्यतआह लाघवादिति ननुजन्यत्वावच्छेदेनसमवायसंबंधावच्छिन्नकृतिजन्यत्वसाधनेध्वंसादौसाध्यविरहेणबाधोव्यभिचारश्चेत्याशंकितुंपर्यवसितपक्षसाध्यहेतूननुवदति नन्वित्यादिना सर्वसिद्धप्रवादस्याश्रद्धेयत्वमसहमानः कल्पांतरमाह यद्वेति अथात्रकृतिनिष्ठजनकतानिरूपितादृष्टाद्वारकजन्यत्वस्यसाधनेकारणतावच्छेदकसंबंधः कार्यतावच्छेदकसंबंधश्चपूर्वोक्तएव तथाच ध्वंसे यत्तुकर्तृजन्यत्वमेवसाध्यमितितत्रकार्यमात्रेकर्तृत्वेनजनकत्वेमानाभावाल्लाघवात्कृतित्वेनैवतत्रहेतुत्वात् ननुकार्यविशेष्यतासंबंधावच्छिन्नकृतिनिष्ठजनकतानिरूपितसमवायसंबंधावच्छिन्नजन्यताशालिप्रागभावप्रतियोगित्वादित्यनुमानंफलितं तत्रचध्वंसेपक्षतावच्छेदकजन्यत्वाक्रांतेविशेष्यतासंबंधावच्छिन्नकृतिनिष्ठजनकतानिरूपितसमवायसंबंधावच्छिन्नजन्यत्वरूपसाध्यस्याभावाद्बाधइतिचेन्न सत्वविशिष्टजन्यत्वस्यैवध्वंसव्यावृत्तस्यपक्षतावच्छेदकत्वोपगमात् नचहेत्वधिकरणेध्वंसेउक्तसाध्याभावेनव्यभिचारइतिवाच्यम् सत्ववैशिष्ट्यस्यहेतौविशेषणात् अथैवंरीत्याव्यभिचारवारणेपिध्वंसस्यकृतिजन्यत्वेमानाभावेनकार्यमात्रस्यकृतिजन्यत्वप्रवादोव्याहन्येतेतिचेन्न तादृशप्रवादस्यनिर्युक्तिकत्वेनाश्रद्धेयत्वात् यद्वाजन्यत्वमात्रंध्वंससाधारणमेवपक्षतावच्छेदकंकृतिजन्यत्वमात्रंसाध्यं एवंचहेतावपिसत्ववैशिष्ट्यंनोपादेयंप्रयोजनाभावात् एवंचध्वंसेपिईश्वरीयकृतिजन्यत्वस्यनिराबाधतयाकार्यमात्रेकृतिजन्यत्वप्रवादोप्युपपद्यतइति नचकृतिजन्यत्वमात्रस्यसाध्यत्वेऽदृष्टद्वाराहविरादिगोचरास्मदीयकृतिजन्यत्वमादायसिद्धसाधनमितिवाच्यम् अदृष्टाद्वारकत्वेनकृतिजन्यतायाविशेषणीयत्वादितिदिक्॥ ॥ १ नकृतिजन्यत्वरूपसाध्यसिद्धिःसंभवति नचविशेष्यता। राम· २४
समवायाभ्यांकश्चित्कार्यकारणभावोऽन्यस्तुविशेष्यताविशेषणताभ्यामिति ध्वंसेपिकृतिजन्यत्वसिद्धिःसंभवत्येवेतिवाच्यम् उपादानत्वाख्य। विशेष्यतासंबंधेनैवकृतेःकारणत्वस्यांगीकरणीयतयाध्वंसस्योपादानविरहेणतंप्रत्युक्तविशेष्यतासंबंधेनकारणत्वासंभवादितिचेन्नकालनिष्ठप्रत्यासत्त्यैवकार्यमात्रंप्रतिकृतेःकारणत्वस्योपगंतव्यत्वादितितात्पर्यात्॥

लाघवज्ञानेनेति वन्हिव्याप्यधूमवानिति परामर्शाद्धूमे महानसीयत्वे लाघवमिति लाघवज्ञानसहकृताद्यथा हि पर्वतो महानसीयवन्हिमानित्यनुमितिस्तथा कृतेरेकत्वे नित्यत्वे च लाघवमिति लाघवज्ञानसहकृतात् कृतिजन्यत्वव्याप्यकार्यत्ववानिति परामर्शात्तथैव नित्यैककृतिजन्यमित्याद्यनुमितिरिति भावः ज्ञानेच्छाकृतिषु कीदृमेकत्वमनुमित्या विषयीक्रियत इत्याशंकते अथेत्यादिना नच नित्यत्वविशिष्टेति एतादृशैकत्वज्ञानस्य फलं नित्यज्ञानवदीश्वरस्यैकत्वसिद्धिरिति भावः अत्र केचिदिति न त्वाश्रयगतैकत्वस्य सामानाधिकरण्यसंबंधेन ज्ञानेच्छादिषु भानोपगमेऽपि नेश्वरैकत्वसिद्धिरीश्वरनानात्वेपि तत्तदीश्वरगतज्ञानादिषु तत्तदीश्वरगतैकत्वस्य सामानाधिकरण्यसंबंधेन भाने बाधकाभावादित्य

एतादृशानुमितौ लाघवज्ञानसहकारेण ज्ञानेच्छाकृतिषु नित्यत्वमेकत्वं च भासत इति नित्यैकत्वसिद्धिः अथेश्वरज्ञानादौ कीदृशमेकत्वमनुमित्या विषयीक्रियते न तावत्संख्यारूपं गुणे गुणानंगीकारात् न च नित्यज्ञानवन्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपमेकत्वं तद्विषय इति वाच्यम् ईदृशैकत्वस्य नित्यज्ञानानुमितेः प्रागनुपस्थितत्वेन तादृशानुमितौ भानासंभवादिति चेदत्र केचित् सामानाधिकरण्यसंबंधेनैव ज्ञानादावाश्रयगतमेकत्वमनुमितौ भासते यद्वा द्वित्वासमानाधिकरणत्वरूपमेकत्वं तद्विषयः न च जीवेश्वरगतद्वित्वसामानाधिकरण्यस्येश्वरज्ञानादौ सत्वाद्बाध इति वाच्यम् दुःखवद्वृत्तित्वेन द्वित्वस्य विशेषणीयत्वात् न चैवमपि घटेश्वरगतद्वित्वसामानाधिकरण्यस्य अत्र सत्वाद्बाध इति वाच्यम् आत्मानात्मवृत्तिभिन्नत्वेनापि द्वित्वस्य विशेषणीयत्वादित्याहुः तत्र ईश्वरे ज्ञानद्वयांगीकारेप्येतादृशैकत्वभाननिर्वाहेणोद्देश्यासिद्धेः ॥ ६ ॥

स्वरसात्कल्पांतरमाह यद्वेति बाध इतीति ईश्वरीयज्ञाने एकत्वबाध इत्यर्थः आत्मानात्मेति अनात्मवृत्तिभिन्नत्वमात्रोपादाने दुःखवद्वृत्त्यनात्मवृत्तिभिन्नद्वित्वाप्रसिद्धिः ईश्वरगतद्वित्वस्यैव तथात्वसंभवेन तस्यानंगीकारात् अत आत्मवृत्तित्वे सत्यनात्मवृत्तिर्यत्तद्भिन्नत्वात्मकमेव विशेषणमुपात्तम् तथाच तादृशं द्वित्वं घटपटादिगतद्वित्वमेवेति नाप्रसिद्धिरिति भावः उद्देश्यासिद्धेरिति ईश्वरे सर्वविषयकमेकमेव ज्ञानमिति सिद्ध्यर्थं हि ज्ञानादावेकत्वभानं स्वीक्रियते ईश्वरस्यैकत्वसिद्धावपि तदीयज्ञानादीनामेकत्वासिद्धेरिति भावः ॥ ६ ॥

का· मु·टि· स्वाधिकरणेति यत्रैकत्वंभासतेतत्त्वेवस्वपदार्थः अत्रचस्वभिन्नज्ञानत्वावच्छेदेनस्वाधिकरणावृत्तित्वंविवक्षणीयम् अन्यथाईश्वरीयज्ञाननानात्वे।
रा· पिस्वभिन्नजीवज्ञानादौस्वाधिकरणावृत्तित्वसत्त्वेनेश्वरज्ञानादेरेकत्वासिद्धिप्रसंगात् स्वभिन्नज्ञानत्वव्यापकस्वाधिकरणावृत्तित्वकत्वमेवज्ञानगत
१५ मेकत्वमितिभावः नच्च नित्यज्ञानैकत्वएवसंभवतिनतुतद्भेदेपीतिद्रष्टव्यम् अथाऽत्रनित्यज्ञानव्यक्तिरेवस्वपदार्थःतद्घटितंचनिरुक्तैकत्वंनित्यज्ञा
नानुमितेःप्राक्दुर्ग्रहमितिकथंनित्यज्ञानानुमितौतादृशैकत्वभानसंभवः विशिष्टबुद्धौविशेषणज्ञानस्यहेतुत्वात् नचनित्यज्ञानानुमितेःपूर्वमपिज्ञा
नत्वसामान्यलक्षणयाप्रत्यासत्त्यानिखिलज्ञानव्यक्तीनांज्ञानंसंभवत्येवकथमन्यथानुपस्थितज्ञानव्यक्तेस्तादृशानुमितौविधेयतयाभानसंभवःउक्त
कार्यकारणभावस्यजागरूकत्वादितिवाच्यं एवमपि स्वभिन्नेत्यत्रस्वत्वंनज्ञानत्वस्वरूपंज्ञानेज्ञानत्वावच्छिन्नभेदासत्त्वेनस्वभिन्नज्ञानाप्रसिद्धिप्रसंगा
त् अपितुनित्यज्ञाननिष्ठतद्व्यक्तित्वमेवतदितिवाच्यम् तथाचतस्यप्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणयासुग्रहत्वेपिस्वरूपतस्तद्व्यक्तित्वेनवातस्यप्रकारत्व

वस्तुतस्तुस्वाधिकरणावृत्तिस्वभिन्नज्ञानकत्वमेवैकत्वमीश्वरेच्छाकृत्योरपिद्रष्टव्यम् एवंचतादृशज्ञानादिसिद्धौतत्रगुणत्वेनहेतुनाद्र
व्याश्रितत्वसाधनीयेद्रव्यांतरस्यवाधादीश्वरसिद्धिरितिद्रष्टव्यम्॥ मसंभविस्वरूपतस्तत्प्रकारकज्ञानेस्वरूपतस्तद्विषयकज्ञानस्यतद्व्यक्तित्वविशि
ष्टप्रकारकज्ञानेचतद्व्यक्तित्वविशिष्टज्ञानस्यहेतुतयासामान्यलक्षणाजन्यज्ञानस्यचप्रमेयत्वादिसामान्यप्रकारकत्वनियमेननित्यज्ञानानुमितेःपूर्वंतथा
विधतद्व्यक्तित्वज्ञानासंभवेननित्यज्ञानानुमितौभेदप्रतियोगितावच्छेदकतयातद्व्यक्तित्वज्ञानासंभवस्यदुष्परिहारत्वादितिमैवं एकव्यक्तिमात्र
वृत्तिधर्मएवप्रकृतेस्वत्वंएकमात्रवृत्तित्वंचस्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्वसामानाधिकरण्योभयसंबंधेनभेदविशिष्टान्यत्वं अनेनचरूपेणनित्यज्ञाना
नुमितेःपूर्वमपितन्निष्ठतद्व्यक्तित्वस्यसामान्यलक्षणयासुग्रहत्वात् नचैवमपितद्व्यक्तिभेदस्यप्रतियोगितावच्छेदकंलाघवाच्छुद्धतद्व्यक्तित्वमेवतस्य
स्वरूपतोभानानंगीकारेतुतद्व्यक्तीतरावृत्तित्वविशिष्टमेवतथानतूक्तोभयसंबंधेनभेदविशिष्टभेदावच्छिन्नोगौरवात् तथाचतादृशभेदाप्रसिद्धिरि। रा· १५
तिवाच्यम् तादृशभेदस्योपलक्षणतयाप्रतियोगितावच्छेदकव्यावर्तकत्वोपगमात् नचाभावप्रतियोगितावच्छेदककोटावुपलक्षणतयाभानानंगीका
रात् नतथोपगमसंभवइतिवाच्यम् प्रतियोगितासंसर्गकबुद्धावेवतथाभानानंगीकारात् प्रकृतेचतथाविधभेदविशिष्टावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनै
वनित्यज्ञानभेदस्यनिवेशनीयत्वादितिसर्वमनाकुलम् के॥

केचित्तूक्तवाक्यस्य समानाधिकरणस्वभिन्नज्ञानैकंयद्यत्तदन्यत्वमेवार्थइतिनोक्तानुपपत्तिः नचसमासांतर्गतनञउत्तरपदा-
र्थमात्रान्वयित्वंनतुपूर्वपदार्थविशिष्टोत्तरपदार्थान्वयित्वंतथासतिनीलाप्रमेयइतिवाक्यान्नीलप्रमेयभेदबोधापत्तिः नयाचस्वा-
धिकरणावृत्तीत्यादिवाक्यादुक्तार्थलाभासंभवइतिवाच्यम् घटानधिकरणमित्यादौघटाधिकरणभिन्नप्रतीत्यर्थंसमासां न-
र्गतनञोपियत्रोत्तरसंबंधिकपदघटितंतत्रपूर्वपदार्थान्वितोत्तरपदार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वस्याप्यंगीकरणीयत्वात् अन्यथाऽ
धिकरणसामान्यभिन्नस्याप्रसिद्ध्याघटानधिकरणमित्यतः शाब्दबोधस्यैवानुपपत्तिरित्यपिवदंतिएवमिति स्वाधिकरणावृ-
त्तिस्वभिन्नेच्छाकत्वंस्वाधिकरणवृत्तिस्वभिन्नकृतिकत्वमिच्छाकृत्योरेकत्वमितिभावः नन्वेवमनुमानेननित्यैकज्ञानेच्छाकृति
व्यक्तीनांसिद्धावपिनेश्वरसिद्धिरित्याशंकायामाह एवंचेति द्रव्यांतरस्यबाधादिति ज्ञानादिकंनपृथिव्यादिवृत्तिचेतनगुणत्वा-
त् नापिजीवात्मवृत्तिनित्यज्ञानादित्वात् जीवात्मनितुनित्यज्ञानाद्यभावादित्येवंरीत्याद्रव्यांतरस्यबाधादितिभावः॥ ॥

का० मु० टि० रा० १६

अनुकूलतर्केतिशरीराजन्यत्वकृत्यजन्यत्वयोरत्यंताभावरूपत्वेन नित्ययोर्व्याप्तिग्राहककार्य्यकारणभावरूपानुकूलतर्काभावादित्यर्थः तद्विशेष।
णावच्छेदेनेति व्यभिचारवारकविशेषणावच्छेदेनैव हेतौ व्याप्तिरंगीक्रियतेनेन्तु तद्वारकविशेषणावच्छेदेनेतिभावः ननु साध्यवदन्यावृत्तित्वादिकमेव
व्याप्तिः तेषां च धूमे धूमत्वावच्छेदेनेव नीलधूमत्वावच्छेदेनापि सत्वेन किंचिद्बाधकं वस्तुतस्तु भेदस्य सामानाधिकरण्यस्य वा किंचिदवच्छेदेन सत्वं किं
चिदवच्छेदेन तदभाव इत्यत्र न किंचिदपि साधकं अग्रे वृक्षः कपिसंयोगी न मूल इत्यादिवं तत्साधकप्रतीतेरभावात् न च धूमो धूमत्वेन वह्नेर्व्याप्यो न नी।
लधूमत्वेनेति प्रतीतिरेव तत्साधिकेति वाच्यम् तत्रैव विवादात् न च व्यर्थविशेषणज्ञानमेव तदवच्छेदेन व्याप्तिज्ञाने प्रतिबंधकमिति व्यर्थविशेषण

अप्रयोजकत्वादिति अनुकूलतर्काभावादिति भावः इदमुपलक्षणं शरीराजन्यत्वहेतौ शरीररूपविशेषणस्यासिद्धिवारकस्या
पि व्यभिचारवारकत्वेन व्यर्थतया तद्विशेषणावच्छेदेन व्याप्तिग्रहासंभवेन व्याप्यत्वासिद्धिश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् न च व्यर्थविशेषणस्य
स्याधिकोक्त्यानिग्रहस्थानत्वेपि तज्ज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानप्रतिबंधकत्वे मानाभाव इति वाच्यम् तथापि गुरुधर्मस्यानवच्छेदकतया

अप्रयोजकत्वात् ममतु कर्तृत्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभावस्यैवानुकूलस्तर्कः ॥ ९

साध्यसंबंधितावच्छेदकरूपव्याप्तेस्तत्राभावेन व्याप्यत्वासिद्धेर्दुर्वारत्वादिति तदुक्तमाचार्यैरेकामसिद्धिं परिहरतो द्वितीयापत्ते
रिति कर्तृत्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभाव एवेति न चान्वयव्यतिरेकाभ्यां घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति कुलालादिकृतित्वेनैव हेतुत्वादेतादृश
कार्यकारणभावे मानाभाव इति वाच्यम् घटत्वपटत्वादिभेदेनानंतकार्यकारणभावकल्पनापेक्षया कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति कृतित्वेन
((हेतुत्वकल्पनस्यैवोचितत्वात्॥
तज्ज्ञानदशायां व्याप्तेरज्ञानरूपासिद्धिर्निग्रहस्थानमुद्भावनीयम् तादृशप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावे मानाभावात् अत एवं नी
लधूमादिप्रयोक्तुर्निग्रहो न स्यादिति वाच्यम् अधिकस्यापि निग्रहस्थानत्वेन तत्संभवादित्याशंकते न चेति मानाभाव इतीति ग्राह्याभावाद्यनवगाहित्वादितिभा
वः व्याप्तेस्तत्राभावेनेति जन्यत्वाभावत्वापेक्षया शरीरजन्यत्वाभावत्वस्य गुरुत्वेन साध्यसामानाधिकरण्यानवच्छेदकत्वात् स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वस्य गुरु
धर्मस्य प्राचीनैरनंगीकारादितिभावः तदुक्तमिति कुसुमांजलावितिशेषः एकामसिद्धिमिति० स्वरूपासिद्धिपरिहारायहेतौ शरीरपदप्रवेशेन तस्य व्यभिचारवारक।
त्वेन शरीराजन्यत्वस्य साध्यसंबंधितानवच्छेदकत्वेन व्याप्यत्वासिद्धिप्रसंगादितिभावः कुलालादिकृतित्वेनैवेति यद्रूपावच्छिन्नयोरन्वयव्यतिरेकग्रहस्तद्रूपावच्छिन्न

योरेव कार्यकारणभावनियमादिति भावः एतादृशकार्यकारणभावे ॥

राम १६

कृतित्वावच्छिन्नकारणत्वकार्यत्वावच्छिन्नजन्यत्वस्वरूपेमानाभाव इति न च कृतिसत्त्वे कार्यसत्त्वं कृत्यभावे कार्याभाव इत्यन्वयव्यतिरेकावेव तत्रापि मानमिति वाच्य
म् सृष्टिकाले कृतिसामान्याभावस्य कार्यसामान्याभावस्य चक्राद्यनिश्चयेन प्रलये त्वास्मदादीनामभावेन्त्वतादृशान्वयव्यतिरेकग्रहस्यैवासिद्धेः उचितत्वादिति य
द्धर्मावच्छिन्नयोरन्वयव्यतिरेकसहचारग्रहस्तद्धर्मावच्छिन्नयोरेव कार्यकारणभावग्रह इत्यौत्सर्गिको नियमः प्रकृते घटत्वपटत्वकुलालकृतित्वतन्तुवाय
कृतित्वाद्यवच्छिन्नानां न कार्यकारणभावे गौरवनिश्चयरूपबाधकसत्त्वात् कार्यत्वकृतित्वाभ्यामेकएव कार्यकारणभावः कल्प्यत इति भावः।। ❀ ।। ननु तं
तुवायकृतिमत्त्वे घटोत्पत्तिवारणाय विशेषतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां घटत्वकुलालकृतित्वादिना विशेषकार्य्यकारणभावानामावश्यकत्वेन तादृशान्वयव्य
तिरेकग्रहैः कार्यत्वकृतित्वाभ्यां सामान्यकार्यकारणभावांतरकल्पनं निर्युक्तिकं सामान्यकार्यकारणभावकल्पनेपि तादृशगौरवस्यांगीकरणीयत्वादित्यतस्तत्सा
धकं हेत्वंतरमाह यद्विशेषयोरिति यद्विशेषयोः कार्यकारणभावोऽसति बाधके तत्सामान्ययोरपीति न्यायः मीमांसकमते चाक्षुषं प्रति रूपं स्पार्शनं प्रति स्पर्शः का

यद्विशेषयोरिति न्यायेन कार्यत्वकृतित्वाभ्यां सामान्यकार्यकारणभावस्यावश्यकत्वाच्च न च तादृशन्यायो निष्प्रमाणक इति
वाच्यम् कार्यत्वावच्छिन्नाभावेन तत्तत्कृत्यभावकूटस्य प्रयोजकत्वकल्पने गौरवात्कृतित्वावच्छिन्नाभावस्यैकस्य प्रयोजकत्वे लाघ
वादिति केचित्तु मास्तु कार्यत्वं कृतेः कार्यतावच्छेदकं तथापि घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति कृतेः कारणतया सर्गाद्यकालीनघटादिकं
पक्षीकृत्य घटत्वादिहेतुना सकर्तृकत्वसाधने जीवानां बाधादीश्वरसिद्धिरित्याहुः।। १ रूपं वहिरिंद्रियजन्यप्रत्यक्षसामान्ये न रूपं न वास्प

र्शः कारणं प्रभावाय्वोः प्रत्यक्षे व्यभिचारात् नापि गुणः कारणमतिप्रसंगात् नापि रूपस्पर्शान्यतरत्कारणमन्यतरत्वस्यापि गुरुत्वात् विनिगमनाविरहेण
गुरुत्वेन कारणताद्वयप्रसंगाच्चेत्यतो न्याये त्वसति बाधक इत्युक्तं आवश्यकत्वाच्चेति व्याप्येन व्यापकनिश्चयादिति भावः लाघवादिति तथा चोक्तन्यायो ला
घवमूलकत्वान्न निष्प्रमाणक इति भावः न च कृतित्वस्य कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति कारणतानवच्छेदकत्वेपि लाघवादेव कृतित्वावच्छिन्नाभावस्यैकस्य कार्यसा
मान्याभावप्रयोजकत्वं कल्पनीयमिति वाच्यम् कारणतानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावप्रयोजकत्वानियमादिति भावः
अनस्वतादृशनियमे मानाभाव इत्यभिप्रायेण केषांचिन्मतमुत्थापयति केचित्त्विति मास्त्विति उक्तनियमाभावेन तादृशकार्यकारणभावानंगीकारे लाघवा
देव कृत्यभावस्य कार्याभावप्रयोजकत्वासंभवादिति भावः आहुरित्यस्वरसोद्भावनं तद्वीजं तु परैः सर्गादेरेवानंगीकारेण तत्कालीनघटस्य पक्षत्वेप

का॰ मु॰ दि॰ रा॰ १७

वस्तुतस्तु खंडघटं पक्षीकृत्य कुलालकृतिजन्यत्वसाधने जीवरूपकुलालकृतेर्बाधादीश्वरसिद्धिः घटकरणासमर्थस्यैव कुलालत्वेन ता
दृशकुलालत्वस्येश्वरेपि स्वीकारसंभवादत एव नमः कुलालेभ्य इति श्रुतिरपि संगच्छते इति तु युक्तमुत्पश्यामः वर्णयंति चैवमेव दीधिति
कृतोपि तदेवाह दीधितीति कृतस्त्विति चेष्टात्वेन हेतुत्वे मानाभावादिति नन्वगृहीतव्यभिचारकव्याप्यधर्मांतरसत्त्वे व्यापकरूपेण न का
रणत्वमन्यथासिद्धेः अन्यथा घटत्वावच्छिन्नं प्रति दंडत्वेनेव द्रव्यत्वादिनापि कारणतापत्तेरित्यवश्यं चेष्टात्वेनैव कारणतांगीकरणीयेत्यस्वर

दीधितिकृतस्तु कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति कृतेर्हेतुत्वाभावेन घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति कृतेर्हेतुतया खंडघटोत्पत्तेः पूर्वं कृतेरावश्यकत्वेन
या तदाश्रयत्वेनेश्वरसिद्धिमाहुः नन्वेवं रीत्या घटादिकुलालादिचेष्टयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति चेष्टात्वादि
ना हेतुत्वादंकुराद्युत्पत्तेः पूर्वं चेष्टानुरोधेनेश्वरस्य नित्यशरीरमपि सिध्येदिति चेन्न तादृशान्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यत्वाव
च्छिन्नं प्रति क्रियात्वेनैव हेतुत्वात् तत्र चेष्टात्वेन हेतुत्वे मानाभावात् आचार्यमतानुयायिनस्तु अस्तु चेष्टात्वेन तत्र हेतुत्वं अस्तु च
तदनुरोधेनेश्वरस्य नित्यं शरीरं तथापि नेश्वरस्यातिरिक्तशरीरसिद्धिः परमाणूनामेव तच्छरीरत्वोपगमात् एवं चेश्वरकृति
जन्यचेष्टावद्भिः परमाणुरूपशरीरैरेव तत्तत्कार्याणामुत्पत्तिः परमाणुक्रियायां चेष्टात्वरूपवैजात्यांगीकाराच्छरीरलक्षणे।
न्त्यावयवित्वस्यानिवेशाच्च॥
सादाचार्यानुयायिनां मतमुत्थापयति आचार्यैरिति वैजात्यांगीकारादिति तथा च परमाणुक्रियारूप(
चेष्टावत्त्वादेव द्व्यणुकादिरूपतत्तत्कार्योत्पत्तिसंभवेन तदनुरोधेन नेश्वरस्य परमाण्वतिरिक्तशरीरसिद्धिरिति भावः ननु शरीरक्रियाया ए राम॰ १७
व चेष्टात्वेन परमाणौ च चेष्टावदंत्यावयवित्वरूपशरीरत्वविरहेण कथं परमाणुक्रियायां चेष्टात्वांगीकारसंभवः द्रव्यांतरानारंभकत्वे सत्यवय
वित्वमेव हि अंत्यावयवित्वं तच्च परमाणौ न संभवति परमाणोर्द्व्यणुकारंभकत्वादवयवित्वाभावाच्च चेष्टावत्त्वमात्रस्य शरीरलक्षणत्वे तु हस्ता
दावपि शरीरमिति व्यवहारापत्तिरित्याशंकायामाह शरीरलक्षण इति॥

शरीरत्वानुपपत्तिरिति तथा च हस्तादौ शरीरव्यवहारे इष्टापत्तिरेवेति भावः यद्वा शरीरत्वस्य सर्गाऽऽद्यावयविनस्थाने द्रव्यारंभकावयविभिन्नत्वमेवो
पादेयं तथा च हस्तादौ न शरीरव्यवहारापत्तिस्तस्य शरीररूपद्रव्यारंभकत्वात् नवा परमाणूनां शरीरत्वानुपपत्तिस्तेषामवयवित्वाभावादिति तु
परमार्थः अतिरिक्तत्वसिद्धिरितीति नानाधिकरणेष्वभावत्वकल्पने गौरवात् यथाधिकरणातिरिक्ताभावसिद्धिर्लाघवात् तद्वत्प्रकृतेपीति
भावः दूरस्थकार्येति ईश्वरस्याणुत्वे एकशरीरांगीकारेतच्चेष्टया युगपन्नानादूरदेशस्थकार्योत्पत्तेरसंभवाद्देशांतरस्थावयवेषु क्रियोत्पत्ते
रसंभवादिति भावः स्थापनानुमान इति जन्यं कृतिजन्यं कार्यत्वादित्यनुमान इत्यर्थः जन्यं कृत्यजन्यं शरीराजन्यत्वादिति सत्प्रतिपक्षस्य पू
र्वमुद्भावितत्वेन तन्निराकृत्यर्थं स्थापनापदं साधनाव्यापकत्वाच्चेति इदं च स्वमतानुसारेण आचार्यानुयायिनां मते त्वंकुरादेरपि परमाणुरू

नपरमाणूनां शरीरत्वानुपपत्तिः न च नानापरमाणूनां शरीरत्वकल्पने गौरवाल्लाघवेन तस्यातिरिक्तशरीरसिद्धिरिति वाच्य
म् तच्छरीरस्य महत्त्वेऽभ्यंतरस्य पाषाणादौ प्रवेशासंभवेन पाषाणांतर्वर्त्तिभेकशरीरोत्पादकतानुपपत्तेः अणुत्वे च दूरस्थका
र्योत्पादकत्वानुपपत्तेरित्याहुरित्यलं पल्लवैरिति यत्तु पूर्वोक्तस्थापनानुमाने शरीरजन्यत्वमुपाधिः तस्य घटादौ साध्यव्यापक
त्वात् अंकुरादौ साधनाव्यापकत्वाच्च न चांकुरादौ सकर्तृकत्वरूपसाध्यसंदेहे नोपाधेः साध्यव्यापकत्वसंशयात्तोपाधित्वनि॥ संक्षि
श्चय इति वाच्यम् तथापि संदिग्धोपाधित्वस्य दुर्वारत्वात् न चोपाधिसंदेहाद्धि हेतौ व्यभिचारसंदेहः पक्षीयव्यभिचारसंदेह एव स
पेश्वरशरीरजन्यत्वादिति मंतव्यं संदिग्धोपाधित्वस्येति उपाधिनिश्चये हि हेतौ सोपाधिकत्वहेतुना व्यभिचारनि ‹‹ चन प्रतिबंधक इति वा
श्चय एव संभवति उपाधिसंदेहे च व्यभिचारसंदेह आवश्यकः व्याप्यसंदेहेन व्यापकसंदेहस्यानुभवसिद्धत्वात् व्यभिचारस्य हि ज्ञानसामान्यं व्याप्ति
ज्ञानप्रतिबंधकमिति संदिग्धोपाधित्वस्यापि दूषकत्वादिति भावः ननूपाधिसंदेहाज्ज्ञायमानो व्यभिचारसंदेहो न घटांतर्भावेन संभवति तत्र हेतुसा
ध्ययोः उपाध्योर्द्वयोरेव निश्चितत्वेन साध्यसंदेहासंभवादपि तु क्षित्यंकुरांतर्भावेनैव व्यभिचारसंदेहो वाच्यः स च न व्याप्तिज्ञानप्रतिबंधकः पक्षांतर्भा
वेन व्यभिचारसंदेहस्य तत्प्रतिबंधकत्वात् अन्यथाऽनुमितेः पूर्वं सर्वत्रैव पक्षे साध्यसंदेहसंभवेन तत्र च हेतोर्निश्चयादनुमानमात्रोच्छेदापत्तिप्रसं

॥ साध्यसिद्धिप्रसिद्धिकत्वावच्छेदकतेनेति ॥

इदंपुनरिहावधेयं संभवत्यवच्छेदकताकलघुधर्मसत्व एवगुरुधर्मस्यस्वरूपसंबंधरूपमवच्छेदकत्वंनस्वीक्रियतेसंभवतिलघौ
गुरौतदभावादितिदीधित्युक्तेः प्रकृतेचजन्यत्वसामान्याभावादनतिरिक्तएकशरीरजन्यत्वाभावः तन्निष्ठसाध्यसामानाधिकरण्येचलघो
रपिजन्यत्वाभावत्वस्यनावच्छेदकत्वसंभवः तत्रतस्यासत्वात् अन्यथाविशिष्टसत्तात्वस्यापिद्रव्यत्वाद्यपेक्षयागुरुत्वेनानवच्छेदक
त्वापातात् नचजन्यत्वसामान्याभावत्वस्यजन्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेसत्यभावत्वंजन्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वंचनत।
त्पर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वंकिंतुतन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वं तथाचशरीरजन्यत्वाभावेपितदक्षतमेवेतिवाच्यम्
तथासतिघटवृत्तिजन्यत्वाभावस्यपटादौसत्वेनव्यभिचारितपाताद्दृशजन्यत्वाभावस्यकर्तृजन्यत्वानुपपत्तेः अतएवनव्यर्थविशेषणा
तापिस्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मांतरघटितएवतत्प्रसरात् जन्यत्वाभावत्वशरीरजन्यत्वाभावत्वयोर्व्यधिकरणत्वात्॥
शरीरजन्यत्वाभावत्वस्यजन्यत्वाभावत्वेनाघटितत्वात्सर्वमिदमसंगतमितिप्रतिभाति तथापिपरमतेशरीरजन्यत्वंनास्तीतियत्रप्रती
तिस्तत्रसर्वत्रैवकृतिजन्यत्वंनास्तीतिप्रतीतिरभ्युपगम्यते शरीराजन्यस्यकृतिजन्यपदार्थस्यतेरनंगीकारात् समनियताभावयो
श्चभेदेमानाभावेनभवति शरीरजन्यत्वाभावनिष्ठंकृतिजन्यत्वाभावत्वं किंचकृतिजन्यत्वत्वापेक्षयाशरीरजन्यत्वत्वस्यगुरुत्वेनत
दवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनैवहेतुनावाच्यातथाचतदपेक्षयालघुभूतेनकृतिजन्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वे।
नैवतस्यहेतुतायुक्तातन्मतेशरीराजन्यकृतिजन्यपदार्थस्यानभ्युपगमेनताद्दृशाभावेजन्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यैवतै।
रभ्युपगमसंभवादितिदूषणंसारम्॥ ॥

रा॰ पक्षतत्समयोरिति पक्षउद्देश्यतावच्छेदकाच्छिन्नः तत्समस्तु तद्भिन्नत्वे सति साध्यसंदेहाक्रांतः तयोरित्यर्थः प्रतिबंधकत्वादिति नचैवमुक्त
रीत्यानुमानमात्रोच्छेदापत्तिरिति वाच्यम् धूमोयदि वन्हिव्यभिचारीस्यात्तर्हि वन्हिजन्योनस्यादित्यनुकूलतर्केणाव्यभिचारसंदेहस्याप्यसंभवादि
तिभावः प्रकृतार्थे ग्रंथकृतां संमतिमाह अतएवेति अनुकूलतर्कस्यसत्वेनेति अनुकूलतर्काभावाद्धितव्यभिचारसंदेहस्यैवव्याप्तिनिश्चय

दि॰ पक्षतत्समयोर्व्यभिचारसंशयस्यापिप्रतिबंधकत्वादतएवानुकूलतर्कविरहदशायांपक्षेतरत्वंसंदिग्धोपाधिरित्यभिधा
नंग्रंथकृतांसंगच्छतइतितत्रकार्यत्वेनकृतित्वेनकार्यकारणभावरूपस्यानुकूलतर्कस्यसत्वेनकार्यत्वरूपहेतोः साध्यव्याप्यत्वनि
श्चयत्वेनसाध्यव्याप्याव्यापकत्वेनोपाधेः साध्याव्यापकत्वनिश्चयादिति एवंचोक्तानुमानेनेश्वरसिद्धौतदुच्चरितत्वेनवेदस्यप्रामा
ण्यनिश्चयाद्वेदेपिईश्वरेप्रमाणमित्याह द्यावाभूमीजनयन्निति इत्यादयइत्यादिनाईश्वरमुपासीतयः सर्वज्ञस्ससर्वविद्यस्य
ज्ञानमयंतपः सोदामयतइत्यादीनांपरिग्रहः कार्यानुमानंचोपलक्षणं सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकप्रयोजकंकर्मप्रय
त्नजन्यंकर्मत्वात् गुरुत्ववतांपतनाभावः पतनप्रतिबंधकप्रयत्नप्रयुक्तः धृतित्वात् पक्षिपतनाभाववत् ब्रह्मांडना
शः प्रयत्नजन्यः नाशत्वात् घटनाशवत् घटादिव्यवहारः स्वतंत्रपुरुषप्रयोज्यः व्यवहारत्वात् आधुनिककल्पितलि
प्यादिवत् वेदजन्यप्रमावक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञानजन्याशाब्दप्रमात्वात् चैत्रवाक्यजन्यप्रमावत् वेदःअसंसारिपुरु
षप्रणीतः वेदत्वात् वेदः पौरुषेयः वाक्यत्वात् यन्नैवंतन्नैवंयथाकाव्यमिति व्यतिरेकदृष्टांतः भारतवत् द्व्यणुकपरि
माणजनिकासंख्या अपेक्षाबुद्धि जन्याएकत्वान्यसंख्यात्वादित्यनुमानांतराण्यपिसाक्षात्परंपरयावाईश्वरसाधका

प्रतिबंधकत्वादितिभावः निश्चयादिति उपाधित्वसंदेहासंभवादितिशेषः नन्वनुमानस्यैवेश्वरसाध ((निबोध्यानीति॰ ॥ ९
कत्वेतत्प्रतिपादकवेदोपनिषद्भागस्याध्ययनवैफल्यमित्याशंकामपनेतुंवेदस्यापिप्रमाणतामूलकंमूले द्यावाभूमीइत्यादिश्रुतिप्रदर्शनमव
तारयति एवमिति यः सर्वज्ञेति सामान्यरूपेणसर्वविषयकज्ञानवानित्यर्थः सामान्यरूपेण सर्वविषयकज्ञानवत्वंजीवानामपीत्यतः सर्वविदिति
विशेषरूपेणापिसर्वविषयकज्ञानवानित्यर्थः कार्यानुमानमिति कार्यपक्षकानुमानमित्यर्थः ॥

का॰मु॰ रा॰ कार्यायोजनेत्यादिकारिकायामपिकार्यादिपदं तत्पक्षकानुमानपरम् अत्रब्रह्मांडनाशः प्रयत्नजन्यइत्यनुमानस्यकृत्यनुमानद्वारा

दि॰स॰ ईश्वरसाधकत्वं घटादिव्यवहारः स्वतंत्रपुरुषप्रयोज्यइत्याद्यनुमानंतुसाक्षादीश्वरसाधकमितिविभागोबोध्यः। १। प्रतिजानीत इतिस्वक॰

१९ र्तव्यत्वे न निर्देशः प्रतिज्ञा द्रव्यंगुणइत्यादिकारिकायांद्रव्यादिनिरूपणे सकर्तव्यत्वाप्रतिपादनात्प्रतिजानीत इत्यसंगतमतः शे॰

षंपूरयति निरूप्यंत इतीति न्यूनाधिकसंख्येति तद्व्यवच्छेदार्थमेवविभागकरणादितिभावः कुतोननिरूपितमिति पदार्थोद्विविधः॥

दि॰॥ तदुक्तंकार्यायोजनधृत्यादेःपदात्प्रत्ययतःश्रुतेःवाक्यात्संख्याविशेषाच्चसाध्योविश्वविदव्ययइति आयोजनंकर्मयद्य

ते गम्यतेअनेनेतिपदंव्यवहारइतिसंक्षेपः १ मूलेशिष्यावधानायप्रतिजानीते द्रव्यंगुणइति निरूप्यंते इतिशेषः संयो

गापेक्षयाकर्मणोऽतिरिक्तत्वंनास्तिइति भूषणमतंनिराकर्तुं तथेत्युक्तं यथागुणःपृथक्पदार्थः तथाकर्मापीत्यर्थः अ

मु॰ पदार्थान्विभजते द्रव्यंगुणस्तथाकर्मसामान्यंसविशेषकम् समवायस्तथाभावःपदार्थाःसप्तकी

र्तिताः २ सप्तमस्याभावत्वकथनादेवषण्णांभावत्वंप्राप्तंतेनपृथग्गुपन्यासोनकृतः एतेचपदार्थाःवै

शेषिकप्रसिद्धाः नैयायिकानामप्यविरुद्धाः॥ भावोऽधिकरणात्मकएवेतिप्राभाकरमतंदूषयितुंपुनस्तथे

त्युक्तंयुक्तिश्चाग्रेवक्ष्यते यद्यपिविभागवाक्यस्यन्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदकतयैवसप्तत्वसंख्यालब्धातथापिसप्तग्रहणं

स्पष्टार्थंनन्वन्येपदार्थाः कुतो नोक्ताइत्यत आह कीर्तिताइतितथाचैतेभ्योन्येपदार्थाःनसंत्येवकणादप्रभृतिभिरनुक्तत्वादि

तिभावःनन्वितरेषुग्रंथेषुषड्भावपदार्थाःसप्तमस्त्वभाव इतिनिरूपितंतथैवात्रकुतोननिरूपितमित्याशंक्याहमुक्तावल्यांसप्त

भावोऽभावस्तुद्रव्यादयःषड्भावाःशेषस्त्वभाव इतिरीत्याकुतोननिरूपितमित्यर्थः मूलेसप्तमस्येति यद्यपिसप्तमस्याऽभावत्वकथनेऽपितदितरेषां राम १९

भावत्वंदुर्लभमेवनह्येकस्याब्राह्मणत्वेप्रतिपादितेतदितरेषांसर्वेषामब्राह्मणत्वंप्रतिपादितंभवति तथाप्येतस्यविभागवाक्यतयापरस्परासंकी

र्णव्याप्यधर्मकथनस्यैवविभागरूपतयाद्रव्यादीनामभावत्वेऽभावत्वंविभाजकमेवनस्यादितिद्रव्यादीनामभावत्वाभावात्परि॰शेषाभ्दावत्वंप्रा

॥ दिनकरी ॥

ए॰ समवायेति यद्यपिसमवायस्यसमवायघटितसामानाधिकरण्येननसत्तावत्वंस्वरूपसंबंधेनैवतस्यवृत्तेस्तथापिसमवायत्वस्यसंस।
र्गतानवच्छेदकत्वेपिस्वरूपत्वेनसमवायस्यैवस्वसंबंधत्वेननतस्यसमवायेनवृत्तित्वक्षतिरितिमंतव्यं अर्थात्प्राप्तमिति अनुमानात्प्राप्त।
मित्यर्थः अनुमानंचद्रव्यादयोभावाअभावत्वव्यधिकरणधर्मवत्वादित्येवंरूपम् नचद्रव्यत्वादौविभाजकधर्मेऽभावत्ववैयधिकरण्यमे।

दि॰ अत्रसमवायैकार्थसमवायान्यतरसंबंधेनसत्तावत्वंभावत्वंतदभावोऽभावत्वंप्राप्तं अर्थात्प्राप्तंतेनप्राप्तत्वेनपृथगुप।
न्यासइति भावत्वेनोपन्यासइत्यर्थः तेषामितिशेषः नन्वन्येपदार्थाः कथंनसंतिन्यायग्रंथेषोडशपदार्थनिरूपणादित्याशंक्यनैया
यिकानामपिमतेसप्तपदार्थाइत्यविरुद्धंषोडशपदार्थानांसप्तपदार्थेषुअंतर्भूतत्वादित्याह एतेचेति उक्तार्थेभाष्यसंमतिमाह
प्रतिपादितंचेति एवं॰वेति द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावाःसप्तैवपदार्थाः षोडशानामत्रैवांतर्भावादितिप्रति।
मु॰ प्रतिपादितंचैवमेवभाष्ये अतएवोपमानचिंतामणौसप्तपदार्थभिन्नतयाशक्तिसादृश्यादीनामतिरिक्तपदा
पादितमित्यर्थः कथमंतर्भाव इतिचेदित्थंप्रमाणस्येंद्रियस्य द्रव्येव्याप्तिज्ञानादेर्गुणेप्रमेयस्यात्मशरी ((त्वमाशंकितं॰॥
रेंद्रियस्वरूपस्यद्रव्ये अर्थस्यगंधरसरूपस्पर्शशब्दस्वरूपस्यगुणेबुद्धेर्गुणेमनसोद्रव्येप्रवृत्तेर्गुणेदोषाणामिच्छाद्वेषमिथ्याज्ञानस्वरू
पाणां रागद्वेषमोहपदप्रतिपाद्यानांगुणेप्रेत्यभावोजननमितिच्युत्पत्त्यामरणोत्तरजन्मत्वंप्रेत्यभावपदप्रवृत्तिनिमित्तंचरम
प्राणशरीरसंयोगध्वंसोमरणं आद्यःशरीरप्राणसंयोगोजन्मतयाचमरणोत्तरतादृशसंयोगरूपस्यगुणेसुखदुःखसंवेदनरूप
स्यमुख्यफलस्यगुणे गौणमुख्यसाधारणजन्यमात्रस्वरूपफलस्यापिद्रव्यादिषु)) वाप्रसिद्धमिति वाच्यम् परस्परासमानाधिकरणाव्या
प्यधर्मरूपेणयावतांसामान्यवतांप्रतिपादनस्यैवविभागरूपतयाद्रव्यत्वादीनामभावत्वसामानाधिकरण्येनेषांविभाजकत्वस्यैवानुपपत्तेरिति
भावः चरमेति प्राणशरीरसंयोगेचरमत्वञ्चस्वसजातीयशरीरवृत्तिप्राणसंयोगप्रागभावानधिकरणत्वमेवमाद्यत्वमपितथाविधप्राण।
संयोगध्वंसानधिकरणत्वमितिबोध्यम् गौणमिति लाक्षणिकमित्यर्थः॥ ॥

का॰मु॰ ॰रा॰ दुःखत्वं दुःखपदप्रतिपाद्यत्वं दुःखसंबंधस्तु जनकत्वादिरूप इति भावः ननु दुःखसंबंधित्वात् दुःखत्वं सुखेन संभवति तस्य दुःखासंबंधित्वात्

दि॰ नच सुखस्यापि दुःखसमानाधिकरणत्वात् तत्त्वमक्षतमिति वाच्यं तथासत्यात्यंतिकदुःखनिवृत्तेरपि पूर्वतनदुःखसमानाधिकरणत्वेन।

२० दुःखत्वापत्तेः नच स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनत्वादिरूपो दुःखसंबंधो नोक्तनिवृत्तावस्मदादिसुखे च तादृशदुःखसमानका

लीनत्वात् दृश्यत्वमेवेति वाच्यम् तथापि स्वर्गीयसुखे यन्न दुःखेन संभिन्नमित्यादिश्रुतिविरोधेन तथात्वस्य स्वीकर्तुमशक्यतया दुःखत्वं न संभव

टि॰ पीडालक्षणस्य दुःखस्य गुणे अंतर्भावः अपवर्गस्तु आत्यंतिकी दुःखनिवृत्तिः दुःखानि शरीरं षडिंद्रियाणि षड् विषयाः षड् बुद्धयः सुखं दुःखं चेत्येकविंशतिः तत्र दुःखत्वजातिशून्यशरीरादौ दुःखसंबंधितया गौणं दुःखत्वं स्वर्गादिसुखस्यापि तन्नाशज्ञानेन दुःखसंबंधित्वमव्याहतमेव न चैकविंशतिदुःखांतर्गतयोर्मनःश्रवणयो नित्यत्वात् कथं तन्नाश इति वाच्यम् यद्रूपविशिष्टस्य श्रवणस्य ज्ञानद्वारा दुःखहेतुतया दुःखत्वं तद्रूपस्य कर्णशष्कुल्या नाशेन तद्विशिष्टश्रवणेंद्रियरूपदुःखनाशात् एवमात्मसंयोगरूपव्यापारविशिष्टस्यैव मनसो ज्ञानद्वारा दुःखरूपतया व्यापारनाशेन तद्विशिष्टमनोरूपदुःखनाशसंभवादिति दुःखनिवृत्ता वात्यंतिकत्वं च स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनत्वम् ॥ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ॥

त्येवेत्याशंकामपनेतुमाह स्वर्गादिसुखस्येति तथा च यन्न दुःखेनेत्यादिश्रुतौ दुःखपदं स्वर्गनाशज्ञानजन्यदुःखातिरिक्तदुःखपरमिति न। राम॰

विरोध इति भावः व्यापारनाशेनेति मनःक्रियया मनःसंयोगरूपव्यापारनाशेनेत्यर्थः यद्यपि भाव्यमुक्तिदशायामपि मनःसंयोगांतरं वर्त २०

त एव तथापि तस्य न व्यापारत्वं पुरीतद्भिन्नदेशावच्छिन्नमनःसंयोगस्यैव ज्ञानसाधनत्वेन तथात्वात् मुक्तौ च शरीराभावादिति भावः स्वसमा।

नाधिकरणेति शुकादिमुक्तावव्याप्तिवारणाय स्वसमानाधिकरणनिवेशः इदानींतनास्मदादिदुःखध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय समान

गा॰ नन्वेतावता चरमदुःखध्वंसो मुक्तिरित्यायातं चरमदुःखस्यापि योग्यविभुविशेषगुणत्वेन स्वानंतरोत्पन्नविशेषगुणेन नाशसंभवान्मुक्त्यर्थं तत्वज्ञाना।
पेक्षा न स्यादित्याशंकते नन्वित्यादिना सूत्रार्थमाह अस्यार्थ इति नन्वनंतरपदस्योत्तरार्थकतया दुःखाभावे जन्माभावस्य प्रयोजकत्वं स्यात् दुःखजन्मेत्यादि
सूत्रपठिते जन्माभावे प्रवृत्त्यभावस्याप्रयोजकतया सूत्रार्थानुपपत्तिश्चेत्याशङ्का निरासायां नन्तरपदस्याव्यवहितपूर्व्वार्थकतामाह अव्यवहितपूर्वभावा।
दिति वदन्तीत्यस्य रसोभ्यवनंतद्दीजंतु विशेष्याप्रयोजकस्यापि विशेषणांशप्रयोजकतामादाय विशिष्टप्रयोजकत्वोपगमेव वह्निर्धूमप्रयोजक इति वद्वह्नि
धूमवत्वर्वेन प्रयोजक इति व्यवहारायत्तिरेव स्वोत्तरवर्त्तिगुणानामिति उत्पत्तिसंबंधेन स्वोत्तरवर्त्तिविशेषगुणानामित्यर्थः तेन स्वस्यापि स्वोत्तरवर्त्ति

रि॰ नन्वेतादृशदुःखध्वंसस्य मुक्तित्वे कथं तत्वज्ञानसाध्यतांतस्येतिचेत् इत्थं तत्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानवासनानाशः वासनानाशे च दोष
स्य वासनाविशिष्टरागादेरभावः विशेषणाभावे विशिष्टस्याभावात् तादृशरागरूपहेत्वभावे च प्रवृत्तेर्धर्माधर्मरूपायाअभावो नुत्पत्तिः त
दनुत्पादे प्रारब्धकर्माधीनदेहान्यदेहसंबंधरूपजन्माभावः भोगतत्वज्ञानाभ्यां प्रारब्धतभ्दिन्नकर्मनिवृत्तिरिति जन्माभावे दुःखानुत्पा
दः तथा च स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनत्वरूपविशेषणांशे तत्त्वज्ञानस्य प्रयोजकत्वान्मुक्तेस्तत्वज्ञानसाध्यत्वं तथा।
च सूत्रं दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनंतरापायादपवर्ग इति अस्यार्थः पठितेषु जन्मादिषु मध्ये उत्त
रोत्तरस्यापाये तदनंतराभावादव्यवहितपूर्वाभावात् तथा च तत्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्य नाशः तेन दोषाणां नाशः तेन प्रवृत्तेरनु
त्पादः तेन जन्मानुत्पादस्तेन दुःखानुत्पाद इति पूर्वोक्त एवार्थः पर्यवसितः एकविंशतिदुःखनाशस्तु स्वकारणसाध्यो न तत्र तत्वज्ञान
त्वेपि तज्ज्ञानादीनां क्षणिकत्वापत्तिः न वा द्वितीयक्षणे त्पन्नघटादिसंयोगेनैवा — पेक्षाबुद्धेर्नाशापत्तौ द्वित्वादीनां क्ष ((स्य प्रयोजकत्वेति वदंति॥
णत्रयावस्थायित्वासंभवेन स्वोत्पत्तिद्वितीयक्षणोत्पन्ननिर्विकल्पकेन सत्ततीयक्षण एव द्वित्वप्रत्यक्षस्य वक्तव्यतया तदानीं च द्वित्वाभावात्तत्प्रत्यक्षा
नुपपत्तिः न च प्रत्यक्षे विषयस्य कारणत्वेपि द्वितीयक्षणे द्वित्वसत्वात् ततीयक्षणे तत्प्रत्यक्षोत्पत्तौ किं बाधकमिति वाच्यम् प्रत्यक्षे विषयस्य कार्यकाल
वृत्तितया कारणत्वात् नाशोत्पत्तिक्षणे घटप्रत्यक्षस्यानुभवविरुद्धत्वात् द्वित्वादीनां क्षणत्रयावस्थायित्वे तु ततीयक्षणे द्वित्वप्रत्यक्षेण काप्यनुपपत्तिः॥

रा॰ नचविशेषगुणत्वेनकारणत्वेपिद्वित्वोत्पत्तिक्षणोत्पन्नज्ञानादिनाऽपेक्षाबुद्धिनाशेतृतीयक्षणेद्वित्वनाशापत्त्याद्वित्वप्रत्यक्षानुपपत्तिरितिद्रव्यस्य
मितिवाच्यम् द्वित्वाद्युत्पत्तिक्षणेविशेषगुणोत्पत्त्यनंगीकारात् विशेषगुणंप्रत्युत्पत्तिक्षणावच्छिन्नद्वित्वादिप्रतिबंधकतामंगीकृत्यैवद्वितीयक्षणेत
दनंगीकारसंभवादितिध्येयम् नचैवमपिसुषुप्तिप्राक्कालोत्पन्नविशेषगुणानांनाशानुपपत्तिरितिवाच्यम् तत्रागत्यास्वोत्तरवर्त्तित्वविशिष्टस्यस्व
स्यैवनाशकत्वाभ्युपगमात् सर्वत्रस्वोत्तरवृत्तित्वेननाशकत्वे अपेक्षाबुद्धेस्तृतीयक्षणेस्थायित्वानुपपत्तिरितिबोध्यं दुरितपरत्वेपीति तथाच।
पापध्वंसस्यैवमुक्तिर्नदुःखध्वंसइतिनोक्तानुपपत्तिः ननुपापस्याप्यात्मविशेषगुणत्वेनस्वोत्तरोत्पन्नगुणेनैवतन्नाशसंभवात्कथंपापध्वं
सस्यापितत्वज्ञानसाध्यत्वेनत्याशंकामपनेतुंनाश्यतावच्छेदककोटौयोग्यत्वंनिवेश्यस्वोत्तरवर्त्तिगुणनाश्यत्वंवारयति दुरितस्यचेति नच।
पापस्यस्वोत्तरवर्त्तिगुणनाश्यत्वे इष्टापत्तिसंभवेननाश्यतावच्छेदककोटौयोग्यत्वनिवेशोव्यर्थइतिवाच्यम् तथासतिपापस्यप्रायश्चि।

दि॰॥ नव्यास्तुयोग्यविभुविशेषगुणनाशंप्रतिस्वोत्तरवर्त्तिगुणानांकारणत्वात् स्वोत्तरोत्पन्नगुणेनैवदुःखध्वंसरूपमुक्ति
संभवेननतत्रतत्त्वज्ञानापेक्षेति दुःखपदंदुःखसाधनदुरितपरंतयाव्याख्येयंदुरितस्यचयोग्यगुणत्वाभावान्नस्वोत्तरव।
र्त्तिगुणनाश्यतेति तन्नाशरूपमुक्तेस्तत्त्वज्ञानसाध्यत्वमेवेत्याहुः॥ त्तनाश्यतावोधकश्रुतिविरोधापत्तेरितिभावः नचैवंपापस्यप्रा।
यश्चित्तेनापिनाश्यतयाकथंमुक्तिंप्रतितत्त्वज्ञानत्वेनकारणताप्रायश्चित्तजन्यपापध्वंसेव्यभिचारादितिवाच्यम् तादृशव्यभिचारवारणायैवस्वसमाना
धिकरणदुरितासमानकालीनत्वरूपात्यंतिकत्वस्यकार्यतावच्छेदककोटिप्रवेशितत्वात् नचैवंपापध्वंसेनतत्त्वज्ञानस्यप्रयोजकताकिंतुतद्विशे
षणीभूतस्वसमानाधिकरणदुरितासमानकालीनत्वस्यैवेतिप्राचीनमतादविशेषइतिवाच्यम् ध्वंसव्यक्तीनांपरस्परभिन्नत्वेनप्रायश्चित्तजन्य
पापध्वंसव्यक्तौतत्त्वज्ञानजन्यत्वासंभवेपितत्त्वज्ञानाव्यवहितोत्तरपापध्वंसव्यक्तौतत्त्वज्ञानजन्यत्वेबाधकाभावादितिभावः यद्यप्येवंसतितत्त्वज्ञा
नानुत्तरदुःखव्यक्तिनाशेतत्त्वज्ञानाजन्यत्वासंभवेपितत्त्वज्ञानोत्तरतद्व्यक्तौतज्जन्यत्वसंभवेनप्राचीनमतेपिनदोषस्तथाप्येतदस्वरसेनैवाहुरित्यु
क्तत्वात् तथाचदुःखध्वंसस्यमुक्तित्वेयुक्तरीत्यानुपपत्त्यभावात्दुःखपदस्यदुरितलक्षणाकल्पनंनव्यानांकुकल्पनमेवेत्यस्वरसश्चाहुरित्यनेनसू

अथ ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुनेति स्मृत्या दुरितस्य ज्ञाननाश्यत्वबोधनात् पापनाशरूपमुक्तौ तत्त्वज्ञानसाध्यत्वांगीकारः संभवत्येव। दुःखध्वंसस्य तत्त्वज्ञानजन्यताबोधकमानाभावेन न तथात्वसंभव इति चेदिहापि तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनायेति श्रुतेरेव प्रमाणत्वसंभवात् स्वार्जितदुःखनिवृत्तेरेवातिमृत्युशब्दार्थत्वात् तत्त्वज्ञानोत्तरं दुःखव्यक्तेः स्वसाक्षात्कारेणानाश्यत्वस्यैव तत्त्वज्ञानोत्तरं प्रारब्धदुरि

दिः तयान्वेनादृशापवर्गस्याभावे संशयस्य गुणेसाध्यतयाइच्छाविषयरूपस्य प्रयोजनत्वंस्य यथाय यंद्रव्यादिषु साध्यसाधनो भयवत्ता निश्चयविषयरूपस्य दृष्टांतस्य यथाय यंद्रव्यादिषु तत्तच्छास्त्रसिद्धार्थरूपस्य सिद्धांतस्य द्रव्यादिषु शब्दस्वरूप प्रतिज्ञाद्यन्यतमरूपाणामवयवानां गुणेव्याप्यारोपेण व्यापकारोपस्य तर्कस्य गुणे निर्णयस्य गुणे तत्त्वबुभुत्सोः कथा रूपवादस्य गुणे विजिगीषुकथारूपजल्पस्य गुणे स्वपक्षस्थापनाहीनकथारूपवितंडायाः गुणे अनुमितितत्करणज्ञा नान्यतरप्रतिबंधकज्ञानविषयरूपाणां हेत्वाभासानां यथाप यंद्रव्यादिषु अभिप्रायांतरेण प्रयुक्तस्य शब्दस्यार्थांतरं परिक ल्प्य दूषणाभिधानरूपस्य छलस्य गुणे असदुत्तररूपजातेर्गुणे पराजयहेतुस्वरूपनिग्रहस्थानानां यथाय यंद्रव्यादिष्वंतर्भावः निग्रहस्थानानि प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञांतरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासो हेत्वंतरमर्थांतरं निरर्थकमविज्ञातार्थम पार्थकमप्राप्तकालंन्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमवज्ञानमप्रतिभाविक्षेपो मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयो ज्यानुयोगोपसिद्धांतो हेत्वाभासाश्च अत्र च कारोनुक्तसमुच्चयार्थस्तेन दृष्टांते साधनवैकल्यादीनां परिग्रहः तत्र विशिष्य प्र तिज्ञातस्य पक्षादेः परित्यागरूपप्रतिज्ञाहानेरभावे परोक्तदोषोद्दिधीर्षया पूर्वानुक्तविशेषणविशिष्टतया प्रतिज्ञातार्थकथ नरूपस्य प्रतिज्ञांतरस्य गुणे स्वोक्तसाध्यादिविरुद्धहेत्वादिकथनरूपप्रतिज्ञाविरोधस्य गुणे॥

तत्त्वज्ञानांभोगनाश्यतायाएवस्वीकर णीयत्वेन विशेषाभावात् श्रुतिबलादेव विशिष्टदुःखध्वंसे तत्त्वज्ञानसाध्यताया व्यवस्थापनसंभवात् किंच कर्ममात्रनाशस्यैव तत्त्वज्ञानजन्य तायाबोधितया स्वसमानाधिकरणपुण्यासमानकालीनपुण्यध्वंसस्यापि मुक्तित्वापत्तिः न चेष्टापत्तिः सुखदुःखाभावयोस्तज्जनकाभावानात्मकत्वे ना पुरुषार्थत्वादित्यलं पल्लवितेन तयपरित्यागरूपे निपक्षादेः परित्यागः पक्षस्य पक्षत्वेन प्रतिपादनाभाव इति तस्याभावरूपत्वेनेति भावः प्रतिज्ञातार्थेति

का॰मु॰ ॥ साध्यापलापेति॰ साध्यस्यापलापः साध्यत्वेनानुक्तिरेवेतिभावः अवाचकेति हुंफडादीत्यर्थः वाचकवाक्येति अत्रवाचकत्वं शक्त्यावोध-
टि॰ए॰ जनकत्वमेव ननुशक्तिः वाक्येनदभावान् नादृशंवाक्यंभूत्तलं हिमभेषजवदित्यादिकमप्रसिद्धार्थकपदघटितं अपार्थकस्येति पर्वतोव
२२

ह्नि॰ स्वोक्तसाध्यादेः परेणादूषणोक्तेनेतत्साध्यापलापरूपस्य प्रतिज्ञासंन्यासस्याभावे परोक्तदूषणोद्दिधीर्षया
पूर्वोक्तहेतुनावच्छेदकातिरिक्तहेतुनावच्छेदकविशिष्टकथनरूपस्य हेत्वंतरस्य गुणो प्रकृतानाकांक्षिताभिधानरू-
पार्थांतरस्य गुणो अवाचकपदप्रयोगरूपनिरर्थकस्य गुणो परिषत्प्रतिवादिबोधानुकूलोपस्थित्यजनकवाचक-
वाक्यप्रयोगरूपाविज्ञातार्थस्य गुणो अभिमतवाक्यार्थबोधानुकूलाकांक्षाशून्यपदप्रयोगरूपस्यापार्थकस्य गुणे॥
समयप्रबंधनविषयीभूतकथाक्रमविपरीतक्रमेणाभिधानरूपस्याप्राप्तकालस्य गुणो यत्किंचिदवयवशून्यावयवाभि-
धानरूपस्य न्यूनस्य गुणो अधिकहेत्वाद्यभिधानरूपस्याधिकस्य गुणो पुनरभिधानरूपस्य पुनरुक्तस्य गुणो परिषदात्रिर-
भिहितस्याप्यप्रत्युच्चारणरूपस्याननुभाषणस्याभावे परिषदाविज्ञातार्थस्य वादिनात्रिरभिहितस्याप्यविज्ञानरूपस्या-
ज्ञानस्याभावे उत्तरार्हपरोक्तं बुद्ध्वाप्युत्तरस्याप्रतिपत्तिरूपाया अप्रतिभाया अभावे असंभवत्कालांतरकार्यव्यासंगमु-
द्भाव्य कथाविच्छेदरूपस्य विक्षेपस्याभावे स्वपक्षे दोषमनुद्धृत्य परपक्षे दोषाभिधानरूपमतानुज्ञाया गुणो निग्रहस्था-
नं प्राप्तवतो निग्रहानुद्भावनरूपस्य पर्यनुयोज्योपेक्षणस्याभावे निग्रहस्थानानवसरे तन्निग्रहस्थानाभिधानरूपस्य
निरनुयोज्यानुयोगस्य गुणो कथायां स्वीकृतसिद्धांतप्रच्यवरूपस्यापसिद्धांतस्याभावे हेत्वाभासानां पूर्वोक्तलक्षणानां द्र- ए॰म॰
((व्यादिष्वंतर्भावइति॰। २२

न्निरधिकरणमित्यादेरपार्थकस्येत्यर्थः॥ असंभवत्कालांतरेति सुतदारादिपरिरक्षणरूपेत्यर्थः कथावि-
च्छेदः शब्दोच्चारणाभावः सिद्धांतस्य नार्किकाद्यभिमतसिद्धार्थस्य स्वीकृतस्य स्वेनसाधनीयतयांगीकृतस्य प्रच्यवः अनुपपादनमेवं चनस्याभी

वस्तुनिगमावः॥

रा॰ आर्षत्वमाशंक्येतितथाच भाष्यकारस्य महर्षित्वेनतेन स्विनानदोषायवह्नेः सर्वभुजोयथेतिवचनादनुपपन्नार्थप्रतिपादनंनदोषायेत्यभिप्रायेणमणिका
रस्येदानींतननरस्यापिताहृशार्थप्रतिपादकतामुक्तावलीकारेणाभिहितेतिभावः षड्भावेष्विति शंकेः स्पर्शशून्यत्वात् पृथिव्यादिचतुष्टयेद्रव्येनांतर्भावः उत्पा
दविनाशशालित्वादाकाशादिपंचकेष्वप्यनंतर्भावात् नापिगुणकर्मणोः कपालादिरूपादिषुघटरूपाद्युत्पादकशक्तिसत्त्वाच्चापिसामान्यविशेषसमवायेषु
उत्पादविनाशशालित्वादित्यर्थः अतिरिक्तत्वमिति सप्तपदार्थातिरिक्तत्वमित्यर्थः नचतस्याभावांतर्भावसंभवात्कथंसप्तपदार्थातिरिक्तत्वमितिवाच्यम् नञोल्लि
खितप्रत्ययाविषयत्वेनप्रतियोगिकत्वाननुभवेनचतस्याअभावेप्यनंतर्भावादितिभावः वस्तुतस्तुषड्भावेष्वितिपाठः प्रामादिकस्तावन्मात्रेणसप्तपदार्थातिरिक्त
दि॰ भाष्यस्यार्षत्वमाशंक्यमणिकृतांसंमतिमाह तत्सत्वेति मण्यादिसमवधानेसतिवह्निनादाहोत्पत्तिवारणायमण्यादेः कारणविघटकत्व
रूपाप्रतिबंधकतावाच्यासाचवह्निनिष्ठदाहानुकूलशक्तिरूपकारणविघटकतयैवनिर्वहतीतिमण्यादिप्रतिबंधकत्वान्यथानुपपत्त्या
सिद्धायाः शक्तेःषड्भावेष्वनंतर्भूतत्वादतिरिक्तत्वमिति पदार्थाः सप्तकीर्तिताइतिमूलमयुक्तमित्यभिप्रायेणप्राभाकरः शंकतेतन्विति अति
मु॰ अतएवोपमानचिंतामणौसप्तपदार्थभिन्नतयाशक्तिसादृश्यादीनामतिरिक्तपदार्थत्वमाशंकितं ननुकथमेतए
वपदार्थाः शक्तिसादृश्यादीनामप्यतिरिक्तपदार्थत्वात् तथाहिमण्यादिसमवहितेनवह्निनादाहोनजन्यतेत्र॥
च्छून्येनतुजन्यते॥ रिक्तेतिक्तु प्तपदार्थातिरिक्तइत्यर्थः अतिरिक्तपदार्थतामेवव्यवस्थापयति तथाहीत्यादिनामण्यादीत्या
दिनामंत्रौषध्यादिपरिग्रहः समवहितेनसमीपवर्तिना ननुवह्निरूपकारणाभावादेवनदाहइतिनमण्यादेःप्रतिबंधकत्वमतःसमव
हितेनवह्निनेतिदाहोरूपांतरोत्पत्तिः पूर्वरूपपरावृत्तिर्वामण्याद्यतिरिक्तस्यप्रतिबंधकत्वंखंडयति तच्छून्येनेतिमणिसमवधानशू
न्येनेत्यर्थः॥ "तत्सिद्धेः हेतुत्वंतरपूरणेचगौरवापत्त्याक्लृप्तपदार्थेष्वित्येववक्तुमुचितत्वात् यथोत्पत्तिविनाशशालित्वेननित्यद्रव्यादिषुश
क्तेर्नांतर्भावस्तथैवनित्यात्यंतान्योन्याभावयोरपिविनाशित्वेनध्वंसेउत्पन्नत्वेनप्रागभावेप्यनंतर्भावसंभवाच्चेतिध्येयम् रूपपरावृत्तिर्वेतिरूपनाशोवेत्यर्थः
लाघवमेवानरकल्पानुसरणेबीजं ननुमूलेतच्छून्येनतुजन्यतइत्युक्तिर्व्यर्थातस्याःप्रतिबंधकत्वासाधकत्वात् अतस्तस्यामण्यतिरिक्तप्रतिबंधकताखंडकत्वेन
सार्थकताव्यवस्थापयतिमण्याद्यतिरिक्तेति गगनादीनांप्रतिबंधकत्वमित्यर्थः तथाचगगनादीनांप्रतिबंधकत्वेमणिशून्यदशायामपिवह्निनादाहोनस्यात्प्रति
बंधकसत्त्वादतोमण्यादेरेवप्रतिबंधकतावाच्येतिमूलाभिप्रायइतिभावः॥

रा॰ पूर्वोक्तयुक्तेति मण्यादिसमवधाने सतीत्यादिना तेन पूर्वमुक्तयुक्त्येत्यर्थः कारणतावच्छेदकत्वे पीति वह्नित्वेनवह्नेः शक्तित्वेन वह्निनिष्ठशक्तित्वेन वा शक्तेश्च सहंप्रति कारणत्वे गौरवाच्छक्तिविशिष्टवह्नित्वेनैव कारणत्वौचित्यान्न शक्तेः कारणत्वाभावादिति भावः वस्तुतो मीमांसकै र्घटादिकं प्रति तत्तत्कारणेषु घटाद्यनुकूलामपि नामेव शक्तिं कल्पयित्वा नादृशविलक्षणशक्तिमत्वेनैव कारणत्वस्यांगीकारात् दंडचक्रादिभेदेनापि न कारणताबाहुल्यमित्यपि लाघवमेतन्मत इति मंतव्यम् वा कारार्थ इति उत्तेजकमण्यपसारणयोरेकसत्वेपि दाहापत्त्या समुच्चितयोस्तयोर्दाहकारणत्वासंभवादिति भावः न मणिसमवधानकाल इति मण्यभावस्य हेतुतयैव मणिसमवधानकाले दाहवारणसंभवात्ता नैतन्न शक्त्यादिपदार्थकल्पनं युक्तमिति भावः अभिमानादिति वस्तुतस्त्वनंतशक्तितत्प्रागभावध्वंसा।

दि॰ ननु वह्नौ यदि दाहानुकूला शक्तिस्तदा मण्यादिसत्वे कुतो न दाह इति चेत्तत्राह तत्रेति पूर्वोक्तयुक्त्या शक्तिसिद्धावित्यर्थः दाहानुकूलेति अत्र चानुकूलत्वं कारणतदवच्छेदकसाधारणं तेन शक्तेः कारणतावच्छेदकत्वेपि न क्षतिः नाश्यत इत्यस्य इति कल्प्यत इत्यनेनान्वयः तथा च वह्नि निष्ठशक्तित्वावच्छिन्नं प्रति मणित्वेन नाशकत्व स्वीकारेण मण्यादिकसत्वदशायां शक्तेरभावादेव न दाह इति भावः ननु मण्यादेर्यदि शक्तिनाशकत्वं तदा सत्युत्तेजकविशिष्टमण्यादावपसारितेवा दाहानापत्तिरित्यत आह उत्तेजकेनेति मण्याद्यपसारणेन चेत्यत्र चकारो वाकारार्थे

मु॰ तत्र मण्यादिना वह्नौ दाहानुकूला शक्तिर्नाश्यते उत्तेजकेन मण्याद्यपसारणेन च तत्र जन्यत इति कल्प्यते॥ न च दाहं प्रति मण्यभावत्वेन हेतुत्वकल्पनात्तु मणिसमवधानकाले दाहापत्तिरिति वाच्यं मण्यभावत्वेन रूपेण स्वतंत्र हेतुताकल्पने गौरवात् विलक्षणशक्तिमत्वेन वह्नेः कारणत्वकल्पनस्यैवौचितत्वादित्यभिमानात् नन्वेवं शक्तिसिद्धावपि तस्या अतिरिक्तत्वासिद्धिरिति चेन्न उक्तपदार्थेष्वनंतर्भूतत्वात् तथाहि न तावत् द्रव्यात्मिका शक्तिः गुणादिवृत्तित्वात् अत एव न गुणात्मिका कर्मात्मिका वा न च सामान्याद्यन्यतमरूपा अन्यत्रिमत्वे सति विनाशित्वादिति॥ ११

नां कल्पनामपेक्ष्य मण्यभावत्वेन कारणत्वांतरकल्पनमेवोचितं कल्प्य। स्यैकत्वेन लाघवादिति सूचयितुमुक्तमभिमानादिति क्लृप्तपदार्थानंतर्भूतत्वे मूलोक्तस्य षड्भावानंतर्भूतत्वस्य न हेतुता संभवति अभावे व्यभिचारात् अत्र च भावांतर्भूतत्वाभावांतर्भूतत्वयोरभावद्वयस्य मिलितस्यैव हेतुत्वं प्रत्येकयोर्भावाभावयोर्व्यभिचारित्वादिति मंतव्यं इदं चापातंतो मूलोक्तस्य मिलिताभावद्वयस्यैवातिरिक्तपदार्थत्वे हेतुत्वसंभवेन हेत्वंतरं पूरयित्वा तत्र विशेषणविशेष्यभावाप्रसिद्धिनिरासपरत्वेन तद्दीत्यादिग्रंथव्याख्यानस्यानुचितत्वादिति ध्येयम्॥

रा॰ नाप्यभाव इत्यनेनोक्तस्याभावानंतर्भूतत्वस्य भावपदार्थे व्यभिचारादतो हेत्वंतरं पूरयति षड्भावेति तत्रेति उक्तहेतावित्यर्थः घटकत्वं सप्तम्यर्थः तस्य च
सत्यंतेऽन्वयः हेताविति हि शब्दो हेतुवाचक इत्यर्थः सप्तम्या वाचकत्वार्थकत्वात् तथा च हेतोरभेदेन च षड्भावानंतर्भाव विशेषणात्वमिति भावः न चै
वं हेतुरित्युक्ते कुत्रेत्याकांक्षोदयात् हेतुनिरूपकानुक्त्यान्यूनत्वमिति वाच्यं हेत्वन्वयिन उक्तहेतुत्वस्याध्याहारेणोक्तहेतुहेतुत्वभिन्नषड्भावांत
र्भूतत्वाभावाश्रयस्य सादृश्यमिति वाक्येनात्पर्यात् सामान्येतरवृत्तित्वे सतीति॰ सामान्येपीत्यपिना सामान्येतरस्य समुच्चितत्वादयमर्थो लभ्यत इतिभा
वः तेनेति॰ सामान्येतरवृत्तित्वोपपादनेनेत्यर्थः अथ सामान्यत्वमनेकसमवेतत्वे सति नित्यत्वं तच्च ध्वंसप्रागभावाप्रतियोगित्वरूपं तथा चाभावस्वरू
पत्वेनिकथं व्यभिचारः न च विनिगमनाविरहेणा[न्य]त्वे सत्यनेकसमवेतत्वस्यापि सामान्यत्वरूपतासंभवेन तस्य चानेकानुयोगिकसमवायप्रति।

दि॰ एवमतिरिक्तांशशक्तिं प्रसाध्य सादृश्यस्याप्यतिरिक्तपदार्थतामेव स्थापयति एवमित्यादिना अतिरिक्त इति क्लृप्तसप्तपदार्थातिरिक्त इ
त्यर्थः षड्भावानंतर्भूतत्वे सति अभावानंतर्भूतत्वादिति हेतुः पूरणीयः तत्र सत्यंतासिद्धिं निरस्यति तद्वीति तत्सादृश्यं हि हेतौ सामान्येपीति॥
सामान्येतरवृत्तित्वे सति सामान्यवृत्तित्वादित्यर्थः तेन सामान्यत्वेन व्यभिचारः व्यतिरेकित्वे सतीति विशेषणान्न प्रमेयत्वादौ व्यभिचारः

मु॰ एवं सादृश्यमप्यतिरिक्तः पदार्थः तद्धि न षट्सु भावेष्वंतर्भवति सामान्येपि सत्वात् यथा गोत्वं नित्यं तथाश्वत्वम
भावत्वे च द्रव्यादिषट्का न्यतमत्वरूपे हेतुमति साध्यस्य सत्वान्न व्यभिचार इति यथेति यदि (?)पि नित्यमिति सादृश्यप्रतीतेः
सादृश्यं द्रव्यादावंतर्भूतं तदा द्रव्यादेः सामान्यावृत्तित्वेन यथा गोत्वं नित्यं तथा अश्वत्वमित्यबाधितप्रतीतिर्न स्यादित्यर्थः॥ ॥

योगित्वस्य स्वरूपसंबंधविशेषरूपस्य सामान्यात्मकतया भवति व्यभिचार इति वाच्यम् एवमप्यभेदे आधाराधेयभावानुपगमेन सामान्ये वृ
त्तित्वासत्वेन व्यभिचाराप्रसक्तेः न च सामान्यत्वं सामान्यत्वप्रकारकज्ञानरूपमेव विवक्षितमिति वाच्यम् तथा सति सामान्यविषयकज्ञा
नस्य विषयतया सामान्यसंबंधित्वात् सामान्येतरात्म वृत्तित्वाच्च सत्यंतोपादानेपि व्यभिचारतादवस्थ्यात् व्यभिचारवारणरूपप्रयोजनाभा
वेन सत्यंतसार्थक्यमात्राय वृत्तित्वस्थाने संबंधित्वविवक्षाया अनुचितत्वाच्च तस्मात्सामान्यनिरूपितायाः संबंधतावच्छिन्नवृत्तितायाअप्र
सिद्ध्या स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नसामान्यवृत्तित्वमेव हेतुर्वाच्यः सामान्ये न च तादृशं सामान्यवृत्तित्वमिति व्यभिचारो दुर्घट एव युक्तं चैतत्॥ ॥

का॰मु॰ रा॰ सादृश्यस्यातिरिक्तत्ववादिनापि स्वरूपसंबंधेनैव तस्य प्रकारत्वोपगमेन तस्य भूयोधर्मवत्त्वरूपतावादिनाऽपि स्वरूपे गौवत्स्य प्रकारत्वांगीकरणीयात्वानु
दि॰रा॰ भवे विवादासंभवात् एकाकारप्रतीतेर्नानासंबंधेन तत्प्रकारकत्वानौचित्याच्च अत एव ग्रंथकृतापि तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वमुक्त्वा तद्गतभूयोध
२४ र्मवत्त्वपर्यंतमनुसृतं तथा च सादृश्ये स्वरूपासिद्धिवारणायोभयमतसिद्धं सामान्यनिरूपितस्वरूपसंबंधावच्छिन्नवृत्तित्वमेव हेतुरित्यवश्यमंगीकर्त
व्यमिति न व्यभिचार इति चेन्न सामान्यत्ववदिति प्रतीत्या सामान्ये सामान्यत्वाधारत्वावगाहनेन सामान्यत्वस्य सामान्यातिरिक्तस्य दुर्वचत्वेन च स्वस्यापि
स्वरूपसंबंधेन स्ववृत्तित्वमवश्यमंगीकरणीयं अभावाधिकरणकाभावस्थले सर्वैरपि तथा स्वीकारात् अनयैव रीत्या प्रमेयत्वादावपि वक्ष्यमाणव्यभिचारो
बोध्यः सर्वं प्रमेयत्ववदिति प्रतीत्या प्रमेयत्वस्य प्रमासरूपस्य स्वरूपसंबंधेन वृत्तेरावश्यकत्वात् विषयताया विषयस्वरूपत्वेन सर्वत्र प्रमेयत्वमेकमिति प्र
तीतिविरोधात् ज्ञानस्वरूपे च प्रमेयत्वे स्वरूपसंबंधेन सामान्यनदितरवृत्तित्वसत्त्वाद्व्यभिचारस्यावश्यकत्वादिति भावः ननु न्यूनतरसंबंधेन सत्ता
वत्त्वरूपभावत्वे हेतुसत्त्वाद्व्यभिचार इत्याशंकां निरस्यति भावत्वे चेति नचैवमपि घटघटत्वगतद्वित्वे व्यभिचारो हि दुर्वारस्तस्य संख्यारूपत्वासंभ
वेपि द्वित्वजनकापेक्षाबुद्धिरूपस्य स्वरूपसंबंधेन वृत्तेरावश्यकत्वादिति वाच्यं व्यासज्यवृत्त्यन्यत्वस्यापि हेतौ विशेषणत्वोपगमात् व्यासज्यवृ
त्तित्वं च एकमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिमत्त्वमिति न किंचिदनुपपन्नं वस्तुतस्तु स्वरूपसंबंधावच्छिन्नसामान्यवृत्तित्वमेव हेतुरिति मूलकृतां तात्प
र्यं शेषविनिकारस्तु सादृश्यस्य सामान्यमात्रवृत्तित्वे मुखादौ चंद्रसादृश्यप्रतीतिर्न स्यादित्याशंकानिरासाय स्वरूपसतस्सामान्येतरवृत्तित्वस्या
नुवादक एव ननु हेतुतावच्छेदकत्वेपि मूलकृतां तात्पर्यं नचैवं सामान्यस्वरूपे सामान्यत्वे व्यभिचार इति वाच्यम् आधाराधेयभावप्रतीत्यनुरोधे
नानेकसमवेतत्वे सति नित्यत्वस्वरूपताया एव सामान्यत्वे स्वीकरणीयत्वात् एवं प्रमेयत्वमपि न प्रमैव विषयार्थकप्रत्ययादिविरोधादपि तु प्रमा
विषयत्वं तथा च प्रमेयत्वस्य विषयतारूपस्य प्रतिविषयभिन्नत्वेन कस्यापि विषयतायां सामान्यतदितरोभयवृत्तित्वासंभवेन प्रमेयत्वेपि व्यभिचारा राम
संभवात् हेतौ व्यतिरेकित्वविशेषणमप्यनर्थकमेव परंतु विषयस्वरूपाया विषयतायाः स्वरूपसंबंधेन सामान्यवृत्तित्वसत्त्वात्तत्र व्यभिचारवारणाय सा २५
मान्यवृत्तित्वे विषयतानात्वायनवच्छिन्नत्वं विशेषणं देयं एवं च द्वित्वादिकमपि अपेक्षाबुद्धिविषयत्वमेव नत्वपेक्षाबुद्धिरूपं ज्ञाने विषयवृत्तित्वस्य क्वाप्य

॥ क्लृप्तत्वादिति तत्रापि न व्यभिचार इति युक्तमुत्पश्यामः॥

ए॰भावत्वेनेतिननुभावत्वेनप्रतीयमानत्वंभ्रांतपुरुषस्याप्यभावेऽस्तुनतत्रभावानंतर्भूतत्वाभावादयंहेतुर्व्यभिचारीत्याशंकानिरासायतदर्थमाह प्रमीय
माणत्वादिति यदाकदाचिदिति मणिसत्वदशायामपि पूर्वकालावच्छेदेनमण्यभावसामानाधिकरण्यरूपवैशिष्ट्यवतोवह्नेर्दाहापत्तिरितिभावः
ननुकारणतावच्छेदकविशिष्टकारणसत्वमेवकार्योत्पत्तिप्रयोजकंतदधिकरणेमण्यभावासत्वदशायांसामानाधिकरण्यसंबंधेनमण्यभावविशिष्टव
ह्न्यधिकरणत्वाभावान्नदाहापत्तिरित्यतआह कारणतावच्छेदकावलीढेतिकारणतावच्छेदकोपलक्षितेत्यर्थः अन्यथाविशेषणज्ञानस्यविषविषयितासं

दि॰ अभावेंतर्भावमाशंक्यनिराचष्टे नापीति यद्यप्यतिरिक्ताभावमनंगीकुर्वतः प्राभाकरस्यमतेऽभावेंतर्भावचिंतानसंभवतितथापिपरम
तमभ्युपेत्येदंनिराकृतमितिभावः सत्वेनभावत्वेनप्रतीयमानत्वात् प्रमीयमाणत्वान्मणिसमवधानकालीनवह्निनादाहोत्पत्तिवारणा
यप्राभाकरेणसाधितांशक्तिंदूषयतिमण्याद्यभावेति अतिरिक्तशक्तिकल्पनांपूर्वोक्तनाश्यनाशकभावकल्पनांचापेक्ष्यलाघवादाह
त्वावच्छिन्नंप्रतिमण्यभावविशिष्टवह्नित्वादिनैवहेतुताकल्पनमुचितमितिभावः दाहादिकमित्यादिपदेनवह्निसंग्रहः मणिसत्वेवह्ने

मु॰ नाप्यभावेसत्वेनप्रतीयमानत्वादितिचेत्तत्रमण्याद्यभावविशिष्टवह्न्यादेर्दाहादिकंप्रतिस्वातंत्र्येणमण्याद्यभावादे
रप्यनुत्पत्तेः तथाचमणिरूपप्रतिबंधकसद्भावेनदाहवह्नौइतिभावः ननुयदाकदाचिन्मण्यभावविशि॰ ((रेववाहेतुत्वंकल्प्यते॰॥
ष्टाद्वह्नेर्दाहापत्तिः कारणतावच्छेदकावलीढकारणसत्वस्यैवकार्योत्पत्तिनियामकत्वात् मण्यभावविशिष्टवह्नित्वंवह्निविशिष्टमण्य
भावत्वंवाकारणतावच्छेदकमित्यत्रविशेषणविशेष्यभावेविनिगमनाविरहेणगुरुभूतकार्यकारणभावद्वयापत्तिश्चेत्यतआह म
ण्यभावादेरिति तथाचप्रतिबंधकत्वंनकार्यानुकूलधर्मविघटकत्वं॰॥ ((बंधेनविशेषणविशिष्टज्ञानरूपस्यगतानागतविशेषण
ज्ञानस्यविशिष्टबुद्धिहेतुत्वेव्यभिचारापत्तेरितिभावः ननुविषयितासंबंधेनविशेषणस्यनकारणतावच्छेदकत्वमपितुविशेषणनिरू
पितविषयतायाःस्वविषयताचज्ञानसमानकालीनैवेतिकारणतावच्छेदकविशिष्टस्यकार्योत्पत्तिप्रयोजकत्वेपिनक्षतिरित्यस्वरसादाह मण्याद्य
भावेति गुरुभूतेति वह्नित्वेनमण्यभावत्वेनकारणतांगीकारेपिकारणताद्वयमेवकिंतुलघुधर्मावच्छिन्नंमण्यभावविशिष्टवह्नित्वादिनाकारणत्वेतु॰
गुरुधर्मावच्छिन्नकारणताद्वयमापद्येतेतिभावः॥ ६

का॰ मु॰ रा॰ नन्वेवं मणेः प्रतिबंधकत्वानुपपत्तिः कारणविघटकस्यैव प्रतिबंधकत्वान्मणेर्मण्यभावानाशादित्यत आह तथाचेति बाधज्ञानस्येति यत्र परामर्श
दि॰ रा॰ नाशानंतरं लौकिकप्रत्यक्षरूपो बाधनिश्चयस्तत्र बाधनिश्चयोत्पत्तिद्वितीयक्षणे परामर्शनिष्ठशक्तिनाशो वक्तव्यः तथाच बाधोत्पत्तितृतीयक्षणे
स॰ बाधेनानुमितिप्रतिबंधो वाच्यः स च न संभवति तत्पूर्वं परामर्शाभावादेवानुमित्यनुत्पादसंभवात् बाधद्वितीयक्षणेऽनुमित्यापत्तेश्च तत्पूर्वं शक्तिवि
शिष्टपरामर्शसत्त्वादिति भावः नत्वतिरिक्तेति अतिरिक्तशक्त्यंगीकारे मण्यभावस्य कारणत्वे युक्तिविरहात् कारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूपप्र

दि॰ बाधज्ञानस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वाभावापत्तेः किंतु कारणीभूताभावप्रतियोगित्वम् तच्च मण्यभावस्य हेतुत्व एवोपपद्यते नत्व॰।
तिरिक्तशक्तिसत्त्वे इति भावः ननु प्रतिबंधकत्वस्येदृशत्वे कारणीभूतवह्निरूपाभावप्रतियोगित्वं वह्न्यभावेऽतिव्याप्तिः स्वप्रागभावप्रतियो
गिनि घटादौ चेति चेत्तत्तादात्म्यातिरिक्तसंबंधावच्छिन्नाया कारणतानिरूपिताश्रयीभूतो यो भावभिन्नोऽत्यंताभावस्तत्प्रतियोगित्वस्य विवक्षि
तत्वात् कारणताविशेषोपादानाच्च स्वात्यंताभावप्रत्यक्षे स्वस्य प्रतिबंधकत्वापत्तिः परास्ता विषयस्य तादात्म्यसंबंधेनैव प्रत्यक्षे हेतु।

मु॰ अनेनैव सामंजस्येऽनंतशक्तितत्प्रागभावध्वंसकल्पनानौचित्यात् नचोत्तेजके सति प्रतिबंधकसद्भावे।
त्वात् ननु वह्निमण्यभावयोर्द्वयोर्हेतुत्वापेक्षया तिरिक्तशक्तेरेकस्यास्य हेतुतायुक्तत्वाल्लाघवा ऽपि कथं दाह इति वाच्यम्॰॥
दित्यत आह अनेनैवेति दाहादिकं प्रति मण्यभावादेर्हेतुत्वकल्पनेनैवेत्यर्थः सामंजस्ये मणिसमवधानदशायां दाहवारणे
प्रागभावे मानाभावादाह ध्वंसेति इदमुपलक्षणं प्रतियोगिध्वंसयोः शक्तिनाशमण्योः शक्तिमण्यपसारणयोश्च कार्यकारण रा॰ म॰
भावकल्पनापि स्यादित्यपि बोध्यम्॥१ निबंधकत्वस्य मणावसंभवादिति भावः वह्न्यभावे तिव्याप्तिरिति॰ कारणाभावे प्रतिबंधकताव्यवहा २५
राभावात् कारणसत्त्वे कार्यानुत्पत्तिप्रयोजकस्यैव प्रतिबंधकत्वेन व्यवह्रियमाणत्वात्तेष्टापत्तिसंभव इति भावः घटादौ चेति तथाच स्वस्य स्वो ॥
त्पत्तौ प्रतिबंधकत्वापत्तिरिति भावः प्रतिबंधकाभावस्य कार्य्यकालवृत्तित्वेन कारणतया तत्रापीष्टापत्तिः भावभिन्नोऽत्यंताभाव इति वह्न्यभावा
भाववह्निस्वरूपमादाय वह्न्यभावे प्रतिबंधकत्वापत्तिवारणाय भावभिन्न इति प्रागभावमादाय स्वस्मिन्स्वप्रतिबंधकत्वापत्तिवारणाय अत्यंताभाव

गा॰ यद्यप्यत्यंताभावत्वंनित्यत्वेसतिसंसर्गाभावत्वंतच्चनवत्वाद्यदौभावभिन्नत्वरूपाभावत्वस्यैवतत्रासत्वात् तथापिप्रकृते अत्यंताभावत्वंनाभावत्वघटितंकिं
तु अन्योन्याभावभिन्नत्वेसतिध्वंसप्रागभावभिन्नत्वेसतिसप्रतियोगिकत्वमतोनभावभिन्नइत्यस्यवैयर्थ्यमतएवयत्रअनुयोगिवाचकपदोत्तरंसप्तमीतत्र
तत्रात्यंताभावोबोध्यतइतिनियमोप्युपपद्यते अन्यथाभूतलेघटोनास्तीत्यादौतस्यादेवतत्राअत्यंताभावस्यबोध्यत्वमितिध्येयम् नचोक्तापत्तिवारणा
पदैशिकविशेषणतासंबन्धावच्छिन्नत्वमेवकारणताविशेषणमस्तुतथाचभावानांदैशिकविशेषणतासंबन्धेनअकारणत्वाद्भावभिन्नइत्यपिनोपा
दयमितिलाघवमितिवाच्यम् चक्षुस्संयुक्तविशेषणतादिनाभावानामपिदैशिकविशेषणतयाकारणत्वेनतदावश्यकत्वात् इदमिहेतिप्रतीतिनिया

दि॰ उत्तेजकाभावेति॰ तथाचकेवलंमणिर्नप्रतिबंधकः किंतुउत्तेजकाभावविशिष्टस्तदभावश्चउत्तेजकसमवधानकालेपितिष्ठतीतिनव्य॰

मू॰ उत्तेजकाभावविशिष्टमण्याद्यभावस्यकारणत्वात्॰ ॥

भिचारइतिभावः अथमण्यादिस्थलीयदाहंप्रत्युत्तेजकस्यैवहेतुतास्त्वितिचेन्नतस्याननुगतत्वात्तदभावकूटविशिष्टमण्यभावस्यचानुग

मकविशेषणतानात्वरूपस्यलघुत्वाच्चेतिध्येयम् तस्याननुगतत्वादितिमणिमंत्रमहौषध्यादिषुउत्तेजकत्वस्यैकस्यदुर्वचत्वात् पृथिवीत्वादिनासांकर्येणतस्या
जातित्वासंभवादितिभावः नन्वेवमुत्तेजकाभावविशिष्टमण्यभावत्वेनापिहेतुतानसंभवतिउत्तेजकस्यानुगतस्याभावादित्यतआह तदभावकूटेति उत्ते
जकाभावकूटविशिष्टमण्यभावस्यहेतुत्वेमंत्ररूपोत्तेजकदशायामपिमंत्रस्यगगनविशिष्टत्वेनवह्न्यधिकरणेदेशेतदभावसत्वात्सामानाधिकरण्यसं
बन्धेनतदुत्तेजकाभावविशिष्टमणिमंत्रादेर्दाहानुत्पादप्रसंगः किंचसंयोगेनद्रव्यस्याव्याप्यवृत्तितामतेमणिसत्वेपिकिंचिदवच्छेदेनसंयोगेनमण्यभाव॰
सत्वात्तदाहापत्तेश्चेत्याशंकांनिराकुरुते अत्रेदंबोध्यमिति॰ ॥

त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावं प्रति तादृशसंबंधेन दाहत्वावच्छिन्नं प्रति उद्देश्यतादेशिकविशेषणतान्यतरेति मंत्रस्य उद्देश्यतासंबंधे

का·मु· रा· अभावीयविशेषणतेति दाहस्वरूपध्वंसरूपतया विशेषणतयैव तद्गुणत्वेरिति भावः उद्देश्यतादेशिकविशेषणतान्यतरेति मंत्रस्य उद्देश्यतासंबंधे

का·मु· ण· अभावीयविशेषणतेति दाहस्य स्वरूपध्वंसरूपतया विशेषणतयैव तद्गुणत्वेरिति भावः

दि· नैव वन्ह्यधिकरणदेशे सत्त्वात् उद्देश्यतानिवेशः मण्यादिरूपो तेजकस्य सत्त्वेपि किंचिदवच्छेदेन संयोगेन तदभावसत्त्वाद्दाहानुत्पत्तिरिति दैशिकविशे

२६ षणतानिवेशः दैशिकविशेषणतया तु न द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तित्वमिति न दाहानुपपत्तिरिति भावः इदं च भावाभावसाधारणदैशिकविशेषणतामभ्युपे

त्योक्तं मण्यादेरिति आदिना मंत्रादेः परिग्रहः अत एव संबंधकोटौ उद्देश्यताप्रवेशः संयोगस्थाने दैशिकविशेषणताप्रवेशश्च इत्युक्तैव युक्तिः वन्हि

ह्यणुकेकत्वमिति वन्हिह्यणुकवृत्तिपरिमाणव्यक्तिमित्यर्थः तेन वन्हिह्यणुकत्वस्य नानाह्यणुकेषु सत्त्वेपि न क्षतिः ननु महत्त्वविशिष्टवन्हेरेव

दि· अभावीयविशेषणतासंबंधेन दाहत्वावच्छिन्नं प्रति उद्देश्यतादेशिकविशेषणतान्यतरसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकां

नां तत्तदुत्तेजकाभावानां सामानाधिकरण्यरूपं पद्वैशिष्ट्यं तदवच्छिन्नस्य मण्यादेर्दैशिकविशेषणतोद्देश्यतान्यतरसंबंधा

वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याभावीयविशेषणतासंबंधेन हेतुत्वमिति एतेन संयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिता।

कमण्यभावस्य तत्संयुक्तेपि सत्त्वाद्दाहापत्तिरिति परास्तम् नन्वनुमानमेव शक्तौ प्रमाणम् तथाहि वन्हिर्दाहानुकूला।

दिष्टातीन्द्रियधर्मसमवायी दाहजनकत्वाद् दृष्टवदात्मवदिति वन्हिह्यणुकेकत्वमादाय भर्जनकपालस्थवन्हिनिष्ठा।

नुद्भूतरूपमादाय वा सिद्धसाधनवारणाय साध्ये दाहानुकूलेति॥ १ पक्षत्वात् न सिद्धसाधनमित्यत आह भर्जनकपालस्थे

तिवन्हिह्यणुकेंधनसंयोगमादायापि महदुद्भूतेपक्षत्वेन सिद्धसाधनमत उक्तमदृष्टवदात्मसंयोगमिति स्वाश्रयसंयोगसंबन्धेन कार्यमात्रे अदृष्ट। राम·

स्य हेतुतया तत्संबन्धेन संयोगस्यापि हेतुत्वादिति भावः यद्यप्यत्रात्मनो दृष्टान्तत्वमसंगतं तस्य दाहजनकत्वे मानाभावात् तथापि कार्यमात्रे कर्तुरेव २६

कारणत्वमताभिप्रायेणैवमुक्तं यद्वा दाहजनकत्वमत्र न दाहकारणत्वं अपि तु दाहप्रयोजकत्वं न च कारणतत्कारणसाधारणं स्वरूपसम्बन्धरूपमि

ति कार्यमात्रकारणाकृतिकारणात्मन्यप्यक्षतमेवेति ध्येयम् दोषविशेषेणेति अदृष्टादिरूपेणेत्यर्थः अन्यथा तन्मतेनेपि वन्हिगतवैजात्यप्रत्यक्षापत्तेरिति भा

वः तस्यादोषत्वादिति स्वसामानाधिकरण्यस्वाभावसामानाधिकरण्योभयसंबन्धेन जातिविशिष्टत्वस्य स्वसमा।

रा॰ नाधिकरणात्वंनाभावप्रतियोगिजातित्वाभावव्याप्यत्वेमानाभावेनसांकर्यस्यजातित्वबाधकत्वेमानाभावादितिभावः स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वासंभवे
नि तिजातौतरस्यस्वरूपतोभानानंगीकारात् यस्यस्वरूपतोभानंतस्यैवस्वरूपतोऽवच्छेदकत्वनियमादितिभावः स्वरूपसंवन्धरूपायाइति तत्कारणव्यक्ति
रूपायाः कारणतायाः कारणतावच्छेदकभेदेनभेदासंभवादितिभावः अतिरिक्तायाइतिसप्तपदार्थातिरिक्तायाइत्यर्थः तादृशकारणताया अवच्छेद

दि॰ वन्हिघ्नाणुकेंधनसंयोगमादायादृष्टवदात्मसंयोगमादायवानद्वारणायाद्विष्ठेतिवन्हिनिष्ठोष्णस्पर्शमादायनद्वारणायातीन्द्रि
येतीतिचेन्नविपक्षबाधकतर्कविरहेणास्यानुमानस्याप्रयोजकत्वात् केचित्तुवन्हिंप्रतितृणफूत्कारसंयोगादीनांतृणफूत्कारसंयोग
त्वादिरूपेणाकारणताया [illegible] निचारेणासंभवादतिरिक्तशक्तिसिद्धिः नचतृणफूत्कारयोररणिनिर्मथनयोर्मणितरणिकिरणयो
श्चसंवंधस्यजन्यतावच्छेदकंवन्हित्वेवैजात्यत्रयंकल्प्यमितिनव्यभिचारइतिवाच्यम् तज्जन्यतावच्छेदकवैजात्यत्रयकल्पना।
मपेक्ष्यतत्तत्संवंधानामेकशक्तिमत्वेनैककारणत्वकल्पनायाएवलघुत्वेनन्याय्यत्वादित्याहुस्तन्न तत्संवंधसाधारणैकजाते
रेवाभ्युपगमात् नचयोग्यवृत्तिजातेर्योग्यत्वापत्तिरितिवाच्यम् दोषविशेषेणाशक्तेरिवायोग्यत्वकल्पनात् नचनोदनत्वादि
नासंकरस्तस्यादोषत्वादन्यतमत्वेनकारणतासंभवाच्चनचान्यतमत्वघटकभेदानांमिथोविशेषणविशेष्यभावेविनिगनावि
रहेणकारणतावच्छेदकभेदात्कारणतावाहुल्यमितिवाच्यम् कारणतावच्छेदकानांसमनियतानामेकेनकारणतावच्छे
दकत्वसंभवात् नचभेदानांस्वरूपतोवच्छेदकत्वासंभवेनतृणफूत्कारसंयोगभेदविशिष्टारणिनिर्मथनसंवंधभेदविशिष्टमणि
किरणसंवंधभेदावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वादिनावच्छेदकत्वंवक्तव्यम् तथाचावच्छेदकतावच्छेदकभेदादवच्छेदकताभेदस्त
द्भेदेनचकारणताभेदइतिवाच्यम् स्वरूपसंवंधरूपायाअतिरिक्तायावाकारणताया अवच्छेदकताभेदेप्यभेदादित्यन्यत्रविस्त
कताभेदाद्भेदेनानाकारणताव्यक्तिकल्पनागौरवायत्ताऽनानावच्छेदकतानिरूपितैककारणतायाएवकल्पयितुमुचितत्वादितिभावः व्यापक
तारूपकारणताया एवव्यापकतायाः व्यापकतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकधर्मघटितत्वेनअवच्छेदकत्वादिभेदेनभिन्नत्वादिति ध्येयम्॥८

रा॰ यद्यपि घटादिकार्यप्रतिनतत् तत्कार्यानुकूलएकशक्तिमत्वेनकारणत्वेलाघवंदंडत्वादिनानानाकारणत्वकल्पनेगौरवंप्रतिवंधकसमवा
धानकालीनकारणेषुशक्त्यभावादेवकार्यानुत्पादसंभवेप्रतिवंधकाभावस्यकारणत्वाकल्पनेनचमहालाघवादितिशक्तिकल्पनमेवज्या
यः नचदंडचक्रादिषुसर्वत्रैकशक्तिमंगीकृत्य तद्वत्वेनकारणत्वेकेवलदंडादपिघटोत्पत्तिः स्यात् अशेषकारणतावच्छेदकावच्छि
न्नस्यसत्वादितिवाच्यम् शक्तेः कारणसमुदायपर्याप्तत्वोपगमेनपर्याप्तिसम्वन्धेनशक्तिमत्वेनैवकारणत्वाभ्युपगमेनचकेवलदंडस
त्वदशायांकारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्याभावात् एतन्मतेसामग्रीत्वमितियद्धर्मावच्छिन्नसमुदायेकारणतावच्छेदकपर्याप्तिःतत्तद्ध
र्मावच्छिन्नसमुदायत्वमेव तथापिदंडत्वादिनाघटकारणत्वाभावेदण्डत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानासंभवेनघटार्थिनोनिय।

दि॰ परेतुतृणादिसंवंधकालीनवायुसंयोगादीनामेकशक्तिमत्वेनहेतुतामादायविनिगमनाविरहात्तत्वशक्ति।
सिद्धिरित्याहुः यदाशंकितंसादृश्यमन्यतिरिक्तपदार्थइतितदपिनिराकरोति सादृश्यमपीति॰ तद्भिन्नत्वेसतीति इ
दंचसादृश्यनिरूपकेऽतिव्याप्तिवारणाय अनुयोगितासंवंधविवक्षणेतुनदेयमेवतद्गतभूयोधर्मवत्वमिति॰॥ ६

मनोदण्डत्वाद्यवच्छिन्नोपादानेनप्रवृत्तिस्यादितिदण्डत्वादिनाघटकारणत्वमावश्यकमितिभावः सर्वमिदंमनसिनिधायैवान्यत्रविस्तरइत्यु
क्तमिति यद्यप्येवमपितत्तद्धर्मावच्छिन्नसमुदायधर्मिककारणताऽवच्छेदकशक्तिपर्याप्तिज्ञानेनतत्तद्धर्मावच्छिन्नोपादानगोचरप्रवृत्तिकारण।
मित्युक्तोघटार्थिनोनियमतोदंडत्वाद्यवच्छिन्नोपादानेप्रवृत्तिसंभवत्येवतथाप्येतदस्वरसेनैवपरेत्वित्यादिनाशक्तिखंडनयुक्तंतत्राभिधा राम॰ २२
यिनोमतस्यअभिधास्यमानत्वात्तत्रासंगतिरितिध्येयम् अनुयोगितासंवन्धविवक्षणेइति तद्गतभूयोधर्मवत्वंतत्सादृश्यमित्यत्रतद्गतधर्मवत्तायाः
अनुयोगितासंवन्धेनविवक्षणेइत्यर्थः नदेयमेवेतितद्गतधर्मरूपसंवन्धेनतदनुयोगिकत्वानभ्युपगमेनैवसादृश्यप्रतियोगिन्यतिव्याप्तिवारणासंभ

रा॰ ननु पदार्थमात्रस्यैव पदार्थमात्रेणापि सादृश्यं स्यात् तद्गतप्रमेयत्ववाच्यत्वादिधर्मत्वसत्वादित्याशंकां निराकुरुते तत्रासाधारण्येनेति सकलपदार्थावृत्तित्वेनेत्यर्थः वैशिष्ट्यं तृतीयार्थः घटभिन्नत्वेन सिंहाकारकयोरपि सादृश्यापत्तिवारणाय भूयांस इति नच चंद्रगतभूयोधर्मस्य चंद्रसंबंधत्वे किंमानमिति वाच्यम् नीलो घट इत्यादौ स्ववृत्तिनीलत्वसंबंधेन घटे नीलस्येव मुखं चंद्र इति रूपकस्थले स्ववृत्तिभूयोधर्मसंबन्धेन मुखे चंद्रस्य प्रकारतावादिमतेतत्र तत्संबन्धत्वस्य क्लृप्तत्वादिति ध्येयम् यद्यपि घटभेदपटभेदादयो भूयांसो धर्मास्तत्रापि संभवंत्येव गोत्वाश्वत्वयोर्नित्यत्वरूपैकधर्ममादाय सादृश्यसंगीकृत्यैवोक्तमिति भूयस्त्वोपादानमसंगतमेव तथापि प्रायेण भूयोधर्मैरेव सादृश्यप्रतीतेः तात्पर्यविषयार्थमेव प्रकृते भूयः पदमिति ध्येयम् नन्विदमिति तद्भिन्नत्वघटितसादृश्यमित्यर्थः विवक्षितत्वादित्यस्य श्लोकेद्वाद्यर्थत्वेनेति शेषः युगभेदविवक्षे॰

दि॰ तत्रासाधारण्येन विद्यमाना ये भूयांसो धर्मास्तद्वत्त्वमित्यर्थः नन्विदं गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिवेत्यादावव्याप्तमिति चेन्नतद्वृत्तिधर्ममात्रस्य तत्र विवक्षितत्वाद्युगभेदविवक्षया भेदसत्वाच्च अत एव युगभेदविवक्षायामिह्योपमालंकारोऽन्यथानन्वयालंकार इत्युक्तमालंकारिकैः सादृश्यघटकधर्मश्च क्वचिज्जातिरूपो यथा

मु॰ सादृश्यमपि न पदार्थांतरं किंतु तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्वम् ॥

घटसदृशः पट इत्यादौ क्वचिदुपाधिरूपो यथा गोत्वं नित्यं तथाश्वत्वमपीत्यादौ यथा वा चंद्रसदृशं मुखमित्यादावाह्लादकत्वादिरतिरिक्तकल्पने गौरवादिति ॥ इति युगभेदप्रयुक्ततत् तद्युगविशिष्टगगनभेदविवक्षयेत्यर्थः भेदसत्वाच्चेति गगनेगगनभेदसत्वाच्चेत्यर्थः उक्तार्थे आलंकारिकाणां संमतिमाह अत एवेति युगभेदविवक्षायामित्यस्य पूर्वोक्त एवार्थः इहेति गगनं गगनाकारमिति श्लोके इत्यर्थः उपमालंकार इति सादृश्यस्याबाधितत्वादिति भावः अन्यथा विशेषयोर्भेदानंगीकारे अनन्वयालंकार इति प्रतिपाद्यमानार्थस्यान्वयाभावादिति भावः ननु उक्तसादृश्यलक्षणे धर्मपदं यदि जातिपरं तदा गोत्वाश्वत्वयोः सादृश्यानुपपत्तिः यदि च जातिभिन्नोपाधिपरं तदा घटपटयोः कंबुग्रीवादिमत्वादिरूपैकोपाधिविरहेण तयोः सादृश्यं न स्यादित्याशंकां निराकरोति सादृश्यघटकधर्म इति ॥ चंद्रसदृशं मुखमित्यादौ लक्षणामत्वं सूचयितुमाह यथेति ॥ ॥

का॰ मु॰ रा॰ आह्लादकरत्वादिति आल्हादः सुखविशेषः यद्यपि चंद्रमुखदर्शनजन्ययोस्सुखयोर्भिन्नत्वेन चंद्रमुखयोर्नैकमाह्लादकरत्वं कारणतावच्छेदकभेदेन का
टि॰ रा॰ रणताभेदस्यावश्यकत्वात् तथापि स्वाश्रयोपधायकत्वसंबन्धेन एकवैजात्यविशिष्टत्वमेव प्रकृते साधारणो धर्मः सुखचंद्रदर्शनजन्यं च एकजा
२८ तीयमेव सुखमिति भावः आदिना वर्तुलत्वतेजस्त्वादिपरिग्रहः सादृश्यमिति शेषः अत एवातिरिक्तपदेनोत्तरत्र तस्योपस्थितिः सप्तपदार्थातिरिक्ते तित
दर्थः सप्तपदार्थातिरिक्तविषयतादिपदार्थमंगीकुर्वतां नव्यानां मतमुपदर्शयति नव्यास्त्विति अतिरिक्तमेवेति अन्यथा सदृश इत्याकारकप्रतीतेः स
र्वत्र समानाकारतानुभवापलापापत्तेरिति शेषः प्रतीतेः समानत्वमेकप्रकारकत्वं तथा च चंद्रसदृशं मुखमित्यादौ आल्हादकरत्वादेः प्रकारता घटसदृ
दि॰ नव्यास्तु सादृश्यमतिरिक्तमेव न चातिरिक्तत्वे पदार्थविभागव्याघात इति वाच्यम् तस्य साक्षात्परंपरया वा तत्त्वज्ञानोपयोगिपदा
र्थमात्रनिरूपणपरत्वात् एवमधिकरणत्वमपि तस्य संयोगादिस्वरूपत्वे बदरकुण्डसंयोगस्य द्विष्ठत्वेन कुण्डे बदरमिति व
द्बदरे कुण्डमित्यपि प्रयोगः स्यात् एवं प्रतियोगित्वमपीत्याहुः सादृश्यलक्षणं लक्ष्ये योजयति यथेति इति शब्दः श्लोकव्याख्या

मु॰ यथा चंद्रभिन्नत्वे सति चंद्रगताह्लादकत्वादिमत्त्वं मुखे चन्द्रसादृश्यमिति ।२। द्रव्याणि विभजते क्षित्यप्तेजोम
रुद्व्योम कालदिग्देहिनो मनः क्षितिः पृथिवी आपो जलानि तेजो वह्निः॥ ११ समाप्तिद्योतकः ।२। स्त्रियां क्तिन्निति सू

त्रविहितक्तिन्प्रत्ययान्तक्षितिशब्दस्याक्षयवाचकत्वात् क्षितिपदस्य प्रकृतोपयोगिनमर्थमाह क्षितिः पृथिवीति अप्शब्दस्य
अप्तृन्तृजित्यादिपाणिनीयसूत्रे शब्दपरत्वादाह आपो जलानीति प्रतापस्यापि तेजः शब्दवाच्यत्वात्प्रकृते तेजः पदार्थं द
र्शयति तेजो वह्निरिति वह्न्यादिरित्यर्थः॥ ११ रा॰ पट इत्यादौ तु द्रव्यत्व पृथिवीत्वादेरिति तादृशप्रतीत्योः सादृश्यांशे अनुभवसि राम॰
द्धायाः समानाकारतायाः अपलाप उक्तधर्मस्य सादृश्यतावादिमते दुरुद्धरः सादृश्यमतिरिक्तः पदार्थ इति मते तु न तदनुपपत्तिः यद्यपि मुखे चंद्रे च २८
नैकं सादृश्यं अन्यथा पटे चंद्रसादृश्यप्रतीत्यापत्तिः सादृश्यांशे तादृशप्रतीत्योर्न समानाकारतोपपत्तिः तथापि उभयसादृश्यसाधारणस्य सादृश्यत्वरू
पाखंडोपाधेरनुगततया घटो रूपवान् पटो रूपवानिति प्रतीत्योरिव सादृश्यांशे समानाकारतोपपत्तिरिति ध्येयम्॥

रा॰ विभागत्वाघानइति पदार्थानांसत्ताधिकत्वादितिभावः नत्वज्ञानोपयोगीति आत्मधर्मिकात्मेतरद्रव्यादिभेदप्रकारकज्ञानंतत्वज्ञानंतत्वज्ञानजा
नकज्ञानविषयत्वंतदुपयोगित्वंतादृशज्ञानेच ज्ञानविषयात्मज्ञानस्यप्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगिज्ञानविषयाद्द्रव्यादिपदार्थज्ञानस्यजनक
त्वात् आत्मादीनांतत्वज्ञानोपयोगितातत्रचतादृशानुमितिजनकपरामर्शात्मकज्ञानस्यपक्षरूपात्मविषयकत्वात्साक्षादात्मनउपयोगित्वंपरामर्श

दि॰ देवविशेषस्यापिमरुच्छब्दवाच्यत्वात्प्रकृतोपयोगिनमर्थमाहमरुद्वायुरिति व्योमशब्दस्यवेदेब्रह्मणिप्रयोगादाहव्योमआकाशइ
तिकालशब्दस्यांतकादिबोधकत्वादाहकालःसमयइतिदिक्शब्दस्यदिशअतिसर्जनेइतिधातुनानिष्पन्नस्यदानार्थकत्वात्प्रकृतोप
योगिनमर्थमाहदिगाशेति देहविशिष्टार्थवाचकाद्देहिशब्दाद्देहावयवानामुपस्थितेराहदेही आत्माइति अयेश्वरस्यदेहिनांमध्ये
ऽनंतर्भावात्कथंद्रव्यत्वमितिचेन्नहृह्या भूतावेशन्यायेनेश्वरस्यशरीरमिच्छंतिसंसार्यदृष्टवशाच्छरीरमित्यन्येअतएववास्वरसादा
हात्मेति॰ पृथिव्यप्तेजोवाय्वात्मानइति पंचैवद्रव्याणिव्योमादेरीश्वरात्मन्येवांतर्भूतत्वात्मनसश्चासमवेतभूतेंतर्भावादित्याहुर्नवी

मु॰ मरुद्वायुःव्योमआकाशःकालःसमयःदिगाशादेहीआत्मामनःएतानिनवद्रव्याणीत्यर्थःननुद्रव्यत्वजातौकिंमानं॥

नात्तन्मतंनिराकर्त्तुंसंख्याबोधकपदपूरणीनार्थमाहएतानिनवेति व्योम्नस्तावच्छब्दाश्रयतयासिद्धिःनचभगवतएवशब्दाश्रय
त्वंप्रत्येकंजीवमादायविनिगमनाविरहात्नचजीवानामाश्रयत्वेशब्दवानहमितिप्रत्यक्षापत्तिःअदृष्टवद्योग्यत्वस्यैवकल्पनात्
नकालदिशोस्तुसतस्मिन्कालेघटःपूर्वस्यांदिशिपटइत्याद्यनुगताकारप्रत्ययात् मनसश्चासमवेतभूतत्वेपार्थिवादित्रसरेणू
नांतायविनिगमनाविरहइत्याशयःअधिकमग्रेव्यक्तीभविष्यतिमूलेद्रव्याणीतिद्रव्यपदम् द्रव्यत्वरूपजातिविशिष्टार्थकंननु
गुणाश्रयत्वविशिष्टार्थकंगौरवान्मुक्तावल्यांकिंमानमितिकिंशब्दःप्रश्ने॥ १ जनकप्रतियोगिज्ञानविषयद्रव्यादिपदार्थानांपरंपरोप
योगित्वं सामान्यव्याप्यतयाधर्मकथनस्यैवविभागतयाद्रव्यविभागवाक्येईश्वरस्यनिधर्मान्तरानुपदेशाद् द्रव्यद्रव्यत्वाभावनिश्चयादितिभावः॥२॥
भूतावेशन्यायेनेनियथाभूताभिभवस्यतेमनुष्यादिशरीरावच्छेदेनभूतस्यनसुखदुःखसाक्षात्काररूपभोगाश्रयनाकिंतुतदीयशरीरावच्छेदेनै

का॰मु॰ रा॥ प्रयत्नजन्यव्यापारवन्मनुष्यादिशरीरंतथात्रापिरामादिशरीरंनेश्वरस्यभोगावच्छेदकंअपितुतदंतर्गतजीवस्यैवस्वमपिईश्वरप्रयत्न
दि॰रा॰ जन्यरावणवधादिरूपविलक्षणव्यापारवदितिसमुदायार्थः यद्यपिएवमपिउक्तसंबन्धेनेश्वरस्यदेहविशिष्टत्वाभावात् देहिशब्दान्नेश्वरला
२९ भःसंभवति तथापिस्वद्वृत्तिचेष्टाजनककृतिमत्वसंबन्धेनदेहविशिष्टएवदेहि शब्दार्थ इतिनानुपपत्तिरितिभावः नन्वेवं ईश्वरस्यश्रुता
वपाणिपादत्वाद्युक्तिर्विरुध्येदित्यतः कल्पान्तरमाह अतएवेति अयंभावः देहिशब्दस्यउक्तसंबंधेनदेहविशिष्टार्थकत्वेईश्वरस्यशरीरानं
गीकारेईश्वरस्यद्रव्यमध्येअविभजनात् द्रव्यत्वंनस्यादित्यस्वरसात् देहिशब्दार्थोनदेहविशिष्टः अपितुआत्मत्वजात्यवच्छिन्नइतीश्व
रस्यद्रव्यत्वसिद्धिरितिविवरणतात्पर्यम् नचेश्वरस्यअशरीरत्वेब्रह्मविष्णुमहेश्वरशरीराणामपिईश्वरीयत्वंनस्यात्जीवादृष्टवशेनसृ।
ष्ट्यादिकार्यार्थमीश्वरस्यब्रह्मादिशरीरोत्पत्त्यंगीकारेणदृष्टापत्तेरयोगादितिवाच्यम् इष्टत्वात् ब्रह्मादिशरीराणांईश्वरीयत्वंहितदीय
भोगावच्छेदकत्वंतदहृष्टजन्यत्वंवा तत्कृतिजन्यचेष्टावत्वंवा नाद्यद्वितीयौतस्यभोगादृष्टयोरभावात् नापितृतीयः समवायेनचेष्टांप्रति
अवच्छेदकतासंबन्धेनैवकृतेः कारणतयाव्याप्यवृत्तित्वेनेश्वरकृतेः स्वावच्छेदकतयाक्वाप्यसत्वात् कार्यत्वावच्छिन्नकारणतायाएवत
त्रांगीकारात् ब्रह्मादीनां जीवन्मुक्तयोगित्वस्याभ्युपेयत्वादितिध्येयम् अयोग्यत्वस्यैवेति मानसप्रत्यक्षायोग्यत्वस्यैवेत्यर्थः तेनश।
ब्दस्यश्रावणत्वेपिनक्षतिरितिभावः त्रसरेणूनिति नवीनमतेअवयवधारायास्त्र्यणुकेष्वेवविश्रांतेस्तेषामेवासमवेतत्वादितिभावः विनि
गमनाविरहइति तथाचानेकव्यक्तिषुमनस्त्वस्वीकारापेक्षयाएकैकातिरिक्तव्यक्तिषुतत्तन्मनस्त्वंस्वीकर्तुमुचितमितिभावः ननुनवद्र।
व्याणीतिमूलवाक्यस्यातिरिक्तद्रव्यत्वजात्यभावेपिनानुपपत्तिः गुणवदाद्यर्थकत्वेनापितद्विवरणसंभवात् अतोमुक्तावल्यांद्रव्यत्वसाध।
नायासोविफलइत्याशंकामपनेतुंमूलेद्रव्यपदस्यद्रव्यत्वविशिष्टार्थकतांव्यवस्थापयति द्रव्यपदमितिप्रश्नेइति जिज्ञासाबोधकशब्दःप्रश्नः
घटकत्वंसप्तम्यर्थः तथाचमूलस्यकिंशब्दः जिज्ञासार्थकइतिपर्यवसितोर्थः उत्तरवाक्येनप्रमाणसामान्यस्यानिरासेनकिंशब्दस्यआक्षेपार्थक

रा॰॥ घृतादिष्विति नचघटादावित्येवकुतोनोक्तमितिवाच्यम् अनुगतप्रतीत्यभावेवीजाभावसूचनाय घृताद्युपादानात् तथाहि अनुगताकृतिव्यंग्याहि मनुष्यत्वादिजातिः नहिनवद्रव्येष्वनुगताकृतिः काचित्संभवति घृतादिष्वेकैकपदार्थेष्वपि सर्वदानैकाकृतिः कठिनत्वद्रवत्वयोरनियतत्वादितिभावः पामराणामिति पंडितानां शास्त्रकारीयवाक्यजन्यद्रव्यत्वज्ञानं संभवति पामराणां शास्त्रजन्यज्ञानाभावेन पामराणामित्युक्तं द्रव्यत्वस्य प्रत्यक्षवेद्यत्वेघटादिवत्तस्यापि पामराणां प्रत्यक्षं स्यात् तदभावेन न द्रव्यत्वे प्रत्यक्षं ननु किमिदं द्रव्यत्वावच्छिन्नस्य कार्यतावच्छेदकं कार्यत्वं न जातिरूपं ध्वंससाधारण्यात् नाप्युपाधिरूपं अनुगतानतिप्रसक्तस्य तस्य दुर्वचत्वादित्याशंकायां तन्निर्वक्ति कार्यत्वमिति, नचेति द्रव्यकार्यत्वाभाववति ध्वंसेपि प्रागभावप्रतियोगि

दि॰॥ ननु द्रव्यं द्रव्यमित्यनुगतप्रतीतिरेव जातिसाधिका भविष्यतीत्यत आह नहीति तत्र द्रव्यत्वजातौ घृतेनितयाच घृतादिषु पामराणां द्रव्यत्वज्ञानाभावेन सकलद्रव्यसाधारणद्रव्यत्वजातिसिद्धिर्नभविष्यतीतिभावः कार्य्येति कार्यत्वं प्रागभावप्रतियोगित्वं नचध्वंससाधारण्यं सत्वेन विशेषणीयत्वात् अत्रच कार्यस्य समवायः प्रत्यासत्तिः कारणस्य तादात्म्यं यत्र समवायेन कार्यम् तत्र

मु॰॥ नहि तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणम् घृतजतुप्रभृतिषु द्रव्यत्वाग्रहादिति चेन्न कार्यसमवायिकारणतावच्छेदकतया तादात्म्येन द्रव्यमितिनियमात्त ननु जन्यसत्वरूपकार्य्यत्वावच्छिन्नं प्रति तादात्म्येन द्रव्यत्वेन कारणत्वेमानाभावः नचनीले नीलोत्पत्तिवारणाय तथाहेतुत्वमावश्यकमितिवाच्यम् समवायेन नीलं प्रति स्वाश्रयसमवेतद्रव्यत्वसंबंधेन नीलस्य हेतुत्वैयवतद्वारणात् कार्यत्वस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वे गौरवात्॥ ११ त्वस्यसत्वे नाति प्रसक्ततया द्रव्यकार्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तिरितिभावः नन्विति जन्यत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वेऽनंतस्वरूपाणां कार्यतावच्छेदकतया घटकसंसर्गतास्वीकरणीया सत्वस्य तथात्वे तु सकस्य समवायस्यैव तथाविधसंसर्गताकल्पनीयेतिलाघवमभिप्रेत्याह जन्यसत्वरूपेति स्वाश्रयसमवेतद्रव्यत्वेति स्वाश्रयसमवेतत्वसंबंधेन स्वस्मिन्नपि नीलस्य सत्वेन तत्र नीलोत्पत्तिवारणाय संबंधकोटौ द्रव्यत्वप्रवेशः नन्वेवमुक्तकार्यकारणभावविरहे प्युक्तकारणतावच्छेदकसंसर्गघटकतयैव द्रव्यत्वजातिसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैवेतिसिद्धं नः समीहितमित्यत आह कार्यतेति॥

रा॰॥ ननु तर्हि लाघवात्कालिकसंबंधेन घटत्ववत्त्वमेव कार्यतावच्छेदकमस्त्वत आह कालिकसंबंधेनेति द्रव्यकार्यतया परित्यागः द्रव्यकार्यत्वेनानुक्तिः द्रव्य संख्यादित्रयस्य चेत्यत्राप्यनुषज्यते सत्तासामान्यमिति सत्त्वं समयसंबंधः समयश्चात्र स्वाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणीभूतो ग्राह्यः तेन नादृश समयसंबन्धस्यो त्पत्तिनिरूपत्वेन उत्पत्तिमत्त्वलाभात् नित्यगुणादिव्यावृत्तिः वस्तुतस्तु उक्तकार्यकारणभावस्य प्रतिव्यक्ति भिन्नतया घटादेर्नित्यगुणाभावेन तदभिप्रायेण जातिमात्रव्यावर्तनायलाघवेन सत् पदं यथाश्रुतमेवेति सम्यक् प्रतिभाति गगनादिस्थलएवागत्याजन्यत्वंप्रवेश्यकार्यकारणभाव इतिभावः यद्यप्यभावस्सन्निति प्रतीत्यासमवायसंबन्धमात्रमेवसत् पदार्थः तथापि सामान्यशब्दस्यात्र विशेषपरताभ्युपगमाद्

दि॰॥ कालिकसंबंधेन घटत्वादिकमादाय विनिगमनाविरहाच्चेत्यत आह संयोगस्येति अत्र च रूपादिगुणानां सकलद्रव्य साधारण्याभावेन द्रव्यकार्यतायाः परित्यागः सकलद्रव्यवृत्तिसंख्यादित्रयस्य च गगनादिवृत्तेर्नित्यत्वात् न च संयोगत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वेन समवायिकारणत्वे मानाभावस्तत्तद्व्यक्तिसमवेनसत्तासामान्यंप्रति तत्तद्व्यक्तित्वेन समवायिकारणत्वस्यावश्य

मु॰॥ संयोगस्य विभागस्य वा समवायिकारणतावच्छेदकतया द्रव्यत्वजातिसिद्धेरिति॰॥ ९ ॥

कतया गुणादीनद्रव्यात्वासंभवादिति वाच्यम् कार्यमात्रवृत्तिजातेः कार्यतावच्छेदकत्वनियमेन तादृशकारणत्वस्यावश्यकत्वात् नित्यसंयोगांगीकर्तुर्मतसाधारण्येनाह॰ विभागस्येति द्रव्यत्वसिद्धेः जातिरूपद्रव्यत्वसिद्धेः क्वचित्तथैव पाठः अत्र यद्यपि गुणत्वेनान्यथासिद्धिः संभवति तथापि साक्षात्संबद्धधर्म्म बाधे सत्येवानुमितेः परंपरासंबद्धधर्मविषयत्वमितिभावः॥ ॥

कार्थलाभः सत्पदस्य सत्तावदर्थकत्वे नित्यगुणव्यावर्तनाय जन्यत्वप्रवेशस्यावश्यकतयातत एवजातिवारणे तद्घारकसत्पदवैयर्थ्यापत्तेः प्रागभाव स्य सर्वमतासिद्धतया प्रागभावप्रतियोगित्वं नोपात्तमितिध्येयम् आवश्यकतयेति अन्यथा एकत्र समवेतस्यापरत्र समवायो न स्यादप्रसंगादितिभावः कार्यमात्रवृत्तिजातेरिति अन्यथा तदवच्छिन्नस्याकस्मिकत्वापत्तेरितिभावः गुणत्वेनान्यथासिद्धिरिति स्वाश्रयाश्रयत्वरूपपरंपरासंबंधेन गुणत्व स्यापि द्रव्यनिष्ठकारणतावच्छेदकत्वसंभवादितिभावः॥ राम॰ ३०

रा॰॥ नित्यव्यावृत्तत्वादिति यद्यपि मूर्तत्वं पृथिव्यादिपरमाणुवृत्तित्वेन न नित्यव्यावृत्तं न चेदं प्रतिबध्यतावच्छेदकं भूतत्वं परमाणुव्यावृत्तमेव स्त्रीकार्यमिति वाच्यम् तथासति पृथिवीत्वादिना सांकार्यापत्यातस्य जातित्वानुपपत्तिः तथापि सांकर्यस्य दोषत्वानुपगमेनैव तदभिहितः ननु द्रव्यत्वस्यापि प्रतिबंधकतावच्छेदकत्वेपि भूतत्वमूर्तत्वाभ्यां विनिगमनाविरहतादवस्थ्यमत आह द्रव्यत्वस्येति धर्मिग्राहकमानेति द्रव्यत्वसाधकानुमानेनेत्यर्थः तथा च तस्य प्रतिबंधकतानवच्छेदकत्वे द्रव्यत्वमेव न सिद्ध्येदिति क्लृप्तयोरेव परस्परं विनिगमनाविरहः न तु क्लृप्तस्याक्लृप्तेनेति भावः सांकर्यवारणायेति यद्यपि स्वमते सां॥

दि॰॥ इदमुपलक्षणं द्रव्यवति द्रव्यांतरानुत्पत्त्या समवायेन द्रव्यस्य प्रतिबंधकत्वं कल्पनीयमिति प्रतिबंधकतावच्छेदकतया द्रव्यत्वसिद्धिः प्रतिबध्यतावच्छेदकं तु पृथिव्यादिचतुष्टयमात्रवृत्तिभूतत्वमेव नित्यव्यावृत्तत्वात् भूतत्वस्य प्रतिबंधकतावच्छेदकत्वे तु मूर्तत्वस्य तथात्वमादाय विनिगमनाविरहापत्तिः द्रव्यत्वस्य प्रतिबंधकतावच्छेदकत्वं तु धर्मिग्राहकमानसिद्धम् न च तस्य गगनादिवृत्तित्वे मानाभाव इति वाच्यम् भूतत्वेन तुल्यव्यक्तिवृत्तिकत्वापत्त्या विनिगमनाविरहेण गगनादिपंचवृत्तित्वाभ्युपगमात् न च भूतत्वेन तुल्यव्यक्तिवृत्तित्ववारण

मु॰॥ ननु दशमं द्रव्यं तमः कुतो नोक्तम् तद्धि प्रत्यक्षेण गृह्यते॰ ॥

यमनोवृत्तित्वमेव द्रव्यत्वे कल्प्यतां गगनादिवृत्तित्वकल्पने गौरवात् गगनादिवृत्तित्वकल्पनेपि मूर्तत्वेन सांकर्यवारणाय मनोवृत्तित्वस्यावश्यकत्वादिति वाच्यम् तथासति मूर्तत्वजात्या द्रव्यत्वस्य तुल्यव्यक्तिवृत्तित्वापत्तेरिति ननु दशमद्रव्यस्य तमसस्सत्वात् नवद्रव्याणीत्ययुक्तमित्यभिप्रायेण मीमांसकः शंकते नन्विति ननु तमसि मानाभावादेव तमो नोक्तमित्याशंक्य तमः साधकं प्रत्यक्षप्रमाणमाह तद्धीति तमो हीत्यर्थः प्रत्यक्षेण चक्षुरिंद्रियेण ॥ कथं न दोषः तथापि तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेन तस्य दोषत्वमभ्युपेत्यापि दोषांतरमाह तथासतीति चलतिच्छायेति प्रतीत्येति यद्यपि नीलं तमः इति प्रतीतेरिव एतस्या अपि प्रतीतेर्भ्रमत्वकल्पनसंभवात् पूर्वोक्तावतरणासंगतिः तथापि वन्ह्यादितेजस्सौपाधिकरक्तादिरूपभ्रमस्य सर्वसिद्धतया रूपवत्ताप्रतीतौ भ्रमत्वकल्पनासंभवः क्रियावत्ताप्रतीतौ तु न तथात्वसंभ ॥ वः क्वापि क्रियावत्ताप्रतीतौ तथात्वादर्शनादिति भावः ॥

का॰मु॰ रा॰॥ यद्यपि वेगवतः पुंसः स्थिरे वृक्षादौ भ्रमरूपा क्रियावत्ताप्रतीतिरनुभूयते तथापि तत्र भ्रांतपुरुषनिष्ठदोषस्यैव क्रियावत्ताभ्रमजनकत्वेन कॢप्त।
दि॰रा॰ तयाभ्रमविशेष्यसमीपवृत्त्युदासीनपदार्थनिष्ठक्रियारूपदोषस्य क्रियाभ्रमजनकत्वेन कुत्राप्यकल्पनात् नात्र प्रतीतेर्भ्रमत्वकल्पनसंभव इति भावः॥
३१ ननु गंधाभावादित्युक्ते गंधप्रतियोगिकाभावहेतुता लभ्यते तथा च तत्तद्गंधाभावस्यापि तत्त्वेन तस्य च पृथिवीत्वाभावव्यभिचारित्वात् गंधसा

दि॰॥ ननु तमसः सिद्धावपि तस्य द्रव्यत्वे किं मानमित्याशंक्यानुमानप्रमाणमाह तस्येति तमस इत्यर्थः चकारो द्रव्यत्वमित्यनेनान्वेति
तथा च तमो द्रव्यं रूपवत्त्वादित्यनुमानं तमसो द्रव्यत्वे प्रमाणं सूचितम् इदमुपलक्षणं परत्वाद्याश्रयत्वादित्यपि बोध्यम् इदं तमः प
रमिदमपरमिति प्रतीतेः ननु तमसि रूपे मानाभावः न च नीलं तम इति प्रतीत्या तत्सिद्धिरिति वाच्यम् प्रतीतेर्भ्रांतित्वादतो हेत्वंतरमा
ह कर्मवत्त्वादिति कर्मवत्त्वं च समवायसंबंधेन विवक्षितं तेन जन्यमात्रस्य कालिकसंबंधेन कर्मवत्त्वेपि न व्यभिचारः न च स्वरूपा
सिद्धिः चलतिच्छायेति प्रतीत्या कर्मवत्त्वसिद्धेः तमसः कॢप्तद्रव्येष्वंतर्भावं निराकुरुते तद्धीत्यादिना गंधेति गंधाभावस्य हेतुत्वोक्तौ

॥मु॰॥ तस्य च रूपवत्त्वात्कर्मवत्त्वाच्च द्रव्यत्वं तद्धि गंधशून्यत्वान्न पृथिवी नीलरूपवत्त्वाच्च न जलादिकम्॥

घटगततद्गंधप्रतियोगिकाभावमादाय घटे व्यभिचारोऽतः शून्यत्वमुक्तं हेतुश्च प्रतियोगिव्यधिकरणः समवायसंबंधावच्छिन्नप्रति।
योगिताकोपि बोध्यः तेन तन्नोत्पत्तिकालीने संयोगसंबंधावच्छिन्नगंधाभाववति च घटे व्यभिचारः नीलरूपेति अनुगते नैकेनैव नी
लरूपेण हेतुना जलाद्यष्टकभेदसिद्धेः स्नेहाभावादीनामननुगतानां न हेतुतयोपन्यासः कृतः जलादिकमित्यादिना तेजःप्रभृतिद्रव्य
संग्रहः तथा च नवसु द्रव्येष्वंतर्भावासंभवेन परिशेषेण तमसोऽधिकद्रव्यत्वसिद्धिरिति भावः तदुक्तम् तमः खलु चलं नीलं परापरवि
भागवत् प्रसिद्धद्रव्यवैधर्म्यान्नवभ्यो भेत्तुमर्हतीति॥१९ मान्याभावस्य हेतुतालाभाय गंधशून्यत्वादित्युक्तमित्यभिप्रायेणाह गंधाभावस्येति संयो राम॰
गसंबन्धावच्छिन्नगंधाभाववति चेति न च संयोगेन गंधाभावे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्यैव दुर्घटतया तादृशाभावमादाय व्यभिचारप्रदर्शनमसंगतं सं ३१
योगेन प्रतियोग्यधिकरणाप्रसिद्धेरिति वाच्यम्॥ यादृशसंबंधसामान्ये यदभावप्रतियोगिकत्वं यदभावाधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वाभावः॥८

गा॥ तदधिकरणेतदभावस्यतादृशासंवंधेनप्रतियोगिव्यधिकरणत्वमित्युक्तौतादृशाभावस्यापिप्रतियोगिव्यधिकरणत्वसंभवादितिभा
वः वस्तुतस्तुसुरभ्यसुरभ्यवयवारब्धघटेव्यभिचारोदुर्वारः तत्रपरस्परविरोधेनकस्यापिगंधस्यानुत्पत्त्याप्रतियोगिव्यधिकरणसमवा।
यसंवंधावच्छिन्नगंधसामान्याभावसत्वादिति प्रतियोगिव्यधिकरणत्वंस्वसमवायिसमवेतत्वसंवंधेनगंधानधिकरणेनिरवच्छिन्नदैशिक
विशेषणतयावृत्तित्वंतद्विशिष्टगंधाभावस्यहेतुत्वेनात्पर्यमुपगंतव्यं उक्तघटेचउक्तसंवंधेनकपालनिष्ठगंधसत्वेनतत्रगंधाभावस्यप्र
तियोगिव्यधिकरणत्वासंभवान्नव्यभिचारः पार्थिवपरमाणौगंधनाशदशायांगंधाभावसत्वात्तत्रव्यभिचारवारणायविशेषणतायांनि
रवच्छिन्नत्वप्रवेशः इदंचसंयोगेनगंधाभावस्यापिप्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् तद्वारणायसमवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेश।
सार्थकंएतेनप्रतियोगिव्यधिकरणत्वंयदि प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वंतदातादृशगंधाभावाप्रसिद्धिः अधिकरणभेदेनाभावभेदे
नाभावात् यदिप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वंतदागंधाभावप्रतियोगित्वेनगंधोपादानेशिरोवेष्टनेननाशिकास्पर्शतुल्यतायदिगंधा
नधिकरणवृत्तित्वंतदापिगंधानधिकरणजलादिवृत्तिगंधाभावस्यपृथिव्यामपिसत्वाद्व्यभिचारतादवस्थ्यम् यदिचगंधानधिकरण
वृत्तित्वविशिष्टगंधाभावस्यहेतुत्वान्नव्यभिचारइतिभाव्यते तत्रापितद्घटकगंधानधिकरणत्वमात्रस्यहेतुतासंभवेनशेषवैय
र्थ्यमिति दूषणानिप्रत्युक्तानिस्वाश्रयसमवेतत्वेसंवंधेनगंधानधिकरणत्वस्यपार्थिवपरमाणौव्यभिचारित्वेनशेषसार्थक्यादि
तिविभावनीयम् नहेतुतयेति एतेनप्राचीनग्रंथेषुजलादिभेदसाधनेनानाहेतूपन्यासोव्यर्थप्रयासइतिसूचितं परिशेषेणेति पृथिव्या
दिभिन्नत्वेसतिद्रव्यत्वरूपहेतुनेत्यर्थः नचविशेष्यासिद्धिः रूपादिनातत्साधनादितिभावः उक्तार्थेमीमांसकानांसम्मतिमाह तदुक्तमिति परापर
योर्विभागोविशेषधर्मोपरत्वापरत्वस्वरूपोनहदिति परापरविभागवदित्यस्यार्थः प्रसिद्धद्रव्यवैधर्म्यादिति प्रसिद्धानियानिपृथिव्यादिद्र
व्याणितेषांवैधर्म्यात् तदवृत्तिगंधशून्यत्वादित्यर्थः॥

नन्विति ननु तेजोभावस्तमः इति वादी प्रष्टव्यः किं तेजस्सा

का॰मु॰ रा॥ ननु तमस्त्वस्येचेत्यादि मूलं प्रकृतानुपयुक्तमित्याशंकां निराकुर्वन् तद्ग्रंथमवतारयति ~~सदैव~~ सर्वत्र तेजःपरमाणूनां सत्त्वात् न द्वितीयः सौरालो

दि॰रा॰ मान्याभावस्तमःशब्दार्थः उत न द्वितीयः विशेषाभावः नाद्यः गाढान्धतमस्यपि तमःप्रतीत्यनुपपत्तेः नानादृशं तेजोऽभावं दर्शयति प्रकृष्टेति तेजस्त्वाद्युक्त

३२ कसत्त्वेपि यत्किंचित्तेजोभावसत्त्वेन तमःप्रतीत्यापत्तेरित्यतो या दृश तेजोभावस्य तमःशब्दार्थता तां उद्भूतत्वनिवेशः हिरण्यादितेजस्सत्त्वेपि तमः

सत्त्वेऽपि तमःप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वात् महत्त्वप्रकृष्टत्वविशेषणं चक्षुरादितेजस्सत्त्वेपि तमःप्रतीतेः

द्रव्यग्रहे ह्यालोकसापेक्षचक्षुरिंद्रियस्य हेतुत्वादित्यत आह

दि॥ ननु तमसो द्रव्यत्वे आलोकनिरपेक्षेण चक्षुरिंद्रियेण ग्रहो न स्यात्

तस्यत्यक्षे चेति तमः प्रत्यक्षे चेत्यर्थः तमसो भिन्नद्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रत्येव संयोगसंबंधेनालोकत्वेन कारणत्वावधारणादिति भा

वः आवश्यकतेजोभावेनेति प्रकृष्टमहत्त्वोद्भूतानभिभूतरूपवत्तेजस्त्वावच्छिन्नाभावेनेत्यर्थः अंधकाराभाव एव तेजः किन्न स्यादि

मु॥ तत्प्रत्यक्षे चालोकनिरपेक्षं चक्षुः कारणमिति चेन्न आवश्यकतेजोभावत्वेनैवोपपत्तौ द्रव्यान्तरकल्पनाया अन्या

य्यत्वात् रूपवत्ताप्रतीतिस्तु भ्रमरूपा कर्म्मवत्ताप्रतीतिरप्यालोकापसारणौपाधिकी भ्रांतिरेव॥ १ ❀ १ ॥

नन्वनुपपत्तौ तमो व्यवहारोपपत्तौ ननु तमसस्तेजोभावत्वे

नितु तन्सम्यगुष्णस्पर्शभास्वररूपबुद्धेरनुपपत्तेरिति सूचनायावश्यकपदं उपपत्तौ तमो व्यवहारोपपत्तौ ननु तमसस्तेजोभावत्वे

रूपवत्ताप्रतीतिः कथं अभावे रूपाभावादित्यत आह रूपवत्तेति ननु रूपवत्ताप्रतीतेर्भ्रांतित्वेपि चलतीति प्रत्ययसिद्धक

र्म्मवत्त्वहेतुना द्रव्यत्वं सेत्स्यतीत्यत आह कर्म्मवत्ताप्रतीतिरपीति नहि द्रव्येऽन्यौपाधिकी कर्मवत्ताप्रतीतिरितिभावः॥ १

प्रतीतेः रूपेऽनभिभूतत्वस्यापि निवेशः तथा चैतादृशविशेषणविशिष्टतेजस्सामान्याभावस्य तमःशब्दार्थतया नोक्तापत्तिरितिभावः ननु ते राम॰

जोभावेऽप्यावश्यकत्वं अवश्यक्लृप्तत्वं तच्च घटो नास्तीत्यादिप्रतीत्या पथ्या घटाभावादिरवश्यं क्लृप्तः तथा तेजो नास्तीति प्रतीत्या तेजोऽभा ३२

वोपीत्युपपादनीयं तच्च न संभवति तेजोरूपद्रव्ये मानाभावात् तमोरूपद्रव्याभाव एव तेजस्त्वप्रतीतेरुपगमसम्भवादित्याशङ्कामपनेतुं ते

जोरूपद्रव्यस्यावश्यकतां प्रदर्शयति अंधकाराभाव एवेति आवश्यकपदमिति तथा च तमोभाव एव तेजः किं न स्यादित्याशंकानिरासाय मूले

तेज... इति भावः॥ ॥

त्वमिव ध्यानादिविशेषशब्दस्य तदन्तर्गतत्वाद्विनयादेरात्मनिगणत्वादिति भावः विशेषगुणा इत्यर्थ इति विशेषगुणत्वञ्च भावनान्यो योवा गुरुत्वनिवृत्ति स्पर्शावृत्तिधर्मे समवायितदन्यत्वे सति गुरुत्वाजन्यद्रवत्वान्यगुणत्वम् अत्र जात्याद्यावृत्ति व्याप्तिवारणाय विशेष्यम् सङ्ख्यत्वनैमित्तिकद्रवत्वयोर्वारणाय गुरुत्वेत्यादि सांसिद्धिकद्रवत्वसङ्ग्रहाय जलेति संयोगादिवारणाय सत्यन्तम् भावनायामव्याप्तिवारणायाद्यमन्यान्तं सत्यन्तघटकसमवायिविशेषणम् सत्तादिकमादायासम्भववारणाय स्पर्शसङ्ग्रहाय च स्पर्शावृत्तीति सङ्ख्यादिर्यस्यापरत्वमन्ते यस्येति सुत्वत्वापरिमाणपरत्वयोरेव ग्रहणमिति भ्रमवारणायादिपदग्राह्यगुणान्विशिष्य दर्शयति सङ्ख्यापरिमाणेत्यादिना गुरुत्ववेगावित्यत्र मूले वेगपदम्भावनातिरिक्तसंस्कारपरं तेन स्थितिस्थापकस्यापि परिग्रहः मूले सामान्यगुणा इति तत्त्वञ्च रूपस्पर्शान्यत्वे सति द्रव्यविभाजकोपाधिव्याप्यतावच्छेदकसंयोगविभागवेगद्रवत्वावृत्तिजातिशून्यगुणत्वं द्रव्यविभाजकतावच्छेदकम्पृथिवीत्वादितद्व्याप्यतावच्छेदक

सङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वानीत्यर्थः॥९१।९२॥ द्वीन्द्रियेति चक्षुषा त्वचापि ग्रहयोग्यता

सङ्ख्यादिरपरत्वान्तो द्रवत्वं स्नेह एव च॥९२॥ एते तु द्वीन्द्रियग्राह्या अथ स्पर्शान्तशब्दकाः॥

बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्या गुरुत्वादृष्टभावनाः॥ छ ॥ ६ ॥ श्री६ ॥ श्री६ ॥ ६ ॥ एतु बाह्येति

त्वञ्च गन्धत्वादितत्तुल्यत्वस्य सङ्ख्यादौ सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः अत्र जलीयशुक्लरूपे वायोरनुष्णाशीतस्पर्शे च पृथिव्यादिशुक्लरूपस्पर्शव्यावृत्तजातिविशेषे मानाभावाच्छुक्लरूपानुष्णाशीतस्पर्शयोरतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् शब्दविशेषजनकतावच्छेदकजात्यवच्छिन्ने भेरीदण्डसंयोगे तादृशे कठिनावयवद्वयविभागे तेजोवेगातिशये त्यन्ताग्निसंयोगनाश्यतावच्छेदकवैजात्यावच्छिन्नघृतादिवृत्तिद्रवत्वे चाव्याप्तिवारणायावृत्त्यन्तञ्जातिविशेषणम् कर्मादौ तद्वारणाय विशेष्यम् पृथिवीत्वादिव्याप्यतावच्छेदकतत्तत्संख्यात्वादिशून्यत्वस्य तत्तत्सङ्ख्यायामभावात् अव्याप्तिवारणाय जातिपदन्द्रव्यविभाजकतावच्छेदकरूपोपाधेश्च व्यापकत्वं तत्तद्व्यक्तित्वेन विवक्षितन्तत्तु तादृशोपाधित्वेन अन्यथा सङ्ख्यात्वादेरपि तादृशजातित्वादसम्भवापत्तेरिति सङ्ख्यादिरपरत्वान्तो द्रवत्वं स्नेह एव चे।

तत्र मूले स्नेहपदं वेगस्याप्युपलक्षकं स्थितिस्थापकस्य च॥

का॰मु॰ टि॰ ९३ तीन्द्रियत्वम्वक्ष्यते॥९१।९२॥ ननु द्वीन्द्रियग्राह्यत्वं रूपादावति व्याप्तन्तेषां मनसापि ग्रहणात् बाह्येन्द्रियद्वयग्राह्यत्वमपि न तत्रैवातिव्याप्तम् म॰नी॰
रूपादीनाञ्चक्षुर्द्वयादिना ग्रहणादतीन्द्रियसङ्ख्यादावव्याप्तञ्च तत्रेन्द्रियग्राह्यत्वस्यैवाभावादत आह चक्षुषात्वचापीति चक्षुस्त्वगुभय
ग्रहणयोग्यत्वन्तदर्थः चक्षुस्त्वगुभयग्राह्यभावनाऽत्यन्यं धर्मसमवायिगुणत्वमिति तु निष्कर्षः संस्कारत्वादिकमादाय भावनायामतिव्या।
प्तिवारणाय भावनावृत्त्यन्येति कर्मादौ तद्वारणाय गुणत्वस्य निवेशः ननु बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्यत्वं सङ्ख्यादावतिव्याप्तन्तेषामुभयग्राह्य
त्वेप्येकग्राह्यत्वानपायादव्याप्तञ्चातीन्द्रियरूपादौ तेषामिन्द्रियग्राह्यत्वस्यैवाभावादत आह रूपादीनामिति चक्षुरादीति चक्षुरादिनैवे
त्यर्थः तथा चैकैकमात्रग्राह्यत्वस्य विवक्षितत्वात् संख्यादौ नातिव्याप्तिः ग्राह्यत्वात् ग्रहणयोग्यत्वात् तेन नातीन्द्रियरूपादावव्याप्तिः
तथा च चक्षुस्त्वगुभयाग्राह्यबहिरिन्द्रियग्राह्यगुणसमवेतजातिमत्त्वमेतेषां लक्षणमिति भावः न च त्रसरेणुनिष्ठापकर्षस्य चक्षुरिन्द्रि

रूपादीनाञ्चक्षुरादिग्राह्यत्वात्।९३॥ विभूनामिति बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाशब्दाः।

अतीन्द्रिया विभूनान्तु ये स्युर्वैशेषिका गुणाः अकारणगुणोत्पन्ना एते तु परिकीर्तिताः॥९४॥

त्यर्थः कारणगुणेन कार्ये ये गुणा उत्पाद्यन्ते ते कारणगुणपूर्वका रूपादयो वक्ष्यन्ते॥ ९९ येनैव ग्रहणान्नत्रातिव्याप्ति
रिति वाच्यम् परिमाणान्यत्वेनापि गुणस्य विशेषणीयत्वात् मूले गुरुत्वादृष्टभावनेत्यत्र भावनापदं वेगभिन्नसंस्कारपरम् तेन स्थिति
स्थापकस्यापि संग्रहः न चातीन्द्रियत्वमिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाविषयत्वं यदि तदा गुरुत्वादावसंभवस्तेषामलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वात्
लौकिकप्रत्यक्षाविषयत्वविवक्षणे चातीन्द्रियरूपादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् लौकिकसाक्षात्कारविषयगुणत्वन्यूनवृत्तिसंस्कारत्वान्य
धर्मसमवाय्यन्यगुणत्वस्य विवक्षितत्वात् सत्तादिकमादायासम्भववारणाय गुणत्वन्यूनवृत्तीति भावनास्थितिस्थापकयोरव्याप्तिवार राम
णाय संस्कारत्वान्येति जात्यादावति व्याप्तिवारणाय गुणपदम्॥९३॥ मूले ऽकारणगुणोत्पन्ना इत्यत्र न कारणमकारणन्तस्य गुण इति भ्र ९९३
मनिराकरणायाह मुक्तावल्यां कारणगुणेनेति समवायिकारणसमवेतगुणेनेत्यर्थः अत्र कारणत्वमविवक्षितम् समवायित्वमात्रं

नतादृशाइति तथाचकारणगुणैरुत्पन्नाः कारणगुणोत्पन्नाः अकारणगुणैरुत्पन्नाअकारणगुणोत्पन्नाइतिविग्रहेणस्वाश्रयसमवायिसमवेतगुणजन्यत्वङ्कारणगुणोत्पन्नत्वन्तादृशगुणाजन्यत्वमकारणगुणपूर्वत्वमितिभावः यद्यपीदन्नित्यरूपेजन्येपिचपाकजादौ अवयवावयविनोर्द्वित्वद्विपृथक्त्वातिरिक्तद्वित्वद्विपृथक्त्वादौ कर्मजन्यसंयोगविभागेषु पाकजद्रवत्वेचातिव्याप्तन्तथाप्यकारणगुणोत्पन्नमात्रवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वम्विवक्षितमित्यदोषः अकारणगुणोत्पन्नमात्रवृत्तित्वञ्चनिरुक्ताकारणगुणोत्पन्नावृत्तित्वम् रूपनिष्ठपाकजन्यतावच्छेदकवैजात्यंसंयोगविभागवेगनिष्ठकर्मजन्यतावच्छेदकवैजात्यमणुपरिमाणनिष्ठवैजात्यम्परममहत्त्वत्वञ्चादायातिव्याप्तिवारणायगुणत्वसाक्षाद्व्याप्येति संस्कारत्वान्यगुणत्वव्याप्याव्याप्यत्वेसतिगुणत्वव्याप्यत्वन्तदर्थः अन्यथाभावनात्वस्यगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वाभावाद्भावनायामव्याप्तिप्रसङ्गात् इत्थमपिपरत्वापरत्वयोरतिव्याप्तिरवशिष्यते सापिपरत्वापरत्वावृत्तित्वेना।

बुद्ध्यादयस्तुनतादृशाः आत्मादेः कारणाभावात् ९४॥ अपाकजास्त्विति पाकजरूपादीनाङ्कारणगुणपूर्वकत्वाभा

अपाकजास्तुस्पर्शान्ताद्रवत्वञ्चतथाविधम् स्नेहवेगगुरुत्वैकपृथक्त्वपरिमाणकम्
॥९५॥ स्थितिस्थापकइत्येतेस्युःकारणगुणोद्भवाः ॥ छ ॥ ६ ॥ छ ॥ (वादपाकजाइत्युक्तम्

जातेर्विशेषणीयत्वान्निरसनीयेतिध्येयम् ९४॥ मूलेस्युःकारणगुणोद्भवाइति कारणगुणोत्पन्नत्वञ्चनपूर्वोक्तंस्वाश्रयसमवायिसमवेतगुणजन्यत्वन्तत् हस्तपुस्तकसंयोगविभागादिजन्यकायपुस्तकसंयोगविभागादावतिव्याप्तेः नचस्वाश्रयसमवायिमात्रसमवेतगुणजन्यत्वन्तत् हस्तपुस्तकसंयोगादिस्तुनस्वाश्रयसमवायिमात्रसमवेतइतिवाच्यम् तथाप्यवयवावयविनोरेकत्वाभ्याञ्जनितेऽवयवावयविद्वित्वादावतिव्याप्तेः तथापिस्वाश्रयसमवायिमात्रसमवेतस्वसजातीयगुणजन्यत्वन्तत् अवयवैकत्वादेरवयवावयविद्वित्व सजातीयत्वाभावेनतत्रातिव्याप्त्यभावात् नचसङ्ख्यात्वेनतयोः साजात्यमस्तीतितद्दोषतादवस्थ्यङ्गुणत्वव्याप्यव्याप्यजात्यासाजात्यस्यविवक्षितत्वात् अवयवावयविरूपादीनान्नीलत्वादिनासाजात्यसत्वान्नासम्भवः ननुतथापिनित्यरूपेसङ्ख्याप्रचयजन्यपरि

नित्यरूपादीनाह

कर्मजवेगेचाव्याप्तिरितिचेन्न स्वाश्रयसमवायिमात्रसमवेतस्वसजातीयगुणजन्यवृत्तिजातिमत्त्वस्यविवक्षितत्वात् तेननता
शरूपत्वादिकमादायलक्षणसमन्वयात् अत्रचसङ्ख्यात्वपृथक्त्वातिरिक्तत्वेनभावनावृत्त्यन्यत्वेनचतादृशजातिर्विशेषणीया
दृशसङ्ख्यात्वपृथक्त्वत्वादायद्वित्वद्विपृथक्त्वादीनामतिव्याप्तिः नवाऽवयववेगजन्यावयविवेगवृत्तिसत्तागुणत्वसंस्कारत्वमादायभा
वनायामतिव्याप्तिः नचैवञ्जातिघटितलक्षणेनादृशरूपत्वादिजातिमादायपाकजरूपादावतिव्याप्तिरितिवाच्यम् तादृशजातिमत्त्वेसत्यपा
कजत्वस्यविवक्षितत्वादिति सर्वेत्त्वगुरुत्वंलक्ष्यतावच्छेदकेऽपाकजत्वविशेषणस्यप्रयोजनमाह मुक्तावल्याम् पाकजरूपादीनामितिका

स्पष्टम् संयोगश्चेति कर्मजन्यत्वंयद्यपिनसाधर्म्यं घटादावति
तथाविधमपाकजम् तथैकत्वमपिवोध्यम् ९५॥ व्याप्तेः संयोगजसंयोगेऽव्याप्तेश्च तथापिकर्मजन्यवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वम्वोध्यम् एवमन्यत्राप्यूह्यम् ९६
पृथक्त्वमित्यत्रत्वप्रत्ययस्यप्रत्येकमन्वयादेकत्वम्पृथक्त्वञ्चग्राह्यम् पृथक्त्वपदेनचैकपृथक्त्वम् भवेद

संयोगश्चविभागश्चवेगश्चैतेतुकर्मजाः ॥९६॥ स्पर्शान्तपरिमाणैकपृथक्त्वंस्नेहशब्द
के भवेदसमवायित्वमथवैशेषिकेगुणे ॥ ९७॥ ॥ ९ समवायित्वमिति घटादिरूपरसगन्ध
स्पर्शाःकपालादिरूपरसगन्धस्पर्शेभ्योभवन्ति एवङ्कपालादिपरिमाणादीनाङ्घटादिपरिमाणाद्यसमवायिका
रणत्वम् शब्दस्यापिद्वितीयशब्दम्प्रतिएवंस्थितिस्थापकैकपृथक्त्वयोरपिज्ञेयम् ॥ ९ रणगुणपूर्वकत्वाभावात् कार

परत्वानान्नकारण
द्वित्वादिद्विपृथक्त्वादिसंयोगविभागपरत्वा
णगुणपूर्वकत्वव्यवहाराभावात् अत्रपाकजरूपरसगन्धस्पर्शपाकजद्रवत्वद्वित्वादिद्विपृथक्त्वादिसंयोगविभागपरत्वा
गुणपूर्वकत्वन्नवा अकारणगुणपूर्वकत्वंसाधर्म्यमितिध्येयम् ९५॥ एवमन्यत्रापीति अथप्रादेशिकत्वादिमूलेनसंयोगादिद्वयविभुविशेष
गुणानामव्याप्यवृत्तित्वसाधर्म्यम्प्रदर्शनीयन्नत्रापियथाश्रुतेकर्मादावतिव्याप्तेरीश्वरज्ञानादावव्याप्तेश्चाव्याप्यवृत्तिवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्व
म्वोध्यमित्यर्थः ९६॥ मूलेएकपृथक्त्वंस्नेहशब्दकइत्यत्रैकत्वनैकपृथक्त्वञ्चेत्यर्थोवोध्यः वैशेषिकेगुणइत्यत्रात्मनइत्यस्यान्वयः ९७।९८॥

यद्यपि नानेन्द्रियैर्मनःसन्निकर्षकाले चाक्षुषाद्युत्पत्तिकाले रासनाद्यनुत्पादस्य रासनादिकम्प्रति चाक्षुषसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वेनैवोपपन्ने
र्मनसो विभुत्वेपि बाधकाभावस्तथापि तस्याः प्रतिबन्धकत्वे गौरवमित्यभिप्रायः न च त्वङ्मनोयोगस्य ज्ञानमात्रे हेतुत्वाच्चाक्षुषसामग्रीका
ले स्पार्शनसामग्र्या नियमतः सत्त्वात्स्पार्शनापत्तिर्मनसोऽणुत्वपक्षेपि दुर्वारैवेति वाच्यम् अनन्यगत्या स्पार्शनम्प्रति चाक्षुषादिसामग्र्याः प्र
प्रतिबन्धकत्वस्वीकारादेवमपि रासनादिप्रत्यक्षे चाक्षुषादिसामग्रीप्रतिबन्धकत्वाकल्पनप्रयुक्तलाघवस्याणुत्वपक्षे निष्प्रत्यूहत्वा
त् यद्वा ज्ञानसामान्यम्प्रति त्वङ्मनःसंयोगस्याहेतुत्वमित्यभिप्रायः अत एव तदसम्बन्धात्त्वगादिभिः परैर्ज्ञानन्नोत्पाद्यते इति
उक्तम्प्राक् । यथा च त्वङ्मनोयोगस्य ज्ञानसामान्यम्प्रत्यजनकत्वेपि सुषुप्तौ ज्ञानानुत्पादनिर्वाहस्तथोपपादितमधस्तात् एवम्मनसो
विभुत्वे आत्ममनःसंयोगानुपपत्तिरात्ममनसोः कर्माभावेन कर्मजन्यसंयोगस्य विभुत्ववादिमते सम्भवादजन्यसंयोगे मानाभावा

नानावयवतन्नाशादिकल्पने गौरवाल्लाघवान्निरवयवस्याणुरूपस्यैव मनसः कल्पनादि
तिसङ्क्षेपः ॥ ८६ ॥ इति द्रव्यपदार्थो व्याख्यातः ॥ ८५ ॥ द्रव्यन्निरूप्य गुणान्निरूपयति ॥

त् यदपि भौतिका एव परमाणवो मनांसि अनन्तधर्मिणामतिरिक्तायाश्च जातेः कल्पनामपेक्ष्य क्लृप्तानामेव धर्मिणान्तद्रूपेण हेतुत्व
स्य युक्तत्वात् नियमस्त्वदृष्टोपग्रहादिति नव्यैरुक्तन्तदपि न यत्संयोगव्यतिरेकात्सुषुप्तिकाले कार्यानुत्पादस्तस्य मनसोऽवश्यमङ्गीक
रणीयत्वात् न च कालविशेषस्य प्रतिबन्धकत्वादेव सुषुप्तिकाले कार्यानुत्पाद इति वाच्यम् अनन्तानाङ्कालविशेषाणाम्प्रतिबन्धकत्वे
गौरवात् नन्वौदासीनमनःसंयोगस्य सुषुप्तिप्राक्काले सत्त्वादापत्तिस्तदवस्थैवेत्यदृष्टविशेषाकृष्टम्मन एव ज्ञानादिहेतुस्तेन वक्तव्यन्तद
पेक्षया चादृष्टविशेषाकृष्टभौतिकपरमाणूनामेव तद्धेतुत्वमुचितमिति वाच्यम् तस्य भौतिकत्वे पृथिवीत्वञ्जलत्वादिकं वेत्यत्र विनि
गमकाभावादुभयकल्पने च जातिसाङ्कर्यं तदेतदभिप्रेत्योक्तम् संक्षेप इति ॥ ॥ इति द्रव्यपदार्थव्याख्यानम् ॥ ८५ ॥ अवसरसङ्गति
मभिप्रेत्याह द्रव्यन्निरूप्येति ॥ ६ ॥

ननुरूपत्वस्यसत्तायावागुणनिष्ठकारणतावच्छेद॥

का॰मु॰ तस्मिन्निरूपितेप्रतिवन्धकीभूतजिज्ञासानिवृत्तेरितिभावः इतिचेदिदमितिपाठः ननुरूपत्वस्यसत्तायावागुणनिष्ठकारणतावच्छेद

टि॰ कत्वंस्यादित्याशङ्क्याह नहीतिरूपत्वादीत्यादिनारसत्वादिपरिग्रहः यद्यपिगुणत्वजातौप्रत्यक्षमेवप्रमाणंरूपादिषुसर्वयुक्तसमवे

१९१ तसमवायेनगुणत्वप्रत्यक्षसम्भवात्तथाप्यतीन्द्रियरूपादौतस्यप्रत्यक्षासम्भवेनतत्साधारण्यङ्गुणत्वस्यनघटतइत्यनुमानम्प्रदर्शि

तम् नचरूपत्वादिनासाङ्कर्यभियातीन्द्रियरूपादौगुणत्वसिद्धिः गुरुत्वादौतुधर्मिग्राहकमानेनतत्सिद्धिरित्यनुमानप्रदर्शनमव्यर्थमितिवा

च्यम् रूपादावव्याप्यामरसाधारणस्यगुण गुणइतिप्रत्यक्षस्याप्रसिद्धेः इदमत्रवोध्यम् सकलगुणसाधारणीएकाकारणतानास्त्येवे

॥ द्रव्यकर्मभिन्नेसामान्यवतियायाकारणतासाकिञ्चिद्धर्माव

श्रयेत्यादिनागुणत्वजातौकिम्मानमितिचेत् इदंद्रव्यकर्मभिन्नेसामान्यवतियायाकारणतासाकिञ्चिद्धर्माव

च्छेद्यानिरवच्छेद्यकारणतायाअसम्भवात् नहिरूपत्वादिकंसत्तावातत्रावच्छेदिकान्यूनाधिकदेशवृत्तित्वाद

॥ अथद्रव्याश्रिताज्ञेयानिर्गुणानिष्क्रियागुणाः॥

तच्चतुर्विंशत्यनुगतंकिञ्चिद्वाच्यन्तदेवगुणत्वमिति द्रव्याश्रिताइति यद्यपिद्रव्याश्रितत्वन्नलक्षणङ्कर्मादावति।

व्याप्तेः तथापिद्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकसत्ताभिन्नजातिमत्वन्तदर्थः भवतिहिगुणत्वन्द्रव्यत्वव्यापकतावच्छे

दकन्तद्वत्ताचगुणानामिति॥

तिकथन्तदवच्छेदकतयागुणत्वजातिसिद्धिः नचचतुर्विंशतिगुणेषुप्रत्येकंयाकारणतास्तासामे

वपक्षतयातादृशसकलकारणतावच्छेदकतयागुणत्वजातिसिद्धिरितिवाच्यम् तथासतिद्रव्यकर्मरूपभिन्नसामान्यवतियाकारण॥ राम

तासाकिञ्चिद्धर्मावच्छिन्नेत्यनुमानेनरूपभिन्नत्रयोविंशतिगुणसाधारण वैजात्यस्यापिसिद्धिप्रसङ्गात् पारिमाण्डल्यस्यक्वाप्यकार १९१

णतयागुणत्वस्याप्यतिप्रसक्ततयानवच्छेदकत्वाच्चेत्यन्यत्रविस्तरः कर्मादावतिव्याप्तेरिति आदिनासामान्यपरिग्रहः लक्ष्यैलक्षण

सत्वम्प्रतिपादयति भवतिहीति द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकेत्यस्यफलमाह॥ ६ ॥

द्रव्यत्वमिति जातिपदस्य कृत्यमाह द्रव्यत्वत्वमिति सत्तारूपजातिमादाय द्रव्यादावतिव्याप्तिवारणाय सत्ताभिन्नेति तथापि सामान्यवत्त्वे स तीति सत्यन्तयोर्विशेष्यस्य च फलमाह जात्यादीनामिति तत्र तेषु गगनादावतिव्याप्तेरिति आदिना कालादिपरिग्रहः यथाश्रुते चैतत् सामा न्यवत्त्वे सति कर्मान्यत्वे च सति कर्मवद्वृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वेऽतिव्याप्तेरभावात् वेगेन स्थितिस्थापकोऽप्युपलक्षणीय इति पाठः वेगपदस्य भावनान्यसंस्कारपरत्वादिति भावः इदमुपलक्षणम् वेगाश्चेत्यत्र चकारेणानुक्तसमुच्चायकेन गुरुत्वस्यापि संग्रहात् ननु मूर्तगुणत्वम्मूर्तवृत्तिगुणत्वं तच्च सङ्ख्यादावतिव्याप्तमत आह अमूर्तेष्विति तथा चामूर्तावृत्तिगुणत्वम्प्रदर्शितगुणानां साधर्म्यमित्य।

द्रव्यत्वङ्कर्मत्वं वा न द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकङ्गमनादौ द्रव्यकर्मणोरभावात् द्रव्यत्वत्वं सामान्यत्वादिकं वा न जा तिरिति तद्व्युदासः निर्गुणा इति यद्यपि निर्गुणत्वङ्कर्मादावपि तथापि सामान्यवत्त्वे सति कर्मान्यत्वे च सति निर्गुणत्वम्बोध्य

रूपं रसः स्पर्शगन्धौ परत्वमपरत्वकम्। ८६॥ द्रवत्वस्नेहवेगाश्च मता मूर्तगुणा अमी धर्माधर्मौ भावना च शब्दो बुद्ध्यादयोऽपि च ॥ ८७॥ एतेऽमूर्तगुणाः सर्वे विद्वद्भिः परिकीर्तिताः सङ्ख्यादयो विभागान्ता उभ ((येषां गुणा मताः ८८

म् जात्यादीनान्तु सामान्यवत्त्वङ्कर्मणो न कर्मान्यत्वं द्रव्यस्य न निर्गुणत्वमिति तत्र नातिव्याप्तिः निष्क्रिया इति स्वरूपकथनं न तु लक्षणम् गगनादावतिव्याप्तेः॥ ८६ ॥ वेगा इति वेगेन स्थितिस्थापकोऽप्युपलक्षणीयः मूर्तगुणा इति अमूर्तेषु न वर्तन्त इत्यर्थः॥ ८७॥ अमूर्तगुणा इति मूर्तेषु न वर्तन्त इत्यर्थः॥ ((र्थः नचैतदपि मूर्तमात्रवृ

त्तिसङ्ख्यायामतिव्याप्तमिति वाच्यम् अमूर्तगुणवृत्तिसंस्कारत्वान्यगुणत्वव्याप्यजातिशून्यगुणत्वस्य मूर्तत्वव्याप्यतावच्छेदकगुणवृत्ति जातिमत्त्वस्य वा विवक्षितत्वात् अत्र चाद्ये शून्यान्तेन सङ्ख्यादेर्बुद्ध्यादेश्च व्युदासः वेगस्थितिस्थापकोपग्रहाय संस्कारत्वान्येति द्वितीयेऽवच्छेदकान्तेन सङ्ख्यात्वादेर्वृत्तित्वान्तेन कर्मत्वादेर्व्युदासः॥ ८७॥ मूले एतेऽमूर्तगुणा इत्यत्राकारप्रश्लेषो बोध्यः ननु धर्मेत्यादिमूले नैतेषाममूर्तगुणवृत्तित्वे साधर्म्यमुक्तम् तत्सङ्ख्यादावतिव्याप्तमत आह मूर्तेष्विति मूर्तावृत्तिगुणत्वमेव तेषां साधर्म्यमित्यर्थः॥ ६ ॥ ६ ॥

का॰मु॰ अन्ये त्विति क्वचिदित्यस्य विवरणम् नानार्थादाविति गृहीतनानार्थवृत्तिकादावित्यर्थः तेन गृहीतनानार्थशक्तिकस्य गृहीतनानार्थलक्ष प्रा॰खं॰
दि॰ णकस्य गृहीतविभिन्नार्थशक्तिलक्षणकस्य च सङ्ग्रहः आदिना एकार्थगृहीतलक्षणकस्य सङ्ग्रहः मीमांसा लाघवज्ञानात्मकस्तर्कः प
१८५ रिशोधितेति सहकृतेत्यर्थः तर्कोऽनुमानम् आहुरित्यस्वरसोद्भावनं ननु गृहीतनानार्थवृत्तिकपदजन्यानुभवत्वापेक्षया लाघवे
न पदजन्यानुभवत्वस्यैव तात्पर्यज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वमुचितमित्यन्यत्राधिकमनुसन्धेयम्॥ इति शाब्दपरिच्छेदः समाप्तः॥९
॥८४॥ सुगमतयेति सुगमस्य स्वयमभ्यूहयितुं शक्यतया दुरूह एवादौ सुधियां जिज्ञासोदयादिति भावः तथा चावसरसङ्गत्याऽनु

अन्ये तु नानार्थादौ क्वचिदेव तात्पर्यज्ञानं कारणम् तथाच शुकवाक्ये विनैव तात्पर्यज्ञानं शाब्दबोधः वेदे त्वनादिमी
मांसापरिशोधिततर्कैरर्थावधारणमित्याहुः॥८१॥ इति शाब्दखण्डं समाप्तम्॥८४॥ पूर्वमनुभवस्मरणभेदाद् बुद्धेर्द्वैवि
ध्यमुक्तम् तत्रानुभवप्रकारा दर्शिताः स्मरणन्तु सुगमतया न दर्शितम् तत्र हि पूर्वानुभवः कारणम् अत्र केचित् अनु
भवत्वेन न कारणत्वं किन्तु ज्ञानत्वेनैव अन्यथा सकृदनुभूतस्थले स्मरणोत्तरं स्मरणन्न स्यात् समानप्रकारकस्म
रणेन पूर्वसंस्कारस्य विनष्टत्वात् मन्मते तु तेनैव स्मरणेन संस्कारान्तरद्वारा स्मरणान्तरं जन्यत इत्याहुस्तन्न यत्र स
मूहालम्बनोत्तरं घटपटादीनां क्रमेण स्मरणमजनिष्ट सकलविषयकस्मरणन्तु नाभूत्तत्र फलस्य संस्कारना
शकत्वाभावात्॥८५॥

भवानन्तरं स्मरणनिरूपणमिति भावः तत्र हि स्मरणे हि स्मरणन्न स्यादिति अनुभवस्य नष्टत्वादिति भावः ननु
अनुभवस्य व्यापारद्वारा कारणत्वम् तच्च कार्याव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तिस्वस्वव्यापारान्यतरवत्त्वं तच्चानुभवनाशेऽपि तज्जन्यसंस्कारस्य सत्त्वा
न्निराबाधमत आह समानप्रकारकेति विनष्टत्वादिति तथा च तादृशमपि कारणत्वमनुभवेन सम्भवतीति भावः तेनैव संस्कारनाशकेन राम
समानप्रकारकस्मरणेनैव संस्कारान्तरद्वारेति स्मरणस्य तृतीयक्षणे नाशेन स्वरूपतो हेतुत्वासम्भवादिति भावः फलस्येति प्रत्येकविषय १८९
कक्रमिकस्मरणरूपस्य संस्कारनाशकत्वाभावादिति समानप्रकारकत्वाभावादिति भावः॥ श्रीः ॥

कालस्यरोगस्यवेति अन्यथाउक्तसमूहावलम्बनसंस्कारस्यानाशप्रसङ्गादितिभावः नचेष्टापत्तिः जन्यभावत्वेनविनाशित्वनियमात्।
ननुकालत्वादेः कालत्वादिनानाशकत्वेसंस्कारमात्रस्यक्षणिकत्वापत्तिस्तद्व्यक्तित्वेनतथात्वेनतथागौरवमतआह चरमफलस्यवेति चरम।
फलेवैजात्यङ्कल्पयित्वातेनरूपेणनाशकत्वम्वाच्यमितिभावः नक्रमिकेति नस्मरणोत्तरस्मरणेत्यर्थः दार्ढ्यपदार्थत्वादिति तथाचपु
नः पुनःस्मरणान्नदृढतरसंस्कारोत्पत्तिः किन्तुविद्यमानसंस्कारस्यैवपुनःपुनःस्मरणेनझटित्युद्बोधकसमवधानञ्जायते उद्बुद्धा।
च्चतस्मात् स्मरणान्तरमितिभावः व्यभिचारसंशयइति अनुभवत्वेनहेतुत्वेव्यभिचारसंशयइत्यर्थः तथाचनविशेषधर्मेणव्यभिचा

कालस्यरोगस्यवाचरमफलस्यवासंस्कारनाशकत्वंवाच्यम् तथाचनक्रमिकस्मरणानुपपत्तिः नचपुनःपुनः
स्मरणाद्दृढतरसंस्कारानुपपत्तिरितिवाच्यम् झटित्युद्बोधकसमवधानस्यदार्ढ्यपदार्थत्वात् नचविनिगमना।
विरहादेवज्ञानत्वेनापिजनकत्वंस्यादितिवाच्यम् विशेषधर्मेणव्यभिचाराज्ञानेसामान्यधर्मेणान्यथासिद्ध
त्वात् कथमन्यथादण्डस्यभ्रमिद्वाराद्द्रव्यत्वेनरूपेणकारणत्वम् नचान्तरालिकस्मरणानांसंस्कारनाशकत्व
संशयाद्व्यभिचारसंशयइतिवाच्यम् अनन्तसंस्कारतन्नाशकल्पनापेक्षयालाघवेनचरमस्मरणस्यैवसंस्का
रनाशकत्वकल्पनेनव्यभिचारसंशयाभावात्॥ ६॥ इतिस्मृतिप्रक्रिया॥ इदानीङ्क्रमप्राप्तम्मनोनिरूपयति॥

राज्ञानमितिभावः व्यभिचारसंशयाभावादिति सकृदनुभूतस्थलेसंस्कारनाशकचरमस्मृतेस्तदानीमभावेनसंस्कारनाशाभावादनुभ
वत्वेनहेतुत्वेपिनव्यभिचारसन्देहइतिभावः यद्यप्यनन्तसंस्कारतन्नाशकल्पनागौरवंस्यफलमुखत्वेन नदोषत्वम् अन्यथा।
विशिष्टज्ञानकल्पनागौरवभियानुमितिस्मृतिविशिष्टज्ञानत्वेनहेतुताविलयप्रसङ्गात्तथापिज्ञानत्वेनहेतुत्वेउपेक्षात्मकतत्त
त्स्मृतिव्यक्तिभेदस्यकारणतावच्छेदककोटिनिवेशेनगौरवमनुभवत्वेनस्मृतिहेतुत्वेतु तत्तत्स्मृतिव्यक्तिभेदानिवेशेलाघवमिति
लाघवज्ञानरूपोत्तेजकसत्त्वाद्व्यभिचारशङ्काऽकिञ्चित्करीत्यत्रतात्पर्यम्॥ ॥इतिस्मरणनिरूपणम्॥

मृतशरीरेव्यभिचारवारणायाह प्राणस्येति। टि॰। रास्व॰

का॰मु॰ जन्यसाक्षात्कारत्वादिति ईश्वरीयसाक्षात्कारेव्यभिचारवारणायजन्येति नन्वतिलाघवात्त्वगिन्द्रियस्यप्राणस्यवाकरणत्वमस्त्वतआह सु म॰नी

टि॰ खमिति असमवायिकारणसंयोगाश्रयतयेति भावकार्यस्यसासमवायिकारणकत्वनियमादितिभावः तन्मनसोविभुत्वेचेति तदसन्निधा

११०

साक्षात्कारइति एतेनमनसिप्रमाणन्दर्शितम् तथाहि सुखसाक्षात्कारःसकरणकःजन्यसाक्षात्कारत्वात् चाक्षुषसा क्षात्कारवदित्यनुमानेनमनसःकरणत्वसिद्धिः नचैवन्दुःखादिसाक्षात्काराणामपिकरणान्तराणिस्युरितिवाच्यम् ला घवादेकस्यैवसकलसाक्षात्कारकरणतयासिद्धेः एवंसुखादीनामसमवायिकारणसंयोगाश्रयतयामनसःसिद्धिर्बो ध्यव्या मनसोऽणुत्वेप्रमाणमाह अयौगपद्यादिति ज्ञानानाञ्चाक्षुषरासनादीनामयौगपद्यमेककालोत्पत्तिर्नास्तीत्य नुभवसिद्धम् तत्रनानेन्द्रियाणांसत्यपिविषयसन्निधानेयत्सम्बन्धादेकेनेन्द्रियेणज्ञानञ्जन्यतेयदसम्बन्धाच्चपरैर्ज्ञान

साक्षात्कारेसुखादीनाङ्करणम्मनउच्यते अयौगपद्याज्ज्ञानानान्तस्याणुत्वमिहोच्यते॥८५॥

न्नोत्पाद्यतेतन्मनः तन्मनसोविभुत्वेचाऽसन्निधानन्नसम्भवतीतिनविभुमनः नचतदानीमदृष्टविशेषोद्बोधकविल म्बादेवतज्ज्ञानविलम्बइतिवाच्यम् तथासतिचक्षुरादीनामप्यकल्पनापत्तेः नचदीर्घशष्कुलीभक्षणादौनानावधा नभाजाञ्चैकथमेकदानेकेन्द्रियजन्यज्ञानमितिवाच्यम् मनसोऽतिलाघवात्क्रमादितिनानेन्द्रियसम्बन्धान्नानाज्ञा नोत्पत्तेः उत्पलशतपत्रभेदादिवयौगपद्यप्रत्ययस्यभ्रान्तत्वात् नचमनसःसंकोचविकाशशालित्वादुभयोपप त्तिरितिवाच्यम्॥ ६॥

तन्मनसोविभुत्वेनसम्भवतीत्यर्थः तथासतीति दृष्टसामग्रीसत्त्वेप्यदृष्टविलम्बात्कार्यविलम्बाङ्गीकार इत्यर्थः चक्षुरादीनामपीति चाक्षुषत्वादिरहयोरदृष्टतद्विरहाभ्यामुपपत्तेरितिभावः भ्रान्तत्वादिति अव्यवहितकालोत्पत्तिकत्वस्यदोषत्वा राम दितिभावः उभयोपपत्तिरिति मनसःसंकोचएकेन्द्रियमात्रसम्बन्धादेकमेवज्ञानंविकाशेतुनानेन्द्रियैर्मनसस्सम्बन्धाद्युपपन्नाना ११०

॥ ज्ञानानामुपपत्तिरितिभावः॥

पिधेहीत्यानुपूर्व्यव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नद्वारनिष्ठकर्मतानिरूपकपिधानानुकूलकृतिमानिति शाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति पिधेहीत्यानुपू-
पूर्वीकारणं द्वारमित्यानुपूर्व्यव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नद्वारनिष्ठकर्मतानिरूपकपिधानानुकूलकृतिमानिति शाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति द्वारमित्यानुपूर्वीका-
रपदोत्तराम् पदरूपस्य पिधेहीत्याकारकस्य वाज्ञानं कारणमतो न द्वारं कर्मत्वमपिधानकृतिमित्यस्माच्छाब्दबोधापत्तिः तथा च द्वारमित्यु-
क्ते पिधेहीति परस्यानाध्याहारः न च तादृशानुपूर्व्योः परस्परं व्यभिचारः अव्यवहितोत्तरत्वस्य कार्यतावच्छेदके निवेशात् न च यत्र द्वारमपि-
धानकृतिरिति द्वारं कर्मत्वमपिधेहीति चोक्तं तत्रापि द्वारकर्मकपिधानानुकूलकृतेः शाब्दबोधापत्तिरिति वाच्यम् इष्टापत्तेः प्रत्यक्षानुमा-
नादिनोपस्थितस्येव निराकाङ्क्षस्य पदेनोपस्थितस्यापि बोधे बाधकाभावात् तत आह तथा पुष्पेभ्य इति स्पृहयतीत्यादौ यादिना क्रुध्यति द्रुह्यति
असूयति ईर्ष्यतीत्यादिपरिग्रहः चतुर्थ्यनुपपत्तेरिति कर्मत्वार्थकचतुर्थ्याः स्पृहयति योग एवानुशासनेन बोधनादिति भावः अत्रेद-

तथा च पुष्पेभ्य इत्यादौ स्पृहयतीत्यादिपदाध्याहारं विना चतुर्थ्यनुपपत्तेः तस्मात् पदाध्याहार आवश्यकः योग्यतां वि-
वक्ति पदार्थ इति एकपदार्थेऽपरपदार्थसम्बन्धो योग्यतेत्यर्थः तज्ज्ञानाभावाच्च वह्निना सिञ्चतीत्यादौ न शाब्दबोधः

पदार्थे तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तिता ॥

नन्वेतस्या योग्यताया ज्ञानं शाब्दबोधात्प्राक् सर्वत्र न सम्भवति वाक्यार्थस्यापूर्वत्वादिति चेन्न तत्तत्पदार्थस्मरणे स-
ति क्वचित्संशयरूपस्य क्वचिन्निश्चयरूपस्यापि योग्यताज्ञानस्य सम्भवात् ॥ ((श्चिन्त्यम् अस्त्वेवंरीत्या क्वचित्पदाध्या-
हारस्तावतापि तज्जन्योपस्थितित्वेन न शाब्दबोधहेतुत्वम् लाघवेन पदार्थोपस्थितित्वस्यैव जनकतावच्छेदकत्वात् तथा च द्वारमित्यादौ कथ-
ञ्चिदुपस्थितस्य पिधानादेर्बोधे बाधकाभावादध्याहारप्रपञ्चस्य वैचित इति मूले पदार्थे तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तितेत्यनेन तत्पदार्थे तत्त-
त्पदार्थवत्त्वं योग्यतेत्युक्तं तच्चायुक्तम् अनुपयुक्तत्वात् स्वस्मिन्स्वाधिकरणकत्वाभावात्तज्ज्ञानस्य शाब्दबोधे हेतुत्वाभावाच्चेत्यतः प्रथम-
तत्पदमेकपदार्थपरम् द्वितीयं च तत्पदमपरपदार्थपरमित्यभिप्रायेण व्याचष्टे एकपदार्थ इति योग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वेमा-
नमाह तज्ज्ञानाभावाच्चेति अपूर्वत्वादिति सर्वत्र शाब्दबोधात्पूर्वमनिश्चितत्वादित्यर्थः क्वचित्संशयस्येति संशयनिश्चयसाधा ॥ ६ ॥

का॰ मु॰ रणयोग्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वादिति भावः अत एव निश्चयमपि दर्शयति क्वचिदिति भूतले घट इति प्रात्यक्षिकनिश्चयोत्तरभाविनि शाब्द शा॰ खं॰
दि॰ बोध इत्यर्थः नव्यास्त्विति ननु त्वयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वे तदभावत्वेन हेतुत्वम्वाच्यम् तथा च तदपेक्षया लाघवेन योग्यताज्ञा
१८७ नहेतुत्वस्यैवोचितत्वमित्यत आह तदभावनिश्चयस्येति बाधनिश्चयकालेपि लौकिकसन्निकर्षजन्यतद्विशिष्टबुद्धेरुदयादत आह लौ
किकसन्निकर्षाजन्येति शङ्खो न पीत इति निश्चयेपि पित्तादिदोषवशात् पीतः शङ्ख इति प्रत्यक्षोदयात् दोषविशेषाजन्येत्युक्तम्
शुक्तौ नेदं रजतमिति ज्ञाने नेत्रदोषजन्यस्येदं रजतमिति भ्रमस्य वारणाय विशेषेति पित्तमाण्डूकवसाञ्जनादिदोषेत्यर्थः तज्ज्ञान
मात्रे तद्विशिष्टबुद्धिमात्रे सिद्धमिति तथा चायोग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधम्प्रति प्रतिबन्धकत्वस्य ———— क्लृप्तत्वात्तेनैव निर्वाहे
ऽयोग्यताज्ञानस्यातिरिक्तप्रतिबन्धकत्वन्न कल्प्यत इति भावः ननु यत्र नायोग्यताज्ञानन्न वा योग्यताज्ञानन्तत्र शाब्दबोधापत्तिरित्यत आ

नव्यास्तु योग्यताज्ञानन्न शाब्दबोधहेतुः वह्निना सिञ्चतीत्यादौ सेके वह्निकरणकत्वाभावरूपायोग्यतानि-
श्चयेन प्रतिबन्धान्न शाब्दबोधः तदभावनिश्चयस्य लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यतज्ज्ञानमात्रे प्र
तिबन्धकत्वात् शाब्दबोधम्प्रत्यपि प्रतिबन्धकत्वं सिद्धम् योग्यताज्ञानविलम्बाच्च शाब्दबोधविलम्बोऽसिद्ध इ
॥ त्याहुः ८३ ॥

ह योग्यताज्ञानविलम्बाच्चेति तथा चेष्टापत्तिरिति भावः आहुरित्यस्वरसः तद्बीजन्तु यद्विषयकमनुमित्यादि
कन्न जातं शाब्दबोध एव जातः तद्विशिष्टबुद्धावयोग्यताज्ञानाभावत्वापेक्षया लाघवेन योग्यताज्ञानत्वेनैव हेतुतासिद्धिः एवञ्च य
द्विशेषयोरिति न्यायप्रवलाच्छाब्दसामान्ये योग्यताज्ञानत्वेन हेतुतासिद्धिर्दुर्वारेति एवमिच्छाया उत्तेजकत्वानुरोधेनायोग्यताज्ञानप्र
तिबन्धकत्वस्य विशेषपर्यवसानात् क्लृप्तप्रतिबध्यतावच्छेदकस्यानुमितित्वादेः शाब्दबोधसाधारण्याभावात् शाब्दबोधेत्वयोग्यत्वनि राम॰
श्चयस्यातिरिक्तप्रतिबन्धकताकल्पने गौरवात् लाघवेन योग्यताज्ञानस्यैव हेतुत्वं युक्तमिति । न च योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वेऽप्रामाण्य । १८७
निश्चयाभाववत्त्वविशेषणन्तदपेक्षयाऽप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टायोग्यतानिश्चयाभावस्य हेतुत्वे लाघवमिति वाच्यम् योग्यताज्ञा
नस्य हेतुत्वे तदभाववतितत्व ॥

कारकमित्येकविधाप्रामाण्यनिश्चयाभावनिवेशेन लाघवात् अयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वे तु तदभावाभाववति तदभावप्रकारकं तद्वति तदभावप्रकारकमिति द्विविधाप्रामाण्यग्रहाभावनिवेशेन प्रतियोगिता सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभाववत्त्वस्याभावे प्रतियोगितासम्बन्धेन तत्प्रकारकमित्यप्रामाण्यग्रहाभावनिवेशेन च गौरवाद्बाधनिश्चयस्यैव तदभावव्याप्यतदभाववत्त्वोद्दकनिश्चययोः प्रतिबन्धकत्वेनातिगौरवाच्चेति एवं योग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधजनकत्वे शाब्दसामग्रीकाले योग्यताज्ञानाभावविशिष्टात्ममानसवारणाय तत्र शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयमिति गौरवम् योग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधजनकत्वे तु तत्र योग्यताज्ञानाभावरूपविषयाभावादेव न तादृशमानसमिति तत्र शाब्दसामग्रीप्रतिबन्धकत्वकल्पनानापत्तेरिति लाघवमित्यवधेयम् ॥ ८३ ॥ तेन पदेन सह तस्येति तत्पदविशिष्टत्वं तत्पदस्येत्यर्थः घटमानयेत्यत्र घटपदं विनाम्पदस्यान्वयाननुभावकत्वात् घटपदविशिष्टत्वममपदे आकां

आकाङ्क्षां निर्वक्ति येन पदेन विना यत्पदस्यान्वयाननुभावकत्वं तेन पदेन सह तस्याकाङ्क्षेत्यर्थः क्रियाम्

यत्पदेन विना यस्याननुभावकता भवेत् ॥

दं विना कारकपदन्नान्वयबोधञ्जनयति तेन तस्याकाङ्क्षा ॥ ८४ ॥ १ ङ्क्षा घटः कर्मत्वमित्यादौ कर्मत्वपदे घटपदव

त्त्वं तु नाकाङ्क्षा कर्मत्वपदे घटीयाकर्मतेति शाब्दबोधाननुभावकत्वस्य घटपदविरहाप्रयुक्तत्वात् अत्र चाननुभावकत्वं तादृशपदप्र

तिपादकत्वं नाकाङ्क्षास्वरूपान्तर्गतम् यद्वाऽननुभावकत्वमप्याकाङ्क्षास्वरूपान्तर्गतम् शाब्दबोधे तस्य स्वरूपत एवोपयोगात्ते

नजनितान्वयबोधकाद्वाक्यात्पुनरन्वयबोधापत्तिः एकपदे परपदवत्त्वाशश्चेत्तात एवोपयुज्यते तेन क्रियापदेन तस्य कारकपदस्य

यत्र चैकपदैः परपदवत्त्वमपरपदाव्यवहितोत्तरत्वं तत्र चाव्यवधानाशस्याः स्यैव लाभः आसत्तेः पदाव्यवधानरूपतायाः पूर्वमुपवर्णित

त्वात् उत्तरत्वं त्विति क्रियाकारकपदयोर्नापेक्षितम् चैत्रः पचति पचति चैत्र इति वाक्यद्वयादप्यन्वयबोधादतः क्रियाकारकपदयोराकाङ्क्षाना

अव्यवहितोत्तरत्वमिति तत्पदाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वे सति तत्पदाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणवृत्तित्वमव्यवहितोत्तरत्वम् उत्तरत्वं च तत्प

दाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणवृत्तित्वम् अव्यवहितत्वं च तत्पदाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणवृत्तित्वं तत्तु क्रियाकारकयोरपेक्षितं न तूत्तरत्वमिति भावः । टि० २ ।

स्येवं ॥ यत्पदेन विना यत्पदस्यान्वयाननुभावकत्वरूपाकांक्षायाः सत्त्वे पि अपरपदाव्यवहितोत्तरत्वरूपाकांक्षा नास्तीति भावः ॥ टि० १ ॥

प्र॰ खं॰

का॰मु॰ किन्तु प्रकृतिप्रत्यययोरेव तत्राप्यव्यवधानांशस्यासत्त्वालाभात् प्रत्यये प्रकृत्युत्तरत्वरूपाकाङ्क्षाज्ञानं कारणमित्याह वस्तुतस्त्वित्यादि
टि॰ ना नन्वयमेति पुत्रो राज्ञ इत्यादावजनितान्वयबोधदशायां राजपदस्य पुत्रपदेनेव पुरुषपदेनाप्याकाङ्क्षासत्त्वाद्राज्ञः पुरुष इत्यन्वय
९८ बोधः स्यादत आह अयमेतीति तथा च राजपदपुरुषपदयोराकाङ्क्षायाः सत्त्वेपि तात्पर्याभावान्न तथान्वयबोध इति भावः स्यादेवेति भ
वत्येवेत्यर्थः ननु पुरुषेण पुत्रेण च राजपदस्य तात्पर्यज्ञानेपि पुत्रपदराजपदयोरेव यत्रैकवाक्यतानिश्चयः पुरुषपदराजपदयोरेक
वाक्यत्वाभावनिश्चयश्च तत्र पुरुषपदेन सह निरुक्ताकाङ्क्षायाः सत्त्वाद्राज्ञः पुरुष इति बोधापत्तिरिति चेन्न यत्पदेन विनेत्यस्य स॰
मभिव्याहृतयत्पदेन विनेत्यर्थकतया समभिव्याहारस्याप्याकाङ्क्षाशरीरे प्रवेशात् समभिव्याहारश्चेदम्पदमेतत्पदेन सहान्वयबोध
यत्विति पदतात्पर्यं प्रकृते च तज्ज्ञानाभावान्न दुष्टिताकाङ्क्षाज्ञानाभाव इति समभिव्याहारस्य नाकाङ्क्षाशरीरे प्रवेशः किन्तु स्वात

वस्तुतस्तु क्रियाकारकपदानां सन्निधानमासत्त्या चरितार्थम् परन्तु घटकर्मताबोधम्प्रति घटपदोत्तरद्विती
यारूपाकाङ्क्षाज्ञानं कारणन्तेन घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादौ न शाब्दबोधः अयमेति पुत्रो राज्ञः पु
रुषोपसार्य्यताम् इत्यादौ पुत्रेण सह राजपदस्य तात्पर्यग्रहान्नैवान्वयबोधः पुरुषेण सह तात्पर्यग्रहे तु तेन॰
सहान्वयबोधः स्यादेव ॥ ८४ ॥

न्वयेण तज्ज्ञानं शाब्दबोधे कारणमित्यन्ये नव्यास्तु अर्थतात्पर्यज्ञानस्य राजपदं पुरुषवि
षयकस्वसंसर्गकप्रतीतीच्छयोच्चरितमित्याकारकज्ञानत्वादिना हेतुत्वादेवातिप्रसङ्गाभावे समभिव्याहारज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभा
वो निरुक्ततात्पर्यनिश्चये पूर्वोक्तसमभिव्याहारस्य पदतात्पर्यरूपस्य संशये व्यतिरेकनिश्चये वा भवत्येव शाब्दबोध इत्याहुरित्यन्यत्र विस्त
रः इत्यनुबोध्यम् आकाङ्क्षालक्षणे तत्तत्पदं तत्पदज्ञानपरमो निश्चोकानुरोधादत एवाध्याहृतपदेनाप्याकाङ्क्षानिर्वाहः अध्या॰ राम
हारश्चात्र तत्पदानामनुसन्धानम् अत एव सर्वापेक्षया जघन्यत्वमस्य यतः स्वस्थानस्थितस्य पुनरनुसन्धाने मावृत्तिः नेदीयः ९८
स्थानान्तरस्थितस्यानुसन्धानमनुषङ्गः दवीयस्थानान्तरस्थितस्यानुसन्धानमनुवृत्तिरियञ्च सिंहावलोकितमण्डूकप्लु ॥ ८ ॥

आसत्तिर्योग्यताकाङ्क्षेति मूलादासत्तेः स्वरूपसत्त्यैव कारणत्वं लभ्यते ननु योग्यताज्ञानादिवदासत्तिज्ञानस्य ज्ञानपदस्य समास-
घटकत्वेन समासाघटकासत्तिपदार्थे नान्वयात् स्वरूपसत्याश्चासत्तेः कारणत्वन्न सम्भवति गिरिर्भुक्तमित्यादौ गिरिपदाग्निमत्पदयोर-
व्यवधानभ्रमेण शाब्दबोधोदयेन व्यभिचारादतो मूलस्थमासत्तिपदमासत्तिज्ञानपरतया व्याचष्टे आसत्तिज्ञानमिति आसत्तियो-
ग्यतेति विसर्गशून्यपाठस्तु ऋजुरेव ८२ ननु सन्निधानन्तु पदस्यासत्तिरुच्यते इति मूलोक्तस्यासत्तिलक्षणस्य गिरिर्भुक्तमित्यत्राति-
व्याप्तिः तत्रापि गिरिपदमुक्तपदयोरव्यवधानसत्त्वादतो व्याचष्टे यत्पदार्थेति अपेक्षितस्तात्पर्यविषयः तयोरिति तयोः पदयोरि-
त्यर्थः तादृशपदयोरव्यवधानमासत्तिस्तदुपस्थितिः कारणमित्यर्थः तथा च गिरिपदार्थभुक्तपदार्थयोरन्वयेन तात्पर्यविषयोऽपि तु

आसत्तिमिति आसत्तिज्ञानं योग्यताज्ञानम् आकाङ्क्षाज्ञानन्तात्पर्यज्ञानं शाब्दबोधे कारणम् ॥८२॥ तत्रासत्तिप्र-
दर्शयन्नाह सन्निधानमिति यत्पदार्थेन सह यत्पदार्थस्यान्वयोऽपेक्षितस्तयोरव्यवधानेनोपस्थितिः शाब्दबोधे कार-

आसत्तिर्योग्यताकाङ्क्षा तात्पर्यज्ञानमिष्यते ॥८२॥ कारणं सन्निधानन्तु पदस्यासत्तिरुच्यते ॥

णम् तेन गिरिर्भुक्तं वह्निमान्देवदत्तेनेत्यादौ न शाब्दबोधः नीलो घटो द्रव्यम्पट इत्यत्र नासत्तिर्भ्रमाच्छाब्दबोधः ॥

गिरिपदार्थाग्निमत्पदार्थयोरेवेति तयोरव्यवधानाभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः तेन एतादृशयत्तत्पदगर्भासत्तिनिर्वचनेन ननु नीलो घटो द्र-
व्यम्पट इत्यत्र नीलपदार्थपटपदार्थयोर्यत्रान्वयो वक्तुस्तात्पर्यविषयो न तु नीलपदार्थघटपदार्थयोस्तत्र नीलपदघटपदयोरासत्तिर्न
स्यात् तत्तदर्थयोरन्वयस्य तात्पर्यविषयत्वाभावात् अतस्तत्रेष्टापत्तिमाह नीलो घट इत्यादिना तर्हि तत्र नीलो घट इति कथं शाब्दबो-
ध इत्यत आह भ्रमाच्छाब्दबोध इति तथा च भ्रमाच्छाब्दबोधमात्रम् न तु तत्रासत्तिरिति भावः ननु तत्र यद्यासत्तिभ्रमस्तदा शाब्द-
बोधोऽपि भ्रमात्मकः स्यात् न चेष्टापत्तिः घटे नीलस्य सत्त्वेन विषयबाधाभावादासत्तिभ्रमाच्छाब्दप्रमाङ्गीकारे त्वासत्तिभ्रमाच्छाब्द-
भ्रमः इति प्राचीनगाथाविरोध इत्यत आह ॥

आसत्तिभ्रमेणेति नक्षतिरिति आसत्तिभ्रमस्य नशाब्दभ्रमप्रयोजकत्वमिति तु योग्यताभ्रमस्यासत्तिभ्रमाच्छाब्दभ्रम इति प्राचीनगाथा
तु नियुक्तिकत्वादस्मद्दृष्टयेति भावः क्वचित्पुस्तके न शाब्दबोध इत्यनन्तरं नीलो घट इत्यतः पूर्वं तात्पर्यगर्भा सन्निधिरिति पाठः स च यत इत्या
दिपूरणेन यतस्तात्पर्यगर्भा तात्पर्यविषयीभूतान्वयबोधविषयीभूतार्थबोधकपदान्वयरूपा पूर्वनिरुक्तासन्निरतो न शाब्दबोध इत्यर्थक
तया व्याख्येयः पाठान्तरङ्क्लुप्तनिकमिति नचोक्तायाआसत्तेः श्लोके भावाद्विशेषदर्शने पदाव्यवधानभ्रमस्यापि तत्राभावाच्छाब्दबो
धो न स्यादिति वाच्यम् श्लोकादौ योजनावाक्यादेवान्वयबोधोपगमात् नव्यास्तु उक्तासत्तिर्मौनि श्लोके न सम्भवति तत्र पदाभावेन पदा
व्यवधानासम्भवात् उक्तासत्तिज्ञानविलम्बेन शाब्दबोधविलम्बाभावाच्च किन्त्वव्यवधानेन वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिरासत्ति

आसत्तिभ्रमेण शाब्दभ्रमाभावेपि न क्षतिः ननु यत्र छत्री कुण्डली वाससी देवदत्त इत्याद्युक्तं तत्रोत्तरपद
स्मरणेन पूर्वपदस्मरणनाशाद्व्यवधानेन तदुत्तरपदस्मरणासम्भव इति चेन्न प्रत्येकपदानुभवजन्यसं
स्कारैश्चरमस्य तावत्पदविषयकस्मरणस्याव्यवधानेनोपपत्तेः नानासन्निकर्षैरेकप्रत्यक्षस्येव नानासंस्का
रैरेकस्मरणोत्पत्तेरपि सम्भवात् तावत्पदसंस्कारसहितचरमवर्णज्ञानस्योद्बोधकत्वात्कथम्॥ ८ ॥

सत्त्राप्यव्यवधानांशो न निवेश्यते शाब्दबोधम्प्रति पदजन्यपदार्थोपस्थितेः कारणतयाऽव्यवधानेनैव तत्सम्भवात् तस्माद्वृत्त्या पद
जन्यपदार्थोपस्थितिरासत्तिरित्याहुः नन्वव्यवधानेन पदोपस्थितिः शाब्दबोधे कारणमित्ययुक्तम् अनेकपदघटितवाक्यस्थलेऽ
व्यवधानेन पदोपस्थित्यसम्भवादित्याशङ्कते नन्विति अव्यवधाने नोपपत्तेरिति अभेदेप्यव्यवधानसंभवादिति भावः ननु तद्विशेष्य
कत्वप्रकारकस्मृतिम्प्रति तद्विशेष्यकतत्प्रकारकसंस्कारकत्वेन जनकत्वात्कथम्प्रत्येकपदसंस्कारैर्नानापदविशेष्यकं स्मरणं भिन्नवि
षयकत्वादत आह नानासन्निकर्षैरिति संभवादिति तथा च यथा घटचक्षुःसंयोगस्य पटप्रत्यक्षांशे कारणत्वाभावेपि घटचक्षुःसं
योगपटचक्षुःसंयोगाभ्यामेकम्प्रत्यक्षन्तथा तत्तत्पदगोचरसंस्कारस्य भिन्नविषयकत्वांशेऽजनकत्वेपि तत्तत्संस्कारजन्यं स्मरणमेक
मेव जायते बाधकाभावादिति भावः॥

अन्यथा नानासंस्काराणामेकस्मरणजनकत्वाभावात् नानावर्णैरिति नानावर्णानां प्रत्येकसंस्कारैरित्यर्थः एकस्मरणं नानावर्णगोचरमेकस्मरणम् पदस्मरणवदाशुतरविनाशिनीनां क्रिमिकाणां पदजन्यपदार्थोपस्थितीनामपि मेलनासम्भवात्सर्वत्र शाब्दबोधे पदजन्यपदार्थोपस्थितिः समूहालम्बनात्मिकैव कारणम् एवञ्च सर्वत्र युगपदेव सकलपदार्थानां विशेष्यविशेषणमिति न्यायेनैव शाब्दबोधो न तु विशिष्टवैशिष्ट्यमिति रीत्या तज्जनकविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयस्य पूर्वमभावादिति प्राचीनमतं दूषयति परन्त्वित्यादिना एकदैवेति न तु घटमानयेत्यादौ प्रथमं घटीयाकर्मतेत्येव बोधस्तदनन्तरं घटकर्मकानयनेत्यादिबोधइत्यादिक्रमेणेत्यर्थः वृद्धायुवान इत्यस्य तदर्थं रित्यादिः अत्र वृद्धयुवशिशुभिः कपोतैश्चिरतरचिरसन्निहितकालोक्तानां पदार्थानां

अन्यथा नानावर्णैरेकपदस्मरणम्परन्तु तावत्पदार्थानां स्मरणादेकदैव खलेकपोतन्यायेन तावत्पदार्थानां क्रियाकर्मभावेनान्वयरूपः शाब्दबोधो भवतीति केचित् वृद्धायुवानः शिशवः कपोताः खले यथामी युगपत्पतन्ति तथैव सर्वे युगपत्पदार्थाः परस्परेणान्वयिनो भवन्ति परे तु यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानम्प्रपद्यते तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैरेवानुगम्यते तथा च खण्डवाक्यार्थबोधानन्तरम् ॥ ११ नां साम्यम्बोध्यम्

केचिदित्यनेन सूचितमस्वरसम्प्रकाशयन् मतान्तरमाह परे त्विति यद्यदिति स्वार्थाकाङ्क्षितं स्वार्थयोग्यं यद्यत्सन्निधानं प्रपद्यते स्वार्थोपस्थितिविषयो भवति तेन तेनैवान्वितः स्वार्थः पदैः प्रथममनुभाव्यते ऽनन्तरञ्च महावाक्यार्थबोध इत्यर्थः एवञ्च पूर्वोक्तसमूहालम्बनात्मकपदार्थस्मरणम्विनापि निर्वाह इति भावः न च घटमानयेत्यादौ चरमपदार्थस्मृतिकाले घटादिपदार्थस्मृतेर्नाशात्समूहालम्बनस्मृतिरावश्यकीति वाच्यम् तत्र घटस्मरणनाशे ऽपि घटीयाकर्मतेत्याकारकावान्तरबोधस्यैव पदजन्यपदार्थोपस्थितित्वेन तेनैव घटकर्मकानयेत्यादि महावाक्यार्थबोधनिर्वाहात् न हि पदजन्यपदार्थस्मृतित्वेन शाब्दबोधम्प्रति हेतुत्वमपि तु शा ॥ की ॥ ६ ॥ की ॥

संघटकार्थान्वयबोधजनकज्ञानविषययोग्यताकम् ॥ टि॰ ५ ॥ संघटकार्थान्वयबोधप्रयोजकाकांक्षावत्त्वेन गृहीतम् ॥ टि॰ ५ ॥ टि॰ ॥

मुक्तावल्यांइत्याहुरित्यस्याग्रेइदन्तुवोध्यमित्यतःप्राक्। एतेनतावद्वर्णाभिव्यंग्यःपदस्फोटोपिनिरस्तःतत्तद्वर्णसंस्कार
सहिततत्तमवर्णोपलम्भेनतत्तद्बोधजनकैर्नैवोपपत्तेरितिरितिपाठोपिकुत्रचित्प्राचीनपुस्तकेदृश्यते॥टिप्पन॰मु॰१॥

का॰मु॰ ब्दबोधसाधारणतादृशोपस्थितित्वेनैवेति एवञ्चैतन्मतेखण्डवाक्यार्थबोधपूर्वकएवमहावाक्यार्थबोधः अतएवसर्वत्रख शा॰खं
टि॰ ण्डवाक्यार्थबोधरूपस्यविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्यपूर्वसत्वाद्विशिष्टवैशिष्ट्यमितिरीत्यैवमहावाक्यार्थबोधउत्पद्यत
१८९ इति यत्रखण्डवाक्यार्थबोधनाशोत्तरम्महावाक्यार्थबोधस्तत्रापिखण्डवाक्यार्थसमानाकारंस्मरणङ्कल्पयित्वाविशिष्टवैभ
शिष्ट्यबोधनिर्वाहइत्याह तथैवपदार्थस्मृत्येति ।अत्रेदम्बोध्यम् यत्रखण्डवाक्यार्थबोधानन्तरंञ्चरमपदस्मृतिस्तदुत्तरन्त।
दर्थस्मृतिस्तत्रखण्डवाक्यार्थानुभवस्यनाशात्समूहालम्बनस्मरणमावश्यकम् एवञ्चयत्रनविशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामग्रीतत्र
विशेष्येविशेषणमितिरीत्यैवबोधः यत्रतत्सामग्रीतत्रविशिष्टस्यवैशिष्ट्यमितिरीत्येत्यन्यत्रविस्तरः अवान्तरवाक्यार्थबोधपूर्व
कमहावाक्यार्थबोधेऽवान्तरवाक्यार्थस्मरणमेवकारणन्नतुसमूहालम्बनस्मृतिः नहिशाब्दबोधेपदजन्यपदार्थोपस्थितिःका

तथैवपदार्थस्मृत्यामहावाक्यार्थबोधमित्याहुः इदन्तुबोध्यम् यत्रद्वारमित्युक्तन्तत्रपिधेहीत्यादिपद
स्यज्ञानादेवबोधः नतुपिधानादिरूपार्थज्ञानात् पदजन्यतत्तत्पदार्थोपस्थितेस्तत्तच्छाब्दबोधेहेतुत्वा।
त् किञ्चक्रियाकर्मपदानान्तेनतेनैवसहरूपेणाकाङ्क्षितत्वात् तेनक्रियापदंविनाकथंबोधःस्यात्।२ं॥

रणंलाघवेनपदार्थोपस्थितेरेवहेतुत्वात् अतएवद्वारमित्यादौनपिधेहीतिपदाध्याहारः किन्त्वर्थाध्याहारएवेतिप्राभाकर
मतन्दूषयति इन्दन्तुबोध्यमित्यादिना पदजन्येति पदार्थोपस्थितिमात्रस्यहेतुत्वेप्रत्यक्षादिनोपस्थितस्यापिशाब्दबोधापत्ति
रितिभावः ननुप्रत्यक्षोपस्थितिकलापादेः शाब्दबोधाभावस्तात्पर्याभावात्तत्सत्वेत्विष्टापत्तिरतआह किञ्चेति तेनैवसहे राम
ति द्वारङ्कर्मत्वम्पिधानङ्कृतिरितिवाक्यात् द्वारकर्मकपिधा ॥नान्वयबोधानुदयात् द्वारम्पिधेहीत्यानुपूर्वीरूपाकाङ्क्षाज्ञा। ९८९
नहेतुत्वस्यावश्यवाच्यतयाताद्दशाकाङ्क्षाज्ञानार्थम्पिधेहीति पदाध्याहारआवश्यकइतिभावः ननुद्वारकर्मकपिधानानुकूल
कृतिबोधेआनुपूर्वीविशेषस्यद्वा॥

हवृत्तित्वरूपं साहित्यम् त्वस्यमुतैकक्रियान्वयित्वमिति विकल्प्याद्यं दूषयति साहित्यशून्ययोरपीति॥ ६॥ द्वितीयं शङ्कते नचैके
ति अननुभवाच्चेति वस्तुगत्यैकक्रियान्वयित्वस्य धवखदिरयोस्सत्वेप्येकक्रियान्वयित्वस्य शाब्दबोधाभावादित्यर्थः इदमुपलक्षणम् चैत्र
मैत्रौ गच्छत इत्यादौ चैत्रादिपदस्य यदि साहित्यविशिष्टे लक्षणा तदा साहित्यस्याव्यासज्यवृत्तितया तदवच्छेदेनाव्यासज्यवृत्तेर्गम
नकर्तृत्वस्यान्वयासम्भव इत्यपि बोध्यम् ननु यदि द्वन्द्वे न लक्षणा तदा कर्मधारयाद्द्वन्द्वस्य को विशेष इत्यत आह किन्त्विति चार्थे द्व
न्द्व इत्यनुशासनं तत्र चार्थाश्चत्वारः समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहारभेदात् तत्र समुच्चयान्वाचययोस्सामर्थ्याभावान्न समा
सः इतरेतरसमाहारयोस्सामर्थ्यसत्वात्तत्र समासः तत्र चार्थस्य भेदव्याप्यत्वात् भेदे द्वन्द्व इत्याशयः इत्यादावित्यादिपदेन प्रमा

नचैकक्रियान्वयित्वरूपसाहित्यमस्तीति वाच्यम् क्रियाभेदेपि धवखदिरौ छिन्धि पश्येत्यादौ तद्दर्श
नात् साहित्यस्याननुभवाच्च अतएव राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयातामित्यत्र लक्षणाभावात् द्व
न्द्व आश्रीयते तस्मात्साहित्यं नार्थः। किन्तु वास्तवभेदो यत्र तत्र द्वन्द्वः नच नीलघटयोरभेद इत्यादौ क
थमिति वाच्यम् तत्र नीलपदस्य नीलत्वे घटपदस्य घटत्वे लक्षणा अभेद इत्यस्य चाश्रयाभेद इत्यर्थात्

णप्रमेयेत्यादिसूत्रपरिग्रहः कथमिति यदि समासघटकपदार्थयोर्यत्र भेदस्तत्रैव द्वन्द्वस्तदा नीलघटयोर्भेदाभावात्कथं द्वन्द्वः ए
वम्प्रमाणप्रमेयेत्यादिसूत्रे आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयमिति सूत्रोपात्त
द्वादशविधप्रमेयान्तर्गतमनोबुद्ध्यादीन्द्रियाणां प्रमाणत्वेन प्रमाणप्रमेययोर्भेदाभावात्कथं द्वन्द्व इत्यर्थः लक्षणेति तथा च त
योर्भेदसत्वाद्द्वन्द्व इति भावः नन्वभेद इत्यसङ्गतं नीलत्वघटत्वयोरभेदाभावादत आह अभेद इत्यस्येति केचित्तु पदार्थत्वम्पदज
न्यप्रतीतिविषयत्वम् तथा च क्वचित्पदार्थभेदात्क्वचित्पदार्थतावच्छेदकभेदाद्द्वन्द्वः प्रकृते च नीलत्वघटत्वयोः पदार्थतावच्छेद
कयोर्भेदाद्द्वन्द्वः अस्तु वा पदार्थतावच्छेदकभेद एव द्वन्द्वः नचैवं घटा इत्यादौ द्वन्द्वस्याप्रसक्तत्वेन तद॥ ६ ॥ ६ ॥

शा॰सं॰

का॰मु॰ पवादकः सरूपैकशेषो नस्यादिति वाच्यम् इष्टापत्तेः तत्र घटपदोपस्थापिते षु बहुत्वान्वयादेव बहुघटबोधसम्भवात् सकृदु

दि॰ च्चरितइत्यादि व्युत्पत्तौ मानाभावात्सरूपैकशेषविधेर्हरीइत्यादौ सार्थकत्वात् अस्तु वा सकृदित्यादि व्युत्पत्तिः परन्तु सकृदित्यर्थप

१८३ दार्थैकदेशवृत्तौ विशेषणम् वस्तुतो बोधविशेषणमेव तदिति न दोष इत्याहुः॥ ८॥ समाहार इति अहिनकुलमित्यादौ अहिनकु

लयोः समाहार इति प्रतीतेरनुभवसिद्धत्वमित्यर्थः वस्तुतस्तत्राहिनकुलमात्रप्रतीतेर्नोत्तरपदे समाहारलक्षणा न वा शक्तिरित्य

भिप्रेत्योक्तम् यदीति पूर्वपदमिति प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेर्विनिगमकत्वादिति भावः कथमिति कथं समाहारबोध इत्यर्थः तत्र

हेतुमाह वादनासम्भवादिति अभिघाताख्यसंयोगावच्छिन्नक्रियाया एव वादनपदार्थतया धात्वर्थतावच्छेदकीभूततादृशाभि

समाहारद्वन्द्वे तु यदि समाहारोप्यनुभूयत इत्युच्यते तदा अहिनकुलमित्यादौ परपदे अहिनकुलसमा।

हारे लक्षणा पूर्वपदन्तु तात्पर्यग्राहकम् न च भेरीमृदङ्गं वादयेत्यत्र कथं समाहारस्यान्वयः तस्यापेक्षा

बुद्धिविशेषरूपस्य वादनासम्भवादिति वाच्यम् परम्परासम्बन्धेन तदन्वयात् एवं मयच्चत्वमूलीत्यादा

वपि परे तु अहिनकुलमित्यादावहिर्नकुलश्च बुध्यते प्रत्येकमेकत्वान्वयः समाहारसञ्ज्ञा च यत्रैकत्व

न्नपुंसकत्वञ्च द्वन्द्वस्य मा पितृर्येत्यादिसूत्रेणोक्तम् तत्रैव॥ ९ घाताख्यसंयोगस्य समाहारे ऽसम्भवेन वादन।

कर्मत्वासम्भवादित्यर्थः परम्परासम्बन्धेन स्वाश्रयवृत्तित्वरूपेण तदन्वयात् वादनकर्मत्वान्वयात् एवमिति उत्तरपदे समाहारल।

क्षणेत्यर्थः नव्यमतमाह परे त्विति बुध्यत इत्यस्य न तु समाहारोपीति शेषः ननु यदि समाहारो न बुध्यते तदैकत्वस्य कुत्रान्वयः स

माह्रियमाणयोरेकत्वाभावादत आह प्रत्येकमिति तत्रैकवचनं साधुत्वार्थमित्यपि वदन्ति ननु पाणिपादमित्यादेः समुदाय। राम

स्य समाहारबोधकत्वाभावे कथं तस्य समाहारसञ्ज्ञेत्यत आह समाहारसञ्ज्ञेति तत्रैवेति तथा च पारिभाषिक्येव सान्वर्थत्वे १८३

ऽन्यत्रातिप्रसङ्गादिति भावः ननु तादृशसञ्ज्ञायाः किम्प्रयोजनमत आह॥

अन्यत्रेति समाहाराभाव इति विकृतद्वन्द्व इत्यर्थः तथा च नित्यैकवचनक्लीबलिङ्गत्वादिपदसंस्कारार्थत्वान्न तत्सार्थवैयर्थ्यमिति भावः पितरौ
श्वशुरा वित्यादाविति चैत्रस्य पितरावित्यादौ विरूपैकशेषस्थले इत्यर्थः लक्षणेति एकस्य चैत्रादेः पितृद्वयासम्भवेन तत्र विरूपैक।
शेषं विना वाक्याभावादिति भावः विरूपैकशेषस्थले पितत्रलुप्तमात्रादिशब्दस्मरणेनैव शाब्दबोधात् न लक्षणेत्यन्ये एवमन्यत्रापीति
पुमान्स्त्रियेत्यनेन यत्रैकशेषस्तत्र दम्पतीपूजाप्रकरणे ब्राह्मणावानयेत्यादौ शिवौ नमस्कुर्यादित्यादौ भ्रातरौ पुत्रावित्यत्रापि प्र
माणान्तरेण स्त्रीपरत्वज्ञाने भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्यामिति विरूपैकशेषाद्भ्रातृपदे भ्रातृस्वस्रोः पुत्रपदे पुत्रदुहित्रोर्लक्षणेत्यर्थः न

अन्यत्रैकवचनमसाध्वित्याहुः पितरौ श्वशुरावित्यादौ पितृपदे जनकदम्पत्योः लक्षणा श्वशुरपदे स्त्रीजनक
दम्पत्योर्लक्षणा एवमन्यत्रापि घटा इत्यादौ तु न लक्षणा घटत्वेन रूपेण नानाघटोपस्थितिसम्भवात् कर्मधार
यस्थले तु नीलोत्पलमित्यादौ अभेदसम्बन्धेन नीलपदार्थ उत्पलपदार्थे प्रकारस्तत्र न लक्षणा अत एव निषा
दस्थपतिं याजयेदित्यत्र न तत्पुरुषः लक्षणापत्तेः किन्तु कर्मधारयः लक्षणाभावात् न च निषादस्य सङ्करजाति
विशेषस्य वेदानधिकाराद्याजनासम्भव इति वाच्यम् निषादस्य विद्या प्रयुक्तेस्तत एव कल्पनीयत्वात् लाघ
वेन मुख्यार्थान्वये तदन्वयानुपपत्त्या कल्पनायाः फलमुखगौरवतया ॥ ९ ॥ १ लक्षणेति बहुत्वान्वययोग्याने।
कोपस्थितेः शक्तित एव सम्भवादिति भावः न तत्पुरुष इति स्वीक्रियत इति शेषः वेदानधिकारादिति स्त्रीशूद्रौ नाधीयातामित्यनेन नि
षेधादिति भावः याजनासम्भव इति अध्ययनविधिसिद्धज्ञानासम्भवादिति भावः तत एवेति श्रुतिबोधितयाजनानुपपत्त्यैवेत्यर्थः ननु नि
षादस्य विद्याकल्पने गौरवमत आह लाघवेनेति ननु स्त्रीशूद्रौ नाधीयातामिति श्रुतेरप्रामाण्यापत्तिभिया लाघवमकिञ्चित्करम्
शूद्रपदस्य निषादेतरशूद्रपरत्वे निषादस्य वेदान्तराध्ययनप्रसङ्गः अध्ययनपदस्य यागोपयुक्ताध्ययनेतराध्ययनपरत्वे च शूद्रा
न्तरस्यापि यागोपयुक्ताध्ययनप्रसङ्ग इति चेन्न विशेषतः प्राप्ताध्ययनेतराध्ययनपरत्वादध्ययनपदस्य तेन निषादस्य यागोपयु।
क्ताध्ययनेतराध्ययननिषेधः शूद्रान्तरस्य तु अध्ययनमात्रनिषेधः सिध्यतीति ॥

का.मु. अदोषत्वादिति ननुलक्षणाकल्पनेपिनदोषः शक्यसम्बन्धरूपलक्षणायाः स्वीकृतत्वात् नच शाब्दबोधम्प्रतिलक्षणाज्ञानस्यहेतुत्व शा.खं.
टि. कल्पनमधिकमितिवाच्यम् निषादानांस्थपतिरितिव्युत्पत्त्यानिषादसम्बन्ध्यभिन्नस्थपत्यनुभवस्यलौकिकवाक्येस्वीकृतत्वात्तदनु
१८४ रोधेनलक्षणाज्ञानहेतुत्वस्यसर्वसिद्धत्वेनवैदेधिकस्याकल्पनादितिचेन्न शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाज्ञानस्यशक्तिज्ञानंविनाऽ
सम्भवेनशक्तिज्ञानस्यतत्रोभयसिद्धतयाभवन्मतेवैदिकवाक्यजन्यशाब्दबोधात्पूर्वंलक्षणाज्ञानव्यक्तिकल्पनागौरवस्यव।
त्रलेपत्वादिति उपकुम्भमर्द्धपिप्पलीत्यादाविति अत्रचकुम्भस्यसमीपमित्यस्वपदविग्रहः अव्ययीभावस्यनित्यसमासत्वात् पूर्व
पदार्थप्रधानतयेति कुम्भपदलक्षितस्यकुम्भसम्बन्धिनउपपदार्थेसमीपेऽभेदान्वयात् कुम्भसम्बन्ध्यभिन्नंसमीपमित्युपप

अदोषत्वादिति उपकुम्भमर्द्धपिप्पलीत्यादौपरपदेतत्सम्बन्धिनिलक्षणा पूर्वपदार्थप्रधानतया।
चान्वयबोधइति इत्यस्त्वसमासेनक्वापिशक्तिः पदशक्त्यैवनिर्वाहादिति ॥ ९ ॥ ९ ॥

दार्थेविशेष्यकोऽन्वयबोधइत्यर्थः केचित्तुउपपदार्थः सामीप्यन्नतुसमीपम् समीपेउपपदलक्षणास्वीकारेतुपदद्वयलक्षणापेक्षा
या कुम्भपदस्यैवकुम्भसमीपेलक्षणाउपपदन्तात्पर्यग्राहकं कुम्भसमीपमितिचान्वयबोधइत्याहुः अत्रयद्यप्यर्द्धपिप्पलीति।
तत्पुरुषेशक्तिनिराकरणम्पुनरुक्तम्पूर्वन्तत्पुरुषेतन्निरासात्तथापि पूर्वमुत्तरपदार्थप्रधानराजपुरुषादौतन्निराकरणम्पूर्वपदलक्षण नाम.
या इहचपूर्वपदार्थप्रधानेऽर्द्धपिप्पलीत्यादि तत्पुरुषेउत्तरपदलक्षणया तन्निराकरणमितिभेदान्नपौनरुक्त्यमितिध्येयम् वैया १८५
करणमतन्दूषयति इत्यस्त्वेति पदशक्त्यैवेति। समासघटकीभूतपदशक्तिलक्षणाभ्यामित्यर्थः॥ ९ ॥ १०० ॥

लक्षितलक्षणाया आधिक्यमाशङ्क्य जहत्स्वार्थायामन्तर्भावमाह यत्र त्विति परम्परासम्बन्धरूपेति स्ववाच्यरेफद्वयघटितपदवा-
च्यत्वादिरूपा न च द्वौ रेफौ यत्रेति व्युत्पत्त्या द्विरेफपदेन स्वशक्यरेफद्वयसम्बन्धि भ्रमरपदं लक्ष्यते भ्रमरपदेन च शक्त्या भ्रमररूपस्या-
प्यत इत्येतावतैव सामञ्जस्ये ऽलं द्विरेफपदस्य भ्रमरे परम्परासम्बन्धरूपलक्षणया एवञ्च लक्षितेन लक्षणाज्ञापनमिति लक्षितलक्ष-
णा शब्दार्थोऽप्यस्त्विति वाच्यम् तथा सति द्विरेफमानयेत्यादितः कर्मत्वादौ भ्रमरपदार्थान्वयानुपपत्तेः प्रत्ययानाम्प्रकृत्यर्थान्वित-
स्वार्थबोधकत्वादिति ननु तच्छाब्दबोधे तच्छक्तपदज्ञानत्वेन हेतुत्वाल्लाक्षणिकशाब्दबोधः कथं स्यादित्यत आह किन्त्विति पदा-

न्तरप्रकारकशक्यार्थस्मरणम्प्रति तत्पदस्य सामर्थ्यमित्यस्य सुवचत्वादिति विभावनीयम् यत्र तु शक्या-
र्थस्य परम्परासम्बन्धरूपा लक्षणा सा लक्षितलक्षणेत्युच्यते यथा द्विरेफादिपदे रेफद्वयसम्बन्धो भ्रमरपदे
ज्ञायते भ्रमरपदस्य च सम्बन्धो भ्रमरे ज्ञायते तत्र लक्षितलक्षणा किन्तु लाक्षणिकम्पदन्नानुभावकम् ला-
क्षणिकार्थस्य शाब्दबोधे तु पदान्तरङ्कारणम् शक्तिलक्षणान्यतरसम्बन्धेनेतरपदार्थान्वितस्वशक्यार्थशा-
ब्दबोधम्प्रति पदानां सामर्थ्यावधारणात् वाक्ये तु शक्तेरभावात् शक्यसंबन्धरूपा लक्षणापि नास्ति। ८१॥

न्तरम् समभिव्याहृतं शक्तम्पदम् शक्तिलक्षणेति अन्यतरसम्बन्धेन यदितरपदार्थस्तदन्वितो यः स्वार्थ इत्यर्थः कुमतिः पशुरि-
त्यादि सर्वलाक्षणिकस्थले शाब्दबोधस्यानुभवसिद्धतया लाक्षणिकार्थस्याप्यनुभावकत्वमिति नव्याः ननु शक्यसम्बन्धो न लक्ष-
णा तथा सति वाक्यस्य शक्त्याप्रसिद्ध्या तत्र लक्षणा न स्यादिति मीमांसकाक्षेपमिष्टापत्त्या निराकुरुते वाक्ये त्विति ननु गभीरायान्न-
द्याङ् घोष इत्यादौ नदीपदस्य नदीतीरे लक्षणास्वीकारे गम्भीरपदार्थस्यैकदेशान्वयापत्त्या पदलक्षणाया असम्भवेन वाक्यलक्ष-
णावश्यकीत्यत आह ॥ ८२॥

का॰मु॰ यत्र गंभीरेति क्वचिदिति चैत्रस्य गुरुकुलमित्यादावित्यर्थः स्वीकृतत्वादिति पदभेदेन व्युत्पत्तिभेदात्मकृतेनेत्याशुत्पत्त्यकल्पना शा॰खं॰
टि॰ दितिभावः नदीपदस्येति नच विनिगमनाविरहेण गंभीरपदस्य लक्षणा नदीपदतात्पर्यग्राहकमित्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात्कथ
१८१ नदीपदमात्रे लक्षणाभिधानमिति वाच्यम् प्रत्ययानाम्प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेरुत्तरपदएव लक्षणा यायुक्तत्वा
त् अत्र मीमांसकमतानुयायिनः वाक्यलक्षणायैवोपपत्तौ गंभीरपदस्य तात्पर्यग्राहकत्वकल्पनमयुक्तम् नच वाक्ये शक्त्यभाव
त् शक्यसम्बन्धरूपा लक्षणापि न सम्भवतीति वाच्यम् स्वबोध्यसम्बन्धस्यैव लक्षणापदार्थत्वात् गङ्गायां घोष इत्यादौ गं।
गापदबोध्यस्य प्रवाहस्य सम्बन्धस्तीर इति तत्र लक्षणा गम्भीरायान्नद्यामिति वाक्यस्य बोध्या गम्भीराभिन्ना नदी तत्सम्बन्धस्तीर

यत्र गम्भीरायान्नद्यां घोष इत्युक्तम् तत्र नदीपदस्य नदीतीरे लक्षणा गंभीरपदार्थस्य नद्या सहाभेदान्व
यः क्वचिदेकदेशान्वयस्यापि स्वीकृतत्वात् यदि त्वत्रैकदेशान्वयो न स्वीक्रियते तदा नदीपदस्य गम्भीर।
नदीतीरे लक्षणा गम्भीरपदन्तात्पर्यग्राहकत्वम्॥

९९. इति वाक्येऽपि लक्षणा एवं समासात्मके चित्रगुरिति वाक्येऽपि
चित्रगुपदस्यावयवशक्त्या चित्राभिन्ना गौः स्वबोध्या स्वजन्यबोधविषयस्यैव बोध्यत्वात् तत्सम्बन्धस्य स्वामिनि सत्त्वादित्याहुस्तन्न स्व
बोध्यत्वं हि न स्वजन्यबोधविषयत्वम् गङ्गायाङ्घोष इत्यादौ गङ्गायामित्यस्यापि लाक्षणिकत्वापत्तेरतस्तत्त्वेन बोधकत्वम् वाच्यम्
न च तावतापि निर्वाहः अपभ्रंशस्यापि लाक्षणिकत्वापत्तेरतस्तत्त्वावच्छिन्नायाः शक्ततावच्छिन्ना बोधकता सैव निवेश्या न तथा च क
र्थवाक्यस्य लक्षकत्वम् वस्तुतस्तु स्वबोध्यत्वं यदि स्वजन्यशाब्दबोधविषयत्वन्तदा गङ्गायाङ्घोष इत्यादौ गङ्गापदे लक्षणानुपपत्तिः शम
गङ्गापदेन तत्र प्रवाहशाब्दबोधाजननेन प्रवाहस्य गङ्गापदबोध्यत्वाभावात् किन्तु शक्त्या स्वजन्यज्ञानविषयत्वन्तद्वाच्यम् नच। १८१
शक्तोऽत्यधिकम् समवायेन घटपदस्मारिताकाशस्यापि स्वबोध्यत्वापत्त्या तत्सम्बन्धज्ञानाद्घटपदेन पटादेः शाब्दबोधप्रसङ्गात्।
॥ एवञ्च शक्यसम्ब॥६॥

न्यापेक्षयाशक्यास्वबोध्यसम्बन्धस्यगुरुत्वान्नतस्यलक्षणात्वमिति किन्त्वगम्भीरायान्नद्यामितिसप्तम्यन्तस्यगम्भीरनदीतीरलक्ष-
कत्वेघोषेतादृशतीराधेयताबोधानुपपत्तिः आधेयताबोधकपदाभावात् नामार्थयोर्भेदसम्बन्धेनान्वयस्याव्युत्पन्नतयाधेय
तासम्बन्धेनापितीरस्यघोषादावन्वयासम्भवात् गम्भीरायान्नदीति सप्तमीशून्यस्यतीरलक्षकत्वेसप्तम्यर्थाधेयत्वादौतादृशा-
तीरादेरनन्वयापत्तिः प्रत्ययानाम्प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः गम्भीरायान्नदीतिभागस्यसप्तमीप्रकृतित्वाभावा
त् नचगम्भीरायान्नद्यामिति सप्तम्यन्तस्यगम्भीरनदीतीरवृत्तित्वेलक्षणास्त्वितिशङ्क्यम् तादृशतीरवृत्तित्वस्यघोषादाव
न्वयानुपपत्तेः नामार्थयोर्भेदसम्बन्धेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्सप्तम्यन्तभागस्यतादृशतीरवृत्तौलक्षणानुपगम्यतस्याभेदे-

बहुव्रीहावप्येवं तत्रहि चित्रगुपदादौयद्येकदेशान्वयः स्वीक्रियतेतदागोपदस्यगोमति
लक्षणागवि चित्राभेदान्वयः यदित्वेकदेशान्वयोनस्वीक्रियतेतदागोपदस्यचित्रगोमतिलक्ष
णाचित्रपदन्तात्पर्यग्राहकम् एवमारूढवानरोवृक्षइत्यत्रवानरपदस्यवानरारोहणकर्मणि
लक्षणा आरूढपदन्तात्पर्यग्राहकम् एवमन्यत्रापिबोध्यम् तत्पुरुषेतुपूर्वपदेलक्षणा नत्वादि
॥ राजपुरुषइत्यादौराजपदार्थेनपुरुषपदार्थस्यसाक्षान्नान्वयः॥

नघोषादावन्वयइत्यपिनाभेदेनान्वयबोधेसमानविभक्तिकत्वस्यतन्त्रत्वादित्यास्तांविस्तरः॥ ॥ एवम् अवयवलक्ष
णैवनतु तद्वाक्येलक्षणेत्यर्थः गोपदस्येति प्रत्ययार्थान्वयानुरोधेनोत्तरपदलक्षणायायुक्तत्वादितिभावः गोमति गोस्वामिनि
नस्वीक्रियतइति गोधर्मिकान्वयबोधे गोधर्मिकवृत्तिज्ञानस्यहेतुतायाआवश्यकत्वात् अन्यथाचित्रगुर्जोस्तीत्यादावपित्र
जपदार्थस्यगोस्थानरूपस्यैकदेशगवि चित्रान्वयप्रसङ्गात् यद्यपिघटशून्यमित्यादावेकदेशान्वयोदृश्यते तथापितादात्म्ये
॥ नतथान्वयोनस्वीक्रियतेइतिहृदयम्॥

निपातातिरिक्तेति निपातमव्ययस्याप्युपलक्षकम् तेनचन्द्र इवेत्यादाविवार्थसादृश्येचन्द्रस्यप्रतियोगितयान्वयोपपत्तिः अन्य श॰सं॰
का॰मु॰ निपातातिरिक्तेति निपातमव्ययस्याप्युपलक्षकम् तेनचन्द्रइवेत्यादाविवार्थे भेदेनान्वयवोधः स्यादित्यर्थः साक्षादेव
टि॰ था अव्ययनिपातातिरिक्तनामार्थयोरपिभेदेनान्वयवोधस्वीकारे तथान्वयवोधइति भेदेनान्वयवोधःस्यादित्यर्थःसाक्षादेव
१०२ प्रत्ययार्थमद्वारीकृत्यैवभूतले घटइत्यादावाधेयतासंसर्गेणापि घटभूतलयोरन्वयात्साक्षादित्यस्यापिव्युत्पत्तौ निवेशादिति।
भावः नञ्ः नञर्थान्योन्याभावस्यस्मरणङ्कल्व्यमिति तथाचात्रापिप्रत्ययार्थद्वारैवराजपुरुषयोरन्वयान्नोक्तव्युत्पत्तिविरोधइ
तिभावः परेतुराजपुरुषइत्यादितत्पुरुषेनलक्षणाव्युत्पत्तिवैचित्र्येण स्वत्वादिसंसर्गेणैवराज्ञः पुरुषादावन्वयवोधस्वीकारात्

निपातातिरिक्तनामार्थयोर्भेदेनान्वयवोधस्याव्युत्पन्नत्वात् अन्यथाराजापुरुषइत्यत्रापितथान्वय
वोधःस्यात् घटोनपटइत्यादौघटपटाभ्यांसाक्षादेवनञोऽन्वयान्निपातातिरिक्तेति नीलोघटइत्यादौ।
नामार्थयोरभेदसम्बन्धेनान्वयाङ्गीकारेनेति नचराजपुरुषइत्यादौलुप्तविभक्तेः स्मरणङ्कल्व्यमितिवाच्य
म् अस्मृतविभक्तेरपिततोवोधोदयात् तस्माद्राजपदादौराजसम्वंधिनिलक्षणातस्यपुरुषेणसहा
भेदान्वयः द्वन्द्वेतु धवखदिरौछिन्धीत्यादौधवः खदिरश्चविभक्त्यर्थेद्वित्वप्रकारेणवुध्यते तत्र
नलक्षणा नचसाहित्येलक्षणेतिवाच्यम् साहित्यशून्ययोरपिद्वन्द्वदर्शनात्॥ ९९ अन्यथादशैतेराजमात

ङ्गस्तस्यैवामीतुरङ्गमाइत्यादौतच्छब्देनराज्ञः परामर्शोनस्यात् तस्यैकदेशत्वादित्याहुः द्वन्द्वेतुइतरेतरद्वन्द्वेतुधवखदिरावि
त्यत्रधवत्वङ्खदिरत्वञ्चप्रत्येकन्नोद्देश्यतावच्छेदकम् सुपामुद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यसङ्ख्यावोधकत्वस्याकाशावित्या
दिवाक्येप्रामाण्यापत्तिभियाक्लृप्तत्वेन धवद्वयस्यखदिरद्वयस्यवावोधापत्तेः परन्तुखदिरपदस्यधवखदिरसाहित्याश्रयेलक्ष राम
णोपगम्यते एवञ्चोद्देश्यतावच्छेदकीभूततादृशसाहित्यव्याप्यत्वंनधवद्वयवृत्तिद्वित्वस्यनवाखदिरद्वयवृत्तिद्वित्वस्यापि १०२
तुधवखदिरोभयवृत्तिद्वित्वस्येतिनधवद्वयादेर्वोधइतिमीमांसकमतंशङ्कते नचसाहित्येइति साहित्याश्रयेइत्यर्थः स॰॥

ग०। न्करोमीति प्रतीतेरुपपत्तेः इत्यर्थोपमिनोमीति प्रतीतेरपिसादृश्यज्ञानोत्तरमानसमेवविषयोस्तु नतु विजातीयप्र
मितिरित्यस्वरसादाह अन्यथेति अनुमितेरपीति व्याप्तिज्ञानोत्तरमानसस्यैवानुमिनोमीति प्रतीतिविषयकत्वसम्भवादि
तिभावः तथाचानुमिनोमीत्यनुव्यवसायविषयीभूतानुमितिर्यथाप्रमित्यन्तरन्तथोपमिनोमीतिविलक्षणानुव्यवसायभूतोप
मितिरपीतिभावः ननुगवयोगवयपदवाच्यः गोसदृशत्वादित्यन्ते वेतन्नैवमिति व्यतिरेक्यनुमितिरूपैवोपमितिरस्तूपमिनोमीतिप्र
तीतेरपिशक्तिविधेयकानुमितिविषयत्वेत्याशङ्कान्निराचष्टे नापीति सङ्क्षेपइति नानुमिनोमिनशृणोमिनस्मरामिकि
न्तूपमिनोमीतिप्रतीतेरपिप्रतीत्यन्तरमेवोपमितिरितिभावः॥७९।८०॥ ६ ॥ इतिश्रीमद्रामरुद्रसूरिविरचितायान्दिनकरीत
रङ्गिण्यामुपमानतरङ्गः॥ ६ ॥ ६ ॥ काशीवास्तव्ययन्त्रालयाध्यक्षश्रीगोवर्द्धनप्रेरितश्रीमदुदासीनपण्डितवरस्वरू
पदासशोधितमिदमुपमानखण्डात्मपुस्तकं समाप्तम्॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

॥ इतिमुक्तावलीदिनकरीसहितायारामरुद्रयाउपमानंसमाप्तम् ॥

उपजीव्योपजीवकभावसङ्गतिमभिप्रेत्याह मूले पदज्ञानन्त्विति एवकारार्थकस्य मूलस्थतुशब्दस्यान्यव्यवच्छेदं स्पष्टयति मुक्तावल्याम् ननु ज्ञायमानमिति मौनिश्लोकादावित्यादिना हिताहितादिबोधकविजातीयहस्तचेष्टादेः सङ्ग्रहः अन्यथा पदार्थज्ञानमात्रस्य व्यापारत्वे तत्रापि पदजन्यपदार्थोपस्थितावपि घटकत्वे सप्तम्यर्थः अन्यथा वृत्त्येत्यस्यानुपादानेन ननु तीरे यदि शक्तिस्तदा गङ्गापदात्तीरादेर्बोधेन स्यात्तत्र लक्षणया पदजन्यतीरोपस्थितेरभावादत आह वृत्तिश्चेति अन्यतरसम्बन्धः एकतरात्मकः सम्बन्धः अत्रैव पदजन्यपदार्थोपस्थितावेव सचेति यद्यपीश्वरेच्छाया एकत्वाद्घटशब्दाद्घटो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छा पटेऽप्यस्तीत्यतिप्रसङ्गः एवञ्च गङ्गापदजन्यबोधविषयत्वप्रकारके।

शाब्दबोधप्रकारन्दर्शयति पदज्ञानन्त्विति ननु ज्ञायमानम्पदङ्करणम् पदाभावेऽपि मौनिश्लोकादौ शाब्दबोधात् पदार्थधीरिति पदजन्यपदार्थस्मरणम्व्यापारः अन्यथा पदज्ञानवतः प्रत्यक्षादिना पदार्थोपस्थितावपि शाब्दबोधापत्तेः तत्रापि वृत्त्या पदजन्यत्वम्बोध्यम् अन्यथा घटादिपदात्समवायसम्बन्धेनाकाशस्मरणे जाते आकाशस्यापि शाब्दबोधाप

पदज्ञानन्तु करणन्द्वारन्तत्र पदार्थधीः शाब्दबोधः फलन्तत्र शक्तिधीः सहकारिणी ॥ ८१ ॥ ॐ ॥

त्तेः वृत्तिश्च शक्तिलक्षणान्यतरसम्बंधः अत्रैव शक्तिज्ञानस्योपयोगः पूर्वं शक्तिग्रहाभावे पदज्ञानेऽपि तत्सम्बंधेन स्मरणानुपपत्तेः पदज्ञानस्य हि एकसम्बन्धिज्ञानविधया स्मारकत्वम् शक्तिश्च पदेन सह पदार्थस्य सम्बन्धः स चास्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छारूपः आधुनिके नाम्नि शक्तिरस्त्येव एकादशेऽहनि पिता नाम कुर्यादितीश्वरेच्छायाः सत्त्वात्॥

च्छायास्तीरेऽपि सत्त्वाच्छक्त्यैव तीरबोधोपपत्तेर्लक्षणोच्छेदापत्तिस्तथापि गङ्गापदवाच्यत्वव्यवहारस्तीरेऽभावाद्गङ्गादिपदजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेनेश्वरेच्छैव गङ्गादिपदानां शक्तिस्तीरादिनिष्ठविशेष्यताया गङ्गादिपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितत्वेऽपि न तस्यास्तादृशविषयतात्वेन तादृशप्रकारतानिरूपितत्वमपि तु शुद्धविषयतात्वेनेति नातिप्रसङ्गेन वा लक्षणोच्छेद इति आधुनिके नाम्नि आधुनिकैः पित्रादिभिरेकादशेऽहनि सङ्केतिते नाम्नि इतीश्वरेच्छाया इति एकादशाहकालीनपित्रुच्चारणविषयनामत्वेन सामान्यरूपेणेत्यर्थः॥

तेनदीत्यादिपदेतुसम्प्रदायमतेः स्वरसंहृदि निधायनवीनमतन्दर्शयति नव्यास्त्विनि

आधुनिकसङ्केतितेतु आधुनिकमात्रसङ्केतितेनदीत्याद्यादिपदेतुसम्प्रदायमतेः ... नतद्रूपेष्यपभ्रंशात्मकगगर्यादिपदेशक्तिभ्रमा। नशक्तिरिति। तथासत्याधुनिकसङ्केतितान्नघादिपदाच्छाब्दबोधोनस्यादितिभावः मतद्रूपेष्यपभ्रंशात्मकगगर्यादिपदेशक्तिभ्रमा। लाघवादिति कृतित्वजातेःशक्यतावच्छे। देवबोधइत्यवधेयम् व्याकरणादिति भूसत्तायाम् वर्तमानेलडित्यादिव्याकरणादित्यर्थः कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यनेनाभिहितकर्तरितृतीयावि दितेलाघवादित्यर्थः नचकर्तुरनभिधानादिति अनभिहितइत्यधिकारीयेण ... नतु ईश्वरेच्छानशक्तिः किन्त्विच्छैवतेनाधुनिकसङ्केतिते।

क आधुनिकसङ्केतितेतुन शक्तिरिति सम्प्रदायःनव्यास्तुईश्वरेच्छानशक्तिः किन्त्विच्छैवतेनाधुनिकसङ्केतिते। आधुनिकसङ्केतितेतुन शक्तिरितिसम्प्रदायः नव्यास्तुईश्वरेच्छानशक्तिः किन्त्विच्छैवतेनाधुनिकसङ्केतिते। आधुनिकसङ्केतितेतुन शक्तिरिति सम्प्रदायः तथाहि शक्तिग्रहस्व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च पिशक्तिरस्तीत्याहुः शक्तिग्रहस्तुव्याकरणादितः तथाहि शक्तिग्रहस्व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च वाक्यस्यशेषाद्विवृतेर्वदन्तिसान्निध्यतःसिद्धपदस्यवृद्धाः धातुप्रकृतिप्रत्ययादीनांशक्तिग्रहोव्याकरणाद्भवति वाक्यस्यशेषाद्विवृतेर्वदन्तिसान्निध्यतःसिद्धपदस्यवृद्धाः धातुप्रकृतिप्रत्ययादीनांशक्तिग्रहोव्याकरणाद्भवति

वाक्यस्यशेषाद्विवृतेर्वदन्तिसान्निध्यतःसिद्धपदस्यवृद्धाः धातुप्रकृतिप्रत्ययादीनांशक्तिग्रहोव्याकरणाद्भवति
कचित्सतिबाधकेत्यज्यते वैयाकरणैराख्यातस्यकर्तरिशक्तिरुच्यते चैत्रःपचतीत्यादौकर्त्रासह चैत्र।
स्याभेदान्वयस्तत्रगौरवात्त्यज्यते किन्तुकृतौशक्तिर्लाघवात् कृतिश्चैत्रादौप्रकारीभूयभासते नचकर्तुरन
भिधानाच्चैत्रपदोत्तरन्तृतीयास्यादितिवाच्यम् कर्तृसङ्ख्यानभिधानस्यतत्रतन्त्रत्वात्। सङ्ख्याभिधा।
नयोरयश्चकर्मत्वाद्यनवरुद्धःप्रथमान्तपदोपस्थाप्यः॥ ९ धानादितिभावः तत्रतृतीयायाम् तन्त्रत्वात् प्रयोजक।
त्वात् ननुकर्तृसङ्ख्याभिधानेएवकिम्प्रयोजकत्वमित्याशङ्क्यतत्प्रयोजकन्दर्शयति संख्याभिधानेति चैत्रः पचतितण्डुलङ्।
त्वात् ननुकर्तृसङ्ख्याभिधानेएवकिम्प्रयोजकत्वमित्याशङ्क्यतत्प्रयोजकन्दर्शयति ननुचैत्रइवमैत्रोगच्छतीत्यत्र राम
त्यादौकर्मत्वादिलाक्षणिकप्रथमान्तपदोपस्थाप्यन्तण्डुलादिसुदासायकर्मत्वाद्यनवरुद्धइति ननुचैत्रइवमैत्रोगच्छतीत्यत्रा १७५
त्यादौकर्मत्वादिलाक्षणिकप्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वात् प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वाच्चकिंच्च।
स्यातेनैकवचनत्वरूपेणोक्तायाः सङ्ख्यायाश्चैत्रेऽन्वयःस्यात्कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वात् प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वाच्चकिंच्च।
स्यातेनैकवचनत्वरूपेणोक्तायाः सङ्ख्यायाश्चैत्रेऽन्वयःस्यात्कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वाभावादतआह॥९॥
पक्वमन्नंभुज्यतइत्यादावन्नादौसङ्ख्यान्वयानुपपत्तिः पाककर्मत्वस्यान्नेऽन्वयेऽनकर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वाभावादतआह॥९॥

का॰मु॰ रा॰। ननु तत्र गवयपदवाच्यतावच्छेदकत्वस्य बाधितत्वात् बाधितार्थविषयकत्वेन तस्य भ्रमत्वात्। न तथा विषयसिद्धिरिति समाधत्ते
दि॰रा॰ दृष्टापत्तेरित्यादि सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनमिव वैधर्म्यविशिष्टपिण्डदर्शनमपि क्वचिदुपमितौ करणम् अत्र जलादिवैधर्म्यवती पृ
१७२ थिवीपदवाच्येत्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणं व्यापारः पृथिवी पृथिवीपदवाच्येत्युपमितिरित्याह। इदमुपलक्षणमिति ननु नोपमान
स्य प्रमाणान्तरत्वं गवयो गवयपदवाच्य इत्युक्तानाभिषिक्तस्य चाक्षुषस्यैवोपगमसम्भवात् न च चक्षुर्व्यापारोपरमेप्यतिदेशवा
क्यार्थस्मरणेनोपमितिदर्शनात् न तत्र चाक्षुषत्वसम्भव इति वाच्यम् एवमप्यलौकिकमानसप्रत्यक्षत्वसम्भवेनोपमितेर्विजातीय।

दि॰ वैधर्म्यविशिष्टपिण्डदर्शनङ्करणं जलादिविधर्मगुणवती पृथिवीत्यतिदेशवाक्यार्थस्मृतिर्व्यापारः पृथिवीत्वाव
च्छेदेन पृथिवीपदवाच्यत्वोपमितिः फलमित्यपि बोध्यम् ननूपमानस्य प्रमाणान्तरत्वे मानाभावः न च प्रत्यक्षा।
दिप्रमितिविजातीयप्रमितिकरणत्वात् ------------- तस्य प्रमाणान्तरत्वम् उपमितेः प्रत्यक्षादिप्रमिति
तो विजातीयत्वाभावादिति चेन्न चक्षुरादिव्यापारविरामेपि उपमितेरुत्पादेन चाक्षुषत्वाद्यसम्भवात् नवा मानस
त्वम् मानसोत्तरमनुव्यवसायमानाभावात् उपमिनोमीति प्रतीतेर्विषयत्वात् उपमित्यनन्तरं साक्षात्करोमीति प्रतीतेर
नुदयेन तत्र प्रत्यक्षत्वसत्वे प्रमाणाभावाच्च अन्यथाऽनुमितेरपि मानसत्वापत्तेः नाप्यनुमितिः व्याप्त्यादिज्ञा।
नं विनाप्युदयात् न शाब्दम् पदज्ञानाजन्यत्वात् न स्मृतिः अननुभूतार्थस्य स्मरणायोगादिति संक्षेपः। ७९। ८०॥

((इत्युपमानखण्डं समाप्तम्॥ ६॥

प्रमितित्वे मानाभावादित्याशङ्क्योपमिनोमीत्यनुव्यवसायसाक्षिकीं विलक्षणप्रमितिं व्यव
स्थापयतत्करणत्वेनोपमानस्य प्रमाणान्तरत्वं व्यवस्थापयति नन्वित्यादि साक्षात्करोमीति प्रतीतेरनुदयेनेति ननु लौकिकविषय राम
तेव साक्षात्कारत्वव्यंजिका मनसस्तु बहिर्विषये लौकिकसन्निकर्षाभावेन लौकिकविषयत्वाभावात् उपमितेर्मानसप्रत्यक्षेपि तदुत्तर १७२
न्न साक्षात्करोमीति प्रतीतिसम्भवः व्यञ्जकाभावादन्यथा स्वर्गविषयकालौकिकमानसोत्तरमपि स्वर्गं साक्षा॰॥ छ ॥ छ ॥

आधुनिकसङ्केतितेतु आधुनिकमात्रसङ्केतितेनदीवृद्ध्यादिपदेतुसम्प्रदायमते स्वरसं हृदि निधाय नवीनमतन्दर्शयति नव्यास्त्विति
नशक्तिरिति। तेषामत्याधुनिकसङ्केतितानां घटादिपदाच्छाब्दबोधानस्यादितिभावः मतद्वयेप्यपभ्रंशात्मकगागर्यादिपदे शक्तिभ्रमा।
देवबोधइत्यवधेयम् व्याकरणादिति भूसत्तायाम् वर्त्तमानेलडित्यादिव्याकरणादित्यर्थः लाघवादिति कृतित्वजातेः शक्यतावच्छे।
दकत्वेलाघवादित्यर्थः नचकर्त्तुरनभिधानादिति अनभिहितइत्यधिकारीयेण कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यनेनाभिहितकर्त्तरितृतीयावि

आधुनिकसङ्केतितेतु न शक्तिरिति सम्प्रदायः नव्यास्तु ईश्वरेच्छा न शक्तिः किन्त्विच्छैव तेनाधुनिकसङ्केतिते।
पि शक्तिरस्तीत्याहुः शक्तिग्रहस्तु व्याकरणादितः तथाहि शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च
वाक्यस्य शेषाद्विवृत्तेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः धातुप्रकृतिप्रत्ययादीनां शक्तिग्रहो व्याकरणाद्भवति
क्वचित्सति बाधके त्यज्यते वैयाकरणैराख्यातस्य कर्त्तरि शक्तिरुच्यते चैत्रः पचतीत्यादौ कर्त्रा सह चैत्र।
स्याभेदान्वयस्तत्र गौरवात्त्यज्यते किन्तु कृतौ शक्तिर्लाघवात् कृतिश्चैत्रादौ प्रकारीभूय भासते नच कर्त्तुरन
भिधानाच्चैत्रपदोत्तरं तृतीया स्यादिति वाच्यम् कर्तृसङ्ख्यानभिधानस्य तत्र तन्त्रत्वात्। सङ्ख्याभिधा।
नयोगश्च कर्मत्वाद्यनवरुद्धः प्रथमान्तपदोपस्थाप्यः॥

धानादितिभावः तत्र तृतीयायाम् तन्त्रत्वात् प्रयोजक।
त्वात् ननु कर्तृसङ्ख्याभिधान एव किम्प्रयोजकइत्याशङ्क्य तत्प्रयोजकन्दर्शयति सङ्ख्याभिधानेति चैत्रः पचति तण्डुलमि।
त्यादौ कर्मत्वादिलाक्षणिकप्रथमान्तपदोपस्थाप्यतण्डुलादिव्युदासाय कर्मत्वाद्यनवरुद्ध इति ननु चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यत्रा
ख्यातेनैकवचनत्वरूपेणोक्तायाः सङ्ख्यायाश्चैत्रेऽन्वयः स्यात्कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वात् प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वाच्च किञ्च।
पक्वमन्नं भुज्यत इत्यादावन्नादौ सङ्ख्यान्वयानुपपत्तिः पाककर्मत्वस्यान्नेऽन्वयेऽनकर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वाभावादत आह॥१॥

ताभ घटत्वादेरवच्छेदकत्वे मानन्तया कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीत्या कम्बुग्रीवादिमत्त्वेनिरूक्तावच्छेदकत्वानवगाहनात्कथन्तस्य तादृशावच्छेदकत्वन्तत्प्रतीतिगोचरइति घटो नास्तीति वदियमपि स्वरूपसम्बन्धरूपमेवावच्छेदकत्वंकम्बुग्रीवादिमत्त्वेऽवगाहत इतितद्दूलाद्गुरुरपि भवत्यवच्छेदः प्रतियोगितापाद इति ग्रन्थकृतात्पर्यन्तेन न च गुरुधर्मस्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वस्यबाधादुक्तप्रतीतौस्तावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता संबंधेनैव प्रतियोगिनोऽभावे अन्वयोऽभ्युपेयतो घटो नास्तीत्यादौ तुलाघवाद्घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितासंबंधेनैव घटादेरन्वयोऽभ्युपगन्तु।

ऽ. घनगर्जितेन मेघानुमितिस्थलेऽव्याप्त्यापत्त्या सिषाधयिषामात्रस्य पक्षतात्वन्निषेधयति सिषाधयिषा मात्रन्न पक्षतेति मेघानुमानात् मेघानुमिते अत एव वक्ष्यमाणदूषणादेव सिषाधयिषाविरहरूपविशेषणस्य प्रयोजनमाह सिद्धौसत्यामिति अत इति अत्रानुमितिनिर्वाहकपक्षता सिद्ध्यर्थमितिभावः तत्र सिषाधयिषायां सत्यामसत्यामपीति सत्यासुभयाभावप्रयुक्तस्यासत्यांविशेष्याभावमात्रप्रयुक्तस्योक्तविशिष्टाभावस्य सत्त्वादितिभावः सिद्धौ सत्यामसत्यां चेति सत्यांविशेषणाभावमात्रप्रयुक्तस्यासत्यान्तूभयाभावप्रयुक्त

मु०। सिषाधयिषामात्रन्न पक्षता विनापि सिषाधयिषां घनगर्जितेन मेघानुमानात् अत एव साध्यसन्देहोपि न पक्षता विनापि सन्देहन्तदनुमानात् सिद्धौ सत्यामपि सिषाधयिषासत्त्वेऽनुमितिर्भवत्येव अतः सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धौ विशेषणं तथा च यत्र सिद्धिर्नास्ति तत्र सिषाधयिषायां सत्यामसत्यामपि पक्षता यत्र सिषाधयिषास्ति तत्र सिद्धौ सत्यामसत्यापि पक्षता यत्र सिद्धिरस्ति सिषाधयिषा च नास्ति तत्र न पक्षता सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्याविशिष्टाभावस्य सत्त्वादितिभावः सिद्धेः सत्त्वादिति सिद्धेः सत्त्वेन तदभावरूपपक्षताया अभावादिति ११ इष्टसिद्धेः सत्त्वात्॥ ६ ॥
भावः सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यञ्च सिद्धावेककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वम् तेन सिषाधयिषाकालीनसिद्धेः कालिकसम्बन्धेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टसत्त्वेपि न क्षतिः॥ ११ मुचितमितिवाच्यम् समानाकारकप्रतीत्या एकत्र प्रतियोग्यंशे प्रकारभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गावगाहित्वमपरत्र तादृशधर्मावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गावगाहि त्वमिति कल्पनस्यानुचितत्वेन लाघवादुभयत्रैव प्रतियोगिविशेषणीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गावगाहिताकल्पनस्यैवउचितत्वेन गुरुधर्मस्यनावच्छेदकत्वमित्यत्रैव प्रमाणदौर्लभ्यं प्रतीत्यनुरोधेनैवभ्रवच्छेदकतासिद्धेरुपगन्तव्यत्वादितिध्येयम् ननु प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणे गुरुधर्मा

का॰मु॰ रा॰०वच्छिन्नसाध्यकव्याप्त्यंशे केवलसम्भवति।गुरुधर्मस्य साध्यतावच्छेदकताया असम्भवादिति कथमेतदिति चेन्न स्वरूपसंबंधरूपावच्छे
दि॰रा॰ दकताया एव गुरुधर्मे प्राचीनैरंगीकारात् साध्यतावच्छेदकताविषयताविशेषरूपत्वेन गुरुधर्मस्यापि तत्सम्भवादिति हृदयम् पक्षवृत्तित्वमि
१४७ त्यत्रेतीति मूले किमुत्तरं इतिपूरणीयम् तथाच पक्षवृत्तित्वघटकम्पक्षत्वं यज्जिज्ञासाविषय इति हेतुस्तत्पक्षत्वमाहेत्यर्थः नन्वेतावता कासङ्ग॰
तिः प्रदर्शितेत्याशङ्कायामाह तथाचेति ननु परामर्शनिरूपणानन्तरम्पक्षतानिरूपणे भवतूपोद्घातसङ्गतिः व्याप्तिनिरूपणाव्यवहितो
त्तरम्पक्षतानिरूपणे कासङ्गतिरित्यत आह व्याप्तिनिरूपितेत्यादि एककार्यकारित्वं एककार्यप्रयोजकत्वं प्रयोजकत्वञ्च कारणकारण।

दि॰ परामर्शरूपकारणसत्त्वे सिद्धिरूपविरोधिसत्त्वेयद्यनुमित्सा स्यात्तदा तस्या उत्तेजकत्वम्वाच्यन्न चैतत्सम्भवतीत्याशङ्कते ननु
यत्रेति परापर्शानन्तरम्परापर्शद्वितीयक्षणे ततः सिद्ध्युत्पत्तिर्द्वितीयक्षणे क्रमेण अव्यवधानेन एवमन्यत्रापीति यत्रपरामर्श

मु॰। ननु यत्र परामर्शानन्तरं सिद्धिः ततः सिषाधयिषा तत्र सिषाधयिषाकाले परामर्शनाशान्नानुमितिः यत्र सि
द्धिपरामर्शसिषाधयिषाः क्रमेण भवन्ति तत्र सिषाधयिषाकाले सिद्धेर्नाशात्प्रतिबन्धकाभावादेवानुमितिः यत्र
सिषाधयिषासिद्धिपरामर्शास्तत्र परामर्शकाले सिषाधयिषैव नास्ति एवमन्यत्रापि सिद्धिकाले परामर्शकाले च
न सिषाधयिषा योग्यविभुविशेषगुणानां यौगपद्यनिषेधात्॥ ९९ सिषाधयिषासिद्धयः क्रमेण भवन्ति एवं सिद्धिसिषाध
यिषापरामर्शाः एवं सिषाधयिषापरामर्शसिद्धयस्तत्रेत्यर्थः सिद्धिकाले परामर्शकाले चेति सिद्धिपरामर्शोभयक्षण इत्यर्थः॥९॥

तावच्छेदकसाधारणम् तेनानुमितौ पक्षतायाः कारणत्वेपि व्याप्तेर्विषय विधया कारणतावच्छेदकत्वेपि च न क्षतिः अत एव सद्धेतुनिरू
पणानन्तरं हेत्वाभासनिरूपणेप्येककार्यकारित्वसङ्गतिप्रदर्शनं दीधितिकृतां सङ्गच्छते स्वोक्तसद्धेतोः परामर्शेनानुमितेर्जननात् परोक्तम
निर्हेतोर्दुष्टत्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकनिरासद्वाराऽनुमितावुपयोगाच्च वस्तुतस्तूपोद्घातोपि व्याप्तिनिरूपितासङ्गतिर्भवत्येव तदभिधानानन्त
राभिधानाप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वस्यैव तन्निरूपितत्वसङ्गतित्वात् व्याप्तिनिरूपणानन्तरमप्येकपरामर्शविषयत्वेन प राम
क्षवृत्तित्वस्मरणे वृत्तित्वघटकं किं पक्षत्वमिति जिज्ञासोत्पादसम्भवात् अत एव पक्षतानिरूपणानन्तरम्परामर्शस्य कारणताव्यवस्थाप १४७
नेदीधितिकृतानुमितिलक्षणोपोद्घातस्य पक्षतानानि॥

टी॰ रूपितसङ्गतित्वमुपपादितं गदाधरभट्टाचार्यैरिति ध्येयम् स्पष्टतयेति सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावो यत्र स पक्ष इत्युक्त्याप्य
र्थात्तादृशाभावः पक्षतेति लाभसम्भवात्स्पष्टतयेत्युक्तम्। अव्याप्त्यापत्त्येति पक्षे पक्षताभावापत्त्येत्यर्थः न च सिषाधयिषाविरहविशि
ष्टसिद्धेः समवायेन पुरुषे सत्त्वे पि पक्षे न तदभावसत्त्वात्पक्षतापत्तिरिति वाच्यम् विशेष्यतासम्बन्धेन वर्त्तत इति तद्ध्येयात् अत इतीति
चतुर्थ्यन्तात्तसिरिति भावः एककालेति एकक्षणेत्यर्थः तेन न स्थूलकालमादायातिप्रसङ्गः विरोधिसत्त्वे प्रतिबन्धकसत्त्वे

दि॰ कथमिति किमर्थमित्यर्थः इति प्रत्यक्षमिति अनुमितीष्टसाधनताविषयकमिति शेषः प्रत्यक्षोत्पत्तेः पूर्वमनुमितीष्ट।
साधनताधीस्वीकारे इच्छासामग्र्याप्रतिबन्धात्प्रत्यक्षमेव न स्यात् यादृशयादृशेति घटानुमितिर्जायतामितीच्छासत्त्वे पि

सु॰ तत्कथं सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धेर्विशेषणमिति चेन्न यत्र वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतो वह्नि
मानिति प्रत्यक्षं स्मरणं वा ततः सिषाधयिषा तत्र पक्षतासम्पत्तये तद्विशेषणस्यावश्यकत्वात् इदन्तु बो।
ध्यम् यादृशयादृशसिषाधयिषासत्त्वे सिद्धिसत्त्वे यल्लिङ्गकानुमितिस्तादृशतादृशसिषाधयिषाविरहवि
शिष्टसिद्ध्यभावस्तल्लिङ्गकानुमितौ पक्षता॥ १ पर्वतो वह्निमानिति सिद्धिसत्त्वे वह्निमानित्यनुमित्युत्पत्तेः पर्व
तो वह्निमानिति सिद्धिसत्त्वे पि तदिच्छाबलात्तादृशानुमित्यापत्तिरत उक्तम् सिद्धिसत्त्व इति इदञ्चोत्तेजकेच्छादिव्यक्तेः प
रिचायकं रूपम् उत्तेजकत्वन्तु तत्तद्व्यक्तित्वेनैवेति बोध्यम्॥ १ अनुमित्सा स्यात् अनुमित्सा वर्त्ततेत्यर्थः तदेति अन्यथा परामर्शा
भावे नुमितेरेवानुत्पत्त्या सिषाधयिषाया उत्तेजकत्वकल्पने बीजाभावात्प्रतिबन्धकसत्त्वे कार्योत्पादार्थमेवोत्तेजकस्य कल्पनीयत्वात् सिद्ध्य
सत्त्वे प्रतिबन्धकाभावादेव कार्योत्पादसम्भवे नोत्तेजकस्यैवानपेक्षितत्वात् सिषाधयिषाभावे धर्मिणः सत्त्वे न कस्योत्तेजकत्वं कल्पनीयमिति
भावः सिद्धिमात्रकाले परामर्शमात्रकाले च सिषाधयिषायास्सम्भवात् सिद्धिकाल इत्यादिमूलमसङ्गतमतो व्याचष्टे सिद्धौति ननु वह्निमानिति प्र
त्यक्षानन्तरं सिषाधयिषैव न सम्भवति इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वादिष्टसाधनताज्ञानस्य तादृशप्रत्यक्षात्पूर्वमेवोपगमे प्रत्यक्षमेव न सम्भ
वति बलवदिच्छासामग्र्याप्रतिबन्धात् प्रत्यक्षानन्तरन्तदुपगमे सिषाधयिषाक्षणे प्रत्यक्षमेव न तिष्ठतीत्याशङ्क्य॥

ज्ञानाभावेप्युत्पन्न॥ त्रु·पं·४॥

इच्छासत्त्वेपीत्यादि समुच्चयार्थकम् पूर्वोक्तरीत्या पूर्वपक्षिणाप्युक्तरूपमिति यद्यपीच्छासत्त्वे सिद्धिसत्त्वे अनुमितिरित्यनन्तरतत्तद्व्यक्तित्वेन विशेषेच्छा

का·सु· रा· निरासाय शेषम्पूरयति अनुमितीत्यादि प्रतिवाचकरूपमिति यद्यपीच्छासत्त्वे सिद्धिसत्त्वे अनुमितिरित्यनन्तरतत्तद्व्यक्तित्वेन विशेषेच्छा

दि·रा· व्यक्तीनां ज्ञानसम्पादनमित्यर्थः तत्तद्व्यक्तित्वेनैवेच्छैव कारणानुमितिमित्यनन्तभावस्योत्तेजकतावच्छेदककोटिकाप्रवेशोव्यवृद्धिश्चयते नतु

१४८ किञ्चिद्ज्ञानं जायतामितीच्छैवनसम्भवति सिद्धेर्वस्तुनिरिच्छानुत्पत्तेर्यत्किञ्चिद्ज्ञानस्य सिद्धत्वात् नचसिद्धेपि सिद्धत्वेनाज्ञानदशा।

यामिच्छादर्शनान्नानुपपत्तिरितिवाच्यम् सिद्धत्व ज्ञानादिव्यक्ताविच्छानुत्पत्त्याज्ञानादिव्यतिरिक्तस्थल एवसिद्धत्वज्ञानमप्रतिबन्धकं।

दि· तेन तत्तदिच्छायाउत्तेजकत्वेन यत्किञ्चिज्ज्ञानमित्यस्यैतदुत्तरकालीनमित्यादिः अन्यथायत्किञ्चिज्ज्ञानस्यसर्वदासि

द्धत्वेनतद्रूपेणेच्छाविरहात् नानुमितिरिति नानुमित्यापत्तिरित्यर्थः तदिच्छायास्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकत्वानभ्युपगमाद्दिति।

भावः नन्वयत्किञ्चिज्ज्ञानञ्जायतामित्येतादृशेच्छाकालेसिद्धिसत्त्वेप्यनुमितिर्भवत्येवेतिवाच्यम् अनुमितिसामग्रीसत्त्वेऽ

मू· तेन सिद्धिपरामर्शसत्त्वे यत्किञ्चिज्ज्ञानञ्जायतामितीच्छायामपिनानुमितिः वह्निव्याप्यधूमवा

न्पर्वतोवह्निमानिति प्रत्यक्षसत्त्वेप्रत्यक्षातिरिक्तज्ञानञ्जायतामितीच्छायान्तुभवत्येव॥ ६ ॥

त्मादिविषयकयत्किञ्चिज्ज्ञानसादिसामग्रीसत्त्वनियमेन यत्किञ्चिमानसाद्युत्पत्त्यैवतादृशेच्छाविषयसिद्धेः तत्रानु

मित्युत्पत्ताविष्टापत्त्यसम्भवात् नन्वनुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनानुगतरूपेणैवोत्तेजकत्वम्वाच्यम् तावतैवयत्किंचि

ज्ज्ञानञ्जायतामितीच्छावारणसम्भवान्नतु तत्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकत्वङ्कल्प्यम् गौरवादित्यतआह वह्निव्याप्येति प्र

त्यक्षातिरिक्तंज्ञानमित्यस्यशाब्दसामग्र्यसत्त्वइत्यादिः॥ ६ ज्ञानादौनुमितिमात्रविरोधीतिसिद्धान्तात् अतएवोक्तंसिद्धेरिच्छा

विरहादिति तत्रतत्रग्रन्थकृद्भिरित्यतोव्याचष्टे एतदुत्तरकालीनेति अनुमितिसामग्रीसत्त्वइति अनुमितिसामग्र्यभावेतादृशे।

च्छावलादनुमितावीष्टापत्तिरेवनसम्भवति तत्सत्त्वेपरामर्शादिमत्त्वेनात्मनोमानससामग्रीसत्त्वेनस्वोत्पत्त्यापीच्छायाविषयसि

द्धा अनुमित्युत्पादासम्भवायादृशेच्छाया अनुमितिं विनानविषय॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

ननुवह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतोवह्निमानिति प्रत्यक्षानन्तरं वह्नेः प्रत्यक्षात्मकं ज्ञानं
रा॰ यत्सिद्धिस्तादृशेच्छाया एवोत्तेजकत्वोपगमादितिभावः ननुवह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतोवह्निमानिति प्रत्यक्षानन्तरं वह्नेः प्रत्यक्षात्मकं ज्ञानं यत्सिद्धिस्तादृशेच्छाविषयसिद्धिसम्भवादित्याशङ्कानिरासाय घु
जायतामितीच्छाबलेनवह्नेर्नानुमितिः सम्भवति वह्निविषयकशाब्दबोधेनापि तादृशेच्छाविषयसिद्धिसम्भवादित्याशङ्कानिरासायघु रयति शाब्दसामग्र्यसत्वदूत्यादिरिति तथाच तदानींवह्नेश्शाब्दसम्भवेनानुमित्यै वेच्छायाविषयसिद्धिर्भवतीत्यभिप्रायः तदिच्छाव्य

दि॰ शाब्दसामग्रीसत्वेशाब्दबोधेनैवेच्छाविषयसिद्धिसम्भवात् भवत्येवेत्यनुमितिरित्यनेनसंबध्यते तथाचानुमि।
तित्वप्रकारकेच्छात्वेनोत्तेजकत्वेतत्रानुमितिर्नस्यादितिभावः तल्लिङ्गकत्वप्रवेशस्यफलमाह एवमित्यादिना नानु
मितिरिति इच्छायास्तत्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकतया तदिच्छाव्यक्तेरनुत्तेजकत्वादितिभावः इदन्तुबोध्यम् वर्वतेवह्नि।

मु॰ एवंधूमपरामर्शसत्वेआलोकेनवह्निमनुमिनुयामितीच्छायामपिनानुमितिः सिषाधयिषा।
विरहकालेयादृशसिद्धिसत्वेनानुमिति स्तादृशीसिद्धिर्विशिष्यैवतदनुमितौप्रतिबन्धिकावक्त
व्या तेनपर्वतस्तेजस्वीपाषाणमयोवह्निमानिति ज्ञानसत्वेप्यनुमितेर्नरोधः॥ ॥

नुमितिर्जायतामित्याद्यनुगतेच्छानाम्पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यकत्वप्रकारतानिरूपितवह्निविधेयकत्वप्रकारता
शाल्यनुमितिगोचरेच्छात्वेनानुगतरूपेणैवोत्तेजकत्वम्प्रत्यक्षातिरिक्तज्ञानञ्जायतामित्याद्यनुगतेच्छानान्तुत
त्तद्व्यक्तित्वेननतुसकलेच्छानान्तत्तद्व्यक्तित्वेनगौरवादिति॥ ॥ १ त्केरितिधूमपरामर्शकालीनायाआलोकेनवह्नि
मनुमिनुयामितीच्छाव्यक्तेरित्यर्थः अनुत्तेजकत्वादिति पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यकवह्नित्वावच्छिन्नलिङ्गकानुमितिप्रतिबन्ध
कताया अनुत्तेजकत्वादित्यर्थः तादृशप्रतिबन्धकतानिरूपितावच्छेदकतावदभावाप्रतियोगित्वादितियावत्॥ ॥

का·सु· रा॰ अनुमितिगोचरेच्छात्वेनेति अनुमितित्वावच्छिन्नविधेयकेत्युक्तौ पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकज्ञानं मे जायतामित्यादिभानासङ्गत्या
दि·रा· पत्तिरिति तत्परित्यागः न चैतादृशेच्छाया उत्तेजकत्वेपि सिद्धिसत्वे पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकप्रत्यक्षादिसामग्रीकालेपि तादृशेच्छाबलात्ता
१५९ दृशानुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् प्रत्यक्षोद्देश्यत्वविधेयत्वयोरप्रामाणिकत्वात् न चैवमनुमितिगोचरत्वनिवेशोपि व्यर्थः तादृशेच्छाया अनुमि
तिमात्रविषयकत्वादिति वाच्यम् पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकप्रत्यक्षं जायतामिति हि प्रत्यक्षेच्छाबलादनुमित्यापत्तिवारणाय तदावश्यकत्वा
त् न चैवमपि शाब्दबोधेप्युद्देश्यत्वविधेयत्वयोरङ्गीकारात्तादृशेच्छाबलात्तादृशशाब्दसामग्रीसत्वेपि सिद्धिसत्वे अनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम्
पर्वतो वह्निमानिति शाब्दबोधे पर्वते वह्निमत एव तादात्म्येन प्रकारतया पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताया
असत्वात् तादृशवह्निविधेयताकत्वप्रकारताशालि अनुमितिविषयकेच्छाविषयकेच्छात्वेनैवोत्तेजकतायाः स्वीकरणीयत्वात् अ
थैवमपि पर्वते वह्निमतस्तादात्म्येन साध्यतायां पर्वते वह्निमद्विधेयकशाब्दसामग्रीदशायां सिद्धिसत्वेपि पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानि
रूपितवह्निमत्त्वावच्छिन्नविधेयताशालिज्ञानं जायतामितीच्छाबलात्पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकानुमित्यापत्तेरिति चेन्न शाब्दबोधे
प्युद्देश्यताविधेयतयोरुपगमेप्य तादृशेच्छानामपि वह्निविधेयकानुमितिस्थले तत्तद्व्यक्तित्वेनैवोत्तेजकतायाः स्वीकरणीयत्वाल्लघूपा
यासम्भवस्थल एव गौरवस्य स्वीकर्तुमनुचितत्वात् वस्तुतस्तु शाब्दबोधे विधेयत्वादिकमप्रामाणिकमेव अनुमितावेव तदङ्गीका
रस्यावश्यकः अन्यथा पर्वतो वह्निमानित्यनुमितेस्तात्पर्येण पर्वतमनुमिनोमीत्यादिप्रयोगापत्तेरनुमितेर्विधेयत्वादिमत्त्व एवान्य
त्र द्वितीयाया विषयित्वार्थकत्वेप्यनुमित्यर्थकधातुसमभिव्याहारे विधेयत्वस्य द्वितीयार्थतामुद्देश्यत्वस्य सप्तम्यर्थतामुपगम्य तादृश
प्रयोगवारणसम्भवात् न च प्रकारित्वमेव तत्र द्वितीयार्थोऽस्तु तावतापि पर्वतमनुमिनोमीति प्रयोगवारणसम्भवादिति वाच्यम्।
तथापि पर्वतत्वमनुमिनोमीत्यादिप्रतीत्यापत्तेः अत एवोक्तं गदाधरभट्टाचार्यैरनुमित्यर्थकधातुयोगे विधेयत्वं वा द्वितीयार्थ इति शा
ब्दार्थकधातुयोगे तु विषयित्वस्य द्वितीयार्थत्वेपि न क्षतिः यदि तु पर्वतं शृणोमीति प्रयोगापत्तिः पर्वतविशेष्यकशाब्दस्यापि पर्वतविशे राम
ष्यकत्वादिति विभाव्यते तदा द्वितीयान्तपदसमभिव्याहारस्थले तादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारितैव द्वितीयार्थोस्तु अतिरिक्ता १५९
नोपादाना श्री०॥श्री०॥

गा॰ अन्यथैतेन वह्निमत्त्वं शृणोमीति प्रयोगः इति ध्येयम्। अथैवमपि धूमपरामर्शमात्रदशायामप्येतेनोद्देश्यतानिरूपितवह्निवि
धेयताकालोकलिङ्गकानुमितिर्जायतामितीच्छाबलाद्धूमलिङ्गकवह्न्यनुमित्यापत्तिः तादृशेच्छायामपि तादृशसाध्यवि
धेयकत्वप्रकारकत्वादनुमितिविषयकत्वाच्च न च किञ्चिल्लिङ्गकत्वाप्रकारकत्वमपीच्छाविशेषणं देयमतो न तादृशेच्छा
बलाद्धूमलिङ्गकानुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् तथा सति तादृशवह्निविधेयताकधूमलिङ्गकानुमितिर्जायतामितीच्छासत्त्वेऽपि धूमलि
ङ्गकवह्न्यनुमितिर्न स्यात् न च तद्धर्मावच्छिन्नलिङ्गकानुमितौ तदन्यधर्मावच्छिन्नलिङ्गकत्वानुप्रकारकेच्छोत्तेजिका
वाच्येति धूमलिङ्गकत्वप्रकारतायास्संग्रहे भिन्नभिन्नलिङ्गकत्वप्रकारकेच्छायावारणञ्च सम्भवतीति वाच्यम्। एवमपि
तादृशवह्निविधेयताकधूमलिङ्गकानुमितिरालोकलिङ्गकानुमितिश्च जायतामितीच्छाबलाद्धूमलिङ्गकानुमितेरशक्यो
पपादनत्वादिति चेत् मैवं तद्धर्मावच्छिन्नलिङ्गकानुमितौ निरुक्तवह्निविधेयकत्वप्रकारतानिरूपिततद्धर्मावच्छिन्नलिङ्गक
त्वप्रकारकत्वानिरूपितानुमितिनिष्ठविशेष्यताशालित्वेनैवोत्तेजकत्वस्योपगन्तव्यत्वात् उक्तसमूहालम्बनेच्छायान्त्वनुमितौ
विशेष्यताद्वयमेका धूमलिङ्गकत्वप्रकारतानिरूपिता अपरा चालोकलिङ्गकत्वप्रकारतानिरूपिता समूहालम्बने प्रकारताभे
देनैव विशेष्यताभेदात् अन्यथा वृक्षः कपिसंयोगवांस्तदभाववांश्चेति समुच्चयस्य वृक्षः कपिसंयोगी न वेति संशयस्य भेदो न स्यात् एक
धर्मावच्छिन्नविशेष्यकसमूहालम्बनेऽपि प्रकारताभेदेन विशेष्यताभेदः संशये चोभयप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यतैवेत्येव तयोर्वै
लक्षण्यात् इत्थञ्च धूममात्रलिङ्गकानुमितित्वमेवैतादृशेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावकार्यतावच्छेदकं वाच्यम् अन्यथा धूमा
लोकोभयपरामर्शाभ्यां धूमलिङ्गकत्ववदालोकलिङ्गकानुमितिर्जायतामित्येकविशिष्टापरवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानबलात्तादृशा
नुमाने वह्न्यनुमितावुक्तसिद्ध्यभावस्य व्यभिचारापत्तेः अथवा किञ्चिल्लिङ्गकत्वाप्रकारकत्वमेवेच्छाविशेषणमुपादेयम्।
धूमलिङ्गकत्वप्रकारकेच्छायाः पृथगेवोत्तेजकत्वस्य कल्पनीयतया तदसंग्रहो न दोषायेति कृतम्पल्लवितेन॥ ६॥ ६॥

का॰सु॰ रा॰। यादृशसिद्धिसत्वेपर्वतोवन्हिमानित्यनुमितिः तादृशसिद्धिः तादृशानुमितौप्रतिबन्धिकेत्युक्तौतादृशानुमितौपर्वतोवन्हिमानित्या
दि॰ग॰ कारकसिद्धेरपिप्रतिबन्धकत्वन्नस्यात् तादृशसिद्धिसत्वेपिसिषाधयिषयानुमित्युत्पादादत उक्तम् सिषाधयिषेत्यादि पर्वतत्वावच्छिन्ने
१५५ दि॰ सिषाधयिषाकालेपर्वतोवन्हिमानितिसिद्धिसत्वेपिपर्वतोवन्हिमानित्यनुमित्युत्पन्नेस्तादृशसिद्धेर्नतादृशानुमितिम्प्र
तिप्रतिबन्धकत्वंस्यादत उक्तं सिषाधयिषाविरहकाल इति विशिष्येति पर्वतोवन्हिमानित्यनुमितौ पर्वतत्वावच्छिन्न
विशेष्यतानिरूपितवन्हित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वेनप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमित्यर्थः तत्प्रयोजनमाह तेने
ति सिद्धिरेवेत्येवकारेणसामानाधिकरण्येनसिद्धिव्यवच्छेदः सामानाधिकरण्येनानुमितिम्प्रतित्विति। सामान्याधिकरण्य
मात्रेणानुमितिम्प्रतीत्यर्थः अन्यथावच्छेदकावच्छेदेनानुमितेरपिसामानाधिकरण्यावगाहितयातद्व्यवच्छेदाय

मू॰ परंतु पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनसाध्यसिद्धावपि तदवच्छेदेनानुमितेर्दर्शनात् पक्षताव
च्छेदकावच्छेदेनानुमितिम्प्रतिपक्षतावच्छेदकावच्छेदेनसाध्यसिद्धिरेव प्रतिबन्धिका पक्षताव
च्छेदकसामानाधिकरण्येनानुमितिम्प्रतितुसिद्धिमात्रंविरोधि इत्यनुबोध्यम्॥ ६ ॥ ६ ॥

नीतेः सिद्धिमात्रमिति पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकनिश्चयत्वेन विरोधित्वमित्यर्थः उपाध्यायास्तु सिषाधयिषा।
विरहविशिष्टस्यसिद्धिप्रत्यक्षसामग्र्योरन्यतरस्याभावः पक्षतातेनसिद्धिकालेसमानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीका राम
लेचनानुमित्यापत्तिरित्याहुस्तद्दूषयितुम्प्रत्यक्षसामग्र्यभावस्यपक्षताकुक्ष्यप्रवेशेप्रत्यक्षसामग्रीकालेकथन्नानुमिति १५०
रित्युत्कटशिष्यजिज्ञासानुत्पादार्थम्प्रथमतः स्वसिद्धान्तमाह। इत्यनुबोध्यमित्यादिना॥ “तिसिषाधयिषाविरह इत्यादिकम्परि
चायकमात्रं अन्यथाविशेष्येत्यस्यवैयर्थ्यापत्तेरितिभावः भिन्नविषयक प्रत्यक्षसामग्रीसत्वेपिसिषाधयिषांविनैवानुमित्युत्पादात् प्र॰॥

रा० प्रत्यक्षसामग्रीत्यस्य समानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीपरतां दर्शयति तेनेति ननु वह्न्यादौ चक्षुस्सन्निकर्षदशायां वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति ज्ञानवतो वह्नेः प्रत्यक्षेणानुमितिर्निमित्तेनैव मूलेकुतो नोक्तं किं संशयोत्तरप्रत्यक्षस्थलानुरोधेनेत्याशङ्कां निरसितुमाह एतादृशेति। तद्विषये प्रत्यक्षविषये विषयित्वसम्बन्धस्यार्थः तस्य चानुमितावन्वयः तथाच प्रत्यक्षविषयसाध्यविषयिकानुमिति सामग्रीप्रदर्शनार्थमित्यर्थः स्वातन्त्र्येणेति प्रत्यक्षसामग्र्यनन्तर्गतत्वेनेत्यर्थः प्रयासापत्तेरिति एकसामग्रीप्रदर्शनेनैवोभयसामग्रीप्रदर्शनोपपत्तौ पृथक्सामग्रीप्रदर्शनस्यानुचितत्वादिति भावः। ननु पक्षताकुक्षिप्रविष्टत्वेन प्रतिबन्धकत्व एव लाघवम् एकप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेरित्याशङ्कां निरा

दि० संशयोत्तरप्रत्यक्षं प्रति हेतुभूतस्य विशेषदर्शनस्य सत्त्वादिति भावः एतादृशप्रत्यक्षसामग्रीविशेषपर्य्येन्तानुधावनं च तद्विषयेऽनुमितिसामग्रीसम्पत्तिप्रदर्शनार्थं स्वातन्त्र्येणानुमितिसामग्रीप्रदर्शनेन प्रयासापत्तेः स्वातन्त्र्येणेति ननु

मु० यत्रायम्पुरुषो नवेति संशयानन्तरम्पुरुषत्वव्याप्यकरादिमानयमिति ज्ञानम् तत्रासत्यामनुमित्सायाम्पुरुषस्य प्रत्यक्षम्भवति न त्वनुमितिः अतोऽनुमित्साविरहविशिष्टसमानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीकामिनीजिज्ञासादिवत्स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धिका॥ ९ पक्षताकुक्षिप्रविष्टत्वेनेत्यर्थः शाब्दसिद्धौ सत्यामशाब्दज्ञानं जायतामितीच्छायामनुमितेरुत्पादात्सिद्धावनुमितिगोचरेच्छात्वेन न तादृशेच्छाकाले प्रत्यक्षसामग्रीकालेऽनुमित्यनुत्पादनसामग्र्यामनुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनोत्तेजकत्वस्यावश्यकतया एकरूपेणोत्तेजकत्वासम्भवात्॥ ८ ॥

कत्तु मे कप्रतिबन्धतैव न संभवति भिन्नभिन्नरूपेणेच्छायाः सिद्धौ सामग्र्याञ्चोत्तेजकत्वस्य वाच्यत्वादित्याह शाब्देत्यादि नीलइत्यादिवाक्यादित्यर्थः पर्वतो वह्निमानित्यादिवाक्यात्सिद्धेरप्रतिबन्धकत्वम्बोध्यम् अनुमिति गोचरेच्छात्वेनेति यथोक्तानुमितिगोचरेच्छानिष्ठतद्व्यक्तित्वेनेत्यर्थः उक्तानुगतेच्छानान्तद्व्यक्तित्वेनैवोत्तेजकतायाः पूर्वमुक्तत्वादिति ध्येयम् अनुमित्यनुत्पादेनेति प्रत्यक्षेणैव तादृशेच्छायाविषयसिद्धिसंभवादिति भावः अनुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनेति यद्यप्येवं सति वह्निप्रत्यक्षसामग्रीकाले प्रत्यक्षानतिरिक्तं ज्ञा-॥ ६ ॥ श्री० ॥

राद्धनेत्रायत्तामितीच्छायावद्धे ऽनुमितिर्नेस्यात् तथापिप्रत्यक्षान्यत्वप्रकारकेच्छान्वेनापिप्रत्यक्षसामग्र्याउन्नेजकत्वस्यकल्पनीयत्वाद्दो॰

का॰मु॰ राध्वनेत्रायत्तामितीच्छायावद्धे ऽनुमितिर्नेस्यात् तथापिप्रत्यक्षान्यत्वप्रकारकेच्छान्वेनापिप्रत्यक्षसामग्र्याउन्नेजकत्वस्यकल्पनीयत्वाद्विशिष्टच

दि॰रा॰ ष॰॥ चक्षुःसंयोगादिरूपेति यद्यपिचक्षुःसंयोगमात्रन्नसामग्रीतथाप्येकक्षणवृत्तित्वसम्बन्धेनतत्पुरुषीयविशेषणज्ञानादिविशिष्टच

१५१ क्षुःसंयोगस्यसामग्रीत्वसम्भवोवोध्यः विजातीयेति परमात्ममनसोः संयोगव्यावृत्तवैजात्यावच्छिन्नेत्यर्थः स्वातन्त्र्येणेति पक्षताकुक्ष्य

क्षुःसंयोगस्यसामग्रीत्वसम्भवोवोध्यः विजातीयेति परमात्ममनसोः संयोगव्यावृत्तवैजात्यावच्छिन्नेत्यर्थः स्वातन्त्र्येणेति पक्षताकुक्ष्य

न्तर्निविष्टत्वमुभयत्रसिषाधयिषाविरहस्यनैकसम्बन्धेनविशेषणत्वंसिद्धौसमवायघटितसामानाधिकरण्येनचक्षुःसं

यो॰ एवमुभयत्रसिषाधयिषाविरहस्यनैकसम्बन्धेनविशेषणत्वंसिद्धौसमवायघटितसामानाधिकरण्येनचक्षुःसं

दि॰ एवमुभयत्रसिषाधयिषाविरहस्यनैकसम्बन्धेनविशेषणत्वंसिद्धौसमवायघटितसामानाधिकरण्येनेत्येकरूपेण

योगादिरूपसामग्र्यान्तुस्वाश्रयचक्षुःसंयुक्तमनःप्रतियोगिकविजातीयसंयोगघटितसामानाधिकरण्येनेत्येकरूपेण

तयोःप्रतिवन्धकत्वासंभवादित्याशयइतिदिक् नन्वनुमितिम्प्रतिप्रत्यक्षसामग्र्याःस्वातन्त्र्येणप्रतिवन्धकत्वेभिन्नवि

षयेपिप्रत्यक्षसामग्रीकालेऽनुमित्यनुपपत्तिः मन्मतेतु अनुमानातिरिक्तप्रकृतसाध्यसाधकमानत्वेनपक्षताकुक्षौ

मु॰। एवम्परामर्शानन्तरम्विनाप्रत्यक्षेच्छांपक्षादेःप्रत्यक्षानुत्पत्तेः प्रत्यक्षेच्छाविर

हविशिष्टानुमितिसामग्रीभिन्नविषयकप्रत्यक्षेप्रतिवन्धिका॥ ७०॥ श्री॰ ॥

तस्याःप्रवेशेनोक्तापत्त्यनवकाशादतआह एवमिति अनुमितिसामग्रीप्रतिवन्धकेति तथाचभिन्नविषयकानुमिति

सामग्र्यभावघटितप्रत्यक्षसामग्र्यास्तत्राभावान्नपूर्वोक्तस्थलेऽनुमित्यनुपपत्तिरितिभावः यद्वानुमितिसामग्रीप्रतिवन्धि

कान्यनुमितिसामग्र्येवप्रतिवन्धिकानतुभिन्नेविषयेप्रत्यक्षसामग्र्यनुमितौप्रतिवन्धिकेत्यर्थः तथाचप्रत्यक्षसामग्र्याः

समानविषयकानुमितिम्प्रत्येवप्रतिवन्धकतयानपूर्वोक्तानुमित्यनुपपत्तिरितिभावः ७०॥ १ प्रविष्टत्वेनेत्यर्थः प्रत्यक्षसाम

ग्रीत्वप्रमाणेतियावत् अनुमानातिरिक्तेति सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यनुमित्युपधायकातिरिक्तसिद्ध्युपधायकान्यतरत्वेनप्रति राम

वन्धकत्वादितिपर्यवसितोऽर्थः यथाश्रुतेनचक्षुषोऽनुमित्यनुपपत्तेरितिवोध्यम् ननुप्रत्यक्षसामग्रीययाभिन्नविषयकानुमितिसामग्र्य १५१

भावघटितातयाभिन्नवि॰॥ ६॥

षयकानुमितिसामग्र्यपि प्रत्यक्षसामग्र्यभावघटितेति भिन्नविषयकप्रत्यक्षानुमितेस्सामग्रीसमवधानदशायामनुमित्यनुप।
शा०। षयकानुमितिसामग्र्यपि प्रत्यक्षसामग्र्यभावघटितेति भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यभावादित्यत आह यद्वेति
पत्तिरशक्यसमाधिरेवानुमितिमप्रतिप्रत्यक्षसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकतया तदभावघटितभिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यभावादित्यत आह यद्वेति
॥ विजयलक्षणेत्यादेः सद्धेतुनिरूपणानन्तरमित्यादिः वादिनो विजयस्वरूपं यदेकं कार्यं तत्कारित्वं तत्प्रयोजकत्वमित्यर्थः स्वोक्तहेतोः सद्धे
तुत्वप्रतिपादनेनैव परोक्तप्रतिहेतोर्दुष्टत्वप्रतिपादनेनापि कथायां वादिनो विजयादिति भावः विजयेत्युपलक्षणमनुमितिलक्षणतत्त्वनिर्णे

दि०। हेत्वाभासानिति विजयलक्षणैककार्यकारित्वमत्र सङ्गतिर्बोध्या ननु लक्षणात्मकसाधारणधर्मज्ञानं विना

मु०। हेतुप्रसङ्गाद्धेत्वाभासान्विभजते अनैकान्तो विरुद्धश्चाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः कालात्ययापदि।
दिष्टश्च हेत्वाभासाश्च पञ्चधा ७१ साधारणस्तु स्यादसाधारणकोऽपरः तथैवानुपसंहारी त्रिधाऽनै
कान्तिको भवेत् ७२ तल्लक्षणं तु यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं तत्त्वम्॥ श्रीः॥

विशेषजिज्ञासानुदयाद्विभागो निष्प्रयोजक इत्यतो लक्षणमाह तल्लक्षणन्त्विति हेत्वाभासलक्षणन्त्वित्यर्थः॥

योऽप्यत्रैकं कार्यमित्यपि बोध्यम् ७० साधारणधर्मज्ञानं विनेति तद्धर्मावान्तरधर्मप्रकारकज्ञानगोचरेच्छाम्प्रति तद्धर्मज्ञानस्य हेतुत्वादि
ति भावः निष्प्रयोजक इति नास्ति प्रयोजकं यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या प्रयोजकशून्य इत्यर्थः विभागे शिष्यजिज्ञासाया एव प्रयोजकत्वादिति।
भावः हेत्वाभासलक्षणन्त्विति हेतोराभासा दोषा इति व्युत्पत्त्या हेतुदोषलक्षणन्त्वित्यर्थः यद्यपि दुष्टहेतूनामेव विभजनात् दुष्टहेतुलक्ष
णमेव वक्तव्यम् तथापि दोषज्ञाने जाते दोषवत्त्वरूपदुष्टत्वलक्षणस्य ज्ञातुं शक्यत्वाद्दोषः एव त्वत्र मूले हेत्वाभासा इति पदं हेतुवदाभा
सन्त इति व्युत्पत्त्या दुष्टहेतुपरमेवेति मन्तव्यम्॥

प्रतिबन्धकतो॰त्रु॰पं॰।३॥

व्यत्वेप्यवच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशे वन्ह्यभाववद्धृदविषयत्वेप्यवच्छे
रा॰। वन्ह्यभावे व्याप्तिरिति तथाच सद्धेतोरपि दुष्टत्वापत्तेरिति भावः नचेति नन्ववच्छेदकतापर्याप्तिः नचैतत्त्रितयसहितयद्विषयक
दकतापर्याप्तिविरहात् अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वानाहार्यनिश्चयत्वान्तर्भावेनैवावच्छेदकतापर्याप्तिः नचैतत्त्रितयसहितयद्विषयक
त्वेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्तिस्तत्त्वमिति विवक्षणान्न दोष इति वाच्यम्। विशिष्टविषयकत्वेन वन्हित्वादीनां गुरुत्वाद्यवगाहिभ्र
माणामप्रतिबन्धकत्वानुपपत्त्या निरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयिताशालिनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकतायावक्तव्यतया विशिष्टविषय
कत्वादिसमुदायत्वस्यन्यूनवृत्तितया पर्याप्त्यनवच्छेदकत्वान्नच प्रमात्मकज्ञानीयनिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयितैव विशिष्टविषा।

दि॰। लक्ष्येलक्षणङ्गाहयति तथाहीति तेव्यभिचारादयः ननु यद्विषयिकत्वेत्यत्र तृतीयार्थोऽवच्छेदकत्वन्तथाच वन्हिमा
न् धूमादित्यत्र वन्ह्याभावेऽतिव्याप्तिः पर्वतविशेष्यकवन्ह्यभावप्रकारकनिर्णयत्वेन वन्ह्यनुमितिम्प्रति प्रतिबन्धकत्वे
न वन्ह्यभावविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकत्वावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात् नच स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरा।

मु॰। तथाहि व्यभिचारादिविषयकत्वेन ज्ञानस्याऽनुमितिविरोधित्वात्ते दोषाः॥

णत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वं वाऽवच्छेदकत्वन्तृतीयार्थः वन्ह्यभावविषयकत्वस्यावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेप्यवच्छेदा।
कतापर्याप्त्यनधिकरणत्वा दतिरिक्तवृत्तित्वाच्च नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् पर्याप्तिनिवेशेऽसम्भवापत्तेः अप्रमाण्यज्ञा
नानास्कन्दितत्वस्याधिकस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात्॥ श्रीः॥ ९ यितेति निरूप्यनिरूपकभावाप
न्नविषयितात्वेन विशिष्टविषयितानाम्प्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्तिरस्त्वेनैवेतिवाच्यम् प्रत्येकावृत्तेस्तत्समुदायवृत्तिनियमेनैकदे
शातिव्याप्तिवारणाय पर्याप्त्यवच्छेदकतापर्यन्तनिवेशस्यावश्यकतया यादृशविशिष्टविषयितायामवच्छेदकतापर्याप्तेः कथञ्चिदा। राम॰
प्यसम्भवादत आह अनतिरिक्तवृत्तित्वं वेति प्रतिबंधकताशून्यावृत्तित्वमेव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वन्तथाच वन्ह्यभावप्रकारत्वादे १५२
रप्रतिबन्धकधर्मितावच्छेदकज्ञानसाधारणत्वान्न वन्ह्यभावादावतिव्याप्तिरिति भावः॥ ९ ॥ श्रीः॥ ९ ॥ श्रीः॥

गा०। पूर्वोक्तरीत्येति विशिष्टस्यप्रसिद्धानतिरिक्ततयाह्रद इत्यप्रतिबन्धकज्ञानस्यापिविशिष्टविषयकतयेत्यर्थः एवंरीत्याक्वापिलक्षणा

टि०। अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशेह्रदोवन्हिमान्धूमादित्यादौवन्ह्यभावविशिष्टह्रदादावव्याप्त्यापत्तेः प्रतिबन्धकत्वाभाववतिह्रदइत्येतादृशज्ञानेवन्ह्यभावविशिष्टह्रदविषयकत्वस्यसत्वात् विशिष्टह्रदस्य ह्रदानतिरेकादतआह यद्विषयकत्वञ्चेति एतद्विवक्षणप्रयोजनमाह तेनेति बाधभ्रमस्यबाधभ्रमसाधारणस्यपर्वतविशेष्यकवन्ह्यभावप्रकारकत्वादेरित्यर्थः अनुमितिविरोधित्वेपि अनुमितिविरोधितावच्छेदकत्वेपि नक्षतिः नवन्ह्यभावादावतिव्याप्तिः इतरथावन्ह्यभावविषयकत्वस्यपर्वतविशेष्यकवन्ह्यभावप्रकारकत्वरूपानुमितिप्र

मू०। यद्विषयकत्वञ्चयादृशविशिष्टविषयकत्वंबोध्यम् तेनबाधभ्रमस्यानुमितिविरोधित्वेपिनक्षतिः तत्रपर्वतोवन्ह्याभाववान् इतिविशिष्टस्याप्रसिद्धत्वान्नहेतुदोषः नचयत्रवन्ह्यभावव्याप्यपाषाणमयत्ववानितिपरामर्शकालेवन्हिव्याप्यधूमस्याभासत्वन्नस्यात्॥ श्रीः ॥

तिबन्धकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वान्नत्रातिव्याप्तिः स्यादितिभावः यादृशविशिष्टेति विवक्षितेतु तत्रनातिव्याप्तिरित्याह तत्रेत्यादिना नचवन्ह्यभावविशिष्टपर्वतस्याप्रसिद्धत्वेपियादृशविशिष्टपदेनवन्ह्यभावत्वविशिष्टंवन्ह्यभावमुपादायतत्रातिव्याप्तिरितिवाच्यम् यादृशविशिष्टेति विवक्षणेऽनतिरिक्तवृत्तित्वस्यैवावच्छेदकात्वस्यलक्षणेनिवेशनीयतयावन्ह्यभावविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकत्वाभाववति वन्ह्यभावइतिज्ञानेवृत्तेस्तत्रातिव्याप्तेरभावात् नचैवम्पूर्वोक्तरीत्यावन्ह्यभावविशिष्टह्रदादावव्याप्तिरितिवाच्यं॥

गमनादव्याप्तिपदंकेवलंलक्षणासत्वपरमेव तथाचासम्भव एवेतिपर्यवसितम्॥ श्रीः॥ श्रीः॥ श्रीः॥ श्रीः॥ श्रीः॥

का॰मु॰ रा॰। यद्रूपावच्छिन्नेति नन्वेवन्तत्त्वं वन्ह्यभाववद्ध्रदत्वादावेव न तु दोषे वन्ह्यभाववद्ध्रदादावितिकथन्तस्य दोषलक्षणत्वमत आह न
टि॰रा॰ त्वमित्यस्येति ननु यद्रूपपदेन वन्ह्यभाववद्ध्रदत्वमेव ग्राह्यन्तच्च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन वन्ह्यभावविशिष्टह्रदत्वमेव कर्मधार
१५३ योत्तरभावप्रत्ययस्य पदार्थेनावच्छेदकीयसामानाधिकरण्यवाचकत्वादिति दीधितिसुक्तेः तदवच्छिन्नाच विषयिताना प्रतिबन्धक
भूतज्ञाने ह्रदो वन्ह्यभाववानिति ज्ञाने सामानाधिकरण्यसंबन्धेन ह्रदत्वे वन्ह्यभावस्याप्रकारत्वादित्यत आह वन्ह्यभावावच्छिन्नेति

टि॰। यादृशविशिष्टविषयकत्वेनेत्यस्य यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वेनेत्यर्थकत्वात्तत्त्वमित्यस्य च तद्रूपत्वमित्यर्थकत्वात्
ह्रदइतिज्ञाने च वन्ह्यभावावच्छिन्नह्रदत्वावच्छि‾‾‾न्नविषयकत्वाभावात् अथात्रानतिरिक्तवृत्तित्वरूपस्यावच्छे।
दकत्वस्य विवक्षणेऽनुमितिप्रति वन्धकत्वाभाववति ह्रदो वह्निमान्नवेति संशये वन्ह्यभाववान्ह्रदो वन्हिमानित्याहा
र्य्यनिश्चयेऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितताद‍ृशनिश्चये च वन्ह्यभावविशिष्टह्रदविषयकत्वस्य सत्वादसंभव इति चेन्न ज्ञा

मु॰। तत्र वन्ह्यभावव्याप्यवान् पक्ष इति विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादिति वाच्यम्॥

नस्येत्यत्र ज्ञानपदस्यानाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयपरतया ताद‍ृशनिश्चयनिष्ठयादृशविशिष्टविष
यकत्वमनुमितिप्रतिवन्धकतानतिरिक्तवृत्तितत्त्वमित्यर्थलाभादिति दिक् सत्प्रतिपक्षस्यानित्यदोषत्ववादी शङ्क
ते नचेति विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादिति पाषाणमयत्वे वन्ह्यभावव्याप्यत्वाभावादिति भावः॥ १ तथाच वन्ह्यभाववद्ध्रद
त्वोभयमेव तत्र यद्रूपपदेन ग्राह्यन्न तूक्तं विशिष्टं येनोक्तदोषस्स्यात् निर्धर्मितावच्छेदकवन्ह्यभावविशिष्टह्रदत्ववानित्यप्रतिव राम
न्धकज्ञानेऽप्युक्तयद्रूपावच्छिन्नविषयतासत्वेनेति भावः ह्रद इति ज्ञानेऽपि ह्रदत्वावच्छिन्नविषयितासत्वात् वन्ह्यभावावच्छिन्ना। १५३
विषयत्वाभावादेवोभयावच्छिन्नविषयताविरह इति सूचनायेव ग्रन्थकृता वन्ह्यभावावच्छिन्नविषयिताविरहमात्रम्प्रद॥ ६॥

ग० र्मितन्नतुवन्ह्यभावमात्रंयद्रूपपदग्राह्यमितितदभिप्रायः तथासतिकेवलवन्ह्यभावावच्छिन्नविषयितायाअप्रतिबन्धक
वन्ह्यभाववानिति निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानसाधारण्येनवन्ह्यभावमात्रंयद्रूपपदेनोपादायलक्षणागमनादितिबोध्यम्। अथै
वंवन्ह्यभाववद्ध्रदत्वोभयावच्छिन्नविषयित्वंवन्ह्यभाववद्ध्रदोभयनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपकत्वमेव तच्चाप्रतिबन्ध
कत्वएकत्रद्वयमितिरीत्यावन्ह्यभाववद्ध्रदत्वोभयप्रकारकेवन्ह्यभावावच्छिन्नविशेष्यकह्रदत्वप्रकारकेचज्ञानेवर्ततइतिता
दृशविषयितायाःप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादसम्भवइतिचेदत्रकेचित् यद्रूपावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितयद्रूपावच्छि
न्नविशेष्यतानिरूपकत्वमनुमिति प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितद्रूपावच्छिन्नविशिष्टतद्रूपावच्छिन्नोद्देशइत्यर्थेतात्प
र्यात् वन्ह्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूकत्वस्यानुमिति प्रतिबन्धकतानतिरिक्त
वृत्तित्ववतिवन्ह्यभावत्वावच्छिन्न विशिष्टोह्रदत्वावच्छिन्नोद्देशइत्याहुः तदसत् तथासतिघटोनद्रव्यमित्यनुमितिप्र
तिबन्धकीभूतघटोद्रव्यमितिनिश्चयविषयमुद्रद्रव्यत्वविशिष्टघटादावव्याप्तिप्रसङ्गात् यद्रूपावच्छिन्नप्रकारतात्वेन
द्रव्यत्वप्रकारतायाउपादातुमशक्यत्वात्तस्या निरवच्छिन्नत्वात् परेतुयद्रूपपदेनवन्ह्यभावधर्मितावच्छेदकतापन्नह्र
दत्वादिकमेवग्राह्यम् धर्मितावच्छेदकतापन्नह्रदत्वापन्नत्वंस्वविषयितायां धर्मितावच्छेदकतानिरूपितस्वनिरूपकता
वच्छेदकताकत्वंह्रदोवन्ह्यभाववानिति ज्ञानीयविषयितानिरूपकतावच्छेदकतैववन्ह्यभावधर्मितावच्छेदकतानिरूपिताए
कविषयकज्ञानीयप्रकारताविशेष्यतयोर्विशेष्यताप्रकारत योर्भेदवादिमतेनिरूप्यनिरूपकभाववत् धर्मितावच्छेदकत्वविष
यितानिरूपकतावच्छेदकतयोरपिनिरूप्यनिरूपकभावोभ्युपेयः ह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यकवन्ह्यभावप्रकारकज्ञानस्यैववन्ह्य
भावधर्मितावच्छेदकतापन्नह्रदत्वावच्छिन्नविषयकत्वमप्रतीत्यनुरोधादितिवदन्ति केचित्तुवन्ह्यभावह्रदत्वोभयप्रकारकज्ञानस्य
समूहालम्बनतयातत्रप्रकारताभेदेनविशेष्यतायाभिन्नत्वेनतत्रोभयप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपकत्वंवन्ह्यभावधर्मि
तावच्छेदकज्ञानीयविषयितावारणायप्रकृतानुमित्यनिरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वेनविशेषणीयायद्रूपावच्छिन्नवि
विषयितायुक्तज्ञाने

ता।उभयप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यतासत्त्वेपितस्यावन्ह्यभाववान् ह्रदइतिज्ञाननिरूपितप्रकारतानुमित्यनिरूपितप्रतिबन्ध
कतावच्छेदकत्वोक्तिमादाय नासम्भव इत्याहुः तदप्यसत् वन्ह्याभाववद्ध्रदादिविषयितायाअपिह्रदोनवन्ह्यभाववानित्यादि।
ज्ञाननिरूपितप्रतिबन्धकतायामवच्छेदकत्वेनासम्भवप्रसङ्गात् प्रतिबध्यताभेदेनप्रतिबन्धकताभेदादिति अथजातित्वेन
ह्रदत्वावगाहिजातिमान्वन्ह्यभाववानित्यप्रतिबन्धकज्ञानेपियद्रूपावच्छिन्नविषयितासत्त्वेनासम्भवापत्त्यायद्रूपावच्छि।
न्नविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वंतत्तद्रूपावच्छिन्नविषयिताशू
न्यज्ञानीयत्वेनविशेषणीयायद्रूपावच्छिन्नविषयितासत्त्वेएवञ्चतादृशज्ञानीययद्रूपावच्छिन्नविषयितास्वरूपसम्बन्धरू
पावच्छेदकतावत्तीतद्रूपावच्छिन्नोदोषइत्युक्तौवसामञ्जस्येप्यर्थेमतिविरुक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वानुधावनम् ह्रद
त्वावच्छिन्नविषयितादिशून्यज्ञानीयवन्ह्यभावविषयकत्वस्यप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वेनैकदातिव्याप्तेरयोगादि।
तिचेन्न संयोगस्संयोगवानिति बाधभ्रमविषयसंयोगत्वविशिष्टेऽतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् तत्रसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नविष।
यितानांसंयोगत्वविशिष्टविषयकत्वव्यापकत्वात् संयोगवत्संयोगाप्रसिद्ध्यातत्त्वावच्छिन्नविषयितायायद्रूपावच्छिन्न
विषयितात्वेनगृहीतुमशक्यत्वात् नचसंयोगावच्छिन्नेवविषयितासंयोगत्वविशिष्टविषयकत्वव्यापिकातत्रातिव्याप्तिः
संयोगवतस्तत्रापिविषयत्वेपिसंयोगानिष्ठविषयितानिरूपकतायांव्यधिकरणीभूयसंयोगस्यावच्छेदकत्वादितिवाच्यम्।
संयोगत्वेनसंयोगप्रकारकोक्तभ्रमेतस्याप्यभावात् अथैवमप्यभावत्वेनह्रदत्वावगावन्हित्यामभाववान् वन्ह्यभाववानिति।
वुद्धावपिवन्ह्यभावह्रदत्वोभयावच्छिन्नविषयितासत्त्वेन तत्रचयद्यद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वमुक्तोभयावच्छिन्नविषय
तासमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकता तद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्यत्वमप्यक्षतमेव अभावत्वावच्छि राम
न्नविषयितात्वस्यानयात्वात्तादृशबुद्धेरनुमित्यप्रतिबन्धकत्वाच्चासम्भवोदुर्वारइतिमैवम् यत्सम्बन्धावच्छिन्नयद्रूपा १५४
वच्छिन्नविषयितात्वन्तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकन्तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्रूपावच्छिन्न·॥ ९ ॥ ९ ॥

ता०। विषयितासून्यत्वस्य ज्ञानविशेषणत्वेन विवक्षणीयत्वात् उक्तज्ञानस्य च तथाविधसमवायसंम्बन्धावच्छिन्नाभाववत्त्वावच्छि-
न्नाविषयितावत्वेन वारणसम्भवात् न चैवमपि यत्र तत्तद्व्यक्तित्वेन ह्रदादेः पक्षता तत्राभावत्वेन तद्व्यक्तित्वावगाह्यप्रतिवंधकज्ञानवारणा-
मशक्यमेवेति वाच्यम् तद्व्यक्तित्वस्य जात्यतिरिक्तस्य स्वरूपतो भानासंभवेन तद्व्यक्तीतरावृत्तित्वेनैव तस्य पक्षतावच्छेदकतया वक्तव्यत-
याऽभावत्वेन तत्तद्व्यक्तित्वावगाहिज्ञानस्य यद्रूपावच्छिन्नाविषयकत्वात् यदि चानवस्थाभयेन तद्व्यक्तित्वं जात्यतिरिक्तमपि स्वरूपतो
भासत इत्येवाङ्गीकरणीयं गत्यन्तराभावादिति विभाव्यते तदा स्वनिरूपितविषयितानिरूपितत्वस्वभिन्नत्वोभयसम्बन्धेन यद्रूपावच्छि-
न्नविषयिताविशेषस्तद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वं तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नविषयिताविशिष्टतद्रूपावच्छिन्नविष-
यिताविशेषशून्यज्ञानीयत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकविशेषणीयावन्ह्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपिताभावत्वाव-
च्छिन्नप्रकारताशालित्वादेवाभाववान् वन्ह्यभाववानिति ज्ञानवारणमवसेयं वन्ह्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरू-
पितस्वात्मकाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतया वन्ह्यभाववान् ह्रद इति ज्ञानेपि सत्वेन तद्रूपावच्छिन्नविषयिताविशिष्टतद्रूपावच्छिन्नविषयि-
तात्वस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वोपपत्तये स्वभिन्नत्वप्रवेश इति निपुणतरमूहनीयम् यद्यप्येवंसति अनतिरिक्तवृत्तितयात्वानुधा-
वनमफलम् संसर्गत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितसंसर्गविषयितानिरूपितसंयोगत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालित्वादेवोक्तभ्रमवारण-
सम्भवेनोक्तप्रयोजनासंभवात् तथाऽपि पाषाणमयो न वन्हिमानिति ज्ञानकालीनस्य पर्वतः पाषाणमय इति ज्ञानस्याप्यवच्छेदकधर्मदा-
र्शनविधयाऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वेन तद्विषये पाषाणमयपर्वतेऽतिव्याप्तिः अनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशे तु पाषाणमयो न वन्हिमानिति ज्ञा-
नशून्यकालीनतादृशज्ञानस्यात्रातिव्याप्तिः तादृशनिश्चयनिष्ठेति तथा च ज्ञानस्येत्यत्र षष्ठ्यर्थो निष्ठत्वम् तस्य च यद्विषयकत्वेऽन्व-
यः तथा च वन्ह्यभाववद्ध्रदविषयत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वेपि तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टस्य तस्यानतिरिक्तवृ-
त्तित्वान्नासम्भव इति भावः यद्यपि विशेष्यीभूतवन्ह्यभाववद्ध्रदविषयत्वस्य प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वविशिष्टेपि तस्मिन्ननतिरिक्त-
वृत्तित्वं दुर्घटम् विशिष्टस्य शुद्धानतिरिक्ततया गुणान्यत्वविशिष्टसत्तायावृत्तित्वाभ्युपगमात् न च तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टयद्रूपा-
वच्छिन्नविषयितात्वमनुमितिप्रतिबन्धकताशून्यनिरूपिताधेयतानवच्छेदकमिति विवक्षणीयमिति वाच्यम् तादृशविशिष्टविषयितो-

का॰मु॰ दि॰रा॰ १५५ रा०। त्वस्य वैशिष्ट्य विषयितात्वोभयरूपतया तयोः प्रत्येकम्प्रतिव न्धकताशून्यवृत्तितावच्छेदकतयोभयस्मिंस्तादृशवृत्तिताव।
वच्छेदकत्वस्योपपादयितुमशक्यत्वात् व्याप्तिस्वव्यापकतत्कत्वमेवानतिरिक्तवृत्तित्वन्तया च तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टयद्रूपावच्छि
न्नविषयिताव्यापकमनुमितिप्रतिबन्धकत्वन्तद्रूपावच्छिन्नो दोष इत्यर्थपर्यवसानाद्व्यापकताशरीरे च विशिष्टाधिकरणताप्रवेशान्नो
क्तदोषावकाशः तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वावच्छिन्नाधिकरणतायां वा प्रतिबन्धकताशून्यावृत्ति
त्वं विवक्षणीमिति ध्येयम् अत्रेदमवधेयम् जलवत्त्वावच्छेदेन वन्ह्यभाववत्त्वघटितस्य वन्ह्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलव
ह्रदन्यबाधाद्यवनन्तर्भूतत्वेन अभाववद्वृत्त्यभावस्यावच्छेदकधर्मदर्शनविधया अनुमितिप्रतिबन्धकतातदनतिरिक्तवृत्ति।
विषयिताकतया तत्रातिव्याप्तिः नच पक्षे साध्यग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया सत्प्रतिपक्षभिन्नतया चाभाव एव तदन्तर्भावो
स्तीति वाच्यम् तथा सति यो यत्र यादृशोपि हेत्वाभासस्तत्र तद्व्याप्योपि तत्रैवान्तर्भवतीत्यत्र तदवच्छेदकस्यापि तदन्तर्भावानुक्त्या
न्यूनताप्रसङ्गात् तस्मादवच्छेदकधर्मदर्शनविधया प्रतिबन्धकता न हेत्वाभासलक्षणघटिकेत्येव ग्रन्थकृतां तात्पर्यमित्यङ्गीक
रणीयत्वात् नच ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वेन प्रतिबन्धकता विशेषणीया अवच्छेदकधर्मदर्शनस्य ज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतया नो
क्तविशिष्टेति व्याप्तिरिति वाच्यम् तथा सति जलव्यापको वन्ह्यभावो जलवान् ह्रद इति ज्ञानद्वयकालेपि ह्रदो वन्हिमानित्यनुमित्य
नुत्पादेन प्रतिपक्षविषयकज्ञानस्यापि ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकताया वक्तव्यतया तत्रातिव्याप्तिप्रसङ्गात् नच व्याप
कसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिघटितस्य सत्प्रतिपक्षता न स्वीक्रियते किन्तु वन्हिमदवृत्तिपक्षस्यैव सत्प्रतिपक्षता अन्यथा जल
व्यापकवन्ह्यभावकालीनजलादावतिप्रसङ्गापातादिति वाच्यम् एवमपि साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुरूपविरोधाव्या
प्तेरपरिहारात् तस्यापि पक्षधर्मताज्ञानकालीनप्रतिबन्धकताज्ञान एव विषयत्वान्नचैवन्तद्विषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वात्क राम
यसामान्यलक्षणाक्रान्ततापक्षवृत्तित्वविशिष्टस्य तादृशहेतोरेव विरोधत्वोपगमे पर्वतो वन्हिमान् जलादित्यादौ वह्निव्यापकीभू १५५
ताभावप्रतियोगिजलादेर्विरोधत्वानुपपत्तेः पक्षवृत्तित्वादिति वाच्यम् यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयसामान्येऽनुमितिप्रति
बन्धकत्वपक्षधर्मताग्रहकालीनत्वोभयाभावस्तद्रूपाव॥

गा०। छिन्नो दोषइत्येवोक्तलक्षणपर्यवसितार्थइत्युपगमादिति तत्रातिव्याप्तिवारणाय प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानवच्छेदककिञ्चि
दवच्छिन्नविषयिताशून्यत्वेन तादृशनिश्चयो विशेषणीयः उक्तविशिष्टविषयकनिश्चयश्च तथाविधाधेयतात्वावच्छिन्नविषयिताशा
ल्येवेति न तत्रातिव्याप्तिः ह्रदो वह्न्यभाववानिति निश्चयस्यापि तथाविधह्रदत्वप्रकारतानिरूपितनिरवच्छिन्नविशेष्यताशालि
त्वादुक्तं किञ्चिदवच्छिन्नेति यद्यप्येवं सति एकदेशातिव्याप्तिरेकदेशविषयकस्यापि ह्रदो वह्न्यभाववानिति निश्चयस्यापि तथा

टि०। इष्टापत्तेरिति। तथा च सद्धेतूनामपि परामर्शेपि न दुष्टत्वमिति भावः अन्यथा प्रतिबन्धकीभूतभ्रमविषय

मू०। इष्टापत्तेः अन्यथा बाधस्याप्यनित्यदोषत्वापत्तेः तस्मात्तत्र वह्न्यभावव्याप्यपाषाण
मयत्ववानिति परामर्शकाले वह्निव्याप्यधूमस्याभासत्वम् भ्रमादनुमितिप्रतिबन्धमा
॥ त्रं हेतुस्तु न दुष्टः॥

त्वस्यापि दोषत्वे अनित्यदोषत्वापत्तेरिति पक्षे साध्याभावभ्रमदशायां सद्धेतावपि दो
षत्वापत्तेरित्यर्थः इत्यन्त्वयादृशविशिष्टविषयकत्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तादृशविशिष्टस्य दोषत्वं च॥ छ॥

त्वात्तथापि निश्चये यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वाघटितविषयिताशून्यत्वमपि निवेश्यं सापि निरसनीया एकदेशविषयकतादृशनिश्चयस्याप्र
सिद्धेः तादृशविषयितासमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव तद्घटकमिति ध्येयम् इत्यन्त्वजातिमान् वह्न्यभाववानि
ति ज्ञानवारणायोक्तगुरुतरविशेषणमपि देयमेवेति तदीयविषयितायाः प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वादेव तद्वारणसंभवादेव
त्वग्रन्थकृल्लेखनस्वरसाद्ह्रदपदेन वह्न्यभाववद्ह्रदत्वोभयोपादानेपि न क्षतिः उक्तप्रतिबन्धकज्ञानयोरेतद्विशेषणेनैव वारणा
त् न चैवमप्रमेयत्वादिविशिष्टव्यभिचारादिति व्याप्तिवारणाय तादृशविशिष्टान्तरघटितत्वनिवेशोपि नोपादेय एतदतिम-॥

का॰ सु॰ ता॰। हृ लाघवं केचित्तूक्तविशिष्टेऽतिव्याप्तिवारणाय यादृशवैशिष्ट्येति अथैवं स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशेपि स्यात्त्वभावाद
दि॰ रा॰ नतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशनमफलमिति चेत्स्वरित्यज्यतां तदर्पितावताप्यनाहार्यत्वादिविशेषणानिवेशेन लाघवातिशयस्यैव सम्पत्तिरिति।
१५६ वस्तुतउक्तविशिष्टेऽतिव्याप्तिवारणाय स्वानन्त्येनैव प्रतिबन्धकतानवच्छेदककिञ्चिदवच्छिन्नविषयताशून्यज्ञानविषयत्वरूपं वि
शेषणमुपादेयम् एकदेशादावतिव्याप्तिवारणायाव्यापकविषयिताशून्यत्वादिविशेषितनिश्चयपदरूपावच्छिन्नविषयत्वमित्यादि।
विशेष्यदलमित्यत्रैव ग्रन्थकृत्तात्पर्यमिति दिक्। केचित्तूक्तविशिष्टेऽतिव्याप्तिवारणाय यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशवि

दि॰ हेत्वादिकमित्यादिना साध्याभावविशिष्टपक्षपरिग्रहः यादृशविशिष्टपदेन व्यभिचारत्वादिविशिष्टव्यभिचारादिक
मादाय लक्षणन्न सम्भवति व्यभिचारविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकताशून्ये व्यभिचारवृत्तिज्ञानेवृत्तित्वेनातिरिक्तवृत्तित्वात्
किन्तु व्यभिचारादिविशिष्टं हेत्वादिकमादायैवेति व्यभिचारादिविशिष्टं हेत्वादिकमेव दोषइतिभावः ननु व्यभिचारादि

मु॰। इत्यञ्च साध्याभाववद्वृत्तिहेत्वादिकं दोषः तद्वत्त्वञ्च हेतौ येनकेनसम्बन्धेनेति नव्याः॥

विशिष्टस्य हेतोर्दोषत्वे तद्वत्त्वस्य हेतावभावाद्धेतौ दुष्टत्वव्यवहारो न स्यात् नचतादात्म्येन तद्वत्त्वं विवक्षणीयमिति वा
च्यम् तथा सति वन्ह्यभावविशिष्टह्रदादेः तादात्म्येन धूमेऽभावेन ह्रदपक्षकधूमस्य दुष्टत्वन्न स्यादत आह तद्वत्त्वञ्चेति

शिष्टविषयकनिश्चयोऽनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकतानादृशविशिष्टवि
षयिताद्वयशून्यप्रतीतिविषयत्वेन तादृशविशिष्टो विशेषणीयः विशिष्टद्वयविषयतायां यावत्तामनवच्छेदकत्वविशेषणात् व
न्ह्यभावविषयकनिश्चयविशिष्टवन्ह्यभाववद्ह्रदविषयकनिश्चयत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वेपि न वन्ह्यभाववत्साम
ह्रदादावसम्भवप्रसङ्गः इत्याहुः व्यभिचारत्वादिविशिष्टेति वह्निर्धूमस्य व्यभिचारी पक्षे साध्यस्य बाध इत्यादिव्यवहारात् साध्या १५६
भाववद्वृत्तित्वस्य व्यभिचारपदार्थत्वे साध्याभावस्यैव बाधपदार्थत्वेन प्रसिद्धतया साध्याभाववद्वृत्तित्वस्यैव प्रकृते व्यभिचारपदार्थता
बोध्या व्यभिचा॥ ६॥

वा०। यादिकमित्यादिना साध्याभावरूपबाधपरिग्रहः तादृशविशिष्टाश्रयतद्धेतुत्वस्यैवेति तथाच वन्ह्यभाववद्वृत्तिद्रव्यमिति
ज्ञानत्वस्य तद्धूमहेतुकानुमितावप्रतिबन्धकत्वान्न तादृशद्रव्यविशिष्टत्वेपि धूमस्य धूमो दुष्ट इत्यव्यवहारापत्तिरिति भावः ननु तद्धेतुक-
ति न च तद्धेतुकत्वं तत्परामर्शोत्तरत्वं तथाचोभयपरामर्शोत्तरं यत्र एकदेशे व्यभिचारज्ञानं तत्रानुमितिरुभयहेतुकत्वेन तत्र।
व्यभिचार इति वाच्यम् अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तद्धेतुधर्मिकव्यभिचारज्ञानविशिष्टान्यत्वस्यैव प्रकृते तद्धेतुकरूपत्वादिति
प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकमित्यस्य विषयविधेयेत्यादिः तथाच यादृशविषयकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरि-
क्तवृत्ति तादृशविशिष्टान्तराघटितत्वेनेति यादृशविषयविशिष्टविषयकत्वं तथाविधं तादृशविशिष्टो दोष इति पर्यवसितोर्थः अघ-
टितत्वस्य तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वरूपत्वेन स्वस्मिन् स्वविषयकप्रतीतिविषयत्वाभावान्न व्यभिचार इत्यन्तरपदन्तत्त्वं न स्वभि-
त्वार्थकं व्यभिचारादेः प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचाराभिन्नत्वेनातिव्याप्तिवारणासम्भवात् किन्तु स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वं यद्य-
पि प्रमेयत्ववृत्तिप्रमेयत्वादित्यादाववृत्तित्वाभाववद्वृत्तिप्रमेयत्वरूपव्यभिचारे व्याप्तिस्तस्य वृत्तिप्रमेयत्वरूपबाधघटित-
त्वात् तथापि प्रतिबन्धकतायामेव विशिष्टान्तरविषयकत्वानवच्छिन्नत्वं देयम् व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतायां बाधविषयिता-
व्यापकत्वविरहेणोक्ताव्याप्तिविरहादिति विभावनीयम् केचित्तु स्वसजातीयविशिष्टान्तराघटितत्वानिवेशान्नोक्तदोषः बा-
धस्य हेत्वाभासविभाजकरूपेण व्यभिचारसजातीयत्वविरहान्न दोष इत्याहुस्तन्न मनोरमम् विशिष्टान्तराघटितत्वात्तद्घटित-
हेत्वाभासविभाजकरूपेणैव साजात्यं विवक्षणीयम् अन्यथा व्यभिचारविशिष्टमेयत्वादौ हेत्वाभासविभाजकरूपस्यैवाभावेना-
स्वपदेन तस्योपादातुमशक्यत्वेन विशिष्टान्तराघटितं यन्मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादितदन्यत्वस्य प्राप्तत्वात्तत्रातिव्याप्त्यापत्तेः त-
थाच बाधोपि व्यभिचारसजातीय एव विशिष्टान्तराघटितत्वात्तद्घटितबाधत्वस्य व्यभिचारेपि सत्वादिति ध्येयम् यदि च स्वपदसा-
नुयोगिपरमेव स्वसजातीयं यद्विशिष्टान्तरं तत्तद्विषयकप्रतीतिविषयकप्रतीतिविषयत्वमेव लक्षणम् विशेष्यदलं नैवोपादेय-
म् उदासीनघटादेः स्वसजा॥

मेयत्वविशिष्टव्यभि

का॰ मु॰ रा॰। नीयप्रसिद्धेर्वक्तव्यतया अतिव्याप्तिविरहात् साजात्यमपिसम्पूर्णहेत्वाभासविभाजकरूपेणैवविवक्षणीयम् मेयत्वविशिष्टव्यभि

दि॰ रा॰ चारादौसुद्धव्यभिचारत्वस्यापिसत्वेनव्यभिचारस्यतत्सजातीयत्वसम्भवात् इत्थंचव्यभिचारविशिष्टमेयत्वस्यस्वसजातीयाप्रसिद्धे

१५३ यादृशविशिष्टविषयकज्ञानत्वेनय

दि॰। नचवन्हिव्यभिचारविशिष्टद्रव्यत्वादेर्धूमेपिसत्वादतिव्याप्तिरितिवाच्यम् यादृशविशिष्टविषयकज्ञानत्वेनय

द्धेतुकानुमितिप्रतिबन्धकत्वंतादृशविशिष्टाश्रयतद्धेतुत्वस्यैवदुष्टत्वादितिसत्प्रतिपक्षादेरनित्यदोषत्ववादिनाम्म

तमाह परेत्विति ननुवन्ह्यभावादिव्याप्तेर्यत्पदेनोपादातुंशक्यत्वेपितस्याधूमाद्वृत्तितयानधूमस्यदुष्टत्वंस्यादतआह

तद्धत्वंञ्चेति ज्ञानेनेति एकज्ञानविषयत्वेनतद्वत्वमित्यर्थः तद्वत्वस्यसाध्याभाववत्वस्य तत्रबाधकालीनधूमादि

मु॰। परेतुयद्विषयकत्वेनज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वंतद्वत्वंहेत्वाभासत्वंसत्प्रतिपक्षेविरोधिव्या

प्त्यादिकमेवतथातद्वत्वञ्चहेतौज्ञानरूपसम्बन्धेन नचैवंवन्हिमान्धूमादित्यादौपक्षेबाधभ्रमस्यसाध्या

भावविषयकत्वेननानुमितिविरोधित्वात् ज्ञानरूपसम्बन्धेनतद्वत्वस्यापिसत्वात्सद्धेतोरपिबाधितत्वापत्ति

रितिवाच्यम्। तत्रज्ञानस्यसम्बन्धत्वाकल्पनात् अत्रसत्प्रतिपक्षितइतिव्यवहारेणतत्कल्पनात् तत्रबा

धितइतिव्यवहाराभावादित्याहुः॥ १ सद्धेताविप्यर्थः अत्रप्रतिपरामर्शकालीनेधूमादिसद्धेतौ तत्कल्पनाम्

ज्ञानस्यसम्बन्धत्वकल्पनात् ननुसद्धेतावपिबाधितइतिव्यवहारेणसम्बन्धत्वकल्पनेज्ञानस्यभविष्यतीत्यतआह

तत्रेति बाधभ्रमकालीनेसद्धेतावित्यर्थः प्रत्युतापन्नबाधितः पुरुषस्तुभ्रान्तइत्येवव्यवहारादितिभावः तादृशव्य

वहाराव्यवहारयोः स्वानुभवमात्रसाक्षिकत्वमाहुरित्यस्वरसबीजम्॥ ॥ १ रेवनातिव्याप्तिरित्युच्यतेतदा राम १५३

मूलविरोधातिरिक्तोनैतन्मतेदोषइतिध्येयम् अत्रचप्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारोदोषइतिव्यवहाराभावात्॥ श्री॥ श्री॥

रा०।तद्घटनप्रवेशेऽपि विशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशेऽपि तादृशव्यवहारो दुर्निवारः तथाविधस्यैव व्यभिचारित्वस्यापि तत्र सत्त्वेन तेन रू-
पेण तस्य दोषत्वे इष्टापत्तिसम्भवात् तथाविशिष्टान्तराघटितत्वस्य लक्षणे प्रवेशे तेन रूपेणोद्देश्यतावच्छेदकधर्मबोधकत्वनियमोपग।

दि०।यथाश्रुतविरोधित्वत्यागे बीजमाह तेनेत्यादिना ननु तद्धेतुकतत्साध्यकानुमितिम्प्रति तद्धेतौ तत्साध्यव्यभिचारग्रहा
भावो हेतुर्वाच्यस्तत्राह तदभावेति नक्षतिः नाव्याप्तिः तत्र लक्षणेऽवच्छेदकत्वन्न स्वरूपसम्बन्धविशेषः पूर्वोक्त
दोषादित्यनतिरिक्तवृत्तित्वमेव निवेशनीयन्तथा च धूमवान्वह्नेरित्यादौ प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारे ऽतिव्याप्तिस्तद्विषय
कत्वस्य प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वादत आह इति संक्षेप इति प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकान्तराघटितत्वे

मु०।अनुमितिविरोधित्वञ्चानुमितितत्कारणान्यतरविरोधित्वम् तेन व्यभिचारिणि नाव्या
प्तिः दोषज्ञानञ्च यद्धेतुविषयकन्तद्धेतुकानुमितौ प्रतिबन्धकन्तेनैकहेतौ व्यभिचारज्ञाने हेत्वन्तरेणानु
मित्युत्पत्तेः तदभावावगाहित्वाच्च व्यभिचारज्ञानस्य प्रकृतानुमितिविरोधित्वाभावेऽपि न क्षति
रिति संक्षेपः॥ ६॥ ((नानुमितिविरोधितावच्छेदकं विशेषणीयम्प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारस्य प्रकृतानुमिति
प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतो यो व्यभिचारस्तद्घटितत्वेनेति न तत्रातिप्रसङ्गः इति दिक् नन्वत्रानुमितितत्कारणज्ञानान्यतर
प्रतिबन्धकत्वमन्यतरनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपकत्वघटितं यदि तदा पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ वह्न्यभावविशिष्टह्रद
स्यापि दोषताप्रसङ्गः तस्य पर्वतो वह्निमान् ह्रदो वह्निमानिति समूहालम्बनात्मकप्रकृतानुमितिनिष्ठप्रतिबध्यता।
((निरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात्॥ ६॥
मान् दोषपदस्य प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वस्य तथात्वान्न तादृशव्यवहारा
पत्तिरित्यवधेयम्॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

का. मु. रा० ननु तादृशान्यतरत्वव्याप्ययत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकता यद्रूपावच्छिन्नविषयिता व्यापिका तद्रू
टि. ना. पावच्छिन्नो दोष इत्युक्तत्वान्न दोषः वस्तुतोऽत्रानुमितिपदस्य पक्षे साध्यव्याप्यहेतूभयविधेयकसमूहालम्बनानुमितिपरमतो न कोऽपि दो
१५८ षः तादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिवेशेन समूहालम्बनानुमितिमादाय दोषवारणासम्भवात् व्याप्तिश्चान्वयतो व्यतिरेकत
श्च निवेश्यते न साधारण्यानुपसंहारित्वयोर्नैकतरसङ्ग्रहादित्यत आह किञ्चेति मूले यादृशसाध्यकेति तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यपक्षहे

दि० यदि च तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपकत्वघटितं तदा तादृशान्यतरत्वस्य कस्यचित्प्रतिबध्यतां न
वच्छेदकतयाऽसम्भवः तादृशान्यतरत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिवेशे च व्यभिचारादौ बाधादौ चाव्याप्तिः व्यभिचारादेर
नुमितिविरोधितया बाधादेश्च व्याप्तिज्ञानाविरोधितया तत्प्रतिबध्यतायास्तथाविधान्यतरत्वाव्यापकत्वात् किन्त्वत
द्धर्मावच्छिन्नपक्षकतद्धर्मावच्छिन्नसाध्यकतद्धर्मावच्छिन्नहेतुकानुमिति तत्कारणज्ञानान्यतरविरोधित्वं लक्ष

मु० यादृशसाध्यपक्षहेतौ यावन्तो दोषास्तावदन्यान्यत्वं तत्र हेत्वाभासत्वम् पञ्चत्व
कथनन्तु तत्सम्भवस्थलाभिप्रायेण॥

तो निवेशनीयं अन्यथा पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ पर्वतादेः काञ्चनमयत्वाभावो हेत्वाभासस्स्यात् एवञ्च नि
र्वह्निः पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ न कोऽपि हेत्वाभासः स्यात्तादृशानुमितेरप्रसिद्धेरत आह यादृशसाध्येति तत्सम्भवेति वायु
र्गन्धवान् स्नेहादित्यादौ सर्वे हेत्वाभाससम्भव इति भावः॥ छ ॥ ९. नुक्तानुमितित्वेन किमुद्दिश्य न्यायप्रयोगो यद्ध राम
र्मावच्छिन्ने दोषव्यवहारस्सम्प्रदायसिद्धस्तावदन्यान्यत्वं तत्रत्यदोषसामान्यलक्षणमित्यर्थः तेन निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्य १५८
नुमितेरप्रसिद्धावपि न क्षतिः एवं च निर्वह्निपर्वते वह्निसाधने बाधो दोष इत्यादिव्यवहारेऽपि निर्वह्निपर्वतोद्देश्यकत्ववह्निविधेयत्वप्र

रा०। ननु सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनस्योपमानत्वेऽतिदेशवाक्यार्थस्मरणस्य तद्व्यापारत्वानुपपत्तिः तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनका-
स्यैव व्यापारत्वात् स्मरणस्य च स्वसमानप्रकारकानुभवजन्यत्वनियमादिति मूलोक्तमतिदेशवाक्यार्थस्मरणस्य व्यापारत्वमसंगतमित्या
शङ्कां निराकुरुते सादृश्यविशिष्टेति तथा चातिदेशवाक्यार्थस्मरणस्य पूर्वेण न शाब्दबोधजन्यत्वेपि तत्रोद्बोधकविधया सदृशपिण्ड
दर्शनमपि कारणमेवेति नानुपपत्तिरिति भावः एतेनेति अतिदेशवाक्यार्थस्मरणव्यापारकसदृशपिण्डदर्शनस्यैवोपमितिक
रणत्वोपवर्णनेनेत्यर्थः बोधइति शाब्दबोधइत्यर्थः अभावादिति अनुभवात्मकातिदेशवाक्यार्थस्यैव सत्वादिति भावः नन्वेतादृ।

दि०। स्मरणं यज्जायतइति सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनस्योद्बोधकविधया तादृशवाक्यार्थस्मारकत्वादिति भावः त
देव व्यापारइति एतेन सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनोत्तरं यत्रातिदेशवाक्यार्थशाब्दबोधस्तत्रातिदेशवाक्यार्थस्मर
णापेक्षाभावान्नातिदेशवाक्यार्थस्मृतिव्यापारकं सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनं करणं किन्तु सादृश्यज्ञानमात्रं करणं

मु०। तदनन्तरं गोसदृशो गवयपदवाच्यइत्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणं यज्जायते तदेव व्यापारः॥

विशेषणज्ञानविधया तज्जन्यं मतिदेशवाक्यार्थज्ञानं सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनञ्चोभयम्व्यापारइति कस्यचि
न्मतमप्रत्युक्तम् यत्र सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनोत्तरमतिदेशवाक्यार्थे शाब्दबोधस्तत्रोपमित्यनभ्युपगमात्॥ ९

शस्थले किं कारणं को व्यापारः शाब्दबोधस्य सदृशपिण्डदर्शनाजन्यत्वेन तद्व्यापारत्वासम्भवादित्याशङ्कायामेकदेशिमतानु
सारेण व्यापारौ प्रदर्शयति किन्त्वित्यादि सादृश्यज्ञानमात्रमिति मात्रपदेन गवयत्वावच्छिन्नविशेष्यकत्वांशस्य प्रतिक्षेपः। अप्रत्यु
क्तमिति उभयोरपि विशेषणज्ञानविधया सादृश्यज्ञानजन्यत्वात् सदृशपिण्डदर्शनमतिदेशवाक्यार्थज्ञानञ्च विनोपमिते र
नुदयेन तयोरुपमितिकरणत्वाद्व विनिगमनाविरहादिति भावः एतेनेत्यनेनोक्तमर्थम्प्रकटयति यत्रेत्यादि॥ श्री०॥ श्री०॥ ९

का॰मु॰ रा०। अनभ्युपगमादिति नन्वेवन्तादृशस्थलेप्युपमितेरनुभवसिद्धतया ऽनुभवापलापप्रसङ्ग इत्यत आह किन्त्विति तदुत्तरमेवेति तथा
दि॰रा॰ च क्षणद्वयविलम्बेनोपमितिरूपपादनसम्भवान्नानुभवापलापापत्तिरिति भावः गवयो गवयपदवाच्य इतीति पिण्डे चक्षुस्संयो
१७१ गानन्तरं योग्यवृत्तितया गवयत्वजातेरपि प्रत्यक्षेण ग्रहणात्तदवच्छिन्नधर्मिकमेव गोसादृश्यज्ञानं गोपदवाच्यत्वप्रकारिकोपा
मितिरपि नानुपपन्नेति मूलाभिप्रायः यत्तु गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्यारण्यकवाक्याज्ज्ञायमानश्शाब्दबोध एवोपमितिः नतु

दि०। किन्तु तदुत्तरमपुनः सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनन्ततो ऽतिदेशवाक्यार्थस्मरणन्तदुत्तरमेवोपमितिरिति भावः गवयो गवयपदवाच्य इति ज्ञानं यज्ज्ञायत इति एतेनोपमितिर्न प्रमित्यन्तरं किन्तु शाब्दबोधात्मिकैव गोसदृशो गवय इत्यत्र सदृशपदेनोपस्थितसादृश्यावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वग्रहस्य गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्याकारक।

मु०। तदनन्तरं गवयो गवयपदवाच्य इति ज्ञानं यज्ज्ञायते तदुपमितिः नत्वयं गवयपदवाच्य इत्युपमितिः गवयान्तरे शक्तिग्रहाभावप्रसङ्गात्।७९।८०।इत्युपमानखण्डम्॥ १ स्यैवोपमितिस्वरूपत्वादित्यपा

स्तम् गवयत्वावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वविषयिताया उपमितेर्गवयपदजन्यगवयत्वविशिष्टोपस्थितिं विना शाब्दबोधरूपत्वासम्भवादिति न च गोसादृश्यस्य गवयत्वस्य च प्रत्यक्षेणोपस्थितौ कथङ्गवयत्वावच्छेदेनैव गवयपदवाच्यत्वोपमितिर्न तु सादृश्यावच्छेदेनेति वाच्यं उपस्थितेस्सत्त्वेपि गवयत्वजात्यपेक्षया गोसादृश्यस्य गौरवज्ञानेन

॥तदवच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वो पमितेरनुदया

प्रमित्यन्तरत्वञ्चैवं गोसादृश्यस्यैव गवयपदवाच्यतावच्छेदकत्वमुप
मितिविषयो न तु गवयत्वस्यैवेति वाच्यम्। दुष्टत्वादित्याह तन्मतन्दूषयति एतेनेति उपमितेर्गवयो गवयपदवाच्य इत्याकारकत्वेनेत्यर्थः गव राम
यत्वविशिष्टोपस्थितिं विनेति उक्तवाक्यार्थघटकगवयपदश्रवणेति तदानीं गवयत्वजातेरेव प्रत्यक्षतया तद्विशिष्टे शक्तिग्राहकप्रमाणाभा १७१
वेन च रत्या गवयपदजन्यगवयत्वावच्छिन्नोपस्थितेरसं॥

रा० भवेन तत्त्वच्छिन्नधर्मिकगोपदवाच्यत्वप्रकारकशाब्दबोधासम्भवेन तादृशोपमितेः प्रमित्यन्तरत्वावश्यकत्वादिति भावः ननु गवयत्वा
वच्छेदेनैव गवयपदवाच्यत्वप्रकारिकोपमितिः न तु गोसादृश्यावच्छेदेनेत्यत्रैव प्रमाणं न पश्यामोऽतउपमितेः प्रमित्यन्तरतावश्यकीत्या
दित्याशङ्कते नचेति त्वन्मतइतिशेषः स्वमते तु गवयत्वजातिप्रत्यक्षात्पूर्वमेव शाब्दबोधात्मकोपमितिरुपगमादिति ध्येयम्। अनुदयादिति
ननु प्रत्यक्षेण गवयत्वोपस्थित्यनन्तरं झटित्येव ज्ञानेन प्रतिबन्धात् गोसादृश्यावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वज्ञानासम्भवेपि तत्प्रत्यक्षात्पूर्वमे
वारण्यकपुरुषवाक्यात्तादृशशाब्दबोधोत्पत्तौ बाधकाभावइत्यत आह गवयपदादिति। अनुभूयते च गवयपदात्तादृशएव शाब्दबोधइ
तिभावः नन्वस्तु गवयपदाद्गवयत्वप्रकारकशाब्दबोधोपपत्तये गवयपदवाच्यइत्युपमित्या गवयत्वस्य गवयपदवाच्यत्वावच्छेदका।

दि० गवयपदाद्गवयत्वप्रकारकशाब्दबोधानुपपत्तेश्च तत्प्रकारकबोधे तदवच्छेदेन शक्तिग्रहस्य हेतुत्वात् नच द्रव्य
त्वविशिष्टसादृश्यज्ञानात् गवयत्वावच्छेदेन गवयपदवाच्योपमितेरनुदयात् यद्धर्मविशिष्टसादृश्यज्ञानं तद्धर्मा
वच्छेदेनोपमितिजनकं वाच्यम्। तथा च यदा गवयत्वादिजात्यनुपस्थितिस्तदा सादृश्यज्ञानस्य संस्थानादिगुरु
धर्मविशिष्टग्रहात्तदवच्छेदेन गवयादिपदवाच्यत्वोपमित्यापत्तिरिति वाच्यम् इष्टापत्तेः तस्याभ्रमत्वेन तादृश
गुरुधर्मावच्छेदेन गवयादिपदवाच्यत्वासाधकत्वादिति इदमुपलक्षणम्॥ १ त्वसिद्धिः तथाप्यतिदेशवाक्याद्गो

सादृश्यसामानाधिकरण्येनैव गवयपदवाच्यत्वावगाहिशाब्दबोधइत्यत्र मानाभावः गोसादृश्यावच्छेदेनापि गवयपदवाच्यत्वावगा
हिशाब्दबोधोत्पत्तौ बाधकाभावात् नच गवयत्वावच्छिन्ने गवयपदवाच्यत्वावगाहिज्ञानसामग्र्येव तत्र बाधिकेति वाच्यम् तादृशज्ञा
नं प्रति गवयत्वावच्छिन्नधर्मिकगोसादृश्यज्ञानस्य कारणत्वेन प्रत्यक्षेण गवयत्वानुपस्थितिदशायां तादृशज्ञानघटितोपमिति
सामग्र्या असम्भवात् तथा चोक्तशाब्दबोधबलादेव गोसादृश्यस्यापि गवयपदवाच्यतावच्छेदकत्वसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैवेत्याशङ्कते नचे
ति ग्रहादिति शाब्दबोधात्मकग्रहादित्यर्थः तादृशशाब्दबोधोत्पत्तावपि गोसादृश्यस्य गुरुत्वे॥ श्रीः ॥ ६ ॥ श्रीः ॥

का॰मु॰ वा०। न तत्र गवयपदवाच्यतावच्छेदकत्वस्य बाधितत्वात् बाधितार्थविषयकत्वेन न तस्या भ्रमत्वात्। न तया विषयसिद्धिरिति समाधत्ते
दि॰टी॰ दृष्टापत्तेरित्यादि सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनमिव वैधर्म्यविशिष्टपिण्डदर्शनमपि क्वचिदुपमितौ करणम् अत्र जलादिवैधर्म्यवती पृ
१९२ थिवीपदवाच्येत्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणम्व्यापारः पृथिवी पृथिवीपदवाच्येत्युपमितिरित्याह। इदमुपलक्षणमिति ननु नोपमान
स्य प्रमाणान्तरत्वं गवयो गवयपदवाच्य इत्युक्ता नाभि॰ पिकस्य चाक्षुषस्यैवोपगमसम्भवात् न च चक्षुर्व्यापारोपरमेप्यतिदेशवा
क्यार्थस्मरणे नोपमितिदर्शनात् न तत्र चाक्षुषत्वसम्भव इति वाच्यम् एवमप्यलौकिकमानसप्रत्यक्षत्वसम्भवेनोपमितेर्विजातीय।

दि॰ वैधर्म्यविशिष्टपिण्डदर्शनङ्करणं जलादिविधर्मगुणवती पृथिवीत्यतिदेशवाक्यार्थस्मृतिर्व्यापारः पृथिवीत्वाव
च्छेदेन पृथिवीपदवाच्यतोपमितिः फलमित्यपि बोध्यम् ननूपमानस्य प्रमाणान्तरत्वे मानाभावः न च प्रत्यक्षा-
दिप्रमितिविजातीयप्रमितिकरणत्वात् ---------- तस्य प्रमाणान्तरत्वम् उपमितेः प्रत्यक्षादिप्रमिति
तो विजातीयत्वाभावादिति चेन्न चक्षुरादिव्यापारविगमेपि उपमितेरुत्पादेन चाक्षुषत्वाद्यसम्भवात् न वा मानस
त्वम् मानसोत्तरमनुत्पद्यमानाया उपमिनोमीति प्रतीतेर्विषयत्वात् उपमित्यनन्तरं साक्षात्करोमीति प्रतीतेर
नुदयेन तत्र प्रत्यक्षत्वसत्त्वे प्रमाणाभावाच्च अन्यथाऽनुमितेरपि मानसत्वापत्तेः नाप्यनुमितिः व्याप्त्यादिज्ञा-
नं विनाप्युदयात् न शाब्दम् पदज्ञानाजन्यत्वात् न स्मृतिः अननुभूतार्थस्य स्मरणायोगादिति संक्षेपः।७९।८०॥

इत्युपमानखण्डं समाप्तम्॥ ३॥

प्रमितित्वे मानाभावादित्याशङ्क्योपमिनोमीत्यनुव्यवसायसाक्षिकीं विलक्षणप्रमितिं व्यव
स्थाप्य तत्करणत्वेनोपमानस्य प्रमाणान्तरत्वम्व्यवस्थापयति नन्वित्यादि साक्षात्करोमीति प्रतीतेरनुदयेनेति ननु लौकिकविषय राम
त्वे साक्षात्कारत्वव्यञ्जिका मनस्तु बहिर्विषये लौकिकसन्निकर्षाभावेन लौकिकविषयत्वाभावात् उपमितेर्मानसप्रत्यक्षेपि तदुत्तर १९२
न्न साक्षात्करोमीति प्रतीतिसम्भवः व्यञ्जकाभावादन्यथा स्वर्गविषयकालौकिकमानसोत्तरमपि स्वर्गं साक्षा॰॥ ७९ ॥ ८० ॥

रा० ननु सर्वमभिधेयमित्यादौ साध्याभावविशिष्टपक्षाप्रसिद्धावपि संशयविषयकसाध्यादेरेवाभासत्वमस्तु इत्यत आ
हान्यत्रेति पर्वतो वह्निमानित्यादौ हेत्वाभासवारणाय यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितद्रू
पावच्छिन्नस्यैव हेत्वाभासत्वेनाङ्गीकरणीयतया साध्यादेरतथात्वादिति भावः॥७४॥ ननु धूम इति प्रतीतेरपि विशिष्टधूम
त्वादिविषयकत्वं शुद्धस्य विशिष्टानतिरिक्तत्वादतस्तदर्थमाह स्वेति तदर्थत्वात् अन्तरपदार्थत्वात् पर्याप्तेः प्रत्येकवृत्तित्वे तु प

दि० धूमप्रागभाववत्त्वेति तस्य व्याप्यतावच्छेदकीभूतधूमत्वघटितत्वेन तत्सङ्ग्रहो न स्यादिति भावः स्वस्य स्वाविष
यकप्रतीतिविषयत्वरूपस्वाघटितत्वाभावाद्धर्मान्तरेति न च नीलधूमत्वस्यापि तादृशधर्मान्तराघटितत्वमस्त्येव धू
मत्वस्य नीलधूमत्वभिन्नत्वाभावादिति वाच्यम् स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य स्वपर्याप्तावच्छेदकतानिरूपकप्रकार।

मु० असिद्धिं विभजते आश्रयासिद्धिराद्या स्यात्स्वरूपासिद्धिरप्यथ व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धि
रतस्त्रिधा ७५ पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेन्मणिमयो गिरिः ह्रदो द्रव्यं धूमवत्त्वादत्रासिद्धिरथापरा ७६
व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमादिके भवेत् पक्षासिद्धिरिति आश्रयासिद्धिरित्यर्थः॥ ९. नानिरूपिताव।

च्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणत्वपर्यवसितस्य तदर्थत्वात् शुद्धधूमत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारत्वनीलत्वादिविशिष्ट
धूमत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारत्वयोर्भेदात् नन्वेवं वह्निमदन्यावृत्तित्वस्य वह्निव्याप्यतावच्छेदकतानुपपत्तिस्तस्य
वह्नित्वरूपतादृशधर्मान्तरघटितत्वात्॥ ११ र्याप्तिसम्बन्धेन तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नत्वमेव पर्याप्त्यनधिकरणत्वमस्थानेव
तथा च प्रत्येकमुभयभिन्नत्वस्यैव केवलधूमत्वे विशेषणविशेष्योभयपर्याप्तावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदसत्त्वादिति ध्येयम् वह्निमद
न्यावृत्तित्वस्येति पर्वतो वह्निमान् वह्निमदन्यावृत्तेरिति सन्न्यायप्रयोगस्य सर्वसम्मतत्वेनेष्टापत्त्यसम्भवादिति भावः॥ ७ ॥ ननु ध
र्मान्तराघटितत्वं विशेष्यविधया धर्मान्तराघटितत्वं यत्तदन्यत्वमेव धूमत्वस्य विशेष्यविधया नीलधूमत्वघ०॥ श्रीः ॥ ७ ॥ श्रीः ॥

का॰मु॰ दि॰रा॰ १६६

धूमान्यता
रा॰ घटकत्वेपि वन्हिमदन्यावृत्तित्वे वन्हिमत्वस्य तथा॰ घटकत्वमिति न तस्य व्याप्यतानवच्छेदकतापत्तिरित्यत आह धूमान्यता
देरिति साध्यसंबन्धितावच्छेदकत्वेन साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वेन स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकता

दि॰ धूमान्यत्वादेर्व्याप्यतावच्छेदकत्वापत्तिभिया धर्मान्तरस्य विशेष्यविधया॰ घटकत्वविवक्षणस्याशक्य॰ त्वादिति चेन्न स्वसमानाधिकरणपदेन स्वव्यापकत्वस्य विवक्षितत्वात् वन्हित्वस्य वन्हिमदन्यावृत्तित्वा व्यापकत्वाद्धूमत्वस्य धूमान्यत्वव्यापकत्वाच्चोक्तदोषासम्भवात् स्वव्यापकत्वञ्च धर्मान्तरस्य स्वघटक

मु॰ अपरेति स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः नीलधूमादिकमिति नीलधूमत्वादिकं गुरुतया न हेतुतावच्छेदकं स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तराघटितस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वात् धूमप्रा गभावत्वसङ्ग्रहाय स्वसमानाधिकरणेति विरुद्धयोः परामर्शे हेत्वोः सत्प्रतिपक्षता ७७ विरुद्ध योरिति कपिसंयोगतदभावव्याप्यवत्तापरामर्शेपि न सत्प्रतिपक्षत्वमत उक्तम् विरुद्धयोरिति त॰ ॥ थाच ॥ ९

साध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वेन अन्यथा धूमालोकान्यतरत्वस्य वन्हिव्याप्यतावच्छेदकत्वा पत्तेः धूमत्वालोकत्वयोः प्रत्येकमन्यतरत्वाव्यापकत्वादिति विरुद्धयोः परामर्शे हेत्वोरित्यत्र विरुद्धयोर्हे त्वोः परामर्श इति भ्रमवारणायाह ॥

दृशाधर्मत्वमेव व्यापकत्वमिति भावः इति भ्रमेति यथार्थत्वे पर्वतो वन्हिमान्धूमादित्यादौ वन्ह्यभावव्याप्यपाषाणम॰ राम १६९
यत्त्वस्वपरामर्शदशायां सत्प्रतिपक्षानुपपत्तेः प्राचीनैः तत्रापि सत्प्रतिपक्षाङ्गीकारादिति भावः ॥ श्री ६ ॥ श्री ६ ॥

रा० साध्यसाध्याभावयोरविरोधस्थलेतूभयपरामर्शसत्वेपिनसत्प्रतिपक्षव्यवहारइतिमंतव्यम् ७५।७६।७७ गन्धशून्यत्वाभावादिति। निरवच्छिन्नवृत्तिकगंधाभावविरहादित्यर्थः तेनोत्पत्तिकालावच्छेदेनघटेगन्धाभावसत्वेपिनक्षतिः पक्षपदस्य पक्षतावच्छेदकविशिष्टार्थत्वे तूत्पत्तिकालीनत्वविशिष्टघटनिरूपित गन्धाभावनिष्ठाधेयतानिरवच्छिन्नेनभवतितादृशगन्धाभाववद्विशिष्टपक्षोबाधइ

दि० स्वसाध्येति स्वंसत्प्रतिपक्षत्वेनाभिमतोहेतुस्तत्साध्यविरुद्धोयः साध्याभावइत्यर्थः॥ ७५।७६।७७॥ ननूत्पत्तिकालीनघटइत्यादिमूलोक्तमयुक्तम् तत्रपक्षेघटेगन्धशून्यत्वाभावादतआह पक्षतावच्छेदकेति कालस्यैवदेश

सु० स्वसाध्यविरुद्धसाध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शकालीनसाध्यव्याप्यवत्तापरामर्शविषयइत्यर्थः ॥७५॥७६॥७७॥ साध्य शून्योयत्रपक्षस्त्वसौबाधउदाहृतः उत्पत्तिकालीनघटेगन्धादिर्यत्रसाध्यते॥ ७८॥ पक्षः पक्षतावच्छेदकविशिष्टइत्यर्थः तेनघटेगन्धसत्वेपिनक्षतिः एवम्मूलावच्छिन्नोवृक्षः कपिसंयोगीत्यत्रापिबोध्यम्॥ ७८॥ इतिसिद्धान्तमुक्तावल्यामनुमानम्॥

९ स्यापिपक्षतावच्छेदकत्वेबाधसम्भवात्तदप्रदर्शनेनमूलस्यन्यूनतामपाकर्तुमाह एवमिति बोध्यमिति तत्रपक्षेवृक्षेसंयोगसत्वेपिपक्षतावच्छेदकमूलावच्छेदेनसंयोगाभावादितिभावः॥ ७८॥ इतिश्रीमुक्तावलीप्रकाशेऽनुमानखण्डंसमाप्तम्॥

तिभावः अथवागन्धशून्यत्वाभावाद्गन्धाभावाभावादित्यर्थः गन्धसत्वादितियावत् तथाचप्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभाववत्पक्षस्यैवबाधत्वेनकथमत्रबाधइतिभावः पक्षपदस्यपक्षतावच्छेदकविशिष्टार्थकत्वेचदेशकालयोः पक्षतावच्छेदकत्वस्थलेपक्षतावच्छेदकावच्छेदेनसाध्याभाववत्वस्यापिपृथक्बाधतयानबाधानुपपत्तिरितिभावः॥ ७८॥ ०॥ इतिदिनकरीतरंगिण्यामनुमानतरङ्गः॥

रा॰। अवसरसङ्गतिमिति प्रतिबन्धकीभूतशिष्यजिज्ञासानिवृत्त्या अनन्तरवक्तव्यत्वमवसरः प्रकृते चानुमानोपमानयोर्द्वयोरपि प्रत्यक्षोपजी॥
वकत्वेऽप्यनुमानस्य बहुवादिसम्मतत्वेन निरसनीयाल्पवादिविप्रतिपत्तिकत्वेन सुगमतया अनुमानएव प्रायशो व्युत्पित्सोः प्रथमतो जि
ज्ञासा जायत इत्यनुमाननिरूपणेन प्रतिबन्धकीभूतजिज्ञासानिवृत्त्या अवश्यवक्तव्यत्वमुपमानस्येत्यवसरसङ्गत्याऽनुमाननिरूपणान
नरमुपमाननिरूपणमिति भावः सादृश्यप्रत्यक्षमिति सादृश्यज्ञानस्य प्रत्यक्षान्यस्यैवोपमितिकरणत्व उपमानस्य प्रत्यक्षोपजीव॥
कत्वमेव न सम्भवति सादृश्यविषयकलौकिकप्रत्यक्षानन्तरमेवोपमितिरनुभूयते चेत्यभिप्रायेण ज्ञानपदम्प्रत्यक्षपरतया व्याख्या

दि॰। अवसरसङ्गतिमभिप्रेत्याह उपमितिमिति तत्र गवये सादृश्यदर्शनं सादृश्यप्रत्यक्षम् तदुपमितिकरणमिति न
वीनमते नैतत् अतिदेशवाक्यार्थशाब्दबोधः करणमतिदेशवाक्यार्थस्मरणं व्यापारः सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनं सह

मु॰। उपमितिं व्युत्पादयति ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम् सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात्सा
करणम्मतम्॥७९॥ वाक्यार्थस्यातिदेशस्य स्मृतिर्व्यापार उच्यते गवयादिपदानान्तु शक्तिधीरुपमाफ।
लम्॥८०॥ यत्रारण्यकेन केनचिद्ग्रामीणाय उक्तम् गोसदृशो गवयपदवाच्य इति पश्चाद्ग्रामीणेन क्व।
चिदरण्यादौ गवयो दृष्टः तत्र गोसादृश्यदर्शनं यज्जातं तदुपमितिकरणम्॥ छ ॥श्रीः॥ छ ॥

कारीति साम्प्रदायिकमतन्तु सहकारितयाऽऽवश्यकसादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनस्यैव करणत्वं युक्तमित्युपेक्षितम्॥

नमितिबोध्यम्। एतदिति गवयधर्मिकगोसादृश्यप्रत्यक्षस्य करणत्वाभिधानमित्यर्थः साम्प्रदायिकमतमुपदर्शयति अतिदेशवा
क्यार्थशाब्दबोध इति वाक्यार्थस्मरणमिति व्यापारद्वारा तज्जन्यस्यापि तद्व्यापारत्वोपगमादिति भावः नन्वेवमुद्बोधकान्तरवशा।
यत्रातिदेशवाक्यार्थस्मरणं तत्र सादृश्यपिण्डदर्शनं विनाप्युपमितिप्रसङ्ग इत्यत आह सादृश्यविशिष्टेति साम्प्रदायिकमतोपेक्षा
याबीजमाह सहकारितयेति युक्तमिति तदतिरिक्तस्य करणान्तरस्य कल्पने गौरवादिति भावः॥ छ ॥श्रीः॥ छ ॥

रा०। यत्तु साध्यस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितसाध्याभावव्याप्तिमत्ताविरोधाभावेन सत्प्रतिपक्षग्रहस्य साध्यग्रहविरोधित्वासत्त्वात् प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिघटित एव सत्प्रतिपक्षोऽङ्गीक्रियतइति नोक्तस्थलेऽतः साध्याभावव्याप्यवत्पक्षत्वमिति तन्न तथासति प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटिततदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यैव सर्वत्र तद्वत्ताबुद्धिप्रतिबन्धकत्वमित्याशयात् तथाच पूर्वग्रन्थकारोक्तस्यानुमितिकारणपरामर्शस्य साध्यसंशयप्रतिबन्धकत्वस्यानुपपत्तेः अनुमितिकारणपरामर्शे प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तेरेव विषयकत्वात् तस्मात् प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिघटितस्यापि साध्याभावव्याप्यस्य साध्यविरोधित्वसम्भवेन तस्यैव सत्प्रतिपक्षत्वमुचितम्

टि०। बाधतद्व्याप्यभिन्ना ये हेत्वाभासास्तद्व्याप्या अपि तन्मध्य एवान्तर्भवन्तीति पाठः बाधः साध्याभावविशिष्टपक्षादिस्तद्व्याप्यस्सत्प्रतिपक्षस्तद्भिन्ना व्यभिचारविरुद्धासिद्धास्तद्व्याप्यानामत्रैवान्तर्भाव इत्यर्थः अन्यथेति व्यभिचारादेरिव व्यभिचारादिव्याप्य।

मु०। बाधतद्व्याप्यभिन्ना ये हेत्वाभासास्तद्व्याप्या अपि तन्मध्य एवान्तर्भवन्ति अन्यथा हेत्वाभासाधिक्यप्रसङ्गात् बाधव्याप्यसत्प्रतिपक्षौ भिन्नौ एव स्वतन्त्रेच्छेन मुनिना पृथगुपदेशात् सत्प्रतिपक्षव्याप्यस्तु न प्रतिबन्धक इति प्रघट्टकार्थः॥७२॥ १ स्यापि व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वेन पञ्चहेत्वाभासानन्तर्गतत्वेन स्यातिरिक्तहेत्वाभासत्वं स्यादित्यर्थः न प्रतिबन्धक इति साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वे मानाभावादिति भावः॥ १ एवञ्चोत्पत्तिक्षणावच्छिन्नघटे यत्र गन्धस्साध्यस्तेन तत्र बाधसंभवति गन्धाभावस्य घटे प्रतियोगि।समानाधिकरणत्वादिति मैवम् यत्र देशकालयोः स्वरूपसम्बन्धरूपपक्षतावच्छेदकत्वं तत्र तदवच्छेदेन साध्याभाववत्त्वस्यापि बाधत्वाङ्गीकारादिति ध्येयम् अत्र न सत्प्रतिपक्षोऽपि प्रतियोगिव्यधिकरणगन्धाभावव्याप्यस्य घटेऽसम्भवादत एवासङ्कीर्णं बाधोदाहरणमिदम् अन्यथा सत्प्रतिपक्षसंकीर्णत्वेन बाधस्य हेत्वाभासान्तरतापि न स्यात् अन्यथा सत्प्रतिपक्षस्य बाधव्याप्यत्वेनानुपपन्नस्व्यापकस्याधिकदे॥ ७॥

रा०यावृत्तित्वेसतिविरहात् नचगन्धाभावस्यकेवलस्यसंयोगाभाववत्केवलान्वयितयाप्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिघटितग

का॰सु॰ न्धाभावव्याप्यवत्त्वस्यात्रापिसम्भवेनैवास्यापिसत्प्रतिपक्षसंकीर्णत्वेनैवेतिवाच्यम् एतादृशस्यसत्प्रतिपक्षत्वाङ्गीकारेघटोगन्धवान्

दि॰रा॰ पृथिवीत्वादित्यादिसद्धेतोरपिदुष्टत्वापत्तिरितिपक्षम्पल्लवितेन॥ ० ॥इतिपाठइति क्वचित्पुस्तकेतत्पदरहितस्यपाठस्यदर्श

१६७ नादेतदभिहितं ७२॥ अग्रेपिविपक्षत्वनिर्वचनेपिसाध्याभाववत्मात्रत्वविपक्षइत्यतल्लाभायैवनिश्चितत्वांशनिवेशइतिभावः॥

दिंदूषकतावीजस्यभिन्नतयेति साधारणस्याव्यभिचारज्ञानेविरुद्धस्यसामानाधिकरण्यग्रहेप्रतिबन्धकत्वादितिभा

वः असाधारण्यघटकसपक्षत्वन्निश्चयगर्भन्नतुसाध्यवत्त्वमात्रमित्याह सपक्षइतिएवमग्रेपिसपक्षत्वविपक्षत्वयो

मु॰। यः सपक्षेविपक्षेचभवेत्साधारणस्तुसः सपक्षविपक्षवृत्तिःसाधारणइत्यर्थः सपक्षोनिश्चितसाध्य-

वान् विपक्षःसाध्यवद्भिन्नः विरुद्धवारणायसपक्षवृत्तित्वमुक्तम् वस्तुतोविपक्षवृत्तित्वमेववाच्यम् विरुद्ध

स्यसाधारणत्वेपिदूषकतावीजस्यभिन्नतयातस्यपार्थक्यात् यस्तूभयस्माद्व्यावृत्तःसत्वसाधारणोमतः ७३

सपक्षविपक्षव्यावृत्तइत्यर्थः सपक्षःसाध्यवत्तयानिश्चितः विपक्षःसाध्यशून्यतयानिश्चितः शब्दो

नित्यः शब्दत्वादित्यादौ यदाशब्देःनित्यत्वस्यसन्देहस्तदासपक्षत्वंघटादीनामेवतद्व्यावृत्तञ्च शब्दत्वमि

ति तदातदसाधारणम् यदातुशब्देःनित्यत्वनिश्चयस्तदानासाधारणम् इदन्तुप्राचाम्मतम् नवीन

मतन्तुपूर्वमुक्तम्॥७३॥ तथैवानुपसंहारी॥ ७॥ निश्चयत्वनिवेशस्यफलमाह शब्दइत्यादिनापूर्व राम

मुक्तमिति असाधारणःसाध्यासमानाधिकरणोहेतुरित्यादिनोक्तमित्यर्थः॥७३॥ ६ ॥ ७ ॥ ६ ॥ १६७

रा० गृह्यत इति ननु सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावरूपेति शेषः साध्यनिश्चयेऽप्यादिसम्भवादित्यनन्तसद्धेतुत्वे हेतुः पक्ष नेति तथा च मूले पक्षपदं पक्षतापरं भावप्रधाननिर्देशत्वादन्यथा आकाशात्यन्ताभावो नित्यो ध्वंसप्रागभावभिन्नाभाववत्त्वादित्यादेरनुपसंहारित्वाभावे नानुपपत्तेरिति ध्येयम् ननु संशयस्य निश्चयाप्रतिबन्धकत्वेन सर्वत्र साध्यसंदेहसत्त्वेऽपि क्वचित् साध्यनिश्चयसं

दि० केवलान्वयिपक्षक इति अत्र पक्षता साध्यसंशयरूपा गृह्यते तेन सर्वमभिधेयम्प्रमेयत्वादित्यादौ यदा सिद्धिः। सिषाधयिषा च तदा साध्यनिश्चयसम्भवेन सामानाधिकरण्यघटितव्याप्तिग्रहसम्भवात्तस्य सद्धेतोरलक्ष्यत्त यासिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य तदा केवलान्वयित्वेऽपि तत्र नातिव्याप्तिः अनुपसंहारिणो हेत्वाभासत्वमुपपादयति सर्वमभिधेयमित्यादिना सामानाधिकरण्यग्रहस्थलान्तराभावादिति संशयोत्पत्तिक्षणे निश्चयवारणाय निश्चय

मु० केवलान्वयिपक्षकः सर्वमभिधेयम्प्रमेयत्वादित्यादौ सर्वस्यैव पक्षत्वात् सामानाधिकरण्यग्रहस्थलान्तराभावान्नानुमितिः इदन्तु न सम्यक् पक्षैकदेशे सहचारग्रहेऽपि क्षतेरभावात् अस्तु वा सहचाराग्रहः तावताप्यज्ञानरूपासिद्धिरेव न हेत्वाभासत्वन्तस्य॥ ॥ अपि तु संशयसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्याव

श्यंवाच्यतया प्रकृते सर्वत्र साध्यसंदेहसत्त्वेन तत्पूर्वन्तत्सामग्र्याः सत्त्वेन साध्यनिश्चयस्य कुत्राप्यसंभवेन व्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टप्रमेयत्वादिरूपव्याप्तिग्रहानुत्पादान्न तत्रानुमितिरित्यनुपसंहारिणो हेत्वाभासत्वमिति भावः क्षतेरभावादिति तदानीमपि केवलान्वयिपक्षताकत्वस्यानुपसंहारित्वस्य क्षतेरभावादित्यर्थः

भवेन सामानाधिकरण्यनिश्चयो न दुर्घट इत्यत आह संशयोत्पत्तीति तदानीमपि घटोऽभिधेय इत्यादिनिश्चयदशायामपीत्यर्थः क्षतेरभावादितीति तादृशनिश्चयकालेऽपि सर्वमभिधेयन्न वेति संशयसंभवात्सर्वत्रावच्छेदेन निश्चयाभावादिति भावः ननु किमेतावतात्यन्त

का॰मु॰ रा॰ ॥ तथा चेति । समानप्रकारकत्वेनैवेति तद्धर्मितावच्छेदकसंशयसामग्र्या एव तद्धर्मितावच्छेदककनिश्चयप्रतिबन्धकत्वेन घटत्वा

दि॰ ॥ तथा च तत्रानुपसंहारित्वस्य सत्त्वात्तस्य व्याप्तिज्ञानानुकूलाद्यप्रयोजकत्वाभावाद्धेत्वाभासत्वानुपपत्तिरिति भावः न च

संशयसामग्र्याः सत्त्वात्कथं पक्षैकदेशे साध्यनिश्चय इति वाच्यम् सर्वत्व धर्मितावच्छेदकसंशयसामग्रीसत्त्वेपि घट

त्वादिधर्मितावच्छेदककसाध्य निश्चयोत्पादे बाधकाभावात् समानप्रकारकत्वेनैव विरोधादसमानविषयकत्वे

न प्रतिबन्धकत्वेप्याह अस्तु वेति तस्य सहचाराग्रहस्य तस्य स्वरूपसत एव विरोधित्वेन तज्ज्ञानस्यानुमित्यनुत्या

मु॰ ॥ तथापि केवलान्वयि साध्यकत्वं तत्त्वमित्युक्तम् यः साध्यवति नैवास्ति स विरुद्ध उदाहृतः ७४ ए

वकारेण साध्यवत्त्वावच्छेदेन हेत्वभावो बोधितस्तथा च साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं तदर्थः ।

((७४ ॥

दप्रयोजकत्वाभावादिति भावः न च तत्र सहचाराग्रह प्रयोजकसंशय एव हेत्वाभासस्तस्यापि स्वरूपसत

एव विरोधित्वात् न च संशयविषयस्य साध्याभावविशिष्टपक्षादेरेव तत्राभासत्वमिति वाच्यम् सर्वमभिधेयमि

त्यादावभिधेयत्वाभावविशिष्टपक्षाप्रसिद्धेरित्यन्यत्र विस्तरः तदर्थ इति तेनासाधारणे नातिव्याप्तिरिति भावः ॥ ग्राम

१६८

वच्छिन्ने चाभिधेयत्वव्याप्यघटपदवाच्यत्ववत्तानिश्चयसत्त्वे न तदवच्छिन्ने संशयसामग्र्याभावादिति भावः समानविषयकत्वेपि

तद्विशेष्यकसंशय सामग्र्याः तद्विशेष्यकनिश्चयप्रतिबन्धकत्वेन्यर्थः ॥ ६ ॥

रा०। घाधयिषां विनानाऽनुमितिरतः कालीनानतम् तथाचघनगर्जितेनमेघानुमितिस्थलेसंशयनिश्चययोर्द्वयोरप्यभावेनसाध्यवत्ताज्ञानत्वा
नुमितिहेतुरितिभावः घनगर्जितेनमेघानुमितिस्थलेपिसंशयंकल्पयित्वाक्षणविलम्बेनैवानुमितिरुपेयते अतोनानुपपत्तिरित्याशङ्कते
नचेति संशयोत्पत्त्यैवेतिपाठः सतीति गर्जितश्रवणानन्तरमेवमेघव्याप्यगर्जितवत्तापरामर्शोत्पत्त्या तेनमेघाभावकोटिकसंशयप्रति
बन्धादित्यर्थः नचविशेषदर्शनेनप्रतिबन्धात्भावकोटिभानासम्भवान्मनसानिश्चयएवास्त्विति वाच्यम् तथासतिसिद्धेःप्रतिबन्ध
कत्वेनानुमित्यनुपपत्तेः कल्प्यतइतिचेत् परामर्शस्यैवनाशापत्त्याऽनुमित्यनिर्वाहादितिभावः अत्राप्यनन्तरपदमप्रामादिकमेवोक्त

दि०। ननुपक्षेसाध्याभावज्ञानेपितत्राप्रामाण्यज्ञानकालेऽनुमितेरुदयात्तत्साध्याभावज्ञानंप्रतिबन्धकम् अस्मन्मते
तुतदासाध्याभावज्ञानेप्रमात्वनिश्चयाभावादेवात्रानुमित्युत्पत्तिरतआह गौरवादिति तथाचतत्रानुमितिनिर्वा
हायसंशयनिश्चयसाधारणाप्रामाण्यज्ञानाभावएवप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौनिवेश्यतेननुपक्षविशेष्य
कसाध्याभावज्ञानप्रमात्वनिश्चयत्वेनप्रतिबन्धकत्वङ्गौरवादित्यर्थः यत्रपक्षेसाध्याभावज्ञानमस्तिनतुतत्रप्रा
माण्यज्ञानन्त्वाऽप्रामाण्यज्ञानन्तत्राप्यनुमितिर्नभवत्येवेतिभावः साध्याभाववत्पक्षघटित प्रमात्वविषयकत्वे
ऽनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वसत्वात्तस्याभासत्वन्तुर्योरमितितुनप्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादेरिव।
तादृशविशिष्टान्तरघटितत्वेनाभासत्वायोगादिति॥ ॐ॥ ११ स्थलेपूर्वंसंशयाभावादितिध्येयम् यदिचैतन्त्या
ठेप्रामाण्येप्याग्रहः तदासंशयंविनेत्यादि मूलस्यव्याप्तिस्मरणादिनापरामर्शोत्पत्तिक्षणेपूर्वसंशयस्यनाशादित्यभिप्रायवत्तांपरि
कल्प्यघनगर्जितस्थलेपिसंशयोत्पत्त्यनन्तरमेवानुमितिरित्यभिप्रायस्त्वकल्पयित्वेवसंशयोयोजनीयः नचसाध्याभावज्ञाना
स्यज्ञानत्वेननिवेशेसंशयधर्मिकप्रमात्वनिश्चयदशायामपि अनुमितिप्रतिबन्धापत्तिरितिवाच्यम् इष्टापत्तेःसाध्याभावांशेनि
श्चितप्रामाण्यकस्यसंशयस्यापि साध्याभावनिश्चयसमशीलत्वादन्यथोभयत्रापिनिश्चयनिवेशे॥ ६ ॥ ॐ ॥ ९ ॥ ॐ ॥

का॰मु॰ दि॰रा॰ १६५

रा॰। नैतन्मते गौरवापत्तिरितिभावः ग्राह्याभावानवगाहित्वमिति। यद्धर्मावच्छिन्नग्राह्यसाध्याभावानवगाहित्वमित्यर्थः। तेनसाध्याभावव
त्तिसाध्याभावप्रकारकमित्यप्रामाण्यनिश्चयस्यसाध्याभावावगाहित्वेपिनानुपपत्तिः नसाध्याभावेतिनसाध्यावन्निश्चयइत्यर्थः प्रति
वादिनासाध्याभावनिश्चयस्यैवप्रतिबन्धकत्वोपगमादित्यवधेयम्॥ ७॥ गौरवादिति पक्षविशेष्यकत्वापेक्षयापक्षविशेष्यक
साध्याभावाज्ञानविशेष्यत्वस्यसाध्याभावनिश्चयत्वापेक्षयासाध्याभाववत्तिसाध्याभावप्रकारकत्वनिश्चयत्वस्यचातिगुरुत्वादित्यर्थः न
न्वप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितयद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितद्रूपावच्छिन्नत्वमेव वह्निहेत्वा

दि॰। नन्वगृहीताप्रामाण्यकसाध्याभावनिश्चयस्यप्रतिबन्धकत्वेप्रथमोपस्थितप्रमात्वनिश्चयएवतथास्यादतआ
ह अन्यथेति सत्प्रतिपक्षादावित्यादिनाऽसिद्ध्यादिपरिग्रहः प्रतिबन्धकत्वापत्तेरित्यस्यानुमित्यादावित्यादिः ननुसा

मु॰। अन्यथासत्प्रतिपक्षादावपितदभावव्याप्यज्ञानेप्रमात्वविषयकत्वेनप्रति
बन्धकतापत्तेः किन्तुभ्रमत्वज्ञानानास्कन्दितबाधबुद्धेः प्रतिबन्धकता॥ ७९॥

ध्याभावज्ञानप्रमात्वज्ञानेऽनुमितिप्रतिबन्धस्तदभावेनेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यांप्रमात्वज्ञानस्यानुमितिप्रतिबंधकत्व
मतआह किन्त्विति

भासलक्षणम् तच्चसाध्यवतिप्रकृतपक्षसाध्यवत्त्वप्रकारकत्वरूपाप्रामाण्यसाधारणमेव अधिकन्तुप्रवि
ष्टमित्यादिन्यायादिति तादृशाप्रामाण्यस्यहेत्वाभासतातन्मतेनेति दुर्वारेत्याशङ्कान्निराकरोति साध्याभाववत्पक्षेत्यादि आभासत्वायो राम
गादित्यत्रपूर्ववाक्यस्यन्तस्येत्यनुषज्यते॥ ७॥ प्रथमोपस्थितेति उक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मस्यप्रमात्वाभावघटितत्वेनप्र १६५
तियोगिज्ञानविधयाप्रमात्मकज्ञानस्यप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मज्ञानात्पूर्वमपेक्षितत्वेनप्रथमोपस्थितत्वलाघवादेवसाध्याभाव
प्रमात्वस्यहेत्वाभासत्वमुचितमितिभावः॥

रा० असिद्धादीति यद्यपिव्यभिचारीत्येववक्तुमुचितन्तथापिसत्प्रतिपक्षस्येतिविरोधस्य,पिस्तात्स्यादनुमितिप्रतिवन्धकत्वम् व्यभिचारादौ
नानु अनुमित्याद्यविल्यादिपदग्राह्यपरामर्शएवेति तथाभिधानमितिध्येयम् साक्षादित्यनेनप्रतिवन्धकत्वोपयोगिज्ञानेव्यावृत्तिःत

दि० क्वचिदुपयुज्यतइति तथाचानुमितितत्कारणज्ञानान्यतरप्रतिसाक्षात्प्रतिवन्धकीभूतज्ञानविषयत्वाभावान्नसाध्या
भाववज्ञानप्रमात्वंहेत्वाभासइतिभावः व्यभिचारज्ञानादेरित्यादिनाऽसिद्धिज्ञानपरिग्रहः भेदादिति तथाचवाधस्थलेऽसिद्धिव्य
भिचारान्यतरनियमेपिवाधज्ञानस्यव्यभिचारादिविषयकत्वाभावेनतस्यहेत्वाभासान्तरत्वमितिभावः नचहेतुमान्पक्षःसा

मु० तत्रभ्रमत्वशंकाविघटनेनप्रामाण्यज्ञानङ्क्वचिदुपयुज्यते नचवाधस्थलेपक्षहेतुसत्वेव्यभिचा
रः पक्षेहेत्वभावेस्वरूपासिद्धिरेवदोषइतिवाच्यम् वाधज्ञानस्यव्यभिचारज्ञानादेर्भेदात्॥ ६ ॥

ध्याभाववानित्याकारकएववाधग्रहः कुतोनभवति सामग्रीसत्वात् तथाचव्यभिचारज्ञानात्मिकैववाधवुद्धिरिति
वाच्यम् परामर्शात्मकाव्यभिचारज्ञानरूपप्रतिवन्धकसत्वेनवाधवुद्धेर्व्यभिचारविषयकत्वासम्भवात् एकत्रहे
तौव्यभिचाराव्यभिचारविषयकैकनिश्चयासम्भवाच्च॥ ७॥ (स्येतिवाधस्येत्यर्थः व्यभिचारविषयकत्वासम्भवादि
ति ननुपरामर्शोत्तरम्वाधवुध्देर्व्यभिचारविषयकत्वासम्भवेपिपरामर्शएववाधग्रहात्मकोस्तुतथाचसाध्यव्याप्यहेतुमान्पक्षः
साध्याभाववानितिव्यभिचारविषयकवाधवुद्धिसम्भवइत्याशङ्कायामाह एकत्रेति प्रतिवन्धकताभावस्यकार्यकालवृत्तित्वेनका
रणत्वादितिभावः इदमुपलक्षणम् एकत्रपक्षेसाध्यव्याप्यसाध्याभावविषयकज्ञानासम्भवाच्चेत्यपिद्रष्टव्यम् ६ ॥ ७ ॥

का॰मु॰ रा॰ बाधलौकिकेति विरोधिज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ लौकिकसन्निकर्षाजन्यत्वनिवेशेनायोगोलकधर्मिकपरामर्शोत्तरमपित
दि॰रा॰ द्धर्मिकबाधबुद्धेरपि तदुत्तरमपि वन्हिधर्मिकधूमाभाववदयोगोलकवृत्तित्वरूपव्यभिचारविषयकलौकिकप्रत्यक्षसम्भविष्यतीत्यर्थ
१९६ सत्यञ्च बाधबुद्धेर्व्यभिचारविषयकत्वमुपपद्यत एवेति भावः तत्रेति अनुमित्यादावित्यर्थः ननु स्वरूपासिद्ध्यभावेऽपि व्यभिचारोऽस्त्ये
वोत्पत्तिक्षणावच्छेदेन गन्धाभाववति घटे पृथिवीत्वस्य सत्त्वादित्यत आह प्रतियोगिव्यधिकरणेति व्यभिचारघटकसाध्याभावे प्रतियो

दि॰ नन्वयोगोलकपक्षकधूमसाध्यकवन्हिहेतुके बाधलौकिकप्रत्यक्षवद्व्यभिचारलौकिकप्रत्यक्षमपि व्याप्तिनिश्च
यसत्त्वेपि भविष्यतीत्यत आह किन्त्वेति अकिञ्चित्करत्वादिति व्यभिचारज्ञानं ह्यनुमितौ न साक्षात्प्रतिबन्धकं किन्तु

मु॰ किन्त्वत्र यत्र परामर्शानन्तरं बाधबुद्धिस्तत्र व्यभिचारज्ञानादेरकिञ्चित्करत्वाद्बाधस्यानुमितिप्रति
बन्धकत्वं वाच्यम् एवं यत्रोत्पत्तिक्षणावच्छिन्ने घटादौ गन्धव्याप्यपृथिवीत्ववत्ताज्ञानं तत्र बाधस्यैव
प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् नच पक्षे घटे गन्धसत्त्वात्कथं बाध इति वाच्यम् पक्षतावच्छेदकदेशकालाव
च्छेदेनानुमितेरनुभवसिद्धत्वादिति ॥०॥ ((परामर्शप्रतिबन्धद्वारा तथा च परामर्शोत्तरकालीनव्यभिचारज्ञान
मकिञ्चित्करमिति तत्र बाधबुद्धिरेव प्रतिबन्धिकेति भावः व्यभिचाराद्यसङ्कीर्णमपि बाधम्प्रदर्शयति एवमित्यादिना बाधस्यैवे
ति तत्र पक्षे हेतुसत्त्वेन स्वरूपासिद्धेः प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभाववद्वृत्तित्वरूपस्य व्यभिचारस्य चाभावादिति भावः ॥ ९ ॥
गिवैयधिकरण्यस्याप्रवेशे कपिसंयोग्येतद्वृक्षत्वादित्यादि सद्धेतावपि व्यभिचारित्वापत्तिरिति भावः अथोक्तसद्धेतोर्व्यभिचारित्वाप॰ राम
त्तिवारणाय प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभाववत्पक्षादिरेव बाधस्तेनाङ्गीकरणीयः एवमुक्तहेतोस्सत्प्रतिपक्षितत्ववारणाय प्रतियोगि १९६
व्यधिकरणसाध्याभावव्याप्यवत्पक्षस्यैव सत्प्रतिपक्षत्वमप्यङ्गीकरणीयम् ॥ श्री९ ॥ ९७ ॥ श्री९ ॥ ९९ ॥ श्री९ ॥

र्ग० न्द्रियजन्यबाधबुद्ध्युत्तरमलौकिकसन्निकर्षेणापि तद्विशिष्टबुद्धेरनुपगमात्तानिष्टापत्तिरपि सम्भवतीति भावः ॥ ॐ ॥ अलौकिक
त्वं लौकिकसन्निकर्षाजन्यत्वं ननु लौकिकाभावप्रमायां सत्यां प्रतियोगिनि लौकिकसन्निकर्षासम्भवादेव न लौकिकतद्वत्ताबुद्ध्यापत्ति

दि० अलौकिकत्वम्प्रतिबध्यतावच्छेदककोटावनिवेश्य तदिन्द्रियजन्यतद्विशिष्टबुद्धौ तदिन्द्रियजन्यलौकिकतद
भावनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वोपगमात् तदिन्द्रियजन्योपनीतभानात्मकबाधनिश्चयोत्तरन्तदिन्द्रियजन्यलौकि
कतद्विशिष्टबुद्ध्युदयात्प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ लौकिकत्वस्य निवेशः न च लौकिकतदिन्द्रियजन्याभावप्रमास्थ
ले तदधिकरणे प्रतियोगिनोऽसत्वादेव न तद्विशिष्टलौकिकप्रत्यक्षापत्तिरित्यलन्तथाविधप्रतिबध्यप्रतिबन्धक
भावेनेति वाच्यम यत्र प्रतियोग्यधिकरणमेव सन्निकृष्टाधिकरणान्तरत्वेनाभावस्य लौकिकप्रत्यक्षात्मकारोपो दो
षेण जनितस्तदुत्तरन्तदधिकरणे प्रतियोगिनो लौकिकप्रत्यक्षापादनात् तत्राभावलौकिकप्रत्यक्षजनकदोषस्य प्र
तिबन्धकत्वादेव नेयमापत्तिरन्यथाऽभावारोपोत्पत्तिक्षणे प्रतियोगिप्रत्यक्षापत्तिरिति तु न यत्र विनश्यत्तदवस्थ
दोषेणाभावलौकिकप्रत्यक्षात्मकारोपस्तदुत्तरम्प्रतियोगिप्रत्यक्षापादनात् यत्राभावलौकिकप्रमासमकाल
न्तद्द्वितीयक्षणे वा तदधिकरणे प्रतियोगिप्रकारकानुभूयमानारोपजनकदोषसमवधानं तत्राभावप्रमोत्तरम्प्रति
योगिनो लौकिकप्रत्यक्षात्मकारोपापादनवारणाय वाइन्द्रियभेदेन तथाविधप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावोपगमात्
शङ्खो नपीतः वंशो नोरग इति निश्चयेऽपि पित्तमण्डूकवसाञ्जनादिदोषवशाच्छङ्खः पीतः वंश उरग इत्यारोपोदया
त्तत्र व्यभिचारवारणायाह दोषविशेषेति दोषसामान्याजन्यत्वनिवेशे भ्रममात्रस्यैव बाधाप्रतिबध्यत्वापत्तिरतो विशेषे
ति तथा च पित्तमण्डूकवसाञ्जनादिदोषाविशिष्टोपादाय तदजन्यत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयमिति भावः

रिति किं समानेन्द्रियस्थले प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावान्तरेणेति शङ्कते न चेति प्रतियोगिप्रत्यक्षापादनात् तत्प्रत्यक्षापादनसम्भवात् ॥

का॰मु॰ दि॰रा॰ ९६

रा॰। लौकिकाभावभ्रमस्थलेप्रयोजनमुपपाद्यप्रमास्थलेतदाह यत्राभावेति समवधानमिति इदञ्च प्रमातः पूर्वमेवतादृशदोषसमव
धानेयाथप्रमैवनसम्भवति प्रतियोगिभ्रमजनकदोषेणप्रतिबन्धादित्यभिप्रायेणोक्तमितिबोध्यम् दोषविशेषाजन्यत्वनिवेशस्यप्र

रि॰। नच पित्तद्रव्यात्मकदोषाजन्यत्वनिवेशोव्यर्थः शङ्खः पीतइतितुमेशङ्खांशेऽनुभूयमानस्यैवपित्तद्रव्यपीतिम्न
आरोपोपगमेनतद्देशेपिलौकिकत्वादलौकिकत्वस्यप्रतिबध्यतावच्छेदकेनिवेशादेवतत्रव्यभिचारवारणादितिवा।
च्यम् पित्तद्रव्यस्यान्तरानवस्थानदशायामपितत्पीतिम्नः शङ्खारोपप्रत्यक्षोदयेनस्मर्यमाणारोपस्यैवतत्रनवीनैः स्वीका
रात्तद्देशेतस्यालौकिकत्वात् तथासतिशङ्खः पीतइतिप्रत्यक्षोत्तरम्पीतंसाक्षात्करोमीति साक्षात्कारित्वग्रहानुपपत्ति
स्तद्व्यञ्जकलौकिकविषयतायास्तत्राभावादितितुनलौकिकविषयतायाइवदोषजन्यत्वस्यापिसाक्षात्कारित्वव्यञ्जक
त्वादन्यथायमुपरागइतिस्मर्यमाणारोपेसाक्षात्कारित्वग्रहानुपपत्तेः शङ्खोनपीतइत्यादितदिन्द्रियजन्यबाधबुद्ध्यु
त्तरम्पित्तादिदोषवशात्तदिन्द्रियजन्यः शङ्खः पीतइत्यारोपोयदानुभवसिद्धस्तदापूर्वोक्तेन्द्रियभेदभिन्नप्रतिबध्य
प्रतिबन्धकभावेपिदोषविशेषाजन्यत्वम्प्रतिबध्यतावच्छेदकेनिवेशनीयमितिध्येयम् ननुबाधप्रतिबध्यतावच्छे
दककोटौलौकिकान्यत्वस्यनिवेशोबाधनिश्चयोत्तरंलौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयापत्तिरितिचेन्न भूतलंघटवदि
त्याद्याकारकलौकिकप्रत्यक्षोत्पत्तिकालेस्वातन्त्र्येणकथञ्चिदुपस्थितस्यघटाभावादेर्भूतलेप्रकारतयाभानवार
णायसमानधर्मितावच्छेदकतत्कोटिकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याविपरीतकोटिभानप्रतिबन्धकत्वमवश्यमङ्गी
करणीयम् तथाचबाधनिश्चयोत्तरमपिनापत्तिर्लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयस्यतत्कोटिकलौकिकप्रत्यक्षसाम
ग्र्याः प्रतिबन्धिकायाः सत्त्वेनविपरीतकोटिभानासम्भवात् तर्हिक्वापिलौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयोनस्यादितिचेद्दोषे॰ राम ९६३

योजनमाह शङ्खोनपीतइत्यादि। भ्रममात्रस्यैवेति दोषम्विनाभ्रमानुत्पत्तेरितिभावः॥ मण्डूकेति भेकवसाञ्जनरू॥ ६ ॥ ६ ॥

ता०। परदोषाद्दंशे ऽरगस्य प्रत्यक्षभ्रमो स्यादादिति भावः आदिना इन्द्रजालमंत्रादिदोषाणां सङ्ग्रहः तद्व्यञ्जकेति साक्षात्कारत्वजातिव्यञ्जके त्यर्थः यद्यनुभवसिद्धं तस्मेनेन वस्तुतस्तादृशानुभव एव नास्ति किमर्थं समानेन्द्रियस्थलीयप्रतिबध्यतावच्छेदके तन्निवेशनीय। मितिसूचितम् संशयापत्तिरितीति संशयनिश्चयसाधारणतद्वत्तावुद्धित्वस्यैव प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेन संशयपृथक्प्रतिबन्धक

टि०। ज्ञानप्रत्यासत्त्यैव पूर्वोपस्थितकोट्योर्भानसम्भवादिति यत्तु संशयपूर्वं तत्कोट्यंशे लौकिकसन्निकर्षसत्त्वे क श्चंसंशयस्य न लौकिकत्वं कथं वा तत्र संशये विपरीतकोटिभानं तत्कोटिकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धि। कायाः सत्त्वादिति तन्न तत्र लौकिकसन्निकर्षसत्त्वे ऽपि संशयजनकदूरत्वादिदोषस्य लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रति बन्धकस्य सत्त्वेन लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यभावादुभयोपपत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः कस्यचिन्मतन्दूषति नत्विति इतिसु

मु०। ननु संशयसाधारणं पक्षे साध्यसंसृष्टत्वज्ञानमनुमितिकारणम् तद्विरोधितया च वाधसत्प्रतिपक्ष योर्हेत्वाभासत्वमिति युक्तम् अप्रसिद्धसाध्यकानुमित्यनापत्तेः साध्यसंशयादिकं विनाप्यनुमित्युत्पत्तेश्च॥

क्त मित्यनेनान्वयि नन्वेवम्बाधनिश्चयकाले संसृष्टत्वज्ञानाभावादेवानुमित्यभावोपपत्तौ वाधनिश्चयस्य नानुमिति विरोधित्वमिति हेत्वाभासत्वन्न स्यादत आह तद्विरोधितयेति अनुमितिकारणीभूतस्य साध्यसंसृष्टत्वज्ञानविरोधित्व येत्यर्थः नन्वप्रसिद्धसाधकानुमितिः कुत्रापि न भवत्येवे त्यत आह साध्यसंशयेति॥ श्री॥ ॥ ॥ श्री॥

तायाश्चाभावादिति भावः लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशय एव न सम्भवतीति एककोटिलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीविरोधिकोटिभानप्रति बन्धकत्वादन्यथा भूतलं घटवदिति निश्चयकाले ऽपि संशयापत्तेरिति कथं वाधनिश्चयोत्तरं लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयोपपत्तिरिति भावः समाधत्ते भूतलमित्यादि नहीति एककोटिलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या विपरीतकोटिभानप्रतिबन्धकत्वमित्यर्थः क्वापि वाधनिश्चय॥ १॥

संशयो न स्यादिति दूरस्यस्थाण्वादिसंशयो न स्यादित्यर्थः ॥ ॐ ॥ नलौकिकत्वन्नलौ।
का० मु० रा० यात्पुनरमपि उक्तशङ्कायामिष्टापत्तिमाह संशयो न स्यादिति उभयोपपत्तेरिति संशये लौकिकसन्निकर्षजन्यत्वस्य
दि० रा० किकसन्निकर्षजन्यत्वं लौकिकसन्निकर्षसत्वे कोटिभाने बाधकाभावादितिभावः उभयोपपत्तेरिति संशये लौकिकसन्निकर्षजन्यत्वस्य
१६६ विपरीतकोटिभानस्य चोपपत्तेरित्यर्थः लौकिकसन्निकर्षसत्वेपि तस्य दूरत्वदोषेण कोट्यभानकत्वादितिभावः अन्यत्रविस्तरइत्यनेन
संशयजनकदोषसामान्याभावे तु सन्निकृष्टकोटेर्निश्चय एवेति सूचितम् कस्यचिन्मतइति ननु संशयपक्षतावादिनइतिभावः स्तुत्या
त्मनिश्चयवतोपि सिषाधयिष याऽनुमित्युपपत्तये निश्चयसाधारणसाध्यसंसर्गज्ञानत्वेनैवैतन्मतेकारणतायाः प्रतिपादिकत्वादितिविभाव

दि० ननु संशयशून्यकालेपि सिषाधयिषाकालीनसाध्यनिश्चयात्मकसाध्यसंसृष्टत्वज्ञानमस्त्येवेत्यत आह आदीति आदिना।
सिषाधयिषाकालीनसिद्धिपरिग्रहः नचसंशयांतरोत्पत्त्यैवानुमितिसिद्धिरिति वाच्यम् सतिविशेषदर्शनेसंशयायोगा

मु० एवंसाध्याभावज्ञाने प्रमात्वज्ञानमपि न प्रतिबन्धकं मानाभावाद्गौरवाच्च ॥ १५९ ॥

त् पक्षविशेष्यकसाध्याभावज्ञाने प्रमात्वनिश्चयोऽनुमितिप्रतिबन्धकस्तदभावः कारणमतस्तादृशप्रमात्वमेववाधइ
तिप्राचीनमतन्दूषयति एवमिति प्रमात्वज्ञानमपि प्रमात्वनिश्चयोपि मानाभावादिति ग्राह्याभावानवगाहिनस्तादृश।
((ज्ञानस्यविरोधित्वे मानाभावादित्यर्थः॥
नीयम् मूलेअप्रसिद्धेति पूर्वंगृहीतसाध्यविधेयकेत्यर्थः तथाच पृथिवीतरत्वव्याप्याभा
वप्रतियोगिगन्धवती पृथिवीति व्यतिरेकिपरामर्शजन्यसाध्यविशेषणिकायाः पृथिव्यामितरभेदइत्यनुमितेरभावापत्तेरित्यर्थः उत्तरदू
षणमवतारयति नन्वप्रसिद्धेति नभवत्येवेति आचार्यमतेसर्वत्रान्वयव्याप्तिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुव्यतिरेकसहचारेणापिअन्वयव्या। रा०म०
प्तिरेवगृह्यते इतितैरङ्गीकारादुभयपरामर्शादनुमितेरसिद्धत्वादन्वयव्याप्तेस्साध्यघटितमूर्तिकत्वेनव्याप्तिज्ञानसमयएवसाध्यज्ञाना १६४
वश्यकत्वादितिभावः ॥ ॐ ॥ सिद्धिपरिग्रहइति सिद्धिस्साध्यनिश्चयः सिद्धिसत्वेपि ॥ ६ ॥

रा॰। पावच्छिन्नस्यैव हेत्वाभासतयानैनस्य हेत्वाभासत्वासम्भव इति भावः सूचयतीति ननु रत्नकोशकारमते तद्रूपज्ञाने तदभावव्याप्यव
त्ताज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वेन परस्परानुमितिप्रतिबन्धकस्य सत्प्रतिपक्षस्थले ऽसम्भवे ऽपि निश्चयात्मिका ऽनुमितिस्तु तत्र शक्तिकयोस्तद्
भावव्याप्यवत्ताज्ञानयोर्मिलितयोः साध्यसंशयहेतुत्वं कल्पनीयमिति गौरवमित्याशङ्कां निराकर्तुमाह क्लृप्तेति अयम्भावः तत्तत्परामर्श
स्य तत्तद्विधेयकानुमितित्वमेव कार्यतावच्छेदकं न तु निश्चयत्वमपि तद्घटकम् परन्तु एकैकपरामर्शसत्त्वे कोट्यन्तरभासकसामग्र्यभा-

दि॰। ननु यत्रोभयभासकसत्त्व उभयभानं तत्रापि पित्तादिदोषसत्त्वे ऽपि पीतत्वशुक्लत्वोभयस्मृतावुभयोर्भानापत्तिरित्यत आ
ह फलबलेनेति तथा च तत्र पीतत्वसाक्षात्कारस्यैवानुभाविकतया शुक्लत्वग्रहे ऽपि पित्तरूपदोषप्रतिबन्धकत्वं कल्प्यमिति

मु॰। यत्र चैककोटिव्याप्यदर्शनं तत्राधिकबलतया द्वितीयकोटिभानप्रतिबन्धान्न संशयः फलबला-
लेन चाधिकबलसमबलभावः कल्प्यत इत्याहुः तन्न तदभावव्याप्यवत्ताज्ञाने सति तदुपनीतभा
नविशेषशाब्दबोधादेरनुदयात् लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यज्ञानमात्रे तस्य प्रतिबन्ध
कत्वालाघवान्न तूपनीतभानविशेषे शाब्दबोधे च पृथक्प्रतिबन्धकता गौरवात् ॥ ((त्वापीतत्वसाक्षात्

कारसामग्र्या अधिकबलत्वमेव दूरत्वदोषे सत्यपि स्थाणुत्वपुरुषत्वयोः स्मृतौ संशयस्यैवोदयात्तत्सामग्र्योः समबलत्व-
त्वमेव कल्प्यत इति भावः ज्ञानमात्रे तादृशज्ञानत्वावच्छिन्ने विशेषे दोषविशेषाजन्ये गौरवात् कार्यकारणभावद्वय क-
((ल्पने गौरवादिति भा
वात् निश्चयात्मिका ऽनुमितिर्भवति उभयपरामर्शसत्त्वे च कारणबलादुभयकोट्योर्विरोधितया भानेयोत्संश
यो भवतीति नाधिककार्यकारणभावकल्पनं तन्मत इति उभयस्मृतावपि संशये कोटिद्वयस्योपनयसन्निकर्षेणैव भानात् पीतत्वशु
क्लत्वरूपकोटिद्वयोपस्थितौ पित्तदोषादपि संशय एव स्यान्न पीतत्वनिश्चय इति भावः आधिक्यमिति मूले नीलधूमादिहेतुकस्थल
एव व्याप्यत्वासिद्धेरभिधानादिति भावः ॥

का०मु० रा०। स्वत्र चाव्यभिचारविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्याभावतद्व्याप्यावपि व्याप्यत्वासिद्धौ बोध्यावन्यतमत्वेनानुगमः दूषकताबीज
दि०रा० म्व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वम् नचैवन्दूषकताबीजस्यैकेन व्यभिचारस्य हेत्वाभासान्तरत्वन्न स्यादिति वाच्यम् दूषकताबी
१६७ दि०। कथमनुमितिरिति अनुमितेरपि तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वादिति भावः कथन्तर्ह्युभयव्याप्यवत्तानिश्चया
त्मान्यस्तिकः संशय इत्याशंक्य न भवत्येव तावद्यावन्न निश्चयेऽप्रामाण्यन्न गृह्यते इत्याह यत्र चेति आश्रयासिद्ध्यादीन्या

सु०। तथाच प्रतिबन्धकसत्त्वात्कथमनुमितिः नहि लौकिकसन्निकर्षस्थले प्रत्यक्षमिव सत्प्रतिपक्षस्थले सं
शयाकारानुमितिः प्रामाणिकी येनानुमितिभिन्नत्वेनापि विशेषणीयम् यत्र च कोटिद्वयव्याप्यवत्ताज्ञानन्त
त्रोभयत्राप्रामाण्यज्ञानात्संशयो नान्यथा गृहीताप्रामाण्यकस्यैव विरोधिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादिति अ
सिद्धिस्तु आश्रयासिद्ध्याद्यन्यतमत्वम् आश्रयासिद्धिः पक्षे पक्षतावच्छेदकस्याभावः यत्र काञ्चनम
यः पर्वतो वह्निमानिति साध्यते तत्र पर्वतो न काञ्चनमय इति ज्ञाने विद्यमाने काञ्चनमये पर्वते पराम
र्शप्रतिबन्धः फलम् स्वरूपासिद्धिस्तु पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्याभावः तत्र च ह्रदो द्रव्यन्धूमादित्यादौ पक्षे
व्याप्यत्वाभिमतस्य हेतोरभावे ज्ञाते पक्षे व्याप्यहेतुमत्ताज्ञानरूपस्य परामर्शस्य प्रतिबन्धः फलम् साध्या
प्रसिद्ध्यादयस्तु व्याप्यत्वासिद्धिमध्येऽन्तर्भूताः साध्ये साध्यतावच्छेदकस्याभावः साध्याप्रसिद्धिः एतत्
ज्ञाने जाते काञ्चनमयवह्निमानित्यादौ साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यपरामर्शप्रतिबन्धः फलम्॥

दिना स्वरूपासिद्धिव्याप्यत्वासिद्ध्योः परिग्रहः साध्याप्रसिद्ध्यादीनामाधिक्यन्निराकरोति साध्याप्रसिद्ध्यादयस्त्विति आ राम
दिना साधनाप्रसिद्धिपरिग्रहः॥ ९. जस्यैकोऽपि बाधसत्प्रतिपक्षयोरिव व्यभिचारासिद्ध्योर्मुनिना पृथगुपदेशेन हेत्वाभासान्तरता १६९
सम्भवाद्वा स्वरस इति सूचित इति शेषः॥ १ ॥ श्रीः ॥ १ ॥ छः ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ १७ ॥ श्रीः ॥ छः ॥ श्रीः ॥

रा०॥सत्वादिति नीलधूमस्य धूमानतिरिक्ततया धूमव्याप्तिविरहादिति भावः अनवच्छेदकत्वे यस्य यस्य व्याप्तेरित्यादिः तदवच्छेदेनेति योधर्मो यस्यानवच्छेदकस्तदवच्छेदेन तदभावः मूलावच्छेदेन वृक्षे कपिसंयोगाभाववदिति भावः अवच्छेदकत्वाभावादिति तन्मूलस्य वृक्षा वृत्तिकपिसंयोगानतिरिक्तवृत्तित्वेपि स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाभावादेव मूलावच्छेदेन वृक्षे कपिसंयोगाभावोपगमादिति भावः

दि०॥केषांचिन्मतमाह॥ एवं वन्हिमानित्यादिना वदन्तीत्यनेनास्वरससूचनं बीजन्तु नीलधूमे व्याप्तिसत्वात्कथं व्याप्यत्वासिद्धिः नचतत्र व्याप्तिसत्वेपि नीलधूमत्वस्यानवच्छेदकतया तदवच्छेदेन व्याप्यत्वासिद्धिरेवेति वाच्यम् अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वस्य नीलधूमत्वेपि सत्वात् स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाभावाद्व्याप्यत्वासिद्धिरित्यपि न तथा सतिप

मु०॥एवं हेतौ हेतुतावच्छेदकाभावः साधनाप्रसिद्धिः यथा काञ्चनमयधूमादित्यादौ अत्र हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुताज्ञानाभावात्तद्धेतुकव्याप्तिज्ञानादेरभावः फलम् एवं वन्हिमान्नीलधूमादित्यादौ गुरुतया नीलधूमत्वस्य हेतुतानवच्छेदकत्वमपि व्याप्यत्वासिद्धिरित्यपि वदन्ति॥ १ मुमानुसारित्वादिमत

इत्यादावपि व्याप्यत्वासिद्ध्यापत्तेः सास्नाद्यपेक्षया गोत्वादिज्ञाते र्लघुत्वेन सास्नादेः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाभावात् अस्तु वा नीलधूमत्वादेः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाभावात्तदवच्छेदेन व्याप्त्यभावरूपव्याप्यत्वासिद्धिर्नतु हेत्वाभासत्वमनुमिति तत्करणीभूतव्याप्तिज्ञानाविरोधित्वात्॥ १ व्याप्यत्वासिद्ध्यापत्तेरिति स्वरूपसम्बंधरूपावच्छेदकत्वं यस्य नास्ति तदवच्छेदेन व्याप्यत्वाभावोपगमो व्यर्थविशेषणत्वाभावेपि गुरुधर्मेण हेतुतायां सर्वत्र व्याप्यत्वासिद्धिप्रसंगादिति भावः ननु गुरुधर्मेण हेतुतायां सर्वत्र व्याप्यत्वासिद्धिरिष्टैवेत्यत आह अस्तु वेति अविरोधित्वादिति हेतुतावच्छेदकांशे व्याप्त्यवच्छेदकतावगाहिनोपि व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्यानुमिति हेतुत्वोपगमादतएव व्याप्यांशे निर्धर्मिनावच्छेदकादपि वन्हिव्याप्यवानिति शाब्दपरामर्शादप्यनुमितिरङ्गीक्रियत इति भावः॥ ७॥

नोन्यथेति ——— ज्ञानांतरत्वतो ऽनुमिति

का॰ मु॰ रा॰। मीमांसकमतानुयायी शङ्कते नचेति तथा चोक्तपरामर्शस्थलेपि वन्हिव्याप्योवन्हिव्याप्यइतिज्ञानांतरवतो ऽनुमिति वारणानुरोधेनापितदुपसंहरति तस्मादिति गुरुधर्मस्य हेतुतावच्छेदकत्वस्थलेसर्वत्र प्राचीनैर्व्याप्यत्वासि

दि॰ रा॰ भावः तावतापिउक्तस्थले ऽनुमिति वारणानुरोधेनापि तदुपसंहरति तस्मादिति गुरुधर्मस्य हेतुतावच्छेदकत्वस्थलेसर्वत्र प्राचीनैर्व्याप्यत्वासि द्धिः तावतापि उक्तस्थले ऽनुमिति वारणानुरोधेनापि ... धर्मोत्तरघटितस्य तथात्वस्थलएवेत्यभिप्रायेणाह व्यर्थविशेषणस्थलइति

१६५ द्विनीङ्गीकियते अपितुस्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मोन्तरघटितस्य तथात्वस्थलएवेत्यभिप्रायेणाह

हेतुनाव दि॰। नचवन्हिमदन्यावृत्तिप्रमेयवानितिप्रमेयत्वसामानाधिकरण्येनव्याप्त्यवगाहिज्ञानादनुमित्यापत्तिवारणाय हेत्वाभासइतिवाच्यम् तावताप्यनति च्छेदकावच्छेदेनव्याप्तिज्ञानस्यैवकारणतयातद्विरोधितयानिरुक्तव्याप्यत्वासिद्धिर्हेत्वाभासइतिवाच्यम् तावताप्यनति रिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वग्राह्यज्ञानस्यकारणत्वेपितत्रस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाभावग्रहस्य ग्राह्याभावान वगाहितयाः विरोधित्वात्तस्माद्व्यर्थविशेषणस्थलेनव्याप्यत्वासिद्धिर्हेत्वाभासः पुरुषस्त्वधिकेननिगृह्यतइति साध्या

मु॰। बाधस्तुपक्षेसाध्याभावादिः एतस्यत्वनुमितिप्रतिबन्धः फलम् तद्धर्मिकतदभावनिश्चयो लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्य तद्धर्मिकतत्ज्ञानमात्रेविरोधीति॥ स्त्री॰ ॥

भावादिरित्यादिनासाध्य वदन्यत्वस्यपक्षादृत्तिसाध्यादेश्चपरिग्रहः तद्धर्मिकतदभावनिश्चयः अनाहार्यप्रमा। भावादिरित्यादिनासाध्यवदन्यत्वस्यपक्षावृत्तिसाध्यादेश्चपरिग्रहः तद्धर्मिकतदभावनिश्चयः बाधबुद्ध्युत्तरक्षणेलौकिकसन्निकर्षजन्यविशिष्टबुद्धेरानुभविक एवज्ञानानास्कन्दिततद्धर्मिकतदभावनिश्चयः बाधबुद्ध्युत्तरक्षणेलौकिकबाधनिश्चयोत्तरन्तदिन्द्रियजन्यलौकिकतद्‌। लादाह लौकिकसन्निकर्षाजन्येति नन्वेवन्तदिन्द्रियजन्यलौकिकबाधनिश्चयोत्तरन्तदिन्द्रियजन्यलौकिकतद्। विशिष्टबुद्ध्यापत्तिरितिचेन्न॥ ७॥ (१) अधिकेनेति अधिकोक्तेर्निग्रहस्थानत्वेनधूमादिसुक्तेएवसामंजस्येनीलपदप्रयोगस्य राम

र्षिकत्वादितिभावः साध्यादेश्चेत्यादिनासाध्याभाववत्पक्षसाध्यवदन्यपक्षयोः परिग्रहः प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौलौकिकसन्निक १६२ र्षाजन्यनिवेशस्यफलमाह बाधबुद्ध्युत्तरेतिएवम् प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौलौकिकत्वनिवेशेतद्‌विशिष्टबुद्ध्यापत्तिरितिसमाने॥

रा० कारकानुमितिविषयकेच्छयान्यायप्रयोगे तादृशान्यतमो वाधइत्येवार्थः यद्यपि प्रमेयं गगनवदित्यादौ गगनाभाववत्प्रमेयभिन्ना प्रसिद्ध्यालक्षणमव्याप्तंन्धर्माणामन्यतमत्वेन निवेशेपिप्रमेयपक्षतावच्छेदकस्थले ऽप्रसिद्धितादवस्थ्यम् वन्ह्यभावभिन्नत्वेसति द्रव्यत्वभिन्नोयस्तदन्यत्वस्य केवलद्रव्यत्वसाधारण्ये नद्रव्यदोषइतिव्यवहारापत्तिश्चतथापि यद्यद्धर्मावच्छिन्नेदोषव्यवहारस्तत्तदवच्छिन्नविषयितान्यतमविषयिता निरूपकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नोदोषइतिविवक्षयानदोषः एकविधदोषस्थलेपि विशेषणविशेष्यभावतद्व्याप्यभेदेनान्यतमप्रसिद्धिरवनेया एतल्लक्षणे प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादौदोषव्यवहारविरहाद्दिशिष्टा।

दि० हेत्वाभासलक्षणमुक्त्वामूले वक्ष्यमाणेष्वनैकान्तिकादिलक्षणेषु क्वचिद्दोषंहृदिनिधायस्वयमनैकान्तकादीनांलक्षणान्याह एवमिति साधारणादीन्यादिना-असाधारणानुपसंहारिणोः परिग्रहः नन्वेतस्यानुमितितत्करणज्ञानान्यतर

मु० एवञ्चसाधारणाद्यन्यतमत्वमनैकान्तिकत्वम् साधारणः साध्यवदन्यवृत्तिः तेनचव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धः क्रियते॥

विरोधिज्ञानविषयत्वाभावात्कथंहेत्वाभासत्वमित्यतोदूषकतावीजमाह तेनचेति एवमग्रेपिक्रियतइति व्याप्तिघटकाव्यभिचारांशेव्यभिचारज्ञानस्यप्रतिबन्धकत्वादितिभावः॥ ११ तराघटितत्वञ्चोपादेयमेव नन्वेतादृशसामान्यलक्षणस्य क्वचिद्दोषद्वयसाधारण्येनक्वचिद्दोषत्रयसाधारण्येनचहेत्वाभासानाम्पञ्चधाविभागोऽसङ्गतइत्यतआह वाद्युरित्यादि तथाचतत्तत्स्थलीयदोषसामान्यलक्षणमभिप्रेत्यैवपञ्चधाविभागोच्चारणमितिभावः क्वचिदिति यस्यपक्षेविपक्षेचेत्यत्रसपक्षवृत्तित्वनिवेशनमनर्थकंविरुद्धस्यानैकान्तिकत्वेइष्टापत्तिः धर्मिणएकत्वेपिविशेषणभेदेनविशिष्टस्यप्रतिबन्धकज्ञानेविषयितयासाङ्कर्यविरहेण विभागोपपत्तिरितिभावः व्याप्तिघटकाव्यभिचारांशेइति इदञ्चसाध्यवदन्यावृत्तित्वेसतिसाध्यसामानाधिकरण्यम्व्याप्तिरित्यभिप्रायेण व्यापकसामाना॥ ६॥ ७॥

का॰सु॰ ए॰ नाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वेतु स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकएवसाधारणोवोध्यः तदभावज्ञानस्यैवतज्ज्ञानप्रतिव
दि॰ ग॰ न्धकत्वादितिध्येयम् एकहेत्वाभासत्वानुपपत्तिरिति निश्चितसाध्यवद्वृत्तित्वज्ञानस्यनीलयटावृत्तित्वज्ञानस्यघटवन्नाज्ञानवद्वस
१५९ ध्यसामानाधिकरण्यज्ञानेप्रतिवन्धकताविरहेणदूषकतावीजाभावेनासाधारण्यस्यहेत्वाभासत्वानुपपत्तिरितिभावः ननुकेवलान्व

दि॰ प्रतिवध्यतइति व्याप्तिघटकीभूतसामानाधिकरण्यग्रहः प्रतिवध्यतइत्यर्थः एवंसाधारणासाधारणानुपसंहारिणा
व्याप्तिज्ञानप्रतिवन्धकतारूपदूषकतावीजैक्येनैकहेत्वाभासत्वमुपपद्यतेसाधारणेनाव्यभिचारग्रहस्यासाधारणेनसा
मानाधिकरण्यग्रहस्यानुपसंहारिणाचव्यतिरेकव्याप्तिग्रहस्यप्रतिवन्धादितिभावः प्राचीनमतमाह अन्येत्विति पक्षेसाध्य

मु॰ असाधारणः साध्यासमानाधिकरणोहेतुः तेनसाध्यसामानाधिकरण्यग्रहः प्रतिवध्यते अन्येतुस
पक्षावृत्तिरसाधारणः सपक्षश्चनिश्चितसाध्यवान् इत्यच्चशब्दोनित्यः शब्दत्वादित्यादौयदापक्षेसा
ध्यनिश्चयस्तदानासाधारण्यन्तत्रहेतोर्निश्चयादितिवदन्ति अनुपसंहारीच अत्यन्ताभावाप्रतियोगि
साध्यकादिः अनेनव्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिवन्धः क्रियतेविरुद्धस्तुसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगी
अयंसाध्याभावग्रहसामग्रीत्वेनप्रतिवन्धकः॥ ॥सन्देहदशायामेवासाधारणस्यहेत्वाभासतानतुनिश्चयद
शायान्तदापक्षस्यैवसपक्षत्वेननिश्चितसाध्यवद्व्यावृत्तत्वाभावादित्यनित्यदोषत्वंतस्यस्यादित्यस्त्वेति असाधारण्यघट
कसपक्षत्वस्यनिश्चयघटितत्वेचेत्यर्थः तत्रनिश्चितसाध्यवतिपक्षेसाधारणादित्रयाणामेकहेत्वाभासत्वानुपपत्तिर्वदन्ती
त्यनेनास्वरसः सूचितः व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिवन्धइतिकेवलान्वयिसाध्यकेचान्वयव्याप्तिज्ञानादेवानुमितिरितिभावः॥ राम
१५९
यिसाध्यकहेतोर्दुष्टत्वेतत्साध्यकानुमित्युपपत्तयेव्यापकसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिरितिनैयायिकसिद्धान्तोविरुध्यतइत्याशङ्कामाह
केवलान्वयीति प्रतिवन्धकपदम्प्रतिवन्धकग्रह॥ छ॥

रा० विपक्षार्थकं तस्य च केवलान्वयिसाध्यशब्दार्थेऽत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्येऽन्वयः॥ ॐ ॥ भेदो न स्यादिति यद्यपि साध्याभाव।
व्याप्यवान्पक्षः सत्प्रतिपक्षः विरुद्धस्तु साध्यव्यापकाभावप्रतियोगी प्रकृतो हेतुरिति स्वरूपभेदोऽवर्तत एव तथापि यथासाधारणादीनाम
समग्रवैलक्षण्येपि दूषकताबीजस्यैक्यान्नैकहेत्वाभासत्वं तथा सत्प्रतिपक्षविरुद्धयोरपि विरोध्यनुमिति सामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकतारूप।
दूषकताबीजैक्यादेकहेत्वाभासत्वं स्यादिति भावः बोध्याविति नन्वेवञ्चतुष्टयस्यानुगतरूपाभावात्कथमेकरूपेणैषां विभागः य

टि० नन्वेवं साध्याभावसाधकात्सत्प्रतिपक्षाद्विरुद्धस्य भेदो न स्यादित्यत आह सत्प्रतिपक्षे त्विति प्रतिहेतुः प्रतिकूलो
द्वितीयो हेतुः इति विशेषः इत्यनयोर्भेदः ननु यदि दूषकताबीजैक्येपि हेतुभेदे सत्प्रतिपक्षो हेत्वैक्ये विरुद्धरूपहेत्वाभासो।
नतरामित्युच्यते तदा यत्रान्वयिना हेत्वन्तरेण प्रतिरोधस्तत्र सत्प्रतिपक्षोऽयत्र तु व्यतिरेकिणा तत्र हेत्वाभासान्तरं स्यादतो भेदा।

मु० सत्प्रतिपक्षे तु प्रतिहेतुः साध्याभावसाधकः अत्र हेतुरेक एवेति विशेषः साध्याभावसाधक एव।
हेतुः साध्यसाधकत्वेनोपन्यस्त इत्यशक्तिविशेषोपस्थापकत्वाच्च विशेषः सत्प्रतिपक्षः साध्याभावव्या
प्यवान्पक्षः॥ ७०॥ ((कान्तरमप्याह साध्याभावेति वस्तुगत्या साध्याभावसाधके हेतावेव तत्र साध्यसाधकत्व
भ्रम इति स्थापनावादिनः प्रतिभ्रमरूपाऽशक्तिसूचकत्वं विरुद्धस्य न त्वेवं सत्प्रतिपक्षस्येति भावः साध्याभावव्याप्येति एवं
साध्यवदन्यत्वव्याप्यवान्पक्षः पक्षनिष्ठौ साध्याभावसाध्यवदन्यत्वव्याप्यावपि बोध्यौ अन्यतमत्वादिनाऽनुगमान्न विभा
दि च साध्याभावबोधकत्वेन विभागस्तदा विरुद्धोऽप्येतन्मध्य एवान्तर्भूत इत्यत आह अन्यतमत्वेति आदिनैतच्चतुष्टय ((गव्याघातः॥
विपक्षधीविषयतावच्छेदकधर्मवत्त्वपरिग्रहः सत्प्रतिपक्षव्यवहारोपयोगिनमित्यनेनैतादृशस्थले प्राचां सत्प्रतिपक्षव्यवहारमात्रम
न त्वयं हेतुदोषात्मकः सत्प्रतिपक्ष इति सूचितं प्रथमोपस्थितत्वेनैतत्तुपलक्षणं समबलविरोधिपरामर्शद्वयसत्त्व एव तथा व्यवहार इत्यवधे

उप। नन्वयमेवसत्प्रतिपक्षाभावाद्धेत्वाभासइतिकुतोनोपयोगइत्यतआह

का॰मु॰ रा॰। प्रकृतानुपयोगः हेत्वाभासनिरूपणप्रस्तावेऽप्युपयोगाभावः नन्वयमेवसत्प्रतिपक्षाभावाद्धेत्वाभासइतिकुतोनोपयोगइत्यतआह उप।

दि॰ रा॰ १६० दि॰। सत्प्रतिपक्षव्यवहारोपयिकमन्येषांसत्प्रतिपक्षलक्षणमाह अगृहीतेति नित्यत्वव्याप्यशब्दत्ववत्ताज्ञानशून्यकालीनानि।
त्यत्वव्याप्यवत्ताकत्वपरामर्शसत्त्वेपिसत्प्रतिपक्षव्यवहाराभावात्कालीनान्तमुपस्थितिविशेषणम् गृहीताप्रामाण्यकनित्यत्वव्याप्य
वत्ताज्ञानकालीनानित्यत्वव्याप्यवत्ताकत्वपरामर्शसत्त्वेपितद्व्यवहाराभावाद्गृहीताप्रामाण्यकेतिप्रथमोपस्थितिविशेषणत्वादृश
कालीनानित्यत्वव्याप्यवत्तापरामर्शसत्त्वेपि तत्राप्रामाण्यग्रहकालेतथाव्यवहाराभावाद्गृहीताप्रामाण्यकत्वंद्वितीयोपस्थिति।
विशेषणम् व्यवहारमात्रोपयोगिनो निरुक्तरूपस्य प्रकृतानुपयोगः उपस्थितिघटितस्योक्तरूपस्यस्वरूपसतएवोपयुक्तस्याभा

मु॰। अगृहीताप्रामाण्यकसाध्यव्याप्यवत्ताप्रकारकोपस्थितिकालीनाऽगृहीताप्रामाण्यकतदभावव्याप्य
वत्ताप्रकारकोपस्थितिविषयस्तथेत्यन्ये अत्रचपरस्पराभावव्याप्यवत्ताज्ञानात्परस्परानुमितिप्रति।
बन्धः फलम् अत्रकेचित् यथाघटाभावव्याप्यवत्ताज्ञानेविद्यमानेपिघटचक्षुःसंयोगेसतिघटवत्ताज्ञा
नमुत्पद्यते यथाचशङ्खे सत्यपिपीतत्वाभावव्याप्यशङ्खत्ववत्ताज्ञाने सति पित्तादिदोषेपीतः शङ्ख इति
धीरेवंकोटिद्वयव्याप्यदर्शनेपिकोटिद्वयस्यप्रत्यक्षरूपः संशयोभवति तथासत्प्रतिपक्षस्थलेसंशय
रूपानुमितिर्भवत्येव ॥

९ सत्तायामप्रयोजकत्वादित्यस्वरसंसूचयन्नन्यइतिसत्प्रतिपक्षस्यदूषकताबीजंप्रदर्शय
ति अत्रेत्यादिना सत्प्रतिपक्षस्यसंशयजनकत्वंदूषकताबीजन्तत्त्वनुमितिप्रतिबन्धकत्वन्तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यानुमिति
प्रतिबन्धकत्वेमानाभावादिति रत्नकोशकारमतंदूषयितुमुपन्यस्यति अत्रकेचिदित्यादिना अनुमितिर्भवत्येवेति अनुमि
तिम्प्रतितदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यप्रतिबन्धकत्वेमानाभावात् क्लृप्ततत्तदभावानुमितिसामग्रीभ्यामेवतत्तदभावकोटिकसं।
शयानुमित्युत्पत्तौसंशयानुमितिम्प्रत्युभयव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेनातिरिक्तहेतुताकल्पनप्रयुक्तगौरवाभावाच्चेतिभावः॥ ९ ॥ राम १६०

स्थितीति। विरोधिपरामर्शद्वयस्यस्वरूपसतएवपरामर्शकार्यप्रतिबन्धकत्वन्तुज्ञानस्ययादृशरूपावच्छिन्नज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धक

रा० द्वितीयविवक्षेति यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वविवक्षानुसारेणेत्यर्थः अप्रतियोगिपदेनेति इदञ्चयथाश्रुत

टि० नधिकरणत्वंहेत्वधिकरणस्यघटादेर्नेसम्भवति उत्पत्तिकालेघटेगुणसामान्याभावसत्वादतआत्मपर्यन्तानुधावनम् तृती यविवक्षानुसारेणसमाधत्ते यादृशेति यादृश्याः प्रतियोगितायाअवच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वंहेतुमतस्तादृशप्रतियोगि तावच्छेदकतानाश्रयत्वमित्यर्थः विवक्षितत्वात् अप्रतियोगिपदेनविवक्षितत्वात् कपिसंयोगाभाववानात्मत्वादित्यादौगुणसामा न्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाएवयादृशप्रतियोगितापदेनोपादातुंशक्यतया तदनवच्छेदकत्वस्यकपिसंयोगाभावत्वेसत्वान्ना

मु० तृतीयेतुकपिसंयोगाभाववानात्मत्वादित्यादावव्याप्तिः तत्रात्मवृत्तिः कपिसंयोगाभावाभावः कपिसंयोग स्तस्यगुणत्वात्तत्प्रतियोगितावच्छेदकगुणसामान्याभावत्वमपितदवच्छिन्नानधिकरणत्वंहेत्वधिकरण स्यात्मनइतिमैवम् यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वंहेतुमतस्तादृशप्रतियोगितानव च्छेदकत्वस्यविवक्षितत्वात् ननुकालोघटवान्कालपरिमाणादित्यत्रप्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः हेत्वधिकरणस्यमहाकालस्यजगदाधारतयासर्वेषामेवाभावानांसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनकालि कविशेषणतयाप्रतियोग्यधिकरणत्वात् अत्रकेचित् महाकालभेदविशिष्टघटाभावस्तत्रप्रतियो गिव्यधिकरणोमहाकालस्यघटाधारत्वेपिमहाकालभेदविशिष्टघटानाधारत्वात् महाकालेम हाकालभेदाभावात् ॥ ६ ॥

व्याप्तिरितिभावः अत्रचयद्धर्मविशिष्टानधिकरणत्वंहेत्वधिकरणस्यतद्धर्मभिन्न साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्यलघोर्निर्दुष्टत्वसम्भवेपि यथासन्निवेशो नवैयर्थ्यमितिभावः साध्य तावच्छेदकसम्बन्धेनप्रतियोग्यनधिकरणत्वविवक्षणेऽव्याप्तिमाशङ्कतेनन्विति महाकालभेदविशिष्टघटाभावइति अभावीयकालिकविशेषणताघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेनमहाकालभेदविशिष्टस्यघटस्याभावइत्यर्थः॥ ७ ॥

मूलाभिप्रायेणोक्तम् वस्तुतस्तादृशप्रतियोगि ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

रा॰ तानवच्छेदकत्वमेव साध्यतावच्छेदके विवक्षणीयम् अन्यथा वह्निमान्धूमादित्यत्रैवाव्याप्तेः पूर्वमुपदर्शितत्वादिति बोध्यम् अत्र
चेति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन यद्धर्मावच्छिन्नवदन्यत्वं हेतुमतस्तदन्यसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यम्व्याप्तिरित्य।
र्थः नच प्रतियोगितानवच्छेदकेः नन्तधर्मभेदनिवेशे गौरवमिति वाच्यम् गुरुधर्मस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकमतेगुरुधर्मे घटितकम्तु।
ग्रीवादिमद्भेदस्याप्यप्रसिद्ध्यासाम्यादितिभावः अभावीयविशेषणतेति दैशिकविशेषणतेत्यर्थः नत्वभावप्रतियोगिकविशेषतेतिन।
दर्थः तथासति कालिकविशेषणतया अप्यभावप्रतियोगिकत्वेन तद्व्यावृत्तेरसम्भवादेव मग्रेपि बोध्यम् महाकालभेदाभावादित्यर्थ इति

टि॰ महाकाले महाकालभेदाभावादिति अभावीयविशेषणतासंम्बंधेन महाकालभेदाभावादित्यर्थः सामानाधिकरण्य
घटकीभूतविशेषणविशेष्यसंबंधाभ्यां यत्र विशेषणविशेष्योभयसत्वन्तत्रैव विशिष्टाधिकरणत्वोप गमादितिभावः

मु॰ वस्तुतस्तु प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्र
तियोगितासामान्येयत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तेनसम्बन्धेनतद्धर्मावच्छि
न्नस्यतद्धेतुव्यापकत्वंबोध्यम्। व्यापकसामानाधिकरण्यंचव्याप्तिः यत्संबंधः साध्यतावच्छेदकसंबं=
((धः यद्धर्मः साध्यतावच्छेदकं

ननु महाकालमात्रवृत्तिविशेषणतासम्बन्धेनसाध्यतायां महाकालान्यत्वविशिष्ट
घटाभावोपिनप्रतियोगिव्यधिकरणस्तत्र तेनसंम्बन्धेन महाकालान्यत्वविशिष्टघटाधिकरणाप्रसिद्धेरत आह वस्तुतइति

ननुदैशिकविशेषणतायामहाकाले महाकालभेदासत्वेपि कालिकसम्बन्धेनतत्रमहाकालभेदविशिष्टघटसत्वोबाधकाभावः तेनसम्बंधे
नतस्यजगदाधारत्वादित्याशङ्कायामाह सामानाधिकरण्येति विशेषणेति विशेषणविशेष्यप्रतियोगिकसंसर्गाभ्यामित्यर्थः महाकालमा
त्रवृत्तीति महाकालानुयोगिकविशेषणतायास्साध्यत्वइत्यर्थः अप्रसिद्धेरिति यद्यपिपूर्वोक्तोभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्य
प्रवेशेगगनाभावएवतत्रापिप्रसिद्ध्यति तथापि गगनादेरपि कालिकसम्बन्धेन महाकालवृत्तित्वमस्त्येव ॥ ६ ॥ ६ ॥

रा० अन्यथापूर्ववृत्तित्वाघटितशाब्दस्य कारणत्वं गगनादौ न स्यादवृत्तित्वप्रवादस्तु कालिकदिक्कृतविशेषणतानियतसंसर्गेणावृत्तित्वादे
व अत एव जगतामाश्रयो मत इति मूलमपि सङ्गच्छत इति भावः ननु प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणमनर्थकम् प्रतियोगितावा।

दि० अत्र प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणवृत्त्यभावीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न।
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वघटितलक्षणकरणेपि कालो घटवान्कालपरिमाणादित्यादावव्याप्तिस्तदवस्थैव साध्यतावच्छे
दकसम्बन्धावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताया अप्रसिद्धेरतः प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावपर्यन्तानुधावनम् समवायेन
वह्न्यभावप्रतियोगितायां वह्नित्वावच्छिन्नत्वसत्त्वात्संयोगेन घटाभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसंयोगावच्छिन्नत्व

मु० इत्यस्य कालो घटवान्कालपरिमाणादित्यादौ संयोगसंबंधेन घटाभावप्रतियोगिनोपि घटस्यान
धिकरणे हेत्वधिकरणे महाकाले वर्तमानः स एव संयोगेन घटाभावस्तस्य प्रतियोगिताया कालिकस।
म्बन्धावच्छिन्नत्वघटत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावसत्त्वान्नाव्याप्तिः ननु प्रमेयवह्निमान्धूमादित्यादौ प्र
मेयवह्नित्वावच्छिन्नत्वमप्रसिद्धम् गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वादिति चेन्न कम्बुग्रीवादिमान्नास्ती
ति प्रतीत्या कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्न प्रतियोगिताविषयीकरणेन गुरुधर्मस्याप्यवच्छेदकत्व।
स्वीकारादिति सङ्क्षेपः॥ ६९ ॥ ६ ॥ १. स्वसत्त्वात् वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिवारणाय यत्सम्बन्धाव
च्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वयोर्निवेशः संयोगेन घटाभावप्रतियोगितायां धूमत्वावच्छिन्नत्वघटितोभयाभावसत्त्वाद
तिव्याप्तिवारणाय सामान्ये इति अप्रसिद्धमिति तथा चाव्याप्तिरिति भावः यदि च कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादौ कम्बुग्री
वादिमत्प्रतियोगिताकाभाव एव विषयो न तु कम्बुग्रीवादिमत्त्वे तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वमपीत्युच्यते। तदा यत्किञ्चि
द्घटवत्यपि कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिरिति हृदि निधाय सङ्क्षेप इति ६९॥ १. च्छे — संबंधेन प्रतियोगिवै
यधिकरण्यनिवेशे समवायादिना घटाद्यभावस्यैव प्रसिद्धिसम्भवादित्याशङ्क्य तयोः क्वापि समवायेन वह्न्यभावमादायाव्याप्तिवारणायो।

घटाद्यभावीयतादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या अव्या
का०म० स० योगितायां साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वस्यावश्यनिवेशनीयतया समवायेन घटाद्यभावीयतादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या अव्या
दि०क० प्तितादवस्थ्यादितिसमाधत्ते अत्रेति एकैकाभावनिवेशः व्याप्तिप्रदर्शनेनोभयाभावनिवेशं सार्थकयति समवायेनेति सामान्यपदम
४६ तिव्याप्तिवारकतया सार्थकयति संयोगेनेति हृदिनिधायेति तथाचैतस्यार्थस्यानुक्तः एवैतदर्थसूचनाय संक्षेपइत्युक्तमितिभावः नन्व
वच्छेदकत्वमवगाहत एव कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीतिप्रतीतिः किंतु तत्र स्वरूपसम्बन्धरूपकिंचनतिरिक्तवृत्तित्वन्तदपितप्रति
योगितावच्छेदशून्यावृत्तित्वन्तथा सतिगुणेसत्तानास्तीति प्रतीत्यापत्तेः घटवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्यतस्यापिकम्बुग्री
वादिमत्त्वावच्छिन्नव्यापकतानवच्छेदकत्वादिति नचकम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वन्तदवच्छिन्नसमाना

दि० मूलेपक्षतानिरूपणेसङ्गतेरप्रदर्शनात् तांप्रदर्शयतिपक्षवृत्तित्वमित्यत्रेति तथाचप्रकृतस्यपरामर्शस्यघटकतया
पक्षधर्मत्वमपिप्रकृतंतदुपपादकत्वरूपोपोद्घातसङ्गत्या पक्षतानिरूपणम्व्याप्तिनिरूपितैककार्यकारित्वमेवसङ्गतिरि

मु० पक्षवृत्तित्वमित्यत्रपक्षत्वङ्किंतदाह सिषाधयिषयाशून्यासिद्धिर्यत्रनतिष्ठति सपक्षस्तत्रवृत्ति
त्वज्ञानादनुमितिर्भवेत् ७० सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावः पक्षतातद्वान् पक्षइत्यर्थः॥

तिबोध्यम् मूलेपक्षतालक्षणस्यस्पष्टतयाऽनुक्तेः पक्षतालक्षणंस्वातन्त्र्येण प्रदर्शयन्मूलार्थमाह सिषाधयिषाविरहेति
धिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेववाच्यम् तथाचाप्रसिद्धितादवस्थ्यम् घटसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वव
त्वापेक्षयाकम्बुग्रीवादिमत्त्वत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यगुरुत्वेनतदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्यातद्घटितोक्तावच्छेदक
तयाअसंभवइतिवाच्यम् कम्बुग्रीवादिमत्त्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्तद्भेदकूटस्यैवव्यापकतावच्छेदत्वेनो
पगन्तव्यत्वात्तस्यचप्रसिद्धत्वादितिचेन्नैवम घटोनास्तीतिप्रतीत्याहि घटत्वादेः स्वरूपसम्बन्धरूपमवच्छेदकत्वंसिद्ध्यतीतिवक्त एम
व्यम् तत्रचनञर्थाभावेघटस्यघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेनान्वयात्तादृशप्रतीत्याघटत्वादेरवच्छेदकत्वावगाहना १५६
द्यतादृशप्रतीतिः॥

रा॰ णावृत्तित्वं तस्याः इति लक्षणत्वम् न चैवं तेन सम्बन्धेन सत्तामात्रस्य हेतुतासम्बन्धेन विशिष्टसत्त्वस्य हेतुत्वे व्यर्थविशेषणतापत्तिरिति वाच्यम् प्रसु
ष्टसत्त्वात्प्रतियोगिसत्त्वस्य विशिष्टाधिकरणतायामनङ्गीकारादित्युच्यते तदा हेतुतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशेनैव व्याप्तिपरिहारात् हेतुतावच्छेद
कधर्मनिवेशो विफल इत्याशङ्क्य समवायस्य हेतुतायामवच्छेदकसम्बन्धः तेन सम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वं न लक्षणताप्रयोजको व्यभिचा
रः किन्तु साध्याभाववन्निरूपिततत्सम्बन्धावच्छिन्नाधेयतावच्छेदकत्वमेव तत्र या तथा च न व्यभिचारित्वं विशिष्टसत्त्वस्येति समाधत्ते नचे
त्यादि न च हेतुतावच्छेदकीभूतविशिष्टसत्तात्वविशिष्टा सत्तैव तदधिकरणं गुणोऽपीति भावः प्रदर्शिता व्याप्तेः पूर्वोक्तव्याप्तिभेदाभावेन नतथैवे।

रि॰ प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं प्रतियोग्यधिकरणवृत्तिभिन्नत्वम् विवक्षितत्वादिति प्रतियोगिव्यधिकरणपदेन विवक्षितत्वादि
त्यर्थः नन्वेवं हेतुसमानाधिकरणेत्यस्य नैयर्थ्यं सत्तावान् जातेरित्यादौ सत्ताद्यभावस्य निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्याभावात्।

मु॰ प्रतियोगिनः कपिसंयोगस्यानधिकरणे गुणादौ वर्तमानो योऽभावस्तस्यैव वृक्षे मूलावच्छेदेन सत्त्वात्
यदि तु प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं तदा संयोगी सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः सत्ताधिकरणे गुणादौ यः संयोगा
भावस्तस्य प्रतियोग्यधिकरणद्रव्यवृत्तित्वादिति वाच्यम् हेत्वधिकरणे प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्ववि
शिष्टस्य विवक्षितत्वात् स्वप्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभाव इति निष्कर्षः॥ श्री॰ ॥

व्याप्तिविरहादत आह स्वप्रतियोग्यनधिकरणेति निष्कर्ष इति प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावान्त इति निष्क
र्षः तथा च हेतुसमानाधिकरणत्वविशेषणवत्त्वादेव तादृशप्रतियोगिवैयधिकरण्यलाभान्न तन्नैयर्थ्यमिति भावः॥ श्री॰॥

त्वस्य सार्थक्यार्थकतानवद्यत इत्यत आह तदवस्थैवेति तथा चेति वस्तुतः प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं हेतुतावच्छेदकविशेषणम् तच्च प्रतियो
ग्यनधिकरणवृत्तित्वं न तु विशिष्टसत्त्वाधिकरणवृत्तित्वमभावविशेषणम् तथा च लाघवात्प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणवृत्तित्वमभा ववि
शेषणम् वक्तुमुचितमिति भावो मूलकारस्येयुक्तमुत्पश्यामः गौरवमितीति अथ वह्निप्रतियोगिकसंयोगेन वह्निसाध्यतायां तत्र घटाभावा
दिर्न प्रतियोगिव्यधिकरणः साध्यताव॥

का॰ मु॰ ग॰ च्छेदकसम्बन्धेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणाप्रसिद्धेः नचतत्तद्वह्निव्यक्त्यभावएववलक्षणघटकोस्त्वितिवाच्यम्

दि॰ ग॰ रूपवान्पृथिवीत्वादित्यादौविषयतयारूपत्ववतोऽभावमादायाव्याप्तिवारणायप्रतियोगितावच्छेदकतायांसाध्यतावच्छेदकता

१४३ दि॰ सत्ताधिकरणत्वेपीति तथाचविशिष्टसत्ताभावोनप्रतियोगिव्यधिकरणः अभावान्तरप्रतियोगितायाश्चानवच्छेदकमेववि

शिष्टसत्तात्वमित्यतिव्याप्तिरितिभावः नक्षति नातिव्याप्तिः एवमग्रेपि ननुप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैवप्रतियोग्यनधिक

रणमुच्यतांतावतापिज्ञानवान्सत्त्वादित्यादावतिप्रसङ्गादित्यतआह इत्यन्त्वेति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनप्रतियोग्यन

धिकरणविवक्षणेचेत्यर्थः वह्निविरहसत्वेपीति तथाचप्रतियोगितावच्छेदकसमवायेनप्रतियोगिव्यधिकरणत्वाद

मु॰ प्रतियोग्यनधिकरणत्वम्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वंवाच्यम् तेनविशिष्टस

त्तावान् जातेरित्यादौजात्यधिकरणगुणादेर्विशिष्टसत्ताभावप्रतियोगिसत्ताधिकरणत्वेपिनक्षतिः

अत्रसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वम्बोध्यम् तेनज्ञानवान्सत्त्वादित्यादौ

सत्ताधिकरणघटादेर्विषयतयाज्ञानाधिकरणत्वेपिनक्षतिः इत्यन्त्ववह्निमान् धूमादित्यादौधू

माधिकरणेसमवायेनवह्निविरहसत्वेपिनक्षतिः॥ ०५० ॥

याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्वह्नित्वास्याव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वेनाग्रिमप्रतियोगिताविशे

षणेतुसम्बन्धद्वयप्रवेशेनगौरवमितिभावः नक्षतिः नाव्याप्तिः समवायेनवह्न्यभावस्यसाध्यतावच्छेदकसंयोगे

नप्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणवृत्तित्वाभावादितिभावः ॥ ६ ॥ १ घटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्य राम १५२

कतयातद्व्यक्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकतायास्तत्तत्संबन्धावच्छिन्नत्वाभावेनतस्यलक्षणघटकत्वात् नचतृणादिजन्यतावच्छेदकवै

जात्यावच्छिन्ना॥१॥

रा० भावएव तथाविधः प्रसिद्ध्यतीति वाच्यम् एवमपि तद्रूपप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायेन तद्रूपसाध्यकसद्धेतावगतेस्साध्यस्यैव तेन स
म्बन्धेनाधिकरणप्रसिद्धेरिति चेन्न विशेषणरूपेण संसर्गतानभ्युपगमात् तदभ्युपगमे तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये यदभावप्र
तियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वपर्वनाद्यनुयोगिहेत्वधिकरणीभूत यत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वोभयाभावः तादृशाभाव
एव हेत्वधिकरणे प्रतियोगिव्यधिकरण इति निर्वचनीयं एवञ्च घटाभावादिरेव तादृशः प्रसिद्ध्यति यत्किञ्चिद्द्रव्यादिसंयोगे वह्नि
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वपर्वनाद्यनुयोगिकत्वोभयाभावसत्वात् वह्न्यभावस्यापि हेत्वधिकरणे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वापत्त्याव

दि० तत्सामान्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं सामान्यस्य यत्किंचिदिति यत्किंचित्प्रतियोगितावच्छेदकत्तादवच्छिन्न
सामान्यस्यैवेत्यर्थः पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टेति पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य स्वस्य घटाभावादेर्योऽभावस्तदात्मकेत्यर्थः॥

मु० ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्यचित्प्रतियोगिनोऽनधिकरणत्वन्तत्सामान्यस्य
वा यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं वा विवक्षितम् आद्ये कपिसंयोगी एतत्
वृक्षत्वादित्यत्रैवाव्याप्तिः कपिसंयोगाभावस्य हि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नो वृक्षावृत्तिक
पिसंयोगोऽपि भवति तदनधिकरणं वृक्ष इति॥ (१) टाभावाद्यधिकरणेऽपि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावा
देरभावस्योत्तरक्षणावच्छेदेन सत्वादिति भावः॥ (१) न्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिरतस्सामान्यपदम् व्यभिचारिणि साध्या
भावस्य लक्षणघटकत्वोपपन्नये यत्किंचित्पदं तेनायोगोलकं यत्किंचित्पदेनोपपाद्यायोभयाभावोपपत्तेर्लक्षणघटकता साध्या
भावस्यापीति ध्येयम् एवं विशेषणरूपेण संसर्गताभ्युपगमे यत्र वह्नित्वप्रतियोगिकसमवायेन वह्नित्वस्य साध्यतावच्छेदकता तत्र हे
तुसमानाधिकरणाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायाः साध्यतावच्छेदकताघटकसंबन्धावच्छिन्नायास्त्वप्रसिद्ध्या अव्याप्तिरतः प्रति
योगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशनीयमपरन्तूक्ताव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकताघटक
सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वीयस्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावो विवक्षणीय इति विभावनीयम्॥

दि॰ नवपूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वघटाभावादेरभावः स्वाभावस्यप्रतियोगीन घटाभावादेरितिवाच्यम् पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वघटाभावादेर्योऽभा
वस्तदभावस्यपूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावरूपस्यघटाभावानतिरेकितयाविशिष्टघटाभावप्रतियोगिनस्तस्यशुद्धघटाभावप्रतियो।
गित्वात् तथाचप्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्ध्याऽसम्भव इतिभावः घटाभावात्मकतयेति अभावाधिकरणकाभावस्याधिकरणान
तिरिक्तत्वादितिभावः इत्यादावित्यादिना अभावसाध्यकसद्धेतुमात्रपरिग्रहः स्वरूपसम्बन्धइति अभावीयविशेषणतेत्यर्थः पूर्वक्ष
णवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावेति पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टयत्स्वघटाभावादिस्तदभावात्मकेत्यर्थः प्राचाम्मतेद्रव्ये संयोगसामान्याभावान

मु॰ द्वितीयेतुप्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः सर्वस्यैवाभावस्यपूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रति।
योगिसमानाधिकरणत्वात् नचवह्निमान्धूमादित्यादौघटाभावादेः पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियो
ग्यधिकरणत्वम् यद्यपिपर्वतादेस्तथापिसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनतत्प्रतियोग्यनधिकरणत्वमस्त्येवेति क
थम्प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिरितिवाच्यम् घटाभावेयोवह्न्यभावस्तस्यघटाभावात्मकतयाघटाभा
वस्यवह्निरपिप्रतियोगीनतदधिकरणञ्चपर्वतादिरित्येवङ्क्रमेणप्रतियोगिव्यधिकरणस्यप्रसिद्धत्वात् यदिघटाभा
वादौवह्न्यभावादिर्भिन्नइत्युच्यते तथापिधूमाभाववान्वह्न्यभावादित्यादावव्याप्तिः तत्रसाध्यतावच्छेदकस।
म्बन्धः स्वरूपसंबन्धस्तेनसर्वस्यैवाभावस्यपूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्वेहेत्वधि
॥करणस्येति॥८

द्वैकाग्रादाह कपीति घटाभावीययत्किंचित्प्रतियोगितावच्छेदकघटत्वावच्छिन्नानधिकरणत्वसहेत्वधि
करणेसम्भवान्नप्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तिः सम्भवतीतिभावः घटत्वहेतुकेयत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छे
दगुणसामान्याभावत्वावच्छिन्ना॥

॥रामरुद्री॰ मूलेभिन्नइत्युच्यतइति अन्यथावह्निमतिघटशून्यदेशेवह्निर्नास्तीतिघटवतिवह्निमू
न्येघटोनास्तीतिप्रत्ययस्यचापत्तेरितिभावः॥ श्री॰ ॥

रा० सीयवन्ह्यभावादिसत्त्वेन तत्प्रतियोगितायां महानसीयत्वादिसहितस्य वन्हित्वादेरवच्छेदकत्वात् न चावच्छेदकत्वमवच्छेद-
कतापर्याप्त्यनधिकरणत्वम् अवच्छेदकतापर्याप्तिश्चोभयस्मिन् नतु प्रत्येकमतो नाव्याप्तिरितिवाच्यम् प्रत्येकावृत्ते रुभयवृ-
त्तित्वासम्भवेनोभयोरवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वे प्रत्येकस्य तत्तयात्वस्यावश्यकत्वात् नच प्रत्येकमवच्छेदकतासत्वेप्य-
वच्छेदकतायाः व्यासज्यवृत्तित्वेन प्रत्येकमुभयभेदवत्वपर्याप्तिसम्बन्धेनावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदो वन्हित्वे अक्षत एवे-
तिवाच्यम् तथासति महानसीयवन्हिमान् धूमादित्यादौ महानसीयवन्ह्यभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नभेदस्य प्रत्ये-
कं महानसीयत्ववन्हित्वयोस्सत्वेनातिव्याप्तिप्रसङ्गादितिचेन्नैवम् हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्य-
नवच्छेदका साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकमित्यस्य विवक्षितत्वाद्वन्हिमान्धूमादित्यादौ वन्हित्वादेर्निरवच्छिन्नत्वे यद्यपि
साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकं वन्हित्वनिष्ठतद्व्यक्तित्वं तच्चन महानसीयवन्ह्यभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यव-
च्छेदकं व्यासज्यवृत्तिधर्मपर्याप्तेरेकमात्रवृत्तिधर्मस्यानवच्छेदकत्वात् अन्यथाकाशवानितिप्रयोगापत्तेः नचैवं घटपटावित्या-
दौ घटमात्रवृत्तिधर्मस्य कथं घटपटगतद्वित्वपर्याप्त्यवच्छेदकत्वेन मानमिति वाच्यम् एकमात्रोद्देश्यतावच्छेदकताकस्य
त्व एव द्वित्वपर्याप्त्यवच्छेदकत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकं भानोपगमात् अपितु महानसीयत्ववन्हित्वोभयत्वमेवेतिनाव्याप्तिः नवा-
महानसीयवन्हिसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति परमरहस्यमनुसंधेयम् परेतु हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायांसा-
ध्यतावच्छेदकतदितरोभयानवच्छिन्नत्वं विशेषणमुपादायोक्ताव्याप्तिर्वारणीया महानसीयवन्ह्यभावादिप्रतियोगितायां वन्हि-
त्वतद्भिन्नमहानसीयत्वाभ्यामवच्छिन्नतयालक्षणाघटकतया घटाद्यभावीयप्रतियोगितायाएवलक्षणघटकत्वाद्व्यभिचारिणि
साध्याभावस्यलक्षणघटकत्वोपपत्तये तदितरेति सद्धेतौ तथावि धप्रतियोगिताप्रसिद्धये च साध्यतावच्छेदकेति नचैवमपिव-
न्हित्वद्वित्वविशिष्टवन्हित्ववान्नास्तीति प्रतीतिविषयाभावमादाय वारणमशक्यमेव यदि च प्रतियोगितावच्छेदकतायान्निरव-
च्छिन्नत्वविशेषणमुपादीयते तदातद्वन्हित्वेन वन्हित्वस्य साध्यतावच्छेदकतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरितिवाच्यम् साध्य-
तावच्छेदकतादिभेदेन व्याप्तेर्भिन्नत्तयानिरवच्छि० ॥

रा॰ त्वसाध्यतावच्छेदकस्थलीयलक्षणएवप्रतियोगितावच्छेदकतायान्निरवच्छिन्नत्वविशेषणस्योपादेयत्वात् नचैवमपिवा
न्हित्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकताकस्थलीयसद्धेतौतद्वन्हिवृत्तित्वविशिष्टवन्हित्ववान्नास्तीतिप्रतीतिविषयाभावमादायाव्या
प्तिरितिवाच्यम् सावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदककस्थलीयलक्षणेप्रतियोगितावच्छेदकतायांसाध्यतावच्छेदकतावच्छेदकता।
दितरोभयानवच्छिन्नत्वविशेषणस्याप्युपादेयत्वात् अथैवमपियत्रप्रमेयस्यैवसाध्यतावच्छेदकतातादृशसद्धेतुस्थलेप्रमेय
रूपसाध्यतावच्छेदकेतदितराप्रसिद्ध्योक्तविशेषणोपादानासम्भवः तादृशस्थलेतद्विशेषणानुपादानेचप्रमेयवद्भेदाद्यभाव
मादायाव्याप्तिर्दुर्वारेति चेन्न दण्डादिसाध्यकेपरम्परयादण्डस्यैवात्रापिपरम्परयाप्रमेयत्वस्यैवसाध्यतावच्छेदकत्वोपगमा

दि॰ परम्परया स्वाश्रयसमवायेन तथाचोक्तपरम्परयायदवच्छेदकत्वंतदन्यत्वस्यजातित्वेसत्वान्नाव्याप्तिरितिभावः तादृ

मु॰ तत्रपरम्परयारूपत्वव्याप्यजातित्वस्यैवसाध्यतावच्छेदकत्वात् नहितादृशधर्मावच्छिन्ना
भावःक्वापिपृथिव्यामस्ति रूपत्वव्याप्यजातिमान्नास्तीतिबुद्ध्यापत्तेः॥ ७ ॥ ७ ॥ ६

शधर्मावच्छिन्नाभावः उक्तपरम्परयारूपत्वाव्याप्यजातित्वावच्छिन्नस्यसमवायेनाभावः नास्तीत्यत्रपृथिव्यामित्य
॥ नुषज्यते॥

दितिवदन्ति॥ ननुपरम्परयारूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वस्यसाध्यतावच्छेदकत्वेपिसाक्षात्संबन्धेनतादृशजा
तित्वविशिष्टस्यपृथिव्यामभावसत्त्वेनसाध्यतावच्छेदकत्वनतादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमितिकथमव्याप्तिनिरासइत्यत
आह तथाचेति रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादौविषयितयारूपत्ववतोज्ञानादेःसमवायेनाभावस्यपृथिव्यामपिसत्त्वेनाव्याप्त्यापत्त्या।
प्रतियोगितावच्छेदकतायांसाध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वस्यनिवेशनीयतयातादृशपरम्परासम्बन्धावच्छिन्ना
॥ ६ ॥ वच्छेदताविरहस्यसाध्यतावच्छेदकेऽसत्त्वान्नाव्याप्तिरितिभावः॥

रा० ननु साध्यसाधकभेदेन व्याप्तेर्भेदोपगमो नोचितः उक्तरीत्या व्याप्तेरेकशब्दाभिलप्यमानत्वसम्भवादित्यत आह व्याप्तिज्ञानस्येति
अयम्भावः कदाचिद्रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमानित्याकारिका कदाचिच्च तादृशजातिमत्त्वानित्याकारिकानुमितिरिति सर्वानुभवसि।
द्धत्वाच्च कारणवैलक्षण्यं विनानसम्भवतीति यद्यातादृशज्ञा ति तस्य विधेयतावच्छेदकत्तया भानम् तदा तादृशानुमितौ परम्परया

टि० मतान्तरमाह साध्यादीति आदिना साधनादिपरिग्रहः व्याप्तेर्भेदादिति व्याप्तिज्ञानस्य कारणताभेदादित्यर्थः पूर्वोक्तरी
त्या निर्वाहे तत्र साध्यतावच्छेदकधर्मिकप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वन्नोचितं कारणता
वच्छेदकगौरवात् नच पूर्वोक्तरीत्या जातिमानित्येवानुमितिः स्यान्नतु जातिमत्त्वानित्याकारिकेति वाच्यम् पृथिवीत्वादिहेतु
के जातिमानित्येवानुमित्याकारो जातिमत्त्वानित्याकारस्तु तत्तद्व्यक्तित्वहेतुकेऽन्यदोषादित्यपि वदन्तीत्यनेनास्वरसः सू।

मु० साध्यादिभेदेन व्याप्तेर्भेदात् तादृशस्थले साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकं प्रतियोगितावच्छेदकतान
वच्छेदकमित्येव लक्षणघटकमित्यपि वदन्ति हेत्वधिकरणं हेतुतावच्छेदकविशिष्टाधिकरणं वाच्यम्।
तेन द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ शुद्धसत्ताधिकरणगुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेपि द्रव्यत्व
वितः शुद्धसत्ताधिकरणेति नच विशिष्टनिरूपिताधिकरणतायाः हेतुतावच्छेदकसम्बन्धत्वेक ॥ स्यता व्याप्तिः॥
शत्तेन सम्बन्धेन सत्ताधिकरणगुणः समवायस्य तथात्वे तु द्रव्यत्वे साध्ये विशिष्टसत्ताया व्यभिचारित्वात्तत्राव्याप्त्यभिधा
नमसङ्गतमिति वाच्यम् साध्याभाववद्वृत्तितावच्छेदकहेतुतावच्छेदकवत्त्वस्यैव व्यभिचारपदार्थत्वेन तया शुद्धसमवायस
म्बन्धस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धत्वेपि विशिष्टसत्त्वस्य हेतौ व्यभिचारित्वाभावात् नाव्याप्तिरिति॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

नवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदकधर्मिकं ज्ञानं कारणं यदा तु तादृशजातित्वस्य विधेयतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन भानं तदा ता
दृशानुमितौ साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकधर्मिकप्रतियोगिताव॥

का॰मु॰ रा॰ च्छेदकतानवच्छेदकत्वज्ञानङ्कारणमितिव्याप्तिज्ञानकारणताभेदएवपर्यवसानंएवञ्चमूलेसाध्यसाधनभेदेनेत्यस्यसाध्यतावच्छे
दि॰रा॰ दकसाधनतावच्छेदकभेदेनेत्येवार्थइतिध्येयम् जातिमानित्येवेति वन्हिमानित्याद्यनुमितौ यद्धर्मिकमनवच्छेदकत्वज्ञानन्तस्यैव विधेय
१५२ तावच्छेदकतयाभाननियमादितिभावः इष्टापत्त्यासमाधत्ते पृथिवीत्वादिति नन्वेवंरूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमत्वानित्याकारानुमितौनन्मतेऽ
पत्त्यापत्तेरित्यतआह जातिमत्वानि ति तत्तद्व्यक्तित्वेनेति नीलाघटादिनिष्ठतद्व्यक्तित्वादेर्हेतुत्वेनतद्व्यक्तिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छे

दि॰ नचहेतुतावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वविशिष्टसत्वस्यगुणेसत्वादेवंविवक्षणेपिकथमव्याप्तिपरिहारइतिवाच्यम् हेतुताव।
च्छेदकावच्छिन्ननिरूपिताऽधिकरणत्वस्यविवक्षितत्वाद्विशिष्टसत्तात्वस्यगुणनिष्ठाधिकरणतानिरूपिताधेयतानव

सु॰ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनहेत्वधिकरणम्बोध्यम् तेनसमवायेनधूमाधिकरणतदवयवनिष्ठा
भावप्रतियोगित्वेपिवन्हेर्नोव्याप्तिः अभावश्चप्रतियोगिव्यधिकरणोबोध्यः तेनकपिसंयोगीएतद्वृ
सत्वादित्यत्रमूलावच्छेदेनैतद्वृक्षवृत्तिकपिसंयोगाभावप्रतियोगित्वेपिकपिसंयोगस्यनाव्याप्तिः न
चप्रतियोगिव्यधिकरणत्वंयदि प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वंतदातथैवाव्याप्तिः॥ ६ ॥ ६ ॥

च्छेदकतयातदवच्छिन्ननिरूपिताधिकरणत्वस्यगुणेऽभावादिति तथैवतदवस्थैव तस्यैववृक्षइति अधिकर।
णभेदेनाभावभेदानभ्युपगमादितिभावः॥ ७ ॥ ६ ॥ ५ दकत्वस्यनीलत्वादिजातौबाधितत्वादितिभावः ननुमू राम
लेद्रव्यंविशिष्टसत्वादित्यत्राव्याप्त्यभिधानामसङ्गतम् समवायस्यहेतुतावच्छेदकसंबंधत्वेतेनसम्बन्धेनसत्ताभिन्नविशिष्टस। १५२
त्तायाःसाध्याभाववति गुणेसत्वेनव्यभिचारितयाऽलक्ष्यत्वात् यदिचविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाधिकरणतैवहेतुतावच्छेदकसंब
न्धः तेनचगु॥श्री॰॥श्री॰॥

रा॰ तथाच समवायेन वन्हिमदन्यत्वस्य पर्वतादौ सत्वान्नाव्याप्त्यसंगतिरितिभावः यद्यपि विषयतादिकृतविशेषणत्वादियत्किंचित्संबंधेन सा
ध्यवदन्यस्मिन्हेतोर्वृत्त्या सर्वत्रा संभवस्तथैव व्याप्त्यभिधानं मूलं कृतौ संगतं तथापि इदं घटभिन्नसंयोगसंयुक्तसमवेतस्त्वविषयकान्यत्वविः
शिष्टतद्रूपवान्तद्धटभिन्नान्यत्वविशिष्टतद्रूपवान्वा तद्रसादित्यादौ लक्षण संभवादव्याप्त्यभिधानमिति बोध्यम् ननु संबंधसामान्येन साध्य

दि॰ अव्याप्तिप्रसंगादिति अव्याप्त्यभिधानमिदं येन केनचि त्संबंधेन साध्यवत्वविवक्षणाभिप्रायेण यदिच संबंधसामा

मु॰ वन्हिमान्धूमादित्यादौ साध्यो वन्हिः साध्यवान्महानसादिस्तदन्यो जलहृदादिस्तद्वृत्तित्वन्धूमस्येति ल
क्षणसमन्वयः धूमवान्वन्हेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिंस्तप्तायः पिण्डादौ वन्हेः सत्वान्नातिव्याप्तिः अत्र ये
न संबंधेन साध्यं तेनैव सम्बन्धेन साध्यवान्बोध्यः अन्यथा समवायसम्बंधेन वन्हिमान्वन्हेरवयवस्त
दन्यो महानसादिस्तत्र धूमस्य विद्यमानत्वादव्याप्तिप्रसंगात् साध्यवदन्यश्च साध्यवत्वावच्छिन्नप्र
तियोगिताकभेदवान्बोध्यः तेन यत्किंचिद्वन्हिमतो महानसादेर्भिन्ने पर्वतादौ धूमसत्वेपि न क्षतिः
येन सम्बन्धेन हेतुता तेनैव सम्बन्धेन साध्यवदन्यावृत्तित्वम्बोध्यम् तेन साध्यवदन्यस्मिन्धूमस्य सम
वायसम्बन्धेन सत्वेपि न क्षतिः साध्यवदन्यावृत्तित्वञ्च साध्यवदन्यवृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता।
काभावः तेन धूमवान्वन्हेरित्यत्र साध्यवदन्यजलहृदादिवृत्तित्वाभावेपि नातिव्याप्तिः॥ ६ ॥

न्येन साध्यवत्वं विवक्ष्यते तदा धूमवान् वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिर्बोध्या॥ ९ वत्वं विवक्षणीयमतो नाव्याप्तिरित्यत आह यदिचे
ति अतिव्याप्तिरितिधूमशून्यायोगोलकादेरपि सम्बन्धसामान्यान्तर्गतकालिकादिना धूमवत्वेन धूमासमानकालीनपदार्थस्यैव धूमवदन्य।
त्वात् वन्ह्यादिकारणस्य धूमासमानकालस्याप्रसिद्धेरितिभावः यदिच धूमासमानकालीनः प्रलयोत्पन्नपरमाणुक्रियादिरेवन तत्र हेतुता
वच्छेदकसंयोगेनवृत्यप्रसिद्धेर्वनातिः॥

रा॰ व्याप्तिरिति विभाव्यते तेन दाननदभिप्रायेणैवादिपदेन वन्हिमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्य स्वरूपसंबंधेन हेतोरूपसङ्गः हृद इति मंतव्यम्
मूले साध्यवत्वावच्छिन्नेति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताभेदवानित्यर्थः यथाश्रुते साध्यस्यैव साध्यवत्व
रूपतयाननुगमुक्तिमद्भेदस्य महानसीयवन्हिमद्भेदस्य च वारणासंभवात् इदं च गुरुधर्मस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वमताभिप्रायेण तेन
द्रव्यत्वादिसाध्यकस्थले द्रव्यत्वत्वरूपसाध्यतावच्छेदकविशिष्टपर्याप्तावच्छेदकतया गुरुधर्मतास्यानवच्छेदकतामतेः प्रसिद्धावपि न
क्षतिरिति ध्येयम् एवं साध्यवदन्यावृत्तित्वत्वावच्छिन्नेति मूलस्यापि तादृशवृत्तित्वत्वापर्याप्तावच्छेदकताकेत्यर्थो बोध्यः अन्यथा वन्हि
मदन्यहृदवृत्तित्वाभावस्य वारणानुपपत्तेः एवं साध्यवदन्यवृत्तित्वं साध्यवदन्यानुयोगिकत्वविशिष्टहेतुतावच्छेदकसंबन्धप्रतियो।

दि॰ अवृत्तित्वन्नास्तीति विशिष्टाधेयतायाअनतिरिक्तत्वादितिभावः फलितोऽर्थ इति तथा च तन्निष्ठाधिकरणतानिरूपक

मु॰ अत्र यद्यपि द्रव्यङ्गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्वादित्यादौ विशिष्टसत्तायाः शुद्धसत्तायाश्चैक्यात्
साध्यवदन्यस्मिन्गुणादाववृत्तित्वन्नास्ति तथापि हेतुतावच्छेदकरूपेणावृत्तित्वम्वाच्यम् हे
तुतावच्छेदकमवृत्तितानवच्छेदकमिति फलितोऽर्थः ६८॥

तावच्छेदकस्यैवं तन्निरूपिताधेयतावच्छेदकत्वनियमेन विशिष्टसत्तान्वस्यगुणाधेयतानवच्छेदकत्वान्नाव्याप्तिरिति भा
((वः ६८॥

गित्वमेव न तु साध्यवदन्यनिरूपिततत्संबन्धावच्छिन्नाधेयत्वम् वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन हेतुतायां तदप्रसिद्धेः ना
दृशाधेयतानवच्छेदकं हेतुतावच्छेदकमित्यत्रापि ताशप्रतियोगितानवच्छेदकमित्येवार्थ इति ध्येयम् विशिष्टाधेयताया इति यद्यप
पि विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वादित्येव वक्तव्यम् तच्च मूले उक्तमेव तथापि विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेपि विशिष्टनिष्ठाधेयताया अतिरिक्तत्वे
न शुद्धसत्तापर्याप्ताधेयतायागुणादिनिरूपितत्वेपि विशिष्टपर्याप्ताधेयतायान गुणादिनिरूपितत्वमित्याशङ्कानिरासायैवतदुक्तमिति
॥ बोध्यम्॥ ६९॥

रा० केवलान्वयित्वेति भेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपकेवलान्वयित्वनिश्चयकाल इत्यर्थः पक्षताघटकेत्यपपाठः साध्यसंदेह॥
स्यैव पक्षतात्वात् सिद्ध्यभावरूपपक्षतायाः संदेहाघटितत्वाच्च किन्तु पक्षतात्मिकेत्येव पाठः तथा च वाच्यो न वेति संशयाभावादेव नानु

टि० अथवेत्यादिलक्षणमवतारयितुमाद्यलक्षणे दोषमाह नन्विति ननु केवलान्वयित्वज्ञानकाले पक्षताघटकसंशयाभा
वान्नैवानुमितिः तच्छून्यकाले तु भ्रमात्मकव्याप्तिज्ञानादनुमितिर्भवत्येवेत्यत आह किन्त्वेति इत्यादावित्यादिना संयोगेन
हेतुतायां गुणवान् घटादित्यादेः सङ्ग्रहः ननु स्वाधिकरणावृत्तिसाध्यवदन्योन्याभावकत्वं लक्षणार्थस्तथा च नेयम
व्याप्तिरिति चेन्न वन्हिमान्धूमादित्यादौ धूमाधिकरणे वन्हिमदन्योन्याभावस्य कालिकसम्बन्धेन वृत्तेरव्याप्त्यापत्तेः।

मु० ननु केवलान्वयिनि ज्ञेयत्वादौ साध्ये साध्यवदन्यस्याप्रसिद्धत्वादव्याप्तिः किञ्च सत्तावाञ्जाते
रित्यादौ साध्यवदन्यस्मिन्सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन समवाये न वृत्तेरप्रसिद्धत्वादत
आह अथवेति अथवा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगिना साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरु
च्यते ६९ हेतुमति निष्ठा वृत्तिर्यस्य स तथा विरहोऽभावः तथा च हेत्वधिकरणवृत्तिर्योऽभाव
स्तदप्रतियोगिना साध्येन सह हेतोः सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते॥ ७ ॥ ६ ॥ ७ ॥

साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकसंबन्धेनावृत्तित्वस्यावश्यं विवक्षणीयत्तया सत्ताभाववान्जात्यभावादित्यादाव
व्याप्तेः जात्यभावाधिकरणे साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकसम्बन्धेन समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धेः नच सत्तावान्॥
जातेरित्यादौ स्वाधिकरणेत्यादिव्याप्तिज्ञानं न कारणं सत्ताभाववान् जात्यभावादित्यादौ साध्यवदन्येत्यादिव्याप्तिज्ञा
॥ नङ्कारणमिति वाच्यम्॥
मितिरितिभावः वस्तुतः सिद्धान्ते सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्यैव पक्षतात्वोपगमात्
मीमांसकमते केवलान्वयिसाध्यकानुमित्यनङ्गीकाराद्द्वितीयदूषणाभिधानमिति युक्तमुत्पश्यामः नच सत्तावानित्यादि साध्य॥८

का॰मु॰रा॰ साधनभेदेनव्याप्तिभेदस्यावश्यकतयाशब्दैकस्यानुपादेयत्वादितिभावः अतिरिक्तोभयाभावइति प्रत्येकाभावातिरिक्तोभयाभावे
त्वर्थः ननुवैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिवेशेपिवन्हिमान्धूमादित्यत्रैवनन्तद्व्यक्तिभेदमादायाव्या
दि॰रा॰
१५०
दि॰ तथापिसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटाभावेसाध्येविषयितयाहेतौघटेलक्षणद्वयस्याप्यव्याप्तेः तत्रविषयितयाहेत्वधिक
रणेज्ञानेसाध्यवत्ताग्रहविरोधिनानियामकसंयोगेनतथाभूतत्वेसंयोगेनघटाधिकरणेहेतुतावच्छेदकविषयितयाचवृ
त्तेरप्रसिद्धेः नन्वतिरिक्तोभयाभावेमानाभावइत्यतआह एकसत्वेपीति इदमुपलक्षणंविशिष्टाभावमादायाव्याप्तिरि

मु॰ अत्रयद्यपिवन्हिमान्धूमादित्यादौहेत्वधिकरणपर्वतादिवृत्त्यभावप्रतियोगित्वन्तत्तद्वन्ह्यादेरस्ती
त्यव्याप्तिः नचसमानाधिकरणवन्हिधूमयोरेवव्याप्तिरितिवाच्यम् तत्तद्वन्ह्यादेरप्युभयाभावसत्वादेक
सत्वेपिद्वयन्नास्तीति प्रतीतेः किञ्चगुणवान्द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिश्च तथापिसाध्यतावच्छेदकप्रति।
योगितानवच्छेदकंयत् तदवच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यम्व्याप्तिरितिवाच्यम् ननुरूपत्वव्याप्यजा
तिमत्वान्पृथिवीत्वादित्यादौसाध्यतावच्छेदिकारूपत्वव्याप्यजातयस्तासांचशुक्लत्वादिजातीनान्नी।
लघटादिवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमस्तीत्यव्याप्तिरितिचेन्न॥ १ त्यपिबोध्यम् ननुवैशिष्ट्यव्यासज्यवृ
त्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाभावविशेषणान्नाव्याप्तिरतआह गुणवानिति अत्रहेतोरेकव्यक्तितयासमाना।
धिकरणयोरेवव्याप्तिरित्युक्तावपिननिस्तारइतिभावः एतद्रूपवानेतद्गंधादित्यादौलक्षणसत्वादसम्भवाभावादाह अव्या
प्तिश्चेति इतिवाच्यमिति गुणत्वस्यद्रव्यत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वान्नाव्याप्तिरितिभावः॥ ६ ॥ राम
प्तिसंभवेस्थलान्तरेऽव्याप्तिप्रदर्शनङ्किमर्थमित्याशङ्कान्निरस्यन्नाह अत्रेति अथप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकमित्यु १५०
क्तावपिनाव्याप्तिपरिहारः हेत्वधिकरणपर्वतादौमहान॥

गा० स्वमतमुपदर्शयति अनुभवानुरोधादिति पक्षविशेष्यकादेव परामर्शादनुमितिर्न व्याप्यविशेष्यकादनुमितिरित्यनुभवानुरोधादित्य
र्थः स्वोक्ते प्राचां संमतिमाह अत एवेति वह्निव्याप्यधूमवानिति नवीनमताभिप्रायेणोक्तं प्राचीनमते तु तथा वायमित्युपनयाकार इति मंतव्यं ननु
वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति शाब्दादिपरामर्शस्थले ज्ञानद्वयं विनापि मीमांसकैरप्यनुमितिस्वीकाराज्ज्ञानद्वयादेवेत्येवकारासंगतिरित्यत
स्तस्याप्यर्थकतामाह ज्ञानद्वयादपीति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं सर्वत्र न कारणमिति मूलस्य सर्वत्र नानुमित्यव्यवहितपूर्ववर्त्तीत्यर्थकत्वे

दि० वस्तुतोऽनुभवानुरोधात् पक्षविशेष्यकपरामर्शस्यैव हेतुत्वमत एव वह्निव्याप्यधूमवांश्चायमित्याकारकः पक्षविशेष्यक
एवोपनयः सर्वसम्मत इति ध्येयम् मीमांसकः शङ्कते नन्विति ज्ञानं विनापीत्यस्यानुमितेर्दर्शनादित्यनेनान्वयः ज्ञानद्वयादे
व ज्ञानद्वयादपि विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमिति भावप्रधानो निर्देशः सर्वत्र न कारणमिति । अनुमितित्वावच्छिन्नम्प्र।

मु० ननु वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति ज्ञानं विनापि यत्र पर्वतो धूमवानिति प्रत्यक्षं ततो वह्निव्याप्यो धू
म इति स्मरणम् तत्र ज्ञानद्वयादेवानुमितेर्दर्शनात् व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं सर्वत्र न कार
णम् किन्तु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन कारणत्वमावश्यकत्वात्॥ ७६।७ ॥

ति कारणतावच्छेदकमित्यर्थः आवश्यकत्वादिति व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वस्योभयमतसिद्धनि
यतपूर्ववृत्तितावच्छेदकत्वादित्यर्थः । ननु ज्ञानद्वयस्थलेपि विशिष्टज्ञानं कल्पनीयमतो न व्यभिचार इत्यत आह विशि
ष्टज्ञान इति व्याप्यतावच्छेदकेति अयमालोको धूमो वे॥ १. अग्रे अतो विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वं नानुमितिजनकता।
वच्छेदकमिति पूरणीयमुक्तवाक्यस्य सा सा हि शिष्टपरामर्शत्वेन न हेतुत्वनिरासकत्वादिति प्रयासाधिक्यमत आह वस्तुत इति तथा चैतद्ग्रं
थस्य विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुतानिरासकत्वसंपादयन्नाह भावप्रधानो निर्देश इति एतदनुरोधेन सर्वत्र न कारणत्वमित्यस्यार्थमाह
अनुमितित्वावच्छिन्नं प्रतीति । आवश्यकत्वादित्यस्य उभयवादिसिद्धनियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकत्वादित्यर्थकतामाह व्याप्यतावच्छेदके
त्यादि तथा चानन्यथासिद्धत्वमात्रं मीमांसकैः कल्पनीयं नैयायिकैस्तूभयं कल्पनीयमिति गौरवमिति भावः।

का॰मु॰ रा॰ ननु व्याप्यतावच्छेदकानिर्णयेवह्निव्याप्यवानिति शाब्दपरामर्शोपि न संभवेत्येव धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादे
दि॰रा॰ रेव व्याप्तित्वादित्याशंकानिरासायाह वह्न्यभाववद्वृत्तीति फलवत्वादिति अनुमितिरूपकार्येण कारणानुमानसंभवादिति भावः लघुत्वादि
१३७ ति उभयत्रापि व्यभिचारस्याविशिष्टतया लघुरूपेणैव कारणतायाः कल्पयितुमुचितत्वादिति भावः मूलयुक्तिरिति व्याप्यतावच्छेदकप्रका।

रि॰ ति सन्देहदशायाम्व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयाभावेपीत्यर्थः वह्निव्याप्यवानिति वह्न्यभाववदवृत्तिमानित्यर्थः
ननु धूमसमानाधिकरणेत्यादिरूपव्याप्तिविशिष्टवानित्यर्थः अत्र हेतुतावच्छेदकभानमैयत्यात् अनुमित्युत्पत्तेरिति तथा च।
व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य तत्र व्यभिचारात्तेन रूपेण हेतुत्वमिति भावः ननु तत्र फलवत्वाद्व्याप्यतावच्छे

मु॰ तत्र विशिष्टज्ञानकल्पने गौरवाच्चेति चेन्न व्याप्यतावच्छेदकाज्ञानेपि वह्निव्याप्यवानिति ज्ञानादनुमित्युत्पन्नेर्ला
घवाच्च व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुत्वम् किन्त्व धूमवानयमिति ज्ञानादनुमित्यापत्तिः व्याप्यताव
च्छेदकीभूतधूमत्वप्रकारकस्य पक्षधर्मताज्ञानस्य सत्वात् न च गृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्ष
धर्मताज्ञानस्य हेतुत्वमिति वाच्यम्। चैत्रस्य व्याप्तिग्रहे मैत्रस्य पक्षधर्मताज्ञानात् अनुमितिः स्यात् यदि तु
तत्पुरुषीयगृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकत्तत्पुरुषीयपक्षधर्मताज्ञानं तत्पुरुषीयानुमितौ हेतुरिति तु
॥ च्यते तदानन्तकार्यकारणे

दकप्रकारकज्ञानत्वं कल्पनीयमतो न व्यभिचार इत्यत आह लाघवाच्चेति व्याप्यतावच्छेदकप्र
कारकत्वापेक्षया व्याप्तिप्रकारकत्वस्य लघुत्वादित्यर्थः नन्वस्तु तथावच्छेदकलाघवं तथापि पूर्वोक्तकल्पनालाघवमेव मी
मांसकानाम्मूलयुक्तिर्भविष्यतीत्यत आह किञ्चेति न च गृह्यमाणेति अत्र शानचा ग्रहस्य वर्तमानतयाभिधानात्कालान्
तरीयतादृशग्रहमादाय न दोषः॥ ९ दकपक्षधर्मताज्ञानहेतुताया साधकयुक्तिरित्यर्थः शानचेति लटः शतृशानचाविति सूत्रेण वर्तमा रा॰म
नार्थकलस्यानिकत्वेन शतृशानचोर्विधानादिति भावः तथापीति यद्यपि व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षविशेष्यकनिश्चयत्वेन पक्ष १३७
विशेष्यकव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन वा कारणत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहेण मीमांसकमते कार्यकारणभावचतुष्टय॥ ९ ॥

रा॰ यापत्त्यान्यायमते विनिगमनाविरहेण कारणताद्वयापादनमसंगतं तथापि व्याप्तिप्रकारत्वहेतुप्रकारत्वपक्षविशेष्यत्वानां त्रयाणां विशे-
षणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण गुरुभूतकार्यकारणभावचतुष्टयापत्त्या मीमांसकमतेन गौरवमित्यर्थे तात्पर्यान्नासंगतिरिति भावः
मूले आलोकवानिति यद्यपि व्याप्यतावच्छेदकानां धूमत्वादीनां निवेशेन न तदापत्तिः धूमत्वप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य धूमविशेष्यक-
व्याप्तिज्ञानसहकारेणैव फलजनकत्वस्योपगतत्वात् तथापि व्याप्यतावच्छेदकानां निवेशे व्याप्यतावच्छेदकभेदेन अनंतकार्यकारण

दि॰ व्याप्तिप्रकारकज्ञानमिति स्वतन्त्रमित्यनेनान्वयि इत्युच्यते इति इत्थञ्च तत्तत्पुरुषीयत्वन्निवेश्यते चैत्रस्य व्याप्तिग्र-
हकाले तत्कृत्यस्य मैत्रस्यानुमित्यापत्तेरभावात् मैत्रात्मनि स्वतन्त्रहेतुभूतव्याप्तिज्ञानाभावादिति गौरवमिति भावः ननु
व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन पक्षधर्मताविषयकव्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेन वा हेतुतेत्यत्र विनिगमनाविरहेण हेतु।

मु॰ मन्मते तु समवायसम्बन्धेन व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानं समवायसम्बन्धेनानुमितिञ्जनयती-
ति नानन्तकार्यकारणभावः यदि तु व्याप्तिप्रकारकम्पक्षधर्मताज्ञानञ्च स्वतन्त्रङ्कारणमित्युच्यते तदा
कार्यकारणभावद्वयम् वह्निव्याप्यो धूमः आलोकवान्पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमितिः स्यात् ॥ ६ ॥

तादृशेन वापीत्यत आह वह्निव्याप्य इति अनुमितिः स्यादिति न्यायनये तु व्याप्तिप्रकारतानिरूपितहेतुप्रकारतानिरू-
पितपक्षविशेष्यताशालित्वेन हेतुत्वस्य विवक्षितत्वात् न तादृशज्ञानान्न वा धूमो वह्निव्याप्यो धूमवान्पर्वत इति ज्ञानाद-
नुमित्यापत्तिः तत्र व्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमविशेष्यतायाः पर्वतविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानात्मकत्वादिति भावः

भावापत्त्या गौरवमिति बोध्यं व्याप्तिप्रकारतानिरूपितहेतुप्रकारतेति इदं च प्रकारताविशेष्यतयोरभेदवादिमताभिप्रायेण भट्टा-
चार्यमते तु व्याप्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षविशेष्यताशालित्वेन वक्तव्यं एकनिष्ठप्रकारतावि-
शेष्यतयोरभेदवादिनावच्छेदकभावस्वीकारात् विशेष्यताप्रकारतयोरभेदस्वीकारे रक्तदंडवानिति बुद्धौ रक्तरूपविशेष्यकदं-
डाभावनिश्चयप्रतिबध्यत्वापत्तेः दंडप्रकारतानिरूपितरक्तरूपनिष्ठविशेष्यताशालित्वात्तादृशबुद्धेरिति ध्येयम् ॥ ॥

गौरवज्ञानमिति प्रमाणांतरेति कार्यलिंगकानुमानातिरिक्तप्रमाणेत्यर्थः स्वा

का॰ मु॰ रा॰ वक्ष्यमाणगौरवस्यकारणतानिश्चयानधीनत्वादाह गौरवज्ञानमिति प्रमाणांतरेति कार्यलिंगकानुमानातिरिक्तप्रमाणेत्यर्थः स्वा
दि॰ रा॰ श्रयकृत्वं स्वाश्रयवृत्तित्वं निश्चयाधीनइति तादृशकारणता निश्चयेसत्येवकार्यलिंगेनतत्तदनुमित्यव्यवहितपूर्ववृत्तित्वविशिष्टप
१३८ रामर्शस्यनिर्णयसंभवादितिभावः स्वघटकीभूतेति गौरवघटकीभूतेत्यर्थः नतादृशेति स्वोत्तरोत्पन्नगौरवज्ञानस्यप्रतिबंधकत्वा

दि॰ ननुज्ञानद्वयस्थलेविशिष्टज्ञानकल्पनेकल्पनागौरवम् न्यायमतेदूषणम्भविष्यतीत्यतआह इत्यञ्चेति फलमुख

गौरवस्यादोषादिति फलज्ञानकार्यकारणभावग्रहस्तन्मुखत्वन्तदधीनज्ञैरवज्ञानमित्यर्थः विशिष्टज्ञानत्वावच्छेदेन ज्ञैरवा॰

कारणत्वग्रहेविशिष्टज्ञानत्वधर्मिकगौरवनिश्चयोविरोधीवाच्यः तच्चगौरवम्प्रमाणान्तरासिद्धतत्तदनुमित्यव्यवहित

मु॰ इत्यञ्चयत्रज्ञानद्वयंतत्रापिविशिष्टज्ञानंकल्पनीयम् फलमुखगौरवस्यादोषात् व्याप्योना
मव्याप्त्याश्रयः तत्रव्याप्तिः केत्यतआह व्याप्तिःसाध्यवदन्यस्मिन्नसम्बन्धउदाहृतः ६८॥

पूर्ववर्त्तिस्वाश्रयकत्वमेवतादृशगौरवनिश्चयोविशिष्टज्ञानत्वेनकारणत्वनिश्चयाधीनः स्वघटकीभूततत्तदनुमित्यव्यव
हितपूर्ववर्त्तिस्वाश्रयनिर्णयंविनानसम्भवतीतिकार्यकारणभावनिर्णयात्पूर्वंगौरवनिर्णयाभावान्नतादृशगौरवन्दोषइ
तिभावः मूलेपरामर्शलक्षणानन्तरंव्याप्तिनिरूपणेसङ्गतिमुपोद्घातनिरूपयन्नाह व्याप्योनामेति तत्रेति घटकत्वंस
(प्रन्यर्थः) संगत्यापरा

संभवइतिभावः उपोद्घातमिति व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्यव्याप्तिज्ञानसाध्यत्वेनोपोद्घातसंगत्यापरा (प्रन्यर्थः) घटकत्वं व्याप्यघटकीभूताव्याप्तिः के॰ राम
मर्शनिरूपणानंतरंव्याप्तिनिरूपणमितिभावः घटकत्वमिति स्वविषयकप्रतीत्यविषय॰॰त्वंतद्घटकत्वं व्याप्यघटकीभूताव्याप्तिः १३८
त्यर्थः पर्यवसितः साध्यवदन्यावृत्तित्वलक्षणेसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनसाध्यवत्वाविवक्षणेवह्निमान् धूमादित्यादौअव्याप्तिर्मूलोक्ता
नसङ्गच्छतेसाध्यवत्वावच्छिन्नभेदस्यसंयोगेनसाध्यवतिपर्वतेनादावसंभवादित्यतस्तद्दूषणभावमाह येनकेचिदिति यत्किंचित्संबंधे
॥ नेतितदर्थः ॥ ६ ॥

॥ संपत्त्यर्थमित्यस्योक्तमित्यनेनान्वयः। टि० टि० २॥

रा० संबंधितयेति व्याप्तिसंबंधितयेत्यर्थः विशेष्ये विशेषणमितीति विशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहित्वेव वह्निव्याप्यो धूम इति ज्ञानं विनापि
शाब्दपरामर्शसंभवादितिभावः लाघवेनेति व्याप्तितदभाववद्वृत्तिमवान्नवेत इति व्याप्यंशे संशयाकारपरामर्शादनुमितिवारणायधू
मांशाइवव्याप्यंशे निश्चयत्वं निवेशनीयमिति गौरवं विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्यकारणत्वेतु कारणीभूतविशेषणतावच्छेदकप्र

…………………………………………………………यादृशविशेषणविशिष्टस्य धूमस्य व्याप्तिसंबं।

टि० पश्यतीति धूमस्य दर्शनेन व्याप्तिस्मरणोउद्बोधकविधया हेतुत्वसम्पत्त्यर्थ यादृशविशेषणविशिष्टस्य धूमस्य व्याप्तिसंबं।
न्धितया ज्ञानं तादृशधूमदर्शनस्यैवव्याप्तिस्मृताबुद्बोधकत्वमित्यभिप्रायेणाविच्छिन्नत्वमुक्तम् एवंरूपमव्याप्तिस्म
रणमिति उद्बुद्धसंस्कारस्य पूर्वसत्वादितिभावः स एव परामर्श इति तथाच स्मरणात्मकज्ञानस्यपूर्वं सत्वान्नव्यभिचार इतिभा

मु० येन पुरुषेण महानसादौ धूमे वह्निव्याप्तिर्गृहीता पश्चात्स एव पुरुषः क्वचित्पर्वतादावविच्छिन्नमूला
न्धूममेरवामपश्यति तदनन्तरं धूमो वह्निव्याप्य इत्येवंरूपमव्याप्तिस्मरणं तस्य भवति पश्चाच्च वह्निव्याप्यधू
मवानयमिति ज्ञानम् स एव परामर्श इत्युच्यते तदनन्तरं पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिर्जायते॥ ६ ॥

व: नचतयापियत्रव्याप्तिघटकानामप्यदार्थानां विशृङ्खलोपस्थितिमूलको विशेष्ये विशेषणन्तत्रापि विशेषणमितिरीत्याप
रामर्शस्तत्र विशिष्टव्याप्तिज्ञानस्यव्यभिचारो दुरुद्धर एवेतिवाच्यम् व्याप्यंशे निश्चयत्वानिवेशप्रयुक्तलाघवे विशिष्टस्यवै।
शिष्ट्यमितिरीत्या परामर्शस्यैवानुमितिहेतुत्वादित्यभिप्रायात् स्मरणात्मकपरामर्शे व्याप्तिज्ञानस्य व्यभिचार इत्यपिन संस्का
रसम्बन्धेन पूर्वं व्याप्तिज्ञानस्यतत्रसत्वात्॥ ९॥ कारकनिश्चयप्रतिबंधादेवव्याप्यंशे संशयत्वासंभवेन तन्निवेशेप्रयोजना
भावादितिभावः संस्कारसम्बन्धेनेति स्वजन्यसंस्कारसंबंधेनेत्यर्थः स्वजन्यसंस्कारसमवायान्यतरसंबंधेन व्याप्तिज्ञानस्य परा म
र्शहेतुत्वान्नकुत्रापि व्यभिचार इतिभावः परामर्शव्यापकतयेति तादात्म्येन परामर्शस्याव्याप्यत्वग्राहकं कारणत्वमेव नास्तीति॥

॥ श॰ टि॰ दि॰ कारणतावच्छेदकव्यापकधर्मत्वेन हेतुत्वस्वीकारे॥

विनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकव्याप्यमत्वेव्यापकधर्मेणहेतुतायामन्यथासिद्धेरितिभावः परामर्शमात्रमिति ज्ञानमात्रमित्यर्थः परापूर्वे
का॰मु॰ रा॰ नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकव्याप्यमत्वेव्यापकधर्मेणहेतुतायामन्यथासिद्धेरितिभावः परामर्शमात्रमिति ज्ञानमात्रमित्यर्थः परापूर्वे त्यादिविशिष्टज्ञानमेव
दि॰रा॰ कमृशधातोः ज्ञानार्थकत्वादितिभावः लिंगेति व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताविशिष्टहेतुर्लिंगं विषयितासंबंधेनतद्विशिष्टज्ञानमेव कारणताग्रहा
१३५ अनुमितिहेतुर्बोध्यइत्यर्थः कारणताग्रहादिति असतिबाधकेविशिष्टस्यकारणताग्राहकप्रमाणेनविशेषणांशेपिकारणताग्रहा
त् अतएवारुणयापिंगाक्ष्यैकहायन्यागवासोमंक्रीणातीत्यत्र तृतीययोगोविशेषणीभूतानामरुण्यादीनामपिसोमक्रयणसाध

दि॰ अत्रनव्याः व्याप्तिज्ञानत्वस्यपरामर्शेतद्व्यापकतयाऽनुमितिम्प्रतिहेतुत्वमेवनास्ति कुतःकरणत्वम् अन्यथा।
कपालादेर्घटम्प्रतिद्रव्यत्वेनहेतुतापत्तिः तस्मादनुमितिम्प्रतिमनस्त्वेनकारणत्वमित्याहुः लिङ्गमनुमितिकरणमिति
अनुमितौपरामर्शमात्रन्नहेतुरपितुलिङ्गपरामर्शः तथाचविशिष्टस्यकारणताग्रहेविशेषणस्यापिकारणताग्रहात् य

मु॰ अत्रप्राचीनास्तुव्याप्यत्वेनज्ञायमानन्धूमादिकम् लिङ्गमनुमितिकरणमितिवदन्तितद्दूषयति
ज्ञायमानंलिङ्गन्तुकरणन्नहि लिङ्गस्या——नुमित्यकरणत्वेयुक्तिमाह अनागतादिलिङ्गेनन॰
स्यादनुमितिस्तदा ६७ यद्यनुमितौलिङ्गङ्करणंस्यात्तदाऽनागतनलिङ्गेनविनष्टेचानुमितिर्नस्यात्॥९

रामृश्यमानलिङ्गस्यलिङ्गपरामर्शस्यवाहेतुतातत्रविनिगमनाविरहादुभयोर्हेतुतासिद्धौतत्रचव्यापाराभावान्न
परामर्शस्यकरणताकिन्तुलिङ्गस्यैवेत्याशयःलिङ्गस्यतदानीमभावादिति नचपरामर्शरूपव्यापारसम्बन्धेनतदानीं
लिङ्गमस्त्येवेतिवाच्यम् अतीतादिलिङ्गस्यपरामर्शाजनकतयापरामर्शस्यतद्व्यापारत्वासम्भवात्॥ ९ ॥ ९ ॥

नतापतीयतद्वृत्तिमीमांसकानांसिद्धान्तोपिसंगच्छतइतिभावः विनिगमनाविरहेणापिलिंगस्यकारणतासिध्यतीत्याह परामृश्य। राम
मानेति किंत्विति परामर्शस्यैवविषयविधयालिङ्गजन्यत्वसंभवादितिभावः तद्व्यापारत्वासंभवादिति शाब्दादिपरामर्शस्यअ १३५
तीतादिलिंगाजन्यतयालिंगव्यापारत्वासम्भवादित्यर्थः॥ ७ ॥ ९ ॥ ७ ॥ ९ ॥ ७ ॥ ९ ॥ ७ ॥

रा० अनुमितिप्रसंगइति पक्षनिष्ठस्यलिङ्गस्यसमवायेनानुमितिं प्रतिहेतुतासंभवेनोद्देश्यतासंबंधेनानुमितिंप्रतिहेतुतावच्छेदक संबंधेनलिंगस्यकारणतायाःस्वीकरणीयत्वादितिभावः अस्मिन्मते परामर्शहेतुतावादिमते सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या एकात्मानुयोगिकसमवायसंबंधेनकार्यकारणभावान्नैकपुरुषीयपरामर्शादन्यस्यानुमित्यापत्तिरितिभावः ९९।९७ परस्परेति पक्षविशेष्यकपरामर्शोत्तरानुमितौव्याप्यविशेष्यकपरामर्शस्यतदुत्तरानुमितौपक्षविशेष्यकपरामर्शस्यव्यभिचारइत्यर्थः सर्वत्रानुमिताविति

दि० इदमुपलक्षणम् लिङ्गस्यहेतुत्वेचैत्रीयपरामर्शविषयाल्लिङ्गान्मैत्रस्यानुमितिप्रसंगः तत्पुरुषीयत्वनिवेशेगौरवम् अस्मन्मतेसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्याहेतुहेतुमद्भावेनैवातिप्रसङ्गाभावान्नतत्पुरुषीयत्वनिवेशइतिला।
घवमित्यपिबोध्यम् ९९।९७ तच्चव्याप्यस्यपक्षेणसहवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानञ्च ननुपरस्परंव्यभिचारइत्यतआह अनुमितिस्त्विति कार्यतावच्छेदकपरस्यानुमितित्वावृत्तत्वान्नव्यभिचारइतिभावः पक्षविशेष्यकत्वमेवसर्वे।

मु० अनुमितिकरणस्यलिङ्गस्यतदानीमभावादिति ९९।९७ व्याप्यस्यपक्षवृत्तित्वधीःपरामर्शउच्यते।
व्याप्तिविशिष्टस्यपक्षेणसहवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमनुमितौजनकन्तच्च पक्षेव्याप्यइतिज्ञानम्पक्षोव्याप्यवानितिज्ञानम्वा अनुमितिस्तुपक्षेव्याप्यइतिज्ञानात्पक्षेसाध्यमित्याकारिकापक्षोव्याप्यवानितिज्ञानात्पक्षःसाध्यवानित्याकारिका द्विविधादपिपरामर्शात्पक्षःसाध्यवानित्येवानुमितिरित्यन्ये॥ ९ ॥

आनुमितौनियतमितिनवीनमतमाह द्विविधादपीति पक्षविशेष्यकव्याप्यविशेष्यकोभयपरामर्शादपीत्यर्थः कारणतावच्छेदकञ्चपरामर्शद्वयसाधारणम्व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहित्वमिस्त्रयत्नमतोनव्यभिचारइतिभावः द्विविधयोरपिपरामर्शयोःस्वस्वाव्यवहितोत्तरानुमितिम्प्रति तत्तद्रूपेणहेतुत्वमित्यपिकेचित्॥ ९ ॥ प्रसिद्धसाध्यकसकलानुमितावित्यर्थः तेनपृथिवीतरत्वाभावव्यापकाभावप्रतियोगिगंधवतीपृथिवीतिव्यतिरेकिपरामर्शादप्रसिद्धसाध्यविशेष्यकानुमित्युपगमेपिनक्षतिरितिमन्तव्यं नन्वेवं परस्परजन्यानुमितौव्यभिचारोदुर्वारइत्याशंकायामाह कारणतावच्छेदकंचेति व्याप्यपक्षोभयेति०॥

का॰ मु॰ रा॰ यद्यपि निश्चयत्वमुभयसाधारणमेकं दुर्वचं तदभावाप्रकारकत्वे सति तत्प्रकारकत्वरूपनिश्चयत्वस्य प्रकारीभूतव्याप्यपक्षरूपध
टि॰ रा॰ र्मविशेषघटितत्वात् तत्प्रकारतावच्छेदकसंबंधानुगमाच्च सांसर्गिकविषयतायाः विशिष्यानिवेशे कालिकादिना व्याप्यपरामर्शादप्य
१२६ नुमित्यापत्तेरनुगतैकरूपेण कारणत्वं दुर्घटं तथापि हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्न आधेयत्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकपक्षता
वच्छेदकावच्छिन्नअभावप्रकारत्वानिरूपिताया हेतुतावच्छेदकसंबंधान्यसंबंधावच्छिन्नाव्याप्यवच्छिन्नाविषयतानां तन्निरूपिताया हे
तुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्यभावप्रकारत्वानिरूपितहेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाधेयत्वसंबंधान्यसंबंधाव
च्छिन्नापक्षतावच्छेदकावच्छिन्नाविषयतानां तच्छालिज्ञानत्वेनानुगतकारणत्वं संभवति प्रकारतायामेव संसर्गावच्छिन्नत्वेन विशेष्यताया
मपीति सिद्धान्तादिति भावः एवमपि व्याप्यप्रतियोगिकाभाववत्त्वेन अभाववनिवेशे अभाववति धूमप्रकारकनिश्चयसंग्रहस्य व्याप्यसा
मान्याभाववन्निवेशे च वह्निव्याप्यधूमवान्नवेति संशयवारणस्यासंभव एव अप्रामाण्यज्ञानानामपि विभिन्नाकाराणामेकैकनिश्चयका
रणतावच्छेदककोटावभावानिवेशनीया इत्यतोऽपि नानुगतहेतुतासंभव इत्यभिप्रायेण मतान्तरमुपन्यस्यति द्विविधयोरिति ताद्रूप्येणे
ति पक्षविशेष्यकत्वेन व्याप्यविशेष्यकत्वेनेत्यर्थः॥

गा॰॥ धर्मीनरेत्यत्रआंतरपदंसंपातापातं सौरभत्वांशेएकस्याप्रकारतयाअभावादितिबोध्यं तज्ज्ञानानिर्वाहादिति सौरभत्वज्ञानरूपसामान्यप्रत्यासत्तेः सौरभत्वप्रकारतानिरूपिता
लौकिकविषयतासंसर्गस्यकार्यतावच्छेदकसंबंधत्वेपिप्रत्यक्षेसन्निकर्षस्यैवभानमितिनियमेनसौरभत्वेसामान्यप्रत्यासत्तेःकारणतावच्छेदकसंबंधत्वेनाभावादितिभावः॥ अ
लौकिकविषयतासंबंधेनप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नंप्रत्येवसौरभत्वादिज्ञानस्यकारणतास्वीकार्यासौरभत्वादेःप्रकारतयाभानंतुविशेषणज्ञानरूपकारणांतरबलादेवोपस्थितावा
धिनधर्मांतरभानमपिसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यप्रत्यक्षेइष्यतएवप्रत्यक्षसन्निकर्षानाश्रयस्यनभानमितिनियमोपिनांगीक्रियतएवघटादिचाक्षुषेपटादेरभानंतुतज्ज्ञास्य
कारणाभावादेवसंभवतीत्याशयेनाह कार्यतावच्छेदकइतितथाविधसंबंधइत्यर्थः॥ ॥विशिष्टप्रत्यक्षत्वमिति तत्प्रकारकप्रत्यक्षंप्रतितज्ज्ञानत्वेनकारणमित्यभिप्राये
दि॰॥ ननुविशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकंविशिष्टबुद्धित्वंज्ञानलक्षणायास्तुविशिष्टप्रत्यक्षत्वमितितत्कॢप्तेननिर्वाहः एवंयत्रज्ञानलक्षणयास्वविष
यमुख्यविशेष्यकमानम् तत्रविशेषणज्ञानकारणकतयाननिर्वाहइत्यतआह स्वमिति ज्ञानलक्षणया॰॥ ज्ञानलक्षणयैवतत्रधूमत्वज्ञानरूप
मु॰॥ एवंयत्रधूमत्वेनधूलिपटलंज्ञातंधूलीपटलस्यानुव्यवसायेभानंज्ञानलक्षणया योगजोद्विविधःप्रोक्तोयुक्तयुञ्जानभेद
तः ६५ योगाभ्यासजनिताधर्मविशेषःश्रुतिपुराणादिप्रतिपाद्यइत्यर्थः युक्तयुञ्जानरूपयोगिद्वैविध्याद्धर्मस्यापिद्वैविध्यमितिभावः ६५
युक्तस्यसर्वदाभानंचिंतासहकृतोऽपरः युक्तस्यतावद्योगजधर्मसहायेनमनसाआकाशपरमाण्वादिनिखिलपदार्थगोचरंज्ञा
नंसर्वदैवभवितुमर्हतीति द्वितीयस्यचिंताविशेषोपिसहकारीति॥ इतिश्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितायांसिद्धान्तमु
क्तावल्यांप्रत्यक्षपरिच्छेदः॥ ११ सामान्यलक्षणायाःस्वविषयधूमत्वाश्रयत्वसम्बन्धेनधूलीपटलेऽभावेनसामान्यलक्षणयाऽनुव्यव
सायेधूलीपटलभानासम्भवादितिभावः॥ ६५॥ सर्वदैवेति॰ ध्यानाद्यभावेपीत्यर्थः॥ इतिश्रीभारद्वाजकुलाम्बुधिपूर्णचन्द्रभट्टबालकृष्णात्मज
महादेवभट्टविरचितेमुक्तावलीप्रकाशेप्रत्यक्षखण्डम्॰॥ ११ णेदंतयाचकार्यतावच्छेदकधर्मभेदेनकार्यकारणभावयोर्भिन्नत्वादेर्वापरस्यासिद्धिर्नसंभ
वतीतिभावः ननुप्रत्यक्षेज्ञानप्रत्यासत्तेःकारणतानंगीकरणीयाविशेषणज्ञानकारणतायांतुयुक्तिःपूर्वमुपदर्शितैवेत्यतआह एवंयत्रेति स्वविषय
मुख्यविशेष्यकमिति तथाच तद्विषयकलौकिकप्रत्यक्षंप्रतितद्विषयकत्वेनकारणत्वमावश्यकमन्यथाघटादिविशेष्यकालौकिकभानेनघटादेर्भानसा
लौकिकत्वापत्तिरितिभावः इत्यतआहेति इत्यभिप्रायेणज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तेः६६ प्रयोजनमाहेत्यर्थः इतिशिवं इतिदिनकरीतरंगिण्यांप्रत्यक्षतरंगः॥ शुभं सं॰१९४२

श्रीं आषाढशुक्ल ११ रविवासरे ॥

॥ श्रीकाशीपुर्यांस्वस्तिश्री पृथिवीयाश्वनगराधिराजमहाराजइन्द्रकिशोरबहादुरसूनु
श्रीमन्महाराजहरीन्द्रकिशोर बहादुराणांनिकेतनेश्रीमदुदासीनसाधुपण्डितस्वरूपदाससंशो
धितेकाव्यकावलीमुक्तावलीदिनकरीरामरुद्रीसहितपुस्तकंगोवर्धनदासाभिधेयेनमयाहरि
हररत्नाकराख्यस्वीययन्त्रालयेमुद्रितंयेषांमहाशयानामपेक्षाभवेत् तेषांकुंजगल्लीति
प्रथितपण्यवीथिकायाःपश्चिमद्वारनिकटवर्तिनिमदीयपण्यालयेसंमिलिष्यन्ति॥ ६ ॥

रा० श्रीगणेशायनमः॥ संगतिश्चात्रेति प्रत्यक्षनिरूपणानन्तरमनुमाननिरूपणेसंगतिश्चेत्यर्थः सप्तम्यर्थः प्रयोजकत्वं संगतिपदार्थैन
दन्वयोबोध्यः अनन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयानुकूलसम्बन्धोनिरूपणीयनिष्ठासंगतिः तथाप्रत्यक्षनिरूपणानंत
रमनुमाननिरूपणेप्रयोजकजिज्ञासाअनुमानज्ञानमेवमेवत्वित्याकारिकातज्जनकज्ञानमनुमानज्ञानंमदिष्टसाधनमित्याकारकं
तद्विषयो ऽनुमानेतत्त्वमनुकूलसम्बन्धः अनुमाननिष्ठप्रत्यक्षकार्यत्वसंगतिः। अत्रानन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानं
संगतिनिरूपकज्ञानप्रयोज्यत्वेनविशेषणीयं तेनघटादिनिरूपणानंतरमपिसंबंधिविशेषज्ञानाधीनप्रत्यक्षज्ञानतत्कार्यत्वेनअनुमा
नस्मरणासंभवेपिनप्रत्यक्षकार्यत्वेनघटादिनिरूपितसंगतित्वापत्तिः अनुमानज्ञानस्यघटज्ञानाप्रयोज्यत्वात् प्रकृतेचचक्षुरादिनाअनुमा

दि० श्रीगणेशायनमः॥ अनुमितिमिति। सङ्गतिश्चात्रप्रत्यक्षेणोपजीव्योपजीवकभावोबोध्यः करणेनिर्दिष्टेएवव्यापा
रेजिज्ञासोदयान्मूलेपश्चान्निर्दिष्टमपिकरणमग्रेप्रदर्शयति व्याप्तिज्ञानमिति परामर्शोव्यापारइति ननुव्यापारत्वन्त।

मु० श्रीगणेशायनमः अनुमितिंव्युत्पादयति व्यापारस्तुपरामर्शःकरणंव्याप्तिधीर्भवेत् ६६ अनुमा
याम् अनुमितौव्याप्तिज्ञानङ्करणम् परामर्शोव्यापारःतथाहि॥ १ जन्यत्वेसतितज्जन्यजनकत्वम् तच्चपरा
मर्शेनसम्भवति वन्हिव्याप्यधूमवान् पर्वतइति परामर्शेव्याप्तिज्ञानजन्यत्वस्या भावात् महानसीयवह्निव्याप्तिज्ञा।
नस्यतदानीमभावेनव्यभिचारादतस्तदुपपादयति तथाहीत्यादिना॥ १ तस्यव्याप्तिज्ञानस्यजननादनुमानेप्रत्यक्षप्रमाण
कार्यत्वरूपोपजीवकत्वमितिभावः एवमनुमितावपिपरामर्शरूपप्रत्यक्षप्रमितिजन्यत्वमस्तीतिप्रत्यक्षप्रमाणनिरूपणोत्तरमनुमितिनिरू
पणमितिबोध्यं अथदीपदानमदीयचक्षुस्साधनंदीपश्चक्षुरुत्तममितिवेदेनचक्षुस्साधनत्वेनबोधितत्वादित्यनुमानेनदीपदानेयत्रप्र
वृत्तिस्तत्रतज्जनितचक्षुरादिव्यक्तेरनुमानोपजीवकतया अनुमाननिरूपणा नंतरमेवप्रत्यक्षंकिमितिननिरूपितमिति नचउपजीव
कत्वंकार्यतारूपमेवनतुप्रयोज्यतारूपमितिचक्षुरादौसाक्षादनुमानजन्यत्वाभावान्नानुमाननिरूपणानंतरंप्रत्यक्षनिरूपणापत्तिरिति
वाच्यं तथासतिशक्तिज्ञानात्मकोपमितेः पदार्थस्मरणद्वारोपयोगात् साक्षाच्छाब्दबोधाजनकत्वेनोपमित्यनंतरंशाब्दनिरूपणानुपपत्तेः
नचादृष्टाद्वारकमुपजीवकत्वमनंत॥

का० मु० ना० नाभिधाननियामक इति वाच्यं यत्रेष्टसाधनतानुमानेन दर्पणादौ प्रवृत्तिस्तत्र दर्पणेन महाचक्षुर्नोशे तज्जन्यखंडचक्षुर्व्यक्तावदृष्टा।
दि० टी० ट्टारकोपजीवकत्वस्याप्यसंभवात् यदि च प्रत्यक्षप्रमाणत्वावच्छेदेन नानुमानोपजीवकत्वं मनःश्रवणयोरजन्यत्वादनुमानं च निखिलमे
१३५ व मनोरूपेंद्रियजन्यमिति न वैपरीत्यापादनसम्भव इति विभाव्यते तदाहुरीश्वरीयव्याप्तिज्ञानस्याप्यनुमितिस्वरूपयोग्यत्वेनानुमापकत
यानत्र प्रत्यक्षोपजीवकत्वाभावेन प्रत्यक्षानंतरमनुमाननिरूपणस्याप्यनुपपत्तिरिति चेत् मैवं नहि यद्यत्संगतं भवति तत्तदनंतरं निरूपणी।
यमिति नियमः येनानुमाननिरूपणानंतरं प्रत्यक्षनिरूपणापत्तिः किंतु यद्यदनंतरं निरूप्यं भवति तत्तत्संगतं भवतीत्येवं व्याप्तिः नासंगतमप्यनु
जीवेत्यभियुक्तोक्तेः एवं च कारणे कार्ये वा ज्ञाते किमस्य कार्यं कारणं वेति जिज्ञासोदये न उपजीवकत्वमुपजीव्यत्वं च द्वयमपि संगतिः
अत एव चिंतामणावनुमितिनिरूपणानंतरमनुमाननिरूपणमपि न संगच्छते न च कार्यत्वकारणत्वयोर्द्वयोरपि संगतित्वे संगतेः
षोढात्वं व्याहन्येत तथा चोक्तं सप्रसंग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा निर्वाहकैक्यकार्यैक्ये षोढा संगतिरिष्यत इति वाच्यं हेतुतायानि
रूपकतासंबंधेन अप्रयुक्तासंबंधेन च संगतित्वेन कार्यत्वस्य हेतुतायामेवांतर्भा वात् कारणतानिरूपकत्वस्यैव कार्यतानिरूप
कत्वात् तत्र उपोद्घातादिभिन्नस्मरणप्रयोजकसंबंधः प्रसंगः प्रकृतोपसाधकत्वमुपोद्घातः न चैतस्य प्रयोजकताऽऽत्मकहेतुत
याऽगतार्थता शंकनीया अनुमितिलक्षणोपोद्घातसंगत्या विशिष्टपरामर्शस्यानुमितिहेतुताव्यवस्थापनात् नहि लक्षणे विशिष्टप
रामर्शहेतुत्वं साक्षात्परंपरया वा कारणं किंतु घटकमेवेति ध्येयं अवसरो नंतरवक्तव्यत्वं यथा प्रत्यक्षनिरूपणानन्तरं तत्कार्यत्वे
नानुमानोपमानयोरुभयोर्निरूपणप्राप्तौ बह्वादिसंमतत्वेन प्रथममनुमान एव जिज्ञासोदयः अनुमाननिरूपणेन प्रतिबंधकजि
ज्ञासानिवृत्ताववसरसंगत्या उपमाननिरूपणमिति मंतव्यं निर्वाहकैक्यं एकप्रयोजकप्रयोज्यत्वं कार्यैक्यं एककार्यानुकूलत्वमि

रा॰॥ आपादनीयतया किंचित्संगतमतस्तस्यैवं चेत्यर्थकतामाह एवंचेत्यर्थइति यद्यप्यत्रैतद्घटवान् कपालइति प्रत्यक्षेपरंपरासंबंधेन घटत्वस्यापिप्रकार
ताकल्पयितुंशक्यते तन्नाशानंतरंकपालादिप्रत्यक्षस्यैवतत्कल्पकस्यसत्वात् नचैवमपिताहृशशब्दादिस्थलेकागतिरितिवाच्यं तत्रापिविशिष्टवैशिष्ट्यवो
धमर्यादयामनुवर्त्यसंबंधेनिरूपितत्वसंबंधेनघटस्यैवतद्विशेषणतापन्नघटत्वस्यापिअन्वयसंभवात्समवायसंयोगयोरिवस्वाश्रयाश्रयत्वस्यापिमनु
पावोधयितुंशक्यत्वाच्चतथापियत्रतद्यक्तिमानित्याकारकशाब्दादिज्ञानंतत्रघटत्वस्यकथंचित्प्रकारत्वसंभवेन अनुपपत्तिर्दुरुद्धरैव्या कुतोनजन्यतइति अ

दि॰॥ अणुत्वज्ञानमात्रेगौरवसकलाणुगोचरमानसवोधोदयादाह वहिरिति आलोकसंयोगादिकमित्यादिनादोषाभावपरिग्रहः नज
न्यतइति अयमाशयः यदाघटचक्षुःसन्निकर्षादिघटितात्चाक्षुषादिसामग्रीतदुत्तरक्षणेघटइतिचाक्षुषंसैवसामान्यलक्षणातयोत्त
रक्षणेसकलघटविषयकज्ञानंजन्यतइतिप्राचीनमतेक्षणैकविलम्बःकल्प्यते तत्रचमानाभावः यदैवघटइतिचाक्षुषमुत्पद्य

मु॰॥ ननुज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिर्यदिज्ञानरूपासामान्यलक्षणापिज्ञानरूपातदातयोर्भेदोनस्यादत आहविषयीय
त्वतस्यैवव्यापारोज्ञानलक्षणइति सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिर्हितदाश्रयस्यज्ञानंजनयतिज्ञानलक्षणाप्रत्यास
त्तिस्तुयद्विषयकज्ञानंतस्यैवप्रत्यासत्तिः॥ ९९ तेनतदैवसन्निकृष्टघटांशेलौकिकमन्यघटांशेऽलौकिकमित्यभ्युप
गमात्तथाचसामान्यलक्षणाजन्यघटत्वप्रकारकचाक्षुषत्वस्यव्यापकङ्‌ घटत्वप्रकारकलौकिकचाक्षुषत्वमितिफ॰
लितम् तथाचचक्षुःसन्निकर्षादिशून्यकालेव्यापकधर्मावच्छिन्नजनकसामग्र्याःसहकारिण्याविरहादेवनचाक्षुषं॰
सामान्यलक्षणायाज्ञानमिति॥ ६३॥ ६४॥ ९९ त्रयद्यपिपरदिने यंघटइतिज्ञानंयदिस्मरणादिरूपंतदातदिंद्रियजन्यत्वाभावादे
वनापत्तिर्यदिचाक्षुषंतदाचक्षुःसंयोगावश्यकत्वेनतिनापत्तिसंभवः तथापिअलौकिकचाक्षुषमादायआपत्तिर्वोध्याविशेषणत्वविवक्षणेनेतिविशेष्य
तासमानकालीनंतद्विशेष्यताव्यावर्त्तकत्वेनेत्यर्थः अन्यथायत्रधूमेचक्षुःसंयोगेसत्यपिधूमस्मरणमूलकंधूमकालीनोघटइति धूमांशेअलौकिक
चाक्षुषंतदाधूमत्वप्रत्यासत्याचक्षुषासकलधूमविषयकचाक्षुषापत्तिरितिभावः॥ ॥

का॰मु॰ दि॰रा॰ १३१

प्रत्यक्षसित्वेपि उत्तरकालीनकार्यानुरोधेन तत्र तदनुमेयमित्यस्वरसा

रा॰॥ ननु तद्घटत्वान्तद्भक्तिमान्वा कपालइति ज्ञानस्य कपालांशे घटत्वप्रकारकत्वस्य प्रत्यक्षसित्वेपि उत्तरकालीनकार्यानुरोधेन तत्र तदनुमेयमित्यस्वरसा

त्सामान्यप्रत्यासत्तित्वपक्षेन तु रुचीयनिवेशप्रयुक्तगौरवमाह एवमिति पुरुषनिष्ठप्रत्यासत्त्या समवायेन इंद्रियसंबंधेति नन्वेतत्कल्पे सामान्यज्ञानमात्रस्य प्रत्या

सत्तित्वेपि न दोषः इंद्रियसंबंधाभावदशायां सामान्यप्रत्यासत्त्या ज्ञानोत्पत्त्यादस्य मूलकत्वेनैव वारणीयत्वादित्यभिप्रायेणाह यद्वेति एतत्कल्पेलाघवांतरमपि प्र

दर्शयति तथाचेति कल्पनेनचेति चकारेण पूर्वोपदर्शितविशेषणत्रयघटकत्वेन कारणतावच्छेदकशरीरगौरवस्य समुच्चयः यद्यपि सामान्यप्रकारकत्वस्या

अत्रेति अयमर्थः अयमभिप्रायः

दि॰॥ यदिज्ञानरूपेति अत्रत्यो यदिशब्दः सामान्यलक्षणापीत्युत्तरे योज्यः सामान्यलक्षणास्वीकारे बीजमाह अत्रेति अयमर्थः अयमभिप्रायः

भानं विषयतानसम्भवतीति प्रत्यक्षविषयतायाः सन्निकर्षाश्रयत्वव्याप्यत्वादिति भावः वह्निसम्बन्धस्यागृहीतत्वादिति तथाच प्रत्यक्षधू

मु॰॥ अत्रायमर्थः प्रत्यक्षे सन्निकर्षं विना भानं न सम्भवति तथाच सामान्यलक्षणां विना धूमत्वेन सकलधूमानां वह्नित्वेन स

कलवह्नीनाञ्च भानं दुःसम्भवेत् तदर्थं सामान्यलक्षणा स्वीक्रियते नच सकलवह्निधूमभानाभावे का क्षतिरिति वाच्यम् प्रत्य

क्षधूमे वह्निसम्बन्धस्य गृहीतत्वात् अन्यधूमस्य चानुपस्थितत्वात् धूमो वह्निव्याप्यो नवेति संशयानुपपत्तेः मन्मते तु सामा

न्यलक्षणया सकलधूमोपस्थितौ कालान्तरीय देशान्तरीय धूमे वह्निव्याप्यत्वसन्देहः सम्भवति नच सामान्यलक्षणास्वीका

रे प्रमेयत्वेन सकलप्रमेयज्ञाने जाते सार्वज्ञ्यापत्तिरिति वाच्यम्॥ ११ मेव्याप्तेर्निर्णयात्तत्तद्विशेष्यकोव्याप्यत्वसंशयः सम्भवती राम

निभावः अनुपस्थितत्वादिति तथाच धर्मिज्ञानाभावान्न तद्विशेष्यकोपि व्याप्यत्वसंशयः सम्भवतीति भावः ॥ तेसामान्यविषयकत्वप्रवेशो ज्ञानप्र १३१

त्यासत्तित्वपक्षेप्य वशिष्ट एव तथापि त्रितयघटितत्वं कारणतावच्छेदकस्येति दर्शयितुमेतदुत्कीर्त्तनमिति ध्येयं निर्विकल्पकस्मरण साधारणत्वं ज्ञानांत

र्गतनिर्विकल्पकादिकत्वं इदं च सामान्यज्ञानमात्रशब्दार्थे सामान्यज्ञानस्य सामान्ये विवक्षितं निर्गलितकार्यतावच्छेदककारणतावच्छेदकधर्मसमवधानेतन्म

तानुसारेण दर्शयति तथाचेति सामान्यलक्षणाजन्यप्रत्यक्षे नियमेन घटत्वस्य प्रकारतयाभानोपपत्तये घटत्वप्रकारकत्वस्य कार्यतावच्छेदकघटकतया।

उपादानं न चैममपि प्रत्यक्षे सन्निकर्षं विना भानासंभवाद्घटत्वे सामान्यप्र॰॥

रा॥ न्यासत्यभावात्कथंघकटत्वस्यस्मरणादिनासामान्यज्ञानेनजन्येप्रत्यक्षेभानमितिवाच्यंज्ञानप्रत्यासत्तेस्तत्रसत्वात्स्वकारणीभूतेति एतच्चापातनस्तथा
सतिघटत्वसामान्यादिलक्षणादिजन्यप्रत्यक्षेनिखिलघटादिभाननियमानुपपत्तेः किंत्वलौकिकविषयतैवकार्यतावच्छेदकसंबंधः सन्निकृष्टघटांशेचविष
यताद्वयमुपगम्यते प्रयोजकसत्वादितिमंतव्यं ननुसामान्यस्यप्रत्यासत्तित्वनयेपूर्वोक्तरीत्याकार्यकारणभावेलाघवसत्वेपिसामान्यलक्षणप्रत्यासत्या।
नतदिंद्रियजन्यप्रत्यक्षंप्रतितदिंद्रियजन्यतत्धर्मप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षस्यनानाकारणघटितगुरुभूतसामग्र्याःतत्सहकारित्वंकल्पनीयमितीन्द्रियभेदेनसामा।
न्यप्रत्यासत्तिजन्यप्रत्यक्षेगुरुतरसामग्रीकारणताकल्पनस्यावश्यकतयानेतन्मतेलाघववार्त्तापिनचप्राचीन मतेपुरुषभेदेनअनंतकार्यकारणभावः

स्ति॥ ज्ञानलक्षणास्वीकारेवीजमाह एवमित्यादिना कथंस्यादिति चन्दनखण्डस्यचाक्षुषेजायमानेउपस्थितसौरभभानन्नस्यात् सौरभांशेच
क्षुःसन्निकर्षाभावादित्यर्थः सौरभत्वप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याःसहकारिण्याविरहेणसौरभत्वसामान्यलक्षणयापिसौरभभा
नन्नसम्भवतीतिभावः सुरभिचन्दनमित्यादौसौरभादेर्भानंसौरभत्वादिसामान्यलक्षणयैवसम्भवतिसौरभत्वप्रकारकलौकिकप्रत्य

मु॥ प्रमेयत्वेनसकलप्रमेयज्ञानेजातेपिविशिष्यसकलपदार्थानामज्ञानत्वेनसार्वज्ञ्याभावात् एवञ्ज्ञानलक्षणायाश्च।
स्वीकारेसुरभिचन्दनमितिज्ञानेसौरभस्यज्ञानङ्कथंस्यात् अत्र यद्यपिसामान्यलक्षणयापिसौरभस्यभानंसम्भवति॥

क्षसौरभत्वावच्छिन्नप्रकारकप्रत्यक्षान्यतरसामग्रीसहकारेणैवतस्याःफलजनकत्वाङ्गीकारात् प्रकृतेचद्वितीयसामग्र्याःसहकारिण्याः
सत्वादित्यभिप्रायेणाह यद्यपीति सौरभत्वस्यभानमिति स्वरूपतःसौरभत्वस्यभानमित्यर्थः॥ ९ कल्पनीयःनवीनमतेनतद्भावाल्लाघवमितिवा।
च्यं एतन्मतेपिसामग्र्यास्तत्पुरुषीयचक्षुःसंयोगादिघटितत्वेनलौकिकसंबंधेनतत्पुरुषीयचाक्षुषंप्रतितेनसंबंधेनतत्पुरुषीयचक्षुःसंयोगादिघटित।
सामग्र्याःकारणताकल्पनस्यावश्यकतयानादृशलाघवस्याप्यभावात् अन्यथापुरुषांतरीयचक्षुःसंयोगादिघटितसामग्रीतःपुरुषांतरीयनिमीलि
तनयनस्यापिसामान्यज्ञानवतःप्रत्यासत्तिजन्यचाक्षुषापत्तिरित्याशंकामाशयवर्णनेननिराकरोतिअयमाशय इतिचाक्षुषादिसामग्रीति विशिष्ट।
चाक्षुषादिसामग्रीत्यर्थः तेननिर्विकल्पकस्यापिलाभः अन्यथानदुत्तरक्षणेघटइतिविशिष्टचाक्षुषानुपपत्तेरितिध्येयं इत्यभ्युपगमात् इत्यभ्युपगमसंभवात्

इदंसामान्यविहेतुःस्नापकधर्मावच्छिन्नविशेष्यकं॥

कारित्वधर्मावच्छिन्नसामग्र्याः प्रयोजकत्वस्य क्लृप्ततयाऽत एव नतु रूपी यच्चक्षुःसंयोगादिघटितसामग्रीविरहदशायां नतु

का॰मु॰ ॥ व्याप्यधर्मावच्छिन्नस्यो त्यतो व्यापकधर्मावच्छिन्नसामग्र्याः प्रयोजकत्वस्य क्लृप्ततयाऽत एव नतु रूपी यच्चक्षुःसंयोगादिघटितसामग्रीविरहदशायां नतु रा॰॥ व्याप्यधर्मावच्छिन्नस्यो त्यतो व्यापकधर्मावच्छिन्नसामग्र्याः प्रयोजकत्वस्य ... अकल्पनालाघवमस्तमेवेति दिक्॥ ६४

दि॰रा॰ रूपीयसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यघटत्वादिप्रकारकचाक्षुषायादनं न संभवति ॥ नव्यमते अतिरिक्तकार्यकारणभावस्य अकल्पनालाघवमस्तमेवेति दिक्॥ ६४

१३२ ज्ञानरूपायदीत्यत्र यदिशब्दस्य पूर्वान्वयित्वं न संभवति ज्ञानलक्षणया ज्ञानरूपतायाः सर्वत्रादिसिद्धत्वादनस्तद्भ्रमवारणायाह अत्रत्यद्इति वक्ष्यमाणस

व्याख्येयग्रन्थार्थत्वाभावादाह अयमभिप्रायइति सन्निकर्षाभावादिति योग्यवृत्तित्वविशिष्टसन्निकर्षाभावादित्यर्थः तेनचंदनेचक्षुःसंयोगदशायांसौरभे

पिसंयुक्तसमवायस्य आवश्यकत्वेनेति नक्षतिः अथवासुरभिचंदनमितिभ्रमात्मकप्रत्यक्षाभिप्रायेणइदमुत्तरमितिनासंगतिः नतु सुरभिचंदनमितिप्र

त्यक्षे सौरभत्वांशे धर्मान्तरस्याग्रहीततया सामान्यलक्षणया तज्ज्ञानानिर्वाहादितिभावः नतु

दि॰॥ ज्ञानलक्षणया ज्ञानलक्षणयैव तदानीं सौरभत्वांशे धर्मान्तरस्याग्रहीततया सामान्यलक्षणया तज्ज्ञानानिर्वाहादितिभावः नतु

धर्मान्तरस्य सौरभत्वांशेऽग्रहेपि सौरभत्वसामान्यलक्षणयैव सौरभत्वादेर्भानमस्तु सौरभत्वप्रकारकसौरभविशेष्यकत्वस्यैव तत्का

र्यतावच्छेदकत्वादितिचेन्न सौरभत्वादिविषयताऽप्रयोजिकायाः स्वविषयसौरभत्वादिमत्वरूपस्य सामान्यलक्षणायाः सम्बध॰

॥ ६ ॥ मु॰॥ तथापि सौरभत्वस्य भानं ज्ञानलक्षणया॰ ॥ ६ ॥

स्य सौरभत्वेऽभावेन सामान्यलक्षणायां तज्ज्ञानानिर्वाहात् सौरभत्वसामान्यलक्षणायाः कार्यतावच्छेदके सौरभत्वप्रकारकत्वनिवेशेप्र॰

योजनाभावाच्च नच ज्ञानलक्षणायाः कारणत्वान्तरकल्पने गौरवभियैव सामान्यप्रकारकत्वस्य कार्यतावच्छेदके निवेशइतिवाच्यम् विशे

षणज्ञानहेतुतयैव निर्वाहे ज्ञानलक्षणायाः कारणत्वान्तरकल्पनाविरहादिति ॥ ९ त्यक्षे सौरभत्वप्रकारकज्ञानरूपसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यै रा॰म॰ १३२

व सौरभभानं संभवतीत्याशंकां निराकरोति सौरभत्वेति नतु मूलेयद्यपीत्याद्याशंका न संगच्छते उक्तरीत्या सामान्यलक्षणया सौरभभानसंभवादतः तज्ज्ञाव

माह सुरभीत्यादि अत्रच सौरभत्वावच्छिन्नप्रकारकेत्यपपाठः ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्त्यनंगीकारे सौरभप्रकारकप्रत्यक्षसामग्र्या एव प्रकृते उपपादयितुम

शक्यत्वात् किंतु सौरभत्वप्रकारकालौकिकमानससामग्रीसत्वेन एतादृशपाठे अनुपपत्त्यभावादितिध्येयं स्वरूपतइति प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणया प्रमेय

॥ त्वादिना तज्ज्ञानसंभवेपि स्वरूपतः सौरभत्वभानं ज्ञानलक्षणानंगीकारे न संभवतीतिभावः॥

टी॰॥ जधर्मयोरिंद्रियप्रतियोगिकत्वानुपपत्तिस्तदवस्थैव तथापि कालेन स्वाश्रयत्वविशिष्टयोस्तयोः सन्निकर्षत्वाभ्युपगमादाश्रयत्वस्य सप्रतियोगिकत्वमिवेंद्रियप्रतियोगिकस्य ज्ञानस्य विषयतया विषयत्वन्निततया धर्मस्य स्वजन्यज्ञानविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मसंबंधेन विषयवृत्तितया च तदनुयोगिकत्वस्याप्युपपत्त्या नानुपपत्तिः नन्वेवं व्यापारविरहेणालौकिकप्रत्यक्षेद्रिंद्रियस्य करणत्वं कथमुपपादनीयमिति चेत् संयोग।

दि॰॥ इदन्त्वेतितया चवहिरिन्द्रियेण सामान्यलक्षणया ज्ञाने जननीये तद्विवक्षितन्तनुमानस्य सामान्यलक्षणाजन्यज्ञाने इतिनो क्तदोषइतिभावः आसत्तिराश्रयाणान्त्वित्यादिमूलमवतारयितुम्भूमिकां रचयति परन्त्वित्यादिना भूतले इत्यस्य ज्ञान। इत्यनेनान्वयः भूतलादीनामित्यादिना संयोगेनतद्वृत्ताधिकरणद्रव्यान्तरपरिग्रहः अत्रेदम्बोध्यमिति ज्ञायमानमनित्यसा

मु॰॥ इदन्त्ववहिरिन्द्रियस्थले मानसस्थले तु ज्ञानप्रकारीभूतं सामान्यम्प्रत्यासत्तिः परन्तु समानानाम्भा वः सामान्यम् तच्च क्वचिन्नित्यन्धूमत्वादि क्वचिच्चानित्यङ् घटादिः यत्रैको घटः संयोगेन भूतले समवायेन क पाले वा ज्ञातः तदनन्तरं च सर्वेषामेव तद्धटवताम्भूतलादीनाङ्कपालादीनां वा ज्ञानम्भवति अत्रेदम्बोध्य ॥ म् परन्तु सामान्यं येन सम्बन्धेन ज्ञायते तेन सम्बन्धेनाधिकरणानाम्प्रत्यासत्तिः॥

मान्यन्तत्र प्रत्यासत्तिरितिबोध्यमित्यर्थः परम्परया प्रत्यासन्नस्य घटत्वादेरेव प्रत्यासत्तित्वसम्भवात् किन्त्वित्यादिना वक्ष्यमा णदोषासङ्गतिरत आह परन्त्विति तथाच घटत्वस्य परम्परया कपालादावज्ञानाद्वक्ष्यमाणदोषासङ्गतिः तेन सम्बन्धेनेति अन्यथा समवायेन ज्ञान प्रकारीभूतघटत्वादिसामान्यप्रत्यासत्त्या कालादिज्ञानापत्तेरितिभाव॰ ॥ ९ ४ ९॥

स्यैवव्यापारत्वोपगमेनेति गृहाण कथमन्यथा स्मरणाद्यात्मकज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तेः करणीभूतेंद्रियाजन्यत्वात्तस्याव्यापारत्वासंभवेनेंद्रियस्य क रणत्वमितिभावः ९ चक्षुः सन्निकर्षेणान्यस्य विनश्यदवस्थापत्तेरित्यादिः तेन चक्षुः संयोगं विनापीत्यस्य नासंगतिः धूमांतर इति प्रत्यक्षभूतधूमभिन्न

का॰मु॰ रा॰॥ प्रत्यक्षधूमव्यक्तेर्द्वितीयक्षणेतज्ज्ञानरूपज्ञानलक्षणप्रत्यासत्त्या अलौकिकप्रत्यक्षं दृष्टमेवेत्यत आंतरपदं ज्ञानापत्तिरिति पूर्वं धूमांतरएवसन्निकर्ष
दि॰रा॰ स्योपपादिततयानस्यैवज्ञानापादनंलभ्यतइतिनेष्टापत्तिसंभवः संबध्यध इति इंद्रियसंबंधस्य विशेषणतयासन्निकर्षघटकत्वोपगमान्नोक्तापत्तिरितिभा
१२९ वः एकक्षणइति एतत्पूर्वं चक्षुःसंयोगसत्त्वेनसामान्यलक्षणया ज्ञानोत्पत्त्यविरहापत्तेः ज्ञाननाशानंतरं च ज्ञानप्रकारत्वविरहादेवआपत्त्यसंभवादिति
भावः नचैवमपिज्ञानद्वितीय तृतीयक्षणयोरापत्तिसंभवादेकक्षणइत्यसंगतमिति वाच्यं यत्र तत्पूर्वक्षणेपि घटत्वप्रकारकज्ञानमासीत्तत्राय

दि॰॥ किन्त्विति एवञ्चेत्यर्थः किञ्चेतिकुतोनजन्यतइति इदमापाततः सामान्यलक्षणाघटकीभूतलौकिकसन्निकर्षस्यविशेषणत्ववि
वक्षणेनकालान्तरीयसंयोगमादायोक्तातिप्रसङ्गस्याभावात्तस्मात्पूर्वोक्तदोषएवात्रकल्प्येबोध्यः नचतत्रस्वसमवायिसमवायादिसम्ब

मु॰॥ किन्तुयत्रतद्घटनाशानन्तरंतद्दृष्टवतां स्मरणज्ञानंतत्रसामान्यलक्षणयासर्वेषांतद्घटवतांभानंनस्या
त् सामान्यस्यतदानीमभावात् किञ्चेन्द्रियसम्बद्ध विशेष्यकं घटइतिज्ञानंयत्रज[illegible]परदिनेइन्द्रिय
सम्बन्धंविनापितादृशज्ञानेप्रकारीभूतसामान्यस्यसत्त्वात् तादृशज्ञानंकुतोनजन्यते ॥ ६ ॥

न्धेनघटत्वादेरेवासत्तितयापूर्वोक्तदोषोपिनसम्भवतीतिवाच्यम् स्वसमवायिसमवायादिनाघटत्वंकपालादौयदिनज्ञानङ्किन्तुतद्द
घटएवसमवायादिनाज्ञानस्यतदुत्तरमपितद्घटाश्रयकपालानांज्ञानस्यसर्वानुभवसिद्धस्यघटत्वप्रत्यासत्त्याउपपादनासम्भवा

मानज्ञानस्यैवसामान्यलक्षणयासकलधूमविषयकतयाक्षणद्वयेपितादृशज्ञानस्यसर्ववादिसिद्धतयातृतीयक्षणएवतदापत्तिः कर्त्तव्ये
त्यभिप्रायेणएकक्षणाभिधानात् क्षतिविरहइतिक्षणस्यातिसूक्ष्मत्वेनतत्क्षणेतादृशज्ञानानुत्पादस्यप्रमाणेननिश्चेतुमशक्यत्वादितिभावः ॥
॥६॥ तन्मूलकेति आपाद्यमानज्ञानव्यक्तिमूलकेत्यर्थः ज्ञानाधारेति सामान्यलक्षणयाप्रत्यक्षेत्यर्थः लौकिकसन्निकर्षस्य अहेतुत्वेनपूर्वपूर्व
ज्ञानव्यक्तेरेवसन्निकर्षसंपादकत्वादितिभावः ॥

रा॥ यद्यपिसित्यांवेविद्यइतिज्ञानानंतरं मनसासामान्यप्रत्यासत्तिजन्य ज्ञानधाराइष्टैवतथाप्यंत्रचाक्षुषसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानस्यपत्किं।
चित्सामान्याश्रयादेर्लौकिकत्वनियमेनदृष्टापत्यसंभवेनचाक्षुषतादृशज्ञानधारायाएवापादनान्नानुपपत्तिरित्यवधेयं विशेषणविधयेति वि
शेषणत्वेनेत्यर्थः विशेषणत्वंचस्वविशेष्यान्वयित्व स त्रिकर्ष विशेष्यभूतसन्निकर्षवता विशेष्यतासंबंधेन अन्वयिनिज्ञानेसमानकाली।
नत्वसंबंधेनसन्निकर्षस्यविशेषणतयाविवक्षणाद्विशेषणत्वमितिभावः वाच्यत्वादित्यस्यविशेषणतयेत्यादिः तथाचतदिंद्रियेणसामा।

दि॥ एवंज्ञायमानस्यप्रत्यासत्तित्वेचैत्रीयज्ञानविषयसामान्यप्रत्यासत्त्यामैत्रस्यतदाश्रयप्रत्यक्षापत्तिभियातत्तत्पुरुषीयत्वनिवेश।
स्यावश्यकतयागौरवम् ज्ञानस्यप्रत्यासत्तित्वेतुपुरुषनिष्ठप्रत्यासत्त्याहेतुत्वात्तत्तत्पुरुषीयत्वनिवेशइतिलाघवमित्यपिवोध्यम्॥
तेनसामान्यविषयकज्ञानमिति इन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकंसामान्यप्रकारकज्ञानमित्यर्थः यद्वासामान्यविषयकज्ञानमात्रमि

मु॥ तस्मात्सामान्यविषयकज्ञानम्प्रत्यासत्तिः ननुसामान्यमित्याह आसत्तिराश्रयाणां तुसामान्यज्ञानमिष्यते
आसत्तिःप्रत्यासत्तिरित्यर्थः तथाचसामान्यलक्षणइत्यत्रलक्षणशब्दस्यविषयोऽर्थः तेनसामान्यविषयकज्ञा
नम्प्रत्यासत्तिरित्यर्थोलभ्यते ननुचक्षुःसंयोगादिकंविनापिसामान्यज्ञानंयत्रप्रवर्त्ततेतत्रसकलघटादीनाञ्चाक्षु
षप्रत्यक्षंस्यादतआह तदिन्द्रियजतद्धर्मवोधसामग्र्यपेक्ष्यते।६४। ((त्यर्थःसामान्यविषयकज्ञानत्वम्प्रत्यासत्तितावच्छे
दकमितियावत् तथाचात्रकल्पेइन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकत्वप्रकारकत्वतदिन्द्रियजन्यत्वानिज्ञानस्यविशेषणानिनोपादेयानीति
पूर्वमतेतु तदिन्द्रियजन्यत्वादेर्निवेशनेनेन्द्रियभेदेनकार्यकारणभावभेदकस्यनेनचगौरवमितिभावः॥ ((त्यलक्षणयाज्ञानेजननीयेत
दिंद्रियजन्यतदिंद्रियलौकिकसन्निकर्षवद्विशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतंसामान्यंसन्निकर्षइतिभावः मनोजन्यत्वस्यचेतियद्यपिज्ञानसामान्यस्यैवमनोजन्य
तयाऽनुपस्थितौमनोजन्यत्वमस्त्येवतथापिस्मरणस्यापिकालोपाधिविधयाइंद्रियजन्यत्वेनतद्वारणायतदिंद्रियनिष्ठजनकतानिरूपितत्वमन्यस्य।
विभाजकोपाध्यवच्छिन्नजन्यतायाएवविवक्षणीयतयातादृशमनोजन्यतायाःसुखादिज्ञानएवसत्त्वान्नासंगतिः

णः॥ भूमिकामिति अं वतारणानुकूलायुक्तिरेव तद्भूमिका ज्ञायमानसामान्यमित्यत्र जातेरेव सामान्यपदार्थत्वे अनित्यसामान्यस्यैव अप्रसिद्ध्या तत्र
का·मु· दोषदानानुपपत्या तद्वारणार्थं सामान्यमुपेक्ष्य तज्ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वोपगमवैयर्थ्यमित्यनित्यस्य सामान्यत्वव्यवस्थापनमुत्तरग्रंथअवतारणोप
दि·रा· युक्तमिति बोध्यं मूले समानानामिति तथाच प्रकृते सामान्यपदं यौगिकमेव न तु पारिभाषिकमिति भावः परिग्रह इति यद्यपि समवायेन
१३०

दि॥ एतन्मते च निर्विकल्पकसाधारणं स्मरणसाधारणञ्च सामान्यज्ञानमात्रम्प्रत्यासत्तिः तथाच घटत्वप्रकारकप्रत्यक्षत्वङ्कार्यता
वच्छेदकम् घटत्वज्ञानत्वञ्च कारणतावच्छेदकम् स्वप्रकारीभूतघटत्वाश्रयत्वञ्च कार्यतावच्छेदकः सम्बन्धः स्वविषयघटत्वाश्र

मु॥ अस्यार्थः यदा बहिरिन्द्रियेण सामान्यलक्षणया ज्ञानञ्जननीयन्तदा
यत्किञ्चिद्धर्मिणि तत्सामान्यस्य तदिन्द्रियजन्यज्ञानस्य सामग्र्यपेक्षि
ता साच सामग्री चक्षुःसंयोगालोकसंयोगादिकम् तेनान्धकारादौ
चक्षुरादिना नादृशञ्ज्ञानञ्जन्यते ६३। ६४॥

॥ मं·

यत्वङ्कारणतावच्छेदकः सम्बन्धः चक्षुःसंयोगादिशून्यकाले पूर्वोक्तातिप्रसङ्गः स्वव्यस्य मारणं तदिन्द्रियजेत्यादिनैव वारणादिति ध्येयं
एम·
नहृद्याधिकरणं कपालमेवेति मूले कपालादीनामित्यसंगतं तथापि तद्घटादिमतामिति पूर्ववाक्यस्यादिपदेन पटादेरपि परिग्रहात्तदनुरोधेन यत्रैनाघ १३०
ट इति तत्पूर्ववाक्यस्य घटपदस्यापि घटाद्युपलक्षकत्वेन आदिपदेन तत्वादिसंग्रहसंभवान्नासंगतिः कालादीत्यादिना विषयतया धूमत्वादिमतां ज्ञानादी
नां परिग्रहः अव्यवहितपूर्वोक्तयुक्त्यैवोत्तरत्र· ॥ ॥

रा॥ प्रत्यक्षवारणायतत्तल्लौकिकप्रत्यक्षेतत्तद्व्यक्तित्वेनतादात्म्येनकारणतायाआवश्यकत्वात्तद्विशेषयोरितिन्यायेनसामान्यतःकार्यकारणभावस्यावश्यक
त्वादितिभावः गुरुत्वाद्यभाववारणेति तेषुप्रत्यक्षवारणसंभवदुक्त्यर्थः तेषांलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वोपलक्षितत्वाभावेनैवतेषुलौकिकविषयतासंबंधेनप्र
त्यक्षापत्तेरयोगादितिभावः तदनुरोधेनतेषांप्रत्यक्षापत्तिवारणानुरोधेन नचपिशाचत्वाभावप्रत्यक्षार्थमेवद्वितीययोग्यानुपलब्धिस्वीकारइति
पूर्वमुक्तत्वात्तदभावेप्रथमयोग्यानुपलब्धेसत्त्वासंभवात्पिशाचत्वाभावप्रत्यक्षंनस्यादितिवाच्यं योग्यप्रतियोगिकाभावप्रत्यक्षएवप्रथमयोग्यानुपल

दि॥ अत्रद्रव्यसामान्याभाववारणायमात्रेति गुरुत्ववद्घटात्यन्ताभाववारणायविशेष्यदलम् रूपगुरुत्वान्यतरावच्छिन्नाभाववारणाय
विशेष्यदलेमात्रेति अधिकरणयोग्यतेति योग्याधिकरणवृत्तित्वमित्यर्थः इदन्त्वाभावग्राहकयोग्यसन्निकर्षप्रदर्शनार्थं तेनस्तम्भ
इववाय्वादौनपिशाचान्योन्याभावप्रत्यक्षमितिभावः अन्योन्याभावेयोग्यतातु जात्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वजात्यतिरिक्त

मु॥ अन्योन्याभावप्रत्यक्षेऽधिकरणयोग्यतापेक्षिता अतस्तम्भादौपिशाचादिभेदोपिचक्षुषागृह्यते एवं प्रत्य
क्षंलौकिकालौकिकभेदेनद्विविधम् तत्रलौकिकप्रत्यक्षेषोढासन्निकर्षोवर्णितः॥५९॥६०॥६१॥६२॥ ६ ॥

योग्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतरदेव तेनस्तम्भेपिशाचान्योन्याभावपिशाचवदन्योन्याभावयोः प्रत्यक्षत्वा
प्रत्यक्षत्वोपपत्तिरित्यत्रविस्तरः॥५९॥६०॥६१॥६२॥ ब्धिकारणतायाः पूर्वमुक्तत्वेनतदभावेपिपिशाचत्वाभावप्रत्यक्षेबाधकाभा
वात् नचैवमयोग्यप्रतियोगिकाभावप्रत्यक्षेयोग्यानुपलब्धेरकारणत्वापत्तिरितिवाच्यं इष्टत्वात्पूर्वमयोग्यस्याभावप्रत्यक्षेयोग्यानु
पलब्धेः कारणत्वाभावेगुरुत्वाद्यभावस्यापिप्रत्यक्षंस्यादित्यापत्तिवारणार्थमेव अयोग्याभावप्रत्यक्षेतद्धेतुतास्वीकारादितिभावः संसर्गाभाव
इत्यादि यद्यप्येतादृशाभिप्रायेसंसर्गाभावेयोग्यताप्रदर्शनमफलमेवतादृशयोग्यत्वाकल्पनेपिगुरुत्वाभावादौविषयत्वाभावेनअप्रत्यक्षत्वस्यपिशा
चत्वाभावादौविषयत्वाभावेनअप्रत्यक्षत्वस्यचोपपत्तेः

का॰मु॰ रा॰॥ नन्वगुरुत्वाभावादेः प्रत्यक्षविषयत्वोपलक्षितत्वाभावे किंप्रयोजकमित्याकांक्षा निरासायैव संसर्गाभावे योग्यताप्रदर्शिनेति वाच्यं गुरुत्वादेर्विषयत्वाभावोय
दि॰रा॰ थानाद्यत्येन गुरुत्वत्वादिना प्रत्यक्षप्रतिबंधकताप्रयुक्तस्तथा प्रत्यक्षे सामान्यतः संसर्गाभावत्वेन प्रतिबंधकत्वासंभवेपि गुरुत्वाभावादीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रत्य
१२७ क्षप्रतिबंधकत्वकल्पनयैव तेषां विषयत्वाभावोपपादनसंभवात्तथापि तत्तदभावानां तत्तद्व्यक्तित्वेन अनंतप्रतिबंधकताकल्पने गौरवमित्यभिप्रायेणैव योग्य
ताप्रदर्शनमिति बोध्यं ननु केयं योग्यता नामनतावज्ज्ञानिरूपेति शक्यते वक्तुं अभावादृत्तित्वप्रसंगात् नापि प्रत्यक्षप्रयोजकोपाधिरूपा सप्तातिरिक्तपदार्थस
त्वांते अभावात् न चाभावरूपैवेति वाच्यं कस्याभावरूपा सेत्याक्षेपस्य तयाप्यनुत्थारादिति नैवं प्रतिबंधकाभावत्वस्यैव योग्यतारूपत्वोपगमाद्द्यदादियो

दि॰॥ धूमत्वादिसामान्यलक्षणाया इन्द्रियजन्यत्वाभावाद्व्यापारत्वकथनमसङ्गतमत आह व्यापारः सन्निकर्ष इति यद्यपि धूमत्वादेरिन्द्रिय

मु॰॥ अलौकिकसन्निकर्षस्त्वधुना उच्यते अलौकिकस्तु व्यापारस्त्रिविधः परिकीर्तितः सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगजस्तथेति
ई॥ व्यापारः सन्निकर्षः सामान्यलक्षण इति सामान्यं लक्षणं यस्येत्यर्थः तत्र लक्षणपदेन यदि स्वरूपमुच्यते तदा सामान्यस्वरूपा
प्रत्यासत्तिरित्यर्थो लभ्यते तच्चेन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतं बोध्यम् तथाहि यत्रेन्द्रियसंयुक्तो धूमादिस्तद्विशेष्यक
धूम इति ज्ञानं जातं तत्र ज्ञाने धूमत्वं प्रकारस्तत्र धूमत्वेन सन्निकर्षेण धूमा इत्येवं रूपं सकलधूमविषयकं ज्ञानं जायते॥

प्रतियोगिकत्वाभावात्सन्निकर्षत्वमयुक्तम् तथापि संयोगस्येन्द्रियप्रतियोगिताकत्वात्तद्घटितस्येन्द्रियसंयुक्तविशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतधूम
त्वस्य गुरुत्वाद्ययोग्यत्वस्य चोपपादनसंभवात् न चैवं गुरुत्वाभावादीनां गुरुत्वप्रतियोगिकाभावत्वेनैकप्रतिबंधकतासंभवेपि परमाण्वादितत्तज्ज्ञानतद्रूपादी राम॰
नां च मनस्त्वपिशाचत्वादीनां च अभावव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तिप्रतियोगिकाभावत्वेन अनंतप्रतिबंधकताकल्पनेन गौरवमपरिहार्यमेवेति वाच्यं योग्यमात्रप्रति १२८
योगिकत्वे सति योग्यमात्रधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यसंसर्गाभावत्वेनैकप्रतिबंधकतायाः प्रदर्शनायैव एतादृशयोग्यतानिर्वचनादिति ध्येयं अथैव
मपि पिशाचत्वादीनां संसर्गाभावप्रत्यक्षानुपपत्तिरशक्यसमाधिरेव निरुक्तप्रतिबंधकतावच्छेदकधर्माक्रांतत्वात्तेषामभावानामिति चेन्न अन्योन्याभावभि
न्नत्वरूपसंसर्गाभावत्वस्य पिशाचत्वाभावाभावे न प्रतिबंधकतावच्छेदकानाक्रांतत्वात्॥

रा॰॥ पिशाचत्वात्यंताभावस्यपिशाचभेदसमनियततयातदभिन्नत्वाद्दृश्यमाणान्योन्याभावयोग्यतायास्तत्रसत्वाच्चतत्प्रत्यक्षानुपपत्तिः यदिचसमनियताभावानामैके
क्यमतेपिशाचत्वाभावप्रत्यक्षानुपपत्तिरितिविभाव्यतेतदास्तुपिशाचत्वंनास्तीतिप्रतीतावपिपिशाचभेदएवविषयः मणिकारमतेमूलेमहीरुहोनविहंगमसंयो
गीतिप्रतीतेर्विहंगमसंयोगात्यंताभावविषयकत्ववत् प्रकृतग्रंथस्यसमनियताभावैक्यपक्षसमवलंब्यैवप्रवृत्तिरित्यस्यापिसुवचत्वाच्चतदनैक्यपक्षसमवलंब्ये।
वद्वितीयपयोग्यानुपलब्धेः पूर्वहेतुत्वानंगीकारस्यापिसयुक्तिकत्वाच्चेतिविभावनीयंसुधीभिः ननुप्रतियोगिनिष्ठयोग्यतायाः संसर्गाभावेऽप्रसत्वात्कथंतस्याःसंसर्गा
भावयोग्यतात्वमित्यभिप्रायेणाह योग्यमात्रेति द्रव्यसामान्याभाववारणायेतितत्प्रत्यक्षवारणायेत्यर्थः ❀ एवमग्रेपिगुरुत्ववद्घटात्यंताभावेत्यस्यगुरुत्वाव

दि॰॥ नचसामान्यस्वरूपत्वं अत्रयदीतिइन्द्रियसम्बद्धंसामान्यम्प्रत्यासत्तिरित्युच्यतेतदेत्यर्थः ननुयत्रचक्षुःसन्निकर्षेणधूमइतिज्ञानञ्ज
नितन्तत्रचक्षुःसंयोगविगमेपितादृशज्ञानमादायेन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारस्यधूमत्वादेर्धूमान्तरेसत्वाद्धूमान्तराणांसामान्य

मु॰॥ अत्रयदीन्द्रियसम्बद्धमित्येवोच्यतेतदाधूलीपटलेधूमत्वभ्रमानन्तरंसकलधूमविषयकज्ञानन्नस्यात् तत्रधूमत्वेनस
हइन्द्रियसम्बन्धाभावात् मन्मतेतुइन्द्रियसम्बद्धन्धूलिपटलंतद्विशेष्यकन्धूमइतिज्ञानन्तत्रप्रकारीभूतन्धूमत्वम्प्रत्यासत्तिः॥ ६

लक्षणायाज्ञानापत्तिः नचतदाधूमोनेन्द्रियसम्बद्धः ज्ञानलक्षणात्मकसन्निकर्षस्यधूमेसत्वात् नचतत्रैकक्षणेसामान्यलक्ष
णाजन्यज्ञानस्वीकारेक्षतिविरहइतिवाच्यम्॥ ९९ छिन्नघटादिनिष्ठप्रतियोगिकात्यंताभावोयस्तेनगुरुधर्मस्यप्रतियोगितानवच्छेदकतया
गुरुत्वघटत्वोभयधर्मावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धत्वेपिनक्षतिः अतएवतात्रमात्रपदव्यावृत्तिस्संभवतीति तद्व्यावृत्तिमन्यत्रैवदर्शयति रूपेणेतिरूपस्यगुरुत्वस्यैव
सत्वादुभयावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्ध्याअन्यतरावच्छिन्नेति एतच्चापाततः रूपवान्नास्तीतियत्रप्रतीतिः तत्रैवान्यतरवान्नास्तीतिप्रतीतेर्लाघवाद्रूपमात्रस्यैवतत्ता
दृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वौचित्यात्मात्रपदप्रयोजनंरूपावच्छिन्नाभावप्रत्यक्षवारणमेवउद्भूतानुद्भूतरूपयोग्यायोग्ययोर्द्वयोरेवतदभावप्रतियोगिताव।
च्छेदकत्वादितिमंतव्यं योग्यसंनिकर्षेति इंद्रियसंयुक्तयोग्यविशेषणरूपाभावग्राहकसंन्निकर्षप्रदर्शनपरमेवेदंनत्वन्योन्याभावयोग्यताप्रदर्शन
॥ परमितिभावः तेनेति एतादृशसन्निकर्षस्यैवाभावग्राहकत्वेनेत्यर्थः

किमित्यन्योन्याभावप्रत्यक्षप्रयोजकता कल्पनीये त्या

का॰मु॰ रा॰॥ अन्योन्याभावयोग्यतायामूलेनुक्तत्वात्तामेवाह अन्योन्येति नन्वेतादृशयोग्यतायाः किमित्यन्योन्याभावप्रत्यक्षप्रयोजकता कल्पनीये जात्यतिरिक्ते।

दि॰रा॰ शंकायामाह तेनेति पिशाचभेदप्रत्यक्षोपपत्तयेजात्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोपादानं घटवदन्योन्याभावादेः प्रत्यक्षोपपत्तये जात्यतिरिक्ते। तत्रयोग्यत्वंमहत्त्वोद्भूतरूपावच्छिन्नत्वमेवा

१२९ त्यादिउचान्नमितिवोध्यं ॥ नन्विंद्रियसन्निकृष्टयोग्यविशेषणता अभावग्राहकसन्निकर्षइत्युक्तं

अत्रलौकिकसन्निकर्षस्यविशेषणाविधयाघ

दि॰॥ तन्मूलकज्ञानधारापत्तेर्दुर्वारत्वात् इत्यत आह लौकिकोग्राह्यइति घटकत्वमेवोध्यम् अन्यथातत्रधूमेपूर्वकालीनचक्षुः संयोगमादायतद्दोषतादवस्थ्यमितिध्येयम् इदमुपलक्षणम् यत्रच क्षुः संयोगेविद्यमानेपिदोषवशात् नधूमचाक्षुषंकिन्तुधूमत्वप्रकारकंस्मरणम् तत्रधूमत्वसामान्यलक्षणाजन्यज्ञा

मु॰॥ इन्द्रियसम्बन्धश्चलौकिकोग्राह्यः॥

ज्ञानेनतदिन्द्रियजन्यत्वस्यवाच्यत्वात् नन्विंद्रियसम्बद्धेत्यत्रलौकिकः सम्बन्धः ज्ञा नापत्तिवारणायसामान्यलक्षणाघटकज्ञानेनतदिन्द्रियजन्यत्वस्यवाच्यत्वात् नन्विंद्रियसम्बद्धेत्यत्रलौकिकः सम्बन्धः ज्ञा

नापत्तिवारणायसामान्यलक्षणाघटकज्ञानेनतदिन्द्रियजन्यत्वस्यवाच्यत्वात् नन्विन्द्रियसम्बद्धेत्यत्रलौकिकः सम्बन्धः ज्ञा

नापत्तिवारणायसामान्यलक्षणाघटकज्ञानेनतदिन्द्रियजन्यत्वस्य

ज्ञानप्रकारेत्यत्रज्ञानस्यतदिन्द्रियजन्यत्वञ्चेद्विवक्षितन्तदाणुत्वेनयत्किञ्चिदणूपस्थितावणुत्वसामान्यलक्षणयासक नप्रकारेत्यत्रज्ञानस्यतदिन्द्रियजन्यत्वञ्चेद्विवक्षितन्तदाणुत्वेनयत्किञ्चिदणूपस्थितावणुत्वसामान्यलक्षणयासक लाणुगोचरोमानसोवोधोनस्यात् तदायोमनसोलौकिकसम्बन्धस्यज्ञानेमनोजन्यत्वस्यचाभावादतआह॥ ॥

न्यस्यदुर्वचत्वात्तथाचपरमाणौमहत्त्वाभावस्यवायावुद्भूतरूपाभावस्यचप्रत्यक्षंनस्यादित्यत आह अन्यत्रविस्तरइति अयंभावः महत्त्वा। राम॰
न्यस्यदुर्वचत्वात्तथाचपरमाणौमहत्त्वाभावस्यवायावुद्भूतरूपाभावस्यचप्रत्यक्षंनस्यादित्यत
भावप्रत्यक्षे इंद्रियसंयुक्तोद्भूतरूपंविशेषणतासन्निकर्षः उद्भूतरूपाभावप्रत्यक्षेचेंद्रियसंयुक्तमहद्विशेषणत्वैवसन्निकर्षः कारणमतो। १२८
भावप्रत्यक्षे इंद्रियसंयुक्तोद्भूतरूपंविशेषणतासन्निकर्षः उद्भूतरूपाभावप्रत्यक्षेचेंद्रियसंयुक्तमहद्विशेषणतैवसन्निकर्षः कारणमतो।
भावप्रत्यक्षे इंद्रियसंयुक्तोद्भूतरूपविशेषणतासन्निकर्षः उद्भूतरूपाभावप्रत्यक्षेचेंद्रियसंयुक्तमहद्विशेषणतैवसन्निकर्षः कारणमतो।
नानुपपत्तिरिति सन्निकर्षइतीति नन्वसन्निकर्षत्वमिंद्रियसंबंधत्वमेवतदपिसामान्यसेंद्रियप्रतियोगिकत्वाभावेनदुरुपपादमेवेत्या

शंकांसमाधत्ते यद्यपीतिप्रत्यासत्तिनानिर्वाहइति यद्यप्येवमपिज्ञानलक्षणयोग॰॥

रा॰॥ लौकिकविशेष्यत्वाभावप्रयोजकेत्युक्तावपि महत्त्वाभावस्य संग्रहेपि इन्द्रियसंयोगादीनां अभावासंग्रहात्प्रतियोगिप्रकारतानिरूपितत्व
स्य विशेष्यता विशेषणत्वेनोपादानं यद्यप्येवमप्यालोकसंयोगासंग्रहो दुर्वार एव अंधकारे स्पार्शनो त्यत्पापृथिवीत्वप्रकारतानिरूपितलौ॰
किकविशेष्यतासामान्याभावे आलोकसंयोगाभावस्य प्रयोजकत्वात् विशेष्यतायां चाक्षुषनिरूपितत्वमादाय तत्संग्रहे च तत्वक्संयोगसंग्र
हस्तथापि चाक्षुषनिरूपिततादृशविशेष्यत्वाभावस्पार्शननिरूपिततादृशविशेष्यत्वाभावान्यतरप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वेन सर्वेषा

॥ दि॰॥ अथैवम्पिशाचत्वप्रकारतानिरूपितलौकिकविशेष्यत्वाप्रसिद्ध्या तद्घटितनिरुक्तयोग्यानुपलम्भ
विरहात्तदभावप्रत्यक्षं न स्यादिति चेन्न नहि वयं सर्वत्राभावप्रत्यक्षे निरुक्तयोग्यानुपलम्भस्य हेतुत्वम्ब्रूमः किं
तु योग्यस्याभावप्रत्यक्षे ऽयोग्यपिशाचत्वाद्यभावप्रत्यक्षे तु तदधिकरणीयत्वप्रसंजनप्रसञ्जितप्रतियोगि
कस्तदधिकरणीयत्वोपलम्भस्य विषयतासम्बन्धावच्छिन्नाभाव एव प्रतियोगिनिष्ठो हेतुः अत्राप्यापादन
स्य सर्वत्रासम्भवेन तदधिकरणीयत्वप्रसञ्जनप्रसञ्जितत्वम् तदधिकरणीयत्वनिष्ठव्याप्तिनिरूपक
त्वञ्जातित्वादिविशिष्टस्य स्तम्भवृत्तित्वस्योपलम्भव्याप्यत्वात् स्तम्भे पिशाचत्वाभावप्रत्यक्षम् जातित्वादिवि
शिष्टस्य पिशाचवृत्तित्वस्योपलम्भाव्याप्यत्वान्न पिशाचे स्तम्भत्वाभावप्रत्यक्षम्॰

मेव संग्रहः संभवतीति विभावनीयं प्रतियोगिनिष्ठ इति तदधिकरणनिष्ठलौकिकविशेष्यतानिरूपिताभावनिष्ठप्रकारतानिरूपितप्रतियोगि
त्वसंबंधावच्छिन्नप्रकारतासंबंधेन योग्याभावप्रत्यक्ष इति शेषः व्याप्तिनिरूपकत्वमिति ननु स्तंभवृत्तित्वं नोपलंभव्याप्यं पिशाचे स्तंभवृत्तित्वस
त्वेपि तत्प्रकारकोपलंभस्य विषयतया पिशाचे विरहादित्यत आह जातित्वादिविशिष्टस्येति आदिना इंद्रियसंयुक्तसमवायादिपरिग्रहः तथा च पि

रा॥ अथैवंवन्हौपिशाचत्वाभावोप्येतादृशयोग्यानुपलंभेनैवगृह्यतइत्यायातंतत्त्वनसंभवति वन्हिवृत्तित्वविशिष्टतृणादिजन्यतावच्छेदकजातीनाम
प्रत्यक्षतयाजातित्वादिविशिष्टवन्हिवृत्तित्वस्योपलंभाव्याप्यत्वात् नचजातित्वादिशब्देनयोग्यतापिग्राह्याचेनथाचतृणादिजन्यतावच्छेदकजाती-
नामयोग्यतयानव्याप्तिभंगइतिवाच्यंतथासतिपिशाचत्वस्याप्ययोग्यतयातस्यसंभवृत्तित्वेपितत्वेनोपलंभासंभवेनपिशाचत्वाभावप्रत्यक्षस्यैवअसंभ
वादितिचेन्नप्रत्यक्षप्रतिबंधकाभावविशिष्टत्वेनजातित्वस्यविशेषणीयत्वात् तादृशजातीनांचतादात्म्येनप्रत्यक्षप्रतिबंधकत्वात् नतासुव्याप्तिभंगः पिशा
चत्वेतुनप्रत्यक्षप्रतिबंधकं अयोग्यवृत्तित्वेनैवतस्ययोग्यतयातत्प्रत्यक्षापादनासंभवात् तत्प्रतिबंधकताकल्पनेबीजाभावात् नपिशाचादाविति यद्यपि

द्वि॥ एवंतादात्म्येनसम्बन्धवृत्तित्वपिशाचवृत्तित्वयोरुपलम्भव्याप्यत्वाव्याप्यत्वाभ्यांसम्बंपिशाचयोःपिशाचभेदसम्बन्धभेदयोःप्रत्यक्षत्वाप्र
त्वस्थानेऽप्युपपादनीयेइति नचाक्षुषप्रत्यक्षमिति अनुपलम्भेविद्यमानेपिनिरुक्तयोग्यताविशिष्टस्यतस्यतत्राभावादितिभावः॥

मु०॥ अन्धकारेतुनापादयितुंशक्यते तेनपटाभावादेरन्धकारे नचाक्षुषप्रत्यक्षम् स्पा
र्शनप्रत्यक्षन्तुभवत्येवआलोकसंयोगंविनापिस्पार्शनप्रत्यक्षस्यापादयितुंशक्यत्वात्॥ ९

आपादयितुंशक्यत्वादिति तथाचसमानेन्द्रियजन्योपलम्भव्याप्यत्वस्ययोग्यताघटकत्वान्नतत्रचाक्षुषमितिभावः॥ ६॥

पिशाचेसंभवत्वाभावप्रत्यक्षापत्तिर्नोक्तयोग्यानुपलंभेनसं भवति अयोग्यप्रतियोगिकाभावप्रत्यक्षस्यैवतस्यकारणतायाःपूर्वमुक्तत्वादेतत्कथनम
फलं तथापिसंभवत्सोपलक्षणतयामनस्त्वाभावप्रत्यक्षापत्तिनिरासपरत्वाच्चवैयर्थ्यमितिध्येयं ननुयोग्यवृत्तिजातिरेवयथायोग्यत्वंतथायोग्य-
जात्यन्यतमप्रतियोगिकाभावस्यैवयोग्यत्वमित्युक्तैवपिशाचाद्यभावप्रत्यक्षवारणं संभवति अंधकारेघटाद्यभावस्यजलपरमाणौपृथिवीत्वाभा राम १२५
वस्यचप्रत्यक्षवारणायमहत्त्वोद्भूतरूपावच्छिन्नालोकसंयोगावच्छिन्नेंद्रियसंयुक्तविशेषणतायाएवाभावग्राहकत्वमास्थीयतां किमुक्तगुरुतरयोग्या
नुपलब्धिद्वयस्यकारणतयेत्याशंकानिरासायाह एवमिति तथाचोक्तरीत्यासंभवेपिशाचभेदप्रत्यक्षोपपादनस्यासंभवादेवगुरुभूतायायोग्यानुपलब्धेः

रा०॥ शक्यत्वादितीति ननु यद्यंधकारेऽपि घटादेः स्पार्शनोपलंभापादनसंभवेन घटाद्यभावस्य स्पार्शनं जायते तदा चाक्षुषमपि स्यात् अंधकारे घटसत्त्वे स्पार्शनोऽन्यथा
प्रतियोगिसत्त्वातिरिक्तप्रतियोगिप्रकारतानिरूपितचाक्षुषनिरूपितलौकिकविशेष्यत्वाभावप्रयोजकाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नकूटतथाविधस्पार्श
ननिरूपितलौकिकविशेष्यत्वाभावप्रयोजकाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नकूटस्य तदन्यतरविशिष्टप्रतियोगिसत्त्वनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वस्य यत्किंचिदि
न्द्रियजन्यघटोपलंभे सत्त्वेन प्रतियोग्युपलंभाभावे योग्यतासत्त्वात् यदि च प्रतियोग्युपलंभे प्रमेयत्वादिनाव्याप्तिनिरूपकता सर्वत्रैव संभवतीति किंचिदिंद्रियजन्य
प्रतियोग्युपलंभाभावे योग्यतासत्त्वात् यदि च प्रतियोग्युपलंभे प्रमेयत्वादिनाव्याप्तिनिरूपकत्वावच्छिन्नैव व्याप्तिनिरूपकता योग्यतालक्षणे निवेशनीया तथा चा

दि॥ ननु जातित्वादिविशिष्टस्य तेजोवृत्तित्वस्योपलम्भव्याप्यत्वात् तेजसि गुरुत्वाभावप्रत्यक्षापत्तिः एवं स्तम्भे पिशाचत्वाभावप्रत्यक्षवत् पि
शाचाभावस्यापि प्रत्यक्षापत्तिरत आह गुरुत्वादिकमिति आदिपदेन पिशाचादिपरिग्रहः अयोग्यस्य पिशाचत्वादिजातेरभावस्य प्रत्यक्षत्वा
द्गुरुत्वादिकमित्युक्तम् नयोग्यः न प्रत्यक्षविषयः अशक्यत्वादिति निरुक्तयोग्यताघटकव्याप्तौ प्रतियोग्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वस्य निवेशा

मु०॥ गुरुत्वादिकं यद्योग्यं तदभावस्तु न योग्यः तत्र गुरुत्वादिप्रत्यक्षस्यापादयितुमशक्यत्वात्॥ ६॥

त्प्रकृते च जातित्वविशिष्टतेजोवृत्तित्वस्योपलम्भव्याप्यत्वेऽपि जातित्वस्य गुरुत्वावृत्तित्वेन तादृशव्याप्यत्वे प्रतियोग्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वा
भावादिति भावः न च तदधिकरणीयत्वप्रसञ्जनप्रसञ्जितप्रतियोगिकस्तदधिकरणीयत्वोपलम्भस्याभावे ऐन्द्रियकघटाभावादिप्रत्यक्षे
हेतुरास्ताम् किम्पूर्वोक्तयोग्यानुपलम्भहेतुतयेति वाच्यम् तथा सति परमाणुस्वादौ महत्त्वाभावप्रत्यक्षानुपपत्तेरिति॥ ६॥

धकारे घटाभावचाक्षुषवारणाय प्रतियोग्युपलंभाय यदिन्द्रियजन्याः प्रसिद्धाः प्रत्येकं तत्तदिंद्रियजन्यप्रतियोग्युपलंभत्वावच्छिन्नव्याप्तिनिरूप।
कताविवक्षणीयेति विभाव्यते तथा घटाभावस्य स्पार्शनमपि न स्यादित्याशंकाभाववर्णनेन निराकरोति तथा चेति समानेति तथा च तदभावचाक्षुषाद्य। प्र०मु०
वच्छिन्नं प्रतितत्प्रतियोगिचाक्षुषाद्यभावत्वेन विशिष्यैव हेतुता योग्यताघटकव्याप्तिनिरूपकतापि प्रतियोगिचाक्षुषाद्यवच्छिन्नैव निवेश्या एवं च व्याप्तावपि।
चाक्षुषाद्युपलंभकारणकूटविशिष्टप्रतियोगिसत्त्वनिष्ठत्वमेव निवेशनीयमिति न पूर्वोक्तान्यतरघटनापीति लाघवमिति भावः न चैवमिंद्रियांतरजन्यो

का॰ मु॰ रा॰॥ त्वेपीन्द्रियांतरेणाभावप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यं इष्टत्वात् लौकिकसन्निकर्षजन्यवृत्त्यौ समानेंद्रियजन्यविरोधिनिश्चयस्यैवप्रतिबंधकत्वादि-
दि॰ रा॰ तिभावः॥ पिशाचादीत्यादिनापरमाणवाद्यतीन्द्रियसंग्रहः नन्वेवंगुरुत्वादिकमितिव्यर्थं तदयोग्यंतदभावश्च नयोग्यइत्यस्यैववक्तुमुचितत्वा-
१२६ दित्यतआह अयोग्यस्येत्यादि तथाचगुरुत्वादिकमितिपदंतादात्म्येनप्रत्यक्षप्रतिबंधकजातिभिन्नसामान्याभावपरमेव तेनवन्हिनिष्ठ-
वैजात्याभावस्यस्तंभादौनप्रत्यक्षापत्तिरितिभावः ननुनयोग्यइत्यस्यगुरुत्वादिकमतोयोग्यंतद्गुरुत्वाद्यभावोपीत्यर्थकत्वेआपादयितुमशक्य

दि॰॥ वायावुद्भूतरूपाभावइति रूपत्वावच्छिन्नाभावस्यातीन्द्रियानुद्भूतरूपंप्रतियोगिकत्वेनप्रत्यक्षासम्भवादुद्भूतेति एवमा-
दयइत्यादिना प्रभायामुद्भूतस्पर्शाभावपरिग्रहः प्रत्यक्षेविषयत्वेनकारणत्वस्यक्लृप्तत्वान्नैवगुरुत्वाद्यतीन्द्रियाभावप्रत्यक्षंवा

मु॰॥ वायावुद्भूतरूपाभावः पाषाणेसौरभाभावः गुडेतिक्ताभावः वन्हावनुष्णत्वाभावः श्रोत्रेशब्दाभावः आत्मनिसुखाद्य-
भावः एवमादयस्तत्तदिन्द्रियैर्गृह्यन्ते तत्तत्प्रत्यक्षस्यापादयितुंशक्यत्वात् संसर्गाभावप्रत्यक्षेप्रतियोगिनोयोग्यता॥

रणेतदनुरोधेनतदधिकरणीयत्वेत्यादिद्वितीययोग्यानुपलम्भस्यहेतुतानस्वीकार्येत्यभिप्रायवान्संसर्गाभावेयोग्यत्वमाह संस-
र्गेति प्रतियोगिनोयोग्यतेति योग्यमात्रप्रतियोगिकत्वेसतियोग्यधर्ममात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमित्यर्थः॥ ॥

त्वादित्यंतहेतोर्मूलोक्तस्यासंगतिः गुरुत्वादिवत्तस्याप्यप्रत्यक्षत्वादित्यस्यैववक्तुमुचितत्वाद्तंस्तस्यनप्रत्यक्ष इत्यर्थकतामाह नप्रत्यक्षेति। राम॰
रेन्द्रियकेति इन्द्रियग्राह्ययहत्वादितदभावप्रत्यक्षेपीत्यर्थः परमाणवादाविति परमाणौमहत्वसत्वेतद्वृत्तित्वेनपरमाणूपलंभापादनस्यकर्तुंशक्य- १२६
तयापरमाणावपिमहत्वाभावस्यप्रत्यक्षत्वोपगमादितिभावः प्रत्यक्षानुपपत्तेरिति परमाणोरयोग्यतयातद्वृत्तित्वस्योपलंभाव्याप्यत्वादितिभावः
॥ ॥ प्रत्यक्षइति विषयतयालौकिकप्रत्यक्षंप्रतीत्यर्थः विषयत्वेनेति लौकिकप्रत्यक्षविषयतोपलक्षितत्वेनेत्यर्थः क्लृप्तत्वादिति विषयसत्वदशा-

रा०॥ नचेत्थं दोषाभावस्याभावप्रत्यक्षकारणत्वेपि यत्र विनश्यदवस्थापन्नदोषाद्घटादिभ्रमः तत्र भ्रमानंतरमभावप्रत्यक्षवारणाय प्रतियोगिन उपलंभाभावस्यापि कारणत्वमावश्यकमिति समाधत्ते विनश्यदवस्थेति वस्तुतः प्रतिबंधकतया स्वमतेपि तस्य हेतुत्वं नास्त्येवेत्याशंकनीयं घटप्रकारकोपलंभविषयः स्यादित्यापत्ते र्भूतले घटप्रकारकत्वात् यद्यत्र घटः स्यादिति तु आपत्तिकारणीभूत आपादकवत्ताज्ञानप्रदर्शनपरमेव न तत्त्वापत्ति विषयाभिलापरूपं तथाचापत्तेः कारणत्वेपि तस्याः घटप्रकारकत्वेन स्वमते प्रतियोग्यारोपस्य कारणत्वाप्रसक्तेः तादृशापत्तियोग्यत्वेनैवापेक्षितत्वात्तत्त्वापत्तिरपीति।

दि०॥ नच घटादिभ्रमहेतुदोषस्यैव तत्प्रतिबन्धकः अन्यथा भ्रमोत्पत्तिकाले तदभावप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् विनश्यदवस्थदोषाद्यत्र भ्रमस्तत्र भ्रमोत्पत्तिकाले प्रतिबन्धकीभूतदोषाभावस्य सत्वादभावप्रत्यक्षापत्तेः अभावोपलम्भेतदिन्द्रियजन्यतत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावलौकिकप्रत्यक्षे प्रतियोग्युपलम्भाभावइति तदिन्द्रियजन्यानाहार्यतत्संसर्गकतत्प्रकारकोपलम्भाभावइत्यर्थः इन्द्रिया

मु०॥ तेनाभावोपलम्भे प्रतियोग्युपलम्भाभावः कारणम् तत्र योग्यताप्यपेक्षिता॥ ८ ॥

तत्सजन्ये आनुमानिकेच तदुपलम्भे सत्यपि तदभावप्रत्यक्षात्तदिन्द्रियजन्येति अभावप्रत्यक्षहेतुकप्रतियोग्यारोपसत्वेप्यभावप्रत्यक्षादनाहार्येति तत्र प्रतियोग्युपलम्भाभावे अपेक्षितेति तेन तज्जलपरमाणावादौ पृथिवीत्वाभावादेः प्रत्यक्षमिति भावः॥ ९॥

अग्रेवक्ष्यमाणत्वाच्चेति मंतव्यं अनाहार्येतीति एवमेकसंसर्गेण प्रतियोगिप्रकारकज्ञानसत्वेप्यन्यसंसर्गेणाभावप्रत्यक्षोत्पत्त्या उभयत्र संसर्गनिवेशइत्यपि वोध्यं ननु मूले अभावप्रत्यक्षजनकप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नतत्संबंधावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिततदधिकरणनिष्ठविशेष्यताशाल्युपलंभाभावे योग्यतानिवेशितानत्प्रयोजनंतु नोक्तमतस्तत्प्रयोजनं प्रदर्शयन् नद्देयमर्थ्यंशंकामपाकरोति तेनेत्यादि तथाच तदनिवेशे जलपरमाणुविशेष्यकसमवायावच्छिन्नपृथिवीत्वत्वावच्छिन्नप्रकारकोपलंभाभावरूपकारणवलात्तत्र पृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षापत्तिरिति भावः॥ ९

का॰मु॰ रा॰॥ मणिकृन्मतेति अनेनतत्रयोग्यप्रतियोगिप्रकारकयोग्याधिकरणविशेष्यकोपलंभप्रतियोगिकत्वरूपयोग्यतानिर्वचनमपिसंभवतीतिसूचितं
दि॰रा॰ स्यमपिस्तंभादिविशेष्यकपिशाचोपलंभस्यजलपरमाण्वादौपृथिवीत्वोपलंभस्य च योग्यताप्रकारकत्वयोग्यविशेष्यकत्वविरहेणैवपिशाचाभावस्यज
१२३ लपरमाण्वादौपृथिवीत्वाभावस्य च अप्रत्यक्षत्वोपपादनसंभवादितिभावः मूलेप्रतियोगिसत्वेति प्रतियोगिसत्त्वस्यप्रत्यक्षविषयाभावप्रतियोगिसत्त्व
स्यप्रसंजनेनआहार्यारोपेणेत्यर्थः आसन्नावापाद्यव्याप्यापादकवत्ताज्ञानस्यहेतुतयानिर्घटदेशादौप्रतियोगिसत्त्वज्ञानस्याहार्यत्वाच्चेतिभावः प्र
संजितइत्यस्यार्थमाह आपादितइति ननुजलादिविशेष्यकप्रतियोगिसत्त्वप्रसंजनप्रसंजितोपलंभस्यविशेष्यतासंबंधेनअभावस्यजलप॰

दि॰॥ मणिकृन्मतानुसारेणायोग्यतान्निर्वक्ति साचेति प्रसञ्जितः आपादितः स उपलम्भाभावः अभावप्रत्यक्षे हेतुरिति अत्र॰ भावो हेतुरित्यर्थः ॥

मु॰॥ साचप्रतियोगिसत्त्वप्रसञ्जनप्रसञ्जितप्रतियोगिकत्वरूपा तदर्थश्च प्रतियोगिनो घटा
देः सत्त्वप्रसक्त्या प्रसञ्जित उपलम्भरूपः प्रतियोगी यस्य सोऽभावप्रत्यक्षे हेतुः ॥ ९ ॥

तदधिकरणविषयकाभावप्रत्यक्षेतदधिकरणकतदापादककापत्तियोग्यतदुपलम्भस्यविषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽ

रमाण्वादौसत्वेनतत्रपृथिवीत्वस्याभावप्रत्यक्षापत्तिः नचघटाभावेसन्निकर्षाभावादेवनेयमापत्तिरितिवाच्यं अधिकरणांतरांतर्भावेनघटाभावेसन्निक
र्षस्यापिसत्वात् नचसमवायएवकार्यतावच्छेदकसंबंधोवाच्यः आत्मनित्वतादृशोपलंभस्यसत्वादेवाभावविरहात्तत्रसमवायेनभूतलविशेष्यकघटाभा
वाप्रत्यक्षापत्तिरितिवाच्यं तथासतितदधिकरणकतदापादकापत्तियोग्यत्वस्यतदधिकरणावृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिसत्त्वनिष्ठव्याप्तिनिरूपक
त्वस्यैववक्ष्यमाणतयाभूतलातिरिक्तविशेष्यकघटप्रकारकोपलंभदशायामपिभूतलविशेष्यकघटाभावप्रत्यक्षानुपपत्तिः तादृशोपलंभाभावस्यात्मा
न्यभावादतोनिष्कृष्टकार्यकारणभावंदर्शयति अत्रेति तदधिकरणविषयकाभावप्रत्यक्षइति तदधिकरणनिष्ठलौकिकविषयतासंबंधेनतदभावप्रका

रकप्रत्यक्षंप्रतीत्यर्थः तदुपलंभस्य यदभावप्रत्यक्षं जननीयं तत्प्र
कारकोपलंभस्य तत्प्रतियोगित्वेति ॥

एम १२३

रा॥ यत्प्रतियोगिकाभावप्रत्यक्षं जननीयं तत्प्रतियोगिसत्त्वेत्यर्थः ॥ ननु मूले आपादित इत्युक्तौ आपादनमेवापेक्षितमिति लभ्यते तत्कथं योग्यताविवक्षितेत्यत आह तत्रेति भूतलादौ च चक्षुः संयोगानंतरमापादनं विनापि घटो नास्तीति प्रतीतेरनुभवसिद्धत्वतया योग्यतानिवेश इति भावः ननु घटादिसत्त्वेपि चक्षुः संयोगाद्यभावे घटोपलंभानुदयात् केवलप्रतियोगिसत्त्वस्य व्यापकता उपलंभ इति क्वाप्यभावप्रत्यक्षं न स्यात् यदि च प्रतियोगिसत्त्वातिरिक्तप्रतियोग्युपलंभकारणकूटविशिष्टप्रतियोगिसत्त्वव्यापकता विवक्षितेत्युच्यते तदा परमाणौ पृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षवारणमशक्यमेवेत्याशंकते तेन चेति वाच्यमिति परेणान्वयः सामग्र्यंतरेति तादृशसामग्रीघटकप्रतियोगिसत्त्वातिरिक्तकारणेत्यर्थः यथाश्रुते यत्किंचित्सामग्रीसत्त्वे तदंतरविरहेपि प्रति।

दि॥ उपलम्भे तदधिकरणकतदापादककापत्तियोग्यत्वं च तत्प्रतियोगिसत्त्वनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वम् अत्र च तदापादककापत्तिर्यत्र तोऽन्यत्वात्तत्र तदभावप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति योग्यत्वनिवेशः न च प्रतियोगिसत्त्वस्योपलम्भव्याप्यत्वं निर्विशेषितस्य उपलम्भसामग्र्यन्तरवि

मू॥ तथाहि यत्रालोकसंयोगादिकं वर्त्तते यद्यत्र घटः स्यात्तर्हि उपलभ्येत।
तेत्यापादयितुं शक्यते तत्र घटाभावादेः प्रत्यक्षं भवति॥

रहे प्रतियोगिसत्त्वेप्युपलम्भाभावात् किंतु महत्त्वोद्भूतरूपाद्यवच्छिन्नस्यैव एवं च महत्त्वादिविशिष्टपृथिवीत्वस्योपलम्भव्याप्यत्वात्परमाणौ पृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् तदधिकरणावृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वस्य योग्यताघटकीभूतव्याप्त्यंशे निवेशा[भाट्टसंग्रा] योग्युपलंभापत्तेः महत्त्वोद्भूतरूपेत्युपलक्षणं प्रतियोगिसत्त्वातिरिक्तप्रतियोग्युपलंभकारणकूटावच्छिन्नस्यैव प्रतियोगिसत्त्वस्योपलंभव्याप्यत्वात् न चैवं तथाविधनानाचक्षुःसंयोगव्यक्तीनां त्वक्संयोगव्यक्तीनां च एकत्रासंभवेन तादृशप्रतियोगिसत्त्वं न कुत्रापीति वाच्यं यत्किंचिदनुभवनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकाः यावंतः प्रतियोगिसत्त्वातिरिक्ततत्तदवच्छिन्नकूटविशिष्टप्रतियोगिसत्त्वव्यापकताया विवक्षणीयत्वात् तदधिकरणेति॥ यत्स्वधिकरणविशेष्यकाभावप्रत्यक्षं तदधिकरणेत्यर्थः तथा च तत्सत्त्वापेव पूर्वं तदधिकरणकतदापादककेत्यत्र तदधिकरणेत्युक्तमिति भावः॥६॥

 रा॰॥ तादृशधर्मानवच्छिन्नत्वाभावादिति परमाणवृत्तिधर्मावच्छिन्नताभावाभावादित्यर्थः तथा च तदधिकरणपदेन जलपरमाणूपादाने प्रतियोगिसत्त्वनिष्ठ
 परमाणवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वाप्रतिनिरूपकोपलंभाप्रसिद्ध्यानदभावरूपकारणविरहादेव न परमाणौ पृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षमिति भावः ननु महत्त्वस्या
 नेगंधवदणुभिन्नत्वं निवेश्यं तद्धि विशिष्टत्वे सति इन्द्रियसंयोगादिविशिष्टपृथिवीत्वसत्त्वस्य पृथिवीत्वोपलंभव्याप्यतया तस्य च जलपरमाणुवृत्तितया
जलपरमाणौ पृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षापत्तिरित्याशंकनेनेति प्रतियोगिग्राहकेति प्रतियोगिप्रत्यक्षजनकेत्यर्थः गंधवदणुभिन्नत्वं तु न प्रत्यक्षजन

दि॰॥ महत्त्वस्य जलपरमाणावृत्तित्वेन तादृशव्याप्तौ तादृशधर्मानवच्छिन्नत्वाभावात् न च गन्धवदणुभिन्नत्व
विशिष्टस्यापि पृथिवीत्वस्य तदुपलम्भव्याप्यत्वाद्गन्धवदणुभिन्नत्वस्य जलपरमाणुवृत्तित्वाच्च तद्दोषता
दवस्थ्यमिति वाच्यम् योग्यताघटकव्याप्तौ प्रतियोगिग्राहकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नत्वस्यापि निवेशाद्ग
न्धवदणुभिन्नत्वादेश्च प्रतियोगिग्राहकातिरिक्तत्वेन तादृशधर्मानवच्छिन्नत्वस्योक्तव्याप्तावभावात् न च
प्रतियोगिग्राहकत्वम्प्रतियोगिग्रहजनकत्वन्तच्च गंधवदणुभिन्नत्वपृथिवीत्वोभयसमूहालंबनात्मकलौ
किकप्रत्यक्षे विषयविधया हेतुत्वात् गन्धवदणुभिन्नस्याप्यक्षतमिति वाच्यम् प्रतियोगिनिष्ठप्रकारतानिरू
पितलौकिकविशेष्यताविरहप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वस्यैव प्रतियोगिग्राहकत्वपदार्थत्वात्॥ ९॥

कतया सति जलपरमाणौ जलत्वादिप्रत्यक्षापत्तिरिति भावः विरहप्रयोजकेति यद्यपि कारणाभावस्यैव कार्यविरहप्रयोजकतयोक्तविशेष्यता
यामकारणस्य महत्त्वस्याप्यभावो नोक्तविशेष्यताविरहे प्रयोजकः संभवति तथापि लौकिकविषयतासंबंधेन प्रत्यक्षं प्रति महत्त्वस्य कारणत
या लौकिकविषयतया प्रत्यक्षाभावस्य लौकिकविषयत्वाभावसमनियततया तद्भिन्नत्वेन लौकिकविषयत्वाभावे प्रयोजकतामहत्त्वाभा
वे अक्षतैव व्यापकाभावे प्रयोजकत्वस्य च व्याप्याभावप्रयोजकतानियमेन निरुक्तविशेष्यताविरहप्रयोजकत्वं महत्त्वाभावस्याक्षतमेव॥ ९

त॥ सत्वद्विति तथाचस्मृतस्योपेक्षानर्हत्वादेवतत्र विशेषणद्वयमभिहितमितिनदोषइतिभावः अत्रचाग्रेचेत्यादिकं यथालोकसंयोगावच्छिन्नत्वोपा
दानंप्रयोजनांतरार्थमेवनतुसंयोगसंयुक्तसमवाययोः सन्निकर्षोपपत्त्यर्थंतथोद्भूतरूपावच्छिन्नत्वनिवेशनमपिचक्षुष्ट्वादेः चाक्षुषनिरासनायैवेति

द्वि॥ द्रव्यसमवेतेति तादृशेतिमहत्वाद्यवच्छिन्नेत्यर्थः तथाचमहत्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्यत्रसरेणुरूपेऽभा
वाच्चाक्षुषानुपपत्त्या संयुक्तसमवायस्यप्रत्यासत्तित्वमितिभावः एतत्प्रसङ्गे नपूर्वंरूपावच्छिन्नत्वमग्रेचालोकसंयोगाव
च्छिन्नत्वञ्चक्षुःसंयोगेनप्रयोजनत्त्वाभिहितमितिबोध्यम् स्पार्शनप्रत्यक्षेत्वसन्निकर्षस्यकारणत्वमप्यत्त्वयति एवमि

मु॥ द्रव्यसमवेतचाक्षुषे तादृशचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्यद्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषेकारणत्वंवाच्यमद्
त्यश्वपरमाणुनीलादौ ननीलत्वादिग्रहः परमाणौचक्षुःसंयोगस्यमहत्वावच्छिन्नत्वाभावात् एवंवाय्वादौनसत्तादि
चाक्षुषन्तत्रचक्षुःसंयोगस्यउद्भूतरूपावच्छिन्नत्वाभावात् एवंयत्रघटस्यपृष्ठावच्छेदेनालोकसंयोगः चक्षुःसंयोग
स्त्वग्रावच्छेदेनतत्रघटप्रत्यक्षाभावादालोकसंयोगावच्छिन्नत्वञ्चक्षुःसंयोगेविशेषणन्देयम् एवन्द्रव्यस्पार्शनप्रत्य
क्षेत्वक्संयोगः कारणम् द्रव्यसमवेतस्पार्शनप्रत्यक्षेत्वक्संयुक्तसमवायः द्रव्यसमवेतसमवेतस्पार्शनप्रत्यक्षेत्वक्सं
युक्तसमवेतसमवायः अत्रापिमहत्वावच्छिन्नत्वमुद्भूतस्पर्शावच्छिन्नत्वञ्चपूर्ववदेवबोध्यम्॥ ६ ॥ ९॥

त्यादिना पूर्ववदेवेति परमाणुघटितत्वक्सन्निकर्षेणस्पर्शत्वस्पार्शनवारणायमहत्वावच्छिन्नत्वमप्रभाघटितसन्निकर्षेण
स्पर्शत्वस्पार्शनवारणायोद्भूतस्पर्शावच्छिन्नत्वादिविशेषणम्बोध्यमित्यर्थः॥

दृष्टांतविधयैवोक्तंतेनवक्ष्यमाणग्रंथस्योक्ताशंकयानवतारितत्वेपिनक्षतिः प्रभायांसत्तास्पार्शनवारणंत्वक्संयोगेउद्भूतरूपावच्छिन्नत्व
निवेशान्नसंभवतीतिसर्वमनुधावनं॥

का॰मु॰ रा॥ श्रोत्रावच्छिन्नत्वस्यसमवायविशेषणस्यफलमाह सकलेति नन्विंद्रियसंबध्धविशेषणतयासमवायाभावयोः प्रत्यक्षमितिवदतोमूलकारस्येंद्रियसंबध्ध
दि॰रा॰ विशेषणतात्वेनविशेषणतायाविभागइतिग्रंथकाराणामाशयोलभ्यतेसचासंगतः इंद्रियेणकालिकेनसंबंधेघटादौविशेषणतयाफलत्वाभावादेः प्रत्यक्ष
२२१ त्वानुत्पत्तेः किंतुसंयुक्तविशेषणतात्वादिनैवसन्निकर्षतावाच्येति विभागोपितेनैवरूपेणैवकार्यस्तथाचसन्निकर्षस्यषड्विधत्वव्याघातइत्याशंक्य।
निराचष्टे यद्यपीति यद्यपीयमाशंकाग्रंथमूलकृतैवक्रियतेसमाधीयतेचोक्तसमाधानेनैवेतिव्याख्यानेएतदाशंकायास्तत्समाधानस्यचवैफल्यमेवत
दि॥ श्रोत्रावच्छिन्नेति सकलपुरुषाणांसर्वशब्दप्रत्यक्षापत्तिरतः श्रोत्रावच्छिन्नेति इन्द्रियसम्बद्धेति यद्यपीन्द्रियसंयुक्तविशेषणताइ

मु॥ एवङ्गन्धप्रत्यक्षेघ्राणसंयुक्तसमवायः गन्धसमवेतस्यघ्राणजप्रत्यक्षेघ्राणसंयुक्तसमवेतसमवायः रासनप्रत्यक्षेरस
नासंयुक्तसमवायः रससमवेतरासनप्रत्यक्षेरसनासंयुक्तसमवेतसमवायः कारणम् शब्दप्रत्यक्षेश्रोत्रावच्छिन्न
समवायः शब्दसमवेतश्रावणप्रत्यक्षेश्रोत्रावच्छिन्नसमवेतसमवायः कारणम् अत्रसर्वम्प्रत्यक्षंलौकि।
कम्बोध्यम् वक्ष्यमाणमलौकिकप्रत्यक्षमिन्द्रियसंयोगादिकंविनापिसम्भवति एवमात्मप्रत्यक्षेमनः संयोगः आत्मस
मवेतमानसप्रत्यक्षेमनः संयुक्तसमवायः आत्मसमवेतसमवेतमानसप्रत्यक्षेमनः संयुक्तसमवेतसमवायः कारण
म् अभावप्रत्यक्षेसमवायप्रत्यक्षेचेन्द्रियसम्बद्धविशेषणताहेतुः॥ ((न्द्रियसंयुक्तसमवेतविशेषणतेत्यादिक्रमेणावा

तुल्यमेवतथापिविशेषणतात्वेनैवरूपेणविभागः नचैवंसमवायत्वेनचतुर्णामननुगमप्रसङ्गः परिभाषायाअपर्यनुयोज्यत्वात्। एम॰
थापिविशेषणतानांविशेषणतात्वेनविभागेसंयुक्तसमवायादीनांचतुर्णांकेवलसमवायविभाजकसमवायत्वेनानुगमसंभवेनसंयोगसमवायविशेषण २२१
तास्त्रयः सन्निकर्षा इत्येवकुतोनोक्तमित्याक्षेपस्यमूलकृतातादृशसमाधानापर्यनिराकृततयातन्निरासायैवमूलोक्तार्थस्यानुवादइतिविभावनीयंपरिभा
षायाः षड्विधसन्निकर्षइतिशास्त्रकारीयसंकेतस्यापर्यनुयोज्यत्वादितिसंयोगादिभेदेनत्रिविधः सन्निकर्षइत्येवकुतोनोक्तमित्याक्षेपानर्हत्वादित्यर्थः
तथाविभागेपिक्षतिविरहादितिभावः॥

ग॥ मूले वैशेषिकमते समवायो न प्रत्यक्ष इत्युक्तं तत्र युक्तेरनुक्तत्वात्तत्र युक्तिमाह संबंधप्रत्यक्ष इति समवायस्यैकतया एकदा भाविभूतसकलाश्रयव्यक्तीनां ज्ञाना
समवादिति भावः न्यायमते तु संबंधप्रत्यक्षत्वेन कार्यतावच्छेदकं संबंधत्वस्य अनुगतस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् सांसर्गिकविषयतावत्त्वस्य कथं चित्तु वचनेपि ताहशसं
बंधत्वस्य घटत्वादिसाधारणतया तत्र्यक्षे व्यभिचारापत्तेरपि तु संयोगप्रत्यक्षत्वमेव कार्यतावच्छेदकमतः समवायस्य तन्मतेन प्रत्यक्षत्वानुपपत्तिरिति भावः

त्य

दि॥ समवायो न प्रत्यक्ष इति सम्बन्धप्रत्यक्षे यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य हेतुत्वादिति भावः ननु विशेषणतया तद्ग्रहः स्यादित्याशङ्क्य नं विशेषण
ताप्रत्यासत्तेरभावात् न च तत्प्रत्यासत्तेरनभ्युपगमेऽभावप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति वाच्यम् इष्टापत्तेरनुपलम्भस्यैव तत्प्रत्यक्षस्यापग

मु॥ वैशेषिकमते तु समवायो न प्रत्यक्षः अत्र यद्यपि विशेषणता नानाविधा तथाहि भूतलादौ घटाद्यभावः संयुक्त
विशेषणतया गृह्यते संख्यादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतविशेषणतया संख्यात्वादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसम॥
वेत समवेतविशेषणतया शब्दाभावः केवलश्रोत्रावच्छिन्नविशेषणतया कादौ खत्वाद्यभावः श्रोत्रावच्छिन्नसमवे
तविशेषणतया एवङ्कत्वाद्यवच्छिन्नाभावे गत्वाभावादिकं श्रोत्रावच्छिन्नविशेषणविशेषणतया घटाभावादौ प
टाभावः चक्षुःसंयुक्तविशेषणविशेषणतया एवमन्यत्राप्यूह्यम् तथापि विशेषणतात्वेनैकैव सा गण्यते अ
न्यथा षोढा सन्निकर्ष इति प्राचां प्रवादो व्याहन्येत॥

मात् न च समवायप्रत्यक्षानुरोधात् विशेषणताप्रत्यासत्तिस्वीकारः समवायानङ्गीकारादत एवाभावप्रत्यक्षे इन्द्रियत्वं करणं द्विःतुयोः
ग्यानुपलब्धिरेवेति भाट्टानामाक्षेपं दूषयितुं मूले॥ ११ समवायप्रत्यक्षानुरोधादित्यस्य विशेषणतायाः सन्निकर्षत्वमिति शेषः तस्य समवाय
प्रत्यक्षस्य अनुपरामाद स्वीकारादित्यर्थः भट्टैरिति शेषः तैः समवायस्यैतानंगीकारात् द्रव्यवावयव्यादीनां स्वरूपस्यैव तन्मते संबंधत्वादिति भावः अत
एव विशेषणताप्रत्यासत्तेरभावादेवेत्यर्थः॥ ॥

का॰मु॰ रा॰॥ ननुयदिस्यादुपलम्भेतेत्येवंयत्रप्रसज्यतेतत्रविशेषणतया अभावानांग्रहोभवेदित्यनेनमूलेननोक्तभट्टमतनिराकरणंसंभवति तत्रतादृश॥
दि॰रा॰ मतनिरासकयुक्तेरस्फुरणादतस्तद्भावमाह तथाचेति निर्वाहइति विशेषणतासन्निकर्षेणाभावप्रत्यक्षोपगमेतयापिशाचादीनामप्यभावप्रत्यक्षापत्ति
१२२ रित्यनिर्वाहः योग्यानुपलब्धेरभावग्राहकत्वेतु पिशाचस्यायोग्यतयायोग्यप्रतियोग्युपलंभाभावरूपकारणाभावेननतत्प्रत्यक्षापत्तिरितिभावः इद॥
नींतु अभावग्राहकसन्निकर्षसत्वेपिसहकारिणोयोग्यानुपलंभस्याभावादेवनपिशाचाभावादिप्रत्यक्षापत्तिरितिभावः अनुचितमिति यद्यप्यनुपल
ब्धेः कारणत्वकल्पनेविशेषणतासन्निकर्षाकल्पनंचापेक्ष्य अनुपलब्धेप्रमाणत्वकल्पनमेवोचितंतथापिअनुपलब्धेर्व्यापाराभावेनव्यापारवत्का

दि॰॥ यदिस्यादिति तथाचेन्द्रियाणामभावप्रत्यक्षेजननीयेयोग्यानुपलब्धेः सहकारितामात्रेणनिर्वाहेऽतिरिक्तप्रमाणकल्प

मु॰॥ यदिस्यादुपलम्भेतेत्येवंयत्रप्रसज्यतेइति अत्राभावप्रत्यक्षेयोग्यानुपल
ब्धिःकारणम् तथाहि भूतलादौघटादिज्ञानेजातेघटाभावादिकन्नज्ञायते॰॥६

नमनुचितमितिभावः तत्रयोग्यानुपलब्धेरभावप्रत्यक्षेहेतुत्वेयुक्तिमाह तथाहीति घटादिज्ञाने घटादिभ्रमे॰॥ ६ ॥

रणत्वघटितप्रमाणत्वासंभवात् अभावज्ञानस्यअधिकरणविषयकस्यअनुभवेनअनुपलब्धिजन्याभावज्ञानेअधिकरणाभावानानुपपत्तिश्चा॥ रम॰
भाव —— ज्ञानस्यप्रत्यक्षरूपतायाएवस्वीकरणी यत्वात्तथासतिचाभावस्यविशेषणतयाधिकरणस्यचसंयोगादिनाएकस्मिन्नेवज्ञानेभा॥ १२२
नसंभवात्वानुपपत्तिरितिभावः ननुघटस्यप्रमारूपज्ञानदशायामभावप्रत्यक्षमेवनसंभवति घटसत्वएवतत्प्रमासंभवेनतदानीमभावेविशेष
णतासन्निकर्षस्यैव अभावादतोज्ञानपदंभ्रमार्थकमित्याह घटादिभ्रमइति ननुभ्रमकालेघटाद्यभावप्रत्यक्षानुदयेनअभावप्रत्यक्षेप्रतियोगि॥
भ्रमजनकदोषाभावस्यैवकारणत्वमस्तु ननुप्रतियोग्युपलंभाभावस्यतत्कारणता तथासत्यपिभ्रमोत्पत्तिकालेअभावप्रत्यक्षापत्तेरवारणादित्या

रा॰॥ भूमिकामिति प्रयोजनसंपादिकां युक्तिमित्यर्थः उद्भूतत्वस्य प्रत्यक्षजनकतावच्छेदकजातिरूपत्वेनादृशजातेः संयोगादिसामान्यगुणेकल्पकाभावेन
उद्भूतगुणशून्यत्वोक्तावपि चक्षुरादावव्याप्तप्रसक्तेरनुद्भूतत्वाभावकूटस्य तत्त्वस्यैव संयोगादावनुद्भूतत्वजातौ मानाभावेन तदादाया व्याप्तिदानसंभ
वाद्भूमिकात्वमवसेयं नोक्तदोषइतीति एकत्रावृत्तित्वप्रयुक्तकारणतानुपपत्तिरूपदोषइत्यर्थः इंद्रियावयवेति॰ इंद्रियावयवार्थावयवयोः सं

दि॰॥ विशेषपदस्य प्रयोजनं वक्तुम्भूमिकामाह उद्भूतत्वमिति जनकत्वानुपपत्तेरिति एकैकस्य कारणतावच्छेदकत्वे व्यभिचारात्कू
टस्यैकत्रावृत्तितया कारणतानवच्छेदकत्वादिति भावः तदभावकूटश्चोद्भूतत्वमिति तथा च तादृशकूटस्य कारणतावच्छेदक

मु॰॥ विशेषगुणास्य रूपादेश्चक्षुरादावपि सत्वादुद्भूतेति उद्भूतत्वं न जातिः शुक्लत्वादिना सङ्करात् न च शुक्लत्वादिव्या
प्यत्नानैवोद्भूतत्वमिति वाच्यम् उद्भूतरूपत्वादिना चाक्षुषादौ जनकत्वानुपपत्तेः किंतु शुक्लत्वादिव्याप्यत्नानैवो द्भू
तत्वम् तदभावकूटश्चोद्भूतत्वं तच्च संयोगादावप्यस्ति तथा च शब्देतरोद्भूतगुणाः संयोगादिश्चक्षुरादावप्यस्त्यतो वि
शेषेति कालादिवारणाय विशेष्यदलम् इन्द्रियावयवविषयसंयोगस्यापि प्राचाम्मते प्रत्यक्षजनकत्वादिन्द्रियावयव
वारणाय नवीनमते कालादौ रूपाभावप्रत्यक्षे सन्निकर्षघटकतया कारणीभूतचक्षुःसंयोगाश्रयस्य कालादेर्वारणाय मनःपदं॥

त्वमिति नोक्तदोषइति भावः इन्द्रियावयववारणायेति मनः पदमित्यनेनान्वितम् नवीनमते मनः पदप्रयोजनमाह कालादा
विति समवायेन घटाभावादीनाङ्कालेसत्वेपि न तत्प्रत्यक्षम् योग्यानुपलब्धेरभावादतो रूपाभावपर्यन्तानुधावनम्॰ ॥ ६ ॥

योगस्यापि प्राचां मते ज्ञानकारणतया तमादायेंद्रियावयवे अतिव्याप्तिवारणाय मनः पदमिति भावः योग्यानुपलब्धेरिति यदि काले घटः स्यात्त
दा घटवत्तया उपलभ्येतेत्यापत्तेः कालस्यायोग्यत्वेन असंभवादिति भावः काले यदि रूपं स्यात्तदा उपलभ्येतेत्यापत्तिस्तु संभवति नीरूपत्वेनैव काल
॥ स्यायोग्यतायाः संपादनीयतया रूपसत्त्वे तदनिर्वाहादिति भावः॥

रा॰॥ मूलेनद्वारणायैवेति कालस्येंद्रियत्ववारणायैवेत्यर्थः यद्यपिज्ञानकारणत्वोपादानेपिकाल विधयाकालमनस्संयोगस्यापिज्ञानकारणतयातद्दोषतादव स्थ्यंसमवायेनकारणत्वविवक्षणेतुक्वापिकार्येकालमनःसंयोगस्यसमवायेनाकारणत्वात् ज्ञानपदमनर्थकंतथापिसमवायेनकारणतालाभायैव ज्ञानपदमथवादैशिकपरत्वादिकारणदिङ्मनःसंयोगमादायदिश्यतिव्याप्तिवारणायतत्पदमितिभावः।५८। ननुविषयेंद्रियसंबंधोव्यापारइतिमू लमसंगतंशब्दश्रोत्रसंबंधस्यसमवायस्य नित्यतयातज्जन्यत्वेसतितज्जन्यजनकत्वरूपव्यापारत्वस्यासंभवात् अतएवैतदस्वरसेनैवव्यापारपदंस न्निकर्षार्थकतयाविवृतंमुक्तावल्यामित्याह जन्यत्वेत्यादि वस्तुतस्तुतत्रसमवायोपिव्यापारएव कथमन्यथाशब्दप्रत्यक्षेश्रोत्रेंद्रियस्यकारणत्वंव्यापार।

दि॰॥ तद्वारणायेति कालादेर्वारणायेत्यर्थः।५८॥ जन्यत्वघटितस्यव्यापारत्वस्यश्रोत्रसम्बन्धेसमवायरूपेऽभावादाह व्यापारःसन्नि॰

मु॰॥ ज्ञानकारणमित्यपि तद्वारणाय करणमिति असाधारणंकारणङ्करणम् असाधारणत्वम्व्यापारवत्त्वम्।५८।व्या पारःसन्निकर्षःषड्विधंसन्निकर्षमुदाहरणद्वाराप्रदर्शयति द्रव्यग्रहस्तुसंयोगात्संयुक्तसमवायतः।५९।द्रव्येषुसम वेतानान्तथातत्समवायतः तत्रापिसमवेतानांशब्दस्यसमवायतः।६०। तद्वृत्तीनांसमवेतसमवायेनतुग्रहः विशेषण तयातद्वदभावानाङ्ग्रहोभवेत्।६१।यदिस्यादुपलभ्येतेत्येवंयत्रप्रसज्यते प्रत्यक्षंसमवायस्यविशेषणतयाभवेत्॥६२॥

कर्षइति द्रव्यप्रत्यक्षमितिद्रव्यवृत्तिलौकिकविषयतासम्बन्धेनप्रत्यक्षमित्यर्थः॥ ९९ वत्कारणस्यैवकरणत्वात् किंतुतज्जन्यत्वंव्यापारल क्षणप्रविष्टंतदभिन्नसत्ताकत्वमेवशब्दप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायस्यैवप्रत्यक्षजनकतयातादृशस्याकाशात्मकश्रोत्रसत्वाधीनसत्तावत्वा। त्वव्यापारविरोधइतिमंतव्यं अस्तुवाइंद्रियस्यकरणत्वोपपत्तयेशब्दादेर्विषयस्यैवव्यापारत्वंप्रत्यक्षेविषयस्यकारणत्वात्शब्दादेर्विषयस्याकाश
दिजन्यत्वात्सुखादेरप्यात्ममनःसंयोगजन्यत्वेनमनोजन्यत्वानपायादितिविभावनीयं ननुद्रव्यप्रत्यक्षेइंद्रियसंयोगस्यनसमवायेनकारणतासंभवः तस्यविषयनिष्ठस्यात्मन्यसंभवादितिविषयतैवकार्यतावच्छेदकसंबंधोवाच्यस्तथाचद्रव्यविषयकप्रत्यक्षस्यघटइत्याद्याकारकस्यविषयतयाघ टत्वाद्यवच्छिन्नत्याव्यभिचारइत्यतोद्रव्यप्रत्यक्षमित्यस्यार्थमाहद्रव्यवृत्तीति॥

टी०॥तथा च प्रत्यक्षत्वमेवेंद्रियसंयोगजन्यतावच्छेदकं द्रव्यवृत्तिलौकिकविषयतायाः कार्यतावच्छेदकसंबंधत्वादेव घटत्वादौ न व्यभिचार इति भावः एवं संयु
क्तसमवायादावप्यूहनीयमित्याह द्रव्यसमवेतेति द्रव्यप्रत्यक्ष इति द्रव्यवृत्तिलौकिकविषयतासंबंधेन प्रत्यक्ष इत्यर्थः इंद्रियसन्निकर्षत्वेन इंद्रियसंयोगत्वेन
चाक्षुषापत्तिरिति यद्यपि चाक्षुषत्वस्येंद्रियसंयोगजन्यतावच्छेदकत्वेनेंद्रियसंयोगकारणबलाच्चाक्षुषापत्तिरयुक्ता तद्बलेन प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नस्यैव आपा
दनसंभवात्तथापि जायमानं प्रत्यक्षं चाक्षुषमेवांगीकार्यं न स्पार्शनं तत्रोद्भूतस्पर्शाभावात् स्पार्शनेन सह हेतुत्वात् इंद्रियांतरं च द्रव्यग्राहकमेव नेत्यभिप्रायेण।

मु०॥द्रव्यसमवेतेति द्रव्यसमवेतवृत्तिलौकिकविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षमित्यर्थः एवमग्रेपीति द्रव्यसमवेतसमवेतवृत्तिलौकिकविषयतास-
म्बन्धेन प्रत्यक्षमिन्द्रियसंयुक्तसमवेतसमवायजन्यमित्यर्थः ननु द्रव्यप्रत्यक्षे इन्द्रियसन्निकर्षत्वेन हेतुत्वे तत्कृप्रभासंयोगाच्चाक्षुषापत्तिरेवम

मु०॥द्रव्यप्रत्यक्षमिन्द्रियसंयोगजन्यम् द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षमिन्द्रियसंयुक्तसमवायजन्यम् एवमग्रेपि वस्तुतस्तु द्रव्यचाक्षु
षं प्रति चक्षुःसंयोगः कारणं द्रव्यसमवेतचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवायः कारणम् द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषं प्रति
चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायः एवमन्यत्रापि विशिष्यैव कार्यकारणभावः॥ ८८ न्धकारे घटचक्षुःसंयोगात्स्पार्शनापत्तिश्चेत्यत
आह वस्तुतस्त्विति नन्वेवमात्मप्रत्यक्षानुरोधेन मनःसंयोगस्य ज्ञानादिप्रत्यक्षानुरोधेन मनःसंयुक्तसमवायस्य प्रत्यासत्तित्वेपि चक्षुरा
दिसंयोगतत्संयुक्तसमवाययोः प्रत्यासत्तित्वे प्रमाणाभावः चक्षुरादिसंयुक्तसमवेत समवाये नैव त्र्यणुकादेश्चाक्षुषाद्युपपत्तेरत
चाक्षुषापादनात्तासंगतिः एवमुत्तरत्रापि चाक्षुषे आलोकसंयोगस्य हेतुतया तदभावान्नां धकारे चाक्षुषापत्तिरतः स्पार्शनापादनमिति बोध्यं अथ वि
शिष्य कार्यकारणभावस्वीकृत्यु तावश्यकत्वेपि पद्विशेषयोरितिन्यायेनोक्तकार्यकारणभावीयावश्यकस्येति वस्तुतस्त्वित्यादिना मूलेन तत्परि-
त्यागोनुचित इति चेन्नैवं नादृशव्याप्तौ मानाभावात्तच्चैकस्येंद्रियसंयोगाभावस्य प्रत्यक्षसामान्याभावप्रयोजकत्वेलाघवमेव तत्र मानमिति वा
च्यं घ्राणेंद्रियादिसंयोगसत्वेपि द्रव्यनिष्ठलौकिकविषयतया प्रत्यक्षसामान्याभावसत्वेन तस्य तत्रप्रयोजकत्वासंभवादिति ध्येयं॥ ६ ॥

संयुक्तपदार्थैकदेश इति यद्य परकीयचक्षुर्घटितेनेत्यर्थः स्वस्मिन्स्वप्रतियोगिकसंयोगानुयोगित्वासंभवात् संयुक्तपदार्थैकदेश इति यद्य

का॰मु॰ णाएवंविशिष्यैवकार्यकारणभावेचक्षुर्घटितेनेति परकीयचक्षुर्घटितेनेत्यर्थः स्वस्मिन्स्वप्रतियोगिकसंयोगानुयोगित्वासंभवात् संयुक्तपदार्थैकदेश इति यद्य

दि॰रा॰ पिसामानाधिकरण्यसंबंधेनसंयोगेरूपावच्छिन्नत्वनिवेशापेक्षयासंयुक्तएवसमवायेनरूपावच्छिन्नत्वनिवेशएवलाघवंतथापिविभिन्नावच्छेदे

१२० नालोकचक्षुस्संयोगाभ्यांदंडादिमत्यक्षवारणायाग्रेचक्षुः संयोगेआलोकसंयोगनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वस्यविवक्षणीयतयातत्रैवमहत्वोद्भूत

रूपवैशिष्ट्यंनिवेशितंएकत्रैकंविशेषणंअपरत्रविशेषणद्वयमितिस्वीकारेअर्धजरतीयायापत्तेरितिभावः वस्तुतउक्तलाघवानुरोधेनचक्षुस्संयो

दि॰॥ परन्त्विति परम्परयास्वाश्रयसमवेतसमवेतत्वादिसम्बन्धेनउद्भूतरूपावच्छिन्नमहत्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवायस्येति

अत्रचक्षुर्घटितचक्षुः सन्निकर्षाच्छुक्लत्वादीनामप्रत्यक्षवारणायोद्भू नेति उद्भूतरूपावच्छिन्नेति महत्वावच्छिन्नेति चक्षुःसंयु

सु॰॥ परन्तुपृथिवीपरमाणुनीलेनीलत्वम्पृथिवीपरमाणौपृथिवीत्वञ्चचक्षुषाकथन्नगृह्यते तत्रपरम्परयोद्भूतरूपस

म्बन्धस्यमहत्वसम्बन्धस्यचसत्वात् तथाहिनीलेनीलत्वजातिरेकैवघटनीलेपरमाणुनीलेचवर्त्तते तथाचमहत्वसम्ब

न्धोघटनीलमादायवर्त्तते उद्भूतरूपसम्बन्धस्तूभयमादायैववर्त्तते एवम्पृथिवीत्वेपिघटादिकमादायमहत्वसम्बन्धो

बोध्यः एवंवायौतदीयस्पर्शादौचसत्तायाश्चाक्षुषप्रत्यक्षंस्यात् तस्मादुद्भूतरूपावच्छिन्नमहत्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तस ॥ मणिप्रभा ॥

क्तपदार्थैकदेशसंयोगेनान्वेति तथाचमहत्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्त्रसरेणावभावात् तच्चाक्षुषाद्यनुप

पत्तिरतः संयोगस्यप्रत्यासत्तित्वमावश्यकमितिभावः संयुक्तसमवेतसमवायेनसंयुक्तसमवायस्यनान्यथासिद्धिरित्याहगु रा॰म॰

गस्यवविशेषणद्वयमुचितमेकत्रविशेषणत्रयोपगमेपरस्परविशेषणविशेष्यभावेविनिगमनाविरहेणकार्यकारणभावाधिक्यप्रसंगादित्यव १२०

धेयं ननूक्तग्रंथस्यसंयुक्तसमवेतसमवायेनैवोपपत्तौसंयोगसंयुक्तसमवाययोर्वैयर्थ्यमित्याशंकयैवअवतारिततयासंयोगमहत्वाव

च्छिन्नत्वनिवेशेनैवतादृशशंकानिरासादुद्भूतरूपावच्छिन्नत्वविशेषणप्रदर्शनंमूलेविफलमित्याशंकांपरिहरति॥ ९ ६ ९ ॥

रा॰॥ ननु किंच वायुत्वादेरपि मनोजन्यतया मनोग्राह्यत्वस्य घटादावतिव्याप्तिमाशंक्याह मनोमात्रेति मनोऽलौकिकसन्निकर्षजन्यत्वविवक्षायां मात्रपदं वि
नाप्युक्तदोषनिरास इति ध्येयं।५९। ननु विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावः चक्षुःसंयोगद्वितीयक्षण एव घट इति विशिष्टप्रत्यक्षोपगमेऽस्तु इति विरहान्न हि
द्वितीयक्षण एव तादृशप्रत्यक्षमिति लोकानामनुभवः क्षणस्यातिसूक्ष्मत्वेन क्षणविलंबस्याशपथनिर्णेयत्वात् रक्तो दंड इति निर्णयं विना रक्तदंडवानिति

दि॰॥ मनोग्राह्यत्वस्य सार्वत्रिकत्वादाह मनोजन्येति मनोमात्रजन्येत्यर्थः न्यूनतां परिहरति एवमिति।५९। निर्विकल्पके प्रमाणं दर्शयति·
चक्षुःसंयोगादीति विशेषणज्ञानस्य कारणत्वादिति कदाचिद्घट इत्याकारकं स्वरूपतो घटत्वप्रकारकं कदाचिज्जानिमानिति जा

मु॰॥ मनोग्राह्यं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो मतिः कृतिः।५९। मनोजन्यप्रत्यक्षविषयमित्यर्थः मतिर्ज्ञानम् कृतिर्यत्नः एवं सुख
त्वदुःखत्वादिकमपि मनोग्राह्यम् एवमात्मापि मनोग्राह्यः किंतु मनोमात्रस्य गोचर इत्यनेन पूर्वमुक्तत्वादत्र नोक्तः
।५९। ज्ञानं यन्निर्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते चक्षुःसंयोगाद्यनन्तरं घट इत्याकारकं घटत्वादिविशिष्टज्ञा
नन्न सम्भवति पूर्वं विशेषणस्य घटत्वादेर्ज्ञानाभावात् विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात्॥ ६ ॥

नित्वेन घटत्वादिप्रकारकं ज्ञानं जायत इत्यनुभवसाक्षिकं तन्निर्वाहाय घटत्वांशेऽन्याप्रकारकघटत्वप्रकारकबुद्धौ तादृशघटत्वा
ज्ञानत्वेन घटत्वांशे जातित्वप्रकारकघटत्वविशिष्टबुद्धौ च तादृशघटत्वज्ञानत्वेन हेतुत्वस्यावश्यकत्वादिति भावः॥ ६ ॥

निर्णयानुरोधेन अन्वयव्यतिरेकाभ्यां भवतु विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य कारणत्वं निर्विकल्पकस्य अतीन्द्रियत्वेन विशेष
णज्ञाने हेतुतायामन्वयव्यतिरेकग्रहस्यासंभवात्तो विशेषणज्ञानहेतुत्वे युक्तिमाह कदाचिदित्यादि तन्निर्वाहाय तादृशानुभवनिर्वाहाय अन्यथा जानि
मानिति घटत्वप्रकारकबोधोत्पादकतायामपि घट इत्याकारकप्रत्ययापत्तेरिति भावः घट इति प्रत्ययकाले जानिमानिति प्रत्ययापत्तिस्तु न संभवति वि
शेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानरूपकारणविरहादित्यवधेयं ज्ञानत्वेनेति·॥

का॰ मु॰ दि॰ रा॰ ११७

रा॰ ॥ अथ विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितया जातिमानिति बुद्धेस्तत्र जातित्वप्रकारकघटत्वविशेष्यकनिश्चयत्वेनैव हेतुतया ज्ञानत्वेनेत्यसंगतमिति चेन्न विशेष्ये विशेषणं तत्रापि विशेषणान्तरमिति रीत्या जायमानस्य जातिमानिति ज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहित्वात् न च प्रकारांशे किंचित्प्रकारकत्वादतिरिक्तस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य दुर्वचतया तदपि वैशिष्ट्यावगाह्येवेति वाच्यं विशेषणावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वेन त्वसंसर्गावगाहिज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वात् विशेषणावच्छिन्नप्रकारताशालित्वमेव न तु विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या उत्पन्नज्ञाने तु प्रकारप्रकारेणावच्छेदकतास्या विलक्षणतानानत्वस्य तथात्वापत्तिरित्यपि केचित् द्रव्यमेव च दण्डो रक्तो न वेति संशयानन्तरमौ विन्याज्ज्ञातो रक्तदण्डवान्नवेति संदेहो ह्युपपादनीयः इदं पुनरिहावधेयम्

दि॰ ॥ वैशिष्ट्यानवगाह्येवेति वैशिष्ट्यनिष्ठसांसर्गिकविषयताशून्यमेवेत्यर्थः वैशिष्ट्यसांसर्गिकविषयतानिरासेनैव घटघटत्वयोर्विशेष्यताप्रकारताशून्यत्वं लभ्यते यो वैशिष्ट्यसांसर्गिकविषयतानियतत्वात् न चैवन्निर्विकल्पकस्य निर्विषयत्वापत्तिस्तुरीयविषयतायास्तत्र स्वीकारात् एतेन निर्विकल्पकस्य घटघटत्वावगाहित्ववद्वैशिष्ट्यावगाहित्वमपि दुर्वारम् घटेन्द्रियसन्निकर्षकाले

मु॰ ॥ तथा च प्रथमतः घटघटत्वयोर्वैशिष्ट्यानवगाह्येव ज्ञानञ्जायते ॥ ६ ॥

ले इन्द्रियसम्बद्धविशेषणतायास्तद्वैशिष्ट्ये सत्त्वादिति वैशिष्ट्यानवगाहित्वोक्तिरसङ्गतेत्यपास्तम् वैशिष्ट्यानवगाह्येवेत्येव कारेण कल्पनीयविशेषणज्ञानस्य वैशिष्ट्यावगाहित्वे तस्यापि विशिष्टबुद्धितया विशेषणज्ञानान्तरसापेक्षतास्यादेवं तस्यापि वैशिष्ट्यावगाहित्वमित्यनवस्थाभिया प्राथमिकविशेषणज्ञानं वैशिष्ट्यानवगाह्येव स्वीकार्यमिति सूचितम् ॥ ९९ ध्येयं विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन जायमाने जातिमानिति ज्ञाने न जातित्वप्रकारकघटत्वज्ञानत्वेन हेतुना विशकलितजातित्वघटत्वज्ञानादपि तादृशबुद्धयुत्पादादिति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वस्थिपरमेवेदमेवं च ज्ञानपदं निश्चयार्थकतया व्याख्येयमिति ननु निर्विकल्पकस्य वैशिष्ट्यानवगाहित्वमस्ति त्वं विशेषणतासन्निकर्षेण घटघटत्वयोरिव तत्समवायस्यापि निर्विकल्पके भानसंभवादत आह वैशिष्ट्यनिष्ठेति एवं प्रकारताशून्यत्वं विशेष्यताशून्यत्वं च लक्षणं संभवतीति सूचयन्नाह वैशिष्ट्येत्यादि निर्विषयत्वापत्तिरिति त्रिविधं विषयतानामप्यसत्त्वादिति भावः तुरीयविषयतायास्त्वेति प्रकारतादित्रितयभिन्नवि

राम॰ ११७

स॰॥ प्रत्येकमेवेति सकत्वलक्षणे इतरविषयतावच्छिन्नत्वनिवेशे प्रयोजनाभावादिति भावः समूहालंबनेति विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेनानुव्यवसायोप
गमे रक्तत्वघटयोः पूर्वमुपस्थित्या तादृशानुव्यवसायसंभवादिशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वेन तु पूर्वं रक्तो घट इति ज्ञानविरहात्तादृशानुव्यवसाय इति भावः
यद्यपि घटत्वप्रकारकशाब्दबोधोत्तरोत्पन्ननिर्विकल्पकस्य तादृशानुव्यवसायः संभवत्येव तथापि पूर्वं घटत्वज्ञानसत्त्वे विशिष्टप्रत्यक्षस्य सामग्रीसत्त्वा

दि॰॥ तदेव तादृशविषयतात्रयशून्यमेव निर्विकल्पकन्निर्विकल्पकस्वरूपं लक्षणान्तु प्रकारताशून्यत्वादिकमप्येकमेवेति ध्येयम् निर्वि
कल्पके मूलोक्तमतीन्द्रियत्वं साधयति तथाहीत्यादिना ज्ञानस्य प्रत्यक्षं वैशिष्ट्यानवगाहि न भवतीत्यन्वयः इति प्रत्ययादिति घ
टाद्यवगाहित्वेनैव ज्ञानप्रत्यक्षस्यानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः तत्र घटमहं जानामीति प्रत्यये घटत्वादिविशिष्टघटादिवैशिष्ट्यभानञ्ज्ञा

मु॰॥ तदेव निर्विकल्पकन्तच्च न प्रत्यक्षम् तथाहि वैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानस्य प्रत्यक्षन्न भवति घटमहं जानामीति प्रत्ययात्तत्र
त्रात्मनि ज्ञानम्प्रकारीभूय भासते ज्ञाने घटस्तत्र घटत्वम् प्रकारो यः स एव विशेषणमित्युच्यते विशेषणे यद्विशेषणन्तद्वि
शेषणतावच्छेदकमित्युच्यते विशेषणतावच्छेदकप्रकारकञ्ज्ञानं विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने कारणन्निर्विकल्पके च घटत्वा
दिकन्न प्रकारस्तेन घटत्वादिविशिष्टघटादिवैशिष्ट्यभानं ज्ञानेन सम्भवति घटत्वाद्यप्रकारकञ्च घटादिविशिष्टज्ञानन्न स
म्भवति जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्तपदार्थज्ञानस्य किञ्चिद्धर्मप्रकारकत्वनियमात् ॥ ११ नेन सम्भवतीति न च विशेष्ये विशे

षणमिति रीत्यैव निर्विकल्पकानुव्यवसायोस्त्विति वाच्यम् रक्तः पटो घटो द्रव्यमिति समूहालंबनानन्तरं रक्तं घटं जानामीति प्रती
त्यापत्त्या विशिष्टवैशिष्ट्यविषयताशून्यज्ञानानुव्यवसायानभ्युपगमादिति॥ ११ त्वाच्चक्षुः संयोगानन्तरं विशिष्टप्रत्यक्षमेव स्वीक्रियते न तु नि
र्विकल्पकमतस्तत्र व स्थिरचक्षुः संयोगस्थले घटविशिष्टप्रत्यक्षधारैवोपेयते न तु निर्विकल्पकान्तरितप्रत्यक्षधारेति मतव्याश्चैवमपि निर्विकल्पकस्य घ
टत्वस्य विषयोपरागेणाप्रत्यक्षं दुर्वारमेव स्वीयजातीनरसैव स्वरूपतः प्रकारत्वानभ्युप॥

मैवंजानेस्समवायेनैवस्वरूपतःप्रकारत्वाभ्युपगमादन्यथाकालोघटोज्ञा
रा॰॥ गमेननस्यज्ञानेविषयितयास्वरूपतएवप्रकारत्वसंभवादिति पड्विधइत्युक्तमिति तथाचषड्विधइत्यस्यषड्विधसाधारणप्रत्यक्षत्वाव
नंघटइत्यादिप्रत्ययापत्तेः तादृशप्रतीतेरनुभवविरुद्धत्वादितिध्येयं ॥ आत्मादाविति अत्रादिपदेनचर्ममनस्संयोगस्यज्ञानकारणत्वपक्षेनत्संग्रहः
च्छिन्नइत्येवार्थोनतुश्रावणत्वाद्यवच्छिन्नइतितदर्थइतिभावः तथापिद्रव्यसमवेतप्रत्यक्षत्वादेस्तज्जन्यतावच्छे।

दि॰॥ महत्त्वंषड्विधइति यद्यपिश्रावणादौमहत्त्वस्यहेतुत्वेप्रयोजनाभावः तथापिद्रव्यसमवेतप्रत्यक्षत्वादेस्तज्जन्यतावच्छे। ध्येयम् श्रात्मादि
दकस्यश्रावणादिसाधारण्यात् श्रावणाद्यन्यत्वनिवेशेगौरवात् प्रयोजनाभावाच्चषड्विधइत्युक्तमितिध्येयम् श्रात्मादि

मु॰॥ महत्त्वंषड्विधेहेतुः द्रव्यप्रत्यक्षेमहत्त्वंसमवायसम्बन्धेनकारणम् द्रव्यसमवेतानाङ्गुणकर्मसामान्यानांप्र
त्यक्षेस्वाश्रयसमवायसम्बन्धेनद्रव्यसमवेतसमवेतानाङ्गुणत्वकर्मत्वादीनाम्प्रत्यक्षेस्वाश्रयसमवेतसमवा
यसम्बन्धेनकारणमिति इन्द्रियङ्करणम्मतम्॥५८॥ विषयेन्द्रियसम्बन्धोव्यापारःसोपिषड्विधः अत्रापिषड्वि
धइत्यनुषज्यते इन्द्रियत्वन्नजातिः पृथिवीत्वादिनासाङ्कर्यात् किन्तुशब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वेसतिज्ञा
नकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमिन्द्रियत्वम् आत्मादिवारणायसत्यन्तम् उद्भूतविशेषगुणस्यश्रोत्रेसत्वाच्छब्देतरे

वारणायेति आत्मादौयोऽतिव्याप्तिरूपोदोषस्तद्वारणायेत्यर्थः सत्यन्तदानेचशब्दादितरेयेउद्भूतविशेषगुणाः सुखादय
स्तदाश्रयत्वस्यैवात्मनिसत्वान्नातिव्याप्तिरितिभावः श्रोत्रेसत्वादिति तथाचतत्राव्याप्तिरितिभावः॥ ॥

अनएवेलघुभूतस्यापिश्रात्मभिन्नत्वस्यपरित्यागस्तथासति श्रात्मभिन्नेचर्मण्येवातिप्रसंगात् नवीनमतेतुशब्देतरेत्यत्रशब्दपदंज्ञानेच्छा
द्वतीनामप्युपलक्षणंवोध्यं नैरीश्वरस्यैवश्रोत्रेंद्रियत्वोपगमेनान्यथाश्रोत्रेऽव्याप्तिप्रसंगादेवंतन्मतेअनुभूतविशेषगुणपदस्समवेतभूतमेवम

॥ न्यायसिद्धान्तमुक्तावलीदिनकरीयं ॥

राम ११८

गा।।इदल्पनीयः नचात्रस्मरणमनुभवसित्थमितिभावः॥ ननुप्रथमोपस्थितज्ञानमुपेक्ष्येच्छादिव्यक्तेरितिमूलाभिधानमसंगतमित्यतआह इच्छाया।
इत्यादिज्ञानमात्रमिति यद्यपिसुषुप्तिप्राक्कालेकदाचिदिच्छादेरपिसंभवेननतदनुक्त्यामूलस्यन्यूनतापत्त्यामात्रपदमसंगतं किंतुनसुरूपवद्बुद्धीहिभ्यांज्ञा
नादिविवक्षितमित्येववक्तुमुचितंतथापिस्वप्नावस्थानंतरमेवसुषुप्तिरिति नियमेनस्वप्नदशायांचमिथ्यामनःसंयोगरूपदोषवशाद्भ्रमात्मकज्ञानमे
वोत्पद्यतेनतुविच्छादिकमन्यथास्वप्नदशायांचिकीर्षावलात्प्रवृत्तेरप्यापत्त्यागत्यादेरप्यापत्तेरितिसिद्धांतमनुसृत्यैवमभिहितमितिमंतव्यंवस्तुतो।।
ज्ञानादिव्यक्तेरित्युक्तौकेषांचिज्ज्ञानानांसिद्धांतेप्यतींद्रियतयावक्ष्यमाणस्यतस्यातींद्रियत्वइत्यादिदूषणस्यासंगत्यापत्त्यामूलकृताज्ञानमुपेक्षित

दि॥इच्छादिव्यक्तेरिति इच्छाया आदिरितिव्युत्पत्त्याज्ञानमात्रंविवक्षितम् तदतीन्द्रियत्वेज्ञानानातीन्द्रियत्वे ननुसुषुप्तिप्राक्कालीनज्ञानस्य

मु॥ मैवम् सुषुप्तिप्राक्कालोत्पन्नेच्छादिव्यक्तेस्तत्संबंधेनात्मनश्चप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् तदतीन्द्रियत्वेमानाभावात् सुषुप्तिप्राक्का
लेनिर्विकल्पकमेवनियमेनजायतेइत्यत्रापिप्रमाणाभावात् अथज्ञानमात्रेत्वङ्मनः संयोगस्यहेतुत्वात्कारण
त्वनतदारासनचाक्षुषादिप्रत्यक्षकालेत्वाचप्रत्यक्षंस्यात् विषयत्वक्संयोगस्यत्वङ्मनःसंयोगस्यचसत्त्वात्.॥ ६ ॥

निर्विकल्पकरूपत्वात्तदतीन्द्रियत्वमुभयवादिसिद्धमेवेत्यतआह सुषुप्तिप्राक्कालेइतित्वङ्मनःसंयोगस्यचेति तदस्वीकारेचाक्षुषमपित

मेनदूषणस्यसविकल्पकज्ञानोपगमेपिसुगमतयातदुपेक्ष्यनिर्विकल्पकमेवजायतइत्याशंक्याग्रेमूलेनिराकरिष्यते अतएवस्वप्नावस्थायांप्रलापा
देरप्यनुभवसित्थतयातदानीमिच्छादेःप्रामाणिकत्वेपिनासंगतिरितियुक्तमुत्पश्यामः ननुसुषुप्तिप्राक्कालोत्पन्नज्ञानव्यक्तीनामतीं द्रियत्वेमानाभा
वइतिमूलोक्तमसंगतंतदानीं निर्विकल्पकस्यैवोत्पत्त्यातदतींद्रियत्वस्यसर्ववादिसिद्धत्वादित्याशंक्योत्तरग्रंथमवतारयति नन्वित्यादि तदतींद्रिय
त्वंनिर्विकल्पकातींद्रियत्वंमूले विषयत्वक्संयोगस्येत्यस्यभुज्यमानद्रव्यवाय्वादिनात्वक्संयोगस्येत्यर्थः तदस्वीकारइति त्वङ्मनस्संयोगस्वीकारइत्य
॥ र्थः तस्यादितीति ज्ञानसामान्येत्वयातस्यहेतुत्वस्वीकारादितिभावः॥

स्वप्नज्ञानभावः॥

का·मु· तएवस्पर्शसहितत्वादिति स्वीकृतत्वादित्यर्थः इष्टापत्त्यादिनेति स्पार्शनंचाक्षुषादिकालेपिभवत्येवेतीष्टापत्तेरित्यर्थः आदिनाचाक्षुषादिकंकदापिनोत्पद्यतए
टि·रा· वेनपक्षअपरिग्रहोवोध्यः ननुपुरीततिमनःप्रवेशस्यैवसुषुप्तिपदार्थतयात्वङ्मनः संयोगस्यज्ञानकारणत्वेपितदनुपपत्त्यभावात्सुषुप्त्यनुरोधेनेत्यसं
११५ गतमतआह सुषुप्ताविति नसंभवतीतिचर्ममनः संयोगस्यचाक्षुषादिकालेसत्वेपितत्रस्थितेनत्वगिंद्रियेणमनः संयोगाभावादितिभावः नव्यमतमु

दि॥ ननुचाक्षुषादिसामग्र्याः स्पार्शनप्रतिबन्धकत्वादेवनस्पार्शनंतत्रेत्यतआह परस्परेति अनुभवानुरोधादिति अनुभवस्तत्वयापिस्वह
स्तितत्वादन्यथाइष्टापत्त्यादिनात्वदुक्तापत्तेरसङ्गतत्वापातादितिभावः मिश्रमतमाह अन्येत्वित्यादिना सुषुप्त्यनुरोधेन सुषुप्तौज्ञानानुत्पाद
नुरोधेन इत्यस्यचाक्षुषादिकालेपूर्वोक्तस्पार्शनापत्तिर्नसंभवतीत्याह चाक्षुषादीति अत्रनव्याः सुषुप्त्यव्यवहितप्राक्कालेज्ञानोत्पत्तिर्यदिस्यात्त

मु॥ परस्परप्रतिबन्धादेकमपिवानस्यादिति अत्रकेचित् पूर्वोक्तयुक्त्यात्वङ्मनोयोगस्यज्ञानहेतुत्वे सिद्धेचाक्षुषा
दिसामग्र्याः स्पार्शनादिप्रतिबन्धकत्वमनुभवानुरोधात्कल्प्यतइति अन्येतुसुषुप्त्यनुरोधेनचर्ममनः संयोगस्य
ज्ञानहेतुत्वङ्कल्प्यते चाक्षुषादिप्रत्यक्षकालेत्वङ्मनः संयोगाभावान्नत्वाचप्रत्यक्षमिति॥ ॥

दातत्वक्प्रत्यक्षापत्तिभियात्वङ्मनः संयोगस्यचर्ममनः संयोगस्यवाहेतुत्वंसैवतुनयुक्तिसिद्धातथाहि सुषुप्त्यनुकूलमनःक्रियया मनसआत्म
नोविभागस्ततआत्ममनः संयोगनाशस्ततः पुरीततिरूपोत्तरदेशेनमनः संयोगरूपासुषुप्तिरुत्पद्यते एवञ्चसुषुप्त्यव्यवहितपूर्वक्षणेआ
त्ममनः संयोगरूपासमवायिकारणनाशात्ततत्क्षणेज्ञानोत्पत्तेरभावात् असमवायिकारणस्यकार्यसहभावेनहेतुत्वात्॥ ८ ॥ राम· ११५

पत्यस्यति अत्रनव्याइति तत्क्षणेसुषुप्त्यव्यवहितप्राक्क्षणे अभावादितिननुकारणस्याकार्योत्पादपूर्वक्षणएवसत्वमपेक्षितंननुकार्योत्पत्तिकालेपितथा
चज्ञानोत्पत्तिपूर्वक्षणेविभागकालेपिआत्ममनः संयोगोस्त्येवज्ञानोत्पत्तिकालएवपूर्वोत्पन्नविभागेनतस्यनाशात्ततः सुषुप्त्यव्यवहितपूर्वक्षणेपिज्ञानोत्पत्तौनवा
धकमतआह असमवायिकारणस्येति कार्यसहभावेनेति कार्यकालवृत्तित्ववैशिष्ट्येनेत्यर्थः॥

रा॰॥ यद्देवेति असमवायिकारणनाशस्यद्रव्यरूपकार्यनाशंप्रत्येवहेतुता ननुगुणादिरूपकार्यनाशंप्रत्यपीतिद्रव्यंप्रत्येवासमवायिकारण
स्य—— कार्यकालवृत्तित्वेनकारणता ननुगुणादिकंप्रत्यपीतिभावः तत्प्रत्यक्षवारणान्सुषुप्त्यव्यवहितपूर्वक्षणोत्पन्नज्ञानप्रत्यक्षवारणात्।
पुरीतदवच्छेदेनात्ममनःसंयोगेवैजात्यानंगीकारादितिभावः वैजात्येनेति यद्यप्यात्ममनःसंयोगस्यकारणताक्लृप्तेववैजात्यस्यतदवच्छेदकत्वमेवक
ल्पनीयंत्वङ्मनःसंयोगस्यतुकारणत्वेनवक्लृप्तेतिवैषम्यात्तन्नविनिगमनाविरहावकाशस्तथापिवैजात्यस्यक्लृप्तस्यकल्पनीयतत्पाक्लृप्तत्वङ्मनःसंयोगे

टि॰॥ यदिचकार्यनाशजनकनाशप्रतियोगितएवासमवायिकारणस्यकार्यसहभावेनहेतुत्वमितिमन्यते तथापिनसु
षुप्त्यव्यवहितप्राक्कालोत्पन्नज्ञानव्यक्तेःसुषुप्तिकालेप्रत्यक्षापत्तिर्भियात्वङ्मनःसंयोगादेर्हेतुत्वमिति विजातीयात्ममनः
संयोगस्यहेतुत्वेनैवतत्प्रत्यक्षवारणात् नचवैजात्यस्यात्ममनःसंयोगपुरीतदवच्छिन्नात्ममनःसंयोगव्यावृत्तत्वमेषि
तव्यमितिभावः नचवैजात्येनात्ममनःसंयोगस्यत्वङ्मनःसंयोगस्यवाहेतुत्वमित्यत्रविनिगमकाभावःत्वङ्मनःसंयो
गादेरवच्छेदकतासम्बन्धेनहेतुत्वापेक्षयासमवायेनात्ममनःसंयोगस्यहेतुत्वेलाघवात् त्वङ्मनःसंयोगस्यहेतुत्वे
चाक्षुषादिसामग्र्याःस्पार्शनप्रतिबन्धकत्वकल्पनागौरवाच्च॰ ॥ ॥

कारणतैवकल्प्यतेकल्पनीयस्योभयत्रतुल्यत्वादितिभावः त्वङ्मनस्संयोगादेरित्यादिनाचर्ममनस्संयोगपरिग्रहः अवच्छेदकतेति समवायेन
तयोरात्मन्यसत्वादितिभावः लाघवादिति अवच्छेदकतायास्तत्तदवच्छेदकस्वरूपायाःकारणतावच्छेदकसंबंधत्वेनानाव्यक्तिषुसंबंधत्वकल्पनेगौ
रवंएकस्यसमवायस्यतथात्वेलाघवादित्यर्थः त्वङ्मनस्संयोगस्यकारणतापक्षेगौरवांतरमप्याह चाक्षुषादीति॥ ॥एतेनेत्यादि वक्ष्यमाणदू
षणेनेतितदर्थः एवंचेतत्रसुषुप्तित्वाभावाच्चेतिचकारःप्रामादिकएवेतिबोध्यं नचविजातीयात्ममनःसंयोगस्यसमवायेनकारणत्वेलाघवस्यापिच
वक्ष्यमाणोपायेनेतितदर्थः इतिपाठः॥ टि॰॥१

रा॰॥कारेणसमुच्चयसंभवाच्चकारस्यप्रामादिकत्वकल्पनमसंगतमितिवाच्यंपुरीततिक्रिययासुषुप्तिस्थले पूर्वतनात्ममनस्संयोगानपायात्सुषुप्ता
वपिज्ञानोत्पादापत्त्यातद्वारणायपुरीततिमनस्संयोगस्यज्ञानंप्रतिप्रतिबंधकताकल्पनस्यावश्यकत्वेवैजात्यंकल्पयित्वाविजातीयात्ममनःसंयोगत्वेनकार
णतायामेवमानाभावात् यदिचतत्संयोगव्यक्तावपिवैजात्यंनांगीक्रियतइत्युच्यतेतदाजाग्रदवस्थायामपितदात्ममनःसंयोगव्यक्तितोज्ञानानुत्पादप्र
संगइत्यवधेयं अथपुरुषांतरीयात्मनापुरुषांतरीयमनस्संयोगात् ज्ञानोत्पत्तिवारणायपुरुषांतरीयात्ममनःसंयोगव्यावृत्तंवैजात्यंकल्पयित्वावि
जातीयात्ममनःसंयोगत्वेनज्ञानहेतुताआवश्यकीतच्चवैजात्यंसुषुप्तिकालीनात्ममनःसंयोगव्यावृत्तमपीतिकल्पनयोपपत्तौत्वङ्मनःसंयोगादेः

दि॰॥एतेनयत्रमनःक्रिययानपुरीततिसंयोगरूपासुषुप्तिःकिंतुपुरीततिक्रिययैवात्मसंयुक्तेनमनसापुरी
ततिसंयोगरूपासुषुप्तिःतत्रपूर्वोक्तापत्तिवारणायत्वङ्मनःसंयोगादेर्हेतुत्वमित्यपास्तम् पुरीततिक्रि
याजन्यमनःपुरीततिसंयोगस्यसुषुप्तित्वाभावाच्च तदानीम्मनसःसर्वविषयत्वावच्छेदेनपुरीततिसं
योगाभावेनपुरीततिबहिर्देशावच्छिन्नात्ममनःसंयोगस्यसत्वात् ज्ञानाद्युत्पत्तौबाधकाभावात् अ
तएवपदार्थत्त्वचन्द्रिकायांमनःपुरीततिमनुविशतीतिग्रन्थकाराणांलेखःसङ्गच्छतइतिवदन्ति॥ ॥

कारणत्वांतरकल्पनमयुक्तमितिचेदनधिगतभावोसि पूर्वोक्तसुषुप्तिदशायांपूर्वज्ञानोत्पत्त्यनुरोधेनक्लृप्तवैजात्यात्ममनःसंयोगसत्वेनविजाती
यात्ममनःसंयोगकारणतायावारयितुमशक्यतयासुषुप्तेरेवज्ञानप्रतिबंधकत्वस्यावश्यकत्वेवैजात्यस्यतद्भिन्नसुषुप्तिकालीनात्ममनःसंयोगव्यावृत्त
त्वकल्पनेपिबीजाभावात् तादृशसुषुप्त्यंगीकारपक्षेज्ञानसामान्येत्वङ्मनःसंयोगस्यकारणत्वमप्यप्रामाणिकमेवतथाविधसुषुप्तिसमयेमनसोनि
ष्क्रियत्वेनपूर्वमनस्त्वक्संयोगस्यापिसत्वेनतत्कारणतयापिज्ञानवारणासंभवेनअगत्यापुरीततिमनःसंयोगस्यज्ञानमात्रप्रतिबंधकत्वमेवकल्पनी
यमित्यंचत्वङ्मनःसंयोगचर्ममनःसंयोगयोःकारणतयापितदानीं ज्ञानवारणासंभवेनादिपदेनपुरीततिमनःसंयोगस्यैवज्ञानकारणतायांग्रंथका

रा॰॥ रूपत्वादिभिन्नमितीति इदमंशपूरणंनतुविवरणंतथात्वे रूपादिभिन्नमित्येवब्रूयादितिबोध्यं ननु रूपमत्रापिकारणमित्यत्रैवश्लोकसमाप्तेर्द्रव्याध्यक्षइतिद्वितीयकारिकास्थमेकंपदं किमित्यत्रैवोपात्तमित्याशंकांनिरस्यति द्रव्याध्यक्षइतीतिपुनःशंकनेइतिमूलेलाघवादित्यस्यआत्मावृत्ति ।

दि॰॥ रूपभिन्नस्यरूपत्वादेस्त्वगिन्द्रियेणाग्रहणादाह रूपत्वादिभिन्नमिति आदिनानीलत्वादिपरिग्रहः द्रव्याध्यक्षइति पूर्वान्वयीनतूत्तरान्वयीतिबोधयितुं रूपमत्रापिकारणंद्रव्याध्यक्षइत्यन्तप्रतीकधारणम् शङ्कते वहिरिन्द्रियेति ननुकार्याभावेकारणाभावस्यप्रयोजकतयागगनादौवहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाभावे रूपाभावस्पर्शाभावयोःप्रयोजकत्वकल्पनेगौरवात्तादृशप्रत्यक्षेरूपत्वेनहेतुताङ्गीकुर्वन्ति त्वयि

मु॰॥ रूपान्यच्चक्षुषोयोग्यम् रूपभिन्नं रूपत्वादिभिन्नंयच्चक्षुषोयोग्यंतत्त्वगिन्द्रियस्यापिग्राह्यम् तथाचपृथक्त्वसंख्यादयोयेचक्षुर्ग्राह्यागुणाउक्ताः सर्वंक्रियाजातनयोयोग्यवृत्तयःत्वचोग्राह्याइत्यर्थः रूपमत्रापिकारणम्॥५६॥ द्रव्याध्यक्षे अत्रापित्वगिन्द्रियजन्येपिद्रव्यप्रत्यक्षेरूपङ्कारणम् तथाचवहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षेरूपङ्कारणमिति नवीनास्तुवहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षमात्रेनरूपङ्कारणम्प्रमाणाभावात् किन्तुचाक्षुषप्रत्यक्षेरूपंस्पार्शनप्रत्यक्षेस्पर्शः कारणमन्वयव्यतिरेकात्। वहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षमात्रेकिङ्कारणमितिचेन्न किञ्चिदात्मावृत्तिशब्दभिन्नविशेषगुणवत्त्वंवाप्रयोजकमस्तु रूपस्यकारणत्वेलाघवमितिचेन्न वायोस्त्वगिन्द्रियेणाग्रहणप्रसङ्गात् इष्टापत्तिरितिचेत् उद्भूतस्पर्शएवलाघवात्कारणमस्तु प्रभायाअप्रत्यक्षत्वेत्विष्टापत्तिरेवकिन्नस्यात्॥ ॥ त्वानवच्छिन्नाभावत्वेनैवतादृशप्रत्यक्षाभावेप्रयोजकत्वमुचितमित्यतआह आत्मावृत्तीति आत्मनोवहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षवारणायात्मावृत्तीति आकाशस्यवहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षवारणायशब्दभिन्नेति कालादौतद्वारणायविशेषेति शङ्कते रूपस्येति पुनःशङ्कते इष्टेति प्रतिवन्ध्योत्तरयति उद्भूतेति॰॥ ६ ॥

शब्दभिन्नविशेषगुणापेक्षयेत्यादिः रूपापेक्षयास्पर्शस्यलाघवाभावात्तथाच उद्भूतरूपत्वेनउद्भूतस्पर्शत्वेनवाकारणमित्यत्रविनिगमनाविरहत्वायोरिवप्रभायाःप्रत्यक्षाभावेइष्टापत्तिसंभवादित्यत्रैवतद्ग्रन्थतात्पर्यमितिबोध्यं॥

रा॥सनदेवसस्थयति प्रतिवंध्येति समानंविरोध्युत्तरंप्रतिवंधी ❀ उपसंहरतीति गुरुभूतस्यापिआत्माद्दति विशेषेत्यादिनापूर्वमुक्तस्यकारणत्वमेवव्यवस्थाप
का॰मु॰ यतीत्यर्थः अनुचितइति चतुरणुकादिवायोरपिस्पर्शान्यत्वाद्द्रव्यसमवेतत्वाच्चनत्रचकारणीभूतत्वक्संयुक्तस्पार्शनवत्समवायाभावात् त्र्यणुकस्यस्पार्शना
टि॰ए॰ विषयत्वादितिभावः ननुवायुगतसंख्यादिप्रत्यक्षापत्तिदोषेणैववायुप्रभयोरितिग्रंथस्यावतारितत्वेनतत्रप्रभागतसंख्याप्रत्यक्षेइष्टापत्तिरयुक्तेत्यत।
११३ आह इष्टांनार्थमितिवाधकाभावइति अत्रचयद्यपिवायोः स्पार्शनोपगमेतस्यापिस्पर्शान्यद्द्रव्यसमवेतत्वेनतत्प्रत्यक्षेकारणीभूतस्यत्वक्संयुक्तस्पार्शनवत्स
मवेतत्वस्यविरहस्यवाधकोभवति परमाणुस्तुमहत्वाभावादेवनस्पार्शनयोग्यः नचवायुचतुरणुकस्यनेष्यतएवस्पार्शनमपितुपंचाणुकादीनामेवेतिवा
दि॥उपसंहरति तस्मादिति ननुत्रुटेः स्पार्शनानङ्गीकारात्तत्स्पार्शनवारणायस्पर्शान्यद्द्रव्यसमवेतस्पार्शनमप्रतित्वक्संयुक्तस्पार्शनवद्द्रव्यसम
वायत्वेनहेतुत्वस्यवाच्यतयावायोः स्पार्शनाङ्गीकारोनोचितः अन्यथावायुगतसंख्यापरिमाणयोस्त्वचाग्रहणप्रसङ्गादित्यतआह वायुप्रभ

मु॥तस्मात्प्रभाम्पश्यामीतिवत् वायुंस्पृशामीतिप्रत्ययसंभवात् वायोरपिप्रत्यक्षत्वंसम्भवत्येववहिर्द्रव्यप्रत्यक्षमात्रेतरूपस्य
नवास्पर्शस्यहेतुत्वम् वायुप्रभयोरेकत्वङ्गृह्यतएवं क्वचिद्द्वित्वादिकमपि क्वचित्सङ्ख्यापरिमाणाद्यग्रहोदोषादित्याहुः॥५६॥

योरिति प्रभोपादानन्दृष्टान्तार्थम् गृह्यतएवेति तथाचवायुगतसंख्यादिग्रहेइष्टापत्त्यावायोःस्पार्शनाङ्गीकारेवाधकाभावइति क्वचिदितिस
जातीयसंवलनाभावइत्यर्थः आदिपदात्परिमाणपरिग्रहः तद्ग्रहश्चभूयोवयवावच्छेदेनत्वगिन्द्रियसन्निकर्षस्थलेवोध्यः॥ ❀ ॥ राम॰
त्वंचचतुरणुकस्यस्पार्शनाविषयत्वेपंचाणुकेपिकारणासंपत्तेरिदमसंगतमित्याक्षिप्यतयापिवायोःस्पार्शनमंगीकुर्वतानवीनेनद्रव्यसमवेतेत्यत्रद्रव्येत्रु ११३
टिभिन्नत्वस्यप्रकृष्टमहत्वस्यवाविशेषणतानंगीकृत्यैववायुस्पार्शनस्योपपादनीयत्वान्नासंगतिः ग्रंथकारेणचप्राचीनसम्मतकार्यकारणभावएवप्रदर्शित
स्तेनवायोःस्पार्शनानंगीकारेणद्रव्येतद्विशेषणस्यानर्थक्यत्वादितिकेचनसमादधिरे तत्तमनोरमं वायुस्पार्शनानंगीकर्त्रापिपार्थिवचतुरणुकादिस्पार्शनो
पपत्तयेद्रव्येतद्विशेषणस्योपादेयत्वात् वस्तुतःस्पार्शनत्वंचनलौकिकविषयतयास्पार्शनविशिष्टत्वंतथासत्यवयवस्पार्शनात्तुतरावयविस्पार्शनानुप
पत्तेः नापिस्पार्शनोपलक्षिततत्वंयदंकुरावयवस्यस्पार्शनमस्तित्थं तस्यस्पार्शनानुपपत्तेरतः॥

राम्। स्पार्शनयोग्यत्वमेव न ह्याद्यं तद्योग्यता च प्राचां महत्त्वे सति उद्भूतरूपस्पर्शवत्त्वं न वीनानां उद्भूतस्पर्शसहितं महत्त्वम् अतो नानुपपत्तिः इत्थं च पूर्वोक्तं वायुस्पा-
र्शनयोग्यत्वमेव न ह्याद्यं न तद्योग्यताच प्राचां महत्त्वे सति उद्भूतरूपस्पर्शवत्त्वेनवीनानां उद्भूतस्पर्शसहितंमहत्त्वमतो नानुपपत्तिः
र्शनानौचित्ये अन्यथेत्यादिनोक्तस्य वासंख्यापरिमाणप्रत्यक्षापादनस्यैव वीजतावोध्यातद्ग्रहस्येति परिमाणग्रहस्येत्यर्थः मूर्तप्रत्यक्षइति इंद्रियत्वस्पार्शनत्वे
कृतत्वाच्च हि विंद्रियजन्यत्वपरित्यागः कृतः उक्तलाघवेति मूर्तप्रत्यक्षाभावे रूपस्पर्शयोरभावद्वयस्य प्रयोजकता कल्पनमपेक्ष्य स्पर्शस्य रूपाभावस्य तथा
त्वेलाघवमित्यनेनोक्तलाघवेत्यर्थः नन्वेकस्पर्शाभावस्य तथात्वेपि लाघवानपायात् स्पर्शस्यैव कारणता लाघवान्निस्त्यनामित्यत आह यच्चोक्तमिति उप

दि॥ ननु सजातीयसंवलनदशायां भूयोऽवयवावच्छेदेन त्वगिन्द्रियसन्निकर्षाभावे च कथं त्वं वायुगतद्वित्वपरिमाणयोर्ग्रह इत्यत आह क्वचि-
त्संख्यापरिमाणेति दोषादिति सजातीयसंवलनादिरूपदोषादित्यर्थः आहुरित्यनेनास्वरससद्बीजं तु वायोः प्रत्यक्षतासन्देहेन लाघवान्मूर्तप्रत्य-
क्षतावच्छिन्नं प्रति रूपत्वेनैव कारणत्वमुचितम् न च वायुगतप्रत्यक्षतासन्देहाधीनव्यभिचारसन्देहस्य प्रतिवन्धकस्य सत्त्वात्कथं कारणताग्र

मु॰॥ त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम् त्वङ्मनःसंयोगो ज्ञानसामान्ये कारणमित्यर्थः॥ ❋ ॥

ह इति वाच्यम् लाघवतर्काभावविशिष्टस्यैव व्यभिचारसन्देहस्य प्रतिवंधकतया प्रकृते पूर्वोक्तलाघवतर्कस्य सत्त्वेन तदभावविशिष्टव्यभिचा-
रसन्देहाभावस्य सत्त्वात् यच्चोक्तम् प्रभायाश्च प्रत्यक्षे निष्प्रापत्तिरित्येव किन्न स्यादिति तदपि न उपरिदेशे विहङ्गम इत्यत्र प्रभामण्डलस्यैवोप-
रिदेशतया तत्प्रत्यक्षं विनोपरिदेशे विहङ्गम इति प्रत्यक्षानुपपत्तेरित्यादिकमिति॥ ५६॥ ज्ञानसामान्ये जन्यज्ञानसामान्ये॥ रिदेशे विहंगम इतीति॥

तत्र प्रात्यक्षिकप्रतीत्यभिप्रायेण शाब्दबोधे प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्यैव मुख्यविशेष्यतया भाननियमेन उपरिदेशस्याप्रत्यक्षत्वेपि विहंगमांशे विशेषणतयोप-
नयसंनिकर्षेण भानसंभवादनुपपत्त्यभावात्तथा चोपरिदेशविशेष्यकविहंगमप्रकारकप्रत्यक्षस्यैवानेन शब्देनाभिलापादुपनीतविशेषणतयैव भासत इ-
ति नियमादुपरिदेशस्याप्रत्यक्षत्वे तस्य प्रत्यक्षे मुख्यविशेष्यतया भानानुपपत्तिः वा मोर प्रत्यक्षत्वे तु न काचिदनुपपत्तिरस्तीति भावः॥ ५६। ननु ज्ञानसामान्ये त्वङ्म-
नोयोगस्य कारणत्वं मूलोक्तमसंगतं नित्यज्ञाने तस्याकारणत्वादतो व्याचष्टे जन्यज्ञानेति॥

का॰ मु॰ रा॰॥ प्रमाणमितीति इदमुपलक्षणं तत्रेत्यस्याप्यनुषंगो बोध्यः आम्रस्य को रस इति प्रश्ने न रसं भूते मधुर इत्यादौ किंशब्दं विहाय प्रश्नस्य सर्वस्यैव अनुषंगदर्श
दि॰ रा॰ नादन्यथा प्रश्नवाक्यतो रसत्वावान्तरधर्मप्रकारक आम्रविशेष्यकज्ञानेच्छाया लाभेनोत्तरतो मधुरत्वप्रकारकाम्ररसविशेष्यकबोधानुत्पत्तौ तस्योत्तरत्वा
११४ नुपपत्तेरिति ध्येयं त्वगादेरिति पुरीततित्वगिन्द्रियाभावेन तत्रस्थितमनस्त्वक्संयोगासंभवादिति भावः ननु ज्ञानादेरभावादेव न मानसमिति मूले ——
——केषामित्याकांक्षाया अनिवृत्तेराह अत्रेति नन्वेवमभावादित्यत्रापि तादृशाकांक्षायाः सत्त्वात् तदनिवृत्तिस्तादवस्थ्यमत आह अभावादित्यत्रापीतिय

दि॰॥ ज्ञानाजननमिति प्रमाणमित्यनुषज्यते चक्षुरादीत्यादिना त्वगादेः परिग्रहः तदभावादेव चक्षुरादिना मनोयोगाभावादेव ज्ञानादेरभावादे
वन मानसमिति अत्र ज्ञानादेर्न मानसमित्यन्वयः अभावादित्यत्रापि ज्ञानादेरित्यस्यान्वयो बोध्यः न प्रत्यक्षमिति योग्यगुणसम्बन्धेनैवात्म॰

मु॰॥ किन्तत्र प्रमाणं सुषुप्तिकाले त्वचं त्यक्त्वा पुरीतति वर्त्तमानेन मनसा ज्ञानाजननमिति ननु सुषुप्तिकाले किं ज्ञान
म्भविष्यति अनुभवरूपं स्मरणरूपं वा नाद्यः अनुभवसामग्र्यभावात् तथाहि प्रत्यक्षे चक्षुरादिना सह मनःसंयोगस्य हेतुत्वा
त्तदभावादेव न चाक्षुषादिप्रत्यक्षम् ज्ञानादेरभावादेव न मानसम्प्रत्यक्षं ज्ञानाद्यभावे च आत्मनोपि न प्रत्यक्षमिति व्याप्तिज्ञा
नाभावादेव नानुमितिः सादृश्यज्ञानाभावान्नोपमितिः पदज्ञानाभावान्न शाब्दबोधः इत्यनुभवसामग्र्यभावान्नानुभवः उद्बो

नो मानसप्रत्यक्षस्वीकाराद्योग्यविशेषगुणप्रत्यक्षसामग्र्यन्तर्गतस्य ज्ञानादेरभावादेव नात्मप्रत्यक्षमि ((धकाभावाच्च न स्मरणम्॥
त्यर्थः उद्बोधकाभावादिति उद्बोधकस्य फलबलकल्प्यत्वादिति भावः॥॰ ॥ ((यद्यपि न मानसमित्यस्य मानससामान्याभाव एवार्थः सं॰ राम॰ ११४
भवति मनोयोग्यस्यात्मनः सत्त्वेपि योग्यगुणसंबंधाभावादेव न तत्प्रत्यक्षस्याप्यसंभवात् तथाप्यत्रैव मानससामान्याभावोक्तावुत्तरग्रंथानुत्थितेस्तथानो
क्तमिति ध्येयं योग्यगुणेति मनोग्रहणयोग्येत्यर्थः धर्माधर्माश्रयोध्यक्षो विशेषगुणयोगत इति कारिकायामेवोक्तत्वादिति भावः ननु ज्ञानमात्रस्य समाय
मिकेष्टसाधनतास्मरणे जीवनादृष्टस्याप्युद्बोधकस्य कल्पनात्तत्रापि संबंधिज्ञानरूपोद्बोधकासंभवेप्यदृष्टविशेषस्योद्बोधकत्वसंभवादुद्बोधकाभावा
दिति मूलमसंगतमत आह उद्बोधकस्येति तथा च स्मरणस्य प्रमाणसिद्धत्वेन तदनुरोधेन कस्यचिदुद्बोधः॥

स॰॥ विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धित्वावच्छिन्नंप्रतिचविशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणनिश्चयत्वेनैवहेतुतयाभवतितत्राऽतिव्याप्तिरितिभावः धूमवान्प
र्वतइत्यादि आलोकादिलिंगकधूमवत्पर्वतप्रत्यक्षानुमित्यादावित्यर्थः ॥ सत्तामादायेति पर्वतोवह्निमानित्यनुमितिवृत्तिसत्ताजातिमत्त्वस्यप्रत्यक्षादावपिस
त्वादितिभावः नत्वनुभवत्वमप्यनुभवत्वव्याप्यमेवेतितमादायैवअतिव्याप्तिनादवस्थ्यमित्यतआह अनुभवत्वेति अत्रच धूमवान् पर्वतोवह्निमानित्य
नुमितावव्याप्तिवारणायैवजातिघटितलक्षणादरणमितिबोध्यं लाघवादिति व्याप्तिज्ञाननिष्ठस्वजन्यज्ञानसंबंधावच्छिन्नजनकताकत्वंव्याप्तिज्ञानक
रणकत्वंनतुव्याप्तिज्ञानजन्यज्ञानजन्यत्वेसतिव्याप्तिज्ञानजन्यत्वंव्याप्तिज्ञानकरणत्वं तेनकालोपाधिविधयाव्याप्तिज्ञानजन्यत्वमादायतत्रैवपरामर्शज

दि॰॥ तादृशेति कथितनिश्चयजन्यहेत्वविषयकेत्यर्थः सत्तामादायातिव्याप्तिरतोऽनुभवत्वव्याप्येति अनुभवत्वन्यूनवृत्तित्वन्तदर्थःतेन
नानुभवत्वजातिमादायप्रत्यक्षादावतिव्याप्तिः जातिमत्वञ्चसमवायेनविवक्षितम् तेनकालिकसम्बन्धेनजातिमतिकालेनातिव्याप्तिःप्रत्य

मु॰॥ तादृशज्ञानवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्वस्यविवक्षितत्वात् अथवाव्याप्तिज्ञानकरणकंज्ञानमनुमितिः॥ ९

धर्मताया अप्रवेशेनलाघवाल्लक्षणान्तरमाह अथवेति अत्रापिसाध्यतावच्छेदकधर्मसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धहेतुतावच्छेदकधर्महेतु
तावच्छेदकसम्बन्धानामननुगमादेकव्याप्त्युपादानेऽन्यानुमितावव्याप्तेरेकांव्याप्तिमुपादायतज्ज्ञानकरणकत्वमनुभवत्वव्याप्यजातिमत्वंवि

न्यत्वमादायचघटादिप्रत्यक्षेनातिव्याप्तिः अत्रापिलिंगाविषयकत्वनिवेशनमावश्यकं अन्यथावह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतवान्देशइतिविशिष्टवैशिष्ट्याव
गाहिज्ञानेऽतिव्याप्तिप्रसंगात् लिंगाविषयकत्वंव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारताशून्यत्वमेव तेनधूमत्वादिनाधूलीपटलादिविषयकविशेष्यावगाहिप्रत्यक्षेना
तिव्याप्तिनादवस्थ्यं नचैवमव्याप्तिस्तेनघटाद्यवगाहिविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षवारणासंभवइतिवाच्यं हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताधिकरण
तावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताधेयत्वावच्छिन्नप्रकारतेत्यादिक्रमेणाधेयत्वावच्छिन्नप्रकारतापर्यन्तमुपादायतन्निरूपितसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारिता
शून्यत्वस्यनिवेशनीयत्वादितिभावः तज्ज्ञानकरणकवृत्तीति तद्व्याप्तिज्ञानकरणकज्ञानवृत्तीत्यर्थः॥ ९ ॥

वक्षणीयम्॥

का॰मु॰ रा॰॥ कारणत्वमिति परामर्शरूपकारणांतराभावादेव यत्किंचिज्ज्ञानात्केवलमनसो वानुमितिवारणासंभवादिति भावः अत्र च ज्ञानत्वेन कारणतापक्षे अ-
दि॰रा॰ नंतज्ञानव्यक्तीनां कारणत्वकल्पनापत्तिरपि च ज्ञानस्य समवायेन कारणत्वेपि क्षत्यभावात्परामर्शस्यापि ज्ञानत्वात्तद्रूपभूतस्वजन्यज्ञानस्य संबंधेन तस्य तथा-
१११ त्वे मानाभावाच्चेति मनस्त्वेन वेत्युक्तं ननु परामर्शातिदेशवाक्यार्थस्मरणद्वारानुमित्युपमित्योरेकमनःकरणकत्वे इंद्रियत्वव्याप्तिज्ञानत्वादिना प्रमाणविभा-
गो न स्यात् न च प्रत्यक्षकरणत्वानुमितिकरणत्वादिना एकस्यापि मनसो विभागसंभवः परस्परासंकीर्णव्याप्यधर्मकथनं विभाग इत्यत्र परस्परासंकीर्णत्व-
दि॰॥ नन्वस्त्वनुमितिम्प्रत्यपि न व्याप्तिज्ञानत्वेन करणत्वं किंतु ज्ञानत्वेन मनस्त्वेनैव वा एवमेवोपमित्यादावपि मनस्त्वेनैव करणत्वम् न च कार्य-
वैजात्यन्तस्यादिति वाच्यम् सामग्रीवैलक्षण्यादेव तदुपपत्तेः न च प्रमाणविभागानुपपत्तिः क्रियाविशेषात्तदुपपत्तेरतः पूर्वोक्तानुमित्यादिलक्षणानामस-
म्भव इत्यत आह वस्तुत इति घटेऽतिव्याप्तिवारणाय वृत्त्यन्तम् वृत्तित्वं समवायेन विवक्षितम् तेनानुमितौ कालिकेन घटत्वस्य वृत्तित्वेपि नातिव्याप्तिः

मु॰॥ एवं सादृश्यज्ञानकरणकं ज्ञानमुपमितिः पदज्ञानकरणकं ज्ञानं शाब्दबोधः वस्तुतो याङ्काञ्चिदनुमितिव्यक्तिमादाय तद्व्यक्ति-
वृत्तिप्रत्यक्षावृत्तिजातिमत्त्वमनुमितित्वम् एवं यत्किंचित्प्रत्यक्षादिकमादाय तद्व्यक्तिवृत्त्यनुमित्यवृत्तिजातिमत्त्वम् प्रत्यक्षत्वादिकम्वा

ज्ञानत्वानुभवत्वादिकमादाय प्रत्यक्षादावतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलम् ननु मनसः करणतापक्षे ज्ञानाकरणकत्वम् प्रत्यक्षलक्षणम- राम॰
नुमित्यादावतिव्याप्तमनः प्रत्यक्षस्य लक्षणान्तरमाह एवमिति॥ ११ प्रत्यक्षावच्छिन्नविषयित्वव्यापकविषयितावच्छेदकत्वरूपत्वादन्यथाव्यभिचारा- १११
भिन्नविरोधाप्रसिद्ध्या हेत्वाभासविभागानुपपत्तेरिति वाच्यं मनस्त्वेनैवोभयत्र करणत्वे अनुमितित्वोपमितित्वयोरेव नियामकाभावेन कथंचिदपि विभागासं-
भवादित्याशंकते न चेति क्रियाविशेषादिति क्रियाधात्वर्थो न तु कर्म तथा च प्रत्यक्षादिप्रमारूपधात्वर्थविजातीयप्रमाभेदेनैव प्रमाणानां विभागसंभवादिति भा-
वः मनस इत्यस्यानुमित्यादावित्यादिः अतिव्याप्तमिति नित्यप्रत्यक्षेऽव्याप्तिभिया इंद्रियजन्यत्वस्य प्रत्यक्षलक्षणत्वासंभवादिति भावः प्रत्यक्षत्वमिति उपमित्यादेस्स-
र्वदा धर्मित्वेन तया प्रथमोपस्थितत्वाच्च अनुमित्यसमवेतत्वस्यैव प्रत्यक्षलक्षणघटकत्वेनोक्तिः॥ ॥

रा०॥ आदिपदग्राह्यमुपमितित्वंशाब्दत्वंचनिर्वक्ति यत्किंचिदिति शब्दभेदेनेति प्रत्यक्ष लक्षणे अनुमित्यसमवेनेति तदितरलक्षणेषु प्रत्यक्षासमवे
नेति शब्दविशेषेणेत्यर्थः प्रथमनोमूले अनुमिति लक्षणस्यैवजातिघटितस्योक्तत्वात्प्रत्यक्षादीनामित्युपेक्ष्य अनुमित्यादीनामित्युक्तं अनुभव
त्वजात्यंगीकारेणेति विशेषणज्ञानादिजन्यतावच्छेदककोटौस्मृत्यन्यत्वनिवेशगौरवापत्यात्जन्यतावच्छेदककोटिप्रवि ष्टतयैवानुभवत्व
जातिसिद्धेरितिभावः एवंचसर्वलक्षणेषुस्मृत्यसमवेनेत्युक्तौ अनुभवत्वमादायअनुमित्यादावतिव्याप्त्यापत्याएकत्रानुमित्यसमवेतत्वस्या

दि०॥ प्रत्यक्षत्वादिकमिति यत्किञ्चिदुपमितिव्यक्तिमादायतद्व्यक्तिवृत्तिप्रत्यक्षासमवेतजातिमत्वमुपमितित्वम् यत्किञ्चिच्छाब्दबो·
धव्यक्तिमादायतद्व्यक्तिवृत्तिप्रत्यक्षासमवेतजातिमत्वंशाब्दबोधत्वन्निर्वाच्यमित्यर्थः शब्दभेदेनानुमित्यादीनांलक्षणाकथनमनु
भवत्वजात्यङ्गीकारेणतदनङ्गीकारेतद्व्यक्तिसमवेतस्मरणासमवेतधर्मसमवायित्वरूपस्यलक्षणचतुष्टयस्यैकशब्देनवक्तुंश

मु०॥ जन्यप्रत्यक्षंविभजते घ्राणजादिप्रभेदेनप्रत्यक्षंषड्विधम्मतम्।५२। घ्राणजंरासनञ्चाक्षुषंस्पार्शनंश्रौत्रम्मानस
मितिषड्विधम्प्रत्यक्षम् नचेश्वरप्रत्यक्षस्याविभजनान्न्यूनत्वंजन्यप्रत्यक्षत्वस्यैवनिरूपणीयत्वात् उक्तसूत्रानुसारात्।५१।
।५२। घ्राणस्यगोचरोगन्धोगन्धत्वादिरपिस्मृतः गोचरइति ग्राह्यइत्यर्थः गन्धत्वादिरित्यादिपदात्सुरभित्वादिपरिग्रहःगन्ध
कत्वादिनिध्येयम् उक्तसूत्रेति इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्याद्युपदर्शितसूत्रानुसारादित्यर्थः।५१। ((सप्रत्यक्षत्वात्॥ः
॥५२॥ घ्राणस्यनिर्विषयकत्वादाह ग्राह्यइति सुरभित्वादीत्यादिनाऽसुरभित्वपरिग्रहः॥ ॥

न्यत्रप्रत्यक्षासमवेतत्वस्यैवनिवेशनीयतयाशब्दभेदेनलक्षणाभिधानमावश्यकमेवेतिबोध्यं तद्व्यक्तिसमवेतेति एकशेषेणप्रत्यक्षादिव्यक्तिसमवेते
त्यर्थः ज्ञानत्वादिकमादायअन्यत्रातिव्याप्तिवारणायात्रस्मरणसमवेतेत्युक्तंसूत्रानुसारादिति सूत्राननुसारेणप्रत्यक्षसामान्यस्यलक्षणप्रदर्शनपक्षेतु।
नित्यप्रत्यक्षस्यैकत्वेनतद्विभागासंभवाज्जन्यप्रत्यक्षस्यैवविभागइतिभावः।५१।५२। ननुगोचरपदस्यविषयार्थकतयाघ्राणस्यगोचरोगंधइत्यसंगतमित्या

संगतिरिति घ्राणजसेति ग्राह्यइति तथानो ॥

रा॰॥ चरपस्य जन्यज्ञानविषयार्थकतया नासंगतिरिति भावः॥ ६॥ ५३॥ ततत्प्रत्यक्षमित्यस्य नोष्मादिप्रत्यक्षमिति नार्थः रूपे उद्भूतत्वप्रवेशेन
दिः॥ तद्वृत्तीति गन्धवृत्तीत्यर्थः॥५३॥ उद्भूतेति उद्भूतपदस्य कृत्यमाह ग्रीष्मेति ऊष्मादावित्यादिना चूर्णप्रविष्टतेजः परिग्रहः ततत्प्रत्य
क्षम् नोष्मादिगतरूपप्रत्यक्षं ॥५४॥ न्यूनतां परिहर्तुमाह पृथक्त्वादिकमपीति आलोकसंयोग इति तस्य कारणत्वमन्यका

पु॥ तद्वृत्तिजातिरपि प्रत्यक्षा गन्धाश्रयग्रहणे तु घ्राणस्यासामर्थ्यमिति बोध्यम् तयो रसो रसज्ञायास्तथा शब्दो
पि च श्रुतेः॥५३॥ रसत्वादिसहित इत्यर्थः तथा शब्दोपि शब्दत्वादिसहितः गन्धो रसश्चोद्भूतो बोध्यः॥५३॥ उद्भूतरूपञ्च
नयनस्य गोचरो द्रव्याणि तद्वन्ति पृथक्त्वसंख्ये विभागसंयोगपरापरत्वस्नेहो द्रवत्वम्परिमाणयुक्तम्॥५४॥ क्रिया
जातियोग्यवृत्तिः समवायश्च तादृशः ग्रीष्मोष्मादावनुद्भूतरूपमिति न तत्प्रत्यक्षम् तद्वन्ति उद्भूतरूपवन्ति॥५४॥
योग्येति पृथक्त्वादिकमपि योग्यव्यक्तिवृत्ति बोध्यम् तादृशः योग्यव्यक्तिवृत्तिः चक्षुर्योग्यत्वमेव कथं तदाह
गृह्णाति चक्षुः सम्बन्धादालोकोद्भूतरूपयोः॥ ५५॥ आलोकसंयोग उद्भूतरूपञ्च चाक्षुषप्रत्यक्षे कारणम् त
द्द्रव्यचाक्षुषं प्रति तयोः समवायसम्बंधेन कारणत्वं द्रव्यसमवेतरूपादिप्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवायसम्बन्धेन द्र
व्यसमवेतसमवेतस्य रूपत्वादेः प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवेतसमवायसम्बन्धेनेति॥५५॥ उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं गोचरः
सोपि च त्वचः उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं त्वचो गोचरः सोपि उद्भूतस्पर्शोपि स्पर्शत्वादिसहितः॥

रे चाक्षुषापत्तिवारणायोद्भूतरूपं तु पिशाचादीनामप्रत्यक्षवारणायेत्यवधेयम् तयोः उद्भूतरूपालोकसंयोगयोः ॥ ५५ ॥९

तत्प्रत्यक्षवारणासंभवात् द्रव्याणि तद्वन्तीत्यनेनैव तत्प्रत्यक्षस्य वारणीयत्वादतो व्याचष्टे नोष्मादिगतेति॥ ५४॥ ५५॥ ९ ६ ९॥

विशिष्टेति इंद्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नंज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि
ण॥ अनुव्यवसायभिन्नज्ञानमात्रस्यैवव्यवसायत्वेननिर्विकल्पकसाधनव्यवसायत्वमनअाह विशिष्टेति इंद्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नंज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि
व्यवसायात्मकमितिसूत्रयोजनमाह एवंचेति नन्वीश्वरप्रत्यक्षंतुलक्ष्यमित्युक्तासूत्रेणतथैवोक्तत्वादिति मूलकारोक्तिरसंगता उक्तसूत्रेईश्वरप्रत्यक्षलक्ष्यतायाः
अनभिधानात्तदर्थमाह ईश्वरेति ननुजन्यप्रत्यक्षप्रमालक्षणेसूत्रकारोक्तावपिप्रत्यक्षप्रमासामान्यलक्षणंकिमितिशिष्यजिज्ञासयाप्रत्यक्षप्रमासामा
न्यलक्षणंवक्तव्यमेवेत्यस्वरसाल्लक्षणांतरमवतारयति ईश्वरेति अव्याप्तिरिति निर्विकल्पकस्यज्ञानाजन्यतयालक्षणस्यतत्रसत्वेनविशिष्टज्ञानलक्ष
णसमन्वयस्यावश्यकत्वात् अव्याप्तौहेतुमाह विशिष्टेति जन्येत्यादिलेनेश्वरविशिष्टज्ञानस्यविशेषणज्ञानाजन्यत्वेपिनक्षतित्यर्थकमात्रपदासंगतिः
दि॥ विशिष्टज्ञानात्मकमितियावत् एवंचसूत्रेइन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमव्यभिचारिअव्यपदेश्यंव्यवसायात्मकमितियोजनाबोध्या
अन्यथालक्षणवाक्येविभागबोधकपदेनव्यवधानादसङ्गतेरिति तथैवोक्तत्वादिति ईश्वरप्रत्यक्षालक्ष्यत्वस्यैवाभिप्रेतत्वादित्यर्थः ई।

मु॥ तथैवोक्तत्वात् अथवाज्ञानाकरणकंज्ञानमप्रत्यक्षम्॥ ॥

श्वरप्रत्यक्षस्यापिलक्ष्यत्वमभिप्रेत्याह अथवेति ज्ञानाकरणकमिति ज्ञानाजन्यमित्युक्तौचाव्याप्तिःविशिष्टज्ञानमात्रस्यविशे
षणाज्ञानजन्यत्वादतोज्ञानाकरणकमिति अनुमित्यादौव्याप्त्यादिज्ञानस्यकरणत्वमस्त्येवेतिनानुमित्यादावतिव्याप्तिः॥ ६॥

यत्वीश्वरज्ञानंनिर्विकल्पकमेवेतितदसत्कार्यमात्रंप्रत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यांलोकेविशिष्टज्ञानस्यैवकारणत्वावधारणाद्विशिष्टज्ञानस्यैवेश्वरेसकर्तृ
कत्वानुमित्यासिद्धेः यदिचकार्यसामान्येकृतेरेवकारणत्वंनज्ञानेच्छयोः तयातयोरन्यथासिद्धत्वात्तयाचसकर्तृकत्वानुमानेनेश्वरेकृतेरेवसिद्धिर्नज्ञाने।
च्छयोः तच्चेवमीश्वरेज्ञानेच्छयोः कथंसिद्धिरितिवाच्यं यस्सर्वज्ञ इत्यादिश्रुत्याज्ञानस्यसऐक्षतवहुस्यामितिश्रुत्याइच्छायास्तत्रसिद्धेरीक्षणस्येच्छारू
पत्वादितिविभाव्यतेतदायथाश्रुतमेवसाधुनचैवमपिजन्यनिर्विकल्पकस्यापीश्वरज्ञानजन्यतयातत्राव्याप्तेरनुपपादनाद्ग्रंथकारस्यन्यूनतादुर्वारे
वेतिवाच्यं ज्ञानजन्येत्यस्यसमवायसंबंधावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताशून्यार्थकत्वेनिर्विकल्पकेव्याप्त्यसंभवेनतदुपेक्षणसंभवादितिध्येयं॥ ६

इदं लक्षणमीश्वरप्रत्यक्षसाधारणमित्याह अकारणकेत्यादि करणसामान्यशून्यत्वा

का॰मु॰ त्॥ अनुमित्यादौ लक्षणासत्त्वमुपपादयति अनुमित्यादाविति ॥ अनुमित्यादिज्ञानस्य कारणत्वादित्याशंकते अथेति ज्ञानत्वगर्भेति ज्ञानत्व

दि॰रा॰ देवेत्यर्थः न तु तत्त्वज्ञानात्मकप्रत्यक्षे अव्याप्तिस्तत्र निदिध्यासनव्यापारकस्य अनुमित्यादिज्ञानस्य कारणत्वादित्याशंकते अथेति ज्ञानत्वगर्भेति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षे विशेषण

१०९ घटितेत्यर्थः कारणत्वाभावस्येत्यस्य निरूपकता संबंधेनेत्यादिः योगिप्रत्यक्षं तत्त्वज्ञानरूपं बोध्यं नन्वेवमपि विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षे विशेषण घटादिज्ञाना

तावच्छेदकप्रकारकज्ञानव्यापारकनिर्विकल्पककरणके अव्याप्तिर्दुर्वारैवेत्यस्वरसादाह अथवेति करणतानयइति परामर्शाभावादेव घटादिज्ञाना

दि॥ अकरणकत्वादेवचेश्वरज्ञानसङ्ग्रहः अथ निदिध्यासनद्वारा मननादिज्ञानकरणके योगिप्रत्यक्षे लक्षणमिदमव्यापकमि

तिचेन्न ज्ञानाकरणकपदेन ज्ञानत्वगर्भधर्मावच्छिन्नकरणकत्वाभावस्य विवक्षितत्वात् नचेदं योगिप्रत्यक्षाव्यापकम् श्रवणा

दिप्रतिपत्तीनां शाब्दत्वादिनैव जनकत्वेन विशिष्टाभावसत्त्वादिति अथवा ज्ञानकरणत्वाव्यभिचारिजातिशून्यज्ञानत्वमिह

मु॰॥ अनुमितौ व्याप्तिज्ञानस्य॰॥ ६ ॥

विवक्षितं तादृशी च जातिरनुमितित्वादिरेव एतेनानुमित्यादौ व्याप्तिज्ञानादेर्ज्ञानत्वेन करणतानयेज्ञानत्वघटितकर

णतावच्छेदकधर्माप्रसिद्ध्या सम्भवोपि प्रत्युक्त इति व्याप्तिज्ञानस्येति षष्ठ्यन्तं च तृतीयस्य करणत्वादित्यनेनान्वयः नच स्मर

णात्मकपरामर्शस्थले व्याप्तिज्ञानस्य करणत्वासम्भव इति वाच्यम् तत्र व्याप्तिज्ञानस्य संस्कारद्वारा हेतुत्वात्॥ ॥

दनुमिति वारणसंभवादिति भावः एतच्च यथाश्रुताभिप्रायेणोक्तं पर्याप्तिनिवेशसूचनायैव घटितेत्युपादानादेव ज्ञानत्वघटितत्वं ज्ञानत्वविषय रा॰म॰

कप्रतीत्यविषयत्वमात्रं न तु ज्ञानत्वभिन्नत्वमपि तत्र घटकं प्रयोजनाभावादसंभवापत्तेश्चेति विभावनीयं करणत्वासंभव इति व्याप्तिज्ञानासत्त्वेपि विशि १०९

ष्टविषयकसंस्काराद्विशिष्टविषयकस्मरणात्मकपरामर्शोत्पत्तेरिति भावः संस्कारद्वारेति तथा च व्याप्तिज्ञानस्य स्वजन्यपरामर्शसंबंधेन अनुमितौ कारण

तापरामर्शे स्वजन्यत्वं च स्वनिष्ठसमवायस्वजन्यसंस्कारान्यतरसंबंधावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतारूपं नातः प्रात्यक्षिकपरामर्शजन्यानुमितेर्व्याप्ति

रा॰ ज्ञानपदमिति अनुमितौ व्याप्तिज्ञानं कारणमित्यत्र ज्ञानपदमित्यर्थः तथाच स्मरणात्मकपरामर्शस्थापि व्याप्तिविषयकसंस्कारजन्यतया कारणत्वमक्षतमिति भावः एवंच कारणं व्याप्तिधीरिति कारिकायामपि धीपदं सविषयकपरमेवेति भावः तत्रेति स्मरणात्मकपरामर्श इत्यर्थः यद्यपि समानविषयकनिश्चयस्य संस्कारद्वारा कैश्चिदनुभवत्वेन कैश्चिज्ज्ञानत्वेन स्मरणजनकत्वं क्लृप्तमेवेति नैतदनुरोधेन तत्कल्पनीयमित्यसंगतमेवैतत् तथापि हेतुत्वकल्पनेनेत्यस्य तादृशहेतुत्वघटितलक्षणकल्पनेनेत्यर्थकतया अन्यतरसंबंधेन व्याप्तिज्ञानजन्यत्वस्य लक्षणघटकत्वमपेक्ष्य समवायेन व्याप्तिविषयकजन्यत्वस्य लक्षणघटकत्वे लाघवात्तासंगतिः अतिप्रसक्तत्वादिति अथ व्याप्तिविषयकत्वेन कारणतापक्षे व्याप्तिविषयकेच्छादावपि कारणत्वमस्त्येवेति कथमतिप्रसक्त

दि॰॥ नच ज्ञानपदस्य सविषयकपरत्वमेवास्तांम् किं व्याप्तिज्ञानस्य संस्कारद्वारा तत्र हेतुत्वकल्पनेनेति वाच्यम् इच्छादितः संस्कारा

मु॰॥ उपमितौ सादृश्यज्ञानस्य शाब्दबोधे पदज्ञानस्य स्मृतावनुभवस्य कारणत्वात्तत्र नातिव्याप्तिः ॥ ॥

द्वानुमितेरनुदयात्सविषयकत्वस्यातिप्रसक्तत्वात् सादृश्यज्ञानस्य सादृश्यप्रकारकज्ञानस्य तत्र अनुमितौ ॥ २ ६ २ ॥

ता अन्यथा अनुमित्यनुपधायकव्याप्तिज्ञानेपि व्याप्तिज्ञानत्वसत्वेन अतिप्रसक्ततया तदपि कारणतावच्छेदकं न स्यात् यदि च अनुमित्यनुपधायकेपि व्याप्तिज्ञाने स्वरूपयोग्यतारूपकारणत्वस्वीकारान्नातिप्रसक्तिरित्युच्यते तदा प्रकृतेपीदमेवोत्तरमिति मैवं कतिपयव्याप्तिज्ञानेषु कारणत्वकल्पनापेक्षया अनंतेच्छादिषु तत्कल्पनगौरवस्यैव तन्मते दूषणत्वेन प्रकृतग्रंथाभिप्रेतत्वात् तस्यैव तत्सूचनायैवेच्छांत इत्यपेक्ष्य इच्छादितः संस्कारेच्छेत्येतावत्पर्यंतमभिहितमित्यवधेयं उपमितौ सादृश्यज्ञानं करणमित्यत्र गवयादिविशेष्यकसादृश्यप्रकारकज्ञानस्य व्यापारतां भ्रमं निराकर्तुं व्याचष्टे सा

का॰मु॰ दि॰स॰ ११० स॰॥ नन्वेवं यथापारर्दौर्लभ्यं अतिदेशवाक्यार्थस्मृतेर्व्यापारत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् तथाचेति व्याप्तिविशिष्टं व्याप्तिप्रकारकं यत्पक्षविशेष्यकं पक्षधर्मताज्ञानं हेतुतावच्छे-
दकसंसर्गावगाहि ज्ञानमित्यर्थः परामर्शजन्यसंस्कारे अतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानपदोपादानं ननु व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानमिति चेत् तथा वह्निव्याप्यविशे-
ष्यकपर्वतादिवृत्तित्वप्रकारकज्ञानजन्यत्वं ततो लभ्यते तथाच वह्निव्याप्यधूमवानिति परामर्शजन्यानुमितावव्याप्तिरित्याशंकायामाह भवतिहीति॥
वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति ज्ञानं व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं भवतीत्यन्वयः उक्तरीत्या व्याप्तिप्रकारकपक्षविशेष्यकहेतुतावच्छेदकसंबंधावगाहिज्ञान
स्यैव तादृशज्ञानलभ्यत्वादिति भावः नचैवमपि वह्निव्याप्यो धूमः पर्वत इति ज्ञानजन्यानुमितावतिव्याप्तिर्धूमो वह्निव्याप्यो धूमवान्पर्वत इति परामर्शानात्म

दि॥ अनुमितिं लक्षयति परामर्शेति परामर्शत्वञ्च व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानत्वम् तथाच व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यं ज्ञा-
नमनुमितिरिति फलितम् भवति हि वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति ज्ञानम्व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानम् तज्जन्यञ्च पर्वतो वह्निमानिति ज्ञाने-
मिति तत्र लक्षणसमन्वयः यद्यपीत्यादि प्रत्यक्षादिकमित्यादिना विशेषणानवच्छेदकप्रकारकनिश्चयविधया परामर्शजन्यस्य विशिष्ट-

मु॰॥ इदं लक्षणमीश्वरप्रत्यक्षसाधारणम् परामर्शजन्यं ज्ञानमनुमितिः यद्यपि परामर्शप्रत्यक्षादिकम्परामर्शजन्यं तथा-
पि परामर्शजन्यं हेत्वविषयकं ज्ञानमनुमितिः नच कादाचित्कहेतुविषयकानुमितावव्याप्तिरिति वाच्यम्॥ ६॥

वैशिष्ट्यबोधस्य परिग्रहः परामर्शजन्यमिति विषयविधया तत्र परामर्शस्य हेतुत्वादिति भावः कादाचित्केति धूमवान्पर्वतो वह्निमानि-
त्यनुमितौ पक्षतावच्छेदकविधया धूमस्य भानादिति भावः॥ ९ कज्ञानजन्यप्रत्यक्षादावतिव्याप्तिर्वह्निव्याप्यधूमवानिति परामर्शस्यापि कालविधया
घटादिप्रत्यक्षहेतुतया तत्रातिव्याप्तिश्चेति वाच्यम् एतद्वारणाय च हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नव्याप्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षविशेष्यताशालिनिश्च- राम॰ ११०
यत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताया एव लक्षणे निवेशनीयत्वादिति भावः अनुमितिसमानविशेष्यकतया पक्षविशेष्यकपरामर्शस्यैवानुमितिहेतुत्वा-
दिति भावः यद्यपीत्यादीति ननु प्रत्यक्षे विषयस्य सामान्यतो विषयत्वेन विशेषतश्च तत्तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुतया लक्षणे चोक्तनिश्चयत्वावच्छिन्नजनक-
तानिरूपितजन्यताया एव विवक्षणीयतया नोक्तातिव्याप्तिरित्यत आह आदिनेत्यादि तथाचैतदक्षरसैनैव मूले आदिपदमुपात्तं॥ ९ ६ ९ ॥

रा॰॥ स्वतंत्रकर्तृत्वं कारणांतरनिरपेक्षनिष्ठकर्तृत्वं अधिष्ठानमाधारः दैवमदृष्टं कर्तृत्वं प्रतिपाद्य कारणत्वं प्रतिपाद्येत्यर्थः क्रियानुकूलकृतिमत्वरूपस्य। तस्याधिष्ठानादौ बाधात् एवं चाहमेव कर्ता इत्यत्रापि अहमेव कारणमित्येवार्थः तथा सत्येव मूढतोपपत्तिरन्यथा कारणानां बहुत्वेपि स्वस्यैव कर्तृतया अहमेव

दि॰॥ अहमेवेति तथा च तेन स्वतन्त्रकर्तृत्वाभाव एवात्मनि प्रतिपाद्यते न तु कर्तृत्वसामान्याभावः प्रकटीकृतोयमिति अधिष्ठानं तथा कर्ता करणञ्च पृथक् विधम् विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवञ्चैवात्र पञ्चममित्यनेन पञ्चानामपि कर्तृत्वम्प्रतिपाद्यते तत्रैवं सतीत्यादिनापि स्वतन्त्रकर्तृत्वस्यैवात्मनो निषिद्धत्वादिति भावः एवमस्तु रूपस्यैव कर्तृत्वमस्तु न च कारणत्वाभावेन कर्तृत्वाभाव एव तत्र साधनीय इति वाच्यम् स्वरूपासिद्धेः कार्यकारणयोरभेदात्कार्यनाशे कार्यरूपतया नाशे न स्यादित्यकारणत्वम्पुरुषस्येत्यपि न सत्कार्यकारणयोरभेदस्यैवा।

मु॰॥ तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलन्तु य इत्यादि वदता भगवता प्रकटीकृतोयमुपरिष्टात् आशय इति संक्षेपः धर्माधर्माश्रय आत्मेत्यनुषज्यते शरीरस्य तदाश्रयत्वे देहान्तरकृतकर्मणां देहान्तरे भोगानुपपत्तेः अध्यक्षो विशेषगुणयोगतः॥४९॥ योग्यविशेषगुणस्य ज्ञानसुखादेः सम्बन्धेनात्मनः प्रत्यक्षं सम्भवति न त्वन्यथा अहं जाने अहं करोमी। त्यादिप्रतीतेः॥४९॥ प्रवृत्त्याद्यनुमेयोयम् आत्मा परदेहादौ प्रवृत्त्यादिनानुमीयते प्रवृत्तिरत्र चेष्टा ज्ञानेच्छा प्रयत्नादीनां देहे

सिद्धत्वादित्यादि विस्तरभिया नोक्तमित्यभिप्रायवानाह संक्षेप इति इति सांख्यमतखंडनम् तदाश्रयत्वे धर्माधर्माश्रयत्वे अन्यथा। विशेषगुणासम्बंधादृते इत्यादिप्रतीतेरिति इत्यादौ ज्ञानादिसम्बन्धप्रकारेणैवात्मनः प्रत्यक्षस्यानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः॥४९॥ परकीय। प्रवृत्त्यादेरतीन्द्रियत्वेन हेतुज्ञानासम्भवात् स्वरूपासिद्धेश्चाह प्रवृत्तिरत्रेति उक्तप्रायत्वादिति शरीरस्य न चैतन्यमित्यनेनोक्तत्वा॥ ६॥

कर्तृत्वस्य प्रमाणानापत्तिरिति ध्येयं स्वरूपासिद्धेरिति परकीयशरीरस्यैव पक्षतया तत्र प्रवृत्तिरूपहेतोरभावादिति भावः॥४९॥ दृष्टान्तासिद्धिमिति शरीरमिदं चेतनाधिष्ठितं चेष्टावत्वाद्रथवदित्यनुमाने चेतनाधिष्ठितत्वं चेतनप्रयुक्तक्रियावत्वमेव तस्य दृष्टान्तरथे सत्वेपि चेष्टारूपहेतोरभावात् शरीरक्रियायामे

का॰मु॰ रा॰॥ अर्थापत्तिरपीति पीनोदेवदत्तोदिवानभुंक्ते इतिज्ञानानंतरं पीनत्वान्यथानुपपत्त्यारात्रिभोजनंकल्पयति इयमर्थापत्तिरित्यर्थः अनुपलब्धिरितिअ
द्वि॰प॰ भावेन्द्रियसन्निकर्षाभावेनप्रत्यक्षासंभवात्तद्ग्राहार्थं प्रतियोग्युपलंभाभावस्यप्रमाणत्वंपरिकल्प्यतज्जन्यैवाभावप्रतीतिरितिभाट्टवेदांतिनश्चेत्यर्थः संभवै
१०७ दि॥ दित्यर्थः इच्छादीनामभावस्यकण्ठरवेणानुक्तेः प्रायः पदम् चेष्टायाः प्रवृत्तिज्ञापकत्वेनुकूलतर्कमाह चेष्टायाश्चेति चेष्टपेति॰
परशरीरेसमवायेनचेष्टानुमितस्यावच्छेदकतयाप्रयत्नस्यसमवायेनाश्रयश्चात्मैवेतिभावः दृष्टान्तासिद्धिमाशङ्क्यनिराकरोतियद्यपी
ति तथापीति तथाचोत्तरसंयोगप्राप्तियोग्यक्रियावत्त्वस्यैवहेतुत्वमितिभावः आत्मनोमनोमात्रजन्यज्ञानविषयत्वेहेतुमाह रूपा
द्यभावेनेति कालखात्मदिशांसर्वगतत्वम्परममहदित्यनेनात्मनिपरममहत्त्वस्योक्तेः पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह नचेति पूर्वम्मु॰।

मु॰॥ भावस्योक्तप्रायत्वात् चेष्टायाश्चप्रयत्नसाध्यत्वाच्चेष्टयाप्रयत्नवानात्मानुमीयतइतिभावः तत्र दृष्टान्तमाह रथगत्ये
वसारथिः यद्यपिरथकर्मचेष्टानभवति तथापितेनकर्मणासारथिर्यथानुमीयतेतथाचेष्टात्मकेनकर्मणापरात्मानुमीय
तइतिभावः अहङ्कारस्याश्रयोयम् अहङ्कारोऽहमितिप्रत्ययः तस्याश्रयोविषयआत्मा नशरीरादिरिति मनोमात्रस्यगो
चरः॥५०॥ मनोभिन्नेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाविषयः मानसप्रत्यक्षविषयश्चेत्यर्थः रूपाद्यभावेनेन्द्रियान्तरायोग्यत्वात् विभुर्बु
द्ध्यादिगुणवान् विभुरिति विभुत्वम्परमंमहत्परिमाणवत्त्वम् तच्चपूर्वमुक्तमपिस्पष्टार्थमुक्तम् बुद्ध्यादिगुणवानिति बुद्धि गुणाः॥
काइति बुद्ध्यादिषट्कं संख्यादिपञ्चकम्भावनातथाधर्माधर्मौगुणाएतेआत्मनि स्युश्चतुर्दश इत्यनेनस (सुखदुःखेच्छादयश्चतुर्द
धर्म्यप्रकरणेकथिता इत्यर्थः॥५०॥ इतिश्रीभारद्वाजकुलोद्भववालकृष्णभट्टतनूद्भवमहादेवभट्टकृतौमुक्तावलीप्रकाशेद्वितीयःपरिच्छे
दः॥ मूलेबुद्धिस्तुद्विविधामता अनुभूतिःस्मृतिश्चस्यादित्युक्तन्तत्रानुभूतिः प्रत्यक्षात्मिकैवेतिचार्वाकाः अनुमितिरपीतिकणादसुगतौ॥
त्रिद्व्यरूपेअपीति शतमस्तीतिज्ञानानंतरंशतंपंचाशद्धृदितिमितिज्ञानात्पंचाशदस्तीतिसंभवानुभवः इहवटेयक्षस्तिष्ठतीत्यज्ञानमूलवक्तृकवाक्या॥ ज्ञायमानोऽनुभवेद्विधे नावं समनुष्यकः॥ राम
१०७

रा०॥आप्तोक्तत्वेननिश्चितशब्दस्यैवतत्करणत्वेनतदभावादितिभावः॥ नन्वनुभूतिश्चतुर्विधेतिवाङ्मात्रेणकथंन्यूनाधिकसंख्यानिरासइत्याशंक्यस्वयंयुक्ति
माह अनुमिनोमीत्यादि अभावस्यांतर्भावइति उपलब्ध्यभावस्यानुपलब्धिर्नतुप्रथमतःविशेषणतासंनिकर्षेणाभावज्ञानंप्रत्यक्षात्मकमेवेतिभावः।यथा।
दि०॥उपमितिरपीतिकेचिन्नैयायिकैकदेशिनः अर्थापत्तिरपीतिप्राभाकराः अनुपलब्धिरपीति भाट्टावेदान्तिनश्च सम्भवैतिह्यरूपेपीतिपौरा
णिकाः तत्सर्वमयुक्तमिति सूचयितुमनुभूतेश्चातुर्विध्यमाह अनुभूतिश्चतुर्विधेति अनुमिनोमिउपमिनोमिशाब्दयामीतिप्रतीतिसि
द्धानामनुमित्यादीनान्दुर्वारतयाचार्वाकाद्युदितमयुक्तम् अर्थापत्तेश्चानुमितावेवान्तर्भावोव्यतिरेकिग्रंथेव्यक्तीभविष्यति अनुपलब्धे
स्वभावस्यान्तर्भावः अन्यासाञ्च यथायथमनुमित्यादावन्तर्भावः उद्दिष्टासुप्रमासुप्रथमोपस्थितत्वात्प्रत्यक्षंलक्षयतिमुक्तावल्यामिन्द्रियजं।

मु०॥पूर्वमुक्ताःवेदितव्याः अत्रैवप्रसङ्गात्कतिपयमुद्देः प्रपञ्चन्दर्शयतिबुद्धिस्तुद्विविधामता द्वैविध्यम्प्रत्पादयति अनुभूतिःस्मृ
तिश्चस्यादनुभूतिश्चतुर्विधा।५२।प्रत्यक्षमप्यनुमितिस्तथोपमितिशब्दजे एतासाञ्चतसृणाङ्करणानिचत्वारिप्रत्यक्षानुमानोप
मानशब्दाःप्रमाणानीतिसूत्रोक्तानिवेदितव्यानि इन्द्रियजन्यञ्ज्ञानम्प्रत्यक्षम् यद्यपिमनोरूपेन्द्रियजन्यंसर्वमेवज्ञानन्तथापी
न्द्रियत्वेनरूपेणेन्द्रियाणांयत्रज्ञानेकरणत्वन्तत्प्रत्यक्षमितिविवक्षितम् ईश्वरप्रत्यक्षन्तुनलक्ष्यम्॥ न्यमिति इन्द्रियजन्यत्व।
मिन्द्रियरूपादावप्यस्त्यतोज्ञानमिति अनुमित्यादावतिव्याप्तिवारणायेन्द्रियजन्यमिति इन्द्रियजन्यत्वविशेषणोदत्तेप्यनु
मित्यादावतिव्याप्तिस्तदवस्थेत्याशङ्कते यद्यपीति नन्विन्द्रियजन्यत्वाभावादीश्वरप्रत्यक्षेऽव्याप्तिरतआह ईश्वरप्रत्यक्षन्त्वि
ति तथाचजन्यप्रत्यक्षमेवलक्ष्यमितिभावः॥ ॥ यद्यमिति संभवस्यानुमितावैतिह्यस्यशब्देअंतर्भावआप्तोक्तत्वसंदेहाद।
प्रामाण्यज्ञानास्कंदितःसइतिभावः इंद्रियरूपादावपीति इदंचयथाश्रुताभिप्रायेणवस्तुतोमनोरूपेंद्रियजन्यानुमित्यादावतिव्याप्तिवारणाय
इंद्रियत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताविवक्षणस्यावश्यकतयाज्ञानपदंस्वरूपकीर्तनमेवेतिबोध्यं अनुमित्यादावित्यादिनोपमित्यादिपरि

का॰मु॰ रा॰॥ ननु सूत्रेऽव्यभिचारिपदवैयर्थ्यमित्याशंक्याह भ्रमेति ननूक्तलक्षणस्य प्रत्यक्षभ्रमेऽव्याप्तिरित्यत आह एतावतेति तथाच प्रत्यक्षप्रमायाल
दि॰रा॰ क्ष्यतया भ्रमस्यालक्ष्यत्वान्न तत्राव्याप्तिरिति भावः नचैवं मूलोक्तलक्षणस्य भ्रमेऽति व्याप्तिस्तस्यापि लक्ष्यत्वाभ्युपगमे च सूत्रानुसारितानस्यादि
१०८ तिवाच्यं ज्ञानपदस्य मूलस्थलक्षणे प्रमापरत्वादत एव न तद्वैयर्थ्यमिति भावः तदविषयकमितीति पदवाच्यत्वाविषयकमित्यर्थः ननु यं घ॰

दि॰॥ ननु तस्यैव लक्षणत्वे किम्मानमतआह इन्द्रियार्थेति इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्यनेनेश्वरप्रत्यक्षमनुमित्यादिञ्च व्यावर्त्यते
भ्रमवारणायाह अव्यभिचारीति भ्रमभिन्नमित्यर्थः एतावता प्रत्यक्षप्रमाया लक्षणमुक्तम् तद्विभागमाह अव्यपदेश्यमिति
निर्विकल्पकमित्यर्थः नचाव्यपदेश्यपदेन कथन्निर्विकल्पकलाभ इति वाच्यम् व्यपदेश्यम्पदवाच्यत्वन्तदविषयकमित्या॰

मु॰॥ इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नम्प्रत्यक्षञ्ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारिव्यवसायात्मकमिति सूत्रे॥ ९ ॥

र्थाद्विशिष्टज्ञाने तत्तत्पदवाच्यत्वमुपनीतम्भासत इति प्राचीनमतानुसारित्वात् अत एव कणादङ्कणादनामानं मुनिमित्या
दितत्र तत्रोक्तं सङ्गच्छते यद्वा व्यपदेशः शब्दप्रयोगः सच विशिष्टज्ञानादेवेत्यव्यपदेश्यत्वेनव्यपदेश्यानर्हत्वेन निर्विकं॰
ल्पकलाभः व्यवसायात्मकमिति विशिष्टव्यवसायात्मकमित्यर्थः ॥ ९ ॥

टइत्यादिविशिष्टज्ञानस्यापि पदवाच्यत्वाविषयकत्वान्निर्विकल्पकविभाजकधर्मस्य विशिष्टज्ञानसाधारण्यादसंगतिरित्यत आह विशि रा॰म॰
ष्टज्ञानइति तथाचायं घटपदवाच्य इत्यादिरेव विशिष्टज्ञानाकार इति भावः एतत्कल्पे व्यपदेश्यपदविषयकप्रत्ययार्थः नवीनमतमनु १०८
सृत्याह यद्वेति एतत्कल्पे तु अर्ह एव प्रत्ययार्थ इति भावः ॥ ॥

विजातीयकर्मत्वेनविजातीयसंयोगत्वेनसमवायेनहेतुहेतुमद्भावात् उभयकर्मजसंयोगादौ च तादृशवैजात्याभावेनव्यभिचाराभावात् एवमु
भयकर्मणः संयोगस्यापि च संयोगम्प्रति हेतुत्वम्बोध्यम् मूले भवेत्संयोगजोपरइति ननु संयोगजसंयोगेमानाभावः यत्रकपालक्रियया
कपालतरुसंयोगः ततः कुम्भतरुसंयोगस्तत्रकपालक्रियायाएवकुम्भतरुसंयोगम्प्रतिकारणत्वन्नतु कपालतरुसंयोगस्येति चेन्न स
मवायेनसंयोगम्प्रतिसमवायेनक्रियायाः कारणत्वात्कुम्भेसमवायेनक्रियायाअभावेनकुम्भतरुसंयोगानुपपत्तेः क्रियायाः सामानाधिकर
ण्यसम्बन्धेनहेतुत्वान्तरकल्पनापेक्षयासमवायेनसंयोगस्यैवहेतुत्वकल्पनौचित्यात् वस्तुतोयत्रकपालक्रिययाकपालान्तरेणतरुणाचैक।

एषसंयोगः ११६ सन्निपातः संयोगः द्वितीयः उभयकर्मजः तृतीयः स्यादिति पूर्वेणान्वितम् तृतीयइति संयोगजसंयो

कपालतरुसंयोगात्संयोगस्तरुकुम्भयोः ११७ तृतीयः स्यात्कर्मजोपिद्विधैवपरिकीर्तितः अभिघातोनोद
नश्चशब्दहेतुरिहादिमः ११८ शब्दाहेतुर्द्वितीयः स्याद्विभागोपित्रिधाभवेत् एककर्मोद्भवस्त्वाद्योद्वयक
र्मोद्भवोऽपरः ११९ विभागजस्तृतीयः स्यात्तृतीयोपिद्विधाभवेत् ॥ [illegible] ॥ गइत्यर्थः आदिमः अभिघातः द्विती
योनोदनाख्यः संयोगइति विभक्तप्रत्ययासाधारणकारणंविभागन्निरूपयतिविभागइति एककर्मेति॥ ६ ॥

स्मिन्क्षणेसंयोगस्तदुत्तरक्षणेघटोत्पत्तिः कपालक्रियानाशश्चनाशकस्योत्तरसंयोगस्यपूर्वंसत्त्वात् तदुत्तरक्षणेकुंभतरुसंयोगानुप
पत्तेः पूर्वक्षणेकपालक्रियायानाशात्तस्मात्कपालसंयोगएवतत्रकारणमितिसंयोगजसंयोगसिद्धिर्निराबाधैवेति अत्रकेचित्कथंसंयोग
स्यत्रैविध्यमन्यतरकर्मजन्यसंयोगस्याप्रसिद्धेः यत्रेषुक्रिययेषुवृक्षयोः संयोगस्तत्रसंयोगाधिकरणेवृक्षेक्रियाविरहेणव्यभिचारादन्य।
तरकर्मणः संयोगम्प्रतिकारणत्वस्यवक्तुमशक्यत्वादित्याहुः तन्नकार्याव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेनकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चिद्व्यक्त्य
धिकरणीभूतयावद्व्यक्तिवृत्तिकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वमेवकारणं॥

त्वंशरीरक्रियाजन्य॥४॥

का॰मु॰ तावदकमेवत्त्वकार्यान्वयदिति पूर्वक्षणावच्छेदेनकार्येणानवच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चिद्यन्नाधिकरणयावद्व्यक्तिषुकारणाभाववत्त्वमेवव्यभि

टि॰ भिचारः नचैवमपिवायोर्व्यभिचारः प्रकृतेद्वयोरपितादृशयावदन्तर्गततत्तयातत्रक्रियाभावासत्त्वादितिदिक् नन्वेवंयत्र हस्तक्रियातत्तो द्वितीयक्ष

२०७ णेशरीरक्रियातत्र चतुर्थक्षणेहस्ततरुसंयोगस्तस्मिन्नेवक्षणेशरीरक्रियाजन्यशरीरपूर्वदेशसंयोगनाशस्तदुत्तरक्षणेशरीरतरुसंयोगो

जायतेतस्यचहस्ततरुसंयोगजन्यत्वंवेत्यत्र विनिगमनाविरहः नचोभयमेवतत्रहेतुः जातिसङ्करप्रसङ्गादितिचेन्न तत्रसंयोगद्वयस्यैवो

पगमात् द्वित्वाग्रहस्तुसादृश्यदोषादित्येके तत्रचित्रसंयोगस्यैवोत्पद्यते कारणत्वन्तुतत्रसंयोगकर्मोभयत्वेनेतिचित्रसंयोगोविजातीयएव

तदुदाहरणान्तुश्येनशैलविभागादिकम्पूर्ववद्बोध्यम् तृतीयोपिविभागजः विभागः कारणमात्रविभागजन्यः कारणाका

रणविभागजन्यश्चेति द्विविधः आद्यस्तावत् यत्रैककपालेकर्मततः कपालद्वयविभागः ततोघटारम्भकसंयोगनाश

स्ततोघटनाशः ततस्तेनैवकपालविभागेनसकर्मणः कपालस्याकाशविभागोजन्यते ततआकाशसंयोगनाशः ततउ

॥ हेतुमात्रविभागोत्थोहेत्वहेतुविभागजः॥१२०॥

त्तरदेशसंयोगः ततःकर्मनाशइति नचतेनकर्मणैवकथन्देशान्तरविभागोनजन्यतइतिवाच्यम् एकस्यकर्मण

आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वस्यानारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वस्यचविरोधात्॥ ६ ॥

वेतिनसाङ्कर्यमित्यपरइत्यन्यत्रविस्तरः पूर्ववदितिसंयोगवदित्यर्थः तेनैवकपालविभागेनेति तेनकपालविभागेनैवेत्यर्थः एवकारेणकर्म

णोव्युदासः कपालस्याकाशविभागोजन्यतइति अन्यथाकपालाकाशसंयोगस्यनाशकाभावेननित्यत्वापत्तिरेवकपालाकाशसंयोगस्यप्रति राम

बन्धकस्यसत्वेनोत्तरसंयोगानुत्पत्त्याकर्मणोपिनित्यत्वापत्तिः। उत्तरसंयोगस्यैवस्वजनककर्मनिवर्तकत्वादितिभावः असुमर्थंहृदिनिधायो २०१

क्तम् ततउत्तरदेशसंयोगस्ततः कर्मनाशइति तेनकर्मणैवेति कपालद्वयविभागजनककर्मणैवेत्यर्थः देशान्तरविभागःकपालाकाशादिविभागः

आरम्भकसंयोगः कपालद्वयसंयोगादिस्तत्प्रतिद्वन्द्वितद्विरोधीतन्नाशक इतियावत् एवमग्रेपि अनारम्भकसंयोगः कपालाकाशसंयोगादिः॥६॥
अन्यथेति आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनककर्मणोऽनारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनककर्मणश्चैक्य इत्यर्थः विकसदिति तत्राग्रावच्छे
देनारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनककर्मणः सत्वात्तेन कर्मणा मूलावच्छिन्नारम्भकसंयोगविरोधिविभागोत्पत्तिस्तेनचारम्भकसंयोगनाशस्ते
न कमलनाशः स्यादितिभावः कारणविभागेनैवकारणमात्रविभागेनैव कपालद्वयविभागादिनेतियावत् पूर्वं घटाद्यात्मकद्रव्यनाशात्पूर्वं तथाच
पूर्वोक्तं ततोघटनाशस्ततःकपालस्याकाशविभागोजन्यतइत्यसङ्गतमितिभावः। सतिद्रव्येद्रव्यनाशंविनादेशान्तरविभागासम्भवादिति अन्यथा

अन्यथाविकसत्कमलकुड्मलभङ्गप्रसङ्गात् तस्माद्यदीदमनारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागञ्जनयेत् तदारम्भकसंयो
गप्रतिद्वन्द्विविभागन्नजनयेत् नचकारणविभागेनैवद्रव्यनाशात्पूर्वं कुतोदेशान्तरविभागोनजन्यतइतिवाच्यम् आ
रम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागवतोऽवयवस्यसतिद्रव्येदेशान्तरविभागासम्भवात् द्वितीयस्तावत् यत्रहस्तक्रिया
याहस्ततरुविभागस्ततःशरीरेपिविभक्तप्रत्ययोभवति तत्रशरीरतरुविभागेहस्तक्रियानकारणम्व्यधिकरणत्वा
त् शरीरेतुक्रियानास्त्येव अवयविकर्मणोयावदवयवकर्मनियतत्वात् अतस्तत्रकारणाकारणविभागेनका
र्यो कार्यविभागोजन्यतइति अतएवविभागोगुणान्तरम् अन्यथाशरीरेविभक्तप्रत्ययोनस्यात्॥ ९ कारणमात्रविभा
गेकर्मलक्षणस्यातिव्याप्त्यापत्तेरितिभावः वस्तुतःकर्मलक्षणस्यतत्रनातिव्याप्तिः तत्प्रकारस्तुपाकजप्रक्रियायांसप्रपञ्चम्प्रदर्शितोऽस्माभिः
द्वितीयइति कारणाकारणविभागजन्यइत्यर्थः यावदवयविकर्मनियतत्वादितिक्रियायाव्याप्यवृत्तित्वनियमादितिभावः अतएववक्ष्यमाणयुक्तेरेव
शरीरेविभक्तप्रत्ययोनस्यादिति यत्रहस्तक्रिययाहस्ततरुविभागस्तत्रशरीरेविभागप्रत्ययः सर्वानुभवसिद्धः सचविभागंविनानोपपद्यते न मु
चशरीरतरुसंयोगनाशएवतद्विषयइतिवाच्यम् विभागानङ्गीकारेशरीरतरुसंयोगनाशस्यैवासम्भवात् नहितत्रहस्तक्रियाशरीरतरुसं
योगनाशिकाव्यधिकरणत्वात् नस्तत्रहस्ततरुविभागेनशरीरतरुविभागोजन्यते तेनचशरीरतरुसंयोगनाशोजन्यतइत्युपेयतइतिविभाग

का॰ मु॰ टि॰ २०८

ननु हस्ततरुसंयोगनाश एव शरीरतरुसंयोगनाशकोस्तु तयोरुभयत्सामानाधिकरण्यसत्वात् मास्तु विभागजविभागो हस्ततरुविभागस्तु कर्मज न्य शरीरतरुसंयोगनाशकतयाभिध्यतीत्यप्यत एवापास्तम् हस्ततरुसंयोगनाशेनैव तदुपपत्तेः किञ्च हस्तक्रियैव स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धे न शरीरनिष्ठाशरीरतरुसंयोगनाशे हेतुरस्तु वैयधिकरण्याभावादिति चेन्न आश्रयनाशाजन्यगुणनाशस्य विरोधिगुणजन्यत्व नियमेन शरीर कर्मजन्यशरीरतरुसंयोगस्य निहस्ततरुसंयोगस्याकारणत्वेन च शरीरतरुसंयोगनाशे हस्ततरुसंयोगनाशस्याजनकत्वात् यच्चोक्तं हस्तक्रियैव स्वसम वायिसमवेतत्वसम्बंधेन तत्र कारणमिति तदपि न साक्षात्सम्बन्धेन जनकत्वनियमस्य मानिबाधकेन सङ्कोचकस्य चानुपपत्तेः वस्तुतस्तु संयोग

अतः संयोगनाशेन विभागो नान्यथा सिद्धो भवति ११६।११७।११८।११९।१२०॥ परापरव्यवहारनिमित्ते परत्वापरत्वे निरूप यति परत्वं चेति दैशिकमिति दैशिकपरत्वम् बहुतरमूर्तसंयोगान्तरितत्वज्ञानादुत्पद्यते एवं तदल्पीयस्त्वज्ञानादपरत्वमुत्प

परत्वं चापरत्वं च द्विविधं परिकीर्तितम् दैशिकं कालिकं चापि मूर्त एव तु दैशिकम्।१२१।परत्वं मूर्त संयोगभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् अपरत्वं तदल्पत्वबुद्धितः स्यादितीरितम् १२२ तयोरसमवायी तु दिक्संयोग स्तदाश्रये दिवाकरपरिस्पन्दभूयस्त्वज्ञानतो भवेत्१२३ द्यते अत्रावधित्वार्थं पञ्चम्यपेक्षा यथा पाटलिपुत्रात् काशीमपेक्ष्य प्रयागः परः पाटलिपुत्रात् कुरुक्षेत्रमपेक्ष्य प्रयागोऽपर इति १२१।१२२। तयोर्दैशिकपरत्वापरत्वयोरसमवा यी असमवायिकारणम् तदाश्रये दैशिकपरत्वापरत्वाश्रये। दिवाकरेति॥ ९ भावो विभागो विभागाभावो वा संयोग इत्यत्र विनि।

गमना विरहेणोभयोरव्यतिरिक्तत्वम् अत एव घटात्पटो विभक्त इति प्रत्ययमुपपद्यते संयोगस्य नाशात्मकत्वेनाशस्य सावधिकत्वाभावेन तथाप्रत्ययानुप पत्तेरिति तदिदमभिप्रेत्योक्तमतः संयोगेत्यादि मूले मूर्त एव तु दैशिकमिति विभुद्रव्ये विप्रकृष्टदेशमात्रवृत्तित्वसन्निकृष्टदेशमात्रवृत्तित्वबुद्धेर्निमित्त कारणस्य दिक्संयोगस्यासमवायिकारणस्य चाभावादिति भावः दैशिकपरत्वस्य निमित्तकारणमाह बहुतरेति बहुतरसंयोगान्तरितत्वं तदेव विप्र कृष्टत्वं तद्विषयिण्यपेक्षाबुद्धिर्दैशिकपरत्वस्य निमित्तकारणमित्यर्थः तदल्पीयस्त्वेति अल्पसंयोगान्तरितत्वरूपसन्निकृष्टत्वविषयिण्यपेक्षाबुद्धिर्दै २०८

कार्यकारणमितिमितिकारणामिति भिष्कृः॥

कालिकपरत्वापरत्वे जन्येष्वेवेत्यत्र जन्यपदं सप्तम्यन्तं नित्ये तत्पूर्वोत्पन्नत्वरूपज्येष्ठत्वबुद्धेस्तदनन्तरोत्पन्नत्वरूपकनिष्ठत्वबुद्धेर्निमित्तकारण
स्य कालसंयोगरूपासमवायिकारणस्य चाभावादिति भावः मूलेऽपेक्षाबुद्धिनाशेनेति स्वनिमित्तकारणविप्रकृष्टत्वादिबुद्धीनान्नाशेनेत्यर्थः नव्याः
पुनर्बहुतरसंयोगान्तरितत्वरूपविप्रकृष्टत्वाल्पसंयोगान्तरितत्वरूपसन्निकृष्टत्वाभ्यां दैशिकपरत्वादिव्यवहारस्य बहुतरस्पन्दान्तरितजन्य।

अत्र परत्वापरत्वद्वं कालिकद्वं ग्राह्यम् यस्य सूर्यपरिस्पन्दापेक्षया यस्य सूर्यपरिस्पन्दोऽधिकः स ज्येष्ठः यस्य न्यूनः स कनिष्ठः
कालिकपरत्वापरत्वे जन्यद्रव्ये एव अत्र कालिकपरत्वापरत्वयोः १२३।१२४। तेषाम् कालिकदैशिकपरत्वापरत्वानाम् क्रम
प्राप्तामबुद्धिन्निरूपयति बुद्धेरिति तत्र अप्रमान्निरूपयति तच्छून्यइति तदभाववति तत्प्रकारकज्ञानमप्रमइत्यर्थः तत्प्रपञ्चः

परत्वमपरत्वन्तु तदीयाल्पत्वबुद्धितः अत्र त्वसमवायी स्यात्संयोगः कालपिण्डयोः १२४ अपेक्षाबुद्धिनाशेन
नाशस्तेषान्निरूपितः। बुद्धेः प्रपञ्चः प्रागेव प्रायशो विनिरूपितः १२५ अथावशिष्टोऽप्यपरः प्रकारः परिदर्श्यते
। अप्रमा च प्रमा चेति ज्ञानन्द्विविधमिष्यते १२६ तच्छून्ये तन्मतिर्या स्यादप्रमा सा निरूपिता। तत्प्रपञ्चो विप
र्यासः संशयोऽपि प्रकीर्तितः १२७ आद्यो देहेष्वात्मबुद्धिः शङ्खादौ पीततामतिः। भवेन्निश्चयरूपा या संश
योऽथ प्रदर्श्यते १२८ किं स्विन्नरो वा स्थाणुर्वेत्यादिबुद्धिस्तु संशयः। तदभावाप्रकाराधीस्तत्प्रकारा तु निश्चयः॥

अप्रमाप्रपञ्चः १२५।१२६।१२७ आद्यइति विपर्यासइत्यर्थः। शरीरादौ निश्चयरूपं यदात्मत्वप्रकारकज्ञानं गौरोऽहमित्याका
रकम् एवं शङ्खादौ पीतः शङ्खइत्याकारकं यज्ज्ञानन्निश्चयरूपन्तद्भ्रमइति किंस्विदिति वितर्के निश्चयलक्षणमाह तद

त्वरूपज्येष्ठत्वाल्पतरस्पन्दान्तरितजन्यत्वरूपकनिष्ठत्वाभ्याञ्च कालिकपरत्वादिव्यवहारस्योपपन्नेर्नेतयोर्गुणान्तरत्वम् अत्र च यत्काले ज्ये
ष्ठत्वबुद्धिरुत्पद्यते तत्कालमादाय स्पन्दनन्यूनाधिकतावसेया अतो न कनिष्ठेऽधिकजीविनि परत्वव्यवहारापत्तिरिति वदन्ति तदभाववतीति
॥ इदञ्च प्रमायामतिव्याप्तिवारणाय तदभाववद्विशेष्यकतदभावप्रकारकप्रमाया ॥

का॰ मु॰ मतिव्याप्तिवारणाय तत्प्रकारकमिति इच्छायामतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानमिति ॥ ६ ॥ तदभावाप्रकारकमिति संशयेऽतिव्याप्तिवारणाय अत्र च त
टि॰ द्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतदभावप्रकारताशून्यतद्विशेष्यकतावच्छिन्नतत्प्रकारकत्ववज्ज्ञानत्वं यत्र तत्र तन्निश्चयत्वमवसेयन्तु यथाश्रुतम् महान
२०९ सोयं वह्निमान्न वा पर्वतो वह्निमानित्यस्य पर्वते वह्निनिश्चयत्वानापत्तेः । ज्ञानपदञ्चेच्छायामतिव्याप्तिवारणाय एकधर्मिकेति ह्रदः पर्वतो वह्निन ।
दभाववन्तौ वेति ज्ञानेऽतिव्याप्तिवारणायैकधर्मिकेति एकधर्मितावच्छेदकविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छिन्नेत्यर्थः तेन पर्वतो वह्निमान् द्रव्यं वह्न्य
भाववदिति ज्ञानमुदासः वृक्षः संयोगवान्तदभाववांश्चेति समुच्चयवारणाय विरुद्धेति विरोधावगाहित्वन्तदर्थः । घटो द्रव्यम्पृथिवी चेति ज्ञानवारणाय ।
भावाभावेति इच्छामुदासार्थं विशेष्यभागः वस्तुतस्तु एकधर्मावच्छिन्नविशेष्यकत्वनिवेशो विभिन्नरूपेणैकधर्मितावच्छेदककज्ञानस्य ।

तदभावाप्रकारकन्तत्प्रकारकञ्ज्ञानन्निश्चयः १२८ । १२९ संशयं लक्ष[illegible]यति स संशय इति एकधर्मिकविरुद्धभावाभाव
प्रकारकञ्ज्ञानं संशय इत्यर्थः । साधारणेति उभयसाधारणो यो धर्मस्तज्ज्ञानं संशयकारणं यथा उच्चैस्तरत्वं स्थाणुपुरुषसा ।

स संशयो मतिर्या स्यादेकत्राभावभावयोः । साधारणादिधर्मस्य ज्ञानं संशयकारणम् । १३० ॥

धारणञ्ज्ञात्वा ऽयं स्थाणुर्न वा इति संदिग्धे एवमसाधारणधर्मज्ञानं संशयकारणम् यथा शब्दत्वन्नित्यानित्यव्यावृत्तं शब्दे
गृहीत्वा शब्दो नित्यो न वेति सन्दिग्धे ॥ ७ ॥ ९ संशयत्वापत्तिः एकधर्मावच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदकताकत्वनिवेशे च निरवच्छि
न्नविशेष्यतावच्छेदकतासंग्रहासंग्रहप्रसङ्गः विभिन्नरूपेण धर्मितावच्छेदकतावच्छेदकावगाहिज्ञानस्य संशयत्वप्रसंगश्चेति स्वीयैककोटि
प्रकारतावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपित प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूता ऽपरकोटिप्रकारताशालिज्ञानत्वं संशयत्वमिति ध्येयम् यत्तु संशय ।
त्वं जातिविशेष इति तन्न चाक्षुषत्वादिना सङ्करप्रसङ्गात् संदिग्ध इति किञ्चिदिदम् सन्देहवान् भवतीत्यर्थः एवमग्रेऽपि समानानेकधर्मोपप
त्तेर्विप्रतिपत्तेरित्यादिसूत्रे विप्रतिपत्तिवाक्यजन्यशाब्दसंशयस्योक्तत्वात् साधारणधर्मासाधारणधर्मज्ञानजन्यसंशयवद्विप्रतिपत्तिवाक्य
जन्यस्तृतीयोऽपि संशय इति मतन्निरासायाह ॥

विप्रतिपत्तिस्त्विति व्याप्तिज्ञानादीनामित्यादिनातिदेशवाक्यार्थज्ञानपरिग्रहः। ननु तर्हि सूत्रस्थपञ्चम्यनुपपत्तिरित्यत आह किन्त्विति तथा च सूत्रस्य पञ्चमी प्रयोजकतायामिति भावः। एवञ्ज्ञाने प्रामाण्यसंशयाद्विषयसंशय इत्यत्र प्रामाण्यपदमप्रामाण्यस्याप्युपलक्षकं तेन प्रामाण्यसंशयस्याप्रामाण्यस्य च विषयसन्देहे स्वातन्त्र्येण हेतुत्वमिति भावः। एवं व्याप्येति अथ व्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशयहेतुत्वे किम्मानं कोटिस्मरणादित एव तत्सम्भवात् क्वचित्तत्तदनुविधानस्य तु व्याप्यतदभावयोर्व्यापकतदभावसाहचर्यस्यगृहीतत्वेन तत्स्मरण एवोपक्षीणत्वात् तदग्रहे तु व्याप्यसंशयाद्व्यापकसंशयस्याप्यभावादिति चेदत्राहुः महानसे द्रुताग्नौ न जलह्रद इति स्मरताम्पर्वतादिकमपि पश्यतान्धूमादिसंशयाभावाभावाभ्यां द्रुताशनसंशयभावाभावदर्शनात्तस्यापि तद्धेतुत्वम् अत एवोत्कटकोटिकव्याप्यसंशयाद्व्यापकस्याप्युत्कटकोटिकः संशयः कारणोत्कर्षेणैव कार्योत्कर्षात् न चैतद्भगवत्सूत्रकृदनभिमतमिति वाच्यम् सूत्रस्य चकारस्याप्यनुक्तसमुच्चायकत्वात् तथाहि समानाने

विप्रतिपत्तिस्तु शब्दो नित्यो न वेत्यादिशब्दात्मिका न संशयकारणम् शब्दव्याप्तिज्ञानादीनान्निश्चयमात्रजनकत्वस्वाभाव्यात् किन्तु तत्र शब्देन कोटिद्वयज्ञानञ्जन्यते संशयस्तु मानस एवेति एवं ज्ञाने प्रामाण्यसंशयाद्विषयसंशय इति एवम्व्याप्यसंशयादपि व्यापकसंशय इत्यादिकम्बोध्यम्॥

११ कधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इति सूत्रन्तस्य चार्थमाहुर्भाष्यकृत्प्रमुखाः समानधर्मः कोटिद्वयसहचरितधर्मः अनेकस्मात्सपक्षविपक्षाद्व्यावृत्तो धर्मस्त्वनेकधर्मः तयोरुपपत्तिर्ज्ञानं तस्माद्विप्रतिपत्तिर्विरुद्धकोटिप्रतिपादकं वाक्यं तस्मादत्र पञ्चम्याः प्रयोजकत्वमर्थो न हेतुत्वं उपलब्धिः प्रामाण्यम् अनुपलब्धिः प्रामाण्यविरोधि भ्रमत्वं तयोरव्यवस्थातश्च संशयः एवञ्च प्रामाण्यसंशयजन्यो भ्रमत्वसंशयजन्यश्च विषयसंशयः चकारो व्याप्यसन्देहादिजन्यव्यापकसन्देहादेः सङ्ग्राहकः विशेषापेक्षो विमर्श इति तु लक्षणम् एकधर्मिकभावाभावप्रकारकत्वरूपविशेषवान् विशेषापेक्षो विमर्शो ज्ञानमिति तदर्थः इत्यादिकमित्यादिना साधनाव्यापकव्याप्यत्वसन्देहादितः। साध्यव्यापकत्वसन्देहो बोध्यः साधारणज्ञानादेः कार्यतावच्छेदके चाव्यवहितोत्तरत्वन्देयन्तेन परस्परं न व्यभिचारः॥ ६ ॥ ६ ॥

का॰मु॰ ननुसाधारणधर्मज्ञानादेरिवधर्मिज्ञानस्यापिसंशयहेतुत्वात्तत्त्वेन संशयविभागःकथन्नप्रदर्शितइत्यतआह संशयेधर्मिज्ञानमितिसं
टि॰ शये संशयमात्रे तथाचधर्मिज्ञानजन्यतावच्छेदकस्यसंशयत्वस्यसमव्याप्यत्वान्नतद्विभाजकतावच्छेदकमितिभावः ननुधर्मिज्ञानस्य।
२१० संशयहेतुत्वेमानाभावः नचधर्मिज्ञानमन्तरेणसंशयःस्यादितिवाच्यम् सतिधर्मीन्द्रियसन्निकर्षेइष्टत्वादतआह धर्मीन्द्रियेति पित्तादीत्यादि
नामण्डूकवसाञ्जनादेः परिग्रहः अनुमानसिद्धत्वमेवप्रदर्शयति यथेति भगवत्तानेव्यभिचारवारणायहेतौजन्येति अर्थान्तरन्निराकुरु
ते नचेति ननुपित्तात्मकदोषाभावः श्वैत्यप्रमायामेवकारणन्नशङ्खत्वप्रमायामतआह विनिगमनाविरहादिति प्रमायान्दोषाभावःकार

किन्तुसंशयेधर्मिज्ञानन्धर्मीन्द्रियसन्निकर्षोवाकारणमिति १३१ अप्रमायान्त्विति दोषःकारणम् प्रमायान्तुगुणःकारण।
म् तत्रापिपित्तादिरूपादोषा अननुगताः तेषाङ्कारणत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यांसिद्धम् गुणस्यप्रमाजनकत्वन्त्वनुमा
नात्सिद्धम्। यथाप्रमाज्ञानसामान्यकारणभिन्नकारणजन्याजन्यज्ञानत्वादप्रमावत् नचदोषाभावएवकारणम।

॥ दोषोऽप्रमायाजनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् ॥

स्त्विति वाच्यम् पीतश्शङ्खइति ज्ञानस्थलेऽपिपित्तरूपदोषसत्त्वाच्छङ्खस्वप्रमानुत्पत्तिप्रसङ्गात् विनिगमनाविरहाद।
नन्तदोषाभावकारणत्वमपेक्ष्यगुणस्यकारणतायान्याय्यत्वात् नचगुणसत्त्वेऽपिपित्तेनप्रतिबन्धाच्छङ्खेनश्वैत्यज्ञान
म् अतः पित्तादिदोषाभावानाङ्कारणत्वमवश्यंवाच्यम् तथाचकिङ्गुणस्यहेतुत्वकल्पनेनेतिवाच्यम् तथाप्यन्वयव्यति
((रेकाभ्याङ्गुणस्यापिहेतुत्वसिद्धेः

णङ्गुणोवाकारणमित्यत्रविनिगमनाविरहादितिभावः वस्तुतोगुणहेतुतायामेवलाघवंविनिग राम॰
मकमस्तीत्याह अनन्तेतिन्याय्यत्वादिति अनुगतगुणत्वस्याग्रेवक्ष्यमाणत्वान्नतद्धेतुत्वमतेऽयन्दोषइतिभावः तथाचदोषाभावानांहेतुत्वस्यावश्य २१०
कत्वेच गुणस्यापीति तथाचपित्तादिदोषाभावसत्त्वेऽपि विशेषणवद्विशेष्यसन्निकर्षरूपगुणाभावान्नशङ्खे पीतत्वप्रमेति दोषाभावेननगुणस्या
॥ न्यथासिद्धिरितिभावः॥

एवं एवंसति अन्वयव्यतिरेकसत्वेपि यद्यन्यथासिद्धत्वन्नदेत्यर्थः गुणाभावः गुणाभावएवं ननुदोषःकारणंस्यादितिभावः एवमग्रेपिज्ञेय॥ मिति उपमितौ शक्येसादृश्यज्ञानम् शाब्दबोधेयोग्यतायाः तात्पर्यस्यवा प्रमैवगुणइतिभावः नन्वेवंरङ्गरजतयोरिमेरजतरङ्गे इतिज्ञानेऽतिव्या

एवम्भ्रमम्प्रतिगुणाभावःकारणमित्यस्यापिसुवचत्वात् तत्रदोषाः केइत्याकाङ्क्षायामाह पित्तेति क्वचित्पित्तादिर्भ्रमेपित्तंदोषः क्वचिच्चन्द्रादेःस्वल्पपरिमाणभ्रमेदूरत्वन्दोषः।क्वचिच्चवंशोरगभ्रमे मंडूकवसाञ्जनमित्येवंरूपादोषाअननुगताएवभ्रान्ति जनकाइत्यर्थः अथकेगुणाइत्याकाङ्क्षायाम्प्रत्यक्षादौक्रमेणगुणान्दर्शयति प्रत्यक्षेत्विति प्रत्यक्षेविशेषणवद्विशेष्यसन्नि कर्षोगुणः अनुमितौ साध्यवतिसाध्यव्याप्यवैशिष्ट्यज्ञानङ्गुणः एवमग्रेपिज्ञेयम् प्रमान्निरूपयति भ्रमभिन्नेति ननुयत्ररङ्गु

पित्तदूरत्वादिरूपोदोषोनानाविधोमतः १३१ प्रत्यक्षेतुविशेष्येणविशेषणवतासमम् सन्निकर्षोगुणस्तुस्याद् यत्वनुमितौपुनः १३२ पक्षेसाध्यविशिष्टेतुपरामर्शोगुणोभवेत्। शक्येसादृश्यबुद्धिस्तुभवेदुपमितौगुणः १३३ शाब्दबोधेयोग्यतायास्तात्पर्यस्याथवाप्रमा। गुणः स्याद्भ्रमभिन्नन्तुज्ञानमत्रोच्यतेप्रमा १३४ अथवातत्प्रकारंय ज्ज्ञानंतद्विशेष्यकम्॥

९९ त्रिरजतयोरिमेरजतेइतिज्ञानञ्ज्ञानन्तत्रोरजतांशेपिप्रमानस्यात् तज्ज्ञानस्यभ्रमभिन्नत्वा भावादतआह अथवेति तद्विशेष्यकत्वेसति तत्प्रकारकंज्ञानम्प्रमेत्यर्थः।अथैवंस्मृतेरपिप्रमात्वंस्यात्ततः किमितिचेत्तथासति तत्कारणस्यापिप्रमाणान्तरत्वंस्यादितिचेन्न यथार्थानुभवकरणस्यैवप्रमाणत्वेनविवक्षितत्वात् इदन्तुबोध्यम् येन संबंधेन यद्वत्तातेनसम्बन्धेनतत्प्रकारकत्वंवाच्यम् तेनकपालादौसंयोगादिनाघटादिज्ञानेनातिव्याप्तिः॥ ९९ त्रिरतआह तद्विशेष्यक त्वेसतीति तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्ववज्ज्ञानमित्यर्थः।सतिसप्तम्या अवच्छिन्नार्थत्वात् तत्प्रकारक भ्रमेऽतिव्याप्तेस्तद्विशे ष्यकेति रजतएवद्रव्यमितिज्ञानेरजतत्वप्रमात्वापत्तिरतस्तत्प्रकारकेति ज्ञानपदञ्चतथाविधेच्छायामतिव्याप्तिवारणाय॥ श्रीः॥

का॰ मु॰ टि॰ २११ एवंसति तत्प्रकारकत्वस्यप्रमात्वघटकत्वेसतिभ्रमः प्रमाचस्यादिति लक्षणद्वयस्यतत्रसत्वादितिभावः नन्वेवंलक्षणाननुगमइत्यतआह लक्ष्यस्येति अथपाकरक्तेघटेश्यामरूपवत्ताप्रतीतेः प्रमात्वंस्यादितिचेदिष्टमेवैतत् घटस्यकदाचिच्छ्यामत्वात् वर्तमानस्यप्रमात्वाघटकत्वात् अत्रयद्यपिस्मृत्यन्यज्ञानत्वरूपाऽनुभवत्वस्यनिवेशेवैयर्थ्यात् ज्ञानस्यघटितमेवप्रमात्वंसुवचम् तथापितस्यस्मृतिसाधारणतयातत्करणस्यप्रमाणान्तरतापत्याशास्त्रेप्रमाणव्यवहारोपयिकंरूपमनुभवत्वघटितमेवानुमन्यन्तेतेतान्त्रिकाः। वस्तुतस्तुविशिष्टवैशिष्ट्यानुभवेविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयस्यकारणतयातज्जन्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टतयानुभवत्वस्यजातिविशेषत्वेसिद्धेज्ञानत्वस्यानुभवत्वाघटि

एवंसतिनिर्विकल्पकंप्रमानस्यात् तस्यसप्रकारकत्वाभावादतआह तत्प्रमेति ननुवृक्षेकपिसंयोगज्ञानम्भ्रमःप्रमाचस्यादितिचेन्न प्रतियोगिव्यधिकरणसंयोगाभाववतिसंयोगज्ञानस्यभ्रमत्वात् नचवृक्षेकपिसंयोगाभावावच्छेदेनसंयोगज्ञानम्भ्रमोनस्यात् तत्रसंयोगाभावस्यप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादितिवाच्यम् तत्रसंयोगाभावावच्छेदेनसंयोगज्ञा

॥तत्प्रमानप्रमानापिभ्रमःस्यान्निर्विकल्पकम् १३५ प्रकारतादिशून्यंहिसंबंधा
॥नवगाहितत्। प्रमात्वंनस्वतोग्राह्यंसंशयानुपपत्तितः॥ १३६ ॥ श्री॰॥

नस्यभ्रमत्वात् लक्ष्यस्याननुगमाल्लक्षणाननुगमेपिनक्षतिः। प्रमात्वमिति। मीमांसकाहि प्रमात्वंस्वतोग्राह्यमितिवदन्ति तत्रगुरूणाम्मतेज्ञानस्यस्वप्रकाशत्वात्तज्ज्ञानप्रामाण्यन्तेनैवगृह्यतइति भट्टानाम्मतेज्ञानमतीन्द्रियञ्ज्ञानजन्यज्ञाततायाप्रत्यस्या॥

कत्वान्नानुभवत्वस्यवैयर्थ्यमितिक्तम्पल्लवितेन। प्रामाण्यन्नस्वतोग्राह्यमिति। मूले। स्वतोग्राह्यत्वन्निषिध्यते तत्रस्वतस्त्ववादिनःकेइत्याकाङ्क्षायामाह मीमांसकाहीति स्वप्रकाशकत्वादिति स्वविषयकत्वादित्यर्थः तेनैवगृह्यतइति ज्ञानेगृह्यमाणेतन्निष्ठज्ञानत्वादिधर्मवत्तन्निष्ठप्रामाण्यस्यापिग्रहेबाधकाभावान्नमतेसर्वञ्ज्ञानमयंघटोघटमहञ्जानामीत्याकारकमितिभावः॥ ६ ॥ राम २११

तथाचेति अयमत्रानुमानप्रकारः इयंज्ञातता घटविशेष्यकघटत्वप्रकारकज्ञानजन्या घटवृत्तिघटत्वप्रकारकज्ञाततात्वात् यायद्वृत्तिर्यत्प्रकारिका ज्ञातता सा तद्विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानसाध्या यथा पटे पटत्वप्रकारिका ज्ञाततेति अनुव्यवसायेनेति ननु ज्ञानं ज्ञानस्यविषयाविषयकत्वात्कथंविषयघटितप्रामाण्यन्तस्यविषयइत्यतोज्ञानंज्ञानस्यविषयविषयकत्वेप्रमाणमाह विषयनिरूप्यमिति विषयाविषयकप्रत्यक्षाविषयइत्यर्थः ज्ञानवित्तिवेद्योविषयइति विषयविषयकतानियतस्वविषयकप्रत्यक्षकज्ञानमित्यर्थः अतोनसाध्यहेत्वोर्वैयधिकरण्यम् तथाचज्ञानंविषयविषय

तथाचज्ञानमनुमीयते मुरारिमिश्राणाम्मतेऽनुव्यवसायेनज्ञानंगृह्यते सर्वेषामपिमतेतत्तज्ज्ञानविषयकज्ञानेनतज्ज्ञानप्रामाण्यङ्गृह्यते विषयनिरूप्यंहिज्ञानमतोज्ञानवित्तिवेद्योविषयः तन्मतन्दूषयति नस्वतोग्राह्यमिति संशयेति यदिज्ञानस्यप्रामाण्यंस्वतोग्राह्यंस्यात्तदानभ्यासदशापन्नज्ञाने प्रामाण्यसंशयोनस्यात् तत्रहियदिज्ञानञ्ज्ञातन्तदात्वन्मते प्रामाण्यञ्ज्ञातमेवेति कथंसंशयः यदितुज्ञानन्नज्ञातन्तदाधर्मिज्ञानाभावात्कथंसंशयस्तस्माज्ज्ञानेप्रामाण्यमनुमेयम् तथाहि इदंज्ञानंप्रमासम्वादिप्रवृत्तिजनकत्वात् यन्नैवंतन्नैवंयथाऽप्रमा इदम्पृथिवीत्वप्रकारकञ्ज्ञानंप्रमागन्धवतिपृथिवीत्वप्रकारकज्ञानत्वात् एवमिदञ्जलत्वप्रकारकञ्ज्ञानम्प्रमास्नेहवतिजलत्वप्रकारकज्ञानत्वात् नचहेतुज्ञानङ्कथञ्ज्ञातमितिवाच्यम् पृथिवीत्वप्रकारकत्वस्यस्वतोग्राह्यत्वात् तत्रगन्धग्रहेणगन्धवद्वि

॥ शेष्यकत्वस्यापिसुग्रहत्वात् ॥

कताकप्रत्यक्षकंविषयकप्रत्यक्षाविषयत्वेसतिप्रत्यक्षविषयकत्वादित्यनुमानञ्ज्ञानप्रत्यक्षस्यविषयकत्वेप्रमाणमितिभावः। भट्टमते चप्रत्यक्षस्थानाभिषिक्ता ज्ञानतालिङ्गकानुमितिरेवबोध्येत्यन्यत्रविस्तरः अनभ्यासदशापन्नेति अनवधृतप्रामाण्यसजातीयेत्यर्थः ज्ञातमेव निश्चितमेव गन्धवत्तीति व्याप्यवतिव्यापकप्रकारकत्वस्यव्यापकवतिव्यापकप्रकारकत्वव्याप्यत्वादितिभावः॥ ६ ॥

का॰ मु॰ ननु कथमत्र हि प्रामाण्यस्यानुमेयता गन्धवति पृथिवीत्वप्रकारकत्वस्यैव पृथिवीत्ववति पृथिवीत्वप्रकारकत्वादेरपि प्रत्यक्षसम्भवा
दि॰ दत आह तत्प्रकारकत्वेति संशयानुरोधादिति यद्यपि ज्ञाने प्रामाण्यनिश्चयो धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्येन जायते सन्देहस्तु धर्मि
२९२ तावच्छेदकसामानाधिकरण्येन प्रामाण्याभावावगाही धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन प्रामाण्यावगाहीति कथं संशयानुपपत्तिः तथापि मदु
तुपयुक्तस्य धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन प्रामाण्यग्रहस्य सत्त्वे संशयानुपपत्तिर्दूषणमिति ध्येयम् नच प्रामाण्यग्राहकसामग्रीसत्त्वात्क
यमग्रिमसंशयानुरोधेन प्रामाण्याग्रह इति वाच्यम् तत्राग्रिमसंशयानुरोधेन जनकदोषस्य प्रामाण्यनिश्चयप्रतिबन्धकत्वकल्पनादित्याश
यात् ननु यदि प्रामाण्यमनुमेयन्तदा प्रामाण्यग्रहवैयर्थ्यम् तथाहि अयम्पुरुष इति निश्चये प्रामाण्यसन्देहे नार्थसन्देहः स्यादयम्पुरुषो न वेत्या।
कारकस्योत्पत्त्या पुरुषार्थिनः प्रवृत्तिर्न सम्भवति तत्र प्रामाण्यनिश्चये च न तत्संशयाधीनोऽर्थसन्देह इति प्रामाण्यग्रहस्य प्रवृत्तावुपयोगः प्रा

तत्प्रकारकत्वावच्छिन्नतद्विशेष्यकत्वमप्यवश्यं गृह्यते संशयानुरोधात् ननु सर्वेषां ज्ञानानां यथार्थत्वात्प्रमालक्ष-
णे तद्वद्विशेष्यकत्वविशेषणमव्यर्थम् नच रङ्गे रजतार्थिनः प्रवृत्तिर्भ्रमजन्या न स्यात्तव मते भ्रमस्याभावादिति वाच्य-
म् तत्र हि दोषाधीनस्य पुरोवर्त्तिनि स्वतन्त्रोपस्थितरजतभेदाग्रहस्य हेतुत्वात्॥ १ माण्यग्रहस्यानुमित्यात्मकत्वे च प्रामा

ण्यानुमापककरादिमति पुरुषत्वप्रकारकत्वादिरूपहेतुग्रहे तद्घटकतया पुरोवर्त्तिनि पुरुषत्वव्याप्यकरादिग्रहस्यावश्यकतया तेनैवा
यम्पुरुषो न वेति सन्देहप्रतिबन्धसम्भवादलम्प्रामाण्यानुमानेनेति चेन्न करादौ पुरुषत्वव्याप्यत्वग्रहम्विनापि करादिमति पुरुषत्वप्रकार
कत्वहेतोः पुरुषत्वघटितप्रामाण्यव्याप्यत्वग्रहसम्भवेन प्रामाण्यानुमानसम्भवात् एवन्न्यायमतेऽनुमितेरिव द्वितीयानुव्यवसायस्यापि राम
प्रामाण्यग्राहकत्वमित्यन्यत्र विस्तरः। गुरुः शङ्कते नन्विति व्यर्थमिति व्यावर्त्त्याभा अन्यथाख्यातेरभावादिति भावः भ्रमजन्येति न्यायनये भ्र २९२
मजन्या प्रवृत्तिस्तव मते न स्यादित्यर्थः भ्रमस्यान्यथाख्यातेः तत्र रङ्गगोचरविसम्वादिरजतार्थिप्रवृत्तौ रजते इदं रजतमिति ज्ञानकाले रजतभे
दाग्रहसत्त्वाद्विसम्वादिप्रवृत्त्यापत्तिवारणाय दोषाधीनस्येत्युक्तम् न्यायनये दोषाधीनो योऽरजतभ्रमस्तस्यानभिषिक्तरजतभेदाग्रहस्यैव
॥ तन्मते दोषाधीनतया रज ॥

तेरजतभेदाग्रहस्यादोषाधीनत्वादितिभावः यत्ररङ्ग·गोचरमेतद्रजतवद्भूतलमितिज्ञानन्तत्रविसम्वादितादृशप्रवृत्तिवारणाय स्वतन्त्रोपस्थितेतिरजतविशेषणम् मुख्यविशेष्यतयोपस्थितत्वन्तदर्थः वस्तुतोरङ्ग·गोचरादेतद्रजतवद्भूतलमितिज्ञानादपिप्रवृत्तिरिष्टैवेति स्वतन्त्रोपस्थितत्वन्नदेयमितिध्येयम् हेतुत्वादिति ॥ ६ ॥ न्यायनयेपीदंरजतमितिभ्रमेहेतुतयारजतभेदाग्रहस्यतत्रावश्यकतयातस्यैवहेतुत्वमप्रयुक्तन्नाहेतोरितिन्यादितिभावः कार्यकारणभावद्वयकल्पनापेक्षयालाघवादाह अस्त्वेवेति तत्रापिसत्यरजतगोचरप्रवृत्तावपि। अपिनारङ्ग·गोचरप्रवृत्तिपरिग्रहः रजतभेदाग्रहः रजतभेदासंसर्गाग्रहाभावः यथाश्रुतेरजतेनेदंरजतमितिग्रहेपिप्रवृत्त्यापत्तेः प्राभाकरमतेतत्ररजतभेदग्रहाभावस्यसत्वादन्यथान्यथाख्यात्यापत्तेरिति यद्यपिपुरोवर्त्तिविशेष्यकस्यरजतभेदासंसर्गाग्रहस्यसमवायेनाभावोविशेषणतयात्मनिष्ठः प्रतिबन्धकस्तदभावः कारणमितिफलितम् तथाच रङ्गे·नेदंरजतमितिग्रहेपिप्रवृत्त्यापत्तिः रङ्ग·विशेष्यकरजतभेदासंसर्गाग्रहस्यान्यथाख्यात्यनङ्गीकर्त्तृमतेः प्रसिद्धत्वेनतदभावस्यप्रतिबन्धकत्वासम्भवात् तथापिविषयतासम्बन्धेन

सत्यरजतस्थलेतुविशिष्टज्ञानस्यसत्वात्तदेवकारणम् अस्तुवातत्रापिरजतभेदाग्रहएवकारणमिति॥

प्रवृत्तिम्प्रतिरजतभेदासंसर्गाग्रहस्यविशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोयोऽभावः सविशेषणतासम्बन्धेनप्रतिबन्धकइतिविषयनिष्ठतयाप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनान्नोक्तदोषः एवञ्चतत्पुरुषीयत्वंप्रतिबध्यप्रतिबन्धकत्वयोरवच्छेदककोटौनिवेशनीयमतोनपुरुषभेदमादायदोषः नचैवंरङ्गे·इदंरजतमितिभ्रमानन्तरन्तत्रप्रवृत्तिर्नस्यात् रजतभेदासंसर्गाग्रहस्यान्यथाख्यात्यापत्त्यातत्रानङ्गीकारेणतदभावरूपस्यप्रतिबन्धकस्यसत्वादितिवाच्यम् रजतभेदोपस्थितिविशिष्टस्यैवरजतभेदासंसर्गाग्रहाभावरूपस्यप्रतिबन्धकत्वोपगमात् नचैवमपिरङ्गे·इदंरजतंघटोनरजतमितिज्ञानानन्तरमप्रवृत्त्यापत्तिरितिवाच्यम् रजतभेदग्रहप्रतिबन्धकदोषस्योत्तेजकत्वकल्पनात्तत्ररङ्गे·रजतभेदग्रहानुत्पत्त्यातत्प्रतिबन्धकदोषस्यस्वीकरणीयत्वात् नचरङ्गे·रजतभ्रमजनकदोषएवोत्तेजकोऽस्तुकिंरजतभेदग्रहप्रतिबन्धकदोषस्योत्तेजकत्वस्वीकारेणएवंचरजतभेदोपस्थितिवैशिष्ट्यमपिप्रतिबन्धकेविशेषणन्नदेयंरजतभेदानुपस्थितिका॥ ७ ॥

का० सु० लेरङ्गे इदं रजतमिति ज्ञानाद्‌प्रवृत्तिप्रसंगाभावात्तत्र रजतभेदासंसर्गग्रहस्यप्रतिबन्धकस्य रङ्गे रजतभ्रमजनकदोषरूपो नेज
टि० कविशिष्टत्वादितिवाच्यम् रङ्गे इदं रजतमितिभ्रमस्यन्यायमतसिद्धस्यतन्मतेः भावेन तत्र तादृशदोषस्यानङ्गीकारात् ॥ ९ ॥ सम्भ
२१३ वतीत्यनन्तरं येन विसम्वादिप्रवृत्तौ न हेतुत्वं स्यादिति पूरणीयम् सन्निकर्षस्याभावादिति ज्ञानलक्षणायाः प्रत्यासत्त्यन्तरस्य कल्प।
ननु गौरवदोषदुष्टमित्यभिमानः हेतुताया इत्यस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामिति शेषः अन्यत्रापि रङ्गगोचररजतार्थिप्रवृत्तावपि तत्क।
ल्पनात् विशिष्टज्ञानहेतुत्वकल्पनात् नचात्रमानाभावइतिवाच्यम् रङ्गे रजतार्थिप्रवृत्तिरिष्टप्रवृत्तिविषयविशिष्टज्ञानसाध्याप्र
वृत्तित्वाद्रजते रजतप्रकारकप्रवृत्तिवदित्यनुमानस्यैव तत्र मानत्वात् अत्राप्रयोजकमाशङ्कते नचेति लाघवेनेति सम्वादिविसंवादिभेदे

नचान्यथाख्यातिः सम्भवति रजतप्रत्यक्ष कारणस्यरजतसन्निकर्षस्याभावात् रङ्गे रजतबुद्धेरनुपपन्नेरिति।
चेन्न सत्यरजतस्थले प्रवृत्तिं प्रति विशिष्टज्ञानस्य हेतुतायाः क्लृप्तत्वात् अन्यत्रापि तत्कल्पनात् नच सम्वादिप्र
वृत्तौ न त्वकारणं विसम्वादिप्रवृत्तौ च भेदाग्रहः कारणमिति वाच्यम् लाघवेन प्रवृत्तिमात्रे तस्य हेतुत्वकल्पनात् इ
त्यश्च रङ्गे रजतत्वविशिष्टबुद्ध्यनुरोधेन ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिकल्पनेऽपि न क्षतिः फलमुखगौरवस्यादोषात् ॥ ९ ॥

नकार्यकारणभावद्वयमपेक्ष्य प्रवृत्तिमात्रे विशिष्टज्ञानस्यैव हेतुत्वकल्पना लाघवेनेत्यर्थः। तथा च लाघवज्ञानरूपानुकूलतर्क।
स सत्वान्नाप्रयोजकत्वमितिभावः। रजतांशेऽपि सन्निकर्षाभावान्नान्यथाख्यातिः सम्भवतीति प्राभाकरोक्तन्दूषणमुद्धरति। इ
त्यश्चेति प्रवृत्तिमात्रे विशिष्टबुद्धेर्हेतुत्वसिद्धौ चेत्यर्थः। फलमुखेति कार्यकारणभावग्रहात्मकफलात्पूर्वङ्गौरवस्यानिर्णयाद्गौरवा।
सन्देहस्य चाप्रतिबन्धकत्वादितिभावः ॥ ९ ॥ नन्वस्तु विसम्वादिप्रवृत्तिसाधारणप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रत्येव भेदाग्रहः कारणमिति राम
नकार्यकारणभावद्वयकल्पनागौरवम् नच विशिष्टज्ञानत्वापेक्षयेष्टभेदाग्रहाभावत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वे गौरवमिति वाच्यम् र २१३
॥॥ जतत्वविशिष्टानुमित्यादौ रजतभेदाग्रहत्वेन कारणत्वे तत्रैव प्रवृत्तिसाधारणरजतत्व॥

विशिष्टविषयकत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वकल्पनेनैव निर्वाहात् न्यायनये तु प्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति विशिष्टज्ञानत्वेन हेतुत्वान्तर कल्पने गौरवमिति न तदनुरोधेन कल्पनीयभ्रमात्मकरजतज्ञानार्थं ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्त्यादरङ्गति कारणबाधाद्बाधितमेव मिथ्या। ज्ञानमित्याशङ्कां मनसि निधाय स्थलविशेषे कारणबाधाभावादनिवार्यमेव मिथ्याज्ञानमित्याह किञ्चेत्यादिना यत्र रजते रजतभेद ग्रहो नन वा रङ्गे रजतभेदग्रहस्तत्र सति युगपदिन्द्रियसन्निकर्षे रजतरङ्गयोरिमे रजते इति ज्ञानेन किमपि बाधकम् रजतत्वेन समं संयुक्तसमवायस्य सत्त्वात् तादृशज्ञाने रङ्गांशे न प्रमात्मकं विशेषणवद्विशेष्यसन्निकर्षरूपप्रमासामग्र्यभावात् किन्त्वन्यथाख्याति। रेवेति भावः। ननु तद्विशेष्यतत्तद्विशिष्टबुद्धिं प्रति तत्तद्विशेषणतत्तद्विशेष्यघटितसन्निकर्षो हेतुरन्यथातिप्रसङ्गात् तथा च कथं रजतघा। टितसंयुक्तसमवायेन रङ्गे रजतत्वग्रह इत्यत आह अपि चेति अन्यथाख्यातिभयादित्यनन्तरं रङ्गे रङ्गभेदाग्रहस्य रजते रजतभेदाग्र

किञ्च यत्र रङ्गरजतयोरिमे रजते रङ्गे चेति ज्ञानं जातं तत्र न कारणबाधोऽपि अपि च यत्र रङ्गरजतयोरिमे रजतरङ्गे इति ज्ञानं तत्रोभयत्र युगपत्प्रवृत्तिनिवृत्ती स्याताम् रङ्गे रङ्गभेदग्रहे रजते रजतभेदग्रहे चान्यथाख्यातिभयात् त्वन्मते दोषादेव रङ्गे रजतभेदाग्रहस्य रजते रङ्गभेदाग्रहस्य च सत्त्वात् किञ्चानुमितिं प्रति भेदाग्रहस्य हेतु। त्वे जलह्रदे वह्निव्याप्यधूमवद्भेदाग्रहादनुमितिर्निराबाधा॥ ६॥

(९) हस्येति पूरितस्य सत्त्वादित्यनेनान्वयः। अनेन रङ्गेऽनिष्टभेदाग्रहरूपा निवृत्तिसामग्री रजते इष्टभेदाग्रहरूपा प्रवृत्तिसामग्री च प्रदर्शिता रङ्गे रजतभेदाग्रहस्येत्यादिना च रङ्गे इष्टभेदाग्रहरूपा प्रवृत्तिसामग्री रजतेऽनिष्टभेदाग्रहरूपा निवृत्तिसामग्री च प्रदर्शिता दोषादेवेति त्वन्मते न्यायाभिमतभ्रमस्थलाभिषिक्तभेदाग्रहस्य प्रति दोषस्य हेतुत्वादिति भावः। इदं त्विष्टभेदाग्रहः प्रवृत्तिकारणमनिष्टभेदाग्रहो निवृत्तिकारणमिति यथाश्रुताभिप्रायेण इष्टभेदोपस्थितिविशिष्टेष्टभेदासंसर्गाग्रहः प्रतिबन्धकस्तदभावः कारणमिति दर्शितं निष्कर्षे तु रजतभेदोपस्थितिविशिष्टरजतभेदासंसर्गाग्रहस्य प्रतिबन्धकस्य रङ्गेऽभावादिति रीत्या सामग्री बोध्या न तु रङ्गे रजतभेदाग्रहप्रयोजकदोषस्य प्रतिबन्धकत्वात् रङ्गे निवृत्तिरेवं र॥ जते रङ्गभेदाग्रहप्रयोजकदोषस्य प्रतिबन्धकत्वात्॥

का॰मु॰ न्नरजते प्रवृत्तिरिति कथं युगपत्प्रवृत्तिनिवृत्त्योरापादनमित्यत आह किन्त्वेति भेदाग्रहस्य व्याप्यवद्भेदाग्रहस्य अनुमितिर्निराबाधेति सति।
दि॰ बाधाभावेऽन्यथाख्यातिरूपानुमितिर्निराबाधेत्यर्थः ॥ ७ ॥ आपततिनमिति अन्यथाख्यातिरूपमापततमित्यर्थः ननु ह्रदे वह्निव्याप्यधूम
२१४ वद्भेदाग्रहान्न ह्रदो वह्निमानित्यन्यथाख्यातिरूपानुमितिः परन्तु गृहीतासंसर्गकज्ञानद्वयमेवात्रोत्पद्यते न च तत्र विशिष्टज्ञानोत्पत्तौ बाध
काभावः व्याप्यवद्भेदाग्रहस्य ह्रदो वन्हिमानित्यन्यथाख्यातिरूपानुमितिकारणस्य सत्त्वादिति वाच्यम् अन्यथाख्यातौ प्रमाणाभावेन तादृ
शकार्यकारणभावस्याकल्पनादतस्तत्र प्रमाणम्प्रदर्शयति इत्यञ्चेति यद्वा ननु अनुमितिम्प्रति विशिष्टज्ञानस्यैव हेतुत्वं यत्र च न तादृशवि
शिष्टबोधस्य सामग्री तत्र लिङ्गासंसर्गाग्रहाल्लिङ्गसंसर्गाग्रहस्यैव परैरुपगमात्तायःपिण्डे वन्ह्यनुमित्यनुरोधादन्यथाख्यातिरित्यत
आह इत्यञ्चेति चकारोऽप्यर्थः ननु तादृशानुव्यवसायो नेदंविशेष्यकज्ञाने रजतत्वप्रकारकत्वविशिष्टबुद्धिरूपः परन्तु रजतत्वप्र।

यदि च विशिष्टज्ञानङ्कारणन्तदाऽयोगोलके वन्हिव्याप्यधूमज्ञानमनुमित्यनुरोधादापतितं सेयमुभयतःपा।
शारज्जुः इत्यञ्चान्यथाख्यातौ प्रत्यक्षमेव प्रमाणम् रङ्गं रजततयाऽवेदिषमित्यनुभवादिति संक्षेपः।१३२।१३३
।१३४।१३५।१३६॥ पूर्वम्व्याप्तिरुक्ता तद्ग्रहोपायस्तु न दर्शित इत्यतस्तन्दर्शयति व्यभिचारेति व्यभिचारग्रहस्य व्या
॥प्तिग्रहे प्रतिबन्धकत्वात्तदभावः प्रकारणम्

कारकत्वासंसर्गाग्रहरूप एवेत्यत आह। संक्षेप इति। विद्यमानेऽपि भेदग्रहे आ
हार्यप्रत्यक्षोत्पादादिच्छाया उत्तेजकत्वं वाच्यम् इच्छानामुत्तेजकत्वानुरोधेन चानुमितित्वादीनामेव कार्यतावच्छेदकत्वात्प्रवृत्ति।
त्वावच्छिन्नम्प्रति भेदग्रहाभावत्वेन पृथक्कारणत्वेन गौरवापत्त्या विशिष्टज्ञानत्वेनैव तत्र हेतुता कल्पनीयेति विसम्वादिप्रवृत्त्यनुरोधे
नान्यथाख्यातिर्दुर्वारैवेति भावः ननु प्रामाण्यमनुमानगम्यन्तदा भवेद्यद्यनुमानम्प्रमाणम्भवेत्तदेव न सम्भवति व्याप्तिग्राहकाभावे। राम
नाज्ञानादित्यतः प्रामाण्यानुमितिप्रयोजकतया व्यभिचारस्याग्रहोऽथ सहचारग्रहस्तथेति मूलेन व्याप्तिग्रहोपायो दर्श्यते स चायुक्तः २१४
स्वकारणीभूतव्याप्तिस्वरूपज्ञानाभावादित्यत आह पूर्वं व्याप्तिरुक्तेति व्यभिचाराग्रहस्य व्याप्तिग्राहकतामुपपादयति ॥ ६ ॥

व्यभिचारग्रहस्येति सहचारग्रहस्यतामुपपादयति एवमिति भूयोदर्शनस्यकारणत्वङ्खण्डयति भूयोदर्शनन्त्विति व्यतिरेकव्यभिचारमाह सकृद्दर्शनेपीति भूयोदर्शनस्याहेतुत्वेपिक्वचित्प्रयोजकतयातदादरइत्याह क्वचिदिति तर्कोऽपेक्षितइतिशङ्कापनयनार्थन्तर्कोऽपेक्षितइत्यर्थः। तद्दर्शयति तथाहीत्यादिना यद्ययमिति अयन्धूमवान्पर्वतः कारणंविनेति तथाचधूमोवन्हिव्यभिचारी

व्यभिचारग्रहस्यव्याप्तिग्रहेप्रतिवन्धकत्वात्तदभावः कारणमित्यर्थः एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यांसहचारग्रहस्यापिहेतुताभूयोदर्शनन्तुनकारणम् व्यभिचारास्फूर्तौसकृद्दर्शनेपि क्वचिद्व्याप्तिग्रहात् क्वचिद्व्यभिचारशङ्काविधूननद्वाराभूयोदर्शनमुपयुज्यते यत्रतुभूयोदर्शनादपिशङ्कानापैतितत्रविपक्षेवाधकतर्कोपेक्षितः तथाहि वन्हिविरहिण्यपि

॥ व्यभिचारस्याग्रहोयसहचारग्रहस्तथा । हेतुर्व्याप्तिग्रहेतर्कःक्वचिच्छङ्कानिवर्त्तकः॥ १३७ ॥ ९॥

धूमःस्यादिति यद्याशङ्काभवति तदासावन्हिधूमयोः कार्यकारणभावस्यप्रतिसन्धानान्निवर्त्तनेयद्ययंवन्हिमान्नस्यात्तदाधूमवान्नस्यात्कारणंविनाकार्यानुपपत्तेः यदिचक्वचित्कारणंविनाकार्यम्भविष्यति तदाऽहेतुकएवभविष्यतीति तत्राप्याशङ्काभवेत् तदासाव्याघातादपसारणीया यदिहिकारणंविनाकार्य्यंस्यात्तदाधूमार्थंवन्हेस्तृप्त्यर्थम्भोजनस्यनियमतउपादानन्नैवनस्यादिति॥

स्याद्वन्हिजन्योनस्यादिति तर्काकारोवोध्यः।यथास्मुनेवन्हिमान्नस्याद्धूमवान्नस्यादिति तर्कस्यविषयपरिशोधकस्यव्याप्तिग्रहानौपयिकतयासङ्गतेः।तत्रापितादृशतर्ककारणीभूतकार्यकारणभावग्रहेपि। आशङ्काभवेत् आशङ्काप्रतिवन्धिकाभवेत् व्याघातमेव

॥ दर्शयति यदिहीत्यादिना ॥

ननु तर्कस्तत्याप्याद्यव्याप्यापादकवत्ताज्ञानङ्कारणन्तत्र व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकव्यभिचारशङ्कानिवर्त्तकस्तर्कोऽपेक्षित एवमग्रे
ऽपीत्यनवस्थेत्यत आह यत्रेति स्वत एव शङ्कोसामग्रीविरहादेव न तर्कापेक्षेत्यनन्तरमतो नानवस्थेति शेषः। ननु तर्कस्य न व्यभिचा
रशङ्कानिवर्त्तकत्वन्तर्ककारणीभूतव्याप्तिज्ञानेनैव तन्निवृत्तेः सम्भवादिति चेदत्र केचित् अनाहार्यशङ्कायास्तर्ककारणीभूतज्ञा
नेन निराससंभवेप्याहार्यशङ्कायास्ततो निवृत्तिर्न सम्भवति आहार्यज्ञानस्य तदप्रतिबध्यत्वात्किन्तु तर्केणैव तथाहि अनिष्टप्रसञ्ज
नात्मकेन तर्केणापादकज्ञाने आपाद्यज्ञानरूपानिष्टसाधनत्वज्ञानजननद्वारापादकज्ञाने द्वेषो जन्यते तेन चापादकज्ञाने इच्छा
प्रतिबन्धः क्रियते एवञ्चेच्छारूपकारणविरहादेवनाहार्यशङ्कोत्पत्तिरित्यर्थवशासम्पन्नमेव तर्के तन्निवर्त्तकत्वमिति केचित्तु
तर्कस्य शङ्कानिवर्त्तकत्वम्व्याप्तिज्ञानकारणीभूतो यो व्यभिचारशङ्काविरहस्तत्सम्पादकत्वम् एवञ्च व्यभिचारशङ्काप्रतिबन्ध

यत्र स्वत एव शङ्का नावतरति तत्र न तर्कापेक्षापीति तदिदमुक्तन्तर्कः क्वचिच्छङ्का
निवर्त्तक इति इदानीम्परकीयव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धार्थमुपाधिन्निरूपयितुमाह॥ ६ ॥

कतायान्तर्कस्योत्तेजकतयोत्तेजकाभावविशिष्टव्यभिचारशङ्काविरहसम्पादकत्वमक्षुण्णमेव तर्कस्येत्याहुः परे तु तदापादकका
पत्तित्वेनाहार्यानाहार्यसाधारणतद्विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नम्प्रति प्रतिबन्धकतया तर्कस्य व्यभिचारशङ्कानिवर्त्तकत्वमित्याहुः तर्कश्चा
हार्यारोपविशेषः। तत्वञ्च मानसत्वव्याप्योजातिविशेषस्तर्कयामीत्यनुभवाज्जिज्ञासाविशेषनिवर्त्तकतया वा सिद्ध इति तर्कश्च द्विवि
धो विषयपरिशोधको व्याप्तिग्राहकश्चेति। तत्र विषयपरिशोधको निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्यादित्यादिः। धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्याद्व
न्हिजन्यो न स्यादित्यादिश्च व्याप्तिग्राहकः। विस्तरस्तु अन्यत्रानुसन्धेयः। इदानीम्व्याप्तिग्रहोपायनिरूपणानन्तरम्व्या
प्तिनिश्चयाभावप्रयोजकव्यभिचारशङ्काकारणज्ञानविषयत्वेनोपाधेः स्मरणे सति तथा च प्रसङ्गसङ्गत्योपाधिनिरूपणमिति भावः॥ ६ ॥

सिद्धिविषयत्वरूपसाध्यत्वस्यसिद्धिजनकत्वरूपसाधनत्वस्यचसोपाधावभावादभिमतेति। योयदवच्छिन्नव्यापकत्वेसतियदवच्छि।न्नाव्यापकः सतदवच्छिन्नसाध्यकतदवच्छिन्नहेतावुपाधिरित्यर्थः। यथाश्रुतेभिमतस्यविशेषणत्वेयत्रनतदभिमानस्तत्राव्याप्तिःस्यात् यदवच्छिन्नविवक्षणाद्गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावाञ्ज्ञातिमत्वादित्यादौसू योगीगुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वादित्यादौचनाव्याप्तिःति व्याप्तौव्यापकत्वाव्यापकत्वस्यएकप्रकारेणैकसम्बंधेनचविवक्षितेः। तेनद्रव्यत्वत्वेनसमवायसम्बन्धेनचवह्निम्प्रतिव्यापकस्यद्रव्यत्वस्यद्वि त्वादिनासंयोगादिसम्बन्धेनचधूमम्प्रत्यव्यापकत्वेपिवह्निमान् धूमादित्यत्रद्रव्यत्वादौनातिव्याप्तिः। सश्यामइति काकःश्यामोमित्रातन

साध्यस्येति साध्यत्वाभिमतव्यापकत्वेसतिसाधनत्वाभिमताव्यापकत्वमुपाधिरित्यर्थः। ननुसश्यामोमित्रातनयत्वा त्वादित्यत्रशाकपाकजन्यत्वन्नोपाधिःस्यात्तस्यसाध्यव्यापकत्वाभावाच्छ्यामत्वस्यघटादावपिसत्वात् एवंवायुःप्रत्य क्षःप्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्रोद्भूतरूपवत्वन्नोपाधिःस्यात् प्रत्यक्षत्वस्यात्मादिषुसत्वात् तत्रचरूपाभावात् एवन्ध्वंसो

॥ साध्यस्यव्यापकोयस्तुहेतोरव्यापकस्तथा। सउपाधिर्भवेत्तस्यनिष्कर्षोयम्प्रदर्श्यते॥ १३८॥

विनाशीजन्यत्वादित्यत्रभावत्वन्नोपाधिःस्याद्विनाशित्वस्यप्रागभावेसत्वात् तत्रभावत्वाभावादितिचेन्न यद्धर्मावच्छि न्नसाध्यव्यापकत्वन्तद्धर्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वमित्यर्थेतात्पर्यात्॥ ९ यत्वादित्यादावित्यर्थः तेनवक्ष्यमाणेनध्वंसोवि नाशीजन्यत्वादित्यनेननपौनरुक्त्यम् अस्यसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादग्रिमस्यसाधनरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वात् साध्या व्यापकत्वमुपपादयति। श्यामत्वस्येति। ननुसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वंविवक्षणीयमतोनोक्ताव्याप्तिरतःपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्याप। कोपाधावव्याप्तिमाह एवंवायुरिति। अत्रप्रत्यक्षम्प्रत्युद्भूतरूपस्यव्यापकत्वेरूपस्यसुतराम्व्यापकत्वमित्युद्भूतपदम्व्यर्थन्नत्थाप्युपाधेःसाध्य। व्यापकत्वेकार्यकारणभावलक्षणानुकूलतर्कदर्शनार्थन्तदितिध्येयम् पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वोक्तौतुपूर्वोक्तशाकपाकजत्वाव्याप्ति ॥ रितिभावः अव्याप्तीःपरिहरति॥

मित्रातनयत्वेत्यादिना। व्यभिचारिणि त्वित्यादि वायुः प्रत्यक्षो द्रव्यत्वादित्यादौ प्रत्यक्षत्वरूपसाध्याधिकरणमात्मा उद्भूतरूपात्मकोपाधिशू
न्यं साध्यव्यभिचाराधिकरणं गगनन्तदन्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं सोद्भूतरूपेऽभावादुक्तमुपाध्यधिकरणमिति उद्भूतरूपाधिक
रणपरमाण्वाकाशान्यतरत्वावच्छिन्नसाध्याप्रसिध्या तद्दोषतादवस्थ्यमतः साध्याधिकरणमिति। उद्भूतरूपाधिकरणम् यत्प्रत्यक्षत्वाधि
करणं घटादिस्तद्वृत्तिद्रव्यत्वाव्यापकधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभावादुक्तं यच्चेत्यादि तत्रापि साध्यव्यभिचाराधिकरणपरमाणुघटान्य-
तरत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वात्मकसाधनव्यापकत्वादुपाधिशून्यमिति तत्रैवोपाध्यधिकरणसाध्याधिकरणं घट उपाधिशून्यमधिकरणमात्मा तद
न्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभावात्साध्यव्यभिचाराधिकरणमिति। उद्भूतरूपत्वाधिकरणं यत्प्रत्यक्षत्वाधिकरणं घटः यच्चोद्भूतरू

मित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वस्य व्यापकं शाकपाकजत्वन्तदवच्छिन्नसाधनाव्यापकञ्च एवम्पक्षधर्मवहिर्द्रव्यत्वा
वच्छिन्नप्रत्यक्षत्वस्य व्यापकमुद्भूतरूपवत्वम् एवं बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नसाधनस्याव्यापकञ्च एवन्ध्वंसोऽविनाशी जन्यत्वादि-
त्यत्र जन्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं भावत्वम् सद्धेतावेतादृशो धर्मो नास्ति यदवच्छिन्नसाध्यस्य व्यापकत्वन्तदवच्छिन्नस्य-
साधनस्य चाव्यापकं किञ्चित्स्यात् व्यभिचारिणि तु उपाध्यधिकरणं यत्साध्याधिकरणं यच्चोपाधिशून्यं साध्यव्यभिचाराधिकर
णन्तदन्यतरत्वावच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकत्वं साधनस्य वाव्यापकत्वमुपाधेरनन्तः सम्भवतीति ॥ १३८ ॥ ((पशून्यमप्रत्यक्षत्वाभा-

वाधिकरणमतीन्द्रियरूपादि तदन्यतरत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वरूपसाधनाव्यापकत्वं सोद्भूतरूपेऽभावात्साध्याभावाधिकरणमिति परिशिष्यन्त्यसा
ध्यव्यभिचाराधिकरणमित्युक्तम् तदर्थश्च साधननिष्ठसाध्यव्यभिचारनिरूपकाधिकरणत्वं अनन्तत इति तादृशधर्मान्तरस्यास्फूर्त्तेर्वेत्यर्थः
ननु साध्यव्यापकत्वं साध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वन्तथा च शुद्धसाध्यव्यापके धूमादिनिष्ठव्याप्तेः केवलधूमत्वावच्छिन्नत्वात्कथं तादृशधर्मा
न्तरावच्छिन्नधूमादिनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वमार्द्रेन्धनादीनामिति वाच्यम् तद्धर्माधिकरणीभूतसाध्याधिकरणनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वरू
पस्यैव तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्य लक्षणे प्रवेशान्न तु यद्धर्मावच्छिन्नसाध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वस्येत्याशयात् ॥ श्रीः ॥

धूमवान्वन्हेरित्यादावयःपिण्डमहानसान्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकंव्यञ्जनवत्त्वादिकंसंग्राह्यमेवेतिध्येयम्॥१३८॥ अतएव यद्धर्मा
वच्छिन्नत्वघटितनिरुक्तलक्षणस्यतात्पर्यविषयत्वादेव एतदनुसारेणनिरुक्तलक्षणानुसारेण स्वस्यसाध्यमितिषष्ठीतत्पुरुषभ्रमम्
व्यावर्तयितुमाह स्वञ्चेति नव्यास्तुयदभावेनयद्वत्त्वेनवासाधनवतिसाध्याभाव उन्नीयतेसउपाधिर्लाघवात् अतएवजलत्वतेज।
स्त्वयोरुभयत्वेन रूपेणनकश्चिदप्युपाधित्वमित्याहुः तद्धर्मवत्त्वपाधिव्यभिचारेण तद्धर्माधिकरणीभूतंयदुपाध्यभावाधिकरण तद्वृ

अतएवलक्ष्यमप्युपाधिस्वरूपमेतदनुसारेणदर्शयति सर्वइति स्वञ्चसाध्यञ्च स्वसाध्ये तयोर्व्यभिचारितेत्यर्थः।उपाधे
दूषकताबीजमाह व्यभिचारस्येति उपाधिव्यभिचारेणहेतौसाध्यव्यभिचारानुमानमुपाधेःप्रयोजनमित्यर्थः।तथाहियत्रशु।
द्धसाध्यव्यापकउपाधिस्तत्रशुद्धेनैवोपाधिव्यभिचारेणसाध्यव्यभिचारानुमानम् यथाधूमवान्वन्हेरित्यादौवन्हिर्धूमव्य

सर्वेसाध्यसमानाधिकरणाः स्युरुपाधयः। हेतोरेकाश्रयेयेषांस्वसाध्यव्यभिचारिता १३९ व्यभिचारस्या
नुमानमुपाधेस्तुप्रयोजनम्॥

११ भिचारीतद्व्यापकार्द्रेन्धनसंयोगव्यभिचारित्वादिति व्यापकव्यभिचारिणो व्या।
प्यव्यभिचारावश्यकत्वात् यत्रतुकिञ्चिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यस्यव्यापकउपाधिस्तत्रतद्धर्मवतिउपाधिव्यभिचारेणसाध्यव्य
भिचारानुमानम् यथासश्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ मित्रातनयत्वंश्यामत्वव्यभिचारिमित्रातनयेशाकपाकजत्वव्य
भिचारित्वादिति वाधानुन्नीतपक्षेतरस्तुसाध्यव्यापकताग्राहकप्रमाणाभावात् स्वव्याघातकत्वाच्चनोपाधिः॥ ९॥

त्रित्वेनवायुःप्रत्यक्षःप्रमेयत्वादित्यादौतुप्रमेयत्वम्प्रत्यक्षत्वव्यभिचारिवहिर्द्रव्येउद्भूतरूपव्यभिचारित्वादित्यादिद्रष्टव्यम् ननुपक्षेतर
त्वेतिव्याप्तिःनचतस्यलक्ष्यत्वमेव।एकाश्रयेयेषामित्यादिमूलेनप्रदर्शितस्यलक्ष्यतावच्छेदकस्यतत्राभावात् तत्रहेतौ।पक्षेतरत्वव्य।
भिचारस्यपक्षमादायैवसम्भवात्साध्यव्यभिचारस्यतमादायासम्भवादतआह। वाधानुन्नीतेति। स्वव्याघातकत्वादिति।उपाधिमा
॥ त्रस्यदूषकत्वव्याघातकत्वादित्यर्थः।पक्षेतरत्वस्योपाधित्वेसर्वत्रानुमानेपक्षेतरत्वस्योपाधेःसम्भवादनुमान॥

का॰मु॰ मावोच्छेदापत्त्या व्यभिचारानुमानाधीनस्योपाधेर्दूषकत्वस्यासम्भवादिति भावः ॥ ७ ॥ ननु तथापि यत्र साध्यव्यापकताग्राहकम्प्रमाणम
टि॰ स्ति तत्र पक्षेतरत्वे लक्षणातिव्याप्तिर्दुर्वारेत्यत आह बाधोन्नीतस्त्विति बाधेन पक्षे साध्याभाववत्तया उन्नीतः साध्यव्यापकत्वेन निश्चित इ
२९७ त्यर्थः। संदिग्धोपाधिरपीति। पक्षे साध्यसन्देहेन साध्यव्यापकतासन्देहस्य पक्षेतरत्वे सम्भवादिति भावः। नच स्वव्याघातकत्वेनानुपाधित्वादे
वानुद्भावनं संभवे सम्प्रदायमात्रेण तद्दूषकत्वकथनमसङ्गतमिति वाच्यम् यत्र साध्यव्यापकताग्राहकतर्कावतारस्तत्र व्यापकव्यभिचारिणो।

बाधोन्नीतस्तु उपाधिर्भवत्येव यथा वह्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यादौ प्रत्यक्षेण वह्नावुष्णत्वग्रहे वह्नीतरत्वमुपाधिः। य
त्र तूपाधेः साध्यव्यापकता संदिह्यते स संदिग्धोपाधिः पक्षेतरस्तु संदिग्धोपाधिरपि नोद्भावनीयः कथकसम्प्रदायानुरो-
धात् केचित्तु सत्प्रतिपक्षोत्थापनमुपाधेः फलन्तथाहि अयोगोलकन्धूमवद्वह्नेरित्यादौ अयोगोलकन्धूमाभाववा-
त् आर्द्रेन्धनाभावादिति सत्प्रतिपक्षसम्भवात् इत्यत्र साधनव्यापकोपि कश्चिदुपाधिः यथा करकापृथिवी कठिनसं-

॥ शब्दोपमानयोर्नैव पृथक्प्रामाण्यमिष्यते १४० अनुमानगतार्थत्वादिति वैशेषिकं मतम् ॥

योगवत्त्वादित्यादौ अनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वम् नचात्र स्वरूपासिद्धिरेव दूषणमिति वाच्यम् सर्वत्रोपाधेर्दूषणान्तरसाङ्क-
र्यात् अत्र च साध्यव्यापकः पक्षावृत्तिरुपाधिरिति वदन्ति शब्दोपमानयोरिति वैशेषिकाणां मते प्रत्यक्षमनुमानञ्च
प्रमाणम् शब्दोपमानयोस्तु अनुमानविधयैव प्रामाण्यम् तथाहि दण्डेन गामानयेत्यादि लौकिकपदानि वैदिकपदानि वा॥

व्याप्यव्यभिचारावश्यम्भावेन व्यभिचारानुमापकत्वरूपस्य दूषकत्वस्य व्याघातासम्भवात् सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वेनोपाधेर्दूषकतावादिना।
म्मत आह केचित्त्विति इत्यत्रेति सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषकत्वे चेत्यर्थः अत्र च सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वपक्षे च पक्षावृत्तिरिति पक्षवृत्तित्वे राम॰
नुपक्षे तदभावेन साध्याभावासाधनादिति भावः। गुरुमते लौकिकः शब्दोऽनुवादकः वैदिक एव प्रमाणन्तन्मतनिराकरणायाह वैदिकेति॥ अ २९७
त्र स्वर्गकामो यजेतेत्यादिपदत्वेन पक्षता तेन विशेषतः संसर्गसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥

तात्पर्यविषयेति अत्र ब्राह्मणेन विद्येत्यादौ यद्वाधिकरणत्वं संसर्गे तात्पर्येऽन्तद्विषयत्वादिसंसर्गेणार्थान्तरवारणाय तात्पर्यविषयत्वं संसर्गविशेषणं तात्पर्यं ज्ञानेऽन्तरपदार्थेनेतरपदार्थस्य प्रवेशाद्धटत्वादिना स्मृतस्य संसर्गो न सिद्ध्येदतः स्मारितेति स्मारितत्वञ्च वृत्त्या बोध्यम् तेन वस्तुघटादेः समवायेनाकाशत्वादिनोपस्थापितेन रूपेण संसर्गसिद्ध्यभावेऽपि न क्षतिः। हेतौ चायमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोपसार्यतामित्यादौ राज्ञः पुरुषइत्यादिभागे राजपुरुषयोर्योग्यार्थयोः संसर्गे तात्पर्याभावेन साध्याभावाद्व्यभिचार इत्याकाङ्क्षाविशेषणं ज्ञेयमदमनेन पदेन सहामुकसंसर्गेण तदर्थान्वितस्वार्थबोधजनकत्वमिति पदतात्पर्यार्थकम् तेन नाकाङ्क्षायामितरांशवैयर्थ्यप्रसङ्गः। वह्निना [illegible] त्यादिवाक्यसंसर्गप्रमापूर्वकत्वसाध्याभावेन व्यभिचारवारणाय हेतौ योग्यतापदम् नीलो घटो द्रव्यम्पट इत्यादिनीलः पट इत्यादिभागे नीलपटयोराकाङ्क्षायोग्य

तात्पर्यविषयस्मारितपदार्थसंसर्गप्रमापूर्वकाणि आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बकत्वात् घटमानयेति पदकदम्बकवत् यद्वा एते पदार्था मिथः संसर्गवन्तः योग्यतादिमत्पदोपस्थापितत्वात् तादृशपदार्थवद् दृष्टान्तेऽपि दृष्टान्तान्तरेण साध्यसिद्धिः। रिति एवङ्गवयव्यक्तिप्रत्यक्षानन्तरङ्गवयपदङ्गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम् असति वृत्त्यन्तरे वृद्धैस्तत्र प्रयुज्यमानत्वात् असति वृत्त्यन्तरे वृद्धैर्यत्र यत्प्रयुज्यते तत्र तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तकं यथा गोपदं गोत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम् यद्वा गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तकं साधुपदत्वादित्यनुमानेन पक्षधर्मताबलाद्गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं सिध्यति ॥ ६ ॥

तासत्त्वेन हेतुमत्त्वाद्व्यभिचारवारणायासत्तिपदम्। कदम्बपदन्त्वाकाङ्क्षादीनाम्परस्परप्रतियोगित्वलाभाय अन्यथा साध्यस्य परस्परार्थघटितत्वेन व्यभिचारप्रसङ्गात् नन्विष्टतावच्छेदकप्रकारकप्रवृत्तिविशेष्यकज्ञानस्य प्रवर्त्तकतया संसर्गज्ञानपूर्वकत्वानुमितेरनादृशतया कथं प्रवर्त्तकत्वम्। अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमेन प्रमापूर्वकत्वत्वेन प्रमापूर्वकत्वसिद्धावपि पुरोवर्त्तिविशेष्यकस्य जनत्वादिप्रकारकज्ञानस्य तस्मादनुत्पत्तेस्तदर्थं शब्दप्रामाण्यस्वीकार इत्यत आह यद्वेति मिथः संसर्गइति। तात्पर्यविषयापरस्परसंसर्गवन्त इत्यर्थः। तेन नानात्पर्यविषयसंसर्गमादायार्थान्तरम् ननु दृष्टान्ते साध्यसिद्ध्यभावात्कथम्व्याप्तिग्रह इत्यत आह दृष्टान्तेऽपी

किन्त्वेति पदज्ञानङ्कल्पयित्वेति पद

का॰ मु॰ ननु सर्वत्र शब्दश्रवणानन्तरमनुमितिरूपकार्यान्यथानुपपत्त्या व्याप्तिज्ञानङ्कल्पनीयमित्यत आह किन्त्वेति पदज्ञानङ्कल्पयित्वेति पद
टि॰ स्मरणङ्कल्पयित्वेत्यर्थः वन्ह्यादिशब्देनार्थस्यैव वन्ह्यादिरूपेणार्थैर्वापि वन्ह्यादिपदस्मरणसम्भवाद्वाच्यत्वादिवद्वाचकत्वादिसम्बन्धस्या
२१८ पि स्मारकत्वादिति भावः। इदमुपलक्षणम् आकाङ्क्षादिज्ञानङ्कल्पयित्वेत्यपि बोध्यम् मणिकृतस्त्वेते पदार्थाः परस्परसंसर्गवन्तः योग्य
तादिमत्पदोपस्थापितत्वादित्यनुमाने योग्यतानलिंगविशेषणम् लिङ्गस्य निश्चितस्यैव निश्चायकतया योग्यतायाश्च संशयेऽपि शाब्दबोधद-
र्शनादतः पृथगेव शब्दो मा-

नमिति वदन्ति मिश्रास्त्वनुमानमुद्रया शब्दस्य बोधकत्वे घटमानयेति स्वरूपयोग्यम् घटः कर्मत्वमानयनङ्कृतिरिति स्वरूपायोग्यमिति न स्यात्
अनुमानस्योभयत्रापि सम्भवात् न चाकाङ्क्षाघटितहेत्वभावान्नानुमितिस्तत्रेति वाच्यम् आकाङ्क्षाभ्रमेणानुमितिसम्भवात् विषयावाधाच्च
तस्याः प्रमात्वात् शब्दप्रामाण्ये च सम्भावात्तत्तादृशशब्दस्य बोधकत्वमित्याहुः। परे तु घटात्पृथगित्यादौ घटावधिकपृथक्त्वप्रकारेण निरवच्छि राम॰
न्नविशेष्यताकः पृथक्त्वाश्रयस्य शाब्दबोधः सर्वानुभवसिद्धः स चास्माकन्तादृशानुपूर्वीकपदज्ञानत्वेन तादृशशाब्दबोधम्प्रति हेतुत्वादुप २१८
पद्यते वैशेषिकाणान्तु पृथक्त्वं घटावधिकं घटपदसाकाङ्क्षपृथक्पदस्मारितत्वादित्यनुमानेन तन्निर्वाहः पक्षविधयापृथक्त्व॥ ॥

तन्मतन्दूषयति। तत्त्वसम्यगिति व्याप्तिज्ञानं विनापि शब्दादितो बोधस्यानुभवसिद्धत्वात् न हि सर्वत्र शब्दश्रवणानन्तरम्व्या
प्तिज्ञाने प्रमाणमस्तीति किन्त्वसर्वत्र शब्दस्थले यदि व्याप्तिज्ञानङ्कल्प्यते तदा सर्वत्रानुमितिस्थले पदज्ञानं कल्पयित्वा शाब्द
बोध एव किन्नस्वीक्रियतामिति ध्येयम् १३९।१४०।१४१ त्रैविध्यमिति अनुमानं हि त्रिविधं
केवलान्वयि केवलव्यतिरेकि अन्वयव्यतिरेकि भेदात् तत्रासद्विपक्षः केवलान्वयि॥ ॥

तत्त्वसम्यग्विना व्याप्तिबोधः शब्दादिबोधतः १४१ त्रैविध्यमनुमानस्य केवलान्वयिभेदतः। द्वैविध्यन्तु भ
वेद्व्याप्तिरन्वयव्यतिरेकतः १४२ अन्वयव्याप्तिरुक्तैव व्यतिरेकादिहोच्यते। साध्याभावव्यापकत्वं हेत्वभाव
स्य यद्भवेत् १४३॥

स्यभानेऽपि तदाश्रयस्य भानात् नच पटम्यसीकृत्य पटो घटावधिकपृथक्त्ववानित्यनुमित्या तन्निर्वाहः इति वाच्यम् पटादिनिष्ठविशेष्यतायास्तत्र पक्षतावच्छेदकीभूतपटत्वावच्छिन्नतया निरवच्छिन्नविशेष्यताकतादृशशाब्दबोधसमानाकारकत्वस्य तयाप्यनिर्वाहादित्यादुर्विभाव्यं दिक् ॥ २३९ ॥ २४० ॥ २४१ ॥ तत्र तेषु मध्ये असद्विपक्षः इति अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यः इत्यर्थः ॥ यथाश्रुते सिद्धासिद्धिव्याघातात् अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वस्य च प्रमेयत्वादौ सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः न चैतन्न सम्भवति प्रमाविषयत्वरूपस्य तस्य नानात्वे

यथा घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यादौ तत्र हि सर्वस्यैवाभिधेयत्वाद्विपक्षासत्त्वम् असत्सपक्षः केवलव्यतिरेकी यथा पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वादित्यादौ तत्र हि जलादित्रयोदशभेदस्य पूर्वमनिश्चिततया। निश्चितसाध्यवतः सपक्षस्याभावात् सत्सपक्षविपक्षोऽन्वयव्यतिरेकी यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ तत्र सपक्षस्य महानसादेर्विपक्षस्य जलह्रदादेश्च सत्त्वादिति तत्र हि व्यतिरेकिणि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं कारणं तद्यथा व्यतिरेकव्याप्तिं निर्वक्ति साध्याभावेति साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः अत्रेदं बोध्यम् यत्सम्बन्धेन यदवच्छिन्नं प्रतियेन सम्बन्धेन येन रूपेण व्यापकता गृह्यते तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्धर्मावच्छिन्नाभावज्ञानात् तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्धर्मावच्छिन्नाभावस्य सिद्धिरिति ॥ ९ ॥

नानुगमादिति वाच्यम् प्रमात्वस्यैव परम्परासम्बन्धेनानुगन्तव्यत्वात् इत्यञ्च प्रमेयत्वादेर्व्यतिरेकित्वम् अत्र मेऽपि केवलान्वयित्वमेवेति। मन्तव्यम् असत्सपक्षः इति सिद्धासिद्धिव्याघातादत्राप्यगृहीतहेतुसहचारं यद्व्यतिरेकिसाध्यन्तत्कत्वमर्थो बोध्यः सत्सपक्षेति गृहीतान्वयव्यतिरेकिसाध्यकमित्यर्थः यत्सम्बन्धेन यदवच्छिन्नं प्रतीति यत्सम्बन्धावच्छिन्नयद्रूपावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितव्यापकता गृह्यते इत्यर्थः ॥ ~ ॥

का.मु. इतरव्याप्यतेति इतरस्यव्याप्यतेत्यर्थः तादात्म्येनेतरव्यापकतेति पाठे तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नायेतरनिष्ठव्याप्यतातन्निरूपितव्यापकतेत्यर्थः
दि. तादात्म्यसम्बन्धेनेति तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावः सिद्ध्यतीत्यर्थः। येनसम्बन्धेनव्याप्यतागृह्यते इत्यनुक्तौ तु तादात्म्येनेतर
२९९ स्यव्याप्यता यत्र गृहीता तत्रेतरान्योन्याभावस्यसिद्धिःस्यादितिभावः। संयोगसंबन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताकवह्न्यभावेनेति सावधारणम् ते
नसम्बन्धान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकेन न तत्सिद्धिरित्यर्थः अनेन च येनसम्बन्धेनव्यापकतागृह्यते इत्यस्य फलं सूचितम् प्रदर्शितरी
त्यैव येनरूपेणयदवच्छिन्नेत्यनयोरपिप्रयोजनमूह्यम् ननु साध्यसाधनसहचारज्ञानाभावात्कथंव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमित्य
तआह अत्रचेति तथाचव्यतिरेकसहचारेणैव व्यतिरेकव्याप्तिग्रहान्नान्वयसहचारग्रहापेक्षेतिभावः। ननुसाध्यप्रसिद्धिं विनातदा

इत्यञ्च यत्र विशेषणतासम्बन्धेनेतरत्वव्यापकत्वङ्गन्धात्यन्ताभावे गृह्यते तत्र गन्धाभावाभावेनेतरत्वात्यन्ता
भावः सिद्ध्यति यत्र तु तादात्म्यसम्बन्धेनेतरव्यापकत्वङ्गन्धाभावस्य गृह्यते तत्र तादात्म्यसम्बन्धेनेतरस्याभा
वः सिद्ध्यति स एवान्योन्याभावः एवं यत्र संयोगसम्बन्धेन धूमम्प्रति संयोगसम्बन्धेन वह्नेर्व्यापकता गृह्य
ते तत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावेन जलह्रदे संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक
धूमाभावः सिद्ध्यति अत्र च व्यतिरेकव्याप्तिग्रहे व्यतिरेकसहचारज्ञानङ्कारणम् ॥ ॥

भावाज्ञाने व्यतिरेकव्याप्तेर्दुर्ग्रहत्वं स्यात् साध्यसिद्धौ च सिद्धसाधनमिति चेन्न साध्यस्य घटादावेव प्रत्यक्षसिद्धत्वात्पृथिवीतरभिन्ने
त्युद्देश्यप्रतीतेरसिद्धत्वान्न सिद्धसाधनम् पक्षतावच्छेदकनानात्व एवांशतः सिद्धसाधनस्य दोषत्वात् अत एवानित्यैवाङ्मनसे इत्यत्र
वागनित्युद्देश्याया अनित्यत्वस्य सिद्धत्वेनांशतः सिद्धसाधनमिति ननु तथापि घटः कथं पक्षः साध्यस्य निश्चयेन तत्संदेहसिषाधयि ताम
षयोरभावादिति चेन्न यतः सर्वा पृथिवीतरभिन्ना न वेति संशयस्य तत्प्रकारकसिषाधयिषायाश्च घटविषयत्वाद्घटत्वेन विशेषदर्शनेसि २९९
द्धौ वा तेन रूपेण संशयसिषाधयिषे न भवतः पृथिवीत्वेन तु भवत एवेति॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ ॥ ॐ

ननु पृथिवीतरभिन्ना पृथिवीत्वात् घटवदित्यन्वयिनैवेतरभेदसिद्धौ व्यतिरेकिवैयर्थ्यमिति चेन्न अन्वयव्याप्तेरग्रहे व्यतिरेकव्याप्तिस्फूर्त्तिद शायां व्यतिरेक्यनुमितिजननसंभवेन व्यतिरेक्यनुमानप्रवृत्तेर्निष्प्रत्यूहत्वात् आचार्यमतमाह केचित्त्विति व्यतिरेकसहचारेण अन्वयसहचा रनिरपेक्ष व्यतिरेकसहचारेण अन्वयव्याप्तिरेवेत्येवकारेण व्यतिरेकव्याप्तेर्व्युदासः नन्वेवं व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानरूपकारणाभावात्कथं व्यतिरेक्यनुमितिरत आह नत्विति व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमित्यस्यानुमितावित्यादिः। नन्वन्वयव्याप्तिज्ञानस्यैव हेतुत्वे कथं व्यतिरेकीति व्यवहा र इत्यत आह यत्रेति ननु पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादित्यादौ साध्यस्येतरभेदादेरप्रसिद्धत्वात्कथमन्व्यतिरेकसहचारग्रह इत्यत आह

केचित्तु व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेव गृह्यते न तु व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमपि कारणम् यत्र व्यतिरेकसहचाराद्व्याप्ति ग्रहस्तत्र व्यतिरेकीत्युच्यते साध्यप्रसिद्धिस्तु घटादावेव जाता पश्चात्पृथिवीत्वावच्छेदेन साध्यत इति वदन्ति १४३।१४४॥ अर्थापत्तिरिति अर्थापत्तिः प्रमाणांतरमिति केचिन्मन्यंते। तथाहि। यत्र देवदत्तस्य शतवर्षजीवित्वं ज्योतिःशास्त्रादवग

॥ अर्थापत्तिस्तु नैवेह प्रमाणान्तरमिष्यते। व्यतिरेकव्याप्तिबुद्ध्या चरितार्था हि सा यतः १४४॥

तं जीविनो गृहासत्त्वं च प्रत्यक्षादवगतं तत्र शतवर्षजीविनो गृहासत्त्वं बहिः सत्त्वं विनाऽनुपपन्नमिति बहिः सत्त्वं कल्प्य त इति तदप्यनुमानेन गतार्थत्वान्नेष्यते तथाहि यत्र जीवित्वस्य बहिः सत्त्वगृहसत्त्वान्यतरव्याप्यत्वं गृहीतं तत्र चान्यतर सिद्धौ जायमानायां गृहसत्त्वबाधाद्बहिः सत्त्वमनुमितौ भासते॥ ॥ ॐ ॥ साध्यप्रसिद्धिस्त्विति ननु घटादौ साध्ये निर्णीते क

थं तत्रेतरभेदानुमितिरत आह पश्चादिति अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरप्रतिबन्धकत्वादिति भावः। अ त्र चान्वयव्याप्तिघटकतावत्पदार्थज्ञानादेवान्वयव्याप्तिज्ञानोत्पत्तौ व्यतिरेकसहचारज्ञानस्य तद्धेतुत्वे मानाभावः। न च व्यतिरेकसहचारे णोत्पत्त्यप्रयोजकत्वं तृतीयार्थः तच्च नानुपपन्नम् अन्वयव्याप्तिज्ञाने प्रतिबन्धकव्यभिचारशङ्कानिरासद्वारा व्यतिरेकसहचारज्ञानस्य त त्प्रयोजकत्वादिति वाच्यम् व्यतिरेकसहचारग्रहेऽप्यधिकरणान्तरे व्यभिचारशङ्कानादवस्थ्यात् तदधिकरणीयव्यभिचारशङ्कानिरासद्वा

तदधिकरणेसाधनाभावग्रहमात्रेणैवतदधिकरणीयव्यभिचारशङ्कानिवृत्तेरित्यस्वरसोवदन्तीत्यनेनसूचितः १४२।१४३ केचन्मीमांसकाः
तदपि। अर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वमपि दिवानभुङ्क्ते इत्यादावित्यादिना मयूरः पर्वतेतरस्मिन्ननृत्यतिनृत्यति चेत्यस्यसंग्रहः नन्वेतद्वाक्यान्मयूरः
पर्वतेनृत्यतीतिज्ञानमुत्पद्यते नन्वेतद्व्यतिरेकिणः सम्भवति पर्वतनृत्यस्य साध्यस्याप्रसिद्धौ व्यतिरेकव्याप्त्यनिरूपणादितिकथन्त्वार्थो

एवम्पीनोदेवदत्तोदिवानभुङ्क्ते इत्यादौपीनत्वस्यभोजनव्याप्यत्वावगमाद्भोजनसिद्धौदिवाभोजनबाधेरात्रिभोजनंसि
ध्यतीति अभावप्रत्यक्षस्यानुभाविकत्वादनुपलम्भोपिनप्रमाणान्तरम् किञ्चानुपलम्भस्याज्ञातस्यहेतुत्वेज्ञानाकरणत्वात्।
प्रत्यक्षम् ज्ञातस्यहेतुत्वेतु तत्राप्यनुपलम्भान्तरापेक्षेत्यनवस्था एवञ्चचेष्टापिनप्रमाणान्तरन्तस्याःसङ्केतग्राहकशब्द
स्मारकत्वेनलिप्यादिसमशीलत्वाच्छब्द एवान्तर्भावात् यत्रचव्याप्त्यादिग्रहस्तत्रानुमितिरेवेति १४४ सुखन्निरूपयति

सुखंहिजगतामेकंकाम्यन्धर्मेणजायते।अधर्मजन्यन्दुःखंस्यात्प्रतिकूलंसचेतसाम् १४५ निर्दुःखत्वेसु।
खेचेच्छा तज्ज्ञानादेवजायते इच्छातुतदुपायेस्यादिष्टोपायत्वधीर्यदि १४६॥ ९।सुखमिति काम्यमभिलाष
विषयः धर्मेणेति धर्मत्वेनसुखत्वेनकार्यकारणभावइत्यर्थः।दुःखन्निरूपयति।अधर्मेति अधर्मत्वेनदुःखत्वेनकार्य
कारणभावइत्यर्थः प्रतिकूलमिति।दुःखतज्ज्ञानादेवसर्वेषांस्वाभाविकद्वेषविषयइत्यर्थः १४५ इच्छान्निरूपयति निर्दुः
खत्वइति इच्छाद्विविधा।फलविषयिणीउपायविषयिणीच फलन्तुसुखंदुःखाभावश्चतत्रफलेच्छांप्रतिफलज्ञानङ्कार

पत्तिः प्रमाणान्तरमितिचेन्न मयूरनृत्यम्पर्वताधिकरणकम्पर्वतेतरानधिकरणत्वेसतिसाधिकरणत्वात्पर्वतत्ववदित्यन्वयव्यतिरेकि
णैवपर्वताधिकरणकमयूरनृत्यज्ञानसम्भवात् १४४ धर्मत्वेनेति इदन्त्वप्राचाम्मतेनोक्तम् नवीनमतेतु नित्यंविज्ञानमानन्दम्ब्रह्मेति।
श्रुत्याभगवतिनित्यसुखसिद्धौधर्मस्यकार्यतावच्छेदकञ्जन्यसुखत्वम् सुखत्वावान्तरजातिर्वेतिबोध्यम् १४५ तत्रतयोर्मध्ये ॥ ७ ॥

अतएव फलज्ञानस्य फलेच्छाम्प्रति हेतुत्वादेव। पुरुषार्थः सम्भवतीति। सुखदुःखाभावश्च पुरुषार्थः सम्भवतीत्यर्थः। ननु यद्ज्ञानमित्यादेः स्व
विषयकज्ञानजन्येच्छाविषयत्वमर्थः तथा चोपायेऽतिव्याप्तिस्तस्यापि स्वविषयकेष्टसाधनताज्ञानजन्येच्छाविषयत्वादत आह इतरेच्छेति १४६
क्रुतिसाध्यताज्ञानमिति ननु कृतिसाध्यताज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण चिकीर्षाम्प्रति हेतुत्वे मानाभावः तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानस्य तद्
मेप्रकारकेच्छाम्प्रति हेतुतायाः क्लृप्तत्वात् कृतिसाध्यपाकत्वावच्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानादेव चिकीर्षायाः सम्भवादिति चेन्न यत्र
कृतिसाध्यपाकत्वेनेष्टसाधनत्वन्न गृहीतमपि तु सुदुपाकत्वेन कृतिसाध्यत्वं सुदुपाकत्वेन चेष्टसाधनत्वङ्गृहीतन्तत्रापि पाकगोचरप्रवृत्तेरा
नुभाविकतया तदनुरोधेन चिकीर्षाया अप्यावश्यकत्वेन तन्निर्वाहाय कृतिसाध्यताज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण हेतुताया आवश्यकत्वात् अथ कृ

अतएव पुरुषार्थः सम्भवति यज्ज्ञातं सत् स्ववृत्तितयेष्यते स पुरुषार्थ इति तल्लक्षणात् इतरेच्छानधीनेच्छाविषय
त्वम्फलितोऽर्थः उपायेच्छाम्प्रतीष्टसाधनताज्ञानङ्कारणम् चिकीर्षेति १४६ कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यत्रि

॥ चिकीर्षा कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा तु या भवेत्। तद्धेतुः कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिर्भवेत् १४७॥

याविषयिणीच्छा चिकीर्षा पाकं कृत्या साधयामीति तदनुभवात् चिकीर्षाम्प्रति कृतिसाध्यताज्ञानमिष्टसाधनताज्ञान
((ञ्च कारणम् तद्धेतुरिति॥ ६॥

त्यसाध्यताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादेव वृष्ट्यादौ चिकीर्षानुत्पादात् कृतिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षाम्प्रति
हेतुत्वे मानाभाव इति चेन्न कृतिसाध्यत्वाभाववद्व्याप्यतदवच्छेदकधर्मज्ञानानाम्प्रतिबन्धकत्वकल्पनापेक्षया कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वे
लाघवात् इष्टसाधनताज्ञानमिति। अन्यथा निष्फलत्वज्ञानेऽपि चैत्यवन्दनादौ चिकीर्षापत्तिरिति भावः। अत्रेदम्बोध्यम् पाकविशेष्यकेष्ट
साधनताज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकन्न पाकादिगोचरचिकीर्षात्वङ् कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वनिवेशे प्रयोजनविरहात् पाकोऽजायतामितीच्छा
या अप्रसङ्गात् पाकत्वेच्छा किन्तु पाकत्वावच्छिन्नमुख्यवि॥ श्रीः॥ श्रीः॥ श्रीः॥ श्रीः॥ श्रीः॥ छ॥ छ॥ ६॥ छ॥ ६॥ श्रीः॥

का॰मु॰ शेषके च्छात्वम्याकसाध्यंसुखंजायतामितीच्छायाम्व्यभिचारवारणायसुखेति दुष्टसाधनतेत्यत्रेच्छास्वरूपसतीविशेषणम् तेनेच्छाज्ञान
टि॰ शून्यकालेपिचिकीर्षानिरासः। अतएवकृतिसाध्यताज्ञानस्यहेतुत्वादेव १४७ वलवद्विष्टेति द्विष्टन्द्वेषविषयीभूतन्द्वेषश्चदुःखेनादृष्टेन
२२१ ज्ञानात् सर्पादौतत्साधनताज्ञानात् द्वेषेवलवत्त्वञ्जातिविशेषः प्रतिवन्धकमिति ननुवलवद्द्वेषविषयसाधनत्वज्ञानस्यप्रतिवन्धकत्वेवै
त्रस्यागम्यागमनजन्यनरकेयदावलवान्द्वेषस्तदामैत्रस्यतादृशद्वेषशून्यस्यागम्यागमनेनादृशनरकसाधनत्वज्ञानवतइच्छाप्रवृत्त्योरनुप-
पत्तिः एवञ्चैत्रस्यैवकालान्तरेतादृशद्वेषसत्त्वेपि नचतत्कालीनतत्पुरुषीयेच्छाम्प्रतिप्रवृत्तिम्प्रतिचतत्कालीनतत्पुरुषीयवलवद्विष्टजन-
कत्वज्ञानस्यप्रतिवन्धकत्वङ्कल्प्यते यत्पुरुषस्ययदानकापिद्वेषस्तत्कालतत्पुरुषान्तर्भावेनतादृशज्ञानप्रतिवन्धकत्वस्याकल्पनान्नतत्रता-

अतएवतृप्त्यादौकृतिसाध्यताज्ञानाभावान्नचिकीर्षा १४७ वलवद्विष्टेति वलवद्विष्टसाधनताज्ञानंतत्रप्रतिव-

॥ वलवद्विष्टहेतुत्वमतिः स्यात्प्रतिवन्धिका । तदहेतुत्ववुद्धेस्तुहेतुत्वङ्कस्यचिन्मते ।१४८॥

न्धकमतोमधुविषसम्पृक्तान्नभोजनेनचिकीर्षा वलवद्द्वेषः प्रतिवन्धकइत्यन्ये तदहेतुत्वेति॥ ॥

दृशप्रतिवन्धकाप्रसिद्ध्यातदभावरूपकारणस्याभावात्प्रवृत्त्यनुपपत्तिरितिवाच्यम् यत्पुरुषस्ययदागम्यागमनजन्यनरकेवलवद्द्वेष-
स्तदानत्पुरुषस्यतत्रेच्छानुत्पादादगम्यागमनगोचरतत्पुरुषीयतत्कालीनेच्छायाअप्रसिद्ध्यातत्पुरुषतत्कालान्तर्भावेनतादृशकार्यका-
रणभावस्याभावेनतत्रतत्पुरुषीयागम्यागमनगोचरेच्छानुत्पादप्रयोजकस्यदुर्भिक्षापत्तेरितिचेन्न तद्धर्मप्रकारकद्वेषविशिष्टस्यतद्धर्माव-
च्छिन्नजनकत्वज्ञानस्यतत्रप्रतिवन्धकत्वकल्पनेनोक्तापत्त्यभावात्तद्धर्मप्रकारकद्वेषानुत्तरतादृशेच्छायान्तादृशद्वेषाभावस्तादृशद्वेषोत्त- राम
रतद्गोचरेच्छायान्तद्धर्मावच्छिन्नजनकत्वज्ञानाभावःकारणम् वलवद्द्वेषइति पाकादिगोचरेच्छायांवलवद्द्वेषविषयसाधनत्वज्ञानज- २२१
न्यः पाकगोचरोद्वेषः प्रतिवन्धकः पूर्वोक्तप्रतिवन्धकद्वयकल्पनापेक्षयालाघवादितिभावः॥ श्रीः॥ श्रीः॥ ॥ ॥

यत्र चोत्कटसुखोत्कटदुःखजनकत्वमेकस्मिन्कर्मणि गृहीतन्तत्र सम्प्रतिपन्नस्थले इच्छाद्वेषयोरनुत्पन्ने स्तम्मते तत्र कार्यकाले द्वेषाभावस्य स
त्वेनेच्छोत्पादापत्तिः। नच यत्र बलवदिष्टसाधनत्वज्ञानेन तृतीयक्षणे द्वेषो जनित —————— स्तदुत्तरक्षणे इच्छोत्पादापत्तिस्तत्रापीति
वाच्यम् तत्रेच्छोत्पादस्येष्टत्वात् क्षणविलम्बस्य शपथनिर्णेयत्वादित्यन्ये इत्यनेनास्वरसः सूचितः ॥ ७ ॥ बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानमिति अत्रापि
तद्धर्मप्रकारकद्वेषोत्तरेच्छायान्तद्धर्मावच्छिन्नाजनकत्वज्ञानङ्कारणम् तादृशद्वेषानुत्तरेच्छायान्तु तद्धर्मप्रकारकद्वेषाभावः कारणमिति निष्कर्षो
बोध्यः मूले कस्यचिन्मते इत्यनेनास्वरसः सूचितः नच बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानत्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वे बलवदनिष्टजनकत्वप्रकारतानिरू
पिताभावविशेष्यताशालित्वादेस्तादृशनिरूप्यनिरूपकभावघटितत्वेन गौरवात्तद्घटितबलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानाभावत्वेनैव हेतुत्वं युक्तम्

बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानङ्कारणमित्यर्थः १४८ द्वेषन्निरूपयति। द्विष्टेति। दुःखोपायविषयकं द्वेषं प्रतिबलव

॥ द्विष्टसाधनताबुद्धिर्भवेद्द्वेषस्यकारणम्। प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथाजीवनकारणम् १४९ ॥

द्विष्टसाधनताज्ञानङ्कारणमित्यर्थः। बलवदिष्टसाधनताज्ञानम्प्रतिबन्धकन्तेन नान्तरीयकदुःखजनके पाकादौ।
॥ नद्वेषः। प्रयत्नन्निरूपयति। प्रवृत्तिरिति १४९

नचाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितबलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानत्वापेक्षया अप्रामाण्य
निश्चयानास्कन्दिततदनुबन्धित्वज्ञानत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वे गौरवमिति वाच्यम् युद्धादौ बलवदनिष्टसाधनत्वसन्देहेपीच्छा।
प्रवृत्त्योरुदयाद्बलवदनिष्टाप्रतिबन्धित्वनिश्चयस्यैवेच्छाप्रतिबन्धकतायास्तदननुबन्धित्वसंशयस्यापि च कारणतायाश्च वाच्यतया च विप
रीतगौरवादिति नच बलवदनिष्टाननुबन्धिज्ञानस्याप्रवर्त्तकत्वे तद्विषयस्य विध्यर्थत्वाभावात् कलञ्जम्भक्षयेदित्यादिवाक्यानामप्रामा
ण्यापत्तिरिति वाच्यम् तज्ज्ञानस्य प्रवृत्तिजनकत्वाभावेपि प्रवृत्तिप्रतिबन्धकबलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानविघटकत्वेन प्रवृत्तिप्रयोजकत्वात्
॥ प्रवृत्तिप्रयोजकज्ञानविषयस्य विध्यर्थत्वानपायात् ॥

का.मु. अत्रयद्यपि यत्र प्रथमक्षणे दोषः द्वितीयक्षणे फलेच्छा तृतीयक्षणे फलसाधनताज्ञानन्तत्र तृतीयक्षणे द्वेषनाशाद्भवत्येव चतुर्थक्ष
टि. णे उपायेच्छा यत्र फलेच्छादिक्रमेणैषामुत्पत्तिस्तत्र फलेच्छारूपकारणाभावादेव नोपायेच्छा एवमन्यत्रापि आत्मविशेषगुणानां यौग
२२२ पद्यानङ्गीकारादिति वलवदनिष्टानुवन्धित्वज्ञानस्य द्वेषस्य वा प्रतिवन्धत्वन्नयुक्तम् नयुक्तञ्च वलवदनिष्टाननुवन्धित्वज्ञानस्य हेतुत्वं।
तथापि द्वित्रिक्षणान्तरितेपि द्वेषे इच्छाप्रवृत्त्योरनुदयस्यानुभविकतया ज्ञानयोरेव न यौगपद्यमित्यभ्युपगमाद्वा पूर्वोक्तप्रतिवन्धकत्वस्य हेतुत्वस्य
वावश्यकत्वमिति ध्येयम् तेन द्वेषे वलवत्त्वविशेषणेन। प्रवृत्तिरित्यादि प्रवृत्तित्वञ्च रागजन्यतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः निवृ।

प्रवृत्तिनिवृत्तिजीवनयोनियत्नभेदात्त्रिविधः प्रयत्न इत्यर्थः चिकीर्षेति मधुविषसम्पृक्तान्नभोजनादौ वलवदनि
ष्टानुवन्धित्वेन चिकीर्षाभावान्न प्रवृत्तिरिति भावः कृतिसाध्यताज्ञानादिवद्वलवदनिष्टाननुवन्धित्वज्ञानमपि स्वत

एवम्प्रयत्नत्रैविध्यन्तान्त्रिकैः परिकीर्त्तितम्। चिकीर्षा कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिस्तथा १५०
उपादानस्य चाध्यक्षम्प्रवृत्तौ जनकम्भवेत्॥ ९ अत्रान्वयव्यतिरेकाभ्याम्प्रवृत्तौ कारणमित्यपि वदन्ति।

कार्यताज्ञानम्प्रवर्त्तकमिति गुरवः तथा हि ज्ञानस्य प्रवृत्तौ जननीयायाञ्चिकीर्षातिरिक्तन्नापेक्षितमस्ति सा च

त्तित्वञ्च द्वेषजन्यतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः। जीवनयोनियत्नत्वञ्च साहजिकप्राण ११ कृतिसाध्यताज्ञानसाध्या॥
सञ्चारविषयकयत्नत्वम् ननु वलवदनिष्टानुवन्धित्वज्ञानाभावस्य प्रवृत्त्यहेतुत्वे मधुविषसम्पृक्तान्नभोजने प्रवृत्त्यापत्तिरत आह मधि
ति चिकीर्षाभावादिति चिकीर्षाम्प्रति वलवदनिष्टानुवुन्धित्वज्ञानाभावस्य हेतुत्वादिति भावः। कृतिसाध्यताज्ञानादिवदिति अन्यथा राम.
कृतिसाध्यताज्ञानादेरपि चिकीर्षायामेव हेतुत्वं स्यान्न तु प्रवृत्तौ व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धत्वमिति तु प्रकृतेपि समानमिति भावः। २२२
प्राभाकरमतमाह कार्यताज्ञानमिति सा च चिकीर्षा च ॥ श्रीः॥

तद्द्वारा कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाद्वारा द्वयोरेवेति एवकारोऽप्यर्थेस्वविशेषणेति स्वप्रवर्त्तमानः पुरुषस्तद्विशेषणाङ्गाम्येकामना
नित्यकालशौचादितद्व्याप्यसेनत्सम्बन्धः तस्यप्रतिसन्धानज्ञानमित्यर्थः। तस्यकार्यताज्ञानहेतुतालिङ्गज्ञानविधयानथाहि पाकोम
त्कृतिसाध्यः मत्कृतिंविनाऽसत्वेसतिमदिष्टसाधनत्वादित्यनुमानम् अत्रमदिष्टसाधनत्वमात्रोपादानेवृष्ट्यादौव्यभिचारइतिसत्य
न्तम् मदिष्टसाधनेप्यन्यकृतपाकादौव्यभिचारवारणायम त्कृतिंविनेत्यत्रमत्पदम् अग्रेव्यभिचारवारणायमदिष्टसाधनत्वादितिमदी
यत्र मस्यमत्कृतौविष्टसाधनत्वान्नद्दोषनादवस्यमतस्तत्रापिमदिति। नचस्वेच्छाधीनकृतिसाध्यताज्ञानमेवप्रवर्त्तकमन्यथा
नान्तरीयकस्यापिप्रवृत्त्यापत्तेस्तच्चोक्तानुमानान्नसिद्धमितिवाच्यम् स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यत्वस्यैवसाध्यत्वात् एवञ्चहेतावपिम।

इच्छायाः स्वप्रकारप्रकारकधीसाध्यत्वनियमात् चिकीर्षाहि कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छातत्रकृतिसाध्यत्वप्र
कारस्तत्प्रकारकञ्ज्ञानञ्चिकीर्षायान्तद्वाराचप्रवृत्तौहेतुः नत्विष्टसाधनताज्ञानन्तत्रहेतुः कृत्यसाध्येपिच।
न्द्रमण्डलानयनादौप्रवृत्त्यापत्तेः कृत्यसाध्यताज्ञानस्प्रतिबन्धकमितिचेन्न तदभावापेक्षयाकृतिसाध्यत्व
ज्ञानस्यलघुत्वात् नचद्वयोरेवहेतुत्वङ्गौरवात् ननुत्वन्मतेपिमधुविषसम्पृक्तान्नभोजनेचैत्यवन्दनेचप्रवृ
त्त्यापत्तिः कार्यताज्ञानस्यसत्वादितिचेन्न स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानस्यप्रवर्त्तकत्वात्॥९

कृतिंविनेत्यत्रस्वेच्छाधीनत्वम्मत्कृतिविशेषणन्देयम् अन्यथाऽन्येच्छाधीनमत्कृतिसाध्येमदिष्टसाधनेनान्तरीयकजलसंयोगा
दौव्यभिचारापत्तेः एवंसतिस्वेच्छाधीनमत्कृतिघटितहेत्वभावादेवअग्रेव्यभिचारवारणसम्भवाद्विशेष्यदलप्रयोजनंयद्यपिनस
म्भवति तथापि नीलधूमादिवद्वैतन्नरत्वाददोषः। एवमहमिदानीन्तनकृतिसाध्यसन्ध्यावन्दनः द्विजातित्वेसतिविहितसन्ध्याका
लीनशौचादिमत्वादित्यनुमानम् योद्विजातित्वेसतिविहितसन्ध्याकालीनशौचादिमान्सतत्कालीनकृतिसाध्यसन्ध्यावन्दनइति सा
मान्यतोव्याप्तिरिति नचैवरीत्येष्टसाधनत्वहेतुकानुमानसम्भवेपिपक्षेस्वविशेषणवत्ताप्रतिसम॥ ॥ ॥

न्धानजन्यकार्यताज्ञानंनसम्भवति इष्टसाधनत्वस्ययागनिष्ठत्वेनपुरुषविशेषणत्वाभावात् इच्छायाश्चपुरुषविशेषणत्वेपितस्या
लिङ्गत्वासम्भवात् लिङ्गघटकत्वेपिपक्षेतद्धर्मताज्ञानानिर्वाहकत्वादितिवाच्यम् काम्यसाधनताज्ञानस्यापिपक्षेयागादौस्वविषयसाधन
त्वरूपकामनासम्बन्धज्ञानात्मकत्वात् वस्तुतस्तद्धर्मताज्ञानन्तत्सम्बन्धज्ञानन्तज्ज्ञानमेववानतुपक्षोपितत्रान्तर्भूतइतिकाम्यसाधनताज्ञा
नस्यापिकामनासंबन्धज्ञानात्मकतयाकामनाज्ञानात्मकतयावानुपपत्त्यभावात् ननुस्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यकार्यता
ज्ञानस्यप्रवर्तकत्वंइष्टसाधनताज्ञानशून्यकालेपिपाकेस्वविशेषणकृत्यादिघटितहेतन्तरायत्र कार्यतानुमितिर्यथापाकःस्वेच्छा
धीनमत्कृतिसाध्यः श्रमादिभिन्नत्वेसति मत्कृतिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वात् यद्वास्वेच्छाधीनमत्कृतिंविनाऽसत्वा
दितितत्रापिप्रवृत्त्यापत्तिरतआह काम्येहीति कामनायागपाकादिगोचराकामनाक्वचित्तथैवपाठः तथाच स्वविशेषणेत्यत्र

काम्येहिपाकयागादौकामनापुंविशेषणन्ततश्चवलवदनिष्टाननुवन्धिकाम्यसाधनताज्ञानेनकार्य
ताज्ञानंततश्चप्रवृत्तिः तृप्तश्चभोजनेनप्रवर्त्ततेतदानींकामनायाः पुरुषविशेषणत्वाभावात्॥ ६ ॥

——————विशिष्यताहृशाकामनारूपमेवस्वविशेषणंवाच्यमेवंविशेषणवत्वमपिस्वविषयसाधनत्वरूपंवाच्यम् तेननस्वेच्छाधीनेत्या
दिद्वितीयहेतुज्ञानजन्यकार्यतानुमितिस्थलेप्रवृत्त्यापत्तिरितिभावः ननुकाम्यसाधनताज्ञानजन्यकार्यताज्ञानस्यप्रवर्तकत्वेमधुविषस
म्पृक्तान्नभोजनेप्रवृत्त्यापत्तिरित्यतआह ततश्चवलवदनिष्टेति ।तथाच स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानेवलवदनिष्टाननुवन्धित्वविषयक
त्वंविशेषणन्देयमितिभावः ननुतृप्तस्यापिभोजनेप्रवृत्त्यापत्तिस्तस्याप्यतीतभोजनकामनाघटितलिङ्गजन्यकार्यताज्ञानसत्वादतआहतृ
प्तश्चेति तदानीमिति कामनायास्तदानींपुरुषविशेषणत्वाभावादित्यर्थः तथाचस्वविशेषणेत्यत्रतदानीन्तनत्वम्विशेषणन्देयमितिभावः।न
नुस्वेच्छाधीनमत्कृतिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वादिलिङ्गज्ञानजन्यकार्यताज्ञानात्सन्ध्यावन्दनेप्रवृत्त्यापत्तिःकृतेरपिस्वविशेषण

नित्ये शौचादिकमिति आदिना विहिततत्कर्मकालस्य परिग्रहः न च कालस्य कथम्पुरुषविशेषणत्वमिति वाच्यम् स्ववृत्तिजीवनवत्त्वसंबन्धे
न तस्य पुरुषविशेषणत्वात् विहितकालजीवित्वादेर्वादिपदेन ग्रहणात् तथा च नित्यगोचरप्रवृत्तिस्थले स्वविशेषणपदेन विशेष्यतत्काली-
नशुचित्वादिरूपविशेषणमेव ग्राह्यमिति न पूर्वोक्तातिप्रसङ्ग इति भावः नैयायिकः शङ्कते नन्विति तदपेक्षया बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टे-
ष्टसाधनताज्ञानजन्यकृतिसाध्यताज्ञानापेक्षया लाघवेनेति नियमादिघटितजन्यत्वापेक्षया विषयत्वस्य लघुत्वादिति भावः ननु बलवद-
निष्टाजनकत्वज्ञानं न हेतुः क्वचिद्बह्वायाससाध्ये बहुतरस्यापि दुःखस्याबलवत्त्वात् क्वचिदल्पस्य दुःखस्य बलवत्त्वादनुगतस्याबल-
वत्त्वस्य बलवत्त्वस्य दुर्वचत्वादित्यत आह बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं चेति इष्टोत्पत्तीति इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकं यद्दुःखं तदपेक्षयाऽतिरि-

नित्ये च शौचादिकम्पुरुषविशेषणं तेन शौचादिज्ञानाधीनकृतिसाध्यताज्ञानात्तत्र प्रवृत्तिः। ननु तदपेक्षया ला-
घवेन बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताविषयककार्यताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वमस्तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्व
ञ्चेष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखाजनकत्वं बलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वं वेति चेन्न इष्टासाधन
त्वकृतिसाध्यत्वयोर्युगपज्ज्ञातुमशक्यत्वात्साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधित्वात्॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ छ ॥

कं यद्दुःखं तदजनकत्वमित्यर्थः। एतेन मधुविषसम्पृक्तान्नभोजने प्रवृत्त्यापत्तिरपास्ता इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखातिरिक्तस्य मर-
णदुःखस्य तेन जननात् अत्र केचित्। सुखमात्रजनके कर्मणीष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखमप्रसिद्धमिति तत्र प्रवृत्त्यभावप्रसङ्ग इति।
तदयुक्तम् कण्टकमर्दनन्यायेन सुखजनके कर्मणि दुःखजनकत्वनियमेनाप्रसिद्ध्यभावात् मिश्रास्त्विष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकदुःखाज-
नकत्वमुक्तस्यार्थ इति नाप्रसिद्धिरित्याहुः। नन्वेवं मतिनरकसाधनत्वेन प्रमिते परदारादिगमनादौ रागौत्कट्यान्न प्रवर्त्तेत इष्टोत्पत्त्य-
नान्तरीयकनरकदुःखजनकत्वेन तत्र निश्चयादित्यत आह बलवद्द्वेषेति द्वेषे च बलवत्त्वञ्जातिविशेषः अत एव रागान्धस्य यदा गम्याग-
॥ मनादिजन्यदुःखेन तादृशो द्वेषस्तदा तद्धेतावपि प्रवृत्तिः॥

साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधमुपपादयति असिद्धस्यहीति आद्यक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्यपाकादेरित्यर्थः। सिद्धस्य अनाद्यक्षणविशिष्टस्यकृत्य-
व्यवहितोत्तरक्षणसम्बन्धित्वघटितस्यकृतिसाध्यत्वस्यपाकोत्पत्तिक्षणएवपाकवृत्तित्वात्कालान्तरभाव्योदनादिफलसाधनत्वस्योदनाव्य-
वहितपूर्वक्षणसम्बन्धित्वघटितस्यचोत्पत्तिक्षणेपाकावृत्तित्वात्तयोरेकक्षणावच्छेदेनैकत्रावृत्तित्वरूपविरोधादितिभावः। यद्यपिकालान्त-
रभाव्योदनाव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपमोदनसाधनत्वमाद्यक्षणवृत्तित्वविशिष्टेपिपाकेसम्भवतीतिकथंविरोधस्त-
थापिस्वरूपयोग्यमिदन्नफलोपधायकमितिज्ञानात्प्रवृत्त्यनुदयेनफलोपधायकत्वरूपेष्टसाधनताज्ञानस्यैवसंशयसाधारणस्यप्रवृ-
त्तिकारणत्वम्वाच्यम् पूर्वोक्तंफलोपधायकत्वञ्चाद्यक्षणविशिष्टेयागादौनसम्भवतीतिभावः। साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधमप्युक्त्वा-
द्यतयोरेकज्ञानविषयत्वन्नसम्भवतीत्याह नचैकमेकेनैकदेति अव्याप्यवृत्तिपदार्थस्यस्वावच्छेदकानवगाहिज्ञानन्नसम्भव-

असिद्धस्यहिसाध्यत्वंसिद्धस्यचसाधनत्वम् नचैकमेकेनैकदासिद्धमसिद्धञ्चेतिज्ञायते तस्मात्कालभेदा
दुभयन्त्वायतइतिमैवम् लाघवेनबलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वेसतिकृतिसाध्यताज्ञानस्यतत्रहेतुत्वा =
॥त् नचसाध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधः

ति मूलेवृक्षः संयोगीत्येवप्रतीतेः। तथाच साध्यत्वसाधनत्वयोरपिस्वावच्छेदकासिद्धत्वसिद्ध-
त्वविषयकमसिद्धःपाकः कृतिसाध्यः सिद्धश्चपाकइष्टसाधनमितिज्ञानंसमूहालंबनरूपंवाच्यम् तच्चनसम्भवतिसिद्धत्वासिद्धत्वज्ञान-
योः :परस्परंविरोधित्वादित्यभिमानः। तस्मात्कालभेदादिति नचेदानीमसिद्धःपाकःकृतिसाध्यःअग्रेचसिद्धःपा-
कइष्टसाधनमितिज्ञानादेवप्रवृत्तिरस्त्वितिवाच्यम् इदानीन्तनाग्रेतनकालयोरननुगमात् प्राणित्वस्यापिपुरुषविशेषणत्वेनाहमिदानी- राम
न्तनकृतिसाध्यविषभक्षणःप्राणित्वादित्याद्यनुमितिसम्भवाद्विषभक्षणसाधारणंस्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानमिति २२८
बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताशौचाद्यन्यतरलिङ्गःप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानम्प्रवर्त्तकंवाच्यम्। तदपेक्षयाबलवदनिष्टाननुब-
॥ न्धीष्टसाधनताविषयकका॥

यैताज्ज्ञानमतिलघ्विति तदेव काम्यनित्यसाधारणकारणत्वेन कल्प्यतइत्यभिप्रायेण प्राभाकरमतन्दूषयति मैवमिति ॥ ७ ॥ साध्यत्वसाध
नत्वयोर्विरोधन्दूषयति नचेति। नहीत्यर्थः। यदाकदाचिदिति। यत्किञ्चित्कालीनस्यसाध्यत्वस्ययत्किञ्चित्कालीनेनसाधनत्वेनविरोधाभा-
वादित्यर्थः। तथाचैककालीनकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोर्विरोधेपिनक्षतिस्तथाज्ञानस्यास्माभिः कारणत्वानङ्गीकारात्किन्तु निर्विशेषितयोः
सामान्यतः कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोर्ज्ञानस्यैवहेतुत्वाङ्गीकारादितिभावः। तादृशञ्च ज्ञानंसम्भवतीत्याहुः एकदेति। इदञ्च ज्ञानान्व
यिज्ञानात् ज्ञानसम्भवात् मूलाद्यनवगाहिनोपिदृष्टः सयोगीति ज्ञानस्यानुभविकत्वयान्याप्यतेर्ज्ञानंस्वावच्छेदकविषयकमेवेति नियमे

यदाकदाचित्साध्यत्वसाधनत्वयोरविरोधादेकसाध्यत्वसाधनत्वयोश्च ज्ञानात् नव्यास्तुममेदंकृतिसाध्यमितिज्ञा
नान्न प्रवर्त्तकमनागतेतस्यज्ञातुमशक्यत्वात्। किन्तुयादृशपुंसः कृतिसाध्यंयद्दृष्टंतादृशत्वंस्वस्यप्रति
सन्धायतत्रप्रवर्त्तते तेनौदनकामस्यतत्साधनताज्ञानवतस्तदुपकरणवतः पाकः कृतिसाध्यः तादृशश्चा
हमिति प्रतिसन्धायपाकेप्रवर्त्ततइत्याहुः। तन्न। स्वकल्पितलिप्यादिप्रवृत्तौ यौवनेकामोद्भेदादिनासंम्भो
गादौचतदभावात् इदन्तुबोध्यम् इदानीन्तनेष्टसाधनत्वादिज्ञानम्प्रवर्त्तकम् तेनभाविवियौव राज्येबाला-
॥ स्यनप्रवृत्तिः इदानीङ्कृतिसाध्यत्वाज्ञानात् ॥ ७ ॥

मानाभावान्नपूर्वोक्तदोषइतिध्येयम् प्राभाकरानुयायिनवीनमतमाह नव्यास्त्विति ज्ञातुमशक्यत्वादिति सामान्यलक्षणप्रत्यास-
त्त्यनङ्गीकारेप्रत्यक्षस्यपक्षज्ञानाभावेनानुमितेश्चासम्भवादितिभावः। तदभावात्। यादृशस्यपुंसः कृतिसाध्यंयद्दृष्टन्तादृशत्वज्ञाना
भावात् नन्विष्टसाधनताज्ञानस्यप्रवृत्तिजनकत्वेभाविवियौवराज्येप्रवृत्त्यापत्तिरतआह इदन्तुबोध्यमिति इष्टसाधनत्वादीन्यत्रादिप-
दोपगृहीतस्येदानीन्तनकृतिसाध्यत्वस्यघटकत्वादिदानीन्तनत्वविशेषणस्यप्रयोजनमाह तेनभावीति ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

का०मु० दृष्टसाधनत्वघटकेच्छायान्तद्विशेषणस्यप्रयोजनमाह एवन्तृप्तइति बलवदनिष्टेत्यत्रबलवद्द्वेषेनतद्विशेषणप्रयोजनमाह प्रवर्त्ततेचेति
दि० प्रवृत्तौप्रवृत्तेः पूर्वन्नरकसाधनत्वज्ञानादिति नरकरूपबलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानादित्यर्थः उत्कटरागादिनेति अगम्यागमनादिसुखेउत्क
२२४ टरागादिनेत्यर्थः। नरकेति बलवदनिष्टेत्यर्थः। तिरोधानात् अनुत्पादनात् तादृशसुखेउत्कटरागसत्वेऽगम्यागमनजन्यनरकेबलवद्द्वे
षानुदयादितिभावः। प्रवृत्तिरूपेति कृतिसाध्यताज्ञानमित्यत्रप्रवृत्तित्वेनकृतेः प्रवेशइत्यर्थः। स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यताज्ञानस्यहेतुत्व।
वादिमणिकृन्मतेपिस्वेच्छाधीनत्वंकृतिविशेषणंप्रवृत्तिरूपकृतिलाभायैवेतिभावः। इत्थञ्चतद्व्यापारीभूतेच्छापिप्रवृत्तिसाध्यत्वप्रका।
रिकाबोध्या ज्ञानेच्छयोः समानप्रकारकत्वेनहेतुहेतुमद्भावादिति तेनप्रवृत्तिप्रवेशेन प्राणपञ्चकसञ्चारेनप्रवृत्तिरितिनच प्राणानाम।

एवन्तृप्तश्चभोजनेनप्रवर्त्तते। तदानीमिष्टसाधनत्वाऽज्ञानात् प्रवर्त्ततेचरोषदूषितचित्तोविषादिभक्षणे तदानी।
मबलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानात् नचास्तिकस्यागम्यागमनशत्रुवधादिप्रवृत्तौकथंबलवदनिष्टाननुबन्धित्व
बुद्धिर्नरकसाधनत्वज्ञानादितिवाच्यम् उत्कटरागादिनानरकसाधनताधीतिरोधानात् वृष्ट्यादौतुकृतिसाध्यता
ज्ञानाभावान्नचिकीर्षाप्रवृत्तीकिन्त्विष्टसाधनताज्ञानादिच्छामात्रम् कृतिश्चप्रवृत्तिरूपाबोध्या तेनजीवनयोनि
यत्नसाध्येप्राणपञ्चकसंचारेनप्रवृत्तिः॥ ६॥ ११. नीन्द्रियतयोपादानप्रत्यक्षाभावादेवनप्राणोपादानकसञ्चारसाध्यक

प्रवृत्त्यापत्तिरितिवाच्यम् प्राणवहननाद्युपादानकप्राणसञ्चारसाध्यकप्रवृत्त्यापत्तिवारणायैवप्रवृत्तिसाध्यताज्ञानेहेतुत्वाङ्गीकारात् य राम०
द्यपिप्राणसञ्चारावृत्तिविशेष्यतासम्बन्धेनकृतिसाध्यताज्ञानहेतुत्वाङ्गीकारादेवतयाप्रवृत्तिवारणंसम्भवति तथापिघटादौजीवनयोनियत्नेसा २२५
ध्यत्वभ्रमात्प्रवृत्त्यापत्तिवारणायप्रवृत्तिसाध्यत्वज्ञानत्वेनहेतुत्वमावश्यकमितिध्येयम् एतेनप्राणसञ्चारेप्रवृत्तिवारणायप्रवृत्तिसाध्यताज्ञान
स्यहेतुत्वेपिप्रवृत्तिसाध्यत्वभ्रमात्प्राणसञ्चारेप्रवृत्त्यापत्तिर्दुर्वारेत्यपास्तम् नचप्रवृत्तिसाध्यताज्ञानस्यहेतुत्वेपिभोजननान्तरीयकेश्रमेसाध्य
तयाप्रवृत्त्यापत्तिर्दुर्वारेतिवाच्यम् तादृशश्रमेचिकीर्षाविरहादेवप्रवृत्त्यनुत्पत्तेः तत्रचिकीर्षाविरहश्चश्रमस्यदुःखरूपतयादुःखत्वज्ञानसे

प्रतिबन्धकतयेच्छासामान्यसामग्रीविरहादेव एतेननान्तरीयकश्रमे प्रवृत्त्यापत्तिवारणायस्वेच्छाधीनकृतिसाध्यताज्ञानस्यहेतुत्वम्वाच्यमिति मणिकृन्मतमपास्तम् नचसुखेप्रवृत्तिसाध्यताज्ञानेच्छयोःसत्वात्तत्रसाध्यताख्यविषयतासम्बन्धेनप्रवृत्त्यापत्तिरितिवाच्यम् साध्यतयाप्रवृत्तिम्प्रतिफलत्वज्ञानस्यप्रतिबन्धकत्वात् वस्तुतस्तुतत्तद्धर्मान्यवृत्तिविषयतासंबन्धेनज्ञानम्प्रतितत्तद्धर्मभेदस्यहेतुतायास्तत्रतत्रव्यवस्थापितत्वात् तत्रचकार्यतावच्छेदककोटौज्ञानत्वस्थानेगुणत्वमेवनिवेशनीयम् एवञ्चसुखत्वान्यवृत्तिविषयतासम्बन्धेनगुणत्वस्यकृतिसाध्यताज्ञानजन्यतावच्छेदकीभूतयत्साध्यताख्यविषयतासम्बन्धेनप्रवृत्तित्वन्तद्व्यापकतयातदवच्छिन्नजनकसुखत्वभेदस्यसुखत्वेऽभावादेवनतत्रसाध्यतयाप्रवृत्त्यापत्तिः व्याप्यधर्मावच्छिन्नजनकसामग्र्याफलजननेव्यापकधर्मावच्छिन्नजनकसामग्र्याअपेक्षितत्वात् अनयैवचरीत्याप्राणसञ्चारत्वेश्रमत्वेचसाध्यताख्यविषयतावच्छेदकतासम्बन्धेनप्रवृत्तिवारणम्बोध्यम् एतदेवहृदिनिधायप्राणसञ्चारस्यप्रवृत्त्ययोग्यत्वादेवनतत्रप्रवृत्तिरितिमिश्रैरभिहितमितिदिक्॥ ७॥

॥ इत्यञ्चप्रवर्त्तकत्वानुरोधाद्विधेरपीष्टसाधनत्वादिकमर्थः॥

इत्यञ्चेति प्रवृत्तिम्प्रतीष्टसाधनत्वादिधियोहेतुत्वेचेत्यर्थः। इष्टसाधनत्वादीत्यादिनाबलवदनिष्टाननुबन्धित्वकृतिसाध्यत्वयोःपरिग्रहः। अत्रचनिष्फलेप्रवृत्त्यभावादिष्टसाधनत्वस्येष्टसाधनेपिमधुविषसम्पृक्तान्नभोजनेऽप्रवृत्तेर्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्यकृत्यसाध्येसुमेरुशृङ्गाहरणादावप्रवृत्तेः कृतिसाध्यत्वस्यचज्ञानंहेतुः तच्चविधितइतीष्टसाधनत्वादिकंविध्यर्थइतिभावः। ननुभावियौवराज्यादौप्रवृत्तेर्वारणायेदानीन्तनकृतिसाध्यताज्ञानादेः प्रवर्त्तकत्वम्वाच्यम् तच्चनविधिवाक्यात्ततःशक्यकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वप्रकारकज्ञानस्यैवोत्पत्तेरितिकथम्प्रवर्त्तकज्ञानंविधितइति अत्रवदन्ति नविधिःसाक्षात्प्रवर्त्तकज्ञानमुत्पादयति किन्तुविधिवाक्यादिष्टसाधनत्वेकृतिसाध्यत्वेचावगतेकिमिष्टमित्याकाङ्क्षायांस्वर्गकामादिपदसमभिव्याहारात्स्वर्गसाधनमितिज्ञानमानुमानिकम्मानसम्वोत्पद्यते अन्यथाविशेषरूपेणफलज्ञानाभावात्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। एवमिदानीन्तनत्वान्तर्भावेनकृतिसाध्यत्वादिज्ञानमनुमानादि॥ ८॥

तिं अत एवोक्तं मणिकृतापि एवं विधिजन्यज्ञानजन्यज्ञानम्प्रवर्त्तकमिति ॥ ७ ॥ अत्र भट्टपादाः लोके प्रवृत्तिर्द्वेधा स्वेच्छाधीना परप्रेरणाज

का०सु० न्या च तत्राद्यायाम्प्रवर्त्तनाया अनुपयोगेपि द्वितीयप्रवृत्तौ सा प्रयोजिका आचार्यप्रेरणयेदं करोमीति व्यवहारात् प्रवर्त्तना च प्रवर्त्तयितुः प्रवृ

दि० त्यनुकूलव्यापारविशेषः । स च चेतनस्याभिप्रायएव अचेतनस्य तु वेदस्याभिधानामकः कश्चिच्छब्दसमवेतः । तथा चाचार्याभिप्रायज्ञाना

२२६ च्छिष्यः प्रवर्त्तते तथाभिधाज्ञानाद्विधिस्थले प्रवृत्तिरिति सैव लिङर्थः सैव च शाब्दभावनालिङ्त्वांशेनोच्यते अर्थभावनात्वाख्यानत्वांशे

न तदुक्तम् अभिधां भावनामाहुरन्यामेव लिङादयः ॥ अर्थात्मभावना त्वन्या सर्वाख्यातस्य गोचरइति अभिधाशब्दः तन्निष्ठा भावना ऽभि

धा भावना योयागादिरात्मा वा अर्थात्मकत्वञ्चार्थगोचरत्वमर्थाश्रितत्वं वा तथा च यागादिगोचरात्माश्रिता प्रवृत्तिरर्थभावना अत्र च शब्द

भावनायाः अर्थभावनैव भाव्या अर्थभावनायाश्च फलं स्वर्गादीति बोध्यं तदुक्तम् लिङोऽभिधा सैव च शाब्दभावना भाव्या च तस्याः पुरुषप्रवृत्तिः

इत्यश्च विश्वजिता यजेत इत्यादौ यत्र फलन्न श्रूयते तत्रापि स्वर्गः फलङ्कल्प्यते नन्वहरहः सन्ध्यामु

पासीतेत्यादौ विष्टानुत्पत्तेः प्रवृत्तिः कथम् ॥ ९ सम्बन्धबोधः करणन्तदीयम्प्ररोचना चाङ्गतयोपयुज्यतेइति अस्यार्थः

लिङ्गे ऽभिधा वाच्यं तस्याः किम्भाव्यमित्याकाङ्क्षायामुक्तम्भाव्या च तस्याइति केन भाव्याइत्याकाङ्क्षायां सम्बन्धेति सम्बन्धबोधः लिङादि

पदशक्तिज्ञानम् तत्रालस्येन निवर्त्तमानम्पुरुषस्तुतिरुत्तेजयतीति सा सहकारिणीत्याह प्ररोचनेतीति वदन्ति । तन्न । लोके स्वेच्छाधीनप्र

वृत्तौ इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वेन क्लृप्तत्वादन्यत्रापि प्रवृत्तौ तदेव हेतुरस्तु किमतिरिक्तप्रवर्त्तनाज्ञानस्यातिरिक्तहेतुत्वेन अत एव वेदेपि

न प्रवर्त्तनाज्ञानं हेतुः । शब्दशक्तिभिन्नायामभिधायाम्मानाभावाच्च अत एव मण्डनमिश्राः पुंसान्नेष्टाभ्युपायत्वात्क्रियास्वन्यः प्रवर्त्तकः प्रवृ

त्तिहेतुन्धर्मञ्च प्रवदन्ति प्रवर्त्तनामित्यादिना प्रवृत्त्यनुकूलत्वेनेष्टसाधनत्वमेव प्रवर्त्तनेत्युक्तवन्तः ॥ ७ ॥ नन्वेवं विश्वजिता यजेतेत्यादौ ताम

फलाश्रवणेनेष्टसाधनताज्ञानाभावात्प्रवृत्तिर्न स्यादत आह इत्यश्चेति इष्टसाधनत्वादेर्विध्यर्थत्वे चेत्यर्थः । ननु नित्ये सन्ध्योपासना २२६

दौ फलाभावान्नेष्टसाधनत्वज्ञानम्प्रवर्त्तकन्न वा तद्विषयो विध्यर्थ इत्यभिप्रायेण शङ्कते नन्विति ॥ १ ॥ ७ ॥ ९ ॥ ७ ॥

नचार्थवादिकमिति सन्ध्यामुपासते ये तु सततं संशितव्रताः॥ विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनमित्यर्थः नित्यत्वहान्यापत्तेरिति नित्यत्व काम्यत्वयोर्विरोधइत्यभिमानः। ननु तयोर्विरोधित्वे मानाभावः अहरहः सन्ध्यामुपासीतेत्यादिश्रुतिसन्ध्यामुपासतेइत्यर्थवादयोरेकवाक्य तावलेन तत्कालजीविफलकामस्य सम्वलिताधिकारः कल्प्यतेइत्यत आह कामनाभावइति अकरणापत्तेरिति अकरणेप्रत्यवायानुत्प त्त्यापत्तेरित्यर्थः। कामनारूपाधिकाराभावादनधिकृताकरणस्य प्रत्यवायजनकत्वाभावादितिभावः। ननु तथापि नित्यस्थलीयफलश्रुतेर्वै यर्थ्यमित्याशङ्क्यार्थवादतया स्तुतिमात्रे तात्पर्यङ्कल्प्यतइत्याह इत्यस्त्वेति कल्पनादिति इदमुपलक्षणम् अर्थवादोपस्थितकामनाया अधिकारत्वेपि अकुर्वन्विहितङ्कर्मेत्यादिना शौचेसति विहितानानुष्ठानस्य प्रत्यवायजनकत्वबोधनात् कामनासम्वलितस्य शुचित्वादेर्नाधि

नचार्थवादिकम्ब्रह्मलोकादिप्रत्यवायाभावोवाफलमितिवाच्यम् तथासति काम्यत्वे नित्यत्वहान्यापत्तेः। काम नाभावे चाकरणापत्तेः। इत्यस्त्व यत्र फलश्रुतिस्तत्रार्थवादमात्रमितिचेन्न ग्रहणश्राद्धादौ नित्यत्वनैमित्तिक त्वयोरिव नित्यत्वकाम्यत्वयोरप्यविरोधात् नचकामनाभावेऽकरणतापत्तिः त्रिकालस्तवपाठादाविवकामना- सद्भावस्यैव कल्पनात् नतु वेदबोधितकार्यताज्ञानात्प्रवृत्तिरितिसम्भवति स्वेष्टसाधनत्वमज्ञायतादृशकार्य ताज्ञानसहस्रेणापिरपिप्रवृत्तेरसम्भवात्॥ ११ कारत्वं किन्तु नित्यस्थले फलकामनाशुचित्वाद्योरधिकारयोः सम्वलनन्नत्था- च कामनाविरहेपि शुचित्वादिरूपाधिकारसत्त्वात्तदा सन्ध्याद्यकरणस्य प्रत्यवायजनकत्वमेव कामनाया अधिकारत्वेपि तदधिकारवतः शौ- चादिविरहिणः सन्ध्याद्यकरणस्य प्रत्यवायजनकत्वन्न कल्प्यते शुचितत्कालजीवितत्वरूपाधिकारैकदेशवतोप्यकरणे —— प्रत्यवाय जनकत्वङ्कल्प्यते तेन सम्वलिताधिकारत्वेपि सत्ति विरहाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम्। एतेन तत्र नियमेन फलकामनासत्त्वे मानाभावेपि नक्षतिरिति- सूचितम् ननु नित्यगोचरप्रवृत्ताविष्टसाधनताज्ञानङ्कारणमेव नेत्यनेनैवोपपत्तौ किमर्थन्नित्यस्यापि काम्यत्वङ्कल्पनीयमत आह नचेति

॥ स्वेष्टसाधनत्वमिति अन्वय॥

का॰सु॰ व्यतिरेकाभ्यामप्रवृत्तित्वावच्छिन्नम्प्रतीष्टसाधनताज्ञानस्याहेतुत्वादितिभावः। अतएवकुसुमाञ्जलौसन्ध्योपासनमफलमपिक्रियतेवेद
टि॰ बोधितत्वादित्याशङ्क्यगुरुमतमेतन्नगुरुगुरोर्मतमित्यभिधायैवोपेक्षितमाचार्यैः॥ ७ ॥ यत्तुपण्डापूर्वंस्वतःप्रयोजनन्नित्यस्यकर्मण
२२७ इतिप्राभाकरमतन्तदपिदूषयति यदपीति कामनाभावेपण्डापूर्वात्मकफलकामनाभावेरात्रिसत्रन्यायादिति यथाहिरात्रिसत्रशब्दवाच्यानाञ्ज्यो
तिर्गौरित्यादिवाक्योत्पन्नकर्मणाम्फलजिज्ञासायामत्यन्ताश्रुतस्वर्गादिकल्पनेगौरवाद्विश्वजिन्न्यायापवादेनप्रतितिष्ठन्तीहवायएतारा
त्रीरूपयन्तीत्यर्थवादश्रुतौप्रतिष्ठैवफलमिति सिद्धान्तितन्तथात्राप्यार्थवादिकम्ब्रह्मलोकएवंफलंलाघवादित्यर्थः अन्यथाफला।

यदपिपण्डापूर्वम्फलमितितदपिन कामनाभावेऽकरणतापत्तेस्तौल्यात्कामनाकल्पनेत्वार्थवादिकम्फलमेव रात्रिसत्रन्यायात्कल्प्यताम् अन्यथाप्रवृत्त्यनुपपत्तेः। तेनानुत्पत्तिम्प्रत्यवायस्यान्येमन्यन्ते। एवसंध्यामुपासतेयेतुसततंशंसितव्रताः विधूतपापास्तेयान्तिब्रह्मलोकमनामयम् एवंन्दद्यादहरहःश्राद्धम्पितृभ्यःप्रीतिमावहन् इतिप्रीत्यात्मकमेवफलमस्तु नचपितृप्रीतिःकथम्फलम्व्यधिकरणत्वादितिवाच्यम् गयाश्राद्धादाविवोद्देश्यत्वसम्बन्धेनैवफलजनकत्वस्यक्वचित्कल्पनात् अतएवोक्तंशास्त्रदर्शितम्फलमनुष्ठानकर्त्तरीत्युत्सर्गइति पितॄणाम्मुक्तत्वेतुस्वस्यस्वर्गादिफलं यावत् नित्यनैमित्तिकानुष्ठानस्यसामान्यातःस्वर्गजनकत्वात्पण्डापूर्वार्थम्प्रवृत्तिश्चनसम्भवति नहितत्सुखन्दुःखाभाववत्स्वतःपुरुषार्थःनवातत्साध

भावेतेन आर्थवादिकफलकल्पनेलाघवेन तत्रतत्रार्थवादिकम्फलन्दर्शयति अनुत्पत्तिमित्यादिना अतएवपितृप्रीतेःश्राद्ध राम
फलत्वादेव उत्सर्गइतीति श्राद्धादिफलस्यकर्तृमात्रगतत्वेतुव्यभिचाराभावान्नियमएवस्यादितिभावः। पण्डापूर्वस्वीकारेपितत्साध २२७
नताज्ञानस्यप्रवर्त्तकत्वन्नसम्भवतीत्याह पण्डापूर्वार्थमिति स्वातन्त्र्यसाधनमिति तथाचेच्छाविषयत्वाभावेनफलत्वाभावान्नतत्सा
॥ धनताज्ञानम्प्रवर्त्तकमितिभावः॥

ननु त्वन्मतेपि प्रत्यवायानुत्पत्तेः कथं फलत्वं स्वतः पुरुषार्थत्वाभावात् न वा दुःखानुत्पत्तिरूपपुरुषार्थसाधनत्वेन तत्र इच्छाविषयत्वं।
दुःखानुत्पत्तेः प्रागभावरूपायास्तदजन्यत्वादित्याशङ्कापरिहरति प्रत्यवायेत्यादिना अनुत्पत्ताविति उद्देश्यत्वं सप्तम्यर्थः। कथं प्रवृत्ति
रिति पूर्वोक्तरीत्या प्रत्यवायानुत्पत्तेः फलत्वाभावेन तत्साधनताज्ञानस्य प्रवृत्त्यहेतुत्वात्सन्ध्यावन्दनादौ प्रवृत्तिरित्यर्थः प्रत्यवायाभावः प्रत्यवा
यप्रागभावः। तदभावे सन्ध्यावन्दनादिनित्याभावे तदभावः प्रत्यवायाभावस्याभावः। तदभावे प्रत्यवायाभावस्याभावे तदभावः दुःखप्राग
भावाभावो दुःखरूपः। योगक्षेमसाधारणेति योगोऽप्राप्तस्य प्राप्तिः क्षेमः सिद्धस्य संरक्षणम् प्रवृत्तिं प्रतीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुतायां ——
साधनतायाः क्षेमसाधारण्या एव प्रविष्टत्वादिति भावः। प्रागभावस्य प्रतियोगिविकल्पग्रासेन फलत्वासंभवात्प्रत्यवायात्पत्ता।

प्रत्यवायानुत्पत्तौ कथं प्रवृत्तिरिति चेत् तुल्यम् यथा हि नित्ये कृते प्रत्यवायाभावस्तिष्ठति तदभावे तदभावः। एवं प्रत्य
वायाभावसत्त्वे दुःखप्रागभावसत्त्वं तदभावे तदभाव इति योगक्षेमसाधारणकारणतया दुःखप्रागभावं प्रत्यपि सुव
चत्वात् एवमेव प्रायश्चित्तस्यापि दुःखप्रागभावहेतुत्वमिति ननु न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र विध्यर्थे कथं नञर्थान्व
यः इष्टसाधनत्वाभावस्य कृतिसाध्यत्वाभावस्य च बोधयितुमशक्यत्वादिति चेन्न तत्र बाधादिष्टसाधनत्वकृतिसाध्य
त्वञ्च न विध्यर्थः किन्तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमात्रं तदभावश्च नञा बोध्यते॥

॥ भाव एवं नित्यस्य फलं स्वरूपसम्बन्धविशे
षात्मकक्षेमसाधारणजन्यतयाऽभ्यस्ताभावे सत्त्वादिति तु नव्याः एवमेव योगक्षेमसाधारणमेव ननु न कलञ्जमित्यत्र कलञ्जभक्षणाभाव इष्टसा
धनमित्यन्वयबोधाभ्युपगमे बाधकाभावादित्यत आह विध्यर्थे कथं नञर्थेति विध्यर्थनञर्थयोः कथमन्वयः विध्यर्थेष्टसाधनत्वाद्यन्वित।
नञर्थस्याभावस्य कलञ्जभक्षणे कथमन्वय इत्यर्थः अशक्यत्वादिति कलञ्जभक्षणे तस्य बाधादिति भावः। बलवदनिष्टाननुबन्धित्व।
मात्रमिति विधेः कृतिसाध्यत्वादिषु त्रिषु शक्तिस्वीकारेण क्वचित्कस्यचित्क्वचित्कस्यचिद्विध्यर्थस्य बोधस्वीकारादिति भावः। प्रवृत्तिं प्रतिकृ
तिसाध्यत्वविशिष्टबलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वज्ञानत्वेनैकस्यैव हेतुत्वं लाघवात्तु कृतिसाध्य॥ श्री६ ॥ श्री० ॥ ६ ॥

का॰सु॰ त्वादिप्रत्येकविषयकज्ञानत्वेनगौरवादतोविधेरपिविशिष्टमेवशक्यम्वाच्यम् एवञ्चनिषेधस्थलेविशिष्टाभावोविधिसमभिव्याहृतन।
टि॰ ञावोध्यतेइत्यभिप्रायवानाह अथवेति विशेषणाभावेविश्राम्यतीति एवञ्चेष्टसाधनत्वादिमतिकलञ्जभक्षणादौविशिष्टाभावोवोध्यमा
०२२८ नोवलवदनिष्टाननुवन्धित्वाभावेपर्यवस्यतीतिभावः।विशिष्टस्यविध्यर्थत्वेश्येनेवलवदनिष्टाननुवन्धित्वरूपविशेषणवाधात्कथंविशिष्ट
स्यविध्यर्थस्यवोधइत्याशङ्कते ननुश्येनेनेति श्येनेति कर्मनामधेयमभिचरन्वैरीमारणङ्कामयन् कथमिति श्येनेनस्यवाधितत्वा
दितिभावः अर्थः विधिजन्यवोधविषयः।वैधत्वान्ननिषेधइतीति यज्ञीयपश्वालम्भानुरोधेनमाहिंस्यादितिनिषेधस्यवैधहिंसेतरहिंसा
परत्वादितिभावः। अभिचारइति तथाचाभिचारमहीनञ्चत्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहतीति नत्रप्रायश्चित्तोपदेशवैयर्थ्यापत्त्यानिषेधवि

अथवावलवदनिष्टाननुवन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वेसतिकृतिसाध्यत्वंविध्यर्थः। तदभावश्चनञावोध्य
मानोविशिष्टाभावोविशेष्यवतिविशेषणाभावेविश्राम्यति ननुश्येनेनाभिचरन्यजेतेत्यादौकथंवलवद-
निष्टाननुवन्धित्वमर्थः श्येनस्यमरणानुकूलव्यापारस्यहिंसात्वेननरकसाधनत्वात् नचवैधत्वान्ननिषेधइ
तिवाच्यम् अभिचारेप्रायश्चित्तोपदेशात् नचमरणानुकूलव्यापारमात्रंयदिहिंसातदाखड्गकारस्यकूपकर्तु
श्चहिंसकत्वापत्तिर्गरललग्नान्नभक्षणजन्यमरणे आत्मवधत्वापत्तिश्चेतिवाच्यम्॥ ॥

धेस्तदतिरिक्तपरत्वन्नसम्भवतीतिभावः। नचैवंयज्ञीयपशुहिंसायाअपिप्रत्यवायजनकत्वापत्तिरितिवाच्यम् अनुपदिष्टप्रायश्चि
त्तहिंसेतरहिंसापरत्वान्माहिंस्यादितिनिषेधविधेरिति साक्षान्मरणानुकूलव्यापारएवहिंसानहिश्येनस्तथेति माहिंस्यादिति निषेधाविषय राम
त्वादस्येववलवदनिष्टाननुवन्धित्वमित्यभिप्रायेण साक्षात्परम्परासाधारणमरणानुकूलव्यापारमात्रस्यहिंसात्वेदोषमाह म ०२२८
रणानुकूलव्यापारमात्रंयदिहिंसातदेति साक्षात्परम्परासाधारणः सर्वोपिव्यापारोयदिहिंसातदेत्यर्थः॥ छ ॥ ननुमरणोद्देश्य
कत्वनिवेशःस्यादुद्देशेनप्रक्षिप्तनाराचेनयत्रब्राह्मणमृतिस्तत्रप्रायश्चित्तन्नस्यात्॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥

तस्य हिंसात्वाभावेन माहिंस्यादिति निषेधाविषयत्वादत आह अन्योद्देश्यकेति वाचनिकमिति नतु माहिंस्यादिति निषेधविषयतयेतिभावः। अदृ
ष्टाद्वारकत्वेनेति श्येनस्यादृष्टाद्वारैव वैरिमरणसाधनत्वादिति भावः। नन्वस्तु श्येनस्य हिंसात्वं किमदृष्टाद्वारकत्वविशेषणेनेत्यत आह अतए
वेति अदृष्टाद्वारकत्वविशेषणादेवेत्यर्थः। नहिंसात्वमिति तथा च तादृशशिवपूजादेर्हिंसात्ववारणायावश्यकेनादृष्टाद्वारकत्वविशेषणेन
श्येनस्यापि हिंसात्ववारणमिति भावः। ननु साक्षान्मरणजनकत्वविशेषणादेव तादृशशिवपूजनश्येनादेर्वारणे किमदृष्टाद्वारकत्वेन गुरुविशे
षणेनेति तटस्थः शङ्कते। नच साक्षादिति अदृष्टाद्वारकत्वविशेषणं विनैव श्येनेवलवदनिष्टाननुबन्धित्वमुपपादयतां मतमाह केचित्त्विति
हिंसाफलमिति साक्षान्मरणफलको व्यापारः फलमित्यर्थः तस्य खड्गाभिघातादेः पापजनकत्वमिति अभिचारमहीनश्चेत्यादिनाभिचा

मरणोद्देश्यकत्वस्यापि विशेषणत्वात् अन्योद्देश्यकक्षिप्रनाराचहतब्राह्मणस्य तु वाचनिकम्प्रायश्चित्तमिति
चेन्न श्येनवारणायादृष्टाद्वारकत्वेन विशेषणात् अतएव काशीमरणार्थङ्कृतशिवपूजादेरपि न हिंसात्वम्
नच साक्षान्मरणजनकस्यैव हिंसात्वं श्येनस्तु न तथा किन्तु तज्जन्यापूर्वमिति वाच्यम् खड्गघातेन ब्राह्मणे
व्रणपाकपरम्परया मृते हिंसात्वानापत्तेः केचित्तु श्येनस्य हिंसाफलन्नतु मरणन्तेन श्येनजन्यखड्गाघातादि
रूपाहिंसाभिचारपदार्थस्तस्य पापजनकत्वम् अतः श्येनस्य वैधत्वात्पापाजनकत्वेपि अग्रिमपापम्प्रति सा-
॥ न्यायसन्तो न प्रवर्त्तन्ते इत्याहुः ॥

तस्य पापजनकत्वबोधनात् साक्षान्मरणजनकव्यापारस्यैवाभिचारपदार्थत्वा
दिति भावः। नच पूर्वं नन्वित्यादिना साक्षान्मरणजनकव्यापारस्यैव हिंसात्वमित्याशङ्कितत्वात्तेन पौनरुक्त्यमिति वाच्यं पूर्वं साक्षान्मर
णजनकस्य श्येनजन्यापूर्वस्य हिंसात्वमाशङ्कितमिह च तथाभूतस्य खड्गाभिघातादेरपि भेदात् नचादिपदेन श्येनजन्यापूर्वस्य तथाभू
तस्य ग्रहणात्कथं भेद इति वाच्यम् श्येनजन्यापूर्वस्यैतन्मते खड्गाभिघातसम्बन्ध्येव व्यापारतया तस्य मरणजनकत्वाभावात् नच साक्षान्मरण
जनकव्यापारस्य हिंसात्वे खड्गघातेन ब्राह्मणे व्रणपाकपरम्परया मृते हिंसात्वानुपपत्तिस्तदवस्थैवेति वाच्यम् तत्र खड्गघाताद्युत्तरमेव ॥९

का॰सु॰ सन्निपातादिदोषस्योत्पत्त्या मरणम्प्रति तस्य व्यापारतया व्यापारेणाव्यवधानासम्भवात् कुतस्तर्ह्यास्तिकानां श्येनेन प्रवृत्तिरत आह अ
टि॰ ग्निमेति तथाच पातकप्रयोजकत्वान्न तत्रास्तिकानाम्प्रवृत्तिरिति भावः। अत्र नव्याः। मास्तु श्येनस्य माहिंस्यादिति निषेधविषयत्वन्त।
२२९ थाप्यभिचारतया पापजनकत्वं सर्वसम्मतम् अभिचारस्योपपातकमध्ये मनुना परिगणितत्वादिति कथन्तस्य बलवदनिष्टाननुबन्धि
त्वम् यत्तूक्तं श्येनजन्यखड्गाभिघातादेरेवाभिचारतया पापजनकत्वन्न श्येनस्येति तदपि न अभिचारमहीनञ्चेत्यत्राभिचारपदेन
तज्जनकश्येनादेर्ग्रहणादन्यथा प्रत्यभिचारेण यत्र न खड्गघाताद्युत्पत्तिस्तत्र प्रायश्चित्तन्न स्यात् एवमपि श्येने पापप्रयोजकतया बल
वदनिष्टाप्रयोजकत्वोपपादनस्याशक्यत्वाच्च प्रवृत्तिं प्रति बलवदनिष्टाप्रयोजकत्वज्ञानस्यैव जनकतया तद्विषयस्यैव विध्यर्थत्वात्
तथाच श्येनस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्व--मुपपाद्य विधेर्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वे शक्ति
रयुक्ता किन्तु त्रिषु शक्तित्रयं स्वीकृत्य कस्यचित्कस्यचित्कस्यचिदर्थस्य बोध इत्यङ्गीकरणीयम् श्येनेनेत्यादौ तु बलवदनिष्टाननुब
न्धित्वस्य बोधो न भवत्येव परन्त्विष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोरेवेति किन्त्वविशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेणापि विशिष्टशा।
क्तिर्न्न युक्ता न च प्रत्येकं शक्तिं स्वीकृत्य कस्यचित्कस्यचिदर्थस्य बोधोपगमे नियामकाभाव इति वाच्यम् तात्पर्यस्यैव नियामकत्वात् प्रत्ये
कशक्तिपक्षे गम्यइच्छेदित्यादिवाक्यानामिष्टसाधनत्वादिप्रमाजनकतया प्रमाण्यापत्तिरित्यपि न। इष्टापत्तेः। तत्राप्रामाण्यव्यवहार।
स्तु कदाचिद्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वभ्रमजनकत्वनिबन्धनः। न च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे सतीष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यः पाक
इत्येव बोधो न तु कृतिसाध्यत्वे सतीत्यादिरूप इति विशिष्टशक्तिपक्षेऽपि न विनिगमनाविरह इति वाच्यम् तथैव बोधो नान्यथेत्यत्र शपथ
निर्णयत्वात् तस्माद्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वादिषु प्रत्येकं शक्तिरिति प्रथमकल्प एव युक्तः। तत्रापि बलवदनिष्टाननुबन्धित्वन्नार्थः या
गादिजन्यनान्तरीयकदुःखस्यापि यदा कदाचित् यस्य कस्यचिद्बलवद्द्वेषविषयतया यजेतेत्यादीनामप्रामाण्यापत्तेः। न कलञ्जमि। राम
त्यादिनिषेधविधिवदश्वमेधेन न यजेतेत्यादीनामपि प्रामाण्यापत्तेश्च अश्वमेधादौ यदा यः पुरुषः प्रवर्त्तते तत्कालीनतत्पुरुषीयबलव २२९
द्द्वेषविषयाजनकमर्थ इति न मतम् कालभेदेन पुरुषभेदेन च विधिशक्तिकल्पने गौरवात् कालविशेषपुरुषविशेषाणां विशिष्य ज्ञातुमशक्यतया काल
॥ विशेषपुरुषविशेषानन्तर्भावेन शक्तेर्दुर्ग्रहत्वाच्च नाश्वमेधेन यजेतेत्या ॥

दिनिषेधविधिवन्न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिनिषेधविधीनामप्रामाण्यापत्तेश्च तत्र यदायः पुरुषः प्रवर्त्तते तत्कालीनतत्पुरुषीयबलवद्द्वेषविषया-
जनकत्वस्य तत्रापि सत्त्वात् किन्तु वैदिकविधेः पापाजनकत्वमर्थः तदभाव एव न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ नञा बोध्यते शाकन्नभुञ्जीतेत्या-
दिवाक्यस्य प्रामाण्यनिर्वाहाय रोगाजनकत्वमप्यर्थः एवम्पुष्ये नोद्वहेन्नैकः पर्वतमारोहेदित्यादावपि तत्तदनिष्टाजनकत्वमर्थो बोध्यः न च
शक्यानन्त्यान्नरकत्वरोगत्वादीनां द्वेषविषयतावच्छेदकत्वेनोपलक्षणीभूतेनानुगमय्य तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकूटैकस्या-
र्थत्वाभ्युपगमात् रोगाद्यजनकत्वादौ लौकिकलिङो लक्षणाभ्युपगमाद्धेतिवदन्ति ॥ ❀ ॥ विध्यर्थश्चाप्ताभिप्रायः। स च स्वेष्टसाधनतानु-
मापकदृष्टसाधनताज्ञानञ्च प्रवर्त्तकमित्युदयनाचार्यमतमाह आचार्यास्त्विति इत्यादावित्यादिना। पाकं कुर्यामित्युत्तमपुरुषपरिग्रहः।

आचार्यास्तु आप्ताभिप्रायो विध्यर्थः। पाकं कुर्या इत्यादावाज्ञादिरूपेच्छावाचित्ववत् लिङ्मात्रस्येच्छावाचित्वं लाघवात् एवञ्च स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ यागः स्वर्गकामकृतिसाध्यतयाप्तेष्ट इत्यर्थः ततश्चाप्तेष्टत्वेनेष्टसाधनत्वादिकमनुमाय प्रवर्त्तते कलञ्जभक्षणे तदभावान्न प्रवर्त्तते यत्तु वेदे पौरुषेयत्वन्नाभ्युपैति तम्प्रति विधिरेव तावद्गर्भ इव श्रुतिं कुमार्याः पुंयोगे मानम् ॥ ६ ॥

आज्ञादीत्यादिनाऽध्येषणापरिग्रहः। तथा च पाकं कुर्याः पाकं कुर्यामिति मध्यमोत्तमपुरुषयोराज्ञाध्येषणारूपेच्छावाचित्व॥ ६॥
ङ्क्लृप्तन्तद्दृष्टान्तेन प्रथमपुरुषेपीच्छावाचित्वमनुमेयमिति भावः। लाघवादिति बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वाद्यपेक्षये-
च्छात्वेन विधिशक्तौ लाघवादित्यर्थः। इत्यर्थः इति बोधः। अनुमायेति अत्र च यागो मम स्वर्गकामस्य बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाध-
नं मत्कृतिसाध्यतयाप्तेनेष्यमाणत्वात् मत्मात्रकृतिसाध्यतयेष्यमाणमद्भोजनवदित्यनुमानमवधेयम् तदभावात् आप्तेष्टत्वा-
भावेन हेतुकेष्टसाधनत्वज्ञानाभावात् ननु वेदे वक्तुरभावात्कस्येच्छा लिङा बोधनीयेत्यत आह यत्त्विति विधिरेवेति वक्तृभिन्ने-
॥ च्छाया बोधने विधेः सामर्थ्याभावाद्विधिरेव वेदवक्तरीश्वरे मानमिति भावः॥

नच कर्त्रैः स्मरणमिति कर्तुः वेदकर्तुः अस्मरणं स्मृतिभिर्बोधनम् तथाच वेदोऽपौरुषेयः अस्मर्यमाणकर्तृकत्वादित्यनुमानं बाधकमि त्यर्थः। कपिलकणादेति कपिलकणादगौतमादिभिस्तच्छिष्यैश्चाद्यपर्यन्तमित्यर्थः। कर्तृस्मरणस्य सकर्तृकत्वबोधकस्मृतेरित्यर्थः। नन्वी श्वरस्य वेदवक्तुः सर्गादौ केनचित्साक्षाददृष्टत्वादननुभवे स्मरणं तदभावे ऋषीणां स्मृतिप्रणयनञ्च न सम्भवतीति चेन्न पौरुषेयत्वानु मानेन वेदवक्तारमनुभूय तन्मूलकश्रुतिस्मृतिप्रणयनयोः सम्भवात् अन्यथा वेदे सकर्तृकत्वानङ्गीकारे तत्रैव स्मृतिष्वेव वेदस्य सकर्तृ कत्वे श्रुतिम्प्रदर्श्य स्मृतिमपि प्रदर्शयति एवमिति ननु वेदस्य नित्यत्वबोधकम्भारताद्येव तस्याः कर्तृकत्वे प्रमाणम्भविष्यतीत्याशङ्कते स्वयम्भूरिति नित्यइत्यर्थः। एष भगवानित्यपि वेदविशेषणं स्तुतिमात्रमिति तथाच पूर्वोक्तश्रुतिस्मृत्योर्विरोधेनास्य भारतस्य न स्वार्थे

नच कर्त्रस्मरणं बाधकम् कपिलकणादादिभिरद्यपर्यन्तं कर्तृस्मरणस्यैव प्रतीयमानत्वात् अन्यथा स्मृतीनामप्य कर्तृकत्वापत्तेः तत्रैव कर्तृस्मरणमस्तीति चेद्वेदेऽपि छन्दांसि जज्ञिरे तस्मादित्यादि कर्तृस्मरणमस्त्येव एवम्प्रतिम न्वन्तरञ्चैषा श्रुतिरन्या विधीयते इत्यपि द्रष्टव्यम् स्वयम्भूरेष भगवान्वेदो गीतस्त्वया पुरा शिवाद्या ऋषिपर्यन्ताः। स्मर्तारोऽस्य न कारका इति तु वेदस्य स्तुतिमात्रम् नच पौरुषेयत्वे भ्रमादिसम्भवात् प्रामाण्यं स्यादिति वाच्यम् नित्यसर्वज्ञप्रणीतत्वेन निर्दोषत्वात् अतएव पुरुषान्तरस्य भ्रमादिसंभवान्न कपिलादेरपि कर्तृत्वं वेदस्य॥ ६॥

तात्पर्यमपि तु स्तुतिपरत्वमिति भावः भ्रमादिसम्भवात् पुरुषस्य भ्रमप्रमादादिदोषसम्भवादित्यर्थः। नित्यसर्वज्ञत्वेनेति नित्यसर्ववि षयकज्ञानवत्त्वेनेत्यर्थः निर्दोषत्वात् भ्रमादिशून्यत्वात् अतएव नित्यसर्वज्ञत्वाभावादेव॥ ❀ ॥ ननु नित्यसर्वज्ञपुरुषप्रणीत त्वापेक्षया नित्यनिर्दोषत्वं वेदे स्वीकृत्य तदेव वेदप्रामाण्ये प्रयोजकमस्तु तथाच सकर्तृत्वानुमाने बाध इत्यतो वेदस्य नित्यत्वे बाध कमाह किञ्चेति तत्सन्दर्भस्येति तन्निष्ठानुपूर्वीविशेषस्येत्यर्थः आनुपूर्व्या नित्यत्वे त्वनित्यसमवेतनित्यस्य जातित्वेनानुपूर्व्या जातित्वापत्तेरिति भावः। अत्र चाप्तेच्छाविषयत्वस्येश्वरेच्छाविषयत्वरूपस्य केवलान्वयिनः कलञ्जभक्षणे॥ ❀ ॥

पि सत्त्वाद्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वरूपसाध्यस्य च तत्राभावेन व्यभिचारात्कथन्तस्य तदनुमापकत्वम् बलवदनिष्टाननुब
न्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वप्रकारकेच्छायां लिङ्र्थत्वे च लाघवाद्बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वमेव लिङ्र्थोऽस्तु कृतमाप्नेच्छयेत्यस्वरसस्त्वा
चार्याणामित्यनेन सूचितः॥ नन्विष्टसाधनत्वस्य न विधिनो वाधः संभवति स्वर्गत्वावच्छिन्नसाधनत्वस्य यागे वाधात् गङ्गास्नानादिजन्यस्वर्गे व्य
भिचारात् स्वर्गनिष्ठवैजात्यावच्छिन्नसाधनत्वस्य यागे सत्त्वेपि तद्वैजात्यस्य विधियोधितस्वर्गसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या कल्पनीयस्य प्राग
नुपस्थित्या तद्घटितकारणत्वे विधिशक्तिग्रहायोगादिति चेन्न स्वरूपसंबंधविशेषरूपायास्तत्कारणताया विध्यर्थत्वोपगमादित्येके॥ अ
किञ्च वर्णानामेवानित्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्सुतरान्तत्सन्दर्भस्य वेदस्यानित्यत्वमिति सङ्क्षेपः॥ ७॥ उपादानस्ये
ति उपादानस्य समवायिकारणस्याध्यक्षम् प्रत्यक्षम्प्रवृत्तौ कारणमिति निवृत्तिमिति द्विष्टसाधनताज्ञानस्य निवृत्तिम्प्र

उपादानस्य चाध्यक्षम्प्रवृत्तौ जनकम्भवेत्। निवृत्तिस्तु भवेद्द्वेषाद्द्विष्टसाधनताधियः १५१ यत्नो जीवन
योनिस्तु सर्वदातीन्द्रियो भवेत्॥ ९. तज्जनकत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामवधारितमिति भावः १४९।१५०।१५१॥

यत्न इति जीवनयोनियत्नो यावज्जीवनमनुवर्त्तते स चातीन्द्रियः तत्र प्रमाणमाह॥ ९. न्यथासिद्धिनिरूपकतानवच्छेद
कनियतोन्नरवर्त्तितावच्छेदकधर्मवत्स्वर्गकत्वमेव स्वर्गकारणत्वमित्यन्ये। वस्तुतस्तु स्वर्गनिष्ठधर्मावच्छिन्ननिरूपितनियतपूर्ववर्त्ति
तावच्छेदकधर्मवत्त्वमेव स्वर्गकारणत्वम् तच्च यागे न वाधितं स्वर्गनिष्ठवैजात्यरूपस्वर्गधर्मावच्छिन्नप्रतियोगस्य व्यभिचाराभावात् ननु विधे
रिष्टसाधनत्वे शक्तित्वेपि स्वर्गसाधनत्वस्य कथन्ततो वोधः स्वर्गसाधनत्वादौ विधिशक्तिकल्पने तु शक्त्यानन्त्यम् न च विधिप्रत्ययोपस्थितेऽइष्टे
स्वर्गपदोपस्थितस्वर्गस्याभेदेनान्वयात्स्वर्गाभिन्नेष्टसाधनत्वस्य वोधः सम्भवतीति वाच्यम् स्वर्गपदस्य समासान्तर्गततया तदर्थस्यान्यत्रा
न्वयासम्भवादिति चेन्न स्वर्गसाधनत्वादौ विधेः शक्तिकल्पनेन तया वोधनिर्वाहात् न चैवं कैकस्य वोधे विधेर्विनिगमकाभावः स्वर्गादिपदसम
॥ भिव्याहाराधीनतद्धर्मघटितसाधनत्वेनात्पर्यग्रहस्यैव विनिगमकत्वात्॥

नचैवंविधिशक्त्यानन्त्यं स्वर्गत्वादिधर्मावच्छिन्ननिरूपितसाधनत्वेष्वेकशक्त्युपगमात् नचशक्यतावच्छेदकभेदाच्छक्तिभेदः इष्टतावच्छे-
का॰मु॰ दि॰ २३१ दकत्वेन स्वर्गत्वादीन्यनुगतीकृत्य तदवच्छिन्ननिरूपितसाधनत्वे एकशक्त्युपगमात् नचेष्टतावच्छेदकत्वेनैव शाब्दबोधे स्वर्गत्वादीनाम्भानं स्या-
न्न तु स्वरूपेण इति वाच्यम् इष्टतावच्छेदकत्वस्योपलक्षणतया शक्तिविषयत्वादिविशेषणस्यैव शाब्दबोधे मानोपगमात् उपलक्षणत्वञ्च तत्पदज-
न्यबोधाविषयत्वेन शक्तिविषयत्वन्तत्पदजन्यबोधविषयत्वेन शक्तिविषयत्वमेव च विशेषणत्वमित्यन्यत्र विस्तरः समवायिकारणस्येति तत्सा-
ध्यकप्रवृत्तिम्प्रति तत्समवायिकारणात्मकतदुपादानगोचरलौकिकप्रत्यक्षस्य हेतुत्वम् नच शब्दसाध्यकप्रवृत्तिर्मृदङ्गादौ न स्यात्तदुपादानस्य

शरीर इति प्राणसञ्चारो हि प्रयत्नसाध्यः इत्थञ्च प्राणसञ्चारस्य सर्वस्य यत्नसाध्यत्वानुमानात् प्रत्यक्षप्रयत्नबाधाच्चा-
तीन्द्रिययत्नसिद्धिः। स एव जीवनयोनिर्यत्नः। गुरुत्वन्निरूपयति अतीन्द्रियमिति अनित्येति अनित्ये द्व्यणुकादौ तद्गुरुत्व-

शरीरे प्राणसञ्चारे कारणन्तत्प्रकीर्त्तितम् १५२ अतीन्द्रियङ्गुरुत्वं स्यात्पृथिव्यादिद्वये तु तत् अनित्ये तद-
नित्यं स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृतम् १५३ तदेव समवायि स्यात्पतनाख्ये तु कर्मणि सांसिद्धिकन्द्रवत्वं स्यान्नैमि-
त्तिकमथापरम् १५४ सांसिद्धिकन्तु सलिले द्वितीयं क्षितितेजसोः॥ ((मनित्यन्नित्ये परमाणौ नित्यङ्गुरुत्वमित्य-

नुवर्त्तते। तद्गुरुत्वमसमवायि असमवायिकारणम् तदेवेति पतनाख्य इति आद्यपतने इत्यर्थः द्रवत्वन्निरूपयति सांसि-
द्धिकमिति द्रवत्वं द्विविधं। सांसिद्धिकन्नैमित्तिकञ्चेत्यर्थः। द्वितीयम् नैमित्तिकम्॥ ((गगनस्यातीन्द्रियत्वात्तएव ध्वंससाध्यकप्र- राम २३१

वृत्तिरपि तत्समवायिनोः प्रसिद्धेरिति वाच्याम् इष्टापत्तेः शब्दसाक्षात्कारसाध्यकप्रवृत्तेरेव मृदङ्गादिगोचरतयाऽुपगमादिति प्राचीनमतानु-
सारेणेदम् नवीनमते तत्वधिष्ठानमात्रमुपादानम्बोध्यम् तेन यागादेर्हविः शब्दस्य मृदङ्गादिः प्राणसञ्चारादेश्च प्राणवहनाड्यादिरुपादा-
नमिति बोध्यम् १४९।१५०।१५१ मूले द्वेषादिति फलगतो द्वेषो द्विष्टसाधनताज्ञानञ्च निवृत्तिम्प्रति कारणमित्यभिप्रायेणोक्तम् प्राणसञ्चारो ही-

अधिकश्वासादिः प्राणसञ्चारोयत्नसाध्यः प्रत्यक्षयत्नसाध्यतयादृष्टः धावतः प्रयत्नोत्कर्षेणश्वासक्रियोत्कर्षदर्शनादितिभावः इत्यस्त्वेति
दृष्टान्तसिद्धावित्यर्थः सर्वस्येति। एकत्रयत्नसाध्यत्वस्यानुभविकत्वेनतदृष्टान्तेनप्राणसञ्चारत्वावच्छेदेनसर्वत्रभोक्तृयत्नजन्यत्वानुमाना।
दितिभावः सएवप्राणसञ्चारहेतुत्वेनानुमीयमानएव नत्वासुजीवनयोनियत्नेमानाभावः प्राणक्रियायाअदृष्टविशेषप्रयोज्यात्ममनो।
योगरूपाज्जीवनात्प्रयोजकादृष्टाद्वासम्भवादुक्तानुमानस्याप्रयोजकत्वात् अन्यथैकत्रयत्नेज्ञानजन्यत्वदृष्टान्तेनजन्ययत्नत्वावच्छे

परमाणाविति जलपरमाणौद्रवत्वन्नित्यमित्यर्थः। अन्यत्रपृथिवीपरमाण्वादौजलद्व्यणुकादौचद्रवत्वमनित्यं। कुत्र
चित्तेजसिकुत्रचित्पृथिव्याञ्चनैमित्तिकंद्रवत्वन्तत्रकोवानैमित्तिकार्थस्तद्दर्शयति १५३।१५४।१५५ नैमित्तिकमिति वह्नी
ति अग्निसंयोगजन्यनैमित्तिकन्द्रवत्वम् तच्चसुवर्णादिरूपेतेजसि घृतजतुप्रभृतिपृथिव्याञ्चवर्त्ततइत्यर्थः द्रवत्वमिति

परमाणौजलेनित्यमन्यत्रानित्यमिष्यते १५५ नैमित्तिकंवह्नियोगात्तपनीयघृतादिषु द्रवत्वंस्यन्दने
हेतुर्निमित्तंसङ्ग्रहेतुतत् १५६ स्नेहोजलेसनित्योऽणावनित्योऽवयविन्यसौ तैलान्तरेतत्प्रकर्षाद्दहन।
स्यानुकूलता १५७ संस्कारभेदोवेगोऽथस्थितिस्थापकभावने॥९ हेतुमिति असमवायिकारणमित्यर्थः सङ्ग्रहे।
सक्तुकादिसंयोगविशेषेतद्द्रवत्वंस्नेहसहितमितिबोद्धव्यम् तेनद्रुतसुवर्णादीनान्नसङ्ग्रहः १५६ स्नेहन्निरूपयति। ज
लइति जलस्यैवेत्यर्थः। असौस्नेहः। ननुपृथिव्यामपितैलेस्नेहउपलभ्यते नचासौजलीयस्तथासतिदहनप्रातिकूल्यप्रसं
॥ङ्गात् अतआह। तैलान्तरइति। तत्प्रकर्षात्॥९
देनज्ञानजन्यत्वकल्पनापत्त्यासुषुप्तौज्ञानादेरप्यतीन्द्रियस्यकल्पनापत्तेरि
तिप्राहुः १५२ पतनसमवायिभिन्नत्वरूपंपतनासमवायित्वंरूपादावतिव्याप्तमतोव्याचष्टे असमवायिकारणमिति द्वितीयादिपतन।
स्यवेगासमवायिकारणकत्वादाह आद्येति एवञ्चसंयोगासमवधानकालीनाक्रियागुणासमवायिकारणिकाक्रियात्वात्संयोगजन्यक्रिया

वदित्यनुमानेनगुरुत्वसिद्धिरितिभावः॥१५३।१५४।१५५॥

अग्निसंयोगजन्यमिति अग्निसंयोगासमवायिकारणकमित्यर्थः। वक्ष्यमाणातिप्रसङ्गादाह स्नेहसहितमिति तच्च सांसिद्धिकमेव तथाच
सांसिद्धिकद्रवत्वत्वेन हेतुत्वात्सुवर्णादिद्रवत्वस्य सङ्ग्रह इति भावः। नचावश्यकस्नेहहेतुत्वेनैवानतिप्रसङ्गे सांसिद्धिकद्रवत्वस्य सङ्ग्रहहेतु
त्वे मानाभाव इति वाच्यम् स्नेहत्वेन सांसिद्धिकद्रवत्वत्वेन वा हेतुत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहेणोभयस्यापि हेतुत्वात् १५६ असौ तैले प्रतीयमा
नः स्नेहो जलीयः तैलान्तर्गतजलभागनिष्ठस्तथासति तैलान्तर्जलभागस्वीकारे दहनप्रातिकूल्यप्रसङ्गात् दहननाशप्रसङ्गात् दहनाशम्प्र

स्नेहप्रकर्षात्तैलेउपलभ्यमानः स्नेहोपि जलीय एव तस्य प्रकृष्टत्वादग्नेरानुकूल्यम् अपकृष्टस्नेहं हि जलं वह्निं नाशय
तीति भावः १५७ संस्कारन्निरूपयति संस्कारभेद इति वेगस्थितिस्थापकभावनाभेदात्संस्कारस्त्रिविध इत्यर्थः॥ ६॥
मूर्त्तमात्र इति कर्मजवेगजभेदाद्वेगो द्विविध इत्यर्थः। शरीरादौ हि नोदनजनितेन कर्मणा वेगो जन्यते तेन च पूर्वकर्म

मूर्त्तमात्रे तु वेगः स्यात्कर्मजो वेगजः क्वचित् १५८ स्थितिः स्थापकसंस्कारः क्षितौ केचिच्चतुर्ष्वपि अती
न्द्रियोसौ विज्ञेयः क्वचित्स्पन्देपि कारणम् १५९॥ ९ नाशस्ततउत्तरकर्म एवमग्रेपि विनाच वेगङ्कर्मणः प्रतिब
न्धकत्वात्पूर्वकर्मनाश उत्तरकर्मोत्पत्तिश्च न स्यात् यत्र च वेगवता कपालेन जनिते घटे वेगो जन्यते स वेगजो वेगः १५८
स्थितिस्थापकेति अतीन्द्रिय इति आकृष्टशाखादीनाम्परित्यागे पुनर्गमनस्य॥ ९ त्तिसंयोगेन जलस्य हेतुत्वादिति भावः १५७ वे
गो जन्यत इति वेगत्वन्तु जातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धः। तेनेति। कर्मनाशकस्योत्तरसंयोगस्य तदानीमभावाद्वेगस्यैव कर्मनाशकत्वङ्कल्प्य
त इति भावः ततइति। पूर्वकर्मनाशानन्तरमित्यर्थः। एवमग्रेपीति। उत्तरकर्मणापि पूर्ववेगनाशस्ततो वेगान्तरोत्पत्तिरित्येषा दिगित्य
र्थः। विनाच वेगमिति वेगं विना कर्मनाशो न स्यादित्यन्वयः। नाशकान्तराभावादिति भावः ननु पूर्वकर्मणो नाशाभावे का क्षतिरत आह
कर्मोत्पत्तिश्च न स्यादिति अत्र हेतुः कर्मणः प्रतिबन्धकत्वादिति अत्र केचित्तु उत्तरसंयोगेनैव पूर्वकर्मनाशोत्तरकर्मणोः॥ ~ ॥

शात्मनानैवनश्यतिकिन्तु

न्या·मु त्यभिज्ञानस्वजातीयत्वविषयिणीबाधकाभावात् अन्यथासर्वत्रापि तानेच्छादिरूपस्ययागस्य

टि· धकः प्रत्यभिज्ञानबलेनतस्यनित्यत्वसिद्धौतारत्वादेर्व्यञ्जकवायुध न्तरवर्त्तिगुणनाश्यत्वस्वीक त्वम्

२३६ स्वतारः सएवान्यापेक्षयामन्दइतिप्रतीतेस्तारत्वमन्दत्वयोरविरोध गङ्गादिदर्शनादिनाईश्वरेक्षु त्यादि

गकारयोरपिभेदोनसिद्ध्येदितिवर्णैक्यापत्तेः। वस्तुतस्तुवर्णोनित्य तनि

पक्षेतुकिंसाक्षात्कारत्वमितिगौरवात् नचनित्यत्वमतेपि लौकिका मेणीनफलायागत्वमितिभा

च्यम् कोलाहलप्रत्यक्षस्यासङ्ग्रहप्रसङ्गात् नहिकोलाहलप्रत्यक्षसं ङ·क्षीयतेकर्मकल्पकोटिशतै

त्वस्वत्वमव्यकार्यतावच्छेदकमिति तदपिनित्यमेवस्यादिति नचानित्य यइतिचेन्न तत्रभोगस्यैव

स्यान्नतुसोयमितीतिवाच्यम् यत्रप्रत्यभिज्ञायास्वजातित्वेनगत्वादेर्भानन्त वर्णस्यमृत सान्तराच

मित्याकारदृत्यभ्युपगमादिति अत्रेदम्बोध्यम् शब्दोद्विविधः ध्वन्यात्मको

गगनंसमवायिकारणम् भेर्याकाशसंयोगोऽसमवायिकारणम् भेरीदण्डस न्नत्वादितिभा कारःसतुका॥

वर्णस्तुवंशदलाकाशविभागोऽसमवायिकारणम् वंशदलद्वयविभागो कादीनांहेतु

त्वादिनाकाशसंयोगोऽसमवायिकारणम् कण्ठताल्वादिनावाय्वादिसंयोगो ङ·कल्प्यतइत्याहुः

ऽसमवायिकारणम् नचभेर्याकाशसंयोगकण्ठाद्याकाशसंयोगादीनांशब्द धनन्धमेइत्यर्थः त

समवायिकारणाजन्यत्वनियमेनतत्कारणत्वस्वीकारात् नादृशनियमेमा नकेद्धिगोदिरेव शोपितुमाद य

मित्तकारणसहकृतेनाकाशेनैवशब्दोत्पत्तिसम्भवादिति प्रथमादिशब्दान नमधर्मइत्यर्थः त पोनका

नोपान्त्यशब्देनाशेनवानाशइति १६७ मूलेतदेवौषधमित्यादिनै सेवयन्दीपकनिकेत्य त्वादिच्छात्मकयागस्य

भावार्थस्प्रकाशयति यदौषधमपाकृतमित्यादिना अत्रचस्वकर्तृकत्वस्वाभिन्नका नाशजलस्पर्शादे·

धकरणेपि

प्रसङ्ग·इ

१०

अग्निसंयोगजन्यमिति अग्निसंयोगासमवायिकारणकमित्यर्थः। वक्ष्यमाणातिप्रसङ्गादाह स्नेहसहितमिति तच्च सांसिद्धिकमेव तथाच।
सांसिद्धिकद्रवत्वत्वेन हेतुत्वात्सुवर्णादिद्रवत्वस्य सङ्ग्रह इति भावः। नचावश्यकस्नेह हेतुत्वेनैवानतिप्रसङ्गे सांसिद्धिकद्रवत्वस्य सङ्ग्रहहेतु
त्वेमानाभाव इति वाच्यम् स्नेहत्वेन सांसिद्धिकद्रवत्वत्वेन वा हेतुत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहेणोभयस्यापि हेतुत्वात् १५६ असौ तैले प्रतीयमा
नः स्नेहो जलीयः तैलान्तर्गतजलभागनिष्ठस्तथा सति तैलान्तर्जलभागस्वीकारे दहनप्रातिकूल्यप्रसङ्गात् दहननाशप्रसङ्गात् दहनाशप्र

स्नेहप्रकर्षात्तैले उपलभ्यमानः स्नेहोपि जलीय एव तस्य प्रकृष्टत्वाद्दग्नेरानुकूल्यम् अपकृष्टस्नेहं हि जलं वह्निन्नाशय
तीति भावः १५७ संस्कारन्निरूपयति संस्कारभेद इति वेगस्थितिस्थापकभावनाभेदात्संस्कारस्त्रिविध इत्यर्थः॥ ६ ॥
मूर्त्तमात्र इति कर्मजवेगजभेदाद्वेगो द्विविध इत्यर्थः। शरीरादौ हि नोदनजनितेन कर्मणा वेगो जन्यते तेन च पूर्वकर्म

मूर्त्तमात्रे तु वेगः स्यात्कर्मजो वेगजः क्वचित् १५८ स्थितिः स्थापकसंस्कारः क्षितौ केचिच्चतुर्ष्वपि अती
न्द्रियोसौ विज्ञेयः क्वचित्स्पन्देपि कारणम् १५९॥ ९ नाशस्तत उत्तरकर्म एवमग्रेपि विना च वेगङ्कर्मणः प्रतिब
न्धकत्वात्पूर्वकर्मनाश उत्तरकर्मोत्पत्तिश्च न स्यात् यत्र च वेगवता कपालेन जनिते घटे वेगो जन्यते स वेगजो वेगः १५८
स्थितिस्थापकेति अतीन्द्रिय इति आकृष्टशाखादीनाम्परित्यागे पुनर्गमनस्य॥ ९ तिसंयोगे न जलस्य हेतुत्वादिति भावः १५७ वे
गो जन्यत इति वेगत्वन्तु जातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धः। तेनेति। कर्मनाशकस्योत्तरसंयोगस्य तदानीमभावाद्वेगस्यैव कर्मनाशकत्वङ्कल्प्य
त इति भावः ततइति। पूर्वकर्मनाशानन्तरमित्यर्थः। एवमग्रेपीति। उत्तरकर्मणापि पूर्ववेगनाशस्ततो वेगान्तरोत्पत्तिरित्येवमादिरित्य
र्थः। विना च वेगमिति वेगं विना कर्मनाशो न स्यादित्यन्वयः। नाशकान्तराभावादिति भावः ननु पूर्वकर्मणो नाशाभावे का क्षतिरत आह
कर्मोत्पत्तिश्च न स्यादिति अत्र हेतुः कर्मणः प्रतिबन्धकत्वादिति अत्र केचित् उत्तरसंयोगेनैव पूर्वकर्मनाशोत्तरकर्मणोः॥ ~ ॥

यदश्वमेधस्यकीर्त्तनेनङ्गः तन्न दश्वमेधजन्यस्वर्गोप्रसिद्ध्या नादृशप्रतिवध्यप्रतिवन्धकभा[illegible]नचापूर्वसम्बन्ध
योहिविधंपरमापूर्वङ्गः कलिकापूर्वञ्चेति तथाहि यदाग्नेयोष्टाकपालोऽमावास्यायांमौर्णम[illegible]स्यम् अपूर्वोत्पत्ते
सेनमग्नीषोमीयमेकादशकपालम्पूर्णमासेप्रायच्छत ऐन्द्रं दध्यमावास्य। [illegible]मैन्द्रस्ययो[illegible]टौकीर्त्तितभेदनि
ग्नेयादिभ्यः षड्भ्यस्त्यपूर्वाणि तान्येवकलिकापूर्वाण्युच्यन्ते तेभ्यश्चपरमापूर्वमिति ननुषड्यासमवायिकार
ण्यपरमापूर्वंणेतिचेन्न दर्शपूर्णमासाभ्यांयजेतेत्यनेनोभयत्वावच्छिन्नस्यस्वर्गसाधनत्वावगम[illegible]गादेः पूर्वम् व
पूर्वाणाञ्चोभयत्वावच्छिन्नाजन्यत्वात् दर्शपूर्णमासाभ्यामिति विधिप्रवृत्तिसमयेचिरविनष्ट
नाञ्च नचैवमनन्तरेषण्णांयागानाङ्गः मिकत्वज्ञानेषडपूर्वकल्पनागौरवन्नस्यफलसुख[illegible]हिचास्तुः संयोगा
[illegible]हिअपूर्वन्नस्यात्तदाव[illegible]
प्रायश्चित्तेति यदिह्यधर्मोनस्यात्तदाप्रायश्चित्तादिनानाश्यत्वन्नस्यात् नी[illegible]र्वमेव वृत्तत्वादितिभा[illegible]रः सतु को।।
प्रायश्चित्तादिनाश्योसौजीवहन्तौत्विमोगु[illegible]कादीनांहेतुङ्गः कल्प्यतइत्याहुः
धातुंशक्यते तस्यपूर्वमेववृत्तत्वादितिभावः। जीवेति ईश्वरस्यधर्मोधर्मोभावादि[illegible]चदेश्यत्वा[illegible]नन्धमेइत्यर्थः तन्न
तिकिंषष्ठकलिकापूर्वेणेतिवाच्यम् षष्ठेनाप्युत्तराङ्गः दक्षिणासहकारेणैवपरमापूर्वजननात्तावत्कालंषष्ठादिरेव। [illegible]णोपितुमाह य
र्वस्यावश्यकत्वात् अत्रपरमापूर्वम्प्रतिस्वर्गम्प्रतिचदर्शत्वपूर्णमासत्वव्यापकेनदर्शपूर्णमासोभयसाधर्मइत्यर्थः तन्न[illegible]नकाल
र्शत्वेनपूर्णमासत्वेनचकारणत्वन्दण्डचक्रवन्मिलितानाम्फलोपधानमित्यपरे अत्रत्रयात्मकद[illegible]द्व्यात्मकयागस्यपू[illegible]
पारकम् एवन्त्रयात्मकपूर्णमासजन्यमेकमपूर्वङ्गः कलिकापूर्वत्रयव्यापारकत्वाभ्यांस्वर्गजनका[illegible]नाशाजलस्पर्शोदे[illegible]
र्वमित्युच्यतइतिनवापूर्वोपस्थइत्येके नत्रैवफलशिरस्कापूर्वेमानाभावादष्टापूर्वोत्पत्त्येकलिक[illegible]मेधकरणेपिक
तापूर्वद्वयेमानाभावात्पूर्वोक्तासम्प्राप्तापूर्वमेव युक्तेतिनव्याः। इत्थञ्चापूर्वज्ञानेऽपि पितृयज्ञादौकर्त्तृत्व[illegible]स्यप्रसङ्गः इ

का॰मु॰ न्यद्यतद्यिके भोक्तृनिष्ठमितितु सम्प्रदायः। प्राभाकरास्तु यागक्रियासर्वात्मनानैवनश्यतिकिन्तुम
दि॰ इत्यारम्भकेषु यागकर्त्रैर्यात्मनिवावस्थायफलमारभतइत्याहुः। तन्नज्ञानेच्छादिरूपस्ययागस्य हितमिति तच्चसांसिद्धिकमेव नयाच।
२३५ स्यापित्वनियमात् ज्ञानेच्छादीनांसदाननुभवेन समानाधिकरणस्वोत्तरवर्त्तिगुणनाश्यत्वस्वीक प्रसङ्गेः सांसिद्धिकद्रवत्वस्यसङ्गःहहेतु
यासर्वदावस्थानप्रसङ्गादित्यलंविस्तरेण १६०।१६१।१६२॥ ७॥ ननुगङ्गादिदर्शनादिनाईश्वरेकु पिहेतुत्वात् १५६ असौनेलेप्रतीयमा
इमौ धर्माधर्मौ। अतोज्ञानिनाकृतेअपिसुकृत दुष्कृतकर्मणीनफलायालमितिभाव त् दहननाशप्रसङ्गात् दहनाशप्र
परिग्रहः ननुतत्वज्ञानस्यकथमधर्माधर्मनाशकत्वन्नाभुक्तंक्षीयतेकर्मकल्पकोटिशतैर हंहिजलंवह्निन्नाश य
ञ्चतत्वज्ञानिनांस्रटितिकायव्यूहेनसकलकर्मणाम्भोगेनक्षयइतिचेन्न तत्रभोगस्यवे विधइत्यर्थः॥ ८॥
इमौतुवासनाजन्यौज्ञानादपिविनश्यतः शब्दोध्वनिश्चवर्णश्चमृद गावेगोजन्यते तेनचपूर्वकर्म
कण्ठसंयोगादिजन्यावर्णास्तेकादयोमताः सर्वःशब्दोनभोवृत्तिः कारःक्षितौकेचिच्चतुर्ष्वपि अतो
त्वात् कथमन्यथाप्रायश्चित्तादिनाकर्मणान्नाशः तदुक्तंज्ञानाग्निःसर्व मेएवमग्रेपिविनाचवेगङ्कर्मणःप्रतिव
कर्माणितस्मिन्दृष्टेपरावरेइति ननुतत्वज्ञानिनस्तर्हिशरीरावस्थानंसुख नितेघटेवेगोजन्यते सवेगजोवेगः१५८
णान्नाशादितिचेन्न प्रारब्धेतरकर्मणा मेवनाशात् तत्तच्छरीरभोगजनक संयोगेनजलस्यहेतुत्वादितिभावः१५७वे
कमितिवचनमितिशब्दन्निरूपयति शब्दइति॥ ९९वासनाजन्याविति इ दानीमभावाद्वेगस्यैवकर्मनाशकत्वङ्कःस्य
स्यन्निरितिभावः ननुधर्माधर्मौप्रतिवासनाया हेतुत्वेमानाभावइत्यतआह मुक्ताव गनाशस्ततोवेगान्तरोत्पत्तिरित्येषादिगित्य वाम
ति तेनादृष्टनाशमात्रेभोगस्यहेतुत्वप्रतिपादनादितिभावः इत्यन्ये कर्मणाम्भोगे ननुपूर्वकर्मणोनाशाभावेकास्तिरतआह २३
सर्वकर्माणीति सर्वकर्मजन्यादृष्टानीत्यर्थः। नस्यमसान्तुरुतेनाशयति स्मृतिन्दर्श पूर्वकर्मनाशोत्तरकर्मणोः॥ ॥

नचापूर्वसम्बन्धे

गौरवादिति दशशब्दानान्तत्प्रागभावानान्तद्धेतुहेतुमद्भावानाञ्च कल्पने गौरवादित्यर्थः ध्वम् अपूर्वानुत्पत्ते

शशालिप्रत्ययविरोधादित्यर्थः इत्यत्रेति प्रत्यभिज्ञानस्य सजातीयविषयत्वे चेत्यर्थः। दृ कोटौ कीर्त्तितभेदनिं

नभोवृत्तिः आकाशसमवेतः। दूरस्थशब्दस्याग्रहणतदाह श्रोत्रेति ननु मृदङ्गाद यथासमवायिकार

वीचीति १६४। १६५ आद्यशब्देन बहिर्देशादिगवच्छिन्नोऽन्यशब्दस्तेनैवतद्दे तस्य यागादेः पूर्वम्

श्रोत्रेणाग्रृह्यत इति कदम्बेति आद्यशब्दाद्दशदिक्षु दशशब्दा उत्पद्यन्ते तैश्चान्ये बहिर्वायुः संयोगा

लपनागौरवादुक्तम् कस्यचिन्मत इति १६६ ननु शब्दस्यानित्यत्वादुत्पत्तिकयद्धि अपूर्वत्वस्यात्तदाच

विनाशप्रत्ययशालित्वादनित्यत्वमित्यर्थः ननु स एवायं ककार इत्यादिप्रत्यक्षपूर्वमेव श्रुतत्वादितिभा रः सतु क।

वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्त्तिता कत्स्न गोलकन्यायः अधर्मो नरकादीनां हेतु दुः कल्प्यत इत्याहुः

शः स्वइतिबुद्धेरनित्यता सोयं क इति बुद्धिस्तु साजात्यमवलम्ब्येन न त्वेपितत्प्रीते रनुद्देश्यत्वा तन्न्यमेइत्यर्थः तन

त तस्मादनित्या एवेति वर्णाः सर्वे मतं हिनः १६८। इति प्रीतिजन्यत्वेन पराभिमतस्वर्गादिरिव। कोपितुमाह य

शबुद्धिर्भ्रमरूपैवेत्यत आह सोयमिति साजात्यमिति तत्र प्रकोयशरीरादीनाञ्च साधनमधर्म इत्यर्थः तन त

क्तप्रतीतिविरोधात् इत्यत्र्वद्वयोरपि प्रतीत्योर्भ्रमत्वमिति १ ग्नां स्वोत्तरोत्पन्नगुणनाश्यत्वादिरूक्षात्मकयागस्य

वेति यदोषधमन्येन क्तनन्तदोषधम्मयापिक्त तमित्यादि दृश्यादृ भवतीत्यर्थक्त तयाकर्मनाशाजलस्पर्शादे

चार्यपुत्रश्रीयुत विश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितासि ति कीर्त्तिते तदुत्तरस्तु नरश्च मेधकरणेपि

रइति प्रत्यभिज्ञ यागकारादेस्तावत्कालावस्थानस्य विषयीकृतत्वेना श्वमेधान्तरास्वर्गानुदयप्रसङ्गः इ

का॰ मु॰ टि॰ २३६ त्यभिज्ञानस्वजातीयत्वविषयिणी बाधकाभावात् अन्यथा सर्वत्रापि
धकः प्रत्यभिज्ञानबलेन तस्य नित्यत्वसिद्धौ तारत्वादेर्व्यञ्जकवायुध
स्तु तारः स एवान्यापेक्षया मन्द इति प्रतीतेस्तारत्वमन्दत्वयोरविरोध
गकारयोरपि भेदो न सिद्ध्येदिति वर्णैक्यापत्तेः। वस्तुतस्तु वर्णो नित्य
पक्षे तु केषां साक्षात्कारत्वमिति गौरवात् नच नित्यत्वमतेपि लौकिका
त्वम् कोलाहलप्रत्यक्षस्यासङ्ग्रहप्रसङ्गात् नहि कोलाहलप्रत्यक्षं
त्यक्षत्वमवच्छेदकमिति तदपि नित्यमेव स्यादिति नचानित्य
स्यान्तु सोयमितीति वाच्यम् यत्र प्रत्यभिज्ञायास्वजातित्वेन गत्वादेर्भानन्त
मित्याकारइत्यभ्युपगमादिति अत्रेदमवधेयम् शब्दो द्विविधः ध्वन्यात्मकः
गगनं समवायिकारणम् भेर्याकाशसंयोगोऽसमवायिकारणम् भेरीदण्डस
ब्दं प्रतितु वंशदलाकाशविभागोऽसमवायिकारणम् वंशदलद्वयविभागो
ल्वादिनाकाशसंयोगोऽसमवायिकारणम् कण्ठताल्वादिना वाय्वादिसंयोगो
ऽसमवायिकारणम् नच भेर्याकाशसंयोगकण्ठाद्याकाशसंयोगादीनां शब्दम
समवायिकारणजन्यत्वनियमेन तत्कारणत्वस्वीकारात् तादृशनियमे मानं
मित्तकारणसहकृतेनाकाशे नैव शब्दोत्पत्तिसम्भवादिति प्रथमादिशब्दानां
नोपान्त्यशब्देनाशेन वा नाश इति १६७ मूले तदेवौषधमित्यादिना सैवेयं दीपकलिकेत्य
भावार्थं प्रकाशयति यदौषधं मया कृतमित्यादिना अत्र च सकर्तृकत्वस्वभिन्नकां

वोत्मना नैव नश्यति किन्तु म
ज्ञानेच्छादिरूपस्य यागस्य
न्नरवह्निगुणनाश्यत्वस्वीक
गङ्गादिदर्शनादिनादृष्टवेकु
र्मणो न फलायालमिति भा
संक्षीयते कर्मकल्पकोटिशतैः
यद्दृतिचेन्न तत्र भोगस्यैव
वर्णश्च मूर्त

दाहितमिति तच्च सांसिद्धिकमेव नयाव
प्रसङ्गे सांसिद्धिकद्रवत्वस्य सङ्ग्रहहेतु
पि हेतुत्वात् १५६ असौ तैले प्रतीयमा
दहननाशप्रसङ्गात् दहननाशप्र
वह्निजलं वह्निर्नाशय
विध इत्यर्थः॥ ७६ ॥
मणा वेगो जन्यते तेन च पूर्वकर्म
कारः क्षितौ केचिच्चतुर्ष्वपि अतो
र्म एवमग्रेपि विना च वेगङ्कर्मणः प्रतिव
ते घटे वेगो जन्यते स वेगजो वेगः १५८
संयोगेन जलस्य हेतुत्वादिति भावः १५९ वे
दानीमभावाद्वेगस्यैव कर्मनाशकत्वङ्गत्य
नाश स्ततो वेगान्तरोत्पत्तिरित्यपादि गम्य
नुपूर्वकर्मणो नाशाभावे कास्ततिरत आह
वकर्मनाशोन्तरकर्मणः॥ ~ ॥ नाम॰ २३

का॰मु॰ यादृशकीर्त्तितयागादपूर्वमापादनीयन्तद्ध्वंसावच्छिन्नयागव्यक्तेस्तदानीमभावात् नचापूर्वसमन्व…
दि॰ तीतिस्वर्गजनकतावच्छेदककोटौकीर्त्तितभेदानामेकत्रनिवेशआवश्यकइतिवाच्यम् अपूर्वानुत्पन्ने…
२३५ ककोटौकीर्त्तितभेदानामनिवेशात् कीर्त्तितयागाद्युत्पादेनस्वर्गजनकतावच्छेदककोटौकीर्त्तितभेदनि…
तःपन्थाःकारणत्वइति घटकत्वंसप्तम्यर्थः एवमग्रेपि कार्यकालवृत्तित्वमेवेति यथासमवायिकार…
कत्वत्वसमवायिकारणस्यकारणत्वेनयेत्यर्थः तेनकर्मनाशाजलस्पर्शादिना तस्ययागादेःपूर्वम्…

अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तित्वस्यतत्रापिसत्वात् अव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वंहिचाक्षुःसंयोगा…
लवृत्तित्वमिवसमवायिकारणस्यकारणत्वेइत्यतआह कर्मनाशेति यदिहिअपूर्वेन्नस्यात्तदाव…न्ये…
श्यत्वन्धर्मस्यनस्यात् नहितेनयागादेर्नाशःप्रतिवन्धोवाकर्त्तुंशक्यते तस्यपूर्वमेव वृत्तत्वादितिभा…रःसतुका॥

कर्मनाशाजलस्पर्शादिनानाश्यत्वसौमतः १६२ अधर्मोनरकादीनांहेतु…

…कल्प्यतइत्याहुः
त्वमित्यपास्तम गङ्गास्नानादौसर्वत्रदेवताप्रीतेरसंभवाच्च देवतायाश्चेतनत्वेपितत्प्रीतेरनुद्देश्यत्वा…नन्धर्मइत्यर्थः तत्
प्रीत्यादौतदसम्भवात् जन्यसुखस्यतत्राभावात् तेनविष्णुप्रीतिजन्यत्वेनपराभिमतस्वर्गादिरेव…तोपितुमाह य…
ते १६१।१६२। अधर्मेति नरकादिसकलदुःखानान्नारकीयशरीरादीनाञ्चसाधनमधर्मइत्यर्थः तत्…
त्वादिति उत्पन्नत्वाद्विनष्टत्वाच्चेत्यर्थः। योग्यविभुविशेषगुणानांस्वोत्तरोत्पन्नगुणनाश्यत्वादिच्छात्मकयागस्य…नकाले
तिभावः। एवमग्रेपि धर्मः स्मरतीत्यस्यधर्मोयागादिःस्मरतिफलभाग्भवतीत्यर्थः उक्तयाकर्मनाशाजलस्पर्शादे…
फलप्रतिवन्धकत्वमेवयुक्तमितिनमतएकाश्वमेधानन्तरमश्वमेधःकृतइतिकीर्त्तितेतदुत्तरस्यतुनरश्वमेधकरणेपिस्व…
र्गजन्यस्वर्गत्वावच्छिन्नप्रतिकीर्त्तनत्वनप्रतिवन्धकत्वान्नाश्वमेधान्तरात्स्वर्गानुदयप्रसङ्गः इ…

यागादीति आदिना होमदानपरिग्रहः यागत्वञ्च देवतोद्देश्यकस्वस्वत्वध्वंसवद्द्रव्यविशेष्यकेच्छात्वम् दे॰ सांसिद्धिकमेव तथाच
यकत्वम् शब्दमयो देवतेति पक्षेतु नस्याइदमित्याशेषज्ञानविषयत्वमुद्देश्यत्वम् होमत्वञ्चाग्निसंयोगानुकूलक्रिया
पारत्वम् दानत्वञ्च मूल्यग्रहणम्विना स्वस्वत्वध्वंसपरस्वत्वजनकत्यागत्वमितिसम्प्रदायः। यागत्वहोमत्वादयो मे॰ द्रव्यत्वस्य सङ्ग्रहहेतु
विशेषाइत्यन्ये श्राद्धस्यपित्रपेक्षया यागत्वेन ब्राह्मणापेक्षया दानत्वेन तत्र साङ्कर्यान्नेदंयुक्तमित्यपरे अन्यथा धर्माभ॰ लैप्रतीयमा
ष्यनुभवस्य स्मृतिजनकत्वादाह निर्व्यापारतयेति चिरध्वस्तमिति चिरकालनष्टङ्कर्मातिशयमपूर्वंविनाफलाय॰ हनाशम्
यागादिव्यापारतया धर्मः कल्प्यते अन्यथा यागादीनाञ्चिरविनष्टतया निर्व्यापारतया च का॰ ॰ न्नाशय
त्वन्नस्यात्। तदुक्तमाचार्यैः चिरध्वस्तम्फलायालन्न कर्मातिशयंविनेति ननु यागध्वंस॰ ॰ ते तेन च पूर्वकर्म
योगितत् ध्वंसयोरेकत्राजनकत्वं सर्वत्रतथात्वे मानाभावात् न च तन्मते फलानन्त्यमन्य
कत्वान्नतथात्वमिति वाच्यम् कालविशेषस्य सहकारित्वादित्यत आह गङ्गास्नानेति गङ्गत्वतुर्ष्वपि अतो
कत्वेः नन्तानाञ्जलसंयोगध्वंसानाम्व्यापारत्वमपेक्ष्यैकमपूर्वमेवकल्प्यते लाघवेगङ्क्रमेणः प्रतिव
सोपि न व्यापारो स्तु न च निर्व्यापारस्य चिरध्वस्तस्य कथङ्कारणत्वमिति वाच्यम्॥ तेसर्वेगङ्गोवेगः १५८
सम्प्रति योगिनोरेकत्र जनकत्वाभावे एकमेवापूर्वङ्कल्प्यते इति वस्तुतस्तु यागस्यापि ध्वंसो न व्यापारस्य हेतुत्वादिति भावः १५७ वे
वारणायस्वर्गजनकतावच्छेदककोटौ कीर्त्तितभेदोनिवेशनीयस्तत्र च कीर्त्तितत्वस्यैकस्याभावेनास्यैव कर्मनाशकत्वङ्कल्प्य
दनिवेशनमशक्यमतः कीर्त्तितव्यक्तीनान्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकएव भेदोनिवेशनीयः तरोस्वन्निरित्येषादिगिस्य
रस्य तत्तद्व्यक्तिभेदसत्वेन स्वर्गोत्पादवारणाय भेदकूटस्यैव कारणतावच्छेदकत्वमुपगन्तव्यम् नाशाभावे कास्तितरतआह
गमनाविरहेण कार्यकारणभावानन्त्यमपूर्वं स्वीकारेतु क्षणिकतया कीर्त्तितयागानाम्मेलनासम्भवेतरकर्मणो॥ ॥

रामस
२३

का॰मु॰ संसर्गाभावत्वावच्छिन्नकारणताश्रयीभूताभावप्रतियोगित्वस्यैवप्रतिबन्धकतापदार्थत्वादिहत्वस स...
टि॰ तीयक्षणोत्पन्नसंस्कारेणतृतीयक्षणेस्मरणसंभवात्स्वंसस्वव्यापारत्वन्नसम्भवतिफलस्यप्राक्कालेऽनुभवत...
२३३ णविलम्बेनैवस्मरणाभ्युपगमादितिचेन्नसंस्कारानङ्गीकारेकदाचिदनुभूतस्यसर्वदास्मरणापत्तेः। अनुभव...
नचोद्बोधकाभावात्स्मरणमितिवाच्यम् यत्रवस्तुविशेषज्ञानात्मकोद्बोधकेनदशापञ्चवर्षादेःस्मरणमि...
तीनद्वस्तुज्ञानस्यैवनियतोद्बोधकतयातत्सत्वेउद्बोधकाभावस्यवक्तुमशक्यत्वात् वस्तुनस्त्वनुपदंवक्ष्यमा...

विनाव्यापारम्पूर्वानुभवस्यस्मरणादिजननात्सामर्थ्यात् स्वस्वव्यापारान्यतराभावेकारणता...
नितत्रसंस्कारस्यहेतुत्वेप्रत्यभिज्ञायाःसंस्कारजन्यत्वेनस्मृतित्वापत्तिरितिवाच्यम् अप्रयोजकत्वा...

धर्माधर्मावदृष्टंस्याद्धर्मः स्वर्गादिकारणम् १६१ गङ्गास्नानादियागादिर्व्यापारःसतुक॥

तत्प्रत्यभिज्ञानुदयादुद्बुद्धसंस्कारस्यहेतुत्वापेक्षयातत्रस्मरणस्यैवप्रत्यभिज्ञाम्प्रतिहेतुत्वङ्कल्प्यतइत्याहुः
न्निरूपयति धर्मेति स्वर्गादीति स्वर्गादिसकलसुखानांस्वर्गसाधनीभूतशरीरादीनाञ्चसाधनमित्यर्थःत...

तथाधेति ध्येयम् स्वस्वव्यापाराभावेकार्यानुत्पत्त्यव्यवहितपूर्वक्षणे स्वस्वव्यापारान्यतराभावे कारण: ॥ पाश्चत्योपितुमाह य...
त्वासंभवादिति कार्याव्यवहितप्राक्क्षणवृत्तिस्वस्वव्यापारान्यतरकत्वस्यैवकारणतापदार्थत्वाभावादितिभावः। अप्रयोजकत्वा...
स्कारजन्यत्वस्यस्मृतित्वेप्रयोजकत्वाभावादित्यर्थः। मणिकृन्मतम्प्रदर्शयति परेत्विति त्वन्मतेऽन्तराकल्पनीयस्मृतिव्यक्ति...
स्यहेतुत्वकल्पनमन्यतेतुप्रत्यभिज्ञायान्तद्धेतुत्वकल्पनमिति समानमन्तरास्मृतिव्यक्तिकल्पनेप्रत्यभिज्ञायान्तद्धे...
द्गौरवमित्याहुरित्यनेनास्वरसः सूचितः स्वर्गादीत्यत्रस्वर्गपदेनसुखमात्रस्यादिपदेनशरीरेन्द्रियादेःपरि...
सकलेत्यादिना अग्रेनरकादीनामित्यत्राप्येवम् तत्रधर्मे॥

संभवात्तत्पूर्वकर्मनाशककर्मोत्पत्तिस्वीकारेप्रयोजनाभावादलं वेगेन तस्माद्वेगेन गच्छतीति कर्मजन
कः १५८ पुनर्गमनस्येति यथापूर्वसंयोगजनकक्रियाया इत्यर्थः ॥ ७ ॥ स्थितिस्थापकसाध्यत्वादिति । वेगस्य ह्रासकमेव तथाच ।
जनकत्वन्तु यथापूर्वसंयोगजनकक्रियाजनकत्वमिति न वेगेन स्थितिस्थापकस्यान्यथासिद्धिरिति भावः । स्थितिस्थापकस्य तद्धेतु
क्रियाविशेषजनकतावच्छेदकतया सिद्धः । स्थितिस्थापकश्च क्रियाविशेषजनकः स्वजन्यक्रियानाश्योऽतीन्द्रियश्चेति मूले उक्तः ।

स्थितिस्थापकसाध्यत्वात् केचिदिति चतुर्ष्वक्षित्यादिषु स्थितिस्थापकं केचिन्मन्यन्ते तत्प्रमाणमिति भावः । अस
तिस्थापकः क्वचिदाकृष्टशाखादौ १५९ भावनाख्य इति तस्य संस्कारस्योपेक्षात्मकज्ञानात्संस्कारानुत्पत्तेरुपेक्षानात्मक
कः । तत्संशयात्तस्यानुत्पत्तेर्निश्चय इत्युक्तं तेनोपेक्षान्यनिश्चयत्वेन संस्कारम्प्रति हेतुतेति भावः ननु स्मरणम्प्रत्युपेक्षा

भावनाख्यस्तु संस्कारो जीववृत्तिरतीन्द्रियः उपेक्षानात्मकस्तस्य निश्चयः कारणं भवेत् १६० स्मरणे
भिज्ञायामप्यसौ हेतुरुच्यते ॥ ९ यत्वेन हेतुत्वं तेनोपेक्षादिस्थले न स्मरणम् इत्यच्च संस्कार
तुतास्त्विति चेन्न विनिगमनाविरहेणापि संस्कारम्प्रति उपेक्षान्यनिश्चयत्वे हेतुतायाः सिद्धत्वात् कर्मणः प्रतिब
स्कारकल्पनायाः गुरुत्वात्संस्कारम्प्रति उपेक्षान्यत्वेन हेतुतायाः सिद्धत्वात् असौ संस्कारः तत्र वेगजो वेगः १५८
इति यतः स्मरणं प्रत्यभिज्ञानञ्च जनयत्यतः संस्कारः कल्प्यते ॥ ९ इत्यच्च उक्तप्रकारेहेतुत्वादिति भावः १५७ वे
संस्कारम्प्रत्युपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुत्वस्य विनिगमकमस्तीत्याह किञ्चेति संस्कारकल्पनाया गुरुत्वात् कर्मनाशकत्वकल्प
यत्वेन हेतुत्व इत्यादिः । सिद्धत्वादित्यग्रिमस्यापि पञ्चम्यन्तस्य नेत्यनेनान्वयः । उद्देश्यवाचकपदसमागपेक्षितत्वात्तन्निरित्येषादिगित्य राम
प्यसाविन्यस्य प्राक्धारणमिति बोध्यम् तत्र संस्कारे ॥ अतः संस्कारः कल्प्यत इति अथानुभवस्य ध्वंसप्रागभावे कास्तितरत आह २३
॥ त्वाजनकत्वमित्यस्याप्रयोजकत्वात् नचानुभवस्य स्मृतिं प्रति प्रतिबन्धकत्वा कर्मणो ॥ ⁓ ॥

रा॰॥ इतिकालग्रंथः कारिकास्थहेतुशब्दस्य मूलेवीजमितिव्याख्यानंतत्र नंतत्र संगच्छतेकारणेपिक्कचिद्वीजशब्दप्रयोगात् परापरत्वबुद्ध्योर्दिशोपिकार
णत्वाच्च अतोवीजशब्दस्यप्रकृतेप्रयोजकनार्थकतामाह वीजमिति ❁ ननुपरत्वापरत्वाभ्यामेवदिशोनुमानसंभवात्तद्बुद्धिपर्यंतानुधावनमफलमि
त्यतआह अत्रापीति अयमस्मात्सन्निहितइत्यादिप्रयोगात्पुरुषादिष्वेवप्रयोक्तुमुचितंनतुपूर्वस्येत्यतआह पंचम्यर्थइति अवधित्वंपंचम्यर्थः॥
पुरुषावधिकोदयगिरिसान्निध्यवतीदिक्तस्यप्राचीत्यर्थः पर्यवसितः अवधित्वंस्वरूपसंबंधविशेषः सेति तन्मूर्तावच्छिन्नामहतीदिगित्यर्थःनातः
स्त्रीलिंगनिर्देशासंगतिः संयोगापेक्षयेत्यस्यापितादृशसंयोगावधिकत्वमेवार्थः तस्यच अल्पतरत्वे अन्वयः उदयगिरिसंयुक्तसंयोगपर्याप्तेत्यस्य॥

क्षि॥तत्रमहाप्रलयाधिकरणक्षणाप्रसिद्धेरतआह महाप्रलयइति महाप्रलयेक्षणव्यवहारोनास्त्येव उत्पत्तिलक्षणस्यक्षण
घटितस्यैवस्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिकालावृत्तित्वविशिष्टस्ववृत्तित्वरूपस्यतदुत्पत्तौसम्भवादित्यभिप्रेत्योक्तम् यदीति ध्वंसेनैवेति

मु॰॥ महाप्रलयेक्षणादिव्यवहारोयद्यस्तितदा अनापत्त्या ध्वंसेनैवोपपादनीयइति दिनादिव्यवहार
स्तुतत्तत्क्षणकूटैरिति दूरान्तिकादिधीहेतुरेकानित्यादिगुच्यते॥४६॥ उपाधिभेदादेकापिप्राच्यादिव्यप
देशभाक् दूरत्वमन्तिकत्वञ्चदैशिकम्परत्वमपरत्वंचवोध्यम् तद्धेतुरसाधारणंवीजन्दिगेव॥ ॥

स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिप्रतियोगिकयावदृत्तिसविशिष्टसमयस्यैवतत्रक्षणव्यवहारविषयत्वादितिभावः इतिकालग्रंथः वीजम्प्र

ताहृशसंयोगादिपर्याप्तेत्यर्थः आदिनातद्वत्संयुक्तसंयोगादीनांपुरुषनिष्ठविशिष्टसंयोगघटकानापरिग्रहः तेषुपर्याप्तिसंख्याअपेक्षावु
द्धिविशेषविषयरूपैवगुणेषुगुणानंगीकारात् यद्वामयुराणिष्ठोयः परंपरयोदयगिरिसंयुक्तसंयोगस्तद्घटकायेमूर्तास्तत्पर्याप्तसंख्येत्यर्थः
नात्पर्याप्तदोषः सङ्ख्याव्याप्यत्वंचसंख्यासमानाधिकरणप्रतियोग्यवृत्तिभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेवनतुव्यापकसामानाधिकरण्यादिकंतथा
सतिसंख्यापिसव्याप्यत्वापातात् मूर्तवृत्तिरित्युपाधीनामेवप्राच्यादीनामित्यभिप्रायेण अन्यथातुतादृशमूर्तावच्छिन्नवृत्तिरितिशाब्दवोधोवर्णनी

का॰मु॰ दि॰टी॰ ९३

रा॰॥ संख्याव्यापकेति व्यापकत्वमत्र न तादृशसंख्यासमानाधिकरणप्रतियोग्यवृत्तिभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं तथा सति स्वस्य व्यापकत्वेनातिप्रसं गात् नापि स्वभिन्नत्वे सति स्वसमानाधिकरणतादृशभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं विच्छिन्नपुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यसजातीयसंख्यामादाय संख्या।

दि॰॥ कथं दिशस्तत्र प्रयोजकत्वं तद्दर्शयति दैशिकपरत्वापरत्वयोरिति तथा च परत्वापरत्वबुद्धिं प्रति परत्वापरत्वे निमित्ते तत्र दिक्पिण्डसं योगस्तत्र दिगिति क्रमेणापरस्यपरयादिशस्तद्बुद्धौ निमित्तत्वम्बोध्यम् अत्रापि बुद्धिपर्यन्तानुधावनं दैशिकपरत्वापरत्वयोः प्रमा। णान्दर्शयितुं तादृशपरत्वापरत्वाभ्यामेव तदनुमितेः सम्भवादिति प्रतीच्यादीत्यादिनोदीच्यादिपरिग्रहः उपाधीति वस्तु तो दिश एकत्वेपि न तदुपाधिभेदेन प्राच्यादिसञ्ज्ञाभेद इति भावः प्राच्यादिसञ्ज्ञासु निमित्तभूतानुपाधीनाह यत्पुरुषस्येति।

मु॰॥ दैशिकपरत्वापरत्वयोरसमवायिकारणसंयोगाश्रयतया लाघवादेका दिक् सिध्यतीति भावः ननु य द्येकैव दिक् तदा प्राचीप्रतीच्यादिव्यवहारः कथमुपपद्यते इत्यत आह उपाधिभेदादिति यदा यत्पुरुषस्योदयगिरि सन्निहिताया दिक् सा तत्पुरुषस्य प्राची एवमुदयगिरिव्यवहिताया दिक् सा प्रतीची एवं यत्पुरुषस्य सुमेरुस न्निहिताया दिक् सोदीची।

पुरुषस्येति पदार्थमात्रोपलक्षणम् पञ्चम्यर्थे षष्ठी दिक्मूर्तम् एवमग्रेपि तथा च यदपे क्षयोदयगिरिसन्निहितं यन्मूर्तं सा ततः प्राचीत्यर्थः तदपेक्षयोदयगिरिसन्निहितत्वञ्च तन्निष्ठोदयगिरिसंयुक्तसंयोगापे क्षयाऽल्पतरोदयगिरिसंयुक्तसंयोगवत्त्वम् इत्यञ्च मथुरातः प्रयाग इत्यत्र मथुरानिष्ठोदयगिरिसंयुक्तसंयोग पर्याप्तसंख्याव्याप्यसंख्यापर्याप्त्यधिकरणोदयगिरिसंयोगवन्मूर्तं तद्वृत्तिप्रयाग इत्यन्वयबोधः॥ तरस्यापि व्यापकत्वापत्त्याऽति प्रसंगतादवस्थ्यात् परं तु स्वसमानाधिकरणतादृशभेदप्रतियोगितानवच्छेदकनिरुक्तसंख्याकत्वमेवेति न काशीतः प्राच्यां काशीति व्यवहारापत्तिः आह इत्यनेन तदीयितिकन्यते अस्वरसस्सूचितः तद्बीजं तु इदानीं तदानीमित्यादिप्रयोगानां तत्तदुपाध्यवच्छिन्ने श्वरस्य विषयत्वोपगमे प्रत्येकं जीवमाद्य वच्छिन्नमानविरहेणकालिकविशेषणासिद्धेः॥

एम ९३

तो॰ नचकार्यमात्रजनकत्वेनक्लृप्तस्येश्वरस्यैवजन्यमात्रजनककालरूपतायुक्तानतुजीवस्यतत्र तस्याक्लृप्तत्वादिति विनिगमकमस्तीतिवाच्यंकार्यमात्रं
प्रतिईश्वरीयकृतेरेवहेतुत्वेनक्लृप्तत्वात्कर्त्तुः कार्यजनकत्वेमानाभावादिति अतएवएतादृशास्वरसंसूचयितुंनवीनमतमुपन्यस्यति नव्यास्त्विति दि
क्कालोपाधीनामिति नचैवंग्रंथकृदुक्तकाललक्षणमसंभवग्रस्तमितिवाच्यम् नवीनानांग्रंथकृदननुयायित्वादितिभावः वदंतीत्यनेनअत्रा
स्वरसस्सूचितस्तद्बीजंतुनानोपाधीनांकारणताकल्पनमपेक्ष्यएकस्यमहाकालस्यकारणताकल्पनमेवोचितंलाघवात्कालस्यजगत्कारणत्वे
दि॰॥ एवंकाशीतःप्रतीच्यामप्रयागइत्यत्रकाशीनिष्ठोदयगिरिसंयुक्तसंयोगपर्याप्तसंख्याव्यापकसंख्यापर्याप्त्यधिकरणोदयगिरिसं
युक्तसंयोगवन्मूर्त्तवृत्तिःप्रयागःएवमन्यत्रापिबोधाऊहनीयाःतन्निष्ठोदयाचलसंयुक्तसंयोगपरम्पराघटकंयन्मूर्त्तन्तत्प्राचीत्य
पिवदन्ति दीधितिकृतस्तु दिक्कालौनेश्वरादतिरिच्येतेमानाभावात् तत्तत्कालोपाधिदिगुपाधिविशिष्टादीश्वरादेवक्षण
दिनप्राचीप्रतीचीत्यादिव्यवहारोपपत्तेरित्याहुः अत्रनव्याः ईश्वरस्यदिक्कालरूपत्वंतत्तज्जीवस्यैवेतिविनिगमनाविरहेणाति

मु॰॥ तदव्यवहितात्ववाची सर्वेषामेवववर्षाणाम्मेरुरुत्तरतःस्थितइतिनियमात्॥ ४६॥ ॥

नयो

रिक्तयोः स्वीकारः नचात्रजीवस्यजगज्जनकत्वम्परापरत्वजनकत्वञ्चकल्प्यमीश्वरस्यतुक्लृप्तमितिलाघवमिति
वाच्यम् सम्बन्धघटकयोर्दिक्कालयोर्जगज्जनकत्वाकल्पनाद्दिक्कालोपाधीनामेवजगज्जनकत्वकल्पनात्परत्वापरत्व
योस्तुगुणत्वेएवमानाभावःसन्निकृष्टत्वविप्रकृष्टत्वाभ्यामेवपरापरव्यवहारोपपत्तेरितिवदन्ति॥ इतिदिग्ग्रन्थः॥ ४६॥
पिउक्तरीत्याअतिरिक्तकालसिद्धिसंभवाच्चेतिध्येयम्॥ इतिदिग्ग्रन्थः॥ ४६॥ नन्वहंसुखीत्यादिप्रतीत्याआत्मत्वेनात्मनोविषयीकरणात्
प्रत्यक्षमेवात्मत्वेप्रमाणंसंभवतितत्कथंमूलेसुखादिसमवायिकारणता किंचिदवच्छिन्नाकारणतात्वादित्यनुमानंतत्रप्रमाणत्वेनदर्शितमित्या
शंकतेयद्यपीतिस्वरूपतःस्वांशेकिंचिद्धर्माप्रकारकेत्यर्थःसकलात्मसाधारणम् सकलात्मविशेष्यकम् अनुगतप्रत्यक्षम् सकलात्मगतैकात्मत्वप्र
कारकप्रत्यक्षम् प्रकारकत्वस्यसमासस्तुप्रथमक्षपर्यन्त्वात् जातिरूपमिति नयाचात्मत्वस्यस्वरूपतःप्रत्यक्षत्वेपितद्गतजातित्वंनप्रत्यक्षसिद्धम्

निमित्तकारणाभावादेव न संभवति किमर्थमात्मनस्तत्र समवायिकारणत्वेनेत्याशंकते अथेति कार्यतावच्छेद

का॰ मु॰ सु॰॥ ननु सुखादीनामात्मभिन्ने उत्पादो निमित्तकारणाभावादेव न संभवति किमर्थमात्मनस्तत्र समवायिकारणत्वेनेत्याशंकते अथेति कार्यतावच्छेदकत्वेपि नोक्तनियम।

दि॰ रा॰ कनियमादित्यस्य समवायिकारणेत्यादिः तेन निमित्तकारणजन्यतावच्छेदकत्वेनापि सुखत्वस्य समवायिकारणजन्यतानवच्छेदकत्वेपि नोक्तनियम।

९६ दि॰॥ सुखदुःखादीति आदिना ज्ञानेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनापरिग्रहः यद्यप्यात्मत्वस्यान्यात्मन्यप्रत्यक्षत्वेपि स्वात्मनि स्वरूपतो

मानसप्रत्यक्षविषयत्वमस्त्येव तथापि सकलात्मसाधारणानुगतप्रत्यक्षासम्भवेन जातिरूपत्वन्न सिध्यति अनेकसमवेतत्वघटि

तजातित्वग्रहेऽनेकव्यक्तिग्रहहेतुत्वस्य सर्वसिद्धत्वादित्यनुमानमेव तत्र प्रमाणमित्यभिप्रायेण सुखदुःखादिसमवायिकारण

तावच्छेदकतया तत्सिद्धिः प्रदर्शिता अयं सुखत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्यात्मत्वेन कारणत्वे मानाभावः सुखदुःखद्वेषभावनाधर्मान् प्रति

यथाक्रममन्यधर्माधर्मानिष्टसाधनत्वादिज्ञानानुभवविहितनिषिद्धकर्मणां समवायसम्बन्धेन निमित्तकारणत्वावश्यकतया धर्मा॰ ऽति

मु॰॥ आत्मानं निरूपयति आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाता आत्मत्वजातिस्तु सुखदुःखादिसमवायिकारणतावच्छेदकतया सि द्ध्य

प्रसङ्गाभावाद्भावकार्याणां समवायिकारणकत्वनियमस्य तु द्रव्यत्वेन तत्तद्व्यक्तिसमवेतं प्रति तत्तद्व्यक्तित्वेन वा समवायि।

कारणत्वमादायैवोपपन्नत्वादिति चेदत्र प्राञ्चः कार्यमात्रवृत्तिजातेः समवायिकारणकार्यतावच्छेदकत्वनियमेन तादृशकार्य

कारणाभावस्यावश्यकत्वात् न च तावतापि सुखत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति स्वत्वेन द्रव्यत्वेन वा कारणत्वमस्तु अदृष्टादेर्निमित्तकारणत्वादे

वातिप्रसङ्गविरहादिति वाच्यम् व्याप्यलघुभूतधर्मे कारणतावच्छेदके सम्भवति व्यापकधर्मेण कारणत्वकल्पनायाम॰। राम॰

न्याय्यत्वादित्याहुः वस्तुतस्तु मनसि ज्ञानोत्पत्तिवारणाय ज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्यात्मत्वेन हेतुत्वमावश्यकमिति॰॥ सभंगरूपानुपप ९५

तिः अन्याय्यत्वादिति अनेकव्यक्तिषु कारणताकल्पने गौरवादिति भावः नन्वत्र कारणतानानफलोपधायकतारूपा तस्या द्रव्यत्वेन कारणतावादि

नापि आत्मन्येव स्वीकारात् किंतु स्वरूपयोग्यतारूपैव सा च कारणतावच्छेदकरूपेवेति न वद्रव्येषु द्रव्यं स्वकृपत्वानन्तकल्पना गौरवमित्यस्वरसादा

ह वस्तुतस्त्विति आवश्यकमितीति॰ ॥ ६ ॥

रा॰॥ तथाच सुखसमवायिकारणतावच्छेदकतया तदसित्वावपि ज्ञानसमवायिकारणतावच्छेदकतयैव तत्सिद्धिरिति भावः ज्ञानं प्रत्यात्ममनःसंयोगस्य हेतुत्वेन घटादौ तदभावान्मनसि च व्यभिचारः प्रदर्शितः एवमिच्छादिकं प्रति ज्ञानादेः कारणत्वेन तदभावादेव मनसि तदापादनासंभवेन ज्ञानमात्रानुसरणं इत्थं च कार्यवृत्तिजातेस्तदवच्छिन्नस्याकस्मिकत्वापत्तिवारणाय किंचित्कारणजन्यतावच्छेदकत्वनियम एवांगीक्रियते ननु समवायिकारणजन्यतावच्छेदकत्वनियमोऽपि तदनभ्युपगमे क्षतिविरहादित्यात्मत्वं न पूर्वोक्तयुक्त्या सिध्यतीति पूर्वपक्षोऽपि निरवकाश इति भावः सुखाद्युत्पत्तिरित्यत्र ॥

दि॰॥ ननु तथाप्यात्मत्वजातेर्भगवदात्मसाधारण्ये मानाभाव इत्यत आह ईश्वर इति आत्मा वारे द्रष्टव्य इत्यादिश्रुतावात्मपदव्यवहारादिति भावः ननु तर्हीश्वरे सुखाद्युत्पत्तिः कुतो न भवतीत्यत आह अदृष्टादीति आदिना शरीरपरिग्रहः ननु तथापि नित्यस्य स्वरूप

मु॰ ॥ ईश्वरेऽपि सा जातिरस्त्येव अदृष्टादिरूपकारणाभावान्न सुखदुःखाद्युत्पत्तिः॥
॥ ॥ नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यम्भावनियम इत्यस्याप्रयोजकत्वात्॰॥ ९ ॥

योग्यत्वे फलावश्यम्भाव इति नियमे नेश्वरस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलोपधानापत्तिरित्यत आह नित्यस्येति अप्रयोजकत्वादिति जलपरमाणोः स्नेहानुत्पत्त्या तादृशनियमे मानाभावादिति भावः नन्वीश्वरे दृष्टं कुतो नोत्पद्यत इति चेन्न मिथ्याज्ञानरूपकारणाभावात्॰॥

आदिना ज्ञानपरिग्रहः अत एव तदापत्तिवारकशरीरस्यादिपदेन ग्रहणं सार्थकं ज्ञानं प्रति शरीरस्य स्वावच्छिन्नभोगजनकादृष्टवत्त्वसंबंधेन हेतुतया तदभावादेव मुक्तस्य न ज्ञानोत्पत्तिरिति भावः अदृष्टशब्दस्यात्र धर्मोऽर्थः सुखं प्रति तस्यैव कारणत्वादिति ध्येयं कुतो नोत्पद्यत इतीति ❁ अथेश्वरस्य शरीराभावेन तदीयशुभाशुभकर्माभावादियमापत्तिरयुक्ता तस्य सदा दिशुभादिकर्मणा ईश्वरे दृष्टोत्पत्तिरापादयितुं शक्या चैत्रक्रियया मैत्रात्मन्यदृष्टोत्पत्तिवारणाय क्रियाया अवच्छेदकतासंबंधेन स्वकारणी॰॥

वच्छेदकतासंबंधेन अहे

का॰मु॰ रा॰॥ भूतायाकृतिस्तद्वत्त्वसंबंधेनैवादृष्टकारणतायाः स्वीकरणीयत्वादीश्वरकृतेरस्मदादिशरीरानवच्छिन्नतयाऽवच्छेदकतासंबंधेन अहे

दि॰रा॰ तुत्वात् नचस्वजनककृतिमत्त्वसंबंधेनैवकर्मणोदृष्टहेतुत्वमस्तुचैत्रक्रियायांमैत्रीयकृतेस्तज्जनकत्वाभावान्नपूर्वोक्तापत्तिरेवंचकार्यमात्रएवेश्व

९५ रकृतेः कारणत्वेनईश्वरेऽदृष्टापत्तिः संभवत्येवेतिवाच्यम् कालिकसंबंधावच्छिन्नकार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकालिकसंबंधाव।

च्छिन्नकृतित्वावच्छिन्नकारणतायाः कृतिमात्रेसत्वात् तद्भिन्नायांविशेषकारणतायामीश्वरकृतेर्मानाभावादितिचेन्नजीवादृष्टवशेनईश्व।

रपरिगृहीतरामकृष्णादिशरीरचेष्टायाईश्वरकृतिजन्यत्वमावश्यकं अस्मदीयचेष्टातोविलक्षणत्वात् नचतदीयसुखप्रसादमालिन्याभ्या

सुखदुःखयोरनुमानाद्भोगस्यापीश्वरेप्रसंगइतिवाच्यम् ईश्वरशरीरेऽहंस्यामित्युपासनयाकस्यचित् शरीरमित्युपगमात् परन्तुजीवासा

धारणस्याहेतुत्वेचमुक्तात्मन्यप्यदृष्टोत्पत्तिप्रसङ्गः वेदस्यात्मपदादेर्ज्ञानादिमत्तिलक्षणापत्तिरित्यस्वरसआहुरि

दि॰॥ मिथ्याज्ञानस्याहेतुत्वेचमुक्तात्मन्यप्यदृष्टोत्पत्तिप्रसङ्गः वेदस्यात्मपदादेर्ज्ञानादिमत्तिलक्षणापत्तिरित्यस्वरसआहुरि

मु॰॥ परेतुईश्वरेसाज्ञातिर्नास्त्येवप्रमाणाभावात् नचदशमद्रव्यत्वापत्तिः

ज्ञानवत्वेनविभजनादित्याहुः इन्द्रियाद्यधिष्ठाता इन्द्रियाणां॥ ९॥

त्यनेनसूचितः इन्द्रियाद्यधिष्ठातेतिमूलमात्मनिप्रमाणपरतयाव्याचष्टे इन्द्रियाणामिति आदिपदसङ्ग्राह्यमाह॥ ९

ध्यचेष्टोपपत्तये भूतावेशन्यायेनतच्छरीरेऽवच्छेदकतयेश्वरकृतिकल्पनादितिनानुपपत्तिलेशोपीत्यवधेयं मुक्तात्मन्यपीतिजीव। रम॰

न्मुक्तात्मन्यपीत्यर्थः परममुक्तस्यशरीराभावेनकर्मणएवाभावात् मिथ्याज्ञानपदमपिशरीरे आत्मज्ञानजन्यवासनापरं अन्यथाताद ९५

शज्ञानविरहदशायांअदृष्टानुत्पादप्रसंगात् जीवन्मुक्तस्यआत्मसाक्षात्कारेणतादृशवासनानाशेपिप्रारब्धवलात्तत्कार्यस्यशरी।

रस्यनानाशइतिवोध्यम् मूलेइंद्रियाणामधिष्ठातेति अधिष्ठातृशब्दस्यतन्निष्ठक्रियाजनकार्थकत्वेप्रवृत्त्याद्यनुमेयोयमित्यनेनगतार्थता

स्यात् तन्निष्ठव्यापारजनकज्ञानजनक इत्यर्थकत्वेचगौरवमतोतन्निष्ठज्ञानवत्वसंपादकतार्थकताइंद्रियाणामित्यादिनामूलेदर्शिते

मु॰॥ अवच्छेदकतेति यद्यप्यवच्छेदकतासंबंधेन तदीयज्ञानं प्रति तादात्म्यसंबंधेन तदीयशरीरस्य हेतुताया आवश्यकतयाऽवच्छेदकत्वोपादाने।
प्रयोजनाभावस्तथापि खंडशरीरसमकालोत्पन्नज्ञानव्यक्तेर्द्वितीयक्षणोत्पन्नखंडशरीरस्य पूर्वमसत्त्वेनाकारणतया व्यभिचारेणोक्तकार्यकारणभावासं
भवः परंतु तत्समवेतगुणानां तदीयशरीरेणैवावच्छेद्यावच्छेदकभावनियमोपगमादेव घटादीनां तज्ज्ञानावच्छेदकत्वमिति भावः तथा चोत्तरत्र मूलो
क्तज्ञानोपधानं उक्तान्यतरसंबंधेन ज्ञानवत्त्वमेवेति पर्यवसितं एतेनेति इंद्रियाणि शरीरं च ज्ञात्रधिष्ठितं अचेतनत्वे सति उक्तान्यतरसंबंधेन ज्ञा
नवत्त्वाद्वास्यादिवदित्यनुमानमात्मनि प्रमाणं दर्शितमित्यर्थः अत्राधिष्ठितत्वं सहकृतत्वं तच्च स्वभिन्नत्वे सति स्वजन्यकार्योपधायकत्वं स्वस्मि।

दि॰॥ शरीरस्येति परम्परया जनकतासम्बन्धेनावच्छेदकतासम्बन्धेन वा चैतन्यज्ञानवत्त्वम् एतेनात्मनि प्रमाणमपि दर्शितम्
अचेतनत्वेन नाधिष्ठिततया कार्यं करोतीति व्याप्तेः अहं सुखीत्यादीत्यादिना अहं जानाम्यहं करोमीत्यादिपरिग्रहः न चात्मानावन्न

मु॰॥ शरीरस्य च परम्परया चैतन्यसम्पादकः यद्यप्यात्म
नि अहं सुखी दुःखीत्यादिप्रत्यक्षविषयत्वमस्त्येव॰॥ ९

प्रत्यक्ष इति सूत्रभाष्यविरोध इति वाच्यम् आत्मतत्त्वविवेकपरात्माभिप्रायेण भाष्यव्याख्यानस्य प्रदर्शितत्वात्॰॥ ९॥

त्वस्य सहकृतत्वाप्रतीतेः स्वभिन्नत्वनिवेशस्तथा चोक्तानुमानेनेंद्रियादिभिन्नज्ञातृसिद्धिः ज्ञानोपधायके आत्मनि व्यभिचारवारणाय हेतौ सत्यंतं
न चेश्वरमादाय साध्यसत्त्वान्न व्यभिचार इति वाच्यं सहकारिताघटितजन्यतायाः कार्यत्वानवच्छिन्नाया एव प्रकृते निवेशितत्वादीश्वरजन्यत्वस्य ज्ञाने
ऽसंभवाच्च तदीयकृतेरेव कार्यमात्रे कारणत्वादिति ध्येयं यद्यपि शरीरस्य ज्ञानाकारणत्वेन तत्र चेतनसहकृतत्वं दुर्घटं तथापि चेतनाधिष्ठितत्वं
उक्तान्यतरसंबंधेन चेतनप्रयोज्यतत्तत्क्रियावत्त्वमेव प्रयोज्यत्वं च जन्यतज्जन्यसाधारणं तेन चिदं प्रति चेतनस्याकारणत्वेपि तत्कारणहस्तिकार
पात्वेन दृष्टांतस्य न साध्यवैकल्यमिति विभावनीयं ۞ अचेतनमिति यद्यपि करणं हि सकर्तृकमिति व्याप्तिः॥

व्यापारवत्करणस्य करणत्वे चक्षुःसंयो
का॰मु॰ दि॰ ९९
ग॥ प्रदर्शितायस्तत्करणं तत्फलोपहितकरणं तत्सकर्तृकं तदुपधानेन तत्कर्तृसहकृतमिति तदर्थात् व्यापारवत्करणस्य करणत्वे चक्षुःसंयो
गेन जानातीति प्रयोगानुपपत्त्या फलोपहितकरणत्वस्यैव तत्त्वात्सहकृतत्वं पूर्वनिरुक्तमेव एतादृशसामान्यमुखव्याप्तिरेवोत्तरत्र मूलेवा
स्यादीनामित्यादिना दर्शयिष्यते तथापि आत्मनि उक्तनियमस्य व्यभिचारः स्वभिन्नतत्ज्ञानकर्तुरप्रसिद्धेः हेतोर्दृष्टांतपक्षसाधारण्या
नुरोधेन उक्तनियमस्याश्रयत्वानुकूलकृतिमत्त्वतदन्यतररूपतत्क्रियाकर्तृत्वघटितत्वाद्गौरवं चेत्यालोच्य तादृशव्याप्तेरेवायं परिष्कार

हि॥ विप्रतिपत्तमप्रतीति अहमिति प्रतीतेः शरीराद्यतिरिक्तविषयकत्वे विप्रतिपत्तमप्रतीत्यर्थः॥५७॥ नैयायिकमते यथा मुक्तात्मनां ज्ञाना

मु॰॥ तथापि विप्रतिपत्तिम्प्रति प्रथमत एव शरीरादिभिन्नत्वम्प्रतीति गोचरइति प्रतिपादयितुन्न शक्यते इत्यतः प्रमा
णान्तरं दर्शयति करणं हि सकर्तृकम्॥ ५७॥ वास्यादीनां छिदाकरणानाङ्कर्तारमन्तरेण फलोपधान
न्दृष्टम् एवं चक्षुरादीनां ज्ञानकरणानामपि फलोपधानङ्कर्तारमन्तरेण नोपपद्यत इत्यतिरिक्तः कर्त्ता क
ल्प्यते॥ ५७॥ ननु शरीरस्य कर्त्तृत्वमस्त्वत आह शरीरेषु न चैतन्यम्मृतेषु व्यभिचारतः ननु चैतन्यं ज्ञा
नादिकमेव मुक्तात्मनां त्वन्मते तद्वन्मृतशरीराणामपि तदभावे का क्षतिः॥ ॥ ॥

भावेन तज्ज्ञानाधिकरणत्वरूपञ्चैतन्यम् तथा मम मते मृतशरीरस्य न चैतन्यमिति शरीरमेवात्मेति वादी चार्वाकः शङ्कते ननु चैत
राम ९९
आह तः यद्यच्चेतनं यत्करोति यदुपधायकं भवति तत्तदुपधाने चेतनाधिष्ठितं भवतीति तदर्थः चेतनाधिष्ठितत्वं पूर्वनिरुक्तमेवे
त्युक्तानुमानेन चक्षुरादिभिन्नज्ञातृसिद्धिः चेतनाचेतनयोरेकत्वासिद्धेरिति भावः उक्तानुमाने वास्यादिरेव दृष्टांतः उत्तरत्र मूलग्रं
यानुसारादिति भावः॥५७॥ शरीरमेवात्मेति तथा चोक्तहेतोरसिद्धिरिति भावः॥ ॥

रा॰॥ ज्ञानाद्यधिकरणत्वमिति कालिकादिना ज्ञानादेः कालादावपि सत्त्वेन तेषामपि चेतनत्वापत्त्या समवायावच्छिन्नज्ञानाद्याधारत्वमेव चैतन्यमिति भावः उत्पद्यतामितीति ननु पूर्वपूर्वशरीरनिष्ठसंस्कारेणोत्तरोत्तरशरीरे संस्कारोत्पत्तावपि न स्मरणोपपत्तिः स्थविरशरीरे बालकशरीरगतानुभवस्य स्वजन्यसंस्कारवत्त्वसंबंधेन विरहादित्यत आह तथा चेति गौरवस्य अनेकसंस्कारव्यक्तिकल्पनरूपगौरवस्य फलमुखत्वादिति फलं विचारफलं।

दि॰॥ ज्ञानादिकञ्ज्ञानाद्यधिकरणत्वन्तदभावे ज्ञानाद्यभावे ननु तव मते मृतशरीरे चैतन्याभावः किन्निबन्धनः मन्मते तु प्राणविशिष्टत्वमेव विरह एव तत्र प्रयोजक इत्यत आह प्राणाभावेनेति तथा च लाघवात्प्राणाभावश्चैतन्यविरहे प्रयोजक इति भावः चार्वाकमतमपि हरति नेति स्मरणानुपपत्तेरिति अनुभवाश्रयस्य बाल्यशरीरस्य तदानीमभावादिति भावः ननु बाल्यशरीरज

मु॰॥ प्राणाभावेन ज्ञानाभावस्य सिद्धेरिति चेन्न शरीरस्य चैतन्ये बाल्ये विलोकितस्य स्थविरे स्मरणानुपपत्तेः शरीराणामवयवोपचयापचयैरुत्पादविनाशशालित्वात् न च पूर्वशरीरोत्पन्नसंस्कारेणाद्वितीयशरीरे संस्कार उत्पाद्यत इति वाच्यम् अनन्तसंस्कारकल्पने गौरवात्॰॥ ॥

दार्ल्येवेत्यत आह शरीराणामिति संस्कार उत्पाद्यत इति तथा च स्वप्रयोज्यसंस्कारवत्त्वसम्बन्धेन बाल्यशरीरसमवेतानुभवस्य स्थविरशरीरे सत्त्वान्न स्मरणानुपपत्तिरिति भावः गौरवस्य फलमुखत्वाद् दूषणान्तरमाह एवमिति॰॥ ५

शरीरस्यात्मत्वनिश्चयः तत्सुखत्वात्तदुत्तरकालीनत्वादित्यर्थः फलं मुखं पूर्वकालीनं यस्येति व्युत्पत्तेः तथा चोत्तरकालीनगौरवज्ञानस्य पूर्वकालीननिश्चयप्रतिबंधकत्वासंभव इति भावः इष्टसाधनत्वादन्यदपीत्यर्थ इतीति तथा च सर्वेषां जातिस्मरणत्वापत्तिरिति भावः॥ ६ ॥
मूलेऽनायत्येयस्यानागत्येत्यर्थः अन्यथेष्टसाधनतानुभवाभावेनोद्बोधकाभावेन स्मरणासंभवेन च प्रवृत्त्यसंभवेन बालः शुष्ककंठो म्रियेतेति भावः॥

नन्वव्यवहितपूर्ववृत्तित्वमवश्यंकारणतावच्छेदकसंबंधेन
का॰सु॰ रा॥ अप्रसंगादिति तादात्म्येनाव्याप्तेरित्यर्थः यागस्य स्वर्गाव्यवहितपूर्वत्वाभावादिति भावः ननु प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्तिस्त
दि॰रा॰ दि॥ नस्यादित्यत्र हेतुमाह इष्टेति तद्धेतुत्वात् प्रवृत्तिहेतुत्वात् तदानीं स्तन्यपानप्रवृत्त्यव्यवहितपूर्वकाले
८७ वापि समानेत्याशङ्क्य स्वमते प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्तिम्परिहरति मन्मते त्विति अन्यदपीति इष्टसाधनत्वादन्यदपीत्यर्थः अत्र तु स्तन्यपा
नेप्रवृत्त्यनुकूलेष्टसाधनत्वस्मरणोत्तु आत्मनो नित्यत्वं साधयति इत्यन्वेति स्तन्यपानप्रवृत्त्यनुकूलेष्टसाधनतास्मरणे च प्रागभावस्य
नाशासम्भवादाह भावस्येति नाशासम्भवादिति नाशप्रतिजन्यभावत्वेन हेतुत्वादात्मनोनादित्वेन जन्यभावत्वरूपहेतोरभावेनना
शासम्भवादित्यर्थः इति चार्वाकमतखण्डनम् ननु चक्षुरादीनामेव ज्ञानादिकम्प्रति करणत्वङ्कर्तृत्वञ्चास्त्विति करणत्वञ्च व्यापारवत्त्वे

मु॥ एवं शरीरस्यचैतन्येबालकस्य स्तन्यपाने प्रवृत्तिर्न स्यात् इष्टसाधनताज्ञानस्य तद्धेतुत्वात् तदानीमिष्टसाधनत्वानुभा
वकाभावात् मन्मते तु जन्मान्तरानुभूतेष्टसाधनत्वस्य तदानीं स्मरणादेव प्रवृत्तिः नचजन्मान्तरानुभूतमन्यदपि स्मर्यतामिति
वाच्यम् उद्बोधकाभावात् अत्र तु नायत्याजीवनादृष्टमेवोद्बोधकङ्कल्प्यते इत्थञ्च संसारस्यानादितयात्मनोऽनादित्वसि
द्धावनादिभावस्यनाशासम्भवान्नित्यत्वं सम्भवतीति बोध्यम् ननु चक्षुरादीनामेव ज्ञानादिकम्प्रतिकरणत्वङ्कर्तृत्वञ्चास्तु
विरोधे साधकाभावात् अतआह॥ ९ सतिकारणत्वम्भवति हि चक्षुरादौ चक्षुः संयोगादिरूपव्यापारवति चाक्षुषज्ञानाव्य एम॰
वहितपूर्वकालवृत्तित्वम् ननु फलोपहितत्वं राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्यादौ यागादिनिष्ठकारणत्वादावप्रसङ्गात्क- ८८
रणत्वकारणत्वयोरविशेषप्रसङ्गाच्च कर्तृत्वञ्च यद्यपि क्रियानुकूलकृतिमत्त्वन्तत्सम्भवत्यचेतने चक्षुरादौ तथापि पूर्वपक्षिणा नि रि-
कस्यात्मनः कृत्यादीनामात्मसमवेतत्वस्य चानङ्गीकरणात्कृत्याश्रयत्वमपि चक्षुरादीनामस्त्वित्यर्थः नन्वेकस्यैव करणत्वे कर्तृत्वे
कर्तृकरणव्यवहारभेदोऽनुपपन्न इत्यत आह विरोध इति विरोधे विभिन्नाधिकरणवृत्तित्वेन तथा च॥ ॥
विवक्षणीयं तथा च स्वजन्यापूर्वसंबंधस्यैव प्रकृते तथात्वात्नाव्याप्तिरन्यथाव्यापारवत्त्वोपादानेपि विशेष्यदलासत्त्वेन यागस्याकारणत्वापत्तेरित्यतो दूष

रा॰॥ कारणत्वेति इदंच व्यवहितपूर्ववृत्तित्वमेव कारणत्वमित्यभिप्रायेण वस्तुतो रण्यस्थदंडादौ कारणताव्यवहारानुरोधेन नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकध
र्मवत्त्वस्यैव कारणतारूपत्वेन नतयोर्भेदानुपपत्तिरिंधोपिव्यवहारभेदो व्यवहारवैलक्षण्यं नच परस्परविरोधएव नत्वानुपूर्वीभेदोत्र भेदशब्दार्थः एकार्थक॥

दि॰॥ कर्तृकरणात्वलक्षणोपाधेर्भेदात्कर्तृकरणादिव्यवहारभेदोपपत्तिरित्याशयः नचैतन्यमित्यत्र विशेष्यतयोपस्थितस्याभावस्यतच्छ।
देन परामर्शसम्भवाद्याचष्टे तथात्वञ्चैतन्यमिति उपघातपदस्यलोकेऽवयवनाशएवप्रयोगादाह नाशइति मूलेउपघातेकथंस्मृतिरित्यु
क्तम् तत्रोपघातः केषामित्याकांक्षायाः सत्वादाह अर्थादिति तथाचैकमेवेन्द्रियाणामितिपदमाकांक्षावशादुभयत्रसम्बध्यत इत्याशयः
कथंस्मृतिरिति मूलेनेन्द्रियाणाञ्चैतन्यपक्षेचक्षुरभावेस्मृत्यभावआपादितस्तत्रहेतोरनुक्तेः स्वयंहेतुम्पूरयन्नर्थमाह पूर्वञ्चक्षुषेति।
नन्विन्द्रियान्तरेणैवस्मृतिर्भविष्यतीत्यतआह अन्येनानुभूतस्येति तत्रहेतुमाह अनुभवेति यद्यप्यधिकरणयोः कार्यकारणभाव

मु॰॥ तथात्वञ्चेदिन्द्रियाणामुपघातेकथंस्मृतिः। ४८। तथात्वञ्चैतन्यमुपघातेनाशेसति अर्थाच्चक्षुरादीनामेवकथंस्मृ
तिः पूर्वञ्चक्षुषानुभूतानाञ्चक्षुरभावेस्मरणन्नस्यात् अनुभवितुरभावात् अन्येनानुभूतस्यान्येनस्मरणासम्भवात्।
अनुभवस्मरणयोः सामानाधिकरण्येनकार्यकारणभावादितिभावः॥४८॥ १९ विरहात्सामानाधिकरण्येनेत्युक्तिर्विफ
लातथापियत्र विषयतासम्बन्धेनस्मृतिस्तत्र विषयतासम्बन्धेनानुभवइतीदृशविषयत्वघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्याका
र्यकारणभावआवश्यकः आत्मनिष्ठसामानाधिकरण्यघटितकार्यकारणभावेन घटाद्यनुभवोत्तरम्पटादौविषयतासम्बन्धेनस्मृ
त्यापत्तेरवारणादितिचक्षुः कर्तृकानुभवस्यघटेसत्वादिन्द्रियान्तरकर्तृकंस्मरणं तत्रनानुपपन्नमित्याशङ्कानिराकरणायतथो
क्तिः समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्येतिनिदर्शः॥ ११ योरपिघटकुंभशब्दयोस्तथादर्शनादसंगत्यापत्तेः नन्वेवंकर्तृकरणपद
योः पर्यायतापत्तिरेकार्थकत्वान्नचेष्टापत्तिः कर्तृप्रयोगस्थलेकरणशब्दाप्रयोगादित्यत आह तथाचेति।॥ भेदोपपत्तिर्वैलक्षण्योपपत्तिः तदपिवि।
भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकत्वमेव केवलावयवेति अवयवविरहितावयवेत्यर्थः॥

रा॰॥ अवयवनाशेप्यवयविनोनाशस्यावश्यकत्वात्केवलेत्युक्तं नन्ववयविनाशव्यवच्छेदायनदुक्तिः एवकारेणैवतन्निरस्तेः उभयत्रेति इंद्रियाणामित्यस्यान॰

का॰मु॰ रा॰॥ अवयवनाशेप्यवयविनोनाशस्यावश्यकत्वात्केवलेत्युक्तं ...

दि॰रा॰ श्यात्वंनाशद्वस्तुभयोरित्यर्थः घटाद्यनुभवोनश्यदादाविति नचघटविषयकस्मरणंप्रतिघटविषयकानुभवत्वेनकारणत्वेनैषदोषइति वाच्यंतथासतिवि

९८ षयभेदेनानंतकार्यकारणभावप्रसंगादितिभावः ❀ तयोर्हेतुहेतुमद्भावस्वीकारादिति अनुभवस्मरणयोः कार्यकारणभावस्वीकारादित्यर्थः तथा

दि॰॥ चैत्रस्यघटानुभवकालेमैत्रस्यघटस्मरणावारणायतत्तत्पुरुषीयत्वनिवेशेपुरुषभेदेनानन्तकार्यकारणभावकल्पनेगौरवा

त्समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यानयोर्हेतुहेतुमद्भावस्वीकारादितिभावइतिध्येयम् इतीन्द्रियवादिमतखण्डनम्॥ ४८॥

इन्द्रियाणांचैतन्यपक्षेयोदोषः सोत्रकल्पेनास्तीतिसूचयितुमाह नित्यस्येति ननुतथेत्यत्रमूलेतच्छब्देनपूर्वोपस्थितचैतन्यस्यै

वपरामर्शः स्यात्तथाचासङ्गतिस्यादित्यतआह ततयातच्चेतनमिति अनध्यक्षन्तदाभवेदितिमूलेमनसश्चेतन्येज्ञानादेरप्रत्यक्षत्व

मनोपिनतथाज्ञानाद्यनध्यक्षन्तदाभवेत्॥

मु॰॥ ननुचक्षुरादीनांचैतन्यमास्तुमनसस्तुनित्यस्यचैतन्यंस्यादतआह मनोपिनतथाज्ञानाद्यनध्यक्षन्तदाभवे

त् नतथानचेतनंज्ञानाद्यनध्यक्षन्तदाभवेत् मनसोऽणुत्वात्प्रत्यक्षेचमहत्त्वस्यहेतुत्वात् मनसिज्ञानसुखादिसत्त्वेन

तत्प्रत्यक्षानुपपत्तिरित्यर्थः यथाचमनसोऽणुत्वन्तथाग्रेवक्ष्यते नन्वस्तुविज्ञानमेवात्मातस्यस्वतः प्रकाशरूपत्वाच्चेतन

सुक्तम् तत्रहेतुम्प्रदर्शयन्नाह मनसइति तत्प्रत्यक्षेति ज्ञानादिप्रत्यक्षानुपपत्तिरित्यर्थः ननुमनसोऽणुत्वमेवासिद्धमतआ

ह यथाचेति अग्रेवक्ष्यतइति अयौगपद्याज्ज्ञानानान्तस्याणुत्वमिहेष्यतइतिग्रन्थेनसाधयिष्यतइत्यर्थः विज्ञानवादीशङ्कु॰ एम॰

ते नन्विति विज्ञानमेवेति आत्मनिरूपणस्यप्रस्तुतत्वादात्मेत्युक्तम् वस्तुमात्रस्यैवतन्मते विज्ञानरूपत्वादितिबोध्यम्॥ ९८

चविषयतयैकस्समवायेनचैकः कार्यकारणभावइतिभावः एतच्चापातनः उक्तरीत्याकार्यकारणभावद्वयानंगीकारेपिघटघटत्वसमवा॰

यविषयकनिर्विकल्पकादपिघटत्वप्रकारकस्मरणापत्तेः नचप्रकारत्वविशेष्यत्वसांसर्गिकविषयताभिः कार्यकारणभावत्रयोपगमान्नैषदोषो

निर्विकल्पकस्यतादृशविषयतानभ्युपगमादितिवाच्यम्॥

रा॰॥ एवमपि घटत्वपटत्वाभ्यां पटघटविषयकानुभवाद्घटत्वप्रकारकपटविशेष्यकपटत्वप्रकारकघटविशेष्यकस्मरणापत्तेः॥
कालिकेन घटत्वप्रकारकसमवायेन घटत्वप्रकारकपटविशेष्यकानुभवात्समवायेन घटत्वप्रकारकस्य कालिकेन पटत्वप्रकार
कस्य घटविशेष्यकस्मरणापत्तेरशक्यपरिहारत्वात् अनायत्याघटत्वप्रकारकसमवायसंसर्गकघटविशेष्यकानुभवस्समवा
येन घटत्वप्रकारकसमवायसंसर्गकघटविशेष्यकस्मरणं प्रति समवायेन कारणमिति रीत्या विषयभेदेनानंतकार्यकारणभा
वस्यैव कल्पनीयत्वात् परंतु कालिकविशेषणताप्रत्यासत्तिघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या स्मरणानुभवयोः कार्यकारण।
भावाभ्युपगमे एकेंद्रियेणानुभूतस्य इंद्रियांतरेणापि स्मरणोपपत्तेः समवायघटितसामानाधिकरण्यार्थकस्य सामानाधिक
रण्यप्रत्यासत्त्येत्यस्य मूले ऽभिधानमिति युक्तमुत्पश्यामः॥ ४८॥ असंगतिः स्यादिति मनसो ज्ञानरूपत्वासंभवादिति भावः।
साधयिष्यत इत्यर्थ इति यद्यपि मानसान्यप्रत्यक्षं प्रत्येव महत्त्वस्य कारणत्वोपगमे नैष दोषः अत एव माध्वादिमते जीवा
नामणुत्वमेव अंगीकृतं तथापि मानसान्यत्वप्रत्यक्षत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण गुरुतरकार्यकारण।
भावद्वयापत्त्या गौरवापत्तेर्नैतथोपगमसंभवः नच सिद्धांतिमते अनंतजीवानां कल्पनीयतया कारणताद्वयकल्पने गौर
वमिति वाच्यं अनेकजीवकल्पनागौरवस्य फलमुखत्वेनादोषत्वादिति भावः॥ ६ ॥ ६ ॥ ॥

सा॥विज्ञानात्मकत्वादिविचारेतदंगविप्रतिपत्तिंदर्शयति अत्रेति सत्त्वस्यवेति सामान्यादीनांतत्त्वेऽप्यलीकत्वादितिभावः सत्त्वमत्रकालसंबंधित्वमेववा प्राप्तं अहंजानामीति अहमित्याकारकज्ञानमित्यर्थः तेनसुषुप्तिकालेऽप्यवस्थमाणालयविज्ञानधारानुवृत्तेर्नविरोधः अन्यथातत्कालेप्रवृत्तिज्ञा दि॥अत्रविज्ञानत्वमप्रमेयत्वस्यसत्त्वस्यव्यापकत्वेनेतिविप्रतिपत्तिः तत्रविधिकोटिर्योगाचारस्यनिषेधकोटिर्नैयायिकस्येतिबोध्यम्॥ द्विविधंविज्ञानमप्रवृत्तिविज्ञानमालयविज्ञानञ्चेति तत्रायंघटइत्यादिप्रवृत्तिविज्ञानम् अहंजानामीत्यालयविज्ञानंतदेवात्मातस्य विज्ञानस्यतुसुषुप्तावात्मानसिद्ध्येत्पूर्वोत्पन्नविज्ञानस्यक्षणिकत्वेननाशाद्विज्ञानान्तरस्यचतदानीमुत्पादकाभावादतआह पूर्वपूर्वेति

सु॥ज्ञानसुखादिकन्तुतस्यैवाकारविशेषःतस्यापिभावत्वाद्देवक्षणिकत्वम् पूर्वपूर्वविज्ञानस्योत्तरोत्तरविज्ञानहेतुत्वात्सु षुप्त्यवस्थायामप्यालयविज्ञानधारानिराबाधैव मृगमदवासनावासितवसनइवपूर्वपूर्वविज्ञानजनितसंस्कारेणोत्तरो त्तरविज्ञानेसङ्क्रान्तत्वान्नानुपपत्तिःस्मरणादेरितिचेन्न तस्यजगद्विषयकत्वेसर्वज्ञत्वापत्तिः यत्किञ्चिद्विषयकत्वेविनिगम नाविरहः सुषुप्तावपिविषयावभासप्रसङ्गश्चज्ञानस्यसविषयत्वात् तदानीन्निराकारांचित्सन्ततिरनुवर्ततइतिचेन्नतस्याः प्रकाशत्वेप्रमाणाभावात् अन्यथाघटादीनामपिज्ञानत्वापत्तिः नचेष्टापत्तिःविज्ञानव्यतिरिक्तवस्तुनोऽभावादितिवाच्यम्॥ घटादेरनुभूयमानस्यापलपितुमशक्यत्वात्॥ ९९

ननुविज्ञानस्यक्षणिकत्वेनतदाश्रितसंस्कारस्यापिक्षणिकत्वात्का लान्तरेस्मरणानुपपत्तिः स्यादित्याशङ्काम्परिहरति मृगमदेति विज्ञानस्यजगद्विषयकत्वंयत्किञ्चिद्विषयकत्वंवाभिप्रेतमितिविकल्प्या द्येदूषणमाह तस्येति विज्ञानस्य द्वितीयेत्वाह यत्किञ्चिदिति आत्मस्वरूपविज्ञानस्यसविषयत्वेदूषणमाह सुषुप्ताविति शङ्क ते तदानीमिति निराकारानिर्विषयाचित्सन्ततिः विज्ञानसन्ततिःप्रकाशत्वेज्ञानत्वेज्ञानत्वस्यसविषयितान्याप्यत्वादितिभावः॥ ९ नविरहेणजानामीत्याकारकज्ञानेचघटःपटइत्यादिप्रवृत्तिज्ञानस्यैवविषयत्वेनआलयविज्ञानानुवृत्तेस्तदानीमसंभवापत्तेःअहमित्याकारकज्ञाने चस्वयमेवविषयःघटइत्यादिज्ञानस्यतद्गोचरप्रवृत्तिसाधनत्वात्प्रवृत्तिज्ञानमितिबोध्यम् उत्पादकाभावादितिपुरीतद्भिन्नदेशावच्छिन्नमनःसंयोगरूपका

णा॥तदानींतदालयविज्ञानस्यस्वमात्रविषयकत्वोपगमेपितस्यैवतदानींभानप्रसंगादितिभावः॥प्रमाणाभावेपीति विषयितात्मकज्ञानत्वव्यापकाभावेपीत्यर्थः ४०
तदभिन्नेति नीलरूपाकारात्मकविज्ञानाभिन्नस्यपीताकारस्यनीलाभिन्नत्वनियमादितिभावः॥एकत्रसमावेशइति एकाधिकरणवृत्तित्वेनावधारणेतेनैकाधिक
दि॥अन्यथाप्रमाणाभावेपितत्रज्ञानत्वस्वीकारेआकारस्यविज्ञानातिरिक्तत्वमनतिरिक्तत्वंवेतिविकल्प्याद्येदूषणमाह तर्हिसमायातमिति द्वितीये
त्वाह समूहालंबनइतिनीलपीतेइतिसमूहालंबनइत्यर्थः॥स्यादितितदभिन्नाभिन्नस्यतदभिन्नत्वनियमादितिभावः॥एतदेवोपपादयति स्वरूपतोविज्ञा
नस्येति विज्ञानस्वरूपस्येत्यर्थः॥अविशेषात् एकत्वात् ननुनीलाकारःपीताकारश्चाभिन्नस्वज्ञानस्वरूपत्वात्भेदप्रतीतिस्तुतद्धर्मयोर्नीलत्वपीतत्वयो
र्भेदात्तचतयोरपिविज्ञानस्वरूपत्वाद्भेदः॥नीलत्वादेरपारमार्थिकस्यपारमार्थिकविज्ञानेनाभेदासम्भवादित्यभिप्रायवान्शङ्कते अपोहरूपइ

ण॥आकारविशेषएवायंविज्ञानस्येतिचेन्न किमयमाकारोऽतिरिच्यतेविज्ञानात्तर्हिसमायातंविज्ञानव्यतिरिक्तेनतानिरिच्यते
चेत्तर्हिसमूहावलंबनेनीलाकारोपिपीताकारःस्यात् स्वरूपतोविज्ञानस्याविशेषात् अपोहरूपोनीलत्वादिर्विज्ञानधर्मइतिचे
न्न॥नीलत्वादीनांविरुद्धानामेकस्मिन्नसमावेशात् इतरथाविरोधावधारणस्यैवदुरुपपादत्वात् नवावासनासंक्रमःसम्भवति
मातृपुत्रयोरपिवासनासङ्क्रमप्रसङ्गात् नचोपादानोपादेयभावोनियामकइतिवाच्यम वासनायाःसङ्क्रमासम्भवात्उत्तरस्मिन्नुप
त्तिरेवसङ्क्रमइतिचेन्नतदुत्पादकाभावात् विनामेवोत्पादकत्वेसंस्कारानन्त्यप्रसङ्गः॥ ११ति अनीलव्यावृत्तिरूपइत्यर्थः॥इतरथाविरु
द्धनीलत्वादीनामेकत्रसमावेशे ननुसमूहालंबनेननीलाकारोनवापीताकारोभ्युपेयते परन्तुचित्राकारएवेतिनोक्तदोषइतिवासनासङ्क्रमस्युत्व
नयादूषयति नवेति मातृपुत्रयोरिति मात्रनुभूतस्यगर्भस्थेनतनयेनस्मरणप्रसङ्गादितिभावः॥उपादानेनानुभूतमुपादेयेनस्मर्यतेइत्यपिनिर
स्यति नचेति शङ्कते उत्तरस्मिन्निति तदुत्पादकेति वासनोत्पादकेत्यर्थः॥विनामेवेति॥ ११रणवृत्तीनामपितथात्वेनाप्रतीतिदशायांभ्रमात्मकविरो
धावधारणेपिनासंगतिः॥उपादानेनेति अत्रोपादानत्वंनसमवायिकारणत्वंविभिन्नकालीनयोःक्षणिकज्ञानव्यक्त्योरेकव्यक्तिंप्रति अपरव्यक्तेरुक्तस
मवायिकारणत्वासंभवात् नापितन्मतेस्वकारणत्वेसति स्वोत्पत्तिकालोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वमुपादानत्वंतन्मतेवस्तुमात्रस्यैवक्षणिकत्वेनमात्र

रा·॥ अतएवतन्त्वभिन्नासमवेतत्वेसतिस्वकारणत्वमुपादानत्वं उत्तरोत्तरघटादिव्यक्तिंप्रतिपूर्वपूर्वघटादिव्यक्तीनामुपादानत्वानुपपत्तेस्तन्मतेनतत्राप्यु
पादानोपादेयभावाभ्युपगमेनेष्टापत्त्यसंभवात् परंतुअसहकृतंकारणमुपादानंउत्तरव्यक्तौपूर्वव्यक्तिमात्रस्यैवतत्कारणत्वांगीकारात् भवत्युत्तरव्यक्तौ
पूर्वव्यक्तेरुपादानत्वं माताचपुत्रंप्रतिनासहकृतंकारणं शुक्रशोणितादेरपिपुत्रकारणत्वादितिध्येयं ॥ शक्तिविशेषइति अयंभावः ज्ञानव्यक्ती
नांसंस्कारज्ञानजनकत्वेप्रतिज्ञानंभिन्नसंस्कारव्यक्तिकल्पनागौरवेपियादृशज्ञानस्यव्यक्त्युत्तरंस्मरणमनुभवसित्थंतज्ज्ञाननिष्ठसंस्कारानुकूलाकाचित्
शक्तिःपूर्वज्ञानव्यक्तौस्वीकरणीयानतुसर्वज्ञानव्यक्तावतिशयःकल्प्यतेनसंस्कारानंत्यक्षणिकेतितन्मतेपदार्थमात्रस्यक्षणिकत्वेपियदायत्स्मरणमनुभ
वसित्थंतदातज्ज्ञानेवैकैवशक्तिःकल्पनीयानानानोनंतशक्तिकल्पनागौरवमितियदिप्रक्रियातदाज्ञानव्यक्तिभेदेनशक्तिभिर्भिन्नैवांगीकरणीयापदार्थानांतन्म
दि·॥ ज्ञानानामेवसंस्कारोत्पादकत्वेतेषामानन्त्यात् संस्कारानन्त्यापत्तिःशङ्क·ते क्षणिकेति अतिशयविशेषः शक्तिवि·

मु॥ क्षणिकविज्ञानेष्वतिशयविशेषः कल्प्यतइतिचेन्न मानाभावात् कल्पना।
गौरवात् एतेनक्षणिकशरीरेष्वेवचैतन्यमप्रत्युक्तम् गौरवादतिशयेमानाभावाच्च॥
सएवायमित्यापामरप्रत्यभिज्ञानात्·॥ ॥

शेषः उत्तरोत्तरविज्ञानानुकूलतयेतिशेषः गौरवादिति
नेक्षणिकत्वादितिसमाधानसूचनायपदार्थमात्रसाधारणक्षणिकत्वस्यापिशक्तावनुवादः अतएवध्वंसप्रागभावावप्यवश्यकल्प्याविति द्योतनायध्वं
सप्रागभावयोरुपादानमपिसंगच्छते अनंतेतितुअनंतव्यक्तिकल्पनागौरवस्फुरणाययदायदास्मरणमनुभूयतेतदातदाविभिन्नशक्तिव्यक्तिकल्पनस्या
वश्यकत्वादितिभावः इदमुपलक्षणंतत्तदतिशयंप्रतिपूर्वकालीनज्ञानव्यक्तीनांकारणताकल्पनेनापिगौरवंबोध्यंअत्रचप्रामाणिकंगौरवंनदोषाये
तिन्यायेननानाशक्तिकल्पनेपिनदोषइत्याशंकानिरासायैवसोयमित्यभेदप्रत्यभिज्ञानादित्युक्तंअभेदस्यैवानुभवसिद्धतयानानाव्यक्तिकल्पनंनप्र
माणिकमितितदभिप्रायः वस्तुतस्तुपदार्थमात्रस्यैवक्षणिकत्वानुपगमेहेतुरेतत् तथाचक्षणिकपदार्थोपगन्तृणांमतेननानाव्यक्तिकल्पनागौरवमेव
हेतुत्वेनाभिमतं तत्रैवप्रामाणिकंगौरवंनदोषायेत्याशंकायामाह सएवायमिति· ॥ ९ ॥

ए॥ तथाचाभेदस्यैव अनुभवसिद्धतयाक्षविभिन्नव्यक्तीनांप्रामाणिकतानास्तीतिभावः एतेनप्रत्यभिज्ञायाः प्रत्यक्षरूपत्वेनशक्तीनामतीन्द्रियत्वेनतद्वि षयकप्रत्यभिज्ञानं संभवतीतिदूषणमपिप्रत्युक्तं जातिविशेषइति अंकुरोपधायकक्षणिकवीजव्यक्तिमात्रवृत्तिजातिरित्यर्थः नचायमपोहरूपानुगत दि॥ क्षणिकानन्तशक्तितत्प्रागभावध्वंसकल्पनेगौरवादित्यर्थः ननुक्षेत्रस्थवीजादङ्कुरोत्पत्तिर्नकुसूलस्थवीजादतोऽङ्कुरत्वावच्छिन्नम्प्रति कुर्वद्रूपत्वेनहेतुत्वमङ्गीक्रियतेकुर्वद्रूपत्वञ्चाङ्कुरजनकतावच्छेदकतया सिद्धोजातिवि शेषः सचफलोपधायकक्षणिकसमर्थवीजमा त्रवृत्तिर्वीजत्वव्याप्यः कल्प्यते एवमत्रापिकुर्वद्रूपत्वेनैवक्षणिकशरीरेषूत्तरोत्तरशरीरनिष्ठवासनोत्पादकत्वंवाच्यमतआह वी जादावितिउपपत्तेः कस्माच्चिद्वीजादङ्कुरोत्पत्तिः कस्माच्चिन्नेतिनियमोपपत्तेः कुर्वद्रूपत्वाकल्पनादिति कुसूलस्थवीजादिषुधरणिस लिलसंयोगादिरूपसहकार्यभावादेवाङ्कुरानुत्पत्तेः कुर्वद्रूपत्वन्तद्रूपेणकार्यजनकत्वञ्चनकल्प्यतेप्रमाणाभावादितिभावः अत्र।

मु॰ ॥ वीजादावपिसहकारिसमवधानासमवधानाभ्यामेवोपपत्तेः कुर्वद्रूपत्वाकल्पनात्

वदन्तियत्तत्क्षणिकमितिव्याप्त्याजगतः क्षणिकतानदनुरोधेनकुर्वद्रूपत्वन्तद्रूपेणकार्यम्प्रतिहेतुत्वञ्चावश्यकम् नचतादृ शव्याप्तौमानाभावः तादृशव्याप्त्यस्वीकारेकुसूलस्थवीजादङ्कुरोत्पत्तिवारणाय धरणिसलिलसंयोगादीनांसहकारित्वकल्पनेगौर वात् तादृशव्याप्तिस्वीकारेतुकुर्वद्रूपत्वेनहेतुत्वकल्पनात्कुसूलस्थवीजेकुर्वद्रूपत्वाभावादेवाङ्कुरानुपपत्तेर्नसहका रिताकारणान्त राणामितिलाघवात् नचक्षणिकत्वमतेपिवीजस्यधरणिसलिलसंयोगादेर्वाकुर्वद्रूपत्वेनहेतुत्वमित्यत्रविनिगमनाविरहेणसर्वे षांसहकारिणाङ्कारणत्वकल्पनमावश्यकमिति वाच्यम् मन्मतेऽङ्कुरम्प्रतिवीजानान्धरणिसलिलसंयोगादिस हकारिणाञ्चकुर्वद्रूप धर्ममात्रंसत्त्वमतेअलीकत्वादिति तादृशव्याप्त्यस्वीकारइति तथाचजगदपिक्षणिकंनस्यात्तदा। "तेनैवहेतुत्वकल्पनात्"॥ नानाकारणताकल्पनरूपगौरवोपधायकंस्यादितितर्कएवोक्तव्याप्तौमयोजकइतिभावः मन्मतइति तथाचकुर्वद्रूपत्वेनसर्वेषांकारणत्वेपिका रणतारकैवतन्मतेतुनानाकारणताकल्पनीयेतिगौरवमितिभावः ॥ ॥

रा॰॥ ईदृशगौरवेति कनियमकारणताकल्पनगौरवेत्यर्थः फलमुखत्वादिति नानाकारणताकल्पनापेक्षयालाघवेनकुर्वद्रूपत्वेनैवकारण
का॰मु॰ नासिद्ध्याएतदुपपन्नयेनानाव्यक्तिकल्पनेतादृशकल्पनायाः कारणतासिद्ध्युत्तरकालीनतयातादृशगौरवज्ञानस्यपूर्वंतत्तानुमितिप्रति।
दि॰रा॰ बंधकत्वासंभवादितिभावः नचकारणतानिश्चयात्पूर्वमपियत्सदित्यादिव्याप्त्यानानाव्यक्तिकल्पनमुपतिष्ठतएवेतिवाच्यंतादृशव्याप्तेरप्रयो
१०१ जकत्वाशंकानिरासायउक्ततर्कापेक्षयातत्रचापाद्यव्यतिरेकनिश्चयसंपादकस्यैकरूपेणतादृशनिश्चयस्यापेक्षणीयत्वतयागौरवोपस्थितेः॥
कारणतासिद्ध्युत्तरत्वनियमादितिभावः दोषत्वादिति उत्पन्नायामप्यनुमितौउत्तरकालीनगौरवज्ञानेनाप्रामाण्यज्ञानोत्पत्त्या अप्रामाण्यज्ञा।

दि॰॥ कुर्वद्रूपत्वानङ्गीकारेतुवीजत्वधरणीसलिलसंयोगत्वादिनानाहेतुत्वकल्पनेगौरवात् इतिनतत्सत् ईदृशगौरवापेक्षया
क्षणिकानन्तपदार्थकल्पनेऽतिगौरवात् नचलाघवात्कुर्वद्रूपत्वेनतेषामेकहेतुतासिद्धावीदृशगौरवन्नदोषाय
फलमुखत्वादितिवाच्यम् फलमुखगौरवस्यापिदोषत्वात् किञ्चजगतःक्षणिकत्वेसएवायंघटइतिप्रत्यभिज्ञा
नुपपत्तिः पूर्वकालीनघटाभेदस्यतत्कालीनघटेऽभावात् नचतज्जातीयाभेदस्यवतादृशप्रतीतेर्विषयःत्वन्मतेजातेर-
पिक्षणिकत्वेनपूर्वकालीनघटवृत्तिघटत्वस्यतत्कालीनघटेऽभावात् एतेनजगतःक्षणिकत्वेनाशत्वावच्छिन्नंप्रतिसत्वे
नैकमेवहेतुत्वमितिलाघवमित्यपास्तम् ॥ छ ॥ ॥

यद्यपितन्मतेजातेरलीकतयासत्त्वाभावेननक्षणिकत्वंनित्यपदार्थानांतैरनंगी राम
नानास्कंदितानुमित्यास्वककारणत्वासिद्ध्यसंभवादितिभावः कारात् अनुगतधर्मानंगीकाराच्चकुर्वद्रूपत्वव्याप्यापोहरूपत्वात् नचतर्हिसदसतोः संबंधाभावेनतज्जातीयत्वंघटेनास्त्येवेतिप्रत्यभिज्ञा। १०१
नुपपत्तिरितिवाच्यम् असतोपितैर्भानांगीकारेणप्रत्यभिज्ञानसंभवादिदमसंगतं तथापिअसद्विषयकत्वेनप्रत्यभिज्ञायाभ्रमत्वापत्तिरेतन्म
तेदूषणं क्षणिकविज्ञानेनचेष्टापत्तिस्तथासतिअभेदावगाहित्वस्यैवप्रतीत्युपपत्तौतज्जातीयत्वानुसरणवैयर्थ्यापत्तेःप्रमात्वोपपादनायैवतदनु
सरणात्तदनुसरणेनाप्यप्रतीकारादितिविभावनीयम्॥

रा.॥ क्षणिकविज्ञानपक्षइत्यस्यविज्ञानस्यक्षणिकत्वपक्षइत्यर्थकताभ्रमंनिराकुरुते आत्मनइति उत्तरत्रदूषणद्वयस्यमूलेवक्तव्यतयाविकल्पद्वयंदूष-
णद्वयंसंगमयति आत्ममात्रस्येति यत्किंचिद्विषयकत्वंवेति नियतैकविषयकत्वमित्यर्थः यथाश्रुते अनुभवानुसारेणनियतयत्किंचिद्विषयका-
दि.॥ यदपिस्थिरपदार्थाङ्गीकारेएकस्मिन्पदार्थेसामर्थ्यमसामर्थ्यञ्चविरुद्धमतस्तद्भेदइति तदपिन एकस्मिन्नेवपदार्थेएककालावच्छेदे-
नसामर्थ्यतदभावयोरेवविरुद्धतयाकालभेदेनतत्स्वीकारेबाधकाभावात् यत्तुपूर्वापरकालीनधर्मिणोरभेदेनद्धर्मयोःसामर्थ्यासामर्थ्ययोर्भे-
दोऽनुपपन्नस्तत्स्वमतेधर्मधर्मिणोरभेदादिति तन्न घटत्वन्नघटइत्यादिप्रतीतीनामप्रामाण्यापत्त्याधर्मधर्मिणोरभेदस्यवक्तुमशक्यत्वा-
दितिदिक् इतिक्षणिकवादिमतखण्डनम् वेदान्तीशङ्कते अस्तुतर्हीति क्षणिकविज्ञानइति आत्मनःक्षणिकविज्ञानस्वरूपत्वपक्षा-
इत्यर्थः आत्ममात्रस्यनित्यविज्ञानरूपत्वमीश्वरस्यैववेतिविकल्प्याद्येदूषणमाह तस्येतिदर्शितत्वादितितस्यजगद्विषयकत्वइत्या-

मु.॥ अस्तुतर्हिक्षणिकविज्ञानेगौरवात् नित्यविज्ञानमेवात्मा अविनाशीवाऽरेऽयमात्मासत्यञ्ज्ञानमनन्तम्ब्रह्मेत्यादिश्रुतेश्चे-
तिचेन्न तस्यसविषयत्वासम्भवस्यदर्शितत्वान्निर्विषयस्यज्ञानत्वेमानाभावात् सविषयकत्वस्यायतननुभवादतोविज्ञाना-
दिभिन्नोनित्यआत्मेतिसिद्धम् सत्यञ्ज्ञानमितिब्रह्मपरञ्जीवेतुनोपयुज्यते ज्ञानाज्ञानसुखित्वादिभिर्जीवानाम्भेदसि-

दिग्रंथेनदर्शितत्वादित्यर्थः तथाचजीवस्यतथात्वासम्भवात् नात्ममात्रस्यनित्यज्ञानस्वरूपत्वमितिभावः ननुजीवस्यतज्जगद्विषय-
कत्वन्नवानियतयत्किञ्चिद्विषयकत्वम्ब्रूमःपरन्तुयद्विषयकत्वंयत्रजीवेऽनुभवसिद्धन्तत्रतद्विषयकत्वमतआह सविषयकत्वस्येति
ननुसत्यञ्ज्ञानमितिश्रुतिरेवजीवस्यज्ञानस्वरूपत्वेप्रमाणमतआह सत्यमिति ननुजीवब्रह्मणोरैक्यान्नित्यविज्ञानरूपत्वञ्जीवस्या-
निराबाधमितयतोजीवब्रह्मणोर्भेदंसाधयति ज्ञानाज्ञानेतिसुखित्वादीत्यादिनादुःखित्वपरिग्रहः॥ एवन्तस्यैवव्यवस्थापनीयतयाअसंगत्याप-
तेःतद्विषयकत्वमिति तथाचानुभवानुसारित्वात्कल्पनायानविनिगमनाविरहावकाश इतिभावः सविषयत्वस्येतीति नहिघटविषयकोहेतुर्घटवि-
षयकज्ञानवानित्येवअनुभवादितिमूलाशयः॥ ॥

रा·॥ अन्यथेतिन न्वेकस्मिन्नेव ब्रह्मणि जीवोपाधीनामनंतत्वदंतःकरणावच्छेदेन विलक्षणसुखित्वदुःखित्वाद्यनेकानुभवो न विरुध्यते एकस्मिन्नेव गगने विभिन्नकर्णनासाद्यवच्छेदेन विरुत्वशब्दतदभावयोरनुभवा दित्याशंकायामुक्तं मूलेन्यथेति तदर्थमाह ईश्वरस्येति संसारीति वत्व इत्यस्य विवरणं मुक्त इति निवृत्तसंसार इत्यर्थः अनुपपत्तिः स्यादित्यत्र हेतुमाह चैत्रमैत्रात्मनोरिति वत्वमुक्तात्मनोरितितदर्थः॥ ईश्वरस्वरूपयोरिदं चैक्यहेतुत्वेनोक्तं अथतत्तदंतःकरणावच्छिन्नचैतन्यस्यैकत्वेपितदंतः करणस्य नाशेन तदंतः करणावच्छिन्नचैतन्यस्य मुक्तत्वव्यवहारः यदंतःकरणस्य न नाशः तदंतःकरणावच्छिन्नचैतन्ये वत्वत्वव्यवहार इति वत्वमुक्तव्यवस्थाया नानुपपत्तिरि

दि·॥ सुतरामिति जीवात्मनान्नानात्वसिद्धावीश्वरस्यैकस्यानेकजीवात्मकत्वासम्भवादेकत्वानेकत्वयोर्विरोधादितिभा

सु·॥ सुतरामीश्वरभेदः अन्यथा बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तेः॥

वः ईश्वरभेदः ईश्वरस्य जीवात्मनोर्भेदः सिध्यति अन्यथा ईश्वरस्य जीवात्मकत्वे बन्धमोक्षेति कश्चित्संसारी बद्धः कश्चिन्मुक्त इति व्यवस्थानुपपन्ना स्यादित्यर्थः चैत्रमैत्रात्मनोरीश्वररूपयोरैक्यादितिभावः॥ ॥

नि चेत् एवमपि मोक्षार्थं प्रयत्नानुष्ठाने वैफल्यापत्तिवारणादेतदंतःकरणनाशेपि अंतःकरणांतरावच्छिन्ने स्वात्मनि दुःखोत्पत्तेरावश्यकतया प्रवृत्तिफलस्य निर्दुःखित्वस्यासंभवादितिभावः यदि चांतःकरणस्यैव सुखदुःखादिर्न चैतन्यस्य कदापीत्युच्यते तदा विमुक्त्यर्थं प्रयत्नो व्यर्थ एव स्वस्य नित्यमुक्तत्वात् यदि च भ्रांतिनिवृत्त्यर्थं तदप्युच्यते तदाप्यंतःकरणांतरावच्छिन्ने स्वस्मिन्नेव भ्रांतेरावश्यकत्वेन प्रयत्नस्य निष्फलत्वापत्तेरावश्यकत्वादितिभावः यथाश्रुते भेदनाशाभ्युपगमेन पुनर्भेदोत्पादस्य मूलानुक्तत्वेन च भेदव्यवस्थापनस्यासंगत्यापत्तेरितिध्येयं न च भेदनाशे प्रतिबंधकाभावेन तादात्म्यमप्युत्पद्यतामिति वाच्यं॥

ता॰॥ अभेदभावनामात्रेणतादात्म्योत्पत्तौघटपटयोरपितथात्वापत्तेरितिभावः॥ ॐ॥ स्वभिन्नधर्मशून्यत्वमित्यस्यतानुपपन्नमित्यग्रतनेनान्वयः द्वितीयइति
दि॰॥ ननुकथन्तर्हितत्त्वमसीत्यादितच्छब्दप्रतिपाद्यब्रह्मणोयुष्मच्छब्दप्रतिपाद्यजीवस्याभेदबोधकोवेदः प्रमाणमित्यतआह योपीति।
मोक्षकालेजीवात्मनांब्रह्मणासहाभेदउत्पद्यतइतिमतन्निरस्यति मोक्षेति भेदस्यानित्यत्वमभ्युपेत्यापिमोक्षकालेजीवब्रह्मणोर्भेदंव्य
वस्थापयति भेदनाशेपीति भेदस्यैवव्यक्तिद्वयत्वेनिर्विवादमेवेत्यपिनासूचितम् नच वेदान्तिनःनिर्धर्मकइति इत्यत्रसत्यत्वाभावेपीत्य
त्रहेतुनयोक्तम् ननुनिर्धर्मकत्वंस्वभिन्नधर्मशून्यत्वंमिथ्यात्वाभावरूपसत्यत्वस्यब्रह्मरूपत्वादभावस्याधिकरणात्मकत्वान्नानुपप

मु॰॥ योपीश्वराभेदबोधकोवेदः सोपितदभेदेनतदीयत्वम्प्रतिपादयन्स्तौति अभेदभावनयैवयतितव्यमितिवदति अतए
वसर्वैरात्मानः समर्पिताइतिश्रूयते मोक्षदशायामज्ञाननिवृत्तावभेदोजायतइत्यपिन भेदस्यनित्यत्वेननाशासम्भवा
त् भेदनाशेपिव्यक्तिद्वयंस्थास्यत्येव नचद्वित्वमपिनश्यतीतिवाच्यम् नचनिर्धर्मकेब्रह्मणिसत्यत्वाभावेपिसत्यस्वरूपत्व
दितिवत् द्वित्वाभावेपिव्यक्तिद्वयात्मकौतौ विति सुवचत्वात् मिथ्यात्वाभावोऽधिकरणात्मकस्तत्रसत्यत्वमितिचेत् ए
कत्वाभावोव्यक्तिद्वयात्मकोद्वित्वमित्युच्यताम् प्रत्येकमेकत्वेपिपृथिवीजलयोर्नगन्धइतिवदुभयत्वेनैकमित्यस्यसर्वज
नसिद्धत्वात् योपितदानीमभेदप्रतिपादकोवेदः सोपिनिर्दुःखत्वादिनासाम्यम्प्रतिपादयति सम्पदाधिकेपुरोहितोयंरा।
जासद्वृत्तइतिवत् अतएवनिरञ्जनः परमंसाम्यमुपैतीतिश्रूयते ईश्वरोपिनज्ञानसुखात्माकिन्तुज्ञानाद्याश्रयः॥

त्वमित्यभिप्रायेणाशङ्कते मिथ्यात्वाभावइति ननु कथमेकत्वाधिकरणेतदभावरूपंद्वित्वमतआह प्रत्येकमिति ननुब्रह्मविद्ब्रह्मैव
भवतीतिश्रुतेर्मोक्षदशायामभेदउत्पद्यतइत्यर्थिकायाः कागतिरत आह योपीति अतएवब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवतीतिश्रुतेः साम्यप्रतिपा
दकत्वादेवनिरञ्जनः निर्दुःखः द्वितीयेदोषमाह ईश्वरोपीति॥ नात्मसामान्यस्यज्ञानरूपत्वंकिन्तुपरमात्मनएवेतिद्वितीयपक्षे इत्यर्थः॥
॥ ॥

स्यादानंदगुणानं।

 त॰॥ मत्वर्थीयेति तदस्यास्तीत्यर्थे मतुबादीनामिव अर्शआदिभ्योऽजिति सूत्रेण अच्प्रत्ययविधानादितिभावः नपुंसकत्वानुपपत्तिरिति गत्यंतराभावस्एवछांदसत्वाभ्युपगमादित्यवधेयं आ

 द इतिकोशेनतस्य नित्यपुल्लिंगत्वावधारणादितिभावः नचछांदसं नपुंसकलिंगत्वमितिवाच्यम् अन्यथेति नामार्थनयेति॥

 वश्यकीति ब्रह्मणि सुखभिन्नस्यैवाभेदान्वयसंभवादितिभावः ननु नञर्थभेदस्याश्रयतयैव ब्रह्मण्यन्वयो वाच्य इत्यत आह

आनन्दवदित्य

दि॥ विज्ञानपदेन नित्यमित्यादिश्रुत्यन्तर्गतविज्ञानपदेनाऽधिकरणल्युडन्तविज्ञानपदेन विज्ञानाश्रयत्वबोधनादितिभावः नन्वानन्दवदित्यर्थो नस

र्थ इति मत्वर्थीयाच्प्रत्ययानेनानन्दशब्देनानन्दवतो बोधनात् अन्यथानन्दमितिनपुंसकत्वानुपपत्तिरितिभावः

असुखेति असुखमिति असु

इन्द्वत्वेतेनवमतेई श्वरेआनन्दाभावादत आह आनन्दोपीति लक्षणाकल्पनमेवतन्नदोषइत्यत आह

आनन्दमित्यस्या

मु॰॥ नित्यंविज्ञानमानन्दम्ब्रह्मेत्यादौ विज्ञानपदेन ज्ञानाश्रयस्योक्तेः यः सर्वज्ञ इत्याद्यनुरोधात् आनन्दोपिदुःखाभावेउपचर्य

प्यानन्दवदित्यर्थः अर्शआदित्वान्मत्वर्थीयोऽच्प्रत्ययः अन्यथापुंल्लिङ्गत्वापत्तेः असुखमितिश्रुतेः नविद्यतेसु

तेभाराद्यपगमेसुखीसंवृत्तोहमितिवत् असुखवानस्मिन्नानन्दोनत्वसावानन्दः

खंयस्येतिकुतोनार्थइतिचेन्न क्लिष्टकल्पनापत्तेः ॥ ॥

क्लिष्टकल्पनापत्तेरिति बहुव्रीहावन्यपदार्थलाभार्थं नञ

खमिति असुखमित्यत्र नञा ब्रह्मणि सुखभेदबोधनादितिभावः अन्यथा नञर्थस्य नामार्थतया भेदेनान्वयासम्भवादि

त्यत्र लक्षणापत्तेरित्यर्थः नचनञ्तत्पुरुषेपिनञो लक्षणावश्यकी

निवाच्यम् तस्यनामत्वेपि निपातत्वादिति॥ १ नामार्थयोः भेदान्वयबोधोपगमे राजापुरुष इत्यत्रापि राजकीयः पुरुषे निबोधापत्ति

रितिभावः निपातत्वादितीति निपातातिरिक्तनामार्थयोरेवभेदेनान्वयनियमः कथमन्यथा घटोनास्तीत्यादौ नञर्थाभावे प्रतियोगितया घटा

देरन्वयाभ्युपगम इतिभावः ॥

रा॰॥ समानवचनेति अभेदान्वयस्थलस्यैव समानवचनत्वनियमादिति भावः प्रत्ययविरोधाच्चेतीति नविद्यतेसुखंयस्येति वहुव्रीह्यादरणे आनंदमित्यत्रम त्वर्थकात्प्रत्ययस्यानिर्विरोधादिति भावः वस्तुतः प्रकरणपदस्यप्रत्ययार्थकतानप्रसिद्धा अतोनञ्तत्पुरुषनिष्पन्नपदपरंपरापठितत्वमेवप्रकरणं तद् विरोधादित्यर्थः अस्थूलमनणुअदीर्घमित्यादौ सर्वत्र नञ् तत्पुरुषदर्शनेन तत्सन्निधावेकस्य असुखमितिपदस्य वहुव्रीहिनिष्पन्नत्वे प्रकरणविरोधा दित्यर्थो ज्यायानितिप्रतिभाति मूलस्य एतेनेत्यस्यार्थमाह पूर्वोक्तेति नचपुरुषस्य सांख्यमतेपि किंतु चेतनत्वं त्वनेन चेतनत्वांगीकारात्तेनत्वस्यसज्ञान

दि॰॥ ननु नञ्तत्पुरुषेप्यसुखपदव्रह्मपदयोरेकधर्मिबोधकत्वलक्षणं सामानाधिकरण्यमनुभवसिद्धम् अन्यथातयोः समानवचन त्वानुपपत्तेरतस्तन्निर्वाहार्थं नञोऽभाववत्तिलक्षणा नवाप्यावश्यकीत्यतआह प्रकरणेति प्रत्ययविरोधाच्चेति आनंदशब्दस्यपुंल्लिङ्ग त्वनियमेनानन्दमितिरूपस्य मत्वर्थीयाच् प्रत्ययं विनानुपपत्तेरिति भावः इति वेदान्तिमतखण्डनम् सांख्यमतं दूषयितुमुपन्यस्यति

मु॰॥ प्रकरणविरोधादानन्दमित्यत्र मत्वर्थीयाच् प्रत्ययविरोधाच्चे
तिसंक्षेपः एतेन प्रकृतिः कर्त्रीपुरुषस्तु॰॥

एतेनेति पूर्वोक्तयुक्त्यात्मनो ज्ञानवत्त्वसाधनेन वक्ष्यमाणयुक्त्या चेत्यर्थः प्रकृतिरिति मूलप्रकृतिरित्यर्थः कर्त्रीति कर्तृ त्वञ्चात्र कर्तृभूतान्तःकरणप्रकृतित्वम् अनुकूलकृतिमत्त्वलक्षणकर्तृत्वस्य तन्मतेऽन्तःकरणधर्मत्वादिति ध्येयम् ॥

रूपत्वात्मनो ज्ञानवत्त्वासाधनेन सांख्यमतनिराकरणासंभवादिदमसंगतमिति वाच्यं चेतनत्वस्य तन्मतेपि ज्ञानरूपत्वाभ्युपगमाच्चेतनत्वस्य तन्मतेपि ज्ञानरूपत्वाभ्युपगमादन्यथा चेतनातिरिक्तज्ञानाभ्युपगमे तस्य पंचविंशतितत्वमध्ये प्रविष्टतया तत्त्वाधिक्यापत्तेः मूलप्रकृतिरविकृ तिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्नविकृतिः पुरुष इति तन्सिद्धांतादिति भावः एतेनेत्यस्यैवार्थान्तरमाह वक्ष्यमा णेति मूलेतिसर्वकारणेत्यर्थः प्रकृतित्वमिति कारणत्वमित्यर्थः नन्वनुकूलकृतिमत्त्वमेव कर्तृत्वमिति कुतो नाभ्युपेयत इत्यत आह अनुकूले

का॰मु॰ रा॥ मा भवत्विनीति पुरुषस्य घटादिकारणत्वे घटादिकार्यस्यापि नाशो नस्यात्कार्यकारणयोरभेदात्पुरुषस्य चाविकारस्य नाशरूपविकारासंभवादि
दि॰टी॰ तिभावः इंद्रियप्रणालिकयेति इंद्रियद्वारेत्यर्थः इंद्रियमार्गेण वहिर्निर्गतया बुद्ध्या घटादिविषयदेशं प्राप्तया तदाकारेण बुद्धेः परिणामो जायते सएवद्व
१०४ निरूपं घटादिज्ञानमिति रीत्येंद्रियाणां द्वारता बोध्या संबंधइति स्वाकारकत्वमेव ज्ञानघटयोः संबंधः स्वाकारकेति घटादिविषयाकारकेत्यर्थः प

दि॥ पुष्करपलाशवदिति पद्मपत्रवदित्यर्थः यथा च पद्मपत्रमम्भसा लिप्तन्न भवति तथा पुरुषः कर्तृत्वाद्याश्रयो न भवतीति
भावः तथा च पुरुषः कर्तृत्वाभाववान् कारणत्वाभावादित्यनुमानन्तत्र प्रमाणत्वं बोध्यम् ननु तत्र कारणत्वसत्त्वाद्धेत्वसिद्धि
रत आह कार्यकारणयोरिति तस्मादिति मा भवत्वित्यर्थः तस्य पुरुषस्य तत्त्वेनादृशपुरुषसत्त्वे किम्मानमत आह ॥
बुद्धिगतेति कश्चित्प्रसिद्धस्यैव चैतन्यस्य बुद्धावारोपसम्भवादिति भावः प्रकृतेरिति मूलप्रकृतेरित्यर्थः ननु पुरुषस्य कर्तृ

मु॰॥ पुष्करपलाशवन्निर्लेपः किन्तु चेतनः कार्यकारणयोरभेदात् कार्यनाशे सति कार्यरूपतया तन्नाशोऽपि तस्मा
दित्यकारणत्वन्तस्य बुद्धिगतचैतन्याभिमानान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पनम् बुद्धिश्च प्रकृतेः परिणामः सैव महत्तत्त्वम
तः करणमपीत्युच्यते तत्सत्त्वासत्त्वाभ्याम्पुरुषस्य संसारापवर्गौ॥ त्वाभावे तत्र धर्माधर्मयोरुत्पत्त्यभावात्तदधीनसुखदुः

खयोस्तत्रानुत्पत्तौ दुःखध्वंसरूपमोक्षः पुरुषस्य न स्यादत आह तत्सत्त्वासत्त्वाभ्यामिति बुद्धिसत्त्वासत्त्वाभ्यामित्यर्थः बुद्धिसत्त्वे इन्द्रियप्रणा
लिकया तत्परिणामेनायं घट इत्यादिज्ञानेन सम्बद्धघटादिविषयः स्वाकारज्ञानपरिणामि बुद्ध्यगृहीतासंसर्गकत्वसम्बन्धेन पुरुषनिष्ठः राम॰
पुरुषस्वरूपतिरोधानेन पुरुषस्य संसारसम्पादकः बुद्धिनाशे तु तत्परिणामस्यायं घट इत्यादिज्ञानरूपस्याभावाद्विषयावच्छेदकाभावा १०४
त्कैवल्यावस्थानं पुंसो मोक्षः दुःखसम्बन्धतद्ध्वंसरूपौ संसारमोक्षौ तु न पुंसः किन्तु बुद्धेरेवेति भावः॥ रिणामित्वं कारणत्वं च अगृहीतासंसर्गक
त्वमगृहीताभेदकत्वम् अभेदाग्रहस्तु बुद्धिसान्निध्यरूपदोषादेवेति बोध्यं स्वरूपतिरोधानं संबंधमात्ररहितस्वभावस्याप्रकाशः विषयावच्छेदः विषयसंबं
॥ धमानं कैवल्यमिति नित्यस्यापि विषयसंबंधभानं विनेत्येवार्थः बुद्धेरेवेति बुद्धावेव दुःखस्य तद्ध्वंसस्य चोत्पादादिति भावः॥

रा॥ साक्षात्संबंधः स्वरूपसंबंधरूप इत्यर्थः बुद्धेः पुरुषसंबंधित्वं तत्र पुरुषसंबंधं विनानुपपन्नमित्याशंक्याह बुद्धीति तथाच भेदाग्रह एव तत्र तत्सं-
बंध इति भावः स्वातंत्र्येण भेदाग्रहातिरेकेण मानाभावादिति बुद्धौ तद्भिन्नपुरुषसंबंधे प्रमाणाभावादित्यर्थः विषयप्रकाशार्थमिति साक्षात्संबंधकल्प-
ने प्रमाणोपन्यासाय तस्य साक्षात्संबंधस्य पुरुषस्वभावनिबंधनत्वे पुरुषस्वरूपप्रयुक्तत्वे स्वात्मकस्वरूपसंबंधस्य स्वस्वभावाधीनत्वादिति भावः

दि॥ ननु पुरुषे साक्षात्सम्बन्ध एव विषयस्यास्तु स एव च तस्मिन् संसारव्यवहारं नियामकोऽस्तु किमुक्तबुद्धिघटितपरम्परासम्बन्धेनेत्यत आह न
स्यादेवेति तथा च विषये बुद्धेरेव सम्बन्धः पुरुषसम्बन्धस्तु बुद्धिपुरुषयोरसंसर्गाग्रहात् ननु पुरुषे स्वातन्त्र्येण विषयसम्बन्धोऽस्ति मानाभावात् न
च विषयप्रकाशार्थं साक्षात्सम्बन्ध एव स्वीकार्यः किमुक्तपरम्परयेति वाच्यम् तस्य पुरुषस्वभावनिबन्धनत्वे पुरुषस्य नित्यत्वेन तत्स्वभावाधीन
विषयसम्बन्धस्य सर्वदा सत्त्वान्मोक्षाभावप्रसङ्गात् घटप्रकाशकाले पटादिरूपविषयस्वभावाधीनस्य पटादिविषयचैतन्यसम्बन्धस्य सर्वदास

मु॥ तस्या एवेन्द्रियप्रणालिकया परिणतिर्ज्ञानरूपा घटादिना सम्बन्धः पुरुषे कर्तृत्वाभिमानो बुद्धौ चैतन्याभिमानश्च भेदाग्रहा
त् ममेदङ्कर्तव्यमिति मदंशः पुरुषोपरागो बुद्धेः स्वच्छतया तत्प्रतिबिम्बादन्यात्विको दर्पणस्येव मुखोपराग इदमिति विषयोपरागः॥

त्वात् पटादेरपि प्रकाशापत्तेरिति यद्वा बुद्धितो ज्ञानस्य भेदमाह तस्या एवेति तथा च बुद्धेः परिणतिर्ज्ञानं न तु बुद्धिरेवेति भावः भेदाग्रहादिति बुद्धि
पुरुषयोर्भेदाग्रहादित्यर्थः इदानीं बुद्धित उपलब्धेर्भेदप्रदर्शनार्थं बुद्धेरंशत्रयं प्रदर्शयति ममेदमित्यादिना पुरुषोपरागः पुरुषसम्बन्धो
दर्पणस्य यथा मुखसम्बन्धः प्रतिबिम्बमात्रं न तु तात्त्विकस्तथा बुद्धिपुरुषयोर्भेदाग्रहादेकत्वाभिमानः पुरुषोपराग इत्यर्थः॥ ८ ॥

उक्ताशयकल्पनागौरवमभिसंधाय प्रकारांतरेणांशत्रयमेवावतारयति यद्वेति पुरुषोपरागविषयोपरागाभ्यामिति विशेषणे तृतीया तदर्थस्य च बुद्धिज्ञा
नरूपपरिणामार्थकाध्यवसायपदार्थे अन्वयः कर्तव्यघटादेरिति विषयस्यार्थोपि तत्रैवान्वेति व्यापारांश इति व्यापारः कर्तव्यमित्यभिलप्यमानः अंशः संबंधो
यस्य स तथेत्यर्थः तथा च ममेदं कर्तव्यमिति बुद्ध्यभिलापकशब्दे ममेत्यनेन पुरुषसंबंधः इदमित्यनेन विषयसंबंधः कर्तव्यमिति व्यापारसंबंधो बुद्ध्यावभि

विषयइतिसंबंधयवनीवृत्तिविस्तिसिस्यमितिभावः॥

यस्सउपलब्धिरित्यर्थीयोजनयाप्रती।
का॰मु॰ रा॰॥ तथाचेत्यादि चेतनोहंकरोमीत्याकारेणबुद्ध्यारोपितस्यपुरुषस्यज्ञानेनसहेदंज्ञानमितिप्रतीयमानोनात्विकसंबंधोयस्सउपलब्धिरित्यर्थीयोजनयाप्रती। तथाचेत्यादि चेतनोहंकरोमीत्याकारेणबुद्ध्यारोपितस्यपुरुषस्य ज्ञानेनसहेदंज्ञानमितिप्रतीयमानो नात्विकसंबंधो अदृष्टस्यैवि तदंशो अदृष्टांश
हिरा॰ यमानइत्यस्याध्याहारेणचबोध्यः ननुकृतिसामानाधिकरण्येन अदृष्टप्रतीतिः प्रात्यक्षिकीनसंभवतितस्यातींद्रियत्वादतआह अदृष्टस्यैवि तदंशो अदृष्टांश
१०५ रि॥ इन्द्रियप्रणालिकया इन्द्रियद्वारापरिणतिभेदः अयइ॰घटइत्यादिज्ञानरूपः परिणामएव विषयेणघटादिनाबुद्धेः संबन्धइत्यर्थः तस्यपार
मार्थिकत्वेनिःश्वासाभिहतदर्पण—समलिनिमादृष्टान्तः कर्त्तव्यमितीति पूर्वोक्तपुरुषोपरागविषयोपरागाभ्यांद्वन्द्वव्यस्यघटादेरवभासस्तेनक
र्त्तव्यमित्यध्यवसायोव्यापारांश इत्यर्थः ज्ञानेनपुरुषस्यानात्विकः सम्बन्धइति अत्रज्ञानेनपुरुषस्ययो॰नात्विकः सम्बन्धः सउपलब्धिरित्युच्य
तइत्यन्वयः अनात्विके दृष्टान्तः दर्पणसमलिनेवमुखस्यसम्बन्धइति तथाचज्ञानेनसहचेतनोहंकारोमिजानामीत्याकारोबुद्ध्यारोपित
नेनांशत्रय
मु॰॥ इन्द्रियप्रणालिकयापरिणतिभेदस्तात्विकोनिःश्वासाभिहतदर्पणस्येवमलिनिमा कर्त्तव्यमितिव्यापारांशः
वतीबुद्धिस्तत्परिणामेनज्ञानेनपुरुषस्यानात्विकः सम्बन्धः दर्पणसमलिन्नेवमुखस्योपलब्धिरुच्यते ज्ञानवत्सुखदुः
खेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मा अपिबुद्धेरेव कृतिसामानाधिकरण्येनप्रतीतेः नचबुद्धिश्चेतनापरिणामित्वात् इतिमतम
पास्तम कृत्यदृष्टभोगानामिवचैतन्यस्यापिसामानाधिकरण्यप्रतीतेः तद्भिन्नेमानाभावाच्च॥ स्पयः सम्बन्धोऽनात्विकः सउपल
ब्धिर्ननुबुद्धिरेवोपलब्धिरितिभावः कृतिसामानाधिकरण्येनेतिअदृष्टस्यातीन्द्रियत्वेपिधार्मिकोहंद्ध॰रोमीतितदंशेउपनीतभानरूपंतत्प्र
त्यक्षंबोध्यम परिणामित्वादिति अनित्यधर्माश्रयत्वादित्यर्थः कृत्यदृष्टभोगानामिति कृतिःस्वसमानाधिकरणमेवादृष्टंजनयति त॰ सम॰
ञ्चादृष्टंस्वसमानाधिकरणमेवभोगञ्जनयतीति कृत्यदृष्टभोगानाम्परस्परसामानाधिकरण्यप्रमितिवच्चेतनोहंद्ध॰रोमीतिसामाना १०५
धिकरण्यप्रतीतेरित्यर्थः तद्भिन्नेति कर्त्तृभिन्नेमानाभावात्॥ अनित्यधर्मत्वादिति यद्यपिधर्मत्वांशोव्यर्थः तथापिक्षणिकविज्ञानवादिनाअ
नित्यविज्ञानेव्यभिचारोद्भावनमभिसंधायतदुक्तंक्षणिकविज्ञानस्यवृत्तिमत्वलक्षणधर्मत्वविरहान्नतत्रव्यभिचारइतिभावः वृत्तिमत्वंच दैशिकसंबंधेनबोध्यं
तेनकालिकेनक्षणिकविज्ञानस्यवृत्तिमत्वेपिनव्यभिचारस्तादृवस्थ्यंवुध्येसुप्रकृतिपरिणामत्वेनतद्गुणितावन्नस्वरूपासिद्धिः॥

रा०॥ ननु तद्भिन्नत्वेमानाभावादित्यसंगतं कर्तृभिन्नानां प्रकृत्यर्थानां सत्वादत आहेदं पूरयतीति चेतन इत्यादिरिति बुद्धिः कर्तृत्वाभाववती जन्यत्वादितिपाठः जन्यधर्माश्रयत्वादिति प्रामादिकः यद्ययं नैयायिकानां प्रयोगस्तदा तन्मते कर्तृजन्यधर्माश्रयत्वाद्व्यभिचारित्वापत्तेः यदि च सांख्यमतप्रविष्टस्यैव तन्मतसिद्धपुरुषस्यैव कर्तृत्वमस्तु न बुद्धेरित्यभिप्रायेणायं प्रयोग इत्युच्यते तदा स्वमतव्याघातः कर्तृत्वस्यापि जन्यधर्मतया पुरुषधर्मत्वासंभवेन कर्तृत्वसाधर्म्यत्वापत्तेश्चेति यदि चतत्पाठप्रामाण्यस्याग्रहस्तदा जन्यधर्मः कर्तृत्वातिरिक्तत्वेन विशेषणीयस्तथा च सांख्यमतानुयायिनए वपुरुषस्यैव कर्तृत्वं चेतनत्वं चास्तीत्यभिप्रायेणेय

दि०॥ दित्यस्य चेतन इत्यादिचः पूर्वोक्तदूषणसमुच्चायकः कर्तृत्वाश्रयो न चेतनः जन्यधर्माश्रयत्वात् घटवदिति बाधकसत्वाच्चेतनोहं करोमीति प्रतीतिश्चैतन्यांशे भ्रम इत्याशङ्क्ते चेतनोहमिति कृत्यंशेपीति बुद्धिः कर्तृत्वाभाववती जन्यधर्माश्रयत्वात् इति बाधकसत्वात्रापि सत्वादितिभावः अन्यथेति कर्तृचेतनयोर्भेदाङ्गीकार इत्यर्थः बुद्धेर्नित्यत्व इति कर्तृभिन्नस्य चैतन्यस्य स्वीकारे तस्मिन् सुखदुःखाभावात् सं

मु०॥ चेतनोहं करोमीति प्रतीतेः चैतन्यांशे भ्रम इति चेत् कृत्यंशेपि किं नेष्यते अन्यथा बुद्धेर्नित्यत्वे मोक्षाभावः नित्यत्वेनत्पूर्वमसंसारापत्तिः॥

सा०रमोक्षयोः खलुपपत्त्या पूर्वोक्तरीत्या बुद्धिमत्वाभ्यामेव संसारापवर्गौ वाच्यौ तथा च बुद्धेर्नित्यत्वे तु तत्सत्वनिबन्धनस्य संसारस्य सर्वदापत्त्या मोक्षाभाव एव स्यात् बुद्धेरनित्यत्वे तु तत्र जन्यत्वं स्वीकरणीयम् अजन्यस्य नाशासम्भवात् तथा च तदुत्पत्तेः पूर्वं तत्सत्वनिबन्धनः संसारो न स्यादित्यर्थः वस्तुतस्तु तदुत्पत्तेः पूर्वं तदाश्रितादृष्टादेरभावाद्बुद्धेरनुत्पत्त्या संसारः कदापि न स्यादित्यवधेयम्॥

माशंका भवति केचित्तु जन्यधर्मत्वादित्यस्य बहुव्रीहिमाश्रित्य जन्यधर्माश्रयत्वादित्यर्थं परिकल्प्य एतद्ग्रंथस्य कर्तृत्वाभावसाधनेन तात्पर्यं च पि तु व्यभिचारिणोक्तहेतुना चेतनत्वाभावो न साधयितुं शक्यो न्यथा तेनैव व्यभिचारिहेतुना कर्तृत्वाभावोपि किं न सिध्येदित्यापादन एव तात्पर्यमित्याहुः ननु कर्तृनित्यत्वे निर्मोक्षप्रसंग इति मूलमसंगतं कर्तुर्नित्यत्वेपि तद्भिन्नस्य चेतनस्यात्यंतिकदुःखनिवृत्तिरूपमोक्षे बाधकाभावादित्यत आह कर्तृभिन्नस्येति तस्मिन् चेतने सुखेति शुभाशुभकर्मा कर्तरि सुखदुःखयोरसंभवादितिभावः न स्यादित्यर्थ इति न चेष्टापत्तिरिति वाच्यं पूर्वमसंसारिणोपि संसारित्वोपगमे सु

का॰ सु॰ रा॰॥ संसारित्वापत्त्यामोक्षार्थकोपि न प्रवर्तेतेति भावः पूर्वमसंसारेकदापि संसारो न स्यादित्यप्यापत्तिः संभवतीत्याह वस्तुनस्त्विति तदुत्पत्तेर्वृत्त्युत्पत्तेः तदाश्रि

टि॰ रा॰ तेति वृत्त्याश्रितेत्यर्थः अदृष्टादेरित्यादिना तज्जनकक र्मणाः परिग्रहः अनुत्पत्तेति कार्यमात्रे अदृष्टस्य कारणत्वादिति भावः नन्वनादेर्नाशायोगादिति

१०६ सूत्रमसगतं प्रागभावस्यानादेरपि नाशदर्शनादित्यत आह अनादेरित्यस्येति प्रकृतेर्गुणैः क्रियमाणानि सर्वशः कर्माणीत्यस्योत्तरार्धे अन्वयासंभवः

दि॰॥ असिद्धेरिति बुद्धौ प्रकृतिकार्यत्वाभावादिति भावः ननु कर्तृत्वेन जन्यत्वानुमितिः परिशेषात्प्रकृतिजन्यत्वविषयिणी स्यादित्यत आह

कर्तुरिति कर्तृत्वस्य जन्यत्वव्याप्यत्वेऽनुकूलतर्काभावादित्यर्थः प्रत्युत तद्विपरीतानादित्वग्राहकसत्त्वादनादित्वमेव कर्तुरित्याह वीतरा

गेति वीतरागजन्मादर्शनादितिन्यायसूत्रं सरागजन्मदर्शनादिति तदर्थः अनादित्वमिति स्तन्यपाने बालस्य प्रवृत्तिर्नेष्टसाधनता

ज्ञानमन्तरेण तच्चानानुभवस्वरूपम्बाधात् स्मरणात्मकस्य समानाधिकरणपूर्वानुभवसापेक्षतया पूर्वजन्मसत्वे पूर्वजन्मन्यपि प्रथमप्र

सु॰॥ नन्वचेतनायाः प्रकृतेः कार्यत्वाद्बुद्धेरचेतनत्वम् कार्यकारणयोस्तादात्म्यादिति चेन्न असिद्धेः कर्तुर्जन्यत्वे मानाभा

वात् वीतरागजन्मादर्शनादनादित्वम् अनादेर्नाशासम्भवान्नित्यत्वम् तत्किम्प्रकृत्यादिकल्पनेन नच प्रकृतेः क्रिय

माणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यत इत्यनेन विरोध इति वाच्यम् प्रकृतेरदृष्टस्य गुणै

रदृष्टजन्यैरिच्छादिभिः कर्ताहमेवेत्यस्य तदर्थत्वात्॥ ११ इत्यनुरोधेन तत्पूर्वस्यैवं तत्पूर्वस्य जन्मनः सिद्धावनादित्वमात्मन इति भा

वः अनादेरित्यस्य भावस्येति शेषः जन्यभावत्वेन नाशहेतुत्वादिति भावः नच प्रकृतेरिति प्रकृतिर्मायातस्या गुणैः सत्त्वरजस्तमोलक्षणैः क्रि

यमाणानि कर्माणि भवन्ति अहङ्कारोऽहं करोमीति प्रत्ययस्तेन विमूढ आत्मा अन्तःकरणं यस्य स तथाविधः पुरुषः कर्ताहमिति मन्यत इत्य

र्थकेन भगवद्वचनेनेत्यर्थः तेनात्मनः कर्तृत्वाभावप्रतिपादनादिति भावः॥ ११ कर्माणीत्यस्य द्वितीयान्तत्वोपगमेपि कर्तेति कृद्योगे षष्ठ्यापत्त्यासाधु

त्वानुपपत्तेर्निराकांक्षतापरिहाराय क्रियापदमध्याहरति भवन्तीति इयं चोत्तरार्धात्प्रागेवमपीत्यपिः पूरणीय इति भावः अहमिति प्रत्यय इत्यस्य कर्तरि

वृत्त्यो सति इत्यादिस्तथा सत्येव तेन विमूढत्वोपपत्तिः आत्मेत्यस्य पुरुषार्थकत्वे भेदनियतग्रहस्य षष्ठ्यनुपपत्तिरतो व्याचष्टे अंतःकरणमिति वि

राम॰ १०६

न सजातीयमित्यनन्तरं विजातीयसंयोगरूपः प्रचयस्तु न द्व्यणुकादौ तत्सत्वेपि वा तस्य किञ्चिदुत्कर्षत्वादिति पूरणीयम् द्वित्वसङ्ख्यादित्वसङ्ख्यामात्रम् एवमग्रेपि परिमाणजन्यम्परिमाणमात्रजन्यम् कपालादिपरिमाणजन्यम् कपालादिपरिमाणमात्रजन्यमित्यर्थः अप्रचितमहत्कपालद्वयारब्धे घटे यन्महत्परिमाणन्तत्र कपालगतद्वित्वसङ्ख्या न कारणं द्वित्वसङ्ख्याया महत्वाजनकत्वात् अन्यथा द्व्यणुकेपि महत्वोत्पादापत्तेः न चोक्तापत्त्या द्वित्वत्वेन परिमाणाजनकत्वेपि घटगतमहत्वम्प्रति कपालगतमहत्वस्य कपालगतद्वित्वस्य वा हेतुत्वमित्यत्र विनिगमनाविर

द्व्यणुकस्य त्रसरेणोश्च परिमाणम्प्रति परमाणुपरिमाणं द्व्यणुकपरिमाणं वा न कारणम् परिमाण स्वस्वसजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वाद्द्व्यणुकस्याणुपरिमाणन्तु परमाण्वणुत्वापेक्षया नोत्कृष्टम् त्रसरेणुपरिमाणन्न सजातीयम् अतः परिमाणे द्वित्वसङ्ख्या द्व्यणुकपरिमाणस्य द्व्यणुके त्रित्वसंख्या च त्रसरेणुपरिमाणस्यासमवायिकारणमित्यर्थः प

परिमाणं घटादौ तु परिमाणजमुच्यते प्रचयः शिथिलाख्यो यः संयोगस्तेन जन्यते ११२ परिमाणन्तूलकादौ नाशस्त्वाश्रयनाशतः ॥ ६ ॥ १. रिमाणजन्यम्परिमाणमुदाहरति घटादाविति घटादिपरिमाणङ्कपालादिपरिमाणजन्यम् प्रचयजन्यमुदाहर्तुम्प्रचयन्निर्वक्ति प्रचय इति ११२ परिमाणत्वाश्रयनाशादेव नश्यतीत्याह नाश इति ॥ ७ ॥ १. हइतिवाच्यम् कपालगतमहत्वोत्कर्षेण घटगतमहत्वोत्कर्षस्यानुभाविकतया कपालमहत्वस्य तत्रावश्यं हेतुतायावाच्यत्वात् यत्र कपालेन प्रचयस्तत्र प्रचयस्यापि हेतुत्वासम्भवात्तत्र घटपरिमाणङ्कपालपरिमाणमात्रजन्यमिति भावः प्रचय इतीति मूले शिथिलाख्य इति किञ्चिदवयवावच्छेदेनावयवान्तरासंयोगिनि महत्यवयवे वर्तमानः संयोगः प्रचय इत्येके अत्र महत्यदन्नदेयम्परमाणुसंयोगस्य प्रचयत्वे सतिविरहादित्यन्ये भूयोऽवयवावच्छेदेनावयवान्तरासंयोगिन्यवयवे वर्तमानः संयोगः प्रचयस्तेन परमाणुसंयोगो द्व्यणुकसंयोगो वा न प्रचय इत्यपरे अत्र प्रचयरहितैस्त्रिभिर्महावयवैरारब्धस्य यन्महत्परिमाणन्तत्र संङ्ख्यापरिमाणोभयजम् ॥ ७ ॥ ७ ॥

का॰मु॰ न्यम् महदवयवारब्धमहत्त्वादतिशयितत्वात् अल्पावयवारब्धमहत्त्वादतिशयितत्वाच्च प्रचिताभ्याम्महावयवाभ्यामारब्धेयन्महत्परिमाणमति
दि॰ शयितन्तत्परिमाणप्रचयोभयजन्यम् अप्रचितमहावयवारब्धात् त्र्यणुकमहत्त्वाच्चतादृशा तिशयदर्शनात् प्रचितैर्महद्भिरारब्धस्यमहत्परिमा
२०५ णंसंख्यापरिमाणप्रचयजन्यम् प्रचितमहावयवद्वयारब्धमहत्त्वादपितस्योत्कृष्टत्वादितिध्येयम् दिङ्मात्रस्यमूलेप्रदर्शितत्वादित्यन्य॰
त्रविस्तरः केचित्तु दीर्घेमितिप्रतीतेःरवयवसंयोगविशेषेणैवोपपत्तेः दीर्घत्वन्नपरिमाणमन्यथावर्त्तुलत्वचतुरस्रत्वादीनाम्परिमाणान्त

अर्थात्परिमाणस्यैव नचावयविनाशः कथम्परिमाणनाशकः सत्यप्यवयविनित्रिचतुरादिपरिमाणुविश्लेषेतदु॰
पचयेवावयविनः प्रत्यभिज्ञानेपिपरिमाणान्तरस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वादितिवाच्यम् परमाणुविश्लेषेहिद्व्यणुकस्य॰
नाशोऽवश्यमभ्युपेयः तन्नाशेचत्र्यणुकनाशः एवङ्क्रमेणमहावयविनोनाशस्यावश्यकत्वात् सतिचनाशकेन
ऽभ्युपगममात्रेणनाशस्यापलपितुमशक्यत्वात् शरीरादाववयवोपचयेऽसमवायिकारणनाशस्यावश्यकत्वा
त्वादवयविनाशआवश्यकः नचपटादिनाशेपितन्त्वन्तरसंयोगात्परिमाणाधिक्यन्नस्यादितिवाच्यम् तत्रापि
वेमाद्यभिघातेनसमवायिकारणतन्तुसंयोगनाशात्पटनाशस्यावश्यकत्वात् किञ्चतंत्वन्तरस्यतत्पटावयव
त्वेपूर्वन्तत्पटएवनस्यात् तंत्वन्तररूपकारणाभावात् तन्त्वन्तरस्यावयवत्वाभावेचनतेनपरिमाणाधिक्यंसं
युक्तद्रव्यान्तरवत् तस्मात्तत्रतन्त्वन्तरसयोगेसति पूर्वम्पटनाशस्ततः पटान्तरोत्पत्तिरित्यवश्यंस्वीकार्यम्
अवयविनः प्रत्यभिज्ञानन्तुसाजात्येन दीपकलिकादिवत्॥ ९ रत्वापन्नेरित्याहुः॥ ॥अर्थादिति प्रकरणादित्यर्थः
यद्वार्थात्परिशेषादित्यर्थः नचपरिशेषोऽसिद्धः रूपादेरप्याश्रयनाशनाश्यत्वादितिवाच्यम् आश्रयनाशइति मूलस्याश्रयनाशमात्रा राम
दित्यर्थकतयारूपादेराश्रयनाशमात्रनाश्यत्वाभावेनपरिशेषसम्भवात् नचमूलस्यतादृशार्थकत्वेप्रयोजनाभावइतिवाच्यम् क्रियाविभा २०५

वनाशेऽपि शरीरादिनाशस्य मीमांसकैरनभ्युपगमात् तत्रापि परिमाणनाशस्यानुभविकत्वादाश्रयनाशमात्रनाश्यत्वस्य च परिमाणेनैव नष्टेः कारणान्तरमतनिराकरणाय मूलस्य तादृशार्थकत्वादिति ध्येयम् द्वितीयक्षणे चोत्पद्यतद्वयमनन्तरं स्वाश्रयावयवगतैक त्वासमवायिकारणकत्वेनानुसरणीयम् एकपृथक्त्वं एकसमवेतपृथक्त्वम् द्वित्वादिकञ्चेति तथा च द्विपृथक्त्वादौ समानाधिकरणान्येकपृथक्त्वान्येवासमवायिकारणानि इदमेकं पृथगिदमेकम्पृथगिति नानैकपृथक्त्वविषयिण्यपेक्षाबुद्धिर्निमित्तकारणन्तादृशबुद्धिनाशात्क्वचिदाश्रयनाशात्क्वचिदुभाभ्यां द्विपृथक्त्वन्नश्यतीति भावः ११३ अत्रोभयसमवेतम्पृथक्त्वन्द्विपृथक्त्वम् त्रितयसमवेतम्पृथक्त्वन्त्रिपृथक्त्वमि

न च पूर्वेण तन्तवस्तन्तवस्तदन्तरसहकारात्पूर्वपटे सत्येव ——— पटान्तरमारभन्तामिति वाच्यम् मूर्त्तयोः समानदेशता विरोधात् तत्र पटद्वयासम्भवात् एकदा नानाद्रव्यस्यतत्रोपलम्भस्य बाधितत्वाच्च तस्मात्पूर्वस्य द्रव्यस्य प्रतिबन्धकस्य विनाशे द्रव्यान्तरोत्पत्तिरित्यस्यावश्य मभ्युपेयत्वात् पृथक्त्वन्निरूपयति संख्यावदिति पृथक्प्रत्ययासाधारणङ्का

॥ सङ्ख्यावत्तु पृथक्त्वं स्यात्पृथक्प्रत्ययकारणम् ॥

रणम्पृथक्त्वम् तन्नित्यत्वादिकं सङ्ख्यावत् तथाहि नित्येष्वेकत्वन्नित्यं अनित्येष्वनित्यम् अनित्यमेकत्वन्तु आश्रयद्वितीयक्षणे तत्रोत्पद्यते आश्रयनाशान्नश्यति तथैकपृथक्त्वमपि द्वित्वादिवच्च द्विपृथक्त्वादिकमपीत्यर्थः नन्वयमस्मात्पृथगित्यादावन्योन्याभावो भासते तत्कथम्पृथक्त्वङ्गुणान्तरं स्वीक्रियते न चास्तु पृथक्त्वन्नत्वन्योन्याभाव इति वाच्यम् ((रूपन्न घट इति प्रतीत्यनापत्तेः॥
निरोत्याबोध्यम् ननु घटौ पटात्पृथगित्यादिप्रतीतेः पटावधिकैकपृथक्त्वद्वयादिनाप्युपपत्ते रुभयसमवेतपृथक्त्वादौ मानाभाव इति चेन्न घटौ पटात्पृथगिति प्रतीत्योभयसमवेतपृथक्त्वे सिद्धे तेनैव घटः पदात्पृथगिति प्रतीत्युपपत्ते रेकपृथक्त्वे प्रमाणाभाव इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात्तस्माद्विनिगमनाविरहादुभयमङ्गीकार्यम् ॥

का॰ मु॰ परम्परासम्बन्धः कल्प्यत इति सामानाधिकरण्यरूपपरम्परासम्बन्धविषयकत्वमुक्तं प्रतीतेः कल्प्यमित्यर्थः इदमुपलक्षणं प्रतीतेः सामानाधिक
दि॰ रण्यरूपपरम्परासम्बन्धविषयकत्वमङ्गीकृत्यान्योन्याभावानङ्गीकारे एतद्घटरूपमेतद्घटात्पृथगिति प्रतीत्यनुपपत्तेः एतद्रूपमेतद्रूपात्पृ
२०६ थगिति प्रतीत्यापत्तेश्चान्योन्याभावस्यातिरिक्तस्यावश्यमुपगमे तु पृथक्पदस्यान्योन्याभावलक्षणया सर्वमुपपादनीयमिति पञ्चमीप्रसङ्गादिति अन्यो
न्याभावार्थकपदयोगस्य पञ्चमीप्रयोजकस्य तत्र सत्त्वादिति भावः। अत्र नव्याः अन्योन्याभाव एव पृथक्त्वं न तु गुणान्तरम् न च घटो नेत्यत्र पञ्च
म्यापत्तिरन्योन्याभावविशिष्टार्थकपदयोगस्य अन्यारादितरर्ते इत्यादिसूत्रेण पञ्चमीविधानात् नञस्तु नान्योन्याभावविशिष्टार्थकत्वमपरन्त्व

नद्रिरूपे घटावधिकपृथक्त्वं गुणान्तरमस्ति न वा घटे घटावधिकपृथ[क्]त्वमस्ति येन परम्परासम्बन्धः कल्प्यत इत्यत
आह अस्मादिति ननु शब्दवैलक्षण्यमेव न त्वर्थवैलक्षण्यमिति चेन्न विनार्थभेदः घटात्पृथगितिवद्घटो न पट इत्यत्रा

अन्योन्याभावतो नास्य चरितार्थत्वमिष्यते अस्मात्पृथगिदन्नेति प्रतीतिर्हि विलक्षणा ११४ अप्राप्तयोस्तु
या प्राप्तिः सैव संयोग ईरितः कीर्तितस्त्रिविधस्त्वेष आद्योऽन्यतरकर्मजः ११५ तथोभयस्पन्दजन्यो भवेत्संयो
गजोऽपरः आदिमः श्येनशैलादिसंयोगः परिकीर्तितः ११६ मेषयोः सन्निपातो यः स द्वितीय उदाहृतः॥ ६

विपञ्चमीप्रसङ्गेन तस्मात्तदर्थकयोगे पञ्चमी सार्थो नञर्थान्योन्याभावतो भिन्नो गुणान्तरः कल्प्यत इति ११३।११४ सं
योगन्निरूपयति अप्राप्तयोरिति तं विभजते कीर्तित इति॥ छ॥ ९ न्योन्याभावार्थकत्वमित्यस्यान्यत्र सिद्धान्तितत्वात् यदि

च घटाद्भिन्न इत्यादौ पञ्चम्यनुपपत्त्या भेदार्थकपदयोगः पञ्चमीप्रयोजकस्तथान्यारादितिसूत्रेण बोध्यत इति घटो न पट इत्यत्र पञ्चम्यापत्तिरि राम
वीरेति विभाव्यते तथापि निपातातिरिक्तान्योन्याभावार्थकपदयोगस्यैव पञ्चमीप्रयोजकत्वं कल्प्यते अनुशासनस्य प्रयोगानुरोधितत्वादि २०६
त्याहुः मूले अप्राप्तयोरित्यादिना संयोगस्वरूपमुक्तं तत्र प्राप्तिः सम्बन्धः स च समवायोऽपीत्यत उक्तम् अप्राप्तयोरिति लक्षणन्तु संयोगत्वं जाति
रिति मूले आद्योऽन्यतरकर्मज इति ननु संयोगत्वन्नान्यतरकर्मणः कार्यतावच्छेदकमुभयकर्मजसंयोगे संयोगजसंयोगे च व्यभिचारादिति चेन्न

ननु तदानीन्द्वित्वाभावेपि तत्पूर्वक्षणे द्वित्वसत्वान्न द्वित्वप्रत्यक्षानुपपत्तिरत आह विद्यमानस्यैवेति सम्बद्धं वर्त्तमानञ्च गृह्यते चक्षुरादि
नेत्यनुरोधाल्लौकिकप्रत्यक्षसम्प्रति द्वित्वादेर्विषयस्य कार्येण सहभावेन हेतुत्वादिति भावः ननु योग्यविभुविशेषगुणनाशम्प्रति स्वोत्तरवर्त्तिविशे
षगुणत्वेन हेतुतयापेक्षाबुद्ध्युत्तरक्षणोत्पन्नस्मृत्या संस्कारेण वापेक्षाबुद्धिनाशः केन वारणीय इत्याशङ्कामुपसंहारव्याजेन परिहरति तस्मा
दिति द्वित्वप्रत्यक्षादिकमिति द्वित्वद्वित्वत्वनिर्विकल्पकमित्यर्थः आदिना त्रित्वद्विपृथक्त्वादिप्रत्यक्षपरिग्रहः योग्यविभुविशेषगुणत्वस्य।
स्वत्वस्य चानुगतस्याभावेन स्वोत्तरोत्पन्नगुणत्वस्यानुगतस्याभावान्न तद्व्यक्तित्वेनैव नाश्यनाशकभावस्य वाच्यतया द्वित्वत्वविशिष्टप्रत्य।
क्षरूपकार्यानुरोधेन द्वित्वत्वनिर्विकल्पकस्यैव तद्व्यक्तित्वेनापेक्षाबुद्धिनाशकत्वं कल्प्यते न तु द्वितीयक्षणोत्पन्नस्मरणादेरिति भावः ननु द्वित्वनवि

तदानीं विषयाभावाद्विद्यमानस्यैव चक्षुरादिना ज्ञानजननोपगमात् तस्माद्द्वित्वप्रत्यक्षादिकमपेक्षा
बुद्धेर्नाशकं कल्प्यते न चापेक्षाबुद्धिनाशात्कथं द्वित्वनाश इति वाच्यम् कालान्तरे द्वित्वप्रत्यक्षाभा
वात् अपेक्षाबुद्धिस्तदुत्पादिका तन्नाशात्तन्नाश इति कल्पनात्॥

(शिष्टद्वित्वप्रत्यक्षमुपनीतभानात्मकमेवास्तु
अलन्तदुपपत्तये त्रिक्षणावस्थायित्वकल्पनेनापेक्षाबुद्धेः न च द्वित्वत्वांशे उपनीतभानसम्भवेपि द्वित्वांशे नोपनीतभानत्वमुपनीत।
स्य विशेषणतयैवेति नियमादिति वाच्यम् यतो द्वित्वत्वविशिष्टद्वित्वप्रत्यक्षं द्वे जायमाने द्रव्यांशे द्वित्वप्रकारकमेव भवति द्वे द्रव्ये इत्या
कारकन्निर्विकल्पकोत्तरक्षणे द्वे द्रव्ये इत्याकारकं द्वित्वत्वविशिष्टद्वित्वप्रकारकम्प्रत्यक्षन्न सम्भवति तत्पूर्वं विशेषणतावच्छेदकद्वित्वत्वप्र
कारकद्वित्वज्ञानासम्भवादिति तु न विशेष्ये विशेषणमिति रीत्यैव द्वे द्रव्ये इत्याकारकप्रत्यक्षसम्भवादिति चेन्न निर्विकल्पकस्याप्रत्या
सत्तितया द्वे द्रव्ये इत्युपनीतभानासम्भवान्नस्योपनीतभानरूपत्वे तदुत्तरं द्वित्वं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायानुपपत्तेश्च तस्मात्त्रिक्षणा
वस्थायित्वमपेक्षाबुद्धेरिति वैशेषिकाणामाशयः॥

का॰सु॰ नव्यास्तु उत्पत्स्यमानद्वित्वस्य द्वित्वत्वसामान्यलक्षणया पूर्वमनुभवाद्द्वित्वोत्पत्तिसमय एव द्वित्वत्वप्रकारकमुत्पद्यमानाद्द्वित्वस्मरणम् तेनत
टि॰ दनन्तरक्षणे इदानीन्द्वे द्रव्ये इति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि लौकिकप्रत्यक्षसम्भवादलमपेक्षाबुद्धेस्त्रिक्षणावस्थायित्वेन अन्यथा सुखाद्युत्पाद
२०३ द्वितीयक्षणे सुखत्वनिर्विकल्पकमनन्तरक्षणे च सुखनाशादहं सुखीति लौकिकप्रत्यक्षन्न सम्भवतीति सुखशब्दादेरपि त्रिक्षणावस्था
न प्रसङ्गादिति प्राहुः। नन्वपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वोत्पादकत्वे चैत्रीयापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वस्यापेक्षाबुद्धिशून्येन मैत्रेण ग्रहणापत्तिः सन्निकर्षा
दिघटितसामग्र्याः सत्वात्तद्वारणाय स्वविषयतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयप्रत्यक्षे तद्भिन्नपुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वादेस्तादात्म्येन प्रतिब
न्धकत्वकल्पने गौरवमत आह अत एवेति। पूर्वोक्तयुक्त्याऽपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वोत्पादकत्वस्यावश्यकत्वादेव तेनैव गृह्यत इति कल्प्यत इति
तद्भिन्नेन न गृह्यत इति कल्प्यत इत्यर्थः तथा चान्यथाऽनुपपत्त्या पूर्वोक्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पना गौरवन्न दोषायेति भावः।
ननु कालान्तरे द्वित्वप्रत्यक्षवारणाय द्वित्वं प्रत्यक्षं प्रत्येवापेक्षाबुद्धेर्हेतुत्वमस्तु न तु द्वित्वम्प्रतीत्याशङ्कते न चेति लाघवेनेति द्वि

अत एव तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वादिकन्तेनैव गृह्यत इति कल्प्यते न चापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वप्रत्यक्षे कारणत्वम
स्त्विति वाच्यम् लाघवेन द्वित्वम्प्रत्येव कारणत्वस्यैवोचितत्वात् अतीन्द्रिये द्व्यणुकादावपेक्षाबुद्धिर्योगिनाम्॥

त्वप्रत्यक्षत्वापेक्षया द्वित्वत्वस्य कार्यतावच्छेदकस्य लघुत्वादिति भावः ननु द्वित्वप्रत्यक्षनिष्ठलौकिकविषयतया द्वित्वत्वमेव कार्य
तावच्छेदकमिति न गौरवम् न चान्तरेणाप्यपेक्षाबुद्धिन्द्वित्वप्रत्यक्षापत्तिरेतावताप्यवारितैवेति वाच्यम् द्वित्वत्वाविषयकद्वित्वप्रत्यक्ष-
स्यालीकतया व्यापकीभूतद्वित्वत्वावच्छिन्नजनकसामग्रीविरहादेव तद्वारणादिति चेन्न उत्पादकसामग्र्या व्यञ्जकत्वाङ्गीकारे घटाद्यु
त्पादकसामग्र्या अपि घटादिव्यञ्जकत्वापत्त्या सत्कार्यवादापत्तेरिति नन्वपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वाद्युत्पादकत्वन्न सम्भवति द्व्यणुकस्यास्मदी-
यप्रत्यक्षागोचरतया तत्रापेक्षाबुद्ध्यसम्भवेन तत्र त्रित्वानुत्पत्त्यापत्तेः न चेष्टापत्तिः। भावकार्यस्यासमवायिकारणजन्यत्वनियमेन राम
द्व्यणुकगतत्रित्वं विना त्र्यणुकपरिमाणानुत्पत्तेः परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वनियमेन द्व्यणुकपरिमाण २०३
स्य तत्रासमवायिकारणत्वासम्भवादत आह अतीन्द्रियद्व्यणुकादाविति आदिना परमाणुपरिग्रहः॥

सर्गादौ योगिनामभावादाह ईश्वरीयेति नचेश्वरीयापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वोत्पादकत्वे तद्द्वित्वस्य नित्यत्वप्रसंगः ईश्वरीयापेक्षाबुद्धेर्नित्यत्वेन तन्नाशस्य नाशानस्यता दृशद्वित्वे वक्तुमशक्यत्वादिति वाच्यम् तद्द्वित्वस्येश्वरीयापेक्षाबुद्धिसहकारिविषयस्य क्षणविशेषस्य नाशादेव नाशोपपत्तेः क्षणविशेषस्येश्वरीयापेक्षाबुद्धिसहकारित्वानङ्गीकारे सर्गाद्यकालीनपरमाणुद्वित्वोत्पत्तेः पूर्वमपि द्वित्वोत्पादापत्तेः अपेक्षाबुद्धिनाशश्चेति मूलस्याश्रयनाशोपलक्षकत्ववदीश्वरीयापेक्षाबुद्धिसहकारिविशेषक्षणविशेषनाशोपलक्षकत्वस्वीकाराच्च न तद्विरोधः। एतेन घटाद्युत्पत्तिद्वितीयक्षणे भगवदपेक्षाबुद्ध्या तत्र द्वित्वादिकमुत्पद्यतामिति परास्तम् तदानीं सहकारिक्षणविशेषस्याभावेन भगवदपेक्षाबुद्ध्या द्वित्वादेरजननात्तदानीं

सर्गादिकालीनपरमाण्वादावीश्वरीयापेक्षाबुद्धिः ब्रह्मांडान्तरवर्त्तियोगिनामपेक्षाबुद्धिर्वा द्वित्वादिकारणमिति ॥८॥ अपेक्षाबुद्धिः केत्यत आह अयमेकोऽयमेक इत्याकारिकेत्यर्थः इदन्तु बोध्यम् यत्रानियतैकत्वज्ञानं तत्र त्रित्वादिमि

॥ अनेकैकत्वबुद्धिर्या सापेक्षाबुद्धिरिष्यते ॥

त्याबहुत्वसङ्ख्योत्पद्यते यथा सेनावनादाविति कन्दलीकारः आचार्यास्तु त्रित्वादिकमेव बहुत्वमन्यते तथा च त्रित्वत्वादिव्यापिका बहुत्वत्वजातिर्नातिरिच्यते ॥ ९ ॥ तत्र द्वित्वोत्पादे मानाभावाच्च एतदस्वरसादाह ब्रह्माण्डान्तरेति इत्यतः इत्याकाङ्क्षातः नन्वेकत्वांशे निर्धर्मितावच्छेदकैकत्वज्ञानाद्द्वित्वाद्युत्पत्त्यापत्तिरतो व्याचष्टे अयमेक इति तत्तद्व्यक्तिमात्रनिष्ठेदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितैकत्वप्रकारताशालिनी बुद्धिरपेक्षाबुद्धिपदार्थ इति भावः केचित्तु तत्र केइदन्तु बोध्यमित्याद्यवधेयमित्यन्तः पाठः स चैवं व्याख्येयः यत्रानियतैकत्वेति एकत्वविशेष्यकसंख्यात्वनियतत्रित्वादिप्रकारकज्ञानशून्यकालीनमनेकैकत्वज्ञानमित्यर्थः यद्वा एकत्वांशे निर्धर्मितावच्छेदकमेकत्वसङ्ख्याया गिन इत्याकारकज्ञानमित्यर्थः सेनावनादाविति तत्र नियतैकत्वज्ञानाभावान्न सैव सहस्रत्वादिसङ्ख्योत्पादकत्वादिति भावः॥ ९ ॥

उत्पन्नेपीति अनियतैकत्वज्ञानस्यापि त्रित्वाद्युत्पादकत्वादिति भावः दोषात् नियतानेकैकत्वज्ञानाभावात् अनियतानेकैकत्वज्ञानस्य त्रित्वोत्प-

का॰मु॰ दि॰ २०४ त्तिकारणत्वेपि त्रित्वांशे त्रित्वत्वप्रकारकप्रत्यक्षे नियतानेकैकत्वज्ञानस्यैव हेतुतया तं विना न त्रित्वत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षमिति भावः उपपद्यते इति इतो बहुतरेष्वपि बहुत्वेषु सजातीयनिरूपितोत्कर्षः प्रतीयते तथाच चतुष्ट्वादिरूपे बहुत्वे त्रित्वादिरूपस्व सजातीयनिरूपितोत्कर्षस्य सत्त्वा-त्तादृशप्रतीतिरुपपद्यत इति भावः सङ्ख्यान्तरत्वे त्रित्वाद्यतिरिक्तसङ्ख्यात्वेन तारतम्याभावादिति बहुत्वे स्वसजातीयोत्कर्षाभावान्नैवमनेन तस्यैक-

मेनावनादावुत्पन्नेपि त्रित्वादौ त्रित्वत्वाद्यग्रहो दोषात् इत्यन्वेतो बहुतरेयं सेनेति प्रतीतिरुपपद्यते बहुत्वस्य सङ्ख्यान्तरत्वे तु तारतम्याभावान्नोपपद्येतेत्यवधेयम् परिमाणन्निरूपयति परिमाणमिति परिमितिव्यवहारासाधारणकारणम्परिमाणमित्यर्थः तच्चतुर्विधम् १०९ अणुमहद्दीर्घह्रस्वञ्चेति तत् परिमाणम् नित्यमित्यत्र परिमाणमित्यनुषज्ज्य

परिमाणम्भवेन्मानव्यवहारस्य कारणम् १०९ अणुदीर्घम्महद्ध्रस्वमिति तद्भेद ईरितः अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृतम् ११० सङ्ख्यातः परिमाणाच्च प्रचयादपि जायते अनित्यं द्व्यणुकादौ तु सङ्ख्याजन्यमुदाहृतम् १११ ॥ ९

तेजायत इत्यत्रापि परिमाणमित्यनुवर्तते अनित्यमिति पूर्वेणान्वितम् तथाचानित्यपरिमाणं सङ्ख्याजन्यं परिमाणजन्यं प्रचयजन्यञ्चेत्यर्थः ११० तत्र सङ्ख्याजन्यमुदाहरति सङ्ख्यात इति ॥

रूपत्वादिति भावः नच बहुत्वस्य त्रित्वादिरूपत्वे बहुत्वनिश्चये कथं त्रित्वादिसंशय इति वाच्यम् समानप्रकारकनिश्चयस्यैव संशयवि-रोधितया बहुत्वत्वप्रकारकनिश्चयस्य त्रित्वत्वादिप्रकारकसंशयाविरोधि ̄ त्वात् अणुमहदित्यादि यद्यप्यणुत्वमेव ह्रस्वत्वमस्तु महत्त्व- राम

मेव दीर्घत्वमस्त्विति कुतश्चातुर्विध्यम् तथापि तदवधिकाणुतया प्रतीयमानेपि तदवधिकह्रस्वत्वाव्यवहारात्तदवधिकमहत्त्ववत्तया २०४

प्रतीयमानेपि तदवधिकदीर्घत्वाव्यवहाराच्च ह्रस्वत्वदीर्घत्वयो रतिरिक्तपरिमाणतया तच्चातुर्विध्यम्बोध्यम् सङ्ख्याजन्यमुदाहरतीति सङ्-

॥ ख्यामात्रजन्यमुदाहरतीत्यर्थः॥ श्रीः ॥

द्व्यणुकारम्भकसंयोगनाशाद्युत्पत्त्यादिक्षणे द्व्यणुकान्तरारम्भककर्मचिन्तनादित्यर्थः पञ्चमादीत्यत्रादिनाषष्ठसप्तमाष्टमक्षणा
नाम्परिग्रहः इत्यष्टक्षणाइति ननुयत्रैकस्मिन् परमाणाववग्निसंयोगसमकालम्परमाण्वन्तरेकर्मोत्पत्तिस्तदुत्तरक्षणेपूर्वकर्मणाक्रि
याविभागपूर्वसंयोगनाशाद्व्यणुकनाशः अपरत्रविभागपूर्वसंयोगनाशोत्तरसंयोगोत्पत्तिर्द्व्यणुकोत्पत्तिरूपोऽन्वयः तत्रद्विक्षणा एवंयत्रै
कस्मिन्परमाणौकर्मोत्पत्तिसमकालम्परमाण्वन्तरेकर्मोत्पत्तिस्तत्रत्रिक्षणा एवंयत्रैकस्मिन्परमाणौविभागसमकालम्परमाण्वन्तरेक
र्मोत्पत्तिस्तत्रचतुःक्षणापिसम्भवति प्रक्रियेति चेन्न द्व्यणुकनाशमन्तरेणपरमाणौश्यामादिनिवृत्तिस्तामन्तरेणचरक्तोत्पत्तिर्नसंभ

तथाहि परमाणौकर्मततः परमाण्वन्तरविभागः ततआरम्भकसंयोगनाशः ततोद्व्यणुकनाशः१ततःश्यामना।
शः२ ततोरक्तोत्पत्तिपरमाण्वन्तरकर्मणी ३ ततःपरमाण्वन्तरकर्मजविभागः ततःपूर्वसंयोगनाशः५ ततःपरमा

॥ नैयायिकानान्तुनयेद्व्यणुकादावपीष्यते॥

ण्वन्तरसंयोगः६ ततोद्व्यणुकोत्पत्तिः७ अथरक्तोत्पत्तिरित्यष्टक्षणा नैयायिकानाम्मतेद्व्यणुकादावयविन्यपिपा
कोभवति तेषामयमाशयः अवयविनांसच्छिद्रत्वाद्वह्नेःसूक्ष्मावयवैरन्तःप्रविष्टैरवयवेष्ववष्टब्धेष्वपिपाकोनवि
रुद्ध्यते॥९

वतीत्युक्तप्रायम् इत्यत्रद्व्यणुकनाशक्षणेपरमाणुश्याम नाशक्षणेरक्तोत्पत्तिक्षणेवाद्व्यणुकान्तरोत्पत्तौद्वित्रिच
तुःक्षणाप्रक्रियावाच्या नचैतेषुक्षणेषुद्व्यणुकान्तरोत्पत्तिः सम्भवति तथासति तत्पूर्वक्षणेषुपरमाणोरारम्भकत्वेनतदारब्धद्व्यणुकस्याप्य
रक्तत्वप्रसङ्गादित्यन्यत्रविस्तरः अवयविन्यपीत्यपिनापरमाणुपरिग्रहः तेषाम् नैयायिकानाम् अयम् वक्ष्यमाणः अवष्टब्धेष्वपीति
अवयविनावष्टब्धेष्वपीत्यर्थः पाकः रूपादिपरावृत्तिः नविरुद्ध्यतइति॥

का॰मु॰ साक्षात्परम्परासाधारणसकलावयवावच्छेदेनतेजःसंयोगस्यरूपादिनाशहेतुत्वेमानाभावेनारम्भकसंयोगावच्छेदेनविजातीयते
दि॰ जःसंयोगादेवरूपादिनाशसम्भवेप्यारम्भकसंयोगावच्छेदेनतेजःसंयोगस्याभिघातादेस्तदानीन्तत्रसद्भावेमानाभावेनपूर्वोक्तरी
१०१ त्याऽवयवविनाशस्याप्रसक्तेः। सर्वावयवावच्छेदेनतेजःसंयोगस्यरूपादिनाशकत्वेपिनाशकतावच्छेदकवैजात्यस्यनोदना
त्वाभिघातत्वविरुद्धस्यैवाङ्गीकरणीयतयानोदनाभिघातभिन्नतेजःसंयोगाद्रूपादिनाशेपितेनावयविनाशस्यासम्भवात् अस्तु
वारूपादिनाशकतावच्छेदकवैजात्यस्यनोदनाभिघातत्वव्याप्यत्वन्तथाप्यवयव्यभिघातादिकालेऽवयवाभिघातोत्पादा

अनन्तावयवितन्नाशकल्पनेगौरवम् इत्थञ्चसोयङ्घटइत्यादौप्रत्यभिज्ञापिसङ्गच्छतेयत्रतुनप्रत्य।
भिज्ञानत्रावयविनाशोपिस्वीक्रियतइति १० संख्यान्निरूपयितुमाह गणनेति गणनव्यवहारासाधारणङ्कारणं

॥गणनाव्यवहारेतुहेतुःसंख्याभिधीयते १०६ नित्येषुनित्यमेकत्वमनित्येऽनित्यमिष्यते॥

सङ्ख्येत्यर्थः १०६ नित्येष्विति नित्येषुपरमाण्वादिषुएकत्वंनित्यम् अनित्येघटादावेकत्वमनित्यमित्यर्थः॥९

नियमेमानाभावः आस्तांवातथापिनियमः तथाप्यवयवाभिघातादेर्नियमतोद्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागहेतुक्रियाजनकत्वेमाना
भावएव विभागम्प्रतिक्रियायास्तन्त्रत्वाक्रियात्वेनैवहेतुतयातत्क्रियाधीनविभागम्प्रति तत्तत्पूर्वदेशस्यविशिष्यहेतुतयाचतज्जन्यक्रिया
यास्तादृशविभागहेतुत्वासिद्धेरितिभावः यदप्युक्तंवैशेषिकेऽवयविरूपम्प्रत्यवयवरूपहेतुतायाम्व्यभिचारापत्त्यानावयविनिपाकेनरू
पोत्पादइति तदपिन अवयवरूपादेर्विजातीयरूपादिकम्प्रत्येवहेतुतयाव्यभिचाराप्रसक्तेः एतेनावयविरूपनाशेआश्रयनाशहेतुता राम॰
यान्व्यभिचारापत्त्यापाकेनावयविरूपनाशासम्भवइत्यप्यपास्तम् आश्रयनाशजन्यतावच्छेदककोटौवैजात्यस्यनिवेशनीयत्वादितिअ २०१
वयविपाकानभ्युपगमेसाधकाभावमुक्त्वातत्रबाधकमप्याह। अनन्तेति। इत्थञ्च अवयविनाशानङ्गीकारेच प्रत्यभिज्ञासङ्गच्छतइति॥

पूर्वावयविनाशे तदुत्तरोत्पन्नावयविपूर्वावयविनोर्भेदाभावेनाभेदावगाहिनी प्रत्यभिज्ञा न स्यादिति भावः कालादावतिव्याप्तिमाशङ्क्याह अ
साधारणमिति॥ वस्तुतो गणनं संख्यात्वं तत्प्रकारको व्यवहारस्तत्प्रकारकम् प्रमात्मकं ज्ञानं तद्धेतुस्तद्विषय इत्यर्थान्न कालादावतिव्याप्तिः तत्रा
पि संख्यात्वजातिरेव लक्षणमितरत्तु संख्यात्वजातौ प्रमाणतयोक्तम् एवमग्रेऽपीति ध्येयम् द्वित्वादय इति एकत्वान्यसंख्यामात्रमपेक्षाबु
द्धिरूपनिमित्तकारणजन्यमित्यर्थः असमवायिकारणन्तु द्वित्वम्प्रति समवायिकारणगतयावदेकत्वमिति बोध्यम्। ननु योग्यद्वित्वादावपेक्षा
बुद्धेर्हेतुत्वेऽप्ययोग्यद्वित्वादौ न हेतुत्वे मानाभाव इति चेन्न योग्यद्वित्वादेरपेक्षाबुद्धिजन्यत्वेऽतीन्द्रियद्वित्वादावप्यनेकसंख्यात्वादिनात
दनुमानात् अथापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वे हेतुत्वे कथमविलम्बक्रमेण यावदपेक्षाबुद्धिसत्त्वं न द्वित्वाद्युत्पत्तिः अत्र केचित् अपेक्षाबुद्धेरुत्पत्तिसम्ब

द्वित्वादयो व्यासज्यवृत्तिसंख्या अपेक्षाबुद्धिजन्याः १०७ अनेकेति यद्यपि द्वित्वादिसमवायः प्रत्येकं घटादा

द्वित्वादयः परार्द्धान्ता अपेक्षाबुद्धिजा मताः १०७ अनेकाश्रयपर्याप्ता एते तु परिकीर्तिताः॥

वपि वर्तते तथापि एको द्वाविति प्रत्ययाभावात्। एको न द्वाविति प्रत्ययसद्भावाच्च द्वित्वादीनां पर्याप्तिलक्षणः कश्चि
त्सम्बन्धोऽनेकाश्रयोऽभ्युपेयते॥

न्धेन हेतुत्वान्न यावदपेक्षाबुद्धिसत्त्वं द्वित्वाद्युत्पत्तिरिति तन्न धारावाहिकापेक्षाबुद्धिभिः सर्व
त्र धारावाहिकद्वित्वाद्युत्पत्तेर्दुर्वारत्वात् भगवदपेक्षाबुद्ध्या धारावाहिकद्वित्वाद्युत्पत्तेर्दुर्वारत्वाच्च तद्बुद्धेर्नित्यत्वेनोत्पत्तिसम्बन्धेन तद्धेतु
त्वस्य दुर्वचनत्वात् वस्तुतस्तु तत्तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यानेकसंख्यात्वाद्यवच्छिन्नम्प्रति तत्तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यानेकसंख्यादेः प्रतिब
न्धकत्वाभ्युपगमान्न यावदपेक्षा बुद्धिसत्त्वं द्वित्वाद्युत्पत्तिरिति प्रत्येकं घटादाविति तथा चानेकाश्रयपर्याप्त इति मूलमसङ्गतमिति
भावः नन्वेकत्वस्य न्यूनवृत्तितया द्वित्वाधारत्वानवच्छेदकत्वान्न तथा प्रत्यय इत्यत आह एको न द्वाविति एकत्वावच्छेदेन द्वित्ववद्भेदाभा
वादेकत्वादेर्न्यूनवृत्तितया द्वित्ववद्भेदानवच्छेदकत्वादिति भावः अनेकाश्रय इति उभयाद्याश्रय इत्यर्थः॥

किन्तु पर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्ववद् इदं न वा एकत्वावच्छिन्नप्रकारः इत्यत्त्वप।
तथा च तादृशप्रतीतेर्नेद्वित्ववद्वेदाधारतावच्छेदकत्वमेकत्वे विषयः किन्तु पर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वमिति प्रत्ययस्य चोपपत्तिरिति भावः अत्र वदन्ति उभयादेः प्रत्येकानति
र्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वस्य प्रत्येकमभावादेको द्वावित्यप्रत्ययस्यैको न द्वाविति प्रत्ययस्य चोपपत्तिः यदि
रिक्तेन यथा प्रत्येकमपि पर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वमस्त्येवेति पर्याप्त्यङ्गीकारेप्येको द्वावित्यप्रत्ययस्यैको न द्वाविति प्रत्ययस्य चैकस्य सुपपत्तिः यदि
स्यैको न द्वाविति प्रतीति बलाद्वित्ववद्वेदावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपमेकत्वे स्वीक्रियते तेन तु द्वित्वावच्छेदकत्वमेको द्वावित्यप्र।
त्ययादिति विभाव्यते तदा समवायपक्षेपि तुल्यमिति पर्याप्त्यङ्गीकारो निरर्थक इति चेदत्राहुः आकाशाविति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्त्या पर्या
प्त्यङ्गीकार आवश्यकः नच समवायेनैव पर्याप्तिसंबन्धेनापि द्वित्वस्याकाशे सत्त्वात्पर्याप्त्यङ्गीकारेपि तद्वाक्यप्रामाण्यं दुर्वारमिति वाच्यम्।

ततो द्वित्वत्वविशिष्टप्रत्यक्षमपेक्षा

प्रथममपेक्षाबुद्धिस्ततो द्वित्वोत्पत्तिः ततो विशेषणज्ञानं द्वित्वत्वनिर्विकल्पात्मकम् ततो द्वित्वत्वविशिष्टप्रत्यक्षमपेक्षा

बुद्धिनाशश्च ततो द्वित्वनाश इति यद्यपि ज्ञानानां द्विक्षणमात्रस्थायित्वम् योग्यविभुविशेषगुणानां स्वोत्तरवृत्तिगुणना

॥ अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च नाशस्तेषां निरूपितः ॥१०८॥

श्यत्वात् तथाप्यपेक्षाबुद्धेस्त्रिक्षणावस्थायित्वं कल्प्यते अन्यथा निर्विकल्पककालेऽपेक्षाबुद्धिनाशानन्तरं द्वि

त्वस्यैव नाशः स्यात् न तु द्वित्वप्रत्यक्षम् ॥ ॥ उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टपर्याप्तेरेव द्वित्वसम्बन्धत्वोपगमात् आकाश
त्वव्याप्यद्वित्वपर्याप्तेरप्रसिद्धत्वाद्वित्वपर्याप्तेर्द्वित्वस्वरूपतया तस्य घटादावपि सत्त्वात् नचोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टसमवाय।
स्य द्वित्वसंसर्गतां स्वीकृत्याकाशाविति प्रयोगवारणसम्भवादलं पर्याप्त्येति वाच्यम् तथा सति घटाविति प्रयोगस्य प्रामाण्यानुपपत्तेः समवा
यस्यैकत्वेन घटत्वव्याप्यसमवायस्याप्रसिद्धेरित्यन्यत्र विस्तरः अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च तेषां नाश इति मूलस्य तृतीयक्षणे अपेक्षाबुद्धिनाशा।
च्चतुर्थक्षणे द्वित्वादीनां नाश इति नार्थः परन्तु चतुर्थक्षणेऽपेक्षाबुद्धिनाशात्पञ्चमक्षणे इत्यर्थ इति ज्ञापनाय वैशेषिकप्रक्रियां प्रदर्शयति प्र २०२
थममित्यादिना द्वित्वविशिष्टप्रत्यक्षं द्वित्वत्वविशिष्टलौकिकप्रत्यक्षम् अन्यथा अपेक्षाबुद्धेर्द्विक्षणमात्रावस्थायित्वे द्वित्वस्यैव नाश इति द्वि

रा॰॥ तएवावश्यकतया शष्कुलीमात्रस्य श्रोत्रत्वेपितत्कल्पनाधिक्यविरहादितिचेन्नर्हि मृदंगसमवेतशब्दे श्रोत्रस्य कस्सन्निकर्षः स्वसंयोगिसं॰ युक्तसमवायइतिचेत्संनिकर्षांतरकल्पनागौरवादिति मैवं तत्तदात्मनएवतदीयश्रोत्रेंद्रियत्वोपगमात् नचकर्तृत्वकरणत्वयोर्विरोधात्कथ मेनदितिवाच्यम् स्वात्मानंवेत्तीत्यादौकर्तृत्वकर्मत्वयोरिवतयोरप्यविरोधादित्थंचकेवलसमवायस्यसन्निकर्षत्वाकल्पनेनलाघवान्तरम पिनचकर्णशष्कुलीपिधानदशायामपिशब्दप्रत्यक्षापत्तिरितिवाच्यम् तथाविधाकाशस्यश्रोत्रतामतेपिकेनापिवस्तुनाव्यवधीयमानाकाशे

दि॰॥ स्वतन्त्रास्तु मृदङ्गादीनामेवगुणाः शब्दः शब्दम्प्रतिमृदङ्गत्वादिनासमवायिकारणतायाः स्वीकारात् प्राचीनैरपिमृद ङ्गत्वादिनानिमित्तकारणतायाः स्वीकारात् मृदङ्गे शब्दइत्यादिप्रतीतेश्च नचतत्रावच्छेदकत्वंविषयः मानाभावात् अ न्यथातत्रावच्छेदकतारव्यस्वरूपसम्बन्धस्यान्यत्रसमवायस्यकल्पनेगौरवादितिवदन्तीति इत्याकाशग्रन्थः॥ ६ ॥

मु॰॥ जन्यानाञ्जनकः कालो जगतामाश्रयोमतः॥ ४५ ॥ ६ ॥

तत्रप्रमाणंदर्शयितुमाह जगतामाश्रयइति इदानीम्घटइत्यादिप्रतीतिः॥

मूलेजन्यानाञ्जनकइति कार्यत्वावच्छिन्नम्प्रतिनिमित्तकारणमित्यर्थः अत्रचकालिकसम्बन्धावच्छिन्नकार्यत्वावच्छि न्नकार्यतानिरूपितमधिकरणतयानिमित्तत्वङ्काललक्षणम्॥ १ ॥ ६ ॥

शब्दोत्पत्तौबाधकाभावेनतस्यतत्प्रत्यक्षप्रतिबंधकताकल्पनायांसिद्धांतेप्यावश्यकत्वादितिदिक् इत्याकाशग्रंथः कार्यसामान्येकालस्य स म वायिकारणत्वासंभवादसमवायिकारणत्वस्यचद्रव्येसत्त्वाज्जनकपदं निमित्तकारणपरतयाव्याचष्टे निमित्तकारणमित्यर्थइति मूलेजगता॰ माश्रयइत्यस्यकालप्रमाणप्रदर्शनपरतयाव्याख्येयतयाजन्यानामित्यादिकंकाललक्षणप्रदर्शनपरमेवेतिवाच्यंलक्षणप्रामाण्यस्वरू॰ पाभिधानस्यैवनिरूपणशब्दार्थत्वात्तच्चनसंभवतिदिगादीनामपिकार्यसामान्येनिमित्तकारणत्वेनातिप्रसंगादित्यत आह अत्रेति॥ ॥

यद्यपिकार्यमात्रंप्रतिकालस्यकालत्वेनैवकारणतायुक्ताअधिकरणत्वस्य दिगाद्यतिप्रा

का॰मु॰ रा॰॥ अधिकरणविधयेति अधिकरणत्वेनेत्यर्थः यद्यपिकार्यमात्रंप्रतिकालस्यकालत्वेनैवकारणतायुक्ताअधिकरणत्वस्य दिगाद्यतिप्रा कालिकसंवन्धावच्छि

दि॰रा॰ सक्तत्वेन कालनिष्ठकारणतायामवच्छेदकत्वासंभवात्तथापि कालत्वस्यैकव्यक्तिकत्वेनजातित्वासंभवात् तथाचनिरुक्तकालत्वस्याधिकरणतारूपत्वान्ना

८९ न्नाधिकरणत्वादतिरिक्तत्वस्य कालत्वस्यनिर्वक्तुमशक्यतया अधिकरणविधयेत्युक्तं नादिदिशेतिव्याप्त्यभिधानासंगतिरितिकेचित्तदसत् तथासतिसङ्गत्या

संगतिः एवदिक्कमपि दिक्कृतविशेषणतयाधिकरणत्वमेवनानोदिश्यतिव्याप्त्यभिधानासंगतिरितिकेचित्तदसत् तथासतिसत्त्वावधारणात् परंतुतस्यतादात्म्यसंवंधेनेत्ये

कालत्वलक्षणस्य घटादावतिव्याप्त्यापत्तेरग्रेतत्रैवप्रमाणस्यप्रदर्शनीयतयातस्यैवलक्ष्यत्वावधारणात्

दि॰॥ कालिकसम्बन्धावच्छिन्नेति करणादिश्यधिकरणतयेतिकरणादृष्टेश्वरयो

र्नीतिव्याप्तिरितिवोध्यम् ननुकार्यमात्रंप्रतिकालस्यनिमित्तकारणत्वेकिम्मानमितिचे

दत्राहुः अद्य घटोभवतिश्वः पटोभविष्यतीत्यादिप्रत्ययेनतत्तत्कार्येऽन्यत्वधिक

रणत्वेनकालोविषयीक्रियते तत्तदुत्पत्त्यधिकरणत्वेनव्यवहारविषयस्यच

तत्तदुत्पत्तिहेतुत्वनियमात् तदुत्पत्तिहेतुत्वस्यतद्धेतुत्वव्याप्यत्वात्॥ १ ॥

वार्थः आधारस्यसर्वत्रतेनैवकारणत्वात् निमित्तत्वंकारणत्वंनतुनिमित्तकारणत्वंतन्निवेशेप्रयोजनाभावादितिध्येयम् दिशीत्यस्यनातिव्याप्ति राम॰

रित्यग्रतनेनान्वयः अदृष्टेश्वरयोरित्यत्रेश्वरग्रहणंकार्यमात्रेकर्तुरेवकारणत्वाभिप्रायेणकृतिकारणतामनेतुईश्वरपदंतत्कृतिपरमितिद्रष्टव्यंउत्पत्त्य ८९

धिकरणत्वेनेति भूधातोःप्रकृतेउत्पत्त्यर्थत्वादितिभावः व्यवहारविषयस्येति कपालेघटउत्पद्यतइत्यादेरतथादर्शनादितिभावः यद्यपिकपालादेर्नघटो

त्पत्ति साक्षादाधारत्वंतथापिपरंपरया हेयचतीत्यादाविवपरंपरस्यातथात्वंवोध्यम् यद्यपिआद्यक्षणसंवंधरूपायाउत्पत्तेस्तत्तद्विशेषणविशिष्टक्रियाद्यात्म

कत्वेनतादृशक्षणसंयोगिककालिकसंवंधस्यतादृशक्षणस्वरूपत्वा॰॥

र॥ तथाच तादृशक्षणहेतुतातत्तद्दिवसादौ विप्रतिपन्नैव कपालादिदृष्टांते असंभवदुक्तिकंच उक्तनियमोप्यप्रयोजकत्वेन विप्रतिपन्न एव तथा
पि यद्दृत्यत्याधारत्वेन प्रतिपन्नो न तत्कारणमित्येवं नियमस्यैवोपगमसंभवात् दुत्पत्तिनिवेशप्रयोजनाभाव एव परं तु उत्पत्तेराकस्मिकत्वापत्तिवा
रणायैव नियमे उत्पत्तेः प्रवेशितत्वया यदि तस्याः क्रियाद्यात्मकतानदानासांस्वकारणनियम्यत्वयानाकस्मिकतापत्तिरितितन्निवेशोव्यर्थ एव ए
वंच कालविशेषनियताङ्कुरफलादौ कालविशेषकारणतायाआवश्यकत्वेन यद्विशेषयोरितिन्यायेन कार्यसामान्ये कालस्य हेतुतासिद्धेरि॥

दि॥ एवञ्च तत्तत्कार्यविशेषम्प्रतितत्तत्कालविशेषस्य हेतुत्वेसिद्धे यद्विशेषयोरितिव्याप्त्याकार्यमात्रे कालस्य हेतुतासिद्धिरिति
साचहेतुतानिमित्तकारणतैव नचकार्यमात्रे कालस्य हेतुत्वन्नसम्भवति स्वसमवेतद्वित्व पृथक्त्वसंयोगविभागम्प्र
ति कालस्य समवायिकारणत्वेन तद्भिन्नत्वघटितस्य निमित्तकारणत्वस्य तत्राभावादित्याचार्योक्तं शङ्क्यम् समवा
यसम्बन्धेन द्वित्वादिकम्प्रति तस्य समवायिकारणत्वेपि कालिकसम्बन्धेन द्वित्वादिकम्प्रति निमित्तकारणत्वस्यानपाया
त् एवमेव कार्यमात्रे दिशोपि निमित्तकारणत्वम्बोध्यम् मुक्तावल्यान्तत्रेति तत्र काले जगतामाश्रयो मत इति का
लः सर्ववानितिप्रतीत्या सर्वाधिकरणत्वेन कालसिद्धिरितिभावः नन्वेतादृशीप्रतीतिर्दिग्विषयिण्येवास्तु अतिरि
क्तकालकल्पने गौरवादितितत्केवलमनयाकालः सिध्यतिपरन्तु प्रमाणान्तरेणकाले सिद्धे प्रकृतप्रतीतिवलात्सर्वा॥
धारत्वङ्कल्प्यत इत्याह इदानीमित्यादिना॥ ॥ ॥ ॥

नियुक्तमुत्पश्यामः एतदभिप्रायेणैव वा स्वरससूचनायाहुरित्युक्तं साचेति इतरकारणतया उक्तरीत्याकालेऽसंभवादितिभावः इदानीमित्या॥
दिप्रतीतीनां सूर्यपरिस्पंदविषयकत्वं मूले प्रतिपादितं तदुपपादयति इदानीमित्यादिना ❁ प्रतीत्यनुदयापत्तेरिति महाकालस्य सर्वाधार॥
त्वादितिभावः यद्यपि तदानीं नघट इति प्रतीतेरेव वाधितार्थकतानत्विदानीं घट इत्यस्येति इदानीं घट इतिभागस्य प्रकृते नोपयोगस्तथापिका
लस्य गगनादिवत्तकस्यापि कालिकसंबंधेन॥

का॰मु॰ रा॰॥ आधारतेति न तदानीं घट इत्यस्यानुपपत्तिरिति यदि ब्रूयात्तदेदानीं घट इत्यपि न स्यादित्यावेदयितुं तदुपादानमिति ध्येयं आकाश एवेति
दि॰रा॰ स्वाश्रयसंयोगिसंयोगरूपपरंपरासंबंधस्याकाशमादायापि घटयितुं शक्यत्वादिति भावः तथात्वात्संबंधघटकत्वात् यद्यपि स्वसंयोगिभिन्नैवाका
९० शादीनां संबंधघटकतानत्वाकाशत्वादिनेति न विनिगमनाविरहावकाशस्तज्जन्यरूपेणक्लृप्तविभूनां सर्वेषामेव संबंधघटकत्वमपीष्टमेव विवि
निगमनाविरहात् न चानंतव्यक्तीनां तादृशपरंपराघटकत्वकल्पनापेक्षया एकातिरिक्तव्यक्तिकल्पनमेव लघीति वाच्य कालस्य संयोगिसंयो॰

दि॰॥ सूर्यपरिस्पन्दादिकमिति नचेदानीन्तदानीमिति प्रतीतिर्महाकालं विषयीकरोतीति वाच्यम् तथा सतीदानीं घटो न त
दानीमिति प्रत्ययानुपपत्तेः न च तत्तत्क्रियाविशिष्टमहाकाल एवेदानीमित्यादिप्रत्ययविषयस्तथा चेदानीं घटो न तदानीमिति
प्रत्ययस्यैतत्क्रियाविशिष्टमहाकाले घटो न तत्क्रियाविशिष्टमहाकाल इत्यर्थ इति वाच्यम् तथा सति तत्तत्क्रियाविशिष्टमहा

मु॰॥ सूर्यपरिस्पन्दादिकं यदा विषयीकरोति तदा सूर्यपरिस्पन्दादिना घटादेः सम्बन्धो
वाच्यः स च सम्बंधः संयोगादिर्न सम्भवतीति काल एव सम्बन्धघटकः कल्प्यते॰ ॥ ९ ॥

कालापेक्षया लाघवेन तत्तत्क्रियाया एव तादृशप्रतीतिविषयत्वस्यौचित्यात् इतीत्यनन्तरं स्वाश्रयतपनसंयोगिसंयोग एव
सम्बन्धो वाच्यस्तत्रैतिशेषः न चाकाशमेव सम्बन्धघटकमास्तामिति वाच्यम् आकाशदिगात्मनां विनिगमनाविरहेणानिरि
गघटकतायाः स्वसंयोगिन्याकाशादिव्यावर्त्तकविशेषणदुर्वारोपपादत्वादिदमसंगतं तथापि अनंता ((क्तैक कालस्यैव तथात्वात्॥ एम॰
नामाकाशादिसंयोगव्यक्तीनां घटीयसंसर्गता विनिगमनाविरहेण कल्पनीया अतिरिक्तकालव्यक्तिकल्पने तु तदीयसंयोगमात्र एव तत्कल्पनमि ९०
ति लाघवं क्लृप्ताकाशादिसंयोगमादाय क्लृप्तकालसंयोगस्य विनिगमनाविरहो न संभवतीति पूर्वमेवावेदितमिति तात्पर्यमवगंतव्यम्॥

स्वसंयोगिनाकाशादिनैवाधारताप्रत्ययस्योपगंतव्यतया गौरवापत्तेः साक्षादधिकरणत्वोपगमस्य नानाव्यक्तिषु तत्तद्दनंतपदार्थीयकालिक
संबंधत्वकल्पनाप्रयुक्तगौरवग्रस्तत्वादिति ध्येयम्॥ स्वसंयोगित्यारभ्य अवगंतव्यमित्यन्तपर्यंतपाठस्सस्थानेऽयं पाठो बोध्यः टि॰१॥ ॥

राः। चक्षुर्जन्यलौकिकप्रत्यक्षस्वरूपायोग्यत्वे सतीत्यर्थः घटः शब्दावच्छेदक इति शब्दांशे अलौकिकविषयताशालिचाक्षुषं प्रति शब्दस्यापि स्वरू
पयोग्यतया स्वरूपासिद्धिवारणाय लौकिकत्वनिवेशः तादृशप्रत्यक्षाविषयत्वोक्तौ चक्षुःसंयोगाद्यभावेन तादृशप्रत्यक्षविषयघटादौ व्यभिचारस्ताद
वस्थ्यमतः स्वरूपयोग्यताप्रवेशः सा च उद्भूतरूपं नयनसंयुगोच र इत्यादिना परिगणितानामेवेति भावः। वहिरिन्द्रियग्राह्येति वहिरिंद्रियग्राह्यत्वं।
वहिरिंद्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वं व्यभिचारवारणाय लौकिकत्वनिवेशः अथात्मनींद्रियग्राह्यद्रव्यत्वादिजातिसत्वाद्व्यभिचारो दुर्वार एव
न च सत्यं तं जातावेव विशेषणमस्तु तथा च द्रव्यत्व स्य चक्षुर्ग्रहणयोग्यत्वान्न तदादायात्मनि व्यभिचार इति वाच्यम् तथा सति चाक्षुषाविषय।

दिः। गुणत्वादिति एतदनुमानेनोक्तपरिशेषानुमाने हेतौ विशेष्यासिद्धिर्निरस्ता विशेषणासिद्ध्युद्धाराय आह शब्दो न स्पर्शवद्विशे
षगुण इति न स्पर्शवतो द्रव्यस्य पृथिव्यादिचतुष्टयस्य विशेषगुण इत्यर्थः अकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षत्वादिति अकारणगुण

णः। गुणत्वात् संयोगवदित्यनुमानेन शब्दस्य द्रव्यसमवेतत्वे सिद्धे शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणः अग्निसं।
योगासमवायिकारणकत्वाभावे सति अकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षत्वात्सुखवत्॥ ७ ६ ७ ॥

पूर्वकत्वे सति प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः हेतुसत्त्वम्प्रतिपादयति पाकजेति जलपरमाणुविति अनित्यानां पार्थिवरूपादीनां केषा
ञ्चिदग्निसंयोगासमवायिकारणकत्वात् केषाञ्चित्कारणगुणपूर्वकत्वादत्रोपेक्षा नदिक्कालेति शब्द इत्यनुवर्त्तते॥ ॥
तोक्तैव सामंजस्ये योग्यताविशेषनिवेश नैवेयर्थ्यापत्तेः चाक्षुषाविषयवहिरिंद्रियग्राह्यगुणावृत्तिजातौ मानाभावेन तादृशजातिमादाय व्य।
भिचाराप्रसक्तेरिति चेन्नैवं वहिरिंद्रियग्राह्यजातिमत्वादित्यस्य वहिरिंद्रियग्राह्यत्वे सति जातिमत्वादित्यर्थकतया आत्मनि व्यभिचार[illegible]त्वशा
त् शब्दध्वंसादौ व्यभिचारवारणायैव जातिमत्वस्य सार्थकत्वाच्च न चैवं भागासिद्धिरिति वाच्यं वहिरिंद्रियग्राह्यशब्दसंभवेपि शब्दत्वसामा
नाधिकरण्येन अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वसित्याप्याकाशसिद्धिसंभवे नशब्दत्वावच्छेदेन गुणत्वसाधने प्रयोजनाभावेन सामानाधिक
रण्येन गुणत्वसिद्धेरुद्देश्यत्वात्सामानाधिकरण्येन साध्य॥
व्यभिचारदोषशून्यत्वम्-१।टि-स-।

तर्थः अन्यथाचक्षुर्ग्रहणायोग्यत्वे सति रसनेन्द्रियग्रा

मिस्ये रुद्देश्यतायां भागासिद्धेरदोषत्वात् रूपत्वादिव्यावृत्तये रसत्वादौ हेतोरभावज्ञानाये त्यर्थः एतच्चेति द्रव्यसमवेतत्वानुमानस्य फलमाह

का॰मु॰ रा॰॥ सिद्धेरुद्देश्यतायां भागासिद्धेरदोषत्वात् उपयोगितां दर्शयति एतच्चेति द्रव्यसमवेतत्वानुमानस्य फलमाह

दि॰रा॰ शेरसत्वे गुणत्वाभावेन व्यभिचारापत्तेरिति भावः शब्दे गुणत्वानुमानस्य प्रकृतोपयोगितां दर्शयति एतच्चेति द्रव्यसमवेतत्वात् किंचिद्रूपत्ववि

८७ एतदनुमानेनेति विशेषाभावसहकृतसामान्यहेतुकानुमानं परिशेषानुमानं स्पर्शवद्द्रव्यविशेषस्य गुणो नेति साधने पृथिव्यादिष्वि त्यादि अपाकजत्वे सत्य

शेषगुणत्वाभावसिद्धौ उद्देश्यभूतस्पर्शवद्द्रव्यसामान्यविशेषगुणत्वाभावासिद्धिरतो व्याचष्टे नस्पर्शवतइ योग्यत्वात्प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः एतेनानात्मगुणग्राहकेन्द्रियत्वं वा बहिरिन्द्रिय

दि॰॥ वहिरिन्द्रियेति मनसोऽन्यदिन्द्रियं वहिरिन्द्रियम् इत्यस्याने नेन प्रकारेण पृथिव्याद्यष्टद्रव्यानाश्रितत्वसिद्धौ च सि

त्वन्तत्त्व मनस्यतिप्रसक्तत्वेनापि रूपादिग्रहणादिति निरस्तम् यदिशब्दस्य विशेषगुणत्वे किंचिन्मानं स्यात्

ध्यतीति पूर्वोक्तपरिशेषानुमानेन सिध्यतीत्यर्थः नन्वेतत्सर्वं न दोषपद्येत

मु॰॥ पाकजरूपादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् पटरूपादौ व्यभिचारवारणायाकारणगुणपूर्वकेति जलपर

माणुरूपादौ व्यभिचारवारणाय प्रत्यक्षेति नदिक्कालमनसाङ्गुणाः विशेषगुणत्वात् रूपवत् नात्मविशेषगु

णः वहिरिन्द्रिययोग्यत्वात् रूपवत् इत्थञ्चशब्दाधिकरणं नवमन्द्रव्यं गगनात्मकं सिध्यति॥ ९८ ॥

त्रैवमानत्वपश्यामइतिचेन्न शब्दो विशेषगुणः लौकिकप्रत्यासत्त्येन्द्रियग्राह्यत्वे सति लौकिकप्रत्यासत्त्या द्वीन्द्रियग्रहणायोग्यत्वा

राहित्येचसति गुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वादित्यनुमानस्यैव नत्र प्रमाणत्वात्॥ ९८ णपूर्वकप्रत्यक्षविषयत्वादित्यस्य हेतुत्वे कारणगुणपूर्व

करूपादौ व्यभिचारः आत्मनः कारणाभावेन प्रत्यक्षमात्रस्यैव कारणगुणपूर्वकत्वादतस्तदर्थमाह अकारणेति पाकजेनीति पाकजत्वोत्त्यैवका

रणगुणजन्यत्वाभावलाभेनाकारणगुणपूर्वकत्वे सति प्रत्यक्षत्वरूपहेतुप्रतिपत्तिसंभवादिति भावः अत्रोपेक्षेति अत्र प्रत्यक्षत्वदलव्यावृ

त्तिप्रदर्शने उपेक्षा तेषामग्रहणम् तत्प्रत्यक्षत्वात्तज्जन्यप्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्थः प्रमाणं स्यादिति शब्दस्य सामान्यगुणत्वे अष्टद्रव्यानाश्रि

तत्वरूपविशेषणासिद्धिप्रसंगात्कर्मजसंयोगादौ व्यभिचारेण उक्तहेतुना स्पर्शवद्गुणभेदसाधनासंभवेन स्पर्शवद्विशेषगुणभेदसाधने च स्पर्श

वं तां सामान्यगुणत्वसंभवादितिभावः लौकिकप्रत्यासत्त्येति॥

राम॰ ८७

रा०॥इदंचगुरुत्वत्वादेरप्युपनयसन्निकर्षेणेंद्रियग्राह्यत्वमादायव्यभिचारवारणाय द्वितीयमपिएतादृशपदं शब्दस्पर्शयोरप्युपनयसन्निक।
र्षेणचक्षुर्ग्राह्यतया असिद्धिवारणायैव द्वींद्रियेति जातौ नतत्तदिंद्रियग्रहणयोग्यत्वंनतत्तदिंद्रिययोग्यवृत्तिजातित्वमेवद्वीन्द्रियपदंतु विजाती।
येंद्रियद्वयपरं बोध्यम् अन्यथा रूपादीनामपिचक्षुर्द्वयग्रहणयोग्यतया द्वींद्रियग्रहणयोग्याप्रसिद्धेः यद्यपिसंख्यात्वादीनांसर्वासामे।
वजातीनांकालभेदेनपुरुषभेदेनचद्वींद्रियग्राह्यतया द्वींद्रियाग्राह्यत्वेसतीत्येवचवक्तुमुचितंयोग्यतानिवेशेप्रयोजनाभावात्तथापींद्रियद्वय
जन्यत्वस्यक्काप्यसंभवेनाप्रसिद्ध्यापत्त्यातथानोक्तं नचस्वात्मकेंद्रियजन्यग्रहविषयत्वस्वजन्यविजातीयेंद्रियजन्यग्रहविषयत्वोभयसंबं

दि०॥प्रभात्वमादायव्यभिचारवारणायगुणत्वव्याप्येति गुरुत्वत्वमादायव्यभिचारवारणायप्रथमंसत्यन्तम् संख्यात्वमादा
यव्यभिचारणायद्वितीयंसत्यन्तम् सांसिद्धिकद्रवत्वस्नेहधर्माधर्मभावनासुप्रकृतहेतोरभावेपितत्रहेतुत्वनारेणैवविशेषगुण
वार

मु०॥ नचवाय्ववयवेषुसूक्ष्मशब्दक्रमेणवायौका
रणगुणपूर्वकः शब्दउत्पद्यतामितिवाच्यम्॥ ९

त्वंसाधनीयमितिपूर्वोक्तानुमानेवाधंस्वरूपासिद्धिर्वाशङ्कते नचेति वायाविति तथाचस्पर्शवद्वायुगुणत्वस्य तत्रसत्वात्त
द्भावसाधनेवाधइतिभावः कारणगुणपूर्वकत्वकथनंत्वकारणपूर्वकत्वघटितहेतोरसिद्धिप्रदर्शनार्थम्॥ [illegible] ॥
धेनेंद्रियविशिष्टत्वरूपंद्वींद्रियग्राह्यत्वमनुगतंनिर्वक्तुंशक्यमितिवाच्यम् जन्यत्वादिप्रवेशेनैतस्य अतिगुरुत्वादित्यभिप्रायात् नचेंद्रिययोग्यत्वम
पितज्जन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयवृत्तिमत्वमेवेतिआधेयत्वमधिकमेवयोग्यतानिवेशपक्षइतिवाच्यम् चक्षुर्योग्यत्वमुद्भूतरूपाद्यन्यतम[illegible]योग्य
त्वमुद्भूतस्पर्शाद्यन्यतमत्वमेवंरूपत्वादीन्द्रिययोग्यतायाः अन्यतमत्वंचभेदकूटावच्छिन्नभेदस्तस्यचतद्व्यक्तित्वेनैवयोग्यताघटकत्वोपगमेनलाघवा
नपायादितिध्येयं सांसिद्धिकेतितथाविधद्रवत्वत्वस्नेहत्वयोस्त्वक्चक्षुरुभयग्राह्यत्वाद्धर्माधर्म भावनानामतींद्रियत्वात्तेषुहेतुत्वा।
त्वमितिभावः हेतुत्वनारेणैवेति ॥ ६ ॥ ॥ ॥

मन्वात्सुखवदिन्द्रियम्...रूपनिरूपणस्याप्रकृतत्वाद् जानीयात्...नित्यत्वादिनानवच्छेदकगुणत्वव्याप्यजातिमत्वात्सुखवदिति वमे

का॰ मु॰ रा॰ | गाधणनेपंचविशेषगुणाः स्थितिस्थापकान्यतोमूर्तिविभिन्नद्रव्यविभाजकोपाधिमद्यक्तिहृयत्वनिनानवच्छेदकगुणत्वव्याप्यजातिमत्वात्सुखवदिति नीलत्वं नभइति चा।

दि॰ रा॰ | नुमानं बोध्यं पूर्वोक्तानुमाने स्पर्शवद्विशेषगुणत्वाभावसाध्यकानुमाने हेतोरसिद्धिप्रदर्शनार्थमित्यस्य पक्षइत्यादिः चक्षुषइति नीलत्वं नभइति चा।

८८ | श्रुषभ्रमात्मेत्युक्तं।४४। अतिगौरवमिति विगमनाविरहेण नानाजीवेषु शब्दसमवायिकारणताया अतिरिक्तप्रतिवध्यप्रतिवंधकभावकल्प।

दि॰।। अथावद्द्रव्यभावित्वेनेति स्वाश्रयनाशजन्यनाशप्रतियोगियद्यत्तद्भिन्नत्वेनेत्यर्थः ननु तथाप्याकाशे प्रत्यक्षमेव प्रमाणमस्तु

तिनोपपन्नमिति चेन्न चाक्षुषत्वेप्रयोजकस्य महत्वे सत्युद्भूतरूपवत्वस्याकाशेऽसम्भवेन चक्षुषः प्रमाजनकत्वासम्भवात् ननु य

द्याकाशो न चाक्षुषस्तदेह पक्षीति चाक्षुषाधिकरणत्वेनेकिम्भासतेइति चेदालोकस्यैवेति परिकल्पय।४४। नन्वाकाशेऽयशरीर

विषययोः प्रदर्शनमुक्त्वा कथमिन्द्रियप्रदर्शनमिन्द्रियन्तु भवेच्छ्रोत्रमित्यनेन ग्रन्थेन क्रियत इत्याशङ्क्याह नत्र चेति आका

मु॰।। अथावद्द्रव्यभावित्वेन वायोर्विशेषगुणत्वाभावात्।४४। नत्र च शरीरस्य विषयस्य चाभावात् इन्द्रियन्दर्शयति इ

न्द्रियन्तु भवेच्छ्रोत्रमेकः सन्नप्युपाधितः नन्वाकाशं लाघवादेकं सिद्धं श्रोत्रम्पुरुषभेदाद्भिन्नङ्कथमाकाशं स्यादिति

चेत्तत्राह एक इति आकाश एकः सन्नपि उपाधेः कर्णशष्कुलीभेदाद्भिन्नश्रोत्रात्मकम्भवतीत्यर्थः।। ९ ।।

शेवेत्यर्थः कर्णशष्कुलीभेदादिति चैत्रादिकर्णशष्कुल्यवच्छिन्नमाकाशं चैत्रादिश्रोत्रमिति भावः नव्यास्तु शब्दनिमित्तका। राम॰

रणत्वेन क्लृप्तस्येश्वरस्यैव शब्दसमवायिकारणत्वं न चेश्वरस्य शब्दसमवायिकारणत्वे जीवस्येवेत्यत्र विनिगमनाविरहः जी। ८८

वस्य शब्दसमवायित्वे ज्ञानवच्छब्दस्यापि मानसत्वापत्तेः अदृष्टादिवत्प्रतिवन्धककल्पने चातिगौरवम् न चैवङ्कर्णशष्कु

लीविवरावच्छिन्नाकाशस्य कथं श्रोत्रत्वोपपत्तिरिति वाच्यम् तथाविधस्येश्वरस्यैव श्रोत्रत्वोपपत्तेरित्याहुः।। ॥

नायाश्चापत्तिरिति भावः नच कालदिशावादाय विनिगमनाविरह इति वाच्यं नवीनेस्तयोरपीश्वर एव अंतर्भावितत्वादिति मंतव्यं अथ स्वतंत्रमते

शब्दग्राहकमिंद्रियं किंस्वरूपं कर्णशष्कुलीस्वरूपमेव वधिरस्य शब्दप्रत्यक्षवारणाय शरीरस्थदोषविशेषस्य तत्प्रत्यक्षप्रतिवंधकताकल्पनस्य

रा॰॥यद्यप्येवमपिपुरीतति शरीरावयवनाडीविशेषेत्वगिंद्रियाभावेनतस्यैवमपिन देहव्यापकतासंभवः वपुषिज्ञानवारणानुरोधेनपुरीततिनैतद
नंगीकारात्तथापिदेहव्यापकत्वंयावद्देहावयववृत्तित्वमेवविवक्षितंनचपुरीततित्वगिंद्रियाभावे जनकमध्यस्थनाडीभागगतविशेषस्यैवपुर
रीततत्वांगीकारेणासनमेव पुरीतत्प्रदेशस्यनाड्यवयवत्वेपिशरीरावयवत्वाभावात् नचशरीरव्यापकत्वंशरीरनिष्ठभेदप्रतियोगित्व्यधिकर
णाभावाप्रतियोगित्वमेव तथाचपुरीततः शरीरावयवत्वेपिनदवच्छेदेनशरीरवृत्त्यभावप्रतियोगित्वेपित्वगिंद्रियस्यनशरीरव्यापकत्वानुपपत्ति
रिति॥ शरीरव्यापकमिति नचनखलोमकेशादीनान्त्वगिन्द्रियानाधारत्वादसम्भवइतिवाच्यम् तेषांसंयोगिद्रव्यत्वेनशरीरत्वाभा
वात् मूलस्थत्वमिन्द्रियमित्यस्यत्वचिस्थितमिन्द्रियमित्यर्थःएतेनदेहसहजावरणन्त्वगित्युच्यते तच्चपार्थिवमन्यत्रसिद्धन्त्वे

॥ मु॰॥ शरीरव्यापकंस्पर्शग्राहकमिन्द्रियन्त्वक् तच्चवायवीयंरूपा
दिषुमध्येस्पर्शस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात् अङ्गसङ्गिसलिल-
शैत्याभिव्यञ्जकव्यजनपवनवत्॥४२॥ ४३ ॥ १ ॥

तिनेन्द्रियत्वञ्चवायवीयमिति परास्तम् त्वगिन्द्रियलक्षणमाह स्पर्शेति कार्यमात्रजनककालादावतिव्याप्तिवारणा
येन्द्रियमिति चक्षुरादावतिव्याप्तिवारणायस्पर्शग्राहकमिति त्वक् त्वगिन्द्रियमित्यर्थः॥ ॥ १ ॥
रितिवाच्यं तथासतिकेशादीनांशरीरावयवत्वेपिस्पर्शतिविरहेणग्रंथकृतांतेषांद्रव्यांतरता व्यवस्थापनस्यैवैकल्यापत्तेः परेतुसिद्धांते॥ ॥ ोभागस्य
वपुरीतद्गतेत्वगभावादेवतत्रमनसोवस्थानदशायांज्ञानानुत्पादःएतदभिप्रायेणैवरेरेमानसपालितंप्रतिजन्तुर्देहांतरेत्वंसदातस्मात्क्षणपदां
बुजेक्षणमपिप्रस्थीयतांरेमनः इत्थंप्रार्थितमानसंनिजगृहप्रध्वंसशंकाकुलंमिथ्यामध्यवियद्गतंनचगतंतन्यादपंकेरुहं इतिप्राचीनपद्यमपिसं
गच्छत इतिप्राहुःसहजावरणं स्वाभाविकावरणंचर्मरूपंकालादाविति यद्यपिस्पार्शनत्वावच्छिन्नजन्यतानिवेशेनकालादावतिव्याप्तेःआवश्यक
त्वल्लक्षणेतादृशजन्यतानिवेशः ॥ ॥ ॥

विज्ञामध्यविपद्गतमित्यपिपाठोदृश्यतेवस्तु
तस्तुनाडीमध्यवियद्गतमितिपाठः।स्व॰।टि॰३॥

त्रनदंगीकारेपुराण
का॰मु॰ रा॰॥ अन्यथाजन्यमात्रस्यकालोपाधितामतेचक्षुष्पतिव्याप्तिनादवस्थात् नचप्रलयेक्रियैवक्षणघटिकादिव्यवस्थावाच्यात
दि॰रा॰ प्रसिद्धस्टष्टिप्रलयकालयोरेकप्रमाणत्वस्यअसंभवात् प्रलयेदिक्कालविभागोनासीत्यस्यमहाप्रलयपरत्वात् तथाचमहाप्रलयोपाधित्वंध्वंसेस्वीकारेपितदतिरि
८५ क्तक्रियाभिन्नजन्यमात्रेकालोपाधित्वकल्पनेबीजाभावान्मतमेतद्संगतमितिवाच्यं तथासतीदानींतनदिनाद्युपाधित्वस्यानंतक्रियाव्यक्तिषुकल्पनेगौरवा
त्जन्यमात्रस्यतथात्वेतुदिनमात्रस्याप्येकघटादिव्यक्तेरेवतथात्वसंभवेनलाघवस्यैवतन्मूलतासंभवेनतादृशमतस्यसंगतत्वात् तथापित्वक्संयोगादा
दि॰॥ तच्चेति त्वगिन्द्रियंचेत्यर्थः पक्षेस्पर्शत्वाभिव्यञ्जकत्वादसिद्धिवारणाय रूपादिषुमध्य इति मनसिव्यभिचारवारणायएवकारः त्वगि
न्द्रियसन्निकर्षेव्यभिचारवारणायद्रव्यत्वेसतीत्यपिबोध्यम् अङ्गसङ्गिसलिलंस्वेदः॥४२॥४३॥ आकरेप्रसक्तपादभाष्यादौ प्राणत्वेकस्य
वैति कथन्तर्ह्यपानादिव्यवहारइत्यत आह स्थानभेदादिति हृदिप्राणोगुदेऽपानःसमानोनाभिसंस्थितः उदानः कण्ठदेशस्थोव्या
यद्यप्यनित्योवायुश्चतुर्विधस्तस्यचतुर्थो
मु॰॥ विषयन्दर्शयति प्राणादिस्तुमहावायुपर्यन्तोविषयोमतः प्राणस्त्वेकएवहृदादिनानास्थान
विधाप्राणादिरित्युक्तमाकरेतथापिसंक्षेपादेवत्रैविध्यमुक्तम्
भेदान्मुखनिर्गमनादिनानाक्रियाभेदाच्चनानासञ्ज्ञांल्लभतइति॥ ९ नःसर्वशरीरगइतिस्थानभेदादित्य
र्थःक्रियाभेदाच्चेतिमुखनासिकाभ्यान्निष्क्रमणप्रवेशनात्प्राणः मलादीनामधोनयनादपानः आहारेषुपाकार्थंवह्नेस्समुन्नयनात्स
मानः ऊर्द्ध्वनयनादुदानः नाडीमुखेषुविततनाद्व्यानइतिक्रियाभेदादपिपञ्चसञ्ज्ञांलभतेनतुसञ्ज्ञाभेदेनसञ्ज्ञिभेदइतिभावः॥
व्याप्तिवारणायैव इंद्रियपदमिति ध्येयम् मूलेइंद्रियंत्वगित्यसंगतं त्वचश्चर्मरूपस्यइंद्रियाधिष्ठानत्वादतइंद्रियपदपूरणेनतस्यत्वचिस्थितमिं राम॰
द्रियमित्यर्थकतामाह त्वगिंद्रियमिति मध्यइतीति तत्सहितैवकारेणरूपाद्यव्यंजकत्वस्यैवलाभेनस्पर्शत्वव्यंजकत्वेत्वगिंद्रियस्यतत्स्वरूपासि ८५
द्धिरितिभावः बोध्यमित्यस्यविशेषणमित्यादिः॥४२॥४३॥ हृदिप्राणइत्यादेःहन्मात्रावछिन्नइत्यादिरर्थः यथाश्रुतेव्यानस्यापिप्राणत्वापत्तिःस
मुन्नयनमुद्दीपनं वह्नेर्वायुसखत्वेनवायुसहकारेणैवतदभिवृद्धिरितिभावः वितननादन्नरसस्यविस्तारणादित्यर्थः इतिवायुग्रंथः॥ ९ ॥

रा॰॥ ननुआकाशनिरूपणावसरे आकाशत्वंनजातिरित्येववक्तव्यं कालत्वदिक्त्वयोस्तन्निरूपणावसरएवजातित्वनिषेधौचित्यात्तत्किंमुक्तावल्यामि-
दानीमेवतयोर्जातित्वनिराकरणमारभतइत्याशंकायामाह कालत्वमित्यादि अग्रेतत्तन्निरूपणावसरे तथाचनजातिरित्यस्यवारत्रयलेखनेग्रंथ
गौरवंस्यादितिभावः तदित्यव्ययंतस्मादित्यर्थः ननुतथाप्यसंगताभिधानंदुर्वारमेवेत्यतआह प्रसंगादिति स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वंप्रसंगःएकहे
तुकानुमितिविषयत्वेनतयोरपिस्मृतत्वादितिभावः तथाचप्रसंगसंगत्यातदभिधानान्नार्थान्तरतापत्तिरितिबोध्यं मूलेआकाशादीनामेकव्य-
क्तिकत्वादितिहेतुना आकाशत्वादेर्जातित्वाभावेहेतुरुक्तस्तत्रहेतुसाध्ययोर्वैयधिकरण्यमाशंक्यहेतुंपूरयति अनेकेति यद्यपिआकाशादी

दि॰॥ आकाशेति कालत्वन्दिक् त्वन्नजातिरित्यग्रेवक्तव्यम् तल्लाघवेनात्रैवप्रसङ्गाद्युगपदभिदधाति नजातिरिति ॥अ-
नेकसमवेतत्वाभावादितिशेषः तत्रैकव्यक्तित्वस्यजात्यभावहेतुत्वेवैयधिकरण्यमितिप्रत्युक्तम् किन्त्विति आश्रयतात्वा

॥ ॥ मु॰॥ आकाशन्निरूपयति आकाशस्यतुविज्ञेयः शब्दोवैशेषिकोगुणः॥४४॥
आकाशकालदिशामेकैकव्यक्तित्वादाकाशत्वादिकन्नजातिः ॥
किन्तुआकाशत्वंशब्दाश्रयत्वम्॰॥ ६ ॥

त्वसमवायेनविवक्षिता तेनकालस्यजगदाधारत्वेनशब्दाश्रयत्वेपिनक्षतिः मूलेवैशेषिकपदस्यवैयर्थ्यमाशङ्क्याह ॥९
नामाकाशत्वादिकमेकव्यक्तिकत्वान्नजातिरित्यन्वयः तत्रचएकैवव्यक्तिराश्रयोयस्येतिबहुव्रीहौकप्रत्ययः तस्यभावस्तत्त्वंतस्मादित्यर्थः आश्रयेए-
कत्वंचस्वप्रतियोगिद्रव्यविभाजकोपाधिमत्त्वस्वाश्रयत्वोभयसंबंधेनभेदविशिष्टेयस्तदन्यत्वंएतादृशविशिष्टोघटादिर्नत्वाकाशः तदाश्रय...त्वं
तदाश्रितत्वमितियावत् एवंरीत्यामूलोक्तहेतुरपिपरिष्कर्तुंशक्यस्तथापिएतादृशहेतौगौरवमालोचयतःअनेकानुयोगिकसमवायप्रतियोगिकत्वेन
हेतुःपूरितःअनेकत्वंनैकत्वंभिन्नसंख्यातथासतिगुणेगुणानंगीकारेणगुणत्वजातावपितथाविधसंख्यावदनुयोगिकसमवायप्रतियोगिकाभावसत्वे
॥तव्यभिचारापत्तेःकिंतुअपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वंतच्चयद्यपिअपेक्षाबुद्धीनामननु-गतत्वादननुगतंयत्किंचिदेक॰॥

रा॰॥ बुद्धिव्यक्तिविषयानुयोगिकसमवायप्रतियोगिकाभावस्य घटत्वादिजातिसाधारण्येन हेतुत्वमसंभवदुक्तिकं तथापि स्वप्रतियोगिसमवेतत्व स्वाश्रयसमवेतत्वोभयसंबंधेन भेदविशिष्टान्यत्वादित्यर्थे तात्पर्यान्न दोषः एतावतापि द्रव्यविभाजकोपाधिघटितमूलोक्तहेत्वपेक्षया लाघवानपायात् न अत्र च लाघवात्समवेतत्वाभावस्यैव हेतुतायुक्तेति नाशंकनीयं शब्दसमवायिकारणत्वापेक्षया लाघवेन शब्दस्यैव आकाशत्वरूपत्वापत्त्या स्वरूपासिद्धिप्रसंगादित्यवधेयम् वैयधिकरण्यमितीति इदं च एकव्यक्तिरेवैकव्यक्तिकं तस्य भावस्तत्त्वमिति व्युत्पत्त्या एकव्यक्तिकत्वादित्यर्थे पर्यवसितं मूलोक्तं तत्र च द्रव्यत्वादेरप्येकव्यक्तिकत्वेन व्यभिचारापत्त्या आकाशादीनामित्येकव्यक्तिकत्वादित्यनेनान्वित मित्यभिप्रायेणोक्तं य दि॰॥ वैशेषिकइतीति इत्यत्र शब्दइति मूलं सावधारणत्वेन ज्ञेयम् एतेन विशेषगुणत्वकथनेन प्रमाणमित्याकाशइत्यादेः तच्च शब्दः पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितः अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति द्रव्याश्रितत्वादित्येवंरूपं बोध्यम् दर्शितम् सूचितम् अत्रानु

मु॰॥ वैशेषिकइतिकथनं तु विशेषगुणान्तरव्यवच्छेदाय एतेन प्रमाणमपि दर्शितम् तथाहि

शब्दो गुणश्चक्षुर्ग्रहणायोग्यबहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमत्त्वात् स्पर्शवत् शब्दो द्रव्यसमवेतः॥ ९

माने स्वरूपासिद्धिं परिहर्तुमाह तथाहीति घटादौ व्यभिचारवारणाय चक्षुर्ग्रहणायोग्येति आत्मनि व्यभिचारवारणाय बहिरि न्द्रियग्राह्येति रसत्वादौ व्यभिचारवारणाय जातिमत्त्वादिति एतच्चानुमानमग्रिमद्रव्यसमवेतत्वसाधकानुमाने स्वरूपासिद्धिनिरा सोक्तार्थकत्वे वैयधिकरण्याभावात् नन्वेवमिदानीं तादृशार्थे केकव्यक्तिकत्वादित्यस्य हेतुत्वसंभवान्मूले तदुक्तिर्वैयर्थ्यमिति वाच्यम् हेतुसाधकत्वे नैव तदुपन्यासादिति भावः इत्थं चेति वैशेषिकपदस्याकाशे विशेषगुणान्तरव्यवच्छेदपरत्वे चेत्यर्थः सावधारणमिति शब्दएवेत्येवकारसहितमित्यर्थः तथा सत्येवोक्तार्थलाभसंभवादिति भावः विशेषगुणत्वेति विशेषगुणत्वस्य शब्दे सिद्ध्यनंतरमेव वक्ष्यमाणरीत्याकाशसाधकवक्ष्यमाणहेतोः शब्दे सिद्धिसंभवादिति भावः आकाशे प्रमाणप्रदर्शनरूपता शब्दएवाकाशविशेषगुणइत्यस्य न संभवतीत्यतो दर्शितमित्यस्यार्थमाह सूचितमिति॥ घटादाविति त्वगिंद्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयघटादौ व्यभिचारतादवस्थ्यमतश्चक्षुर्ग्रहणायोग्येत्यस्य॥

रा॥ वंधकत्वेनक्लृप्ततयानत्रैवतादात्म्येनस्वस्यतदुभयनाशप्रतिवंधकताकल्पनेन्यत्रादृष्टकल्पनापत्तेः ग्रंथकृतापार्थिवस्यद्रवत्वानंगीका
रेणतदीयद्रवत्वनाशेद्रव्यांतरसंयोगस्यप्रतिवंधकत्वकल्पनाच्चैतन्मतेनत्रापिस्वस्यप्रतिवंधकताकल्पनाधिक्याच्चावगंतव्यः इतितेजोग्रं
थः। अपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवत्मात्रेति पृथिवीत्ववारणायमात्रपदम् अपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवद्भिन्नेपार्थिवपरमाणौपृथिवीत्वस्य
वृत्तेस्तद्व्युदासः अत्रचतादृशस्पर्शवत्मात्रवृत्तित्वंतादृशस्पर्शवद्भिन्नावृत्तित्वमात्रंनतुतादृशस्पर्शवद्वृत्तित्वमपितत्रघटकंप्रयोजना-
विरहात्तादात्म्यत्वादेरपितादृशस्पर्शवद्भिन्नवृत्तित्वादेववारणात् पटत्वादिकमादायातिव्याप्तिवारणायसाक्षाद्व्याप्यत्वनिवेशः तच्चा-
द्रव्यत्वव्याप्यजात्यव्याप्यत्वमात्रंगुणादिवृत्तिजातीनांतादृशस्पर्शवद्भिन्नावृत्तित्वदलेनैववारणात् वायुपटद्वित्वमादायातिव्याप्तिवा
रणायजातिपदम् अपाकजस्पर्शवद्भिन्नावृत्तित्वनिवेशेनैवपृथिवीत्ववारणसंभवेपिजलत्वादीनामवारणादनुष्णाशीतस्पर्शवदि-
त्युक्तं प्रथमस्याधिकाभावद्व्यावच्छिन्नेवृत्तिताद्वयघटितत्वेन आधिक्यादेकाधिकरणाधेयत्वघटितंलघुभूतंकल्पांतरमाह पा-
कजेति पृथिवीत्ववारणायावृत्त्यंतंजलत्ववारणायवृत्त्यन्तंस्पर्शत्वव्याप्यजातिविशेषावच्छिन्नपरमनुष्णाशीतपदमितित्वा
भायैवात्रस्पर्शपदम् अन्यथा उष्णाशीतभिन्नज्ञानादिमद्वृत्ति आत्मत्वजातिमादायैवअतिव्याप्तेः पूर्वदलेस्पर्शपदंतुसमवायेनपाका-
जवत्वलाभायान्यथावायोरपिकालिकादिनापाकजस्पर्शवत्तयाः संभवापत्तेरन्यत्पूर्ववदनुसंधेयं एतेनेति वस्तुतस्तुयद्यपीत्
यादिनादर्शिताशंकानिरासायैवमूलेएतेनेत्यादिग्रंथः॥

स्पर्शादीनीलिंगानीनि स्पर्शादिपक्षकानुमानानीत्यर्थः॥७॥ टि·स्व·॥

 रा॥ तथाच विजातीयस्पर्शवत्वस्यैव वायुलक्षणत्वेन कोपिदोष इति मूलाभिप्राय इतियुक्तमुत्पश्यामः सिद्धसाधनवारणायेति इदंच स्पर्शत्वसामा

 नाधिकरण्येन द्रव्याश्रितत्वसाधनाभिप्रायेणावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धौ सामानाधिकरण्येन सिद्धेरप्रतिबंधकत्वादेवमग्रेपि बोध्यम् शब्दसंतान इति य

 दि॥ तत्रापाकजादिपदानामेव व्यावृत्तिमाह अनुष्णाशीतस्पर्शेति उक्तमपाकज इतीति यद्यप्यपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवत्वमपि दाद

वतिव्याप्तं तथाप्यपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवन्मात्रवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्वमपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवद्वृत्ति अनुष्णाशीतस्पर्शव

द्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्वं वा तदर्थो विधेयः एतेन स्पर्शस्यानुष्णाशीतत्वादिकथनेन तज्जनकतावच्छेदकमिति तथाच विजाती

यस्पर्शजनकतावच्छेदकतया वायुत्वजातिसिद्धिरित्यर्थः इदमुपलक्षणम् शब्दविशेषस्य वह्नित्वावच्छिन्नस्य वा निमित्तकारणता

वच्छेदकतया वायुत्वजातिसिद्धिरित्यपि द्रष्टव्यम् मूले स्पर्शादिलिङ्गक इति स्पर्शादीनि लिङ्गानि यस्य स तथा मुक्तावल्यां धृतीति

मु॥ एतेन वायवीयविजातीयस्पर्शो दर्शितः तज्जनकतावच्छेदकं वायुत्वमिति भावः एष वायुः स्पर्शादिलिङ्गकं वायु

र्हि स्पर्शशब्दधृतिकम्पैरनुमीयते विजातीयस्पर्शेन विलक्षणशब्देन तृणादीनां धृत्या शाखादीनां कम्पेन च वायोरनुमानम्॥

धृतिर्गुरुणो द्रव्यस्यापतनम् विजातीयस्पर्शेनेति तृतीयान्तचतुष्कमनुमानादित्यनेनान्वितम् अनुमितिप्रकारस्तु योयं रूपवद्।

व्यासमवेतस्पर्शः स क्वचिदाश्रितः स्पर्शत्वात् पृथिवीसमवेतस्पर्शवत् अत्र पृथिव्यादिस्पर्शे सिद्धसाधनवारणाय रूपवद्द्रव्यासमवेत इति

विशेषणम् एवमसति रूपवद्द्रव्याभिघाते योयम्पर्णादिषु शब्दसन्तानः स स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्यसंयोगजन्यः अविभज्यमानावयवद्रव्यस।

म्बन्धिशब्दसन्तानत्वात् दण्डाभिहतभेरीशब्दसन्तानवत् पृथिव्याद्यभिघातजन्मनि सिद्धसाधनवारणायासतीत्यादिपक्षविशेषणम् विभा

गजन्यानि शब्दे व्यभिचारवारणाय हेतावविभज्यमानेति एवञ्च भसितृणतूलस्तनयित्नुविमानादीनां धृतिः स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्यसंयोगहेतुका॥

द्यपि वेगवद्द्रव्यसंयोगस्यैव शब्दजनकतया साध्ये स्पर्शवत्वविशेषणमनर्थकं शब्दजनने स्पर्शानुपयोगात्तथाप्युक्तानुमानेनैव वायोः स्पर्शस्यापि सि

द्ध्यर्थं तदुपात्तं साध्ये व्यर्थविशेषणत्वस्यादोषत्वादिति ध्येयम् गगनादिसंयोगहेतुकत्वसिद्ध्यर्थान्तरतावारणाय स्पर्शवदिति नचैवमपि तेजःसंयोगहेतुकत्वसिद्ध्यर्थान्तरतानदवस्थैवेत्यस्वरसादाह वेगवदिति॥

विजातीयस्पर्शेनेति अत्र तृतीयार्थो विशेष्यत्वं तस्य चानुमाने निरूपकतासंबंधेनान्वयः तथाच विजातीयस्पर्शः किंचिद्द्रव्याश्रितः स्पर्शत्वादित्यनुमितेः

किंचिद्द्रव्याश्रितत्वव्याप्यस्पर्शत्ववान् स्पर्श इति लिंगपरामर्शात्मकानुमानस्य वा स्पर्शविशेष्यकत्वादिति भावः॥८॥ टि·मु·स्व·॥

रा॰॥ तत्रवेगपदंचात्रद्रव्यान्तरक्रियाजनकवेगपरं तेनतेजसोपिवेगसत्त्वेनतदुपादानेतिनार्थान्तरतापत्तिरेवंचस्पर्शवत्त्वोपादानंवायोस्स्पर्शसिद्ध्यर्थमेवेत्यवधेयम् ॥
अस्मदाद्यनधिष्ठितेनेति प्रयत्नवदात्मसंयोगप्रयुक्तद्रव्यधृतित्वादित्यर्थः नौकादीतिजलस्थ द्रव्यधृतिवदित्यर्थः जलादिगतेति इदंचावच्छेदकावच्छेदेनसाध्यसि
द्धेर्नोद्देश्यता किंतुसामानाधिकरण्येनेत्यभिप्रायेण अन्यथानादृष्टतृणादिधृतौसाध्यस्यसिद्ध्यावपिवायुमात्राधिष्ठिततृणादिधृतावेवसाध्यस्यासिद्धतया
अवच्छेदकावच्छेदेनसाध्यसिद्ध्यभावान्नादृष्टानुमितौबाधकाभावेनसामानाधिकरण्येनसाध्यसिद्धेरकिंचित्करत्वापातात् सामानाधिकरण्येनसाध्यसिद्ध्यापिवा
युसिद्धिसंभवेनावच्छेदेनसाध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वेप्रयोजनाभावादितिभावः नभसीतिवायुभिन्नस्पर्शवदनधिष्ठितेनेतितदर्थः नखसंयुक्तार्थकत्वंजलस्थतृणादिव्याव
र्तनासंभवादितिमंतव्यंप्रयत्नवदिति परेश्वरधृतपृथिव्यादिलोकधृत्यादावित्यर्थः नत्वस्मदादिधृतघटादिधृत्यादावितितदर्थःसंभवति तत्रास्मदादिहस्तादि
छेदकावर

द्विता॰ अस्मदाद्यनधिष्ठितद्रव्यधृतित्वात् नौकाधृतिवत् जलादिगततृणादौ सिद्धसाधनवारणाय नभसीति प्रयत्नवदात्मसंयोगहेतुकधृत्या

मु॰॥ यथाचवायुर्नप्रत्यक्षस्तथाग्रेवक्ष्यते पूर्ववदिति॰॥ ६ ॥

रैव्यभिचारवारणायास्मदादीति एवंरूपवद्द्रव्याभिघातमन्तरेण तृणेकर्मस्पर्शवद्वेगवद्द्रव्याभिघातजन्यम् विजातीयकर्मत्वात् ॥ ६

रूपतादृशद्रव्यसंयोगहेतुकत्वरूपसाध्यस्यापिसत्त्वेनव्यभिचाराप्रसक्तेरितिध्येयं कर्मणावायुसिद्धिप्रकारमाह एवमित्यादिनापार्थिवाभिघातज
न्यतृणादिकर्मणिसिद्धसाधनवारणायांतरेणेत्युक्तंसाध्येस्पर्शवत्त्वोपादानप्रयोजनंपूर्ववदेवचेष्टात्मकक्रियायांव्यभिचारवारणायहेतौविजातीयेति
विलक्षणेतितदर्थः वेगाजन्यत्वेसतिचेष्टाभिन्नत्वमेवप्रकृतेवैलक्षण्यंनतुजातिविशेषः अवच्छेदकावच्छिन्नयत्नगतकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकत
याचेष्टायांजातिविशेषसिद्धिसंभवेपिअचेतननिष्ठक्रियासुतत्साधकप्रमाणाभावात् नचस्पर्शवद्द्रव्याभिघातजन्यतावच्छेदकतयापिअचेतनक्रि
॥ यासुजात्यंतरसिद्धौबाधकाभावादितिवाच्यम्॰॥

का॰मु॰ रा॰॥ तथासतिधूमादिपरामर्शजन्यतावच्छेदकतयापिअनुमितित्वजातिविशेषाणांसिद्धिप्रसंगात्धूमादिलिंगकानुमितित्वस्यैवतत्कार्यतावा॰
दि॰रा॰ च्छेदकतयासर्वैरूपगमेनेष्टापत्त्यसंभवात्प्रकारांतरेणकार्यकारणभावोपपत्तावतिरिक्तजातिकल्पनानौचित्यात् तत्तदनंतक्रियाव्यक्तिभेद॰
८४ स्यदुर्ज्ञेयतयाचेष्टतदिति प्रतीतौविलक्षणतयाचचेष्टात्वजातिसिद्धेर्निष्प्रत्यूहत्वादितिविभावनीयं पूरंप्रवाहः तदाहतत्वंतत्संयुक्तत्वमेवका

दि॰॥ नदीपूराहतकाशादिकर्मवदिति अग्रेवक्ष्यतइति अग्रे आत्मनिरूपणावसरेइत्यर्थः मूलेपूर्ववन्नित्यताद्युक्तमिति॰पूर्ववा॰
ज्जलवदित्यर्थः नित्यतादीत्यादिनाऽनित्यत्वपरिग्रहः उक्तमोध्यमित्यर्थः एतदेवस्पष्टयतिमुक्तावल्यांवायुर्द्विविधइति तत्र तेषु
मध्ये अयोनिजमयोनिजमेवेत्यर्थः पिशाचादीनामिति मरुतांलोकेप्रसिद्धमितिशेषः ननुवायोस्तात्वादिर्वाग्व्यापाराभा॰

॥ मु॰ वायुर्द्विविधोनित्योऽनित्यश्चपरमाणुरूपोनित्यस्तदन्योऽनित्योऽवयवसमवेतश्च सोपित्रिविधःशरीरेन्द्रि
यविषयभेदात् तत्रशरीरमयोनिजम्पिशाचादीनाम् परन्तुजलीयतैजसवायवीयशरीराणाम्पार्थिवभागोपष्ट॰
म्भात् उपभोगसमत्वञ्जलादीनाम्प्राधान्याज्जलीयत्वादिकमिति अत्रयोविशेषस्तमाह देहव्यापीति॰॥ ६॥

वात् करचरणाद्यभावेनचाहरणविहरणाद्यभावात् कथम्भोगायतनत्वमित्यतआह परन्त्विति जलीयतैजसशरीर
योरप्याक्षेपस्यतुल्यत्वात् प्रकरणलाघवमभिप्रेत्यसाधारण्येनसमाधानमाह जलीयतैजसवायवीयेति ननुकथन्तर्हि
जलीयत्वादिव्यपदेशइत्यतआह जलादीनामिति अत्रत्वगिन्द्रियेयोविशेषोऽधिष्ठानादिः॥ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७॥ राम॰
रिकास्थपूर्वपदस्याव्यवहितपूर्वार्थकत्वेतैजसेनित्यत्वादेःकारिकायांकंठतोनुक्तेरित्यतस्तदर्थमाह जलवदिति ननूक्तमित्यसंगतं कारिकायां ८४
वायोर्नित्यतादीनामनभिधानादित्यतस्तदर्थमाह बोध्यमितीति ॐ तेषामिति लोमादीनामित्यर्थः संयोगिद्रव्यत्वेन शरीरसंयुक्तद्रव्यत्वेनेत्य
॥ ॥ र्थः द्रव्यद्वयस्यैवसंयोगसंभवाद्लोम्नोनशरीरत्वमितिद्योतनायशरीरसंयुक्तत्वाभिसंधानं॰॥

रा॰॥ सामानाधिकरण्यं घटकमिति न सिद्धसाधनशंकावसरस्तथापि रंजनादौ व्यतिरेकेण सामानाधिकरण्येन अनुमित्युत्तरमन्वयव्याप्तिज्ञानस्यापि संभवानन्तरम् तेनैव रूपेण सुवर्णस्थले अनुमितिरन्वयव्याप्तिज्ञानेनापि संभवतीत्यभिप्रायेणैतदभिहितमिति ध्येयम् अग्निसंयोगनाश्येत्यस्य अग्निसमवधानाभावे नेत्यादिः तेन घृतद्रवत्वसामान्यस्यैव अग्निसंयोगनाश्यतावच्छेदकाक्रांततया तादृश घृतस्याप्रसिद्धावपि अग्नेरसमवधानेन अग्निसंयोगजन्यनाशाप्रतियोगी द्रवत्ववतो घृतस्य प्रसिद्ध्या न क्षतिः स्वसमानाधिकरणेति गुणकर्मान्यत्वे सति सत्वा ❀ दित्यादौ सतिसप्तम्याः सामानाधिकदि॰॥ असतिप्रतिबन्धक इति जलमध्यस्थघृतादौ व्यभिचारवारणाय असतिप्रतिबन्धक इति अग्निसंयोगानाश्यद्रवत्ववति घृतादौ व्यभिचारवारणाय संयोगेऽत्यन्तम् तादृशद्रवत्वस्य स्वसमानाधिकरणात्यन्ताग्निसंयोगासमानकालीनत्वान्न व्यभिचारः अनु॰

मु॰॥ सुवर्णं तैजसम् असतिप्रतिबन्धकेऽत्यन्तानलसंयोगेऽप्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वात् यन्नैवन्तन्नैवं यथा पृथिवीति नचाप्रयोजकम् पृथिवीद्रवत्वस्य जन्यजलद्रवत्वस्य चात्यन्ताग्निसंयोगनाश्यत्वात् ननु पीतिमगुरुत्वाश्रयस्य पार्थिवस्यापि तदानीन्द्रुतत्वात्तेन व्यभिचार इति चेन्न जलमध्यस्थमसीसोदवत्तस्याद्रुतत्वात् ॥ ९ ॥

दि॰

च्छिद्यमानद्रवत्वादित्यस्यानुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वादित्यर्थेन तूच्छिद्यमानद्रवत्वानधिकरणत्वादिति गगनादौ व्यभिचारारस्यार्थकतायाः गोषुदुह्यमानासु गतद्रव्यादौ तस्याः समानकालीनत्वार्थकतायाश्च क्लृप्तत्वादिति भावः अनुच्छिद्यमानद्रवत्वस्य स्वसमवायिसंयोगरूपपरंपरया गगनादिसामानाधिकरण्येन व्यभिचारित्वापत्त्या समवायेन तस्य हेतुतालाभायाधिकरणत्वांशं पूरयित्वा व्याचष्टे अनुच्छिद्यमानेत्यादि द्रवपदस्य गुणपरतायाऽपि संभवेन उच्छिद्यमानो द्रवो यस्य स उच्छिद्यमानद्रवः नोच्छिद्यमानद्रवोऽनुच्छिद्यमानद्रवः तस्य भावस्तत्त्वमिति सुत्वनिलभ्यार्थकतां तत्पदस्य निराकरोति नन्विति अनधिकरणत्वादित्यस्य पूर्ववर्तिनेनेत्यर्थ इत्यनेनान्वयः ❀ अनुकूलतर्कत्वात् सुवर्णस्य दि तैजसं तस्यातर्हि तदा सम प्रतिपाद्याप्रपत्त्यत्ववत्तस्यादिति तर्कस्य सत्वात् ॥

जानिविशे

का॰ मु॰ रा॰ ॥ स्वसमवायिकारणासमवायिकारणकमपत्यशब्दार्थः जन्यमात्रं न तदर्थः तथा सति तस्य कालाकाशादृष्टादेरपत्यत्वप्रसंगादितिभावः जातिविशे

दि॰ रा॰ षमिति अन्यथाश्रयनाशजन्यत्वस्य गुरुशरीरस्य जन्यतावच्छेदककोटिप्रवेशेन गौरवापत्तेरितिहृदयं इत्यपिपरास्तमित्यपिनातादृशागमस्य शब्दविध

८१ यापि सुवर्णस्य तैजसत्वे प्रमाण नास्ति चिना क्षोदइति यद्यपि पार्थिवभागस्य तदानीं द्रवत्वांगीकारेपि तेजोरूपद्रवद्रव्यांतरस्य प्रतिबंधकस्य सत्वा

दि॰ ॥ अत्यंतानग्निसंयोगनाश्यत्वादिति एतच्चोपलक्षणम् अग्नेरपत्यम्प्रथमं हिरण्यमित्याद्यागमान्यथानुपपत्तेरप्यनुकूलतर्क

त्वादितिएतेनाश्रयनाशजन्यद्रवत्वनाशेव्यभिचारवारणाय द्रवत्वेआश्रयनाशानाश्यद्रवत्वव्याप्तजातिविशेषइत्यपिना

विजातीयद्रवत्वनाशम्प्रत्यग्निसंयोगत्वेन हेतुता स्वीकार्या तच्चवैजात्यं सुवर्णद्रवत्वव्यावृत्तमपीतिदर्शितानुकूलतर्कोऽसङ्गतः

मु॰ ॥ अपरे तु पीतिमाश्रयस्यात्यन्तानग्निसंयोगेपि पूर्वरूपापरावृत्तिदर्शना

त्तत्प्रतिबंधकं विजातीयद्रवद्रव्यं कल्प्यते तथाहि अत्यन्तानग्निसंयोगी पी

तिमगुरुत्वाश्रयः विजातीयरूपप्रतिबन्धकद्रवद्रव्यसंयुक्तः अत्यन्तानग्निसं

योगे सत्यपि पूर्वरूपविजातीयरूपानधिकरणत्वात् जलमध्यस्थपीतप

सुवर्णस्य पृथिवीत्वेपि तदीयद्रवत्वस्याग्निसंयोगनाश्यतावच्छेदकानाक्रान्ततया अत्यन्ताग्निसंयोगसत्वेपि नाशाप

तेरसम्भवादित्यपास्तम् क्षोदश्चूर्णम् तस्य पीतिमगुरुत्वाश्रयस्य ॥ ॥ ६ ॥ राम॰

त्वव्यभिचार इति शक्यते वक्तुं तथापि पार्थिवद्रवत्वनाशप्रतिबंधकत्वेन जलस्यैव क्लृप्ततया नैमित्तिकद्रवत्ववतस्तैजसत्वेऽनुमानात्पूर्वमसिद्धत ८१

यान तत्प्रतिबंधकसत्तामादाय व्यभिचारवारणसंभवः पार्थिवद्रवत्वनाशप्रतिबंधकत्वेन द्रव्यान्तरकल्पनंतु परे त्वित्यादिना वक्ष्यमाणं मतांतर

मेवानुसरतीतिभावः तैजससुवर्णेपीति तत्रवक्ष्यमा॰ ॥ ९

वद्

ता॰।एणपृथिवीत्वघटितहेतोरभावेनअवच्छेदकावच्छेदेनसाध्यसिद्धेरुद्देश्यतयाभागासिद्धिप्रसंगादितिभावः अतएवअग्निसंयोगशून्यपीतपार्थिवे साध्यस्यविजातीवद्द्रव्यसंयोगस्यहेतोश्चस्वसमानाधिकरणाग्निसंयोगकालीनपूर्वरूपविजातीयरूपानाधारत्वस्यनवाधासिध्योर्वारणायअग्नि संयोगीतिसार्थकं अत्रचयत्किंचित्पीतपटादौसाध्यस्योभयवादिसिद्धतयासामांनाधिकरण्येनसाध्यतायांसिद्धसाधनापत्त्याऽवच्छेदकावच्छेदेनैव साध्यसिद्धिरुद्देश्येतिवोध्यं तेनजलपरमाणाविति यद्यपिपूर्वहेतावपिजलपरमाणौव्यभिचारस्तदवस्थएव तत्रापिपृथिवीत्वस्यहेतुविशेषणात्वे

दि॰।।प्रकारान्तरेणसुवर्णस्यतैजसत्वंसाधयनाम्मतमुपन्यस्यति अपरेत्वित्यादिना तत्प्रतिवन्धकम् रूपपराहृत्तिप्रतिवन्धकम् अत्यं ताग्निसंयोगस्यतैजसस्सुवर्णेपिसत्वादुक्तम्पीतिमेति साध्येविजातीयपदमुद्देश्यसिध्यर्थम् हेतौसत्यन्तमग्निसंयोगरहितेपूर्वरूपवि- जातीयरूपानाधारेघटेव्यभिचारवारणायात्रहेतौपृथिवीत्वदेयंतेनजलपरमाणौनव्यभिचारः यथाकथञ्चिदग्निसंयुक्तेघटेतद्वा रणायात्यन्तेति नचाप्रयोजकत्वम् विरोधिद्रवद्रव्यसम्बन्धंविनापार्थिवाग्निसंयोगस्यपूर्वरूपविजातीयरूपजनकत्वादितिभावःनचद्र

मु॰।। तस्यचपृथिवीजलभिन्नस्य तेजस्त्वनियमात्॰।।

वद्रव्यादन्यदेवप्रतिवन्धकमाच्यम् अदृष्टकल्पनापत्तेरिति तस्यचेति द्रवद्रव्यस्येत्यर्थः पृथिवीजलभिन्नस्येति पृथिव्याः पक्षीकृतपी तिमाश्रयविजातीयत्वाभावाज्जलस्यतत्रासम्भवादितिभावः तेजस्त्वनियमादिति वाय्वादौरूपाभावादितिभावः नचान्धकारेपीतिम रूपाश्रयद्रव्यग्रहापत्तिः सुवर्णरूपालोकसंयोगसत्वादितिवाच्यम् उद्भूतानभिभूतरूपालोकसंयोगस्यैवद्रव्यप्र।। ६ ।।

हेतुत्वप्रसिद्धिरेवपृथिव्यामग्निसंयोगानाश्यद्रवत्वाभावात्तथापितत्रद्रवत्वपदस्यनैमित्तिकद्रवत्वार्थकत्वोपगमान्नव्यभिचारइतिविभाव नीयम् विरोधीति विजातीयरूपप्रतिवंधकेत्यर्थः द्रवद्रव्यादन्यत् अदृष्टादिकमित्यर्थः तत्रासंभवादिति सांसिद्धिकद्रवत्वस्यतत्राननुभवादि तिभावः वाय्वादाविति यद्यपितेजसोपिनतत्ररूपंप्रत्यक्षमितिरूपाभावोनेकैप्रतिवंधकत्वकल्पनेवीजं तथापिपार्थिवरूपनाशेनीरूपद्रव्यसंयोग सप्रतिवंधकत्वेकापिपार्थिवरूपनाशःपाकेनतस्यात्तस्यसर्वदैवसंभवादितिरूपवतोद्रव्यांतरस्यैवतथात्वमंगीकरणीयमित्यभिप्रायेणैतदभिहित

तद्रव्यान्तरप्रतिवंधकत्वाकल्पनवीजम् इतिपाठान्तरम् २टि॰।=

॥ हेतुत्वादितीति वस्तुतस्तुचाक्षुषत्वावच्छिन्नंप्रत्येवालोकसंयोगःकारणंनत्वालो[illegible]षुतेव्यभिचारः आलोकसंयोगस्यहि निष्ठंतया अनुयोगिताप्रतियोगितोभयसंबंधेनालोकसंयोगस्यालोकेपिसत्त्वात् नचैव॰
मप्यन्धकारेसुवर्णस्यप्रत्यक्षत्वापत्तिरिति वाच्यम् उद्भूतरूपालोकसंयोगेनांधकारेघटादिप्रत्यक्षवारणायोद्भूतानभिभूतरूपवदालोकसंयोगस्यद्रव्यचाक्षुषंप्रतिहेतुत्वस्यावश्यकत्वेनप्रकृतेचतदभा
त् इत्थंचालोकभिन्नत्वस्यकार्य्यतावच्छेदककोटौनिवेशनंविफलमिवभाति इति बोध्यम्॰ टि॰। स्व॰ ॥

का॰सु॰ रा॰॥ तदानीमिति अंधकारस्थितिदशायामित्यर्थः सजातीयग्रहणाकृतमिति रूपत्वेनस्वसजातीयंयत्पीतरूपंतत्प्रत्यक्षप्रयोज्यंचग्रहणंप्रत्यक्षविषयत्वाभा
दि॰रा॰ व इत्यर्थः तेजोभिन्नेति स्वस्मिन्स्वप्रतियोगिकसंयोगानंगीकारेणतेजोन्तरासंयुक्ततेजःप्रत्यक्षानुपपत्यातथैवकार्यकारणभावस्यस्वीकरणीयत्वादितिभावः यद्य
८२ पि तेजः संयुक्तसंयोगत्वेनहेतुत्वेनेयमनुपपत्तिस्तेजस्यपितत्सत्त्वात्तथापिलाघवात्संयोगसंबंधेनतेजसएवद्रव्यप्रत्यक्षहेतुतायाःस्वीकरणीयतयास्वस्मि
न्संयोगेनस्वस्यासत्त्वात्तेजोभिन्नत्वंद्रव्यविशेषणमावश्यकमितिभावः द्रुतमिति इदंचजलमध्यस्थमसीक्षोदन्यायेनपीतद्रव्यस्यतत्रद्रवत्वांगीकारस्यग्रंथ

दि॰॥त्यक्षे हेतुत्वात् सुवर्णरूपस्यत्वभिभूतत्वात् नचतदानीम्पीतरूपस्याप्यग्रहात् सजातीयग्रहणाकृतमग्रहणान्नतु सुवर्णरूपस्ये
तिनतस्याभिभूतत्वमितिवाच्यम् लघुतयासजातीयसम्बन्धस्यैवाभिभवपदार्थत्वात् नचतथाप्यन्धकारेसुवर्णस्यसाक्षात्कारापत्तिः ते
जोभिन्नद्रव्यप्रत्यक्षम्प्रत्येवालोकसंयोगस्यहेतुत्वादितिवाच्यम् सुवर्णभिन्नत्वंयत्तेजस्तद्भिन्नद्रव्यप्रत्यक्षम्प्रत्येवतस्यहेतुत्वात् नवीनास्तु

मु॰॥ वायुंनिरूपयति अपाकजोनुष्णाशीतस्पर्शस्तुपवनेमतः॥ ४२॥ तिर्यग्गमनवानेषज्ञेयःस्पर्शादिलिङ्ग।
कः पूर्ववन्नित्यताद्युक्तन्देहव्यापित्वगिन्द्रियम्॥ ४३॥ अनुष्णाशीतस्पर्शस्यपृथिव्यामपिसत्त्वादुक्तमपाकज
इति अपाकजस्पर्शस्यजलादावपिसत्त्वादुक्तमनुष्णाशीतेति॥ ९ सुवर्णम्पार्थिवमेव पीतंसुवर्णन्द्रुतमिति।

साक्षात्सम्बन्धेनद्रवत्वप्रतीतेर्भ्रमत्वायोगात् द्रुतन्द्रुततरमितिप्रतीतेर्द्रवत्वस्याप्यंतउच्छेदात् पृथिवीत्वस्यपीतरूपसमवा
यिकारणतावच्छेदकत्वाद्रूपनाशेतादात्म्येनस्वर्णस्यविरोधित्वाच्चनपीतरूपनाश इतिवदन्ति इति तेजोग्रन्थः वायौप्रमाणान्द रा॰भ॰ ८२
र्शयितुम्मूलेऽपाकजोह्यनुष्णाशीतस्पर्शस्तुपवनेमतइत्युक्तं॥ ९ कृत्स्नमतत्वात्तदभिप्रायेणोक्तं द्रवत्वस्यापीत्यपिकारउच्छेदादि
त्यनंतरंयोजनीयस्तथापिजलेद्रवत्वस्यपार्थिवद्रवत्वापेक्षयातिविलक्षणत्वात्सांसिद्धिकत्वाच्चनजलमित्यर्थः पीतरूपवत्त्वाच्चनपृथिव्यन्यइत्याह।
पृथिवीत्वस्येति ननुतर्ह्यग्निसंयोगेकुतोनरूपनाशइत्यतआह रूपनाशइत्यादिवदंतीत्यस्वरससूचनाय सैवचपार्थिवस्यापितदानींद्रवत्वांगीकार
संभवेनप्रतीतेः प्रमात्वसंभवात् द्रव्यांतरसंयोगस्यैवचअन्यत्रपार्थिवरूपद्रवत्वनाशप्रति॥
अस्वरसइत्यर्थः २ दि॰ ॥

रा॥ कजलेव्यभिचारवारणायहेतौसत्यंतंगगनादौतद्वारणायविशेष्यदलंघटादौस्वीयरूपव्यंजकेतद्वारणायतत्रापिपरकीयेतिचक्षुस्तन्निका
र्थव्यभिचारवारणायद्रव्यत्वेसतीत्यपिपूरणीयं एतत्सर्वंमूलोक्तत्वादुपेक्षितमितिबोध्यम् गोलकमेवचक्षुर्नतैजसमित्युच्छृंखलमतंदर्शयति।
अत्रकेचिदित्यादिना विषयासंबद्धं विषयसन्निकर्षरहितं एवकारेणासन्निकृष्टग्राहकत्वंव्यवच्छिद्यते गोलकसंयुक्तस्यचक्षुषा अग्रह
दि॥ पृथिव्यवृत्तीति नैमित्तिकद्रवत्ववद्वृत्तिपृथिवीत्वरूपजातिमादायपृथिव्यामतिव्याप्तिवारणायपृथिव्यवृत्तीति पृथिव्यवृत्तिज
लत्वजातिमादायजलेपृथिव्यवृत्तिवायुत्वादिकमादायवायावतिव्याप्तिवारणायनैमित्तिकद्रवत्ववद्वृत्तीति वायुतेजोऽन्यतर
त्वमादायवायावतिव्याप्तिवारणायजातीति॥४१॥ परकीयस्पर्शादीति गन्धाव्यञ्जकत्वादिघटितहेत्वन्तरसूचनायादिपदेनग

मु॥ पृथिव्यवृत्तिनैमित्तिकद्रवत्ववद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वस्यविवक्षितत्वात् नित्यतादिचपूर्ववत्।४१।
जलस्येवेत्यर्थः तथाहितद्द्विविधंनित्यमनित्यञ्च नित्यम्परमाणुरूपम् तदन्यदनित्यमवयविच तच्चत्रिधा
शरीरेन्द्रियविषयभेदात् शरीरमयोनिजमेव तच्चसूर्यलोकादौप्रसिद्धम्॥४१॥ अनयोर्विशेषस्तमाह इन्द्रि
यन्नयनंवह्निःस्पर्शादिर्विषयोमतः ननुचक्षुषस्तैजसत्वेकिम्मानमितिचेदुच्यते चक्षुस्तैजसम्परकीयस्पर्शाद्यव्य
ञ्जकत्वेसति परकीयरूपव्यञ्जकत्वात् प्रदीपवत् प्रदीपस्यस्वीयस्पर्शव्यञ्जकत्वादत्रदृष्टान्तेऽव्याप्तिवारणा
यप्रथमम्परकीयेति घटादेः स्वीयरूपव्यञ्जकत्वाद्व्यभिचारवारणायद्वितीयम्परकीयेति॥ ९ ९ ९ ॥

त्यादिपरिग्रहः चक्षुषः परकीयरूपादिव्यञ्जकत्वादसिद्धिवारणायस्पर्शपदम् अत्रकेचिदाहुः चक्षुर्विषयासम्बद्धमेवग्राह
कम् यदिप्राप्यकारिस्यात् तदारसनादिवदधिष्ठानसम्बद्धं गृह्णीयात् नचैवम् गोलकासम्बद्धग्रहणात्॥ ९ ॥
णात् अत्रचक्षुष्पदंचक्षुरिंद्रियत्वेनाभिमतपरं तेनतेजोरूपचक्षुषःस्वमते असत्त्वेपिनपक्षाप्रसिद्धिर्नवापार्थिवगोलकस्यचसन्निकृष्टग्राहकत्वायाः
केनाप्यंगीकारेणयदीत्याद्युत्तरग्रंथानुवृत्तिरिति ध्येयम्॥ ९ ॥ ॥

का॰मु॰ रा॰॥ अत्र चोत्तरग्रन्थानुसारादधिष्ठानासंबद्धग्राहकत्वादिर्हेतुरूहनीयः परं त्वाभिमुख्यमव्यवधानं च ग्रहणे प्रयोजकमित्येतन्मते वश्यमंगीक
दि॰रा॰ रणीयमन्यथा पृष्ठदेशस्थितानां व्यवहितानां च चाक्षुषापत्त्या वारणं सिद्धान्तिभिस्तु चक्षुःसंयोगाभावेनैव तद्वारणसंभवात्तन्मते षा सेतत्क॰
७९ ल्पनीयं दूरस्थत्वस्य प्रतिबन्धकताकल्पनं तूभयमतेपि समानमिति बोध्यम् ननूक्तहेतुरप्रयोजक इत्याशंकानिरासाय साध्याभावे हेतु
रेव न स्यादिति हेत्वच्छित्त्यापत्तिरूपमनुकूलतर्कं प्रदर्शयति यदीत्यादिना प्राप्यकारि सन्निकृष्टग्राहि न चैवमिति छेदः गोलकसंबद्धमा
त्रग्राहकं न चेति तदर्थः ग्रहणादीत्यंतस्य चक्षुष इत्यादिः प्रदीपप्रभायां वक्ष्यमाणव्यभिचाररूपारुचिं परिचिंत्य स्वाधिकपरिमाणवद्द्रव्य

दि॰॥ किञ्च यदि चक्षुः प्राप्यं गृह्णीयात्तर्हि स्वतोधिकपरिमाणवन्न गृह्णीयात् न खलु न
खरञ्जनिका परशुच्छेद्यं छिनत्तीति शाखाचन्द्रमसोस्तुल्यकालग्रहणानापत्तिश्च गतिक्र
मेण प्राप्यग्रहणे हि सन्निहितक्रमेण ग्रहणं स्यात् न तु तुल्यकालमुपलम्भः अनुभ
वति तून्मीलयन्नेव नयने शाखां शीतमयूखं च एवञ्च प्राप्यकारित्वानुरोधेन गोलका
तिरिक्तं चक्षुः परैरङ्गीक्रियते गोलकस्य चन्द्रादिप्राप्त्यसम्भवात्॥ ६ ॥ राम॰ ७९

ग्राहकत्वेनापि चक्षुष्युक्तसाध्यसिद्धिः संभवतीत्याह किंचेति यद्यत्संयुक्तमेव यत्संबन्धिफलजनकं न तदपेक्षयात्यंतन्यूनपरिमाणवदि
ति सामान्यमुखि व्याप्त्यभिप्रायेण दृष्टान्तमाह न खल्विति नखरंजनिका नखहंतनी तथा चैतद्व्याप्त्यनंगीकारे नखरंजनिकापि परशुभेद्यं महद्दा
र्वपि परशुभेद्यत्वदर्शनादत्यंतिकन्यूनतया निर्वक्तुमशक्यत्वाच्चेत्यस्वरसाद्धेत्वंतरमाह शाखेति तथा च शाखाचंद्रमसोरेककालीनचाक्षुषजनकत्वेना
पि चक्षुषि असन्निकृष्टग्राहकत्वमापादयितुं शक्यमिति भावः उपसंहरति एवं चेति चक्षुषः असन्निकृष्टग्राहकत्वे चेत्यर्थः नन्विष्टापत्तिरित्याशंका

दिनकरीपुस्तकेअचिन्त्योहिइत्यस्यस्थानेअशक्योहिइतिपाठान्तरम्। ॥ ८ दि।

रा॰॥ तच्चेति तथाचेन्द्रियंनयनमिति कारिकाविरोधापत्तेर्नैष्टापत्तेस्संभवइतिभावः अधिष्ठानासंबद्धेति तथाचोक्तनियमोदीपरूपाधिष्ठानासंबद्धघटादिग्राहिण्यांदीपप्रभायांव्यभिचरितइतिभावः तदभिमानस्यएककालीनत्वभ्रमस्यकालसन्निकर्षेण अतिसन्निहितकालवृत्तित्वेननतुशाखाचंद्रमसोः तिदूरत्वेनझटितिचंद्रचक्षुःसंयोगासंभवात् शाखाचंद्रमसोश्चाक्षुषयोरत्यंतसान्निध्यमेवनसंभवतियेनतुल्यकालताभ्रांतिस्यादित्याह अशक्योहीति निर्वक्तुमशक्यइत्यर्थः लाघवातिशयेन वेगजनकक्रियातिशयेनेत्यर्थः गुरुत्वाभावरूपलाघवस्य वाय्वादिपे॥

दि॰॥ अप्राप्यकारित्वेचगोलकमेवचक्षुस्तच्चनतैजसमिति तदसत् अधिष्ठानासम्बद्धार्थग्राहिण्याः प्रदीपप्रभायाइवचक्षुषोपिप्राप्यकारित्वसम्भवात् पृथुतरग्रहणस्यचगोलकनिर्गतस्यमहतश्चक्षुषः पृथ्वग्रत्वेनप्रदीपप्रभायादिवोपपत्तेः स्वाधिकपरिमाणवद्द्रव्यग्राहिणात्वगिन्द्रियेणव्यभिचारात् तादृशनियमेमानाभावाच्चतुल्यकालग्रहणत्वासिद्धमेव तदभिमानस्यकालसन्निकर्षेणैवोपपत्तेः अचिन्त्योहितेजसोलाघवातिशयेनवेगातिशयः यत्प्राचीनाचलचूडावलम्बिन्येवभगवति मयूखमालिनिभवनोदरेष्वालोकइत्यभिमानोलोकानाम् यत्त्वाहुः शालिकाचार्याःचक्षुर्वाह्यालोकाभ्यामारब्धेनचक्षुषानावदर्थसंस्पृष्टेनयुगपत्तावदर्थग्रहणमिति शाखाचन्द्रमसोस्तुल्यकालग्रहणमुपपद्यतएवेति॥

शयातिशयासंभवादितिमंतव्यम् यत् यस्मात् प्राचीनाचलः उदयगिरिः। चूडा अग्रं शिखरमिति यावत् मयूखमालिनि सूर्ये अभिमानोभ्रमः उदयाचलारोहणग्रहणं किरणप्रसारयोर्वस्तुगत्यैककालीनत्वाभावादितिभावः वस्तुतस्तुचक्षुरिन्द्रियस्यतैजसत्वसाधकानुमानस्यपूर्वमुक्तत्वात् यानतस्यगोलकस्यचक्षुरिन्द्रियत्वं नशंकास्पदमपिनहिसिद्धान्तिभिःप्राप्यकारित्वानुरोधेनचक्षुषस्तथात्वमङ्गीक्रियते। अन्यथारसनेन्द्रियादीनामधिष्ठानातिरिक्तत्वंकथंसिध्येत् यद्यपिघ्राणेन्द्रियस्यपार्थिवत्वादधिष्ठानातिरिक्तत्वेनकिंचिदपिमानं तथापिनासिकासत्त्वेपिकेषांचिद्गंधानुपलब्धिदर्शनाद्घ्राणादीन्द्रियमतीन्द्रियमिन्द्रियत्वान्मनोवदित्यनुमानाच्चतत्सिद्धिरितिध्येयम्

प्रत्यक्षत्वापानात् किंत्वनुद्भूतरूपवत्तेजएवेति मंतव्यं लाघवादित्यस्य परकीयत्वाप्रवेशे

का॰मु॰ रा॰॥ वाह्यालोकोऽत्रनसौरालोकादिः परमाणवादिसदारब्धस्य नोसकपरिमितंसुवर्णादद्यादित्यादिरूपइत्यर्थः तादवस्थ्यादिति अवच्छेदका

दि॰रा॰ नेत्यादि पीतरूपवदिति उपष्टंभकपार्थिवभागवदित्यर्थः धर्मशास्त्रे नोसकपरिमितंसुवर्णंदद्यादित्यादिरूपइत्यर्थः सामानाधिकरण्येनसिद्धावपिसुवर्णातैजसविषयत्वसंभवेनेत्समाना

८० वच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतयासामानाधिकरण्येनवाधप्रसंगादितिभावः सामानाधिकरण्येनसिद्धावपिसुवर्णतैजसविषयत्वसंभवेनेत्समाना पृष्ठदेशस्थवाह्यालोकैश्च

दि॰॥ ननुचक्षुर्वाह्यालोकाभ्यामारब्धस्यचक्षुषःपृष्ठभागेपिसत्वात्पृष्ठभागस्थितपदार्थग्रहणापत्तेः पृष्ठदेशस्थवाह्यालोकैश्च

सुरूत्यादेमानाभाववदितिचेदग्रदेशस्थवाह्यालोकैरपितदुत्पादेमानाभावः नदनभ्युपगमेपिचाक्षुषोपपादनस्यानुपदमुक्तत्वादि

ति लाघवादाह अथवेति तैजसत्वेकिम्मानमिति सुवर्णमपार्थिवत्वेमित्तिकद्रवत्ववत्वादित्यनुमानस्यपार्थिवत्वसाधकं

स्यैवसत्वादित्याशयः समाधत्ते नेति सुवर्णमिति नचात्रपीतरूपवद्द्रव्यात्मकस्यसुवर्णस्यपक्षत्वेवाधः नैत्रसुवर्णस

मु॰॥ अथवाप्रभायाहृष्टान्तत्वसम्भवादाद्यम्परकीयेतिनदेयम् चक्षुस्सन्निकर्षेव्यभिचारवारणाय

द्रव्यत्वन्देयम् विषयन्दर्शयति वह्निरिति ननुसुवर्णस्य तैजसत्वेकिम्मानमितिचेन्न॥ ६

पूर्वमसिद्धापक्षाप्रसिद्धिर्धर्मशास्त्रेपीतद्रव्येपिसुवर्णपदप्रयोगे नतस्यापिसुवर्णपदवाच्यतयासुवर्णपदवाच्यत्वस्यपक्ष

तावच्छेदकत्वेवाधतादवस्थ्यादितिवाच्यम् अत्यन्तानलसंयोगेसत्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वस्यैवपक्षतावच्छेदकत्वा

न अवच्छेदकावच्छेदेनसाध्यसिद्धेरुद्देश्यतयापक्षतावच्छेदकहेत्वभेदप्रयुक्तस्यसामानाधिकरण्येनसिद्धसाधनस्यादोषत्वात्॥ राम॰

धिकरण्येनसाध्यसिद्धौसामानाधिकरण्येनवाधस्यादोषतयासुवर्णपदवाच्यत्वस्यपक्षतावच्छेदकत्वेपिनक्षतिः शोभनोवर्णोयस्येतिव्युत्पत्यासुवर्ण ८०

पदवोध्योदीपादिरपीति नसुवर्णस्यतेजोविषयत्वसिद्धिरितिनाशंकनीयं तथाव्युत्पत्तौतस्यवाच्यत्वेनशक्यतारूपवाच्यत्वाप्रसिद्धेरितितुविभावनी

यम् सामानाधिकरण्येनसिद्धसाधनस्येति यद्यप्युक्तहेत्वधिकरणेअनुमानात्पूर्वंक्वापिसाध्यानिश्चयेनव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादेवानुमितिरूपं

तव्याव्यतिरेकव्याप्तौचनसाध्यसाधनयोः॥ ॥ ॥

रा०॥ हरीतक्यामिति तद्व्यंजकस्येति हरीतकीमधुररसव्यञ्जकस्त्वित्यर्थः रसांतरस्य कषायरसस्य फलबलात् तत्प्रत्यक्षरूपकार्य्यबलादित्यर्थः मानाभावादि।
ति चित्ररसस्याप्रामाणिकत्वे तत्रचित्ररूपद्रव्यावयवगतनानारसानांहेतुत्वसंभवेपिनीरसद्रव्यप्रत्यक्षेबाधकाभावेनचित्ररूपवच्चित्ररसानंगीकारे।

दि०॥ अथैवंरीत्यापरमाणुव्यावृत्तमाद्यणुकंजलत्वमेकंपरमाणुसाधारणंद्वितीयमितिजलत्वयोर्भेदाग्रहःकुतइतिचेत्समनियतयो
र्व्यक्तिवृत्तित्वादिति एवमग्रेपितैलादावित्यादिपदेनक्षीरपरिग्रहोनतुघृतंस्यतत्रनैमित्तिकद्रवत्वस्यसमवायेनैवसत्वात् द्रवत्वमित्यत
त्संस्वाश्रयसंयोगेनप्रतीयतइतिशेषः ननुतैलेजलसत्वेतैलस्यदहनानुकूल्यन्नस्याज्जलस्यदहनप्रतिकूलत्वादित्यतआह स्ने
हप्रकर्षेणेति प्रकृष्टस्नेहस्यदहनानुकूल्यमेव अपकृष्टस्यैवतस्यदहनप्रतिकूलत्वादितिभावः इतिवक्ष्यतीति स्नेहनिरूपणावस

मु०॥ तैलादावपिजलस्यैवद्रवत्वम् स्नेहप्रकर्षेणचदहनानुकूल्यमितिवक्ष्यति।३९।नित्यतादिःप्रथमवत्किंतुदेहमयो
निजम् पृथिव्याइवेत्यर्थः तथाहिजलंद्विविधंनित्यमनित्यञ्चपरमाणुरूपन्नित्यंद्व्यणुकादिसर्वमनित्यमवयवसमवेतन्चानि
त्यमपित्रिविधंशरीरेन्द्रियविषयभेदात् पृथिवीतोयोविशेषस्तमाह किन्त्विति देहमयोनिजम् अयोनिजमेवे।
त्यर्थः जलीयंशरीरमयोनिजंवरुणलोकेप्रसिद्धम् इन्द्रियंरसनंसिन्धुर्हिमादिर्विषयोमतः॥४०॥ इन्द्रियमि
ति जलीयमित्यर्थः तथाहि रसनंजलीयम् गन्धाद्यव्यञ्जकत्वेसतिरसव्यञ्जकत्वात् सक्तुरसाभिव्यञ्जको।
दकवत् रसनेन्द्रियसन्निकर्षेव्यभिचारवारणायद्रव्यत्वंदेयम्०॥ ११ रेइतिशेषः॥३९॥ प्रथमवदिति षष्ठीस
मर्थाद्वतिरित्यभिप्रायेणाह पृथिव्या इवेत्यर्थ इति एवमग्रेपि जलीयंशरीरमितितत्रपार्थिवावयवैरूपष्टम्भंबोध्यम् तेनजलमा
त्रेहस्तपादादिव्यवस्थायाअसंभवेपिनक्षतिः ननुतादृशशरीरेमानाभावोऽनुपलम्भादित्यतआह वरुणलोकइति तत्रचश्रुतिरेवप्र
माणमितिभावः गन्धेतिरसव्यञ्जकेमनसिव्यभिचारवारणायगन्धाद्यव्यञ्जकत्वइति॥ ११ इतिविरहान्नानारसावयवकद्रव्येपरस्परप्र
तिरोधेनकस्यापिरसस्यानुत्पत्त्यानीरसैवहरीतकीतिसमुदायार्थः ॐ नचैवंहरीतकीभक्षणेनस्यापिरसस्यप्रत्यक्षंनस्यादनुभूयतेचकषायरसप्र

र्वरसप्रतीतिस्त्विति परंपरयास्वाश्रयसमवेतत्वसंबंधेन अपास्त्विति गंगाजलेमाधुर्यस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वादितिभावः ननुघृतादावपितदंतर्गतजलस्ये
का॰मु॰ वा॥ रसप्रतीतिस्त्विति परंपरयास्वाश्रयसमवेतत्वसंबंधेन अपास्त्विति जलस्यैवेत्यादि जन्यजलत्वमेवेति जन्यजलमात्रवृत्तिजातिरित्यर्थः
दि॰रा॰ वस्नेहइतिमूलमसंगतंघृतादेःपार्थिवत्वेनतत्रजलीयस्नेहासंभवादतःपूरयति जलस्यैवेत्यादि जन्यजलत्वमेवेति जन्यजलमात्रवृत्तिजातिरित्यर्थः अयमेवदोषोजात्योर्भेदाग्रहप्रतिबंधकइतिभावः॥३८॥
७७ परमाणौजलत्वसिद्ध्यर्थमाह तदवच्छिन्नेति जन्यजलत्वावच्छिन्नेत्यर्थः समनियतेनेति अयमेवदोषोजात्योर्भेदाग्रहप्रतिबंधकइतिभावः॥३८॥

परमाणौजलत्वसिद्ध्यर्थमाह तदवच्छिन्नेति जन्यजलत्वावच्छिन्नेत्यर्थः कठिनत्वादिति कठिनस्पर्शवत्त्वादित्यर्थः विलीनस्यतस्येति सप्तम्यर्थे

दि॰॥कासारःसरः करिकादिरित्यत्रादिपदात्कूपादिपरिग्रहः कठिनत्वादिति कठिनस्पर्शवत्त्वादित्यर्थः विलीनस्यतस्येति सप्तम्यर्थे
षष्ठीक्वचिद्विलीनयोरितिपाठःसतुऋजुरेव विलीनतायाद्रवत्वस्यापाजलत्वव्यञ्जकत्वादितिभावः ननुविलीनतानैमित्तिकद्रवत्व
मेवतदुक्तमूष्मणेति तच्चनजलत्वव्यञ्जकम् यदिचविलीनेतस्मिन्नित्यस्यतस्मिन्नष्टेसतीत्यर्थः। स्तथापिकरिकादिनाशोत्तरंद्र

मु॰॥विषयन्दर्शयति सिन्धुरिति सिन्धुःसमुद्रः हिमंतुषारम् आदिपदात्सरित्कासारकरिकादिः सर्वोपिग्राह्यः नचहि
मकरिकयोः कठिनत्वात्पार्थिवत्वमितिवाच्यम् ऊष्मणाविलीनस्यतस्यजलत्वस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वात् यद्द्रव्यंयद्द्र
व्यध्वंसजन्यमितिव्याप्तेर्जलोपादानोपादेयत्वसिद्धेः अदृष्टविशेषाद्द्रवत्वप्रतिरोधात्करिकायांकाठिन्यप्रत्ययस्यभ्रां
ति॥४०॥तेजोनिरूपयति उष्णःस्पर्शस्तेजसस्तु उष्णत्वस्पर्शनिष्ठोजातिविशेषःप्रत्यक्षसिद्धः इत्यंच॥ व्याप्तस्येत्यादात्र
नात
त्रैवद्रवत्वजलत्वयोःप्रत्यक्षत्वकरिकायात्वदृष्टत्वादतआह यद्द्रव्यमिति तथाचकरिकादिनाशोत्पन्नद्रव्यान्तरेजलत्वस्यप्रत्यक्षसि
द्धत्वादुक्तव्याप्त्याकरिकादिषुजलत्वसिद्धिरितिभावः ननुहिमकरिकयोःपार्थिवत्वाभावेकथंकाठिन्यप्रत्ययइत्यतआह अदृष्टवि
शेषेणेति इतिजलग्रन्थः॥४०॥ इत्थञ्चेति उष्णत्वजातिसिद्धौचेत्यर्थः ननुकथन्तर्हिजन्योष्णस्पर्श॥ षष्ठीसमर्थादिति प्रथमायाइवेतिष
त्पन्नाइतिप्रत्ययइत्यभिप्रायेणेत्यर्थः अग्रेपि तेजोनिरूपणेपि जलमात्रे केवलेजले सत्त्विति तादृशपाठस्त्वित्यर्थः ऋजुःस्पष्टार्थकः तदुक्तंनैमि।
त्तिकत्वद्रवत्वमुक्तम् ऊष्मणएवनिमित्तत्वप्रतिपादनादितिभावः तच्चनैमित्तिकद्रवत्वंस्वसांसिद्धिकस्यैवतस्यजलत्वव्यञ्जकत्वादितिभावः नष्टत्वा।
दित्यस्यकरिकायाइत्यादिःमूलेऽदृष्टविशेषेणेत्यस्यदुरदृष्टवलेनेत्यर्थः प्रतिरोधोऽप्रत्यक्षंतथाचप्रतिबंधकवलात् द्रवत्वाग्रहेभ्रांतिरूपैवकाठिन्य

तेजस्त्वजातिसिद्धिरिति तेजःसंयोगनिष्ठजनकतावच्छेदकं तेजस्तदवच्छेदकं तेजस्त्वमतो
वच्छेदकतावच्छेदकतया तेजस्त्वजातिसिद्धिरित्यर्थः ३॥ टि॰॥ दि॰॥ स॰॥

स॰॥ विलक्षणेति अवयवनीलाजन्येत्यर्थः नीलेत्युपलक्षणं पाकेन रक्तादेरुत्पत्तेः अतिप्रसंगाभावमुपपादयति भास्वरत्वमिति ननु तेजोगतरूपा
णामनेकविधत्वात् पीतत्वशुक्लत्वादिना सांकर्याद्भास्वरत्वस्य जातित्वं न संभवतीत्याशंकां निराकरोति शुक्लत्वव्याप्यश्चेति नच विद्युदादौ भास्वरपीत

दि॰॥ समवायिकारणाभिन्नेषु परमाणुषु तेजस्त्वजातिसिद्धिरित्यत आह तस्येति तेजस्त्वस्येत्यर्थः जलत्वस्येवेति यथा च जन्यजलत्वाव
च्छिन्नजनकतावच्छेदकतया जलपरमाणौ जलत्वजातिसिद्धिस्तथा जन्यतेजस्त्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकतया तेजःपरमाणावपि
तेजस्त्वरूपजातिसिद्धिरित्यर्थः इदमुपलक्षणम् समवायेन विलक्षणनीलोत्पत्तित्वावच्छिन्नं प्रति समवायेन तेजःसंयोगत्वेन हे
तुत्वात्तेजस्त्वजातिसिद्धिरित्यपि द्रष्टव्यम् चन्द्रकिरणादावित्यादिना रत्नकिरणादेः परिग्रहः तत्रापि चन्द्रकिरणादावपि न तु नद्यौ।

मु॰॥ जन्योष्णस्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकं तेजस्त्वं जातिविशेषः तस्य परमाणुवृत्तित्वं तु जलत्वस्येवानुसन्धेय
म् नचोष्णस्पर्शवत्त्वं चन्द्रकिरणादावव्याप्तमिति वाच्यम् तत्राप्यौष्ण्यस्य सत्त्वात् किन्तु तदन्तःपातिजलस्पर्शेनाभि
भवात्तदग्रहः एवं रत्नकिरणादौ च पार्थिवस्पर्शेनाभिभवात् चक्षुरादौ चानुद्भूतत्वादग्रहः स्याद्रूपं शुक्लभास्वर
म् वैश्वानरे मरकतकिरणादौ च पार्थिवरूपेणाभिभवात् शुक्लरूपाग्रहः॥ ॥

ष्ण्यप्रतीतिः कुतो नेत्यत आह किन्त्विति तदन्तःपातिजलस्पर्शेनेति चन्द्रकिरणान्तर्गतजलभागशीतस्पर्शेनेत्यर्थः ननु चक्षुरा
दिनिष्ठस्योष्णस्पर्शस्य केनाप्यनभिभूतत्वात् प्रत्यक्षापत्तिरत आह चक्षुरादौ चेति मरकतकिरणादावित्यादिना सुवर्णपरिग्रहः।
स्याद्रूपं शुक्लभास्वरमिति मूलम् तत्र शुक्लेति स्वरूपकथनम् भास्वररूपमात्रस्य लक्षणत्वेऽतिप्रसङ्गाभावात् भास्वरत्वं जातिविशे
षः स च तेजोरूपमात्रवृत्तिः शुक्लत्वव्याप्यश्चेति॥ ९९ स्याप्यनुभवात्कथं शुक्लत्वं तस्येति वाच्यम् तत्राप्यशुक्ल एव पीतत्वभ्रमो दोषसंयो
यगमादिति भावः॥ ❀ ॥ रूपविषयकेति नच निर्विकल्पके प्राथमिके घट इति प्रत्यक्षे च रूपविषयकत्वाननुभवात् कथमेतदिति वाच्यम्
घटत्वे सन्निकर्षदशायां रूपादावपि सन्निकर्षस्यावश्यकतया घटघटत्वयोरि॰॥

तद्रूपाग्रह इतीति यद्यद्द्रव्यचाक्षुषं प्रत्यक्षं तत्तद्रूपपुरस्कारेणैवेति
व्याप्तेस्तद्व्यापकाभावाद्व्याप्याभावापत्तिरिति भावः १ दि· टि· स·

रूपविषयकत्वस्यैवस्वीक
का·मु· रा·॥ वरूपरूपत्वयोरपिसमूहालंबननिर्विकल्पस्यप्राथमिकविशिष्टप्रत्यक्षस्यापि रूपत्वविशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहिनो रूपविषयकत्वस्यैवस्वीक
दि· रा· रणीयत्वादितिभावः सूचितमित्यस्यवैश्वानरादेरित्यादिपदेनेतिशेषः पार्थिवेति पाकज पार्थिवरूपेणेत्यर्थः तस्यैवपाकजत्वात् वैश्वानरेयादृशरूपम
७८ तीतिस्तादृशं रूपंनकाष्ठादिरूपपृथिव्यांपूर्वमनुभूतमतःपाकजत्वम् प्रदर्शितमितिध्येयम् ननुसुवर्णरूपंतेजसिनैमित्तिकद्रवत्वसत्वंमूलेप्रदर्शि

वैश्वानरादेश्चाक्षुषत्वानापत्तिरिति शंकतेतद्रूपाग्रह इति वैश्वानरादेरचाक्षुषत्वेनकृत
दि·॥ ननुरूपविषयकद्रव्यप्रत्यक्षस्याभावाद्वैश्वानरादेश्चाक्षुषत्वानापत्तिरिति शंकनेतद्रूपाग्रह इति
संख्यादिगुणानामपिचाक्षुषत्वन्तस्यात् योग्यव्यक्तिमात्रवृत्तित्वाभावादित्यपिनास्तूचितम् अन्यदीपरूपेणैवेति पार्थिवरूपेण

मु·॥ अथतद्रूपाग्रहेधर्मिणोपिचाक्षुषत्वंनस्यादितिचेन्न अन्यदीयरूपेणैवधर्मिणोग्र
हसम्भवात् शङ्खस्येवपित्तपीतिम्ना वह्नेस्तुशुक्लरूपन्नाभिभूतम् किन्तुतदीय
शुक्लत्वमभिभूतमित्यन्ये नैमित्तिकद्रवत्वन्तु सुवर्णादिरूपेतेजसितत्सत्वात् नचत
नैमित्तिकद्रवत्ववत्त्वंलक्षणंदहनादावव्याप्तेः घृतादावतिव्याप्तेश्चेतिवाच्यम्॥ ॥

वेत्यर्थः मतान्तरमाह वह्नेस्त्विति सुवर्णादिरूपेतेजसि तत्सत्वादिति तेनतासम्भवइतिभावः॥ ॥

त्वम् नचानर्थकमेवतावतात्यव्याप्तेरपरिहारादित्याशंकायामाह तेनेति तत्कथनेनेत्यर्थः तथाचतद्रूपस्यासंभवपरिहारकत्वमेव अव्याप्तिपरिहार। राम ७८
स्तुउत्तरग्रंथेनैवकरणीयइतिभावः॥ ॥ पृथिव्यवृत्तीति अत्रजाति—पदस्यद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातियत्वेपिननिस्तारइतिसूचनायेवद्रव्यत्व
साक्षाद्व्याप्येत्युक्तं जलत्वेतुपत्लक्षणंवायुत्वादिकमादायवाय्वादावपतिव्याप्तिसंभवादितिद्रष्टव्यम्॥४१॥ स्पर्शपदमिति परकीयपदमपिस्वीयस्य
शंव्यञ्जकदीपेदृष्टांत। सिद्धिवारणाय उक्तरीत्यापरकीयरूपव्यंज·॥ ॥ ॥

यद्यपीति यद्यपि शीतं गुणा इति कोशात् क्लीबशब्दस्य नित्यनपुंसकतया पुंलिंगस्पर्शशब्दसामानाधिकरण्येपि दंडो घटकारणमितिवत् शीतं स्पर्श इत्येव प्रयोग उचितस्तथैव गुरोः शुक्लादयः पुंसीति कोशात् शुक्लो रूपमित्येव प्रयोग उचितः अन्यथा विशेषविधानवैयर्थ्यापत्तेः घटकारणो दंडइत्यादिप्रयोगापत्तेश्च अत एव कोशस्य विशेषवाचकपदासमभिव्याहारस्थल एव प्रवृत्तिरिति प्रत्युक्तम् तथापि प्रामाणिकप्रयोगात् स्वार्थमुख्यविशेष्यकान्वयबोधतात्पर्यकत्वे एवात्रैकत्वलिंगताया कोशतात्पर्यविषयत्वेन प्रकृते शीतः स्पर्शः शुक्लं रूपमित्यादिप्रयोगः साधुरेव शीतस्पर्शशब्दार्थयोः शुक्लरूपशब्दार्थयोश्चाभेदान्वयेन मुख्यविशेष्यत्वाभावात् उक्तातिप्रसंगश्च

मु०॥ परे नित्यादिकं तूक्तानुमतमेव स्नेह त्वस्यैव जन्यतावच्छेदकत्वसंभवेन जन्यत्वाप्रवेशेपि न क्षतिरित्यस्य स्वेनैव पूर्वमुक्तत्वादिति मन्तव्यम् ॥ तत्रान्तर्भाव इति नुद्रव्यत्वव्याप्यजात्यव्याप्यत्वमात्रस्य द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यतारूपत्वे तथाविधरूपत्वमादाय रूपादावतिव्याप्तिरित्यत आह रूपवदित्यादि अवश्योपस्थितिकेति नैमित्तिकद्रवत्ववद्वृत्तित्वस्य पृथिवीत्वस्य पृथिवीत्वादिवारणायावश्यमुपात्ततया द्रवत्वस्यावश्योपस्थितिकत्वेन तत्त्यागे त्वज्ञानुपस्थितरूपप्र

दि०॥ शीत एवेति यद्यपि शीतं गुणा इति कोशात् क्लीबत्वेनैवोचितं तथापि विशेष्यस्य स्पर्शशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वात्पुंल्लिङ्गतया निर्देशः शुक्लं रूपमित्यादौ शुक्लपदस्य क्लीबतयैवेति द्रव्यत्वव्याप्येत्यत्र पृथिवीत्वरूपजातिसामान्यमादाय पृथिव्यामतिव्याप्तिवारणाय तिक्तवद्वृत्तीति नैमित्तिकत्वादि॰ जातिमादाय तेजआदावतिव्याप्तिवारणाय मधुरवद्वृत्तीति शेषं दर्शितदिशावसेयम् शीतेतरेति द्रव्यत्वरूपजातिमादायातिव्याप्तिवारणाय

मु०॥ रसस्पर्शाविति जलस्य मधुर एव रसः शीत एव स्पर्शः तिक्तवद्वृत्ति मधुरवद्वृत्ति द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं तेन शर्करादौ नातिव्याप्तिः शीतेतरस्पर्शवद्वृत्ति शीतस्पर्शवद्वृत्ति द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं च तदर्थः ननु शुक्लरूपमेवेति कुतः कालिन्दीजलादौ नीलिमोपलब्धेरिति चेन्न नीलजनकतावच्छेदिकायाः पृथिवीत्वजातेरभावाज्जले नीलरूपासम्भवात् कालिन्दीजले नीलत्वप्रतीतिस्त्वाश्रयौपाधिकी भाति रेव॥ शीतेतरस्पर्शवद्वृत्तीति आम्रत्वादिकमादायाम्रादावतिव्याप्तिवारणायस्पर्शवद्वृत्तीति शेषं पूर्ववत् ननु जले नीलरूपाभावे कथं नीलरूपप्रतीतिरत आह कालिन्दीति स्वसमवायिसंयोगसम्बन्धेनोपष्टम्भकपार्थिवभागगतनीलरूपप्रतीतिः कालिन्दीजलादाविति भावः अत एवेति उपदर्शितसम्बन्धस्य जले नीलमिति प्रतीतिनियामकत्वादेवेत्यर्थः॥९॥

वेशस्यानुचितत्वादिति भावः रूपघटितेति तत्रवर्णपदस्य रूपार्थकत्वादिति भावः यद्यप्येवमपि मूले शुक्लपदस्याप्युपात्तत्वेन तस्य चोक्तलक्षणघटकतया मूलविरोधो दुर्वार एव तथापि शुक्लवद्वृत्तित्वं रूपवद्वृत्तित्वं वा प्रवेशनीयमित्यत्र विनिगमनाविरहेण लक्षणद्वये मूलतात्पर्यस्य विवक्षणीयतयान मूलविरोध इति भावः एवमेवेत्यादि एकस्मिन् लक्षणे शुक्लरूपपदयोरघटकत्वेन परितोषान्मूले कारिकानुसारिलक्षणान्तरमित्यवधेयम् वो ध्योतनं॥

प्रामाणिकत्वेन वारणीय इति अत एव छान्दोग्योपनिषद्व्रतीयाध्यायषष्ठखंडे आनंदज्ञानटीकायामादित्यस्य मंडलात्मनोपद्रूपं शुक्लं दृश्यत इत्यादिप्रयोगः संगच्छते वस्तुतस्तु अयं प्रयोगोऽसाधुरेव अन्यथा प्रमाणायां स्तनौ इति शावरभाष्यवाक्ये नपूर्वोक्तनादृशबोधजननादेव नित्यनपुंसकलिंगस्यापि प्रमाणशब्दस्य स्त्रीलिंगत्वोपपत्तौ पुनः प्रमां नयति गच्छतीति व्युत्पत्त्याः एवं तत्संपादनप्रयासस्य वार्त्तिककृतां वैयर्थ्यापातात् शीतं गुरा इति कोशात् क्लीबपदस्य गुणपरत्वे नियतक्लीबलिंगताया एवप्रतीतेः शीतः स्पर्श इति तु लेखकप्रमाद एवेत्युचितमिति स्वरूपदासो विमृशति।टी०।दि०।१॥ शेषं पूर्ववदिति तिक्तरसवद्वृत्ति मधुररसवद्वृत्ति द्रव्यविभाजकोपाधिभेदविशिष्टद्रव्यत्वाभाववद्वृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदविशिष्टध्वंसाप्रतियोगिधर्मवत्त्वमित्यर्थः जलतेजः संयोगस्यापि द्रव्यविभाजकोपाधिभिन्नत्वे सति द्रव्यत्वाभाववद्वृत्तित्वेन तादृशभेदवि॥

रूपसाप्य
का॰मु॰ रा॥वायुत्वमादायातिव्याप्तिवारणायपटत्वादिकमादायतद्वारणायचरूपवद्वृत्तित्वसाक्षाद्व्याप्यत्वयोःप्रवेशइत्यर्थ. नचपटेनीलादिरूपसाप्य
दि॰रा॰ तुभवसिद्धतयासमानाधिकरणत्वेनैवपटत्वादिवारणसम्भवात् ॐ शब्दादावतिव्याप्तिवारणमेवसाक्षात्पदप्रयोजनंतथाचैवमेवेतिकीर्त्तनस
७५ दि॥वियतीति तत्रोपदर्शितसम्बन्धघटकसंयोगनाशादितिभावः तत्रजलेतस्य माधुर्यस्य अन्यथा आश्रयोपाधिकत्वाभावे॥
अवयवरसाजन्यस्यपृ
व्यत्वकत्वादित्युत्तरंहरीतकीभक्षणोत्तरंतत्रप्रत्यक्षेणमाधुर्योपलम्भादितिपूरणीयम् कल्पनागौरवादिति रिक्तकार्यकारणभाव
थिवीरसस्याग्निसंयोगसाध्यत्वदर्शनादेतदनुरोधमात्रेणजलसंयोगस्यापिपृथिवीरसोत्पादकत्वस्वीकारेति जंवीरजलादौप्रत्यक्षसिद्धस्याम्लरसस्यापि
स्यहरीतक्याम्मधुररसस्यचकल्पनेगौरवादितिभावः नन्वस्तुजलेमधुरोरसस्तथापि

मु॰॥ अतएववियतिविश्लेषेधवलिमोपलब्धिः अथजलेमाधुर्येकिम्मानन्नहिप्रत्यक्षेणकोपिरस.
स्तत्रानुभूयते नचनारिकेलजलादौमाधुर्यमुपलभ्यतएवेतिवाच्यम् तस्याश्रयोपाधिकत्वात् अन्यथा
जंवीरकरवीरजला दावम्लादिरसोपलब्धेरम्लादिमत्वमपिस्यादितिचेन्न हरीतक्यादिभक्षणस्य
जलरसव्यञ्जकत्वात् नचहरीतक्यामेवजलोष्मसंयोगाद्रसान्तरोत्पत्तिरितिवाच्यम् कल्पनागौर
वात् पृथिवीत्वस्याम्लादिजनकतावच्छेदकत्वाच्चजलेनाम्लादिकम्॥ ७ ७ ६ ७ ७।

स्वीकारेवाधकाभावइत्यतआह पृथिवीत्वस्येति अम्लादिजनकतावच्छेदकत्वादिति यद्यपिपृथिवीत्वस्याम्लादेर्जनकता
वच्छेदकतावत्मधुरजनकतावच्छेदकत्वमप्यस्तीतितुल्यंतथापिहरीतक्यादिभक्षणोत्तरंजलेपिमधुरोपलब्धेस्तत्रमधु
रस्वीकारस्यावश्यकत्वाज्जलत्वेनापिमधुरम्प्रतिहेतुत्वंकल्प्यतइतिभावः॥ संगतमिति वाच्यम् नीलपटादिस्थलेनीलादिरूपस्य
पटस्यापितुनीलयुक्तद्रव्यान्तरस्यैवेतिसिद्धान्तात् ॐ क्लीबत्वेनैवेति गुणेशुक्लादयःपुंसीतिकोशसत्वेतिशुक्लंरूपमित्यादिप्रयोगोयथाचिन्तामणौदो
दृश्यतेतथात्रापीत्यर्थः कोशस्यविशेष्यवाचकपदासमभिव्याहारस्थलेएवप्रवृत्तिरितिभावः द्रव्यत्वेत्यादिमूलेशीतस्पर्शवत्वस्यजललक्षणत्वेकाचिद्दो

रा॰॥ शेषमिति वायुत्वमादायातिव्याप्तिवारणाय मधुरत्वहन्तीति शर्करात्वमादायातिव्याप्तिवारणाय साक्षाद्व्याप्येति जलशर्करोभयत्वमादाय तद्वारणाय जा
तीति पदमिति भावः उपष्टम्भकेति कालिन्दीजलसंयुक्तेत्यर्थः इदंतु बोध्यम् कालिन्दीजले नीलत्वप्रतीतावाश्रयोपाधित्वं आश्रयविशेषसंयोगरूप
दोषजन्यत्वमेव मूलग्रंथकर्तुरभिप्रेतं न तु तत्परंपरासंसर्गकत्वं तथा सति जले नीलत्वस्येव पृथिवीत्वस्यापि प्रतीतिप्रसंगात् न च त्वन्मते भिन्ना
दृशदोषबलात् नोत पृथिवीत्वप्रत्ययइति वाच्यम् स्फटिकादिस्वच्छद्रव्ये रक्तपटादिसंयोगबलाद्रक्तत्वप्रतीतिरेव न तु पटत्वप्रतीतिरिति सर्वानुभ
दि॰॥ ननु जंवीररससलिलादावम्लप्रत्यक्षाज्जलत्वेनाम्लादिरसेपि तुल्यवद्धेतुत्वं स्यादत आह जंवीररसादाविति स्वसमवायिसंयोगे।
न जंवीरगताम्लरसप्रतीतिस्तद्वत्जलइत्यर्थः शुष्केपि जंवीरेऽम्लप्रतीतेस्तत्राम्लरसस्यावश्यकत्वेन स्येव तज्ज्ञानं जलेप।
रम्परयाप्रतीतिः हरीतक्यांतु मधुररसाभावाद्धरीतकीगतमाधुर्यस्य जले प्रतीतिरिति भावः कर्कटीभक्षणोत्तरं जलपानेति
क्तरसस्यानुभवात्तिक्तरसोपि जले स्यादिति तु न जलपानात्पूर्वमपि कर्कट्यां तिक्तरसोपलब्धेः कर्कटीभक्षणोत्तररस।

मु॰॥ जंवीररसादौ त्वाश्रयोपाधिकी तथा प्रतीतिः ॥: ७ ॥ ६ ॥ ७ ॥

नाम्रवर्तिपित्तसाभेतदीयतिक्तोपलब्धेर्वैयधिकरण्यादित्याच्चवस्तुतो निदाघपीतनिर्मलगङ्गाजलमाधुर्यस्यानुभवसिद्धस्या
पलापासम्भवात्मधुरस्वत्वेतियुक्तम् एतेन हरीतक्यादौ न जलसंयोगेन माधुर्यमुत्पद्यते येन कल्पनागौरवम् परन्तु ह।
रीतक्यां कषायत्वमधुररसोपि स्वीक्रियते तदभिव्यञ्जकश्च जलसंयोगो न तु तज्जन्यरसान्तरस्य फलबलात् ॥ ७ ७ ७ ॥
वस्तिदमिति पित्तादिदोषस्य पीतत्वमात्रभ्रांतिजनकतामात्रकल्पनावदत्राप्यनुभवानुरोधेन नीलत्वभ्रांतिजनकतामात्रस्यैव तादृशदोषे कल्प
नीयत्वात् दोषविशेषजन्यत्वादेव विशेषदर्शिनामपि समवायेनैव नीलत्वभ्रांतिः न हि नीलो घटो नीलं जलमिति प्रतीत्योर्वैलक्षण्यमनुभवसिद्धमिति
कश्चिदुपैतीति हरीतकीभक्षणस्येत्यादिना हरीतकीभक्षणस्य जलरसव्यञ्जकत्वमुक्तं मूले तत्र च हेतोरभिधानान्मूलस्य न्यूनतामाशङ्क्य हेतुमूरय
ति व्यञ्जकत्वादौ त्यादिना हरीतक्यामिति यद्यपि हरीतक्यां मधुररसकल्पनं सिद्धान्ते जले मधुररसकल्पनस्यानीयमिति गौरवात् त्वदर्शनमनुचितं

फलबलादिति मधुरस्यैवोपलभ्यमानत्वात्। ५ टि॰ दि॰ स॰॥

गुणविरोधेनेतिसमवायसंबंधेनकषायरसंप्रतिस्वसमवायिसमवेतत्वसंबंधेनमधुररसःप्रतिबंधकःसम
वायेनमधुररसंप्रतिस्वसमवायिसमवेतसंबंधेनकषायरसःप्रतिबंधकःइतिगुणविरोधेनेत्यर्थः।स०टी०। दि०१॥

का०मु० रः॥तथापिप्रतिवादिनोमन्मतेकार्यकारणाभावस्यैकस्याधिक्यंत्वन्मतेजलेमधुररसकल्पनस्थानीयमितियद्युच्यतेनेनदाजलेः साकंतत्कल्पनंभवतोहरीतकांम
दि०रा० धुररसकल्पनस्थानीयंकार्यकारणाभावकल्पनंतन्मतेऽधिकमेवेतिसूचयितुमतत्कीर्तनमितिध्येयम् अम्लजनकतावच्छेदकपृथिवीत्वस्यजलेऽभावात्॥चित्ररस
७६ दि॥यदिचित्ररूपवच्चित्ररसेमानाभावात् गुणविरोधेननीरसैवहरीतकीरसप्रतीतिस्तुअवयवेषुरसस्सत्वात्परम्परयेत्युच्यते नदासुत
त्संयोगाद्धरितक्यवयवगतमाधुर्यस्यैवव्यञ्जकद्रव्ययास्सम् जलत्वजातावनुमानान्तरंप्रमाणमाह एवमिति नतुजलत्वाभावेपिघृष्टचंद
नादौशैत्यान्यत्तेर्व्यभिचारेणाकथंजन्यजलत्वेनतत्रहेतुत्वमतआह घृष्टेति पूर्वंशीतएवस्पर्शइत्युक्तत्वात्साधयति०तेजःसंयोगादि
ति तत्रजलेविवेचयिष्यतिचपाकासम्भवमुपरिष्टात् घृतादावित्यादिपदेनतैलादिपरिग्रहः जलस्यैवस्नेहइत्युक्तत्वात्तत्रस्नेहाश्रय।

मु०॥एवंजन्यशीतस्पर्शजनकतावच्छेदकंजलत्वं जन्यजलत्वंवाबोध्यम् घृष्टचन्दनादौतुशैत्योपलब्धिश्चन्दना।
न्तर्वर्तिशीततरसलिलस्यैवतेजःसंयोगाज्जलेऽौष्ण्यप्रतीतिरौपाधिकीस्फुटैव तत्रपाकासम्भवात् स्नेहस-
त्द्रवत्वतुसांसिद्धिकमुदाहृतम्॥३९॥ घृतादावपितदन्तर्वर्तिजलस्यैवस्नेहः जलस्यस्नेहसमवायिकारणत्वा
त् तेनजलएवस्नेहइतिमन्तव्यम् द्रवत्वंत्विति सांसिद्धिकद्रवत्वत्वंजातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धःतदवच्छिन्नज
नकतावच्छेदकमपितदेवेतिभावः॥ ((संयोगेनप्रतीयतइतिशेषः तेनघृतादौसमवायेनस्नेहनिरासेन जलस्यैवेतिस्ने
हस्यावान्तरविशेषाभावात्सनोत्कीर्तितःतदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकं सांसिद्धिकद्रवत्वत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकम् त
देवजन्यजलत्वमेवच्छिन्नजनकतावच्छेदकंजलत्वमितिभावः॥ ((त्वंजलस्येतिमूलोक्तंनसंगच्छतेशर्करादौमधुरजनकतावच्छेद
कत्वेनापिपृथिवीत्वस्यक्लृप्तत्वात्तदभावाज्जलेमधुररसस्यादिभावप्रसंगादित्याशंकते यद्यपीति तत्रहरीतक्यां अशक्यतयेत्यस्यानुभवानुरोधेनेत्या
दिः जलत्वेनेत्यस्यपृथिवीत्वेनेत्यादिः नतुजंवीरगतरसस्यजलेभानंजलगतरसस्यजंवीरेभानंवेत्यत्रविनिगमकत्वदुर्लभमित्याशंकायामाह शुष्केपीति नतै।
वंहरीतकीगतमधुररसस्यैवजलेपिपरंपरयाभानस्वीकारेणैवोपपत्तौजलेमधुरोरसोपिनस्यादित्यतआह।

राम० ७६

ता॰॥ यद्यपि सेत्यस्य पृथिवीत्वावच्छिन्नपरत्वेपि न क्षतिः परमाणोरर्थहेत्वाद्यसंभवेपि विषयतया त्रिविधांतर्गतत्वसम्भवात्तथापि साचेत्यत्र चकारस्य जला॰
दीनां त्रैविध्यस्याग्रे वक्ष्यमाणतयाऽर्थान्तरसमुच्चायकत्वासम्भवेनैवकारार्थकतायाएवस्वीकरणीयतया नस्य च जलादीनामपि त्रिविधत्वेन पृथिव्यति
रिक्तत्रैविध्यव्यवच्छेदकत्वासम्भवेन साचेत्यस्य कार्यरूपायाएवेत्यर्थकताया आवश्यकत्वादिति भावः सम्पातोंत्पन्नमिति सर्वमित्यनेनैवाशेषत्वला
दि॰॥ अतएवोक्तन्तदुपभोगं साक्षात्परम्परयावा जनयत्येवेति कार्यजातमित्यत्रजातपदं सम्पातादायातम् अदृष्टाधीनमिति अत्र च का
र्यमात्रम्प्रत्यदृष्टस्यहेतुतातनसमवायसम्बन्धेनघटाद्यधिकरणेकपालादौ समवायेनतदभावाद्व्यभिचारात् यत्तु स्वसमवायिसंयोगेनादृष्टं का
र्यमात्रे हेतुरिति तन्न शब्दरूपकार्याधिकरणेगगनेऽदृष्टसमवाय्यात्मसंयोगाभावेनव्यभिचारात् परन्तु स्वसमवायिसंयुक्तसंयोगे
नतस्यहेतुतावोध्या इदन्तुवोध्यम् अदृष्टस्य कार्यमात्रम्प्रति हेतुतानसाक्षात्किन्तु सामग्रीसमवधानेऽदृष्टविलम्बेनकार्यविलंवोदृष्टःऽये

मु॰॥ सर्वमेव कार्यजातमदृष्टाधीनम् यत्कार्यं यददृष्टाधीनं तत्तदुपभोगं साक्षात्परंपरयावा जनयत्येवेति नहि
वीजप्रयोजनाभ्यां विनाकस्यचिदुत्पत्तिरस्ति तेनद्व्यणुकादिब्रह्माण्डान्तं सर्वमेव विषयो भवति शरीरेन्द्रिययोर्विष
यत्वेपि प्रकारान्तरेणोपन्यासः शिष्यवुद्धिवैशद्यार्थः॥ ३८॥ ९९ ननत्साक्षाद्धेतुः स्यात् परन्तु सामग्रीसम्पादकतत्
याप्रायः परम्परयैवतदुपयोगः क्वचित्मेघसञ्चारादौ साक्षादेवतद्धेतुः अन्यथासामग्रीसम्पादकत्वस्यैवानुपपत्तेरिति एतदर्थमेवसा
क्षात्परम्परासाधारणजन्यत्ववोधकमधीनपदमुपात्तम् यददृष्टाधीनम् यत्पुरुषीयादृष्टाधीनम् तत्तत्कार्यमित्यर्थः तदुपभोगं
तत्पुरुषस्योपभोगंतेनद्व्यणुकादिकार्यस्यतत्तत्पुरुषस्योपभोगसाधनत्वेनतत्त्वेवंसर्वस्यैव विषयत्वेन शरीरेन्द्रियविषयभेदेनपृथि
व्यास्त्रैविध्यन्नसिध्येदित्यतआह॰ शरीरेन्द्रिययोरिति इति पृथिवीग्रन्थः॥३८॥ ९९ भादितिभावः नन्वदृष्टाधीनत्वमदृष्टजन्यत्वमेवतच्चनघटादि
रूपकार्यस्यसम्भवतीत्याशङ्कते अत्रेति व्यभिचारादिति इदमुपलक्षणमकालिकदिक्कृतविशेषणताभ्यान्तथात्वेपि तत्रैव व्यभिचारोवोध्यः वोध्ये॰
ति गगनेप्यणुसंयुक्तपवनादिसंयोगसत्त्वेनविभुद्वयसंयोगानंगीकारेपिक्षतिविरहादिति भावः॥

सादिति तदितरयावत्कारणसत्त्वेन तद्भावे कार्याभावरूपव्यतिरेकसहचारा
रा॰॥ अदृष्टजन्यमित्युपेक्ष्यादृष्टाधीनमित्युक्तौ फलं वक्तुमुपक्रमते इदन्त्विति
भावादिति भावः तदुपयोगः अदृष्टोपयोगः तज्जनकादृष्टाभावेन तत्कारणानामेवानुपपत्तेरिति भावः नन्वेवं कार्यमात्रे ऽदृष्टस्याप्रयोजकत्वं स्यादेवेत्याशंक्यासंपा
करोति क्वचिदिति आदिना ऽत्यातिकभूकम्पादिपरिग्रहः अन्यथा कार्यमात्रमप्यत्ये वनस्यकारणान्वेसामग्रीसंपत्तिरेकत्र सकलकारणानावच्छेदकाव
च्छिन्नसंबंधः अनुपपत्तेरिति सामग्रीसंपत्तिरूपकार्यजनकत्वस्यैव सामग्रीसंपादकतारूपत्वादिति भावः त्रैविध्यं विभाजकधर्मत्रयवत्त्वम् परस्परासंकीर्ण

दि॰॥ जलत्वजातौ प्रमाणमाह स्नेहेति कारणतावच्छेदकतया धर्मसिद्धौ बाधकाभावात्तस्य जातित्वमिति भावः नित्यवृत्तिधर्मस्य कार्यता
वच्छेदकत्वाभावेन स्नेहत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वं न सम्भवतीति शङ्कते यद्यपीति तथा कार्यतावच्छेदकम् वस्तुतस्तु नित्यसाधारणधर्म
स्य कार्यतावच्छेदकत्वे दोषाभावात् जन्यपदं न देयमेव ननु यथारण्यस्य दण्डादौ फलानुपाधायके कारणतावच्छेदकतया दण्डत्वादि

मु॰॥ जलं निरूपयति वर्णः शुक्लो रसस्पर्शौ जले मधुरशीतलौ स्नेहसमवायिकारणतावच्छेदकतया जलत्वजाति
सिद्धिः यद्यपि स्नेहत्वं नित्यानित्यवृत्तितया न कार्यतावच्छेदकं तथापि जन्यस्नेहत्वं तथा बोध्यम् अथ परमाणौ जलत्वं न स्या
त्तत्र जन्यस्नेहाभावात् तस्य च नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यम्भावनियमादिति चेन्न॥ ११ जातिस्तथात्रापि भविष्यतीत्यत

आह तस्येति दण्डादेः स्वरूपयोग्यतायां न कापि क्षतिः तस्यानित्यत्वेन फलोपधायकत्वाभावादिति भावः जन्यजलत्वजातेः ज
न्यजलमात्रवृत्तिजातेः तदवच्छिन्नेति जन्यजलत्वजात्यवच्छिन्नेत्यर्थः नचैवं जलत्वान्यावयविनिजलत्वं न स्यादिति वाच्यम् ज राम
लत्वस्यान्यावयवित्वानुपगमात्॥ ११ व्याप्यधर्माणामेव विभाजकत्वादिति भावः मूले प्रकारान्तरेणास्य विषयत्वभिन्नदेहत्वादिनेत्यर्थः उपन्या ७३
सः कथनम् शिष्यबुद्धेर्वैशद्यार्थः देहत्वाद्यवांतरधर्मविषयकत्वं न प्रयोजकः यद्यप्येतावता विभागव्याघातो न परिहृतस्तथापि प्रकृते विषयत्वस्य दे
हेन्द्रियातिरिक्तोपभोगसाधनत्वरूपस्य विभाजकतावच्छेदकत्वोपगमेन न विभागानुपपत्तिरिति मंतव्यम् इति पृथिवीग्रंथः॥३०॥ ननु स्नेहजनकतावच्छेदक
तया जलत्वसिद्धावपि न तस्य जातित्वसिद्धिः शब्दादिकारणतायां कारणतात्वस्य जात्यवच्छिन्नत्वव्यभिचारित्वेन हेतुना जलत्वावच्छिन्नत्वस्य साधनासंभवादि

वस्तुतस्तु अन्यावयविस्वीकाराभावे ऽनवस्थावशात्सरित्समुद्रादेस्तत्त्वमभिनिर्वक्तव्यमेव किन्तु तदन्यावयविनिनावदरण्यस्य दण्डादौ दण्डत्वव
ज्जलत्वसाधारण्येऽपि न दोषः नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे द्वयस्यान्यायस्याप्रसरादिति प्राचीनपुस्तकस्थाटिप्पणीयम्॥ दि॰॥ ४॥

रा॰॥ जातित्वइतिशेषः व्यक्त्यभेदादिरूपजातिबाधकविरहादित्यर्थः जातित्वमित्यस्याग्रे लाघवादितिशेषः एतेनकारणतावच्छेदकीभूतंजलत्वं शीतस्पर्शव
त्वमेवनजातिः पदार्थान्तरकल्पनेगौरवादितिनिरस्तम् शीतत्वरूपजातिविशेषाणामनेकेषांकारणतावच्छेदकत्वेगौरवाल्लाघवेनशुद्धजलत्वंजातेरे

दि॰॥ ननुजलत्वावच्छिन्नंप्रतिसमवायसम्बन्धेनस्नेहस्यैवकारणत्वमस्तुअतिरिक्तजातिकल्पनापेक्षयालाघवादितिचेन्नजलत्वावच्छि
न्नंप्रतिस्नेहत्वेनकारणत्वंशीतस्पर्शत्वेनवेत्यत्रविनिगमनाविरहेणातिरिक्तजातिसिद्धेः क्लृप्तमादायकल्पनीयेनविनिगमनाविरहाभावा
दिति केचित्तु धूमादिकंप्रत्यार्द्रेन्धनादेःकारणत्वन्निर्विवादम् आर्द्रत्वञ्चजलसंयुक्तत्वं तथाचजलसंयुक्तेन्धनत्वेनेन्धनसंयुक्तजलत्वेनवाकार
णतेत्यत्रविनिगमनाविरहाज्जलत्वेन्धनत्वयोःपार्थक्येनकारणतावच्छेदकतयाजलत्वजातिसिद्धिरित्याहुः परेतुस्थूलजलत्वंनिप्रत्यक्षसिद्धज

मु॰॥ जन्यस्नेहजनकतावच्छेदकतयाजन्यजलत्वजातेःसिद्धौतदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकतयाजलत्व
जातिसिद्धेः शुक्लरूपमेवजलस्येतिदर्शयितुमुक्तंवर्णःशुक्लइति ननुशुक्लरूपवत्वंलक्षणम् अथवानैमि
त्तिकद्रवत्ववदन्यत्ति रूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्वम् ॥ १ ॥ ७ ॥

त्वरूपजात्यवच्छिन्नसमवायिकारणतावच्छेदकतयापरमाणुसाधारणजलत्वजातिसिद्धिःकार्यतावच्छेदककारणतावच्छेदकयोरैक्ये
सत्यभावान्नित्यसाधारणधर्मस्यकार्यतावच्छेदकत्वेदोषाभावाच्चेत्याहुः नन्विति पृथिव्यादावतिव्याप्तेरितिशेषः शुक्लरूपवत्वस्यलक्षणत्वेपि
नक्षतिरित्यभिप्रेत्याह अथवेति द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यवायुत्वजातिमादायवायावतिव्याप्तिवारणायरूपवद्वृत्तीति यथाचवायुत्वञ्जातिस्त
थाग्रेवक्ष्यते पृथिवीत्वादिजातिमादायपृथिव्यादावतिप्रसङ्गवारणायनैमित्तिकद्रवत्ववदवृत्तीति साक्षादिति घटत्वादिवारणाय॥ १॥
वकारणतावच्छेदकत्वोचित्यादितिध्येयं दोषाभावादिति कालविशेषावच्छेदेनस्वावच्छिन्नाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकजलत्वधर्मवत्वरू
पकार्यतायाःस्नेहत्वेऽननिप्रसक्तत्वसम्भवादितिभावः अत्रापीति स्नेहानुपधायकपरमाणावपीत्यर्थः भविष्यतीति कारणतावच्छेदकजलत्ववत्तानिरावा

भा॰ प॰ दिनकरी॰ ॥

का॰मु॰ रा॰॥ ननु जन्यजलत्वं जन्यत्वविशिष्टजलत्वं विशिष्टञ्चनजातिरित्यत आह अन्यजलमात्रेति जलान्त्यावयविनिजलांतरजननायोग्यजलावयविनिन
दि॰रा॰ स्यादिति नादृशजले जनकतावच्छेदकजातिस्वीकारे तस्यायोग्यतैव न स्यादिति भावः अनुपगमादिति जलमात्रस्य जलांतरसंयोगेनन्नष्टेहृज्जलज॥
७४ ननयोग्यता सत्वादिति भावः ननु जलत्वस्यापि ताभ्यां विनिगमनाविरह इत्यत आह क्लृप्तमिति विनिगमनाविरहाभावादिति कल्पनीयसहि

दि॰॥ द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वञ्च द्रव्यत्वव्याप्याव्याप्यत्वमात्रं तु द्रव्यत्वव्याप्यत्वस्यापि तत्रान्तर्भावः रूपवद्वृत्तित्वविशेषणेनैव रूप॥
त्वादीनां वारणात्तद्विशेषे प्रयोजनाभावात् यद्यप्यवश्योपस्थितिकद्रवत्वस्यैव रूपस्थाने प्रवेशो युक्तस्तेनापि वायुत्वादेर्वारणात् एव
ञ्च द्रवत्ववद्वृत्तित्वाभावादेव घटत्वादीनां वारणासम्भवे द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्येत्यपि न देयमिति लाघवम् तथापि मूले वर्णः शुक्लइत्य
नेन रूपघटितलक्षणस्योक्तत्वात्तद्घटितलक्षणापरिष्कारे मूलविरोधः स्यादिति तथानक्तमिति ध्येयम् मूर्तत्वजात्यनभ्युपगमे

मु॰॥ अभास्वरशुक्लेतररूपासमानाधिकरणरूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं वा न दर्थः तेन स्फटिकादौ नातिव्याप्तिः॥

नचेदं तेन जलत्वस्य द्रव्यत्वव्याप्यमूर्तत्वव्याप्यत्वेपि न क्षतिः जलघटान्यतरत्वमादाय घटादावतिव्याप्तिवारणाय जातीति क्वचि
त्तु शुक्लरूपवद्वृत्तीति पाठः तत्र शुक्लपदं रूपपदं वा सम्यानादायानम् एवमेव चव्यावृत्तिरभास्वरशुक्लेतररूपेत्यत्र रूपवद्वृत्तिद्र
व्यत्वसाक्षाद्व्याप्यपदयोर्बोध्या पृथिवीत्वमादाय पृथिव्यामतिव्याप्तिवारणायाभास्वरशुक्लेतररूपासमानाधिकरणेति ज॥
लत्वस्य शुक्लरूपसामानाधिकरण्यादसम्भव इति शुक्लेतरेति तेजस्त्वमादाय तेजस्यतिव्याप्तिवारणायाभास्वरेति॥ ६ ॥ राम॰
कारणतावच्छेदकत्वन्धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धं क्लृप्तस्य तु न तथात्वमिति विनिगमकस्यैव सत्वादिति भावः निर्विवादमिति अन्वयव्यतिरेक॥ ७४
भ्यामित्यादिः प्रार्थक्येनेति इदं च वस्तुगतिमनुरुध्योक्तम् अर्द्रेन्धनत्वेन धूमकारणत्वेपि कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टतयैव जलत्वसिद्धिसंभ
वादित्यवधेयम् आहुरित्यस्वरसोद्भावनं तद्बीजं तु परमाणुरूपजलसंयोगस्य प्रयोजकत्वे मानाभावेन उक्तयुक्त्या परमाणौ जलत्वासिद्धेरिति॥ ४

रा०॥ नचेति विनिगमनाविरहेणेतिशेषः तत्क्रियात्वं शरीरसमवेतक्रियात्वम् संकरेणेति पृथिवीत्वंविहायशरीरत्वंजलशरीरादौशरीरत्वंविहायपृथि-
वीत्वस्यघटादौ उभयोश्चमानुषादिशरीरेसत्वेनेत्यर्थः उपचयश्चाधिक्यं तत्रेति तादृशवायोः प्रमाणत्वइत्यर्थः मानत्वादिति धर्मविशेषेणोत्तमग-
तिप्राप्तेर्दृष्टस्यजीवशरीरत्वमावश्यकन्तच्छरीरिजीवस्यैवोत्तमगति प्राप्तिसम्भवात् जीवात्मनोभोगायतनत्वस्यचप्राणवत्वनियमादितिभावः सूत्र।

दि०॥ वपृथिवीत्वादिव्याप्यजातिः चेष्टात्वंचतत्क्रियात्वमितिवाच्यम् पृथिवीत्वादिनासङ्करेणपृथिवीत्वादिव्याप्यानेकशरीरत्वक-
ल्पनेगौरवात् आध्यात्मिकेति आध्यात्मिकवायुःप्राणस्यैः शंकते तत्रैवेति भग्नक्षतेनेति भग्नक्षतयोर्विभागविशेषविश्लिष्टावयवयोः
संरोहणादिकम् आदिनावृद्धिसङ्ग्रहः वृद्धिश्चावयवोपचयः तदुन्नयनादिति आध्यात्मिकवायुसम्बन्धानुमितेः ननुमग्नक्षत

मु०॥ किन्नुचेष्टाश्रयत्वंवृक्षादीनामपिचेष्टाश्रयत्वान्नाव्याप्तिः नचवृक्षादेःशरीरत्वेकिम्मानमिति
वाच्यम् आध्यात्मिकवायुसम्बन्धस्यप्रमाणत्वात् तत्रैवकिम्मानमितिचेत् भग्नक्षतसंरोह-
णादिनातदुन्नयनात् यदिहस्तादौशरीरव्यवहारोनभवति तदान्त्यावयवित्वेनविशेषणीय-
म् न चयत्रशरीरेचेष्टानजातातत्राव्याप्तिरितिवाच्यम् तादृशेप्रमाणाभावात्॥ ६ ॥

संरोहणादिहेतुभूतवायोःप्राणत्वेप्रमाणाभावइतिचेन्न नर्मदातीरसंजाताः सरलार्जुनपादपाःनर्मदातोयसंस्पर्शात्तेयान्ति-
परमांगतिम् गुरुंहुंकृत्यतुंकृत्यविप्रान्निर्जित्यवादतः श्मशानेजायतेवृक्षः कङ्कगृध्रोपसेवितइत्यागमस्यैवतत्रमानत्वा-
त् अन्त्यावयवित्वेनेति द्रव्यानारम्भकद्रव्यत्वेनेत्यर्थः ॥ ६ ॥

शरीरइति नचमृतशरीरेपिपूर्वंचेष्टासत्वात्कथमव्याप्तिर्नहियदायस्यचेष्टावत्वंतदातस्यशरीरत्वमितिकालघटितंलक्षणमितिवाच्यम् यत्रम-
रणानन्तरंखण्डशरीरान्तरमुत्पन्नंतत्राव्याप्तेरतात्पर्यात् नचेति यद्यपिहलत्वस्यजातित्वाभावेपिपृथिवीत्वादिकमादायैवातिव्याप्तिः प्रसज्यतएवतथा-
पिपृथिवीत्वादिकमादाये तल्लक्षणेघटादावतिव्याप्तेर्वक्ष्यमाणः॥

का॰मु॰ श॰॥ तस्मात्तदादायव्यावृत्तिप्रदर्शनमनुचितमितिहस्तत्वस्यसाधनायपरिश्रमः नन्वत्रशरीरलक्षणमविष्टं चेष्टात्वंयदिशरीरक्रियानिष्ठजातिविशे॰
टि॰रा॰ षस्तदामन्त्रादिमहिम्नानोदनंविनापियत्राचेतनेघटादौक्रियोत्पत्तिस्तत्रापिमंत्रमहिम्नाघटश्चेष्टतइतिप्रयोगात्तत्रापितादृशजातेरङ्गीकरणीयतया
७१ घटत्वमादायघटादावतिव्याप्तिः यदिचशरीरक्रियात्वंचेष्टात्वंतदात्माश्रयइत्यतश्चेष्टात्वस्यप्रकारान्तरेणनिर्वक्तिचेष्टाचेतिपरिहारार्थेति अत्रेष्टत्वं
टि॰॥ मृतशरीरेचेष्टायाअभावेनाव्याप्तेराह अथवेति घटत्वमादायघटेतिव्याप्तिवारणायचेष्टावदिति हस्तादावतिव्याप्तिवारणा
यान्त्यावयवीति नचहस्तत्वादिकंनजातिः पृथिवीत्वादिनासंकरादितिवाच्यम् पृथिवीत्वादिव्याप्यनानाहस्तत्वाद्यङ्गीकारात् पृथिवीत्व
व्याप्यनानात्वादृशजातिमत्तिघटादावतिव्याप्तिरतोलक्षणान्तरमाह अन्त्यावयवीति॰ अन्त्यावयविमात्रवृत्तीत्यनेनद्रव्यत्वजातिव्युदासः चे॰

मु॰॥ अथवाचेष्टावदन्त्यावयविवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्वम् अन्त्यावयविमात्रवृत्तिचेष्टावद्वृत्तिजातिमत्त्वंवातत्॰
मानुषत्वचैत्रत्वादिजातिमादायलक्षणसमन्वयः नचनृसिंहशरीरेकथंलक्षणसमन्वयः तत्रनृसिंहत्वस्यैकव्य
क्तिवृत्तितयाजातित्वाभावात् जलीयतैजसशरीरवृत्तितयादेवत्वस्यापिजातित्वाभावादितिवाच्यम् कल्प
भेदेननृसिंहशरीरस्यनानात्वेननृसिंहत्वजात्यालक्षणसमन्वयात् इन्द्रियंघ्राणलक्षणम् घ्राणेन्द्रियंपा॰
र्थिवमित्यर्थः पार्थिवत्वंकथमितिचेदित्यम् घ्राणेन्द्रियस्यार्थिवम्॥ ष्टावद्वृत्तीत्यनेनघटत्वादिव्युदासः चेष्टाचहि

ताहितप्राप्तिपरिहारार्थाक्रियाग्राह्यानतुस्पन्दनमात्रंग्राह्यम् घटादावपिसत्वात् ननुदेवत्वजातिमादायलक्षणसमन्वयइ
त्यतआह जलीयेति देवत्वस्यापीति अपिनानृसिंहत्वपरिग्रहः जातित्वाभावादिति जातिसाङ्कर्यादितिभावः जातिसाङ्कर्यस्या राम॰
दोषत्वेदेवत्वशरीरत्वादेर्नानाजातित्वाङ्गीकारेवादेवत्वशरीरत्वजातिमादायैवलक्षणसमन्वयइतिध्येयं॰ स्वावच्छिन्नेच्छाविषयत्वमनिष्ट ७१
त्वंस्वावच्छिन्नद्वेषविषयत्वंतेनघटादिक्रियायाअपिकस्यचिदिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारानुकूलत्वसम्भवेपिनघटत्वादिकमादायातिव्याप्तिः तदर्थत्व
ञ्चतत्प्रयोजनकत्वं तदनुकूलत्वमितियावत् नचशरीरेकीदृशजातिमादायलक्षणंसङ्गमनीयम् पृथिवीत्वादेरतयात्वादितिवाच्यम्॰॥

रा०॥ नत्रमनुष्यत्वाद्यनंगीकारादितिभावः अपिनेति नृसिंहत्वस्यजातित्वेबाधकमेकव्यक्तिकत्वन्तुसांकर्यमितिबोध्यम् ॐ नवशरावेति ननुरूपाद्य-
व्यञ्जकत्वंतत्रान्यथानुपधायकत्वम् तच्चपरकीयरूपाद्यव्यञ्जकगंधव्यंजकजलव्यक्तावस्तमेवेत्येवकारेण ननत्रव्यभिचारवारणसम्भवइत्याशये-
नान्यत्रव्यभिचारवारकत्वंतस्यप्रदर्शयति मनसिचेति मध्यांतमिति एवकारेणगन्धभिन्नाद्यव्यञ्जकत्वंलभ्यतेतच्चनगन्धत्वव्यञ्जकघ्राणेन्द्रियेपीति

दि०॥ रूपादिषुमध्येइतिरसगन्धस्पर्शाद्यादिपदार्थाः नवशरावगन्धव्यञ्जकजलेमनसिचव्यभिचारवारणायैवकारः तद्दानेचसकु-
रसस्याप्यभिव्यञ्जकत्वाच्चदोषः घ्राणेन्द्रियेगन्धत्वाभिव्यञ्जकत्वाद्धेत्वप्रसिद्धिवारणायहेतौमध्यान्तम् नचासिद्धिवारकंविशेषण-
निरर्थकमितिवाच्यम् व्यभिचारज्ञानइवहेत्वप्रसिद्धावपिव्याप्तिज्ञानाभावेनव्याप्तिग्रहौपयिकाप्रसिद्धिवारकविशेषणोपा-
दानस्यसर्वसिद्धत्वात् तदर्थत्वात् हेतुवाक्यघटकमध्यान्तपदसमभिव्याहृतैवकारार्थत्वात् तथाचदृष्टान्तेस्वीयरूपादिव्यञ्जक

मु०॥ रूपादिषुमध्येगन्धस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात् कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जकगोघृतवत् नचदृष्टान्तेस्वीयरूपादिव्यञ्जकत्वा-
दसिद्धिरितिवाच्यम् परकीयरूपाद्यव्यञ्जकत्वस्यतदर्थत्वात् नचनवशरावगन्धव्यञ्जकजलेनैकान्तिकइतिवाच्यम् त-
स्यसक्तुरसाभिव्यञ्जकत्वात् यद्वापरकीयेतिनदेयम् वायूपनीतसुरभिभागानांदृष्टान्तत्वसम्भवात् ॥ घृतादावसिद्धिवारणा-

यपरकीयत्वंरूपादौविशेषणंदेयमितिभावः तस्येति नवशरावगन्धव्यञ्जकजलस्येत्यर्थः नचयेनचनवशरावगन्धव्यञ्जकजले
नसक्तुरसोनाभिव्यञ्जितस्तत्रजलविशेषेनैकान्तिकइतिवाच्यम् परकीयरूपादिविषयकसाक्षात्कारजनकस्वरूपायोग्यत्वस्यवि-
वक्षितत्वाच्चनवशरावगन्धव्यञ्जकजलेपिरसव्यंजकत्वावच्छेदकजलत्वस्यसत्त्वादिति परकीयेतिविशेषणाप्रवेशेलाघवादाह
यद्वेति तद्दानेदृष्टान्तमाह वायूपनीतेति इदमत्रबोध्यम् ॥ स्वरूपासिद्धिवारणायमध्यान्तंतत्सहितैवकारेणचगन्धभिन्नरूपाद्यन्यत-
माव्यञ्जकत्वंलभ्यतेअतोनगंधत्वव्यंजकघ्राणेन्द्रियेपिस्वरूपासिद्धिरितिभावः निरर्थकमितिव्यभिचारवारकत्वादितिभावः व्याप्तिग्रहौपयिकेति ॥
व्याप्तिग्रहानुकूलेत्यर्थः व्यभिचारवारकविशेषणस्यहिहेतौसार्थकंव्याप्तिग्रहानुकूलत्वप्रयुक्तमेवतथाचमध्यान्तानुपादानेहेतोरेवकाप्यप्रसिद्धाव्याप्ति

रसगंधस्पर्शानां ग्रहणेपि रसाव्यञ्जकत्वे सति गन्धव्यञ्जकत्वमात्रस्य हेतुत्वासम्भवेन रूप
रा॰॥ नन्वत्र हेतौ शब्दाव्यञ्जकत्वप्रवेशो निरर्थक एवं अत्रादिपदेन रसगंधस्पर्शानां ग्रहणेपि रसाव्यञ्जकत्वे सति गन्धव्यञ्जकत्वमात्रस्य हेतुत्वासम्भवेन रूप... इदमत्रेति हेतुत्रयइति ❁ ननु रू
स्पर्शयोरव्यञ्जकत्वस्य हेतुघटकत्वे प्रयोजनाभाव इत्यस्वरसात्प्रकारान्तरेण तद्ग्रन्थतात्पर्यं वकुमुपक्रमते तथाचतादृश
परसस्पर्शशब्दघटितत्वेन हेतोश्चातुर्विध्यालयइत्यसंगतमतआह शब्देति कल्पान्तरेतिपरकीयत्वादिघटितकल्पेत्यर्थः

दि॰॥ रूपाद्यव्यञ्जकत्वे सतीत्यस्य हेतुत्रयेतात्पर्यं शब्दाव्यञ्जकत्वे सति गन्धव्यञ्जकत्वस्य नवशरावगन्धव्यञ्जकोदकेव्यभि
चारेण तत्र ग्रन्थकर्तुस्तात्पर्याभावात् तत्र हेतुषु रूपरसस्पर्शानां परकीयत्वं विशेषणम् नच प्रथमहेतौ नवशरावगन्धव्यञ्जकजलेव्यभिचा
रः लुप्ताक्षरमसीनीलरूपव्यञ्जकत्वात् नच तृतीयहेतौ तत्र व्यभिचारः एतद्रसरसेनापियइतिकल्पान्तरप्रणयनात् तत्रापि
परकीयत्वविशेषणाघटितं हेतुत्रयमिति तत्र घ्राणेन्द्रियसन्निकर्षे इन्द्रियत्वं च जातिस्तेजस्त्वादिना साङ्कर्यात् किन्तु शब्देतरेत्यादिना

मु॰॥ नच घ्राणेन्द्रियसन्निकर्षस्य गन्धमात्राभिव्यंजकत्वात्तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् द्रव्यत्वे सतीति विशे
षणात् विषयो द्व्यणुकादिश्च ब्रह्माण्डान्तउदाहृतः ३८ उपभोगसाधनं विषयः॥

वक्ष्यमाणत्वाद्बोध्यम् ननु विषयत्वं न जातिः सामान्यादौ सत्त्वादतस्तल्लक्षणमाह उपभोगेति यद्यपि साक्षादुपभोगसाधनत्वं द्व्य
णुकादावव्याप्तं साक्षात्परम्परासाधारणभोगसाधनत्वं परमाणावपीति द्व्यणुकादिब्रह्माण्डान्तमिति ग्रन्थविरोधस्तथापि सा
क्षात्परम्परासाधारणभोगसाधनत्वं विवक्षितं परमाणुरपि विषय एव कार्यरूपपृथिव्या एव त्रिप्रकारेण विभजनात्का
र्यपृथिवी विषय एव द्व्यणुकेत्यादिना प्रदर्शित इति न तद्ग्रन्थविरोधः॥ ९९ जलस्यापि स्वीयस्पर्शव्यञ्जकत्वात् न तत्र तृतीयहेतौ व्य
भिचार इति भावः अपिशब्देन पूर्वोक्तिलाघवसमुच्चयः यद्वेत्यादिकल्पेप्येकत्र हेतौ रूपरसस्पर्शानां त्रयाणामुपादानं व्यर्थमित्यभिप्रायेणाह तत्रापीति
ननु सूत्रे देहविषययोरेव निर्वचनादिन्द्रियत्वं जातिरेवेत्याशंकनं न लभ्यते नत्वनसंभवतीत्याशंक्य समाधत्ते इन्द्रियत्वमिति उपभोगेनीति सुखदुःखसाक्षा
त्कार उपभोगस्तत्साधनत्वं प्रयोजक इत्यर्थः तत्र घटादेरकारणत्वादिति ध्येयम् कार्यरूपपृथिव्या इति साकार्यरूपेति विवरणादिति भावः प्रदर्शित इतितत्

रा॰ म॰ ७२

रा०॥ संयोगविशेषादिति सुषिरपरिमिततूलस्य यथा प्रचयविशेषेण परिमाणतारतम्यमनुभवसिद्धं तथा मेरोरवयवेषु अत्यन्तशिथिलसंयोगात् मेरुपरिमा
णस्योत्कर्षः सर्षपावयवेषु च किञ्चिच्छिथिलसंयोगात्तत्परिमाणस्यापकर्ष इति भावः संख्याविशेषनियमत्वेनेति यद्यप्यवयवानां संख्यासाम्येपि प्रचयविशे

दि०॥ ननु तथापि विश्रामाश्रयस्य नित्यत्वे मानाभाव इत्यत आह यत्र त्विति असमवेतकार्यानुत्पत्तिप्रसङ्ग इति असमवेतभावकार्यानुत्पत्तिप्र
सङ्ग इत्यर्थः ननु तस्य नित्यत्वसिद्धावप्यणुत्वे किं मानमित्यत आह महत्परिमाणेति चाक्षुषद्रव्यत्वादिति अत्रात्मनि व्यभिचा
रवारणाय चाक्षुषपदं घटाभावे व्यभिचारवारणाय द्रव्यपदम् तदवयवसिद्धाविति त्रसरेणववयवसिद्धावित्यर्थः तदसिद्धेरिति
अवयवधाराया असिद्धेरित्यर्थः अत्र नव्याः त्रसरेणोरवयवाः सावयवा इत्यादि अनुमानयोरुक्तयोरप्रयोजकत्वेन त्रुटावेव वि
श्रामः न च चाक्षुषस्पर्शानि महत्त्वं कारणं तथा च त्रुटौ महत्त्वमावश्यकं तच्चावयवसंख्याजन्यमिति अवयवं विना नोत्पद्यत इत्य।

मु०॥ यत्र तु विश्रामस्तस्यानित्यत्वे ऽसमवेतकार्योत्पत्तिप्रसङ्गः स्यात् तत्तस्य नित्यत्वम् महत्परिमाणतारतम्यस्य गग
नादौ विश्रान्तत्वमिवाणुपरिमाणतारतम्यस्यापि क्वचिद्विश्रान्तत्वमस्तीति तस्य परमाणुत्वसिद्धिः न च त्रसरेणावेव विश्रा
मोस्त्विति वाच्यम् त्रसरेणुः सावयवः चाक्षुषद्रव्यत्वाद्घटवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धौ त्रसरेणोरवयवाः सावयवाः म
हदारम्भकत्वात्कपालवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धेः न चेदमप्रयोजकम् अपकृष्टमहत्त्वमन्यनेकद्रव्यत्वस्य प्रयोजक
त्वात् ॥

त्वमुक्तं तर्कसत्त्वाच्चाप्रयोजकत्वं द्व्यणुकसाधकानुमानस्येति वाच्यम् त्रसरेणुमहत्त्वस्य नित्यत्वस्वीकारेणोक्ततर्कानवतारात् न
चाणुव्यवहारस्याणुपरिमाणनिबन्धनतया तदाश्रयद्रव्यसिद्धिरावश्यकीति वाच्यम् तस्यापकृष्टपरिमाणनिबन्धनत्वात् मह
त्यपि महत्तमादणुव्यवहारात् न चैवं त्रसरेणुपुञ्ज एवास्त्ववयवीति वाच्यम् विशकलितेष्वपि तेषु घट इत्यादिप्रत्ययप्रसङ्गात्
न च तत्संयोगत्वमेव घटत्वं घटो द्रव्यमित्यादिप्रतीतौ च परम्परया तज्ज्ञानमिति वाच्यम्॥ (१ षेणापरिमाणतारतम्यमनुभूयते तथाप्यसं।
ख्यावयवेषु दृढतरसंयोगेनापि परिमाणापकर्षसंभव इत्यत्र तात्पर्यम् वस्तुतो मेरोरवयवेषु सर्षपावयवापेक्षयोत्कृष्टप्रचयांगीकारे सर्षपापेक्षया मेरो
र्महत्त्वापत्तिरेव बाधिकेति विभावनीयम्॥

का॰मु॰ रा॰॥ ननु ध्वंसस्यासमवेतकार्यस्य सिद्धान्तिभिरप्युत्पत्त्यंगीकारादापत्तिरियमसंगतेत्यत आह असमवेतभावेति मूले ऽनेकद्रव्यवत्वस्येति स्वसमवेतस॰
दि॰रा॰ मवेतत्वसंबंधेन नानाद्रव्यवत्वस्येत्यर्थः ननु समवेतत्वसंबंधेन तथात्वं तदर्थस्तथा सति परमाणुसाधनानुमानस्याप्रयोजकत्वशंकाया अनिवृत्तिरि
६९ तिध्येयम् परंपरस्येति घटो द्रव्यमित्यादिप्रतीतौ स्वाश्रयसमवेतत्वसंबंधेन घटत्वभानमित्यर्थः आहुरित्यनेन विलक्षणसंयोगविशिष्टत्र्यणुकपुञ्ज
एव घटत्वांगीकारेणैव दोषद्वयस्वरसः सूचितः प्रमाणाभावेनेति नादृशद्रव्ये इति शेषः त्र्यणुकस्य प्रत्यक्षसिद्धतया तदन्यथानुपपत्त्या द्व्यणुकसि॰

दि॰॥ सम्भवति साक्षात्सम्बन्धविषयत्वे परम्परासम्बन्धविषयत्वकल्पने गौरवादित्याहुः ननु परमाणुत्रयेणाकुतो न द्रव्यान्तरोत्पत्तिः
परमाणुद्वयेन द्व्यणुकवत् एवं द्व्यणुकद्वयेन द्रव्यान्तरोत्पत्त्यापत्तिस्त्रिभिर्द्व्यणुकैस्त्र्यणुकवदिति चेन्न प्रमाणाभावेन तादृशद्रव्यासिद्धेः
परमाणुत्रये द्व्यणुकद्वये च द्रव्यारम्भकसंयोगाकल्पनात् अत्रेदश्चिन्त्यम् त्रिभिः परमाणुभिरेव त्र्यणुकमस्तु परमाणुभ्यामना

मु॰॥ नचैवं क्रमेणानवयवधारापि सिद्ध्येदिति वाच्यम् अनवस्थाभयेन तदसिद्धेरिति साच त्रिधा भवेद्देह
मिन्द्रियं विषयस्तथा॥ ३७॥ साकार्यरूपा पृथिवी त्रिधेत्यर्थः शरीरेन्द्रियविषयभेदादित्यर्थः॥ ३७॥ ॥

रम्भस्तु सिद्धान्तिनां द्व्यणुकाभ्यामनारम्भ इव मानाभावात् फलबलेन त्रयाणामेव युगपद्द्रव्यारम्भकसंयोगकल्पनात् ॥
यत्तु तो गवाक्षरन्ध्रे दृश्यमानानां द्व्यणुकत्वमेव युक्तमणुद्वयारब्धत्वे लाघवादिति मूलस्य स्यदेह इन्द्रियं विषयस्तथेत्य॰
स्तत्रैविध्ये हेतुपरत्वं सूचयितुमर्थमाह साकार्यरूपेति॰॥ ३७ ॥ ९ ॥ ९॥

द्विसम्भवेपि परमाणुत्रयारब्धद्रव्यादेः सिद्ध्यसम्भवादिति भावः लाघवादितीति नचैवं तस्य त्र्यणुकपदवाच्यत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् अप्रत्यक्ष॰ राम
द्व्यणुकवासनावासितैरेव तथाव्यवस्थीयमानत्वात् जालसूर्यमरीचिस्थं यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरेणुरिति स्मृतइतिस्मृतौ त्रस॰ ६९
रेणुपदस्यैव प्रयोगात् तत्पदस्य मण्डपादिपदवत्केवलरूढमेव यद्वा त्रिभिस्सहितो रेणुस्त्रसरेणुः सहितलोप आर्षइत्येव तत्रास्तुस्यत्तिरिति भावः ए॰
तदपेक्षयापि त्र्यणुकनियतताया मे वलाघवम्परमाणवादिकल्पने गौरवादितिध्येयम् हेतुपरत्वं कार्यपरत्वस्परमाणोर्विषयत्वेपि विषयस्तथेत्यस्यजन्यवि॰

रा॰॥ परमाणोस्तथात्वनास्त्येवअतएवकारिकायामग्रेपिविषयोद्व्यणुकादिर्ब्रह्माण्डान्त इत्येववक्ष्यतीतिभावः॥३७॥ योनिजमित्यस्ययोनिद्वारानिर्गतमित्य-
र्थकत्वेकदाचित्स्वेदजस्यापियोनिद्वारानिर्गमसम्भवादतिव्याप्तिरित्याशङ्कापरिहारायव्याचष्टे शुक्रेति यस्तुमृगादीनामिति यद्यपिपशुपदस्यलोमवल्लाङ्गू-
लवद्वाचकतयातेनैवमृगसंग्रहेपृथग्मृगोपादानमव्यर्थन्तथापिगोवलीवर्दन्यायेनलाङ्गूलरहितस्यापिमृगविशेषस्यापिसम्भवाभिप्रायेणवानदुपो-
दि॰॥ योनिजंशुक्रशोणितयोःपरस्परमेलनजन्यम् तद्भिन्नमयोनिजम् जरायुजमिति गर्भवेष्टनचर्मपुटकंजरायुःमानुषादीनामित्यादि-
नापशुमृगादीनांपरिग्रहः सर्पादीनामित्यादिनाविहङ्गमादीनांपरिग्रहः स्वेदजमुदाहरति कृमिदंशाद्याइति तच्छरीराणामुत्पन्नेरधर्मविशेष

मु॰॥ तत्रदेहमुदाहरतियोनिजादीति योनिजादिभवेद्देहं योनिजमयोनिजंचेत्यर्थः योनिजमपिद्विविधंजरायुजमण्डज-
ञ्चेतिजरायुजंमानुषादीनाम् अण्डजंसर्पादीनाम् अयोनिजंस्वेदजोद्भिज्जादिकम् स्वेदजाःकृमिदंशाद्याः उद्भि-
ज्जास्तरुगुल्माद्याःनारकिणांशरीरमप्ययोनिजम् नचमानुषादिशरीराणाम्पार्थिवत्वेकिम्मानमितिवाच्यम्॥
गन्धादिमत्त्वस्यैवप्रमाणत्वात् नचक्लेदोष्मादेरुपलम्भादाप्यत्वादिकमपिस्यादितिवाच्यम् तथासतिजलत्वपृथि-
वीत्वादिनासङ्करप्रसङ्गात् नचतर्हिजलीयत्वादिकमेवास्तुनतुपार्थिवत्वमितिवाच्यम् क्लेदादीनांविनाशेपिश-
रीरत्वेनप्रत्यभिज्ञानाद्गन्धाद्युपलब्धेश्चपृथिवीत्वसिद्धेः॥ ॥ सहितेभ्योऽणुभ्यएवस्वीकारादितिभावः उद्भिज्जादिकमित्या-
दिनादेवादिशरीरपरिग्रहः तच्छरीराणामुत्पत्तेर्धर्मविशेषसहितेभ्योऽणुभ्यएवस्वीकारादितिभावःतेषामयोनिजत्वेत्वागमएव ब्रह्मणो
मानसामन्वादयःपुत्राइत्यादिःप्रमाणं योनिंविनानशरीरमित्येवंविधागमेचयोनिपदंकारणमात्रपरम् शरीरपदम्मनुष्यदेहपरंवा-
दानमितिबोध्यम् विहङ्गमादीत्यादिनावह्नीप्रभृतीनाम्परिग्रहः ननुकिम्मादीनामपिशरीरंशुक्रशोणितमेलनजमेवशरीरमात्रस्यतथात्वादित्याशंका-
यामाह तच्छरीराणामिति तेषामिति देवादिशरीराणामित्यर्थः ननुकिम्मादिशरीराणामित्यर्थः उत्तरत्रवक्ष्यमाणप्रमाणस्यतेषामयोनिजत्वेसत्त्वा-
दितिध्येयम् योनिंविनेति शुक्रशोणितमेलनंविनेत्यर्थःकारणमात्रपरमिति नन्वेवंकार्य्यमात्रस्यैवकारणंविनाऽसम्भवाच्छरीरमात्रस्यकारणंविनानुप-

रा॰॥ ननुमानुषादिशरीरेपृथिवीत्वसाधनायमूलेगंधादिमत्वादितिहेतुरूपन्यस्तस्तत्रहेत्वावादिपदस्यार्थम् केवलगंधस्यैवपृथिवीत्वाव्यभिचारित्वात्
नचादिपदंहेत्वंतरसूचनायेतिवाच्यम् गुणान्तरस्यैवपृथिवीत्वव्यभिचारित्वेनतद्भावादित्यतआह गन्धादीन्यादिनेति तथाचनीलादिहेत्वन्तरसूचना
यैवादिपदमितिभावः शरीरस्याद्रवत्वेनक्षरणासम्भवादाह स्वेदइतीति ननुपाकोरूपपरावर्त्तकतेजस्संयोगः सचपृथिवीत्वस्यैवसाधकोनतुतेज
स्त्वस्यैवपृथिवीभिन्नेपाकानंगीकारादतआह औष्म्यमितीति उष्मस्पर्शइत्यर्थः व्यूहः क्रियेतियद्यपिक्रियावत्त्वंनवायुत्वसाधकंतस्यपञ्चद्रव्य॥

दि॰॥ गन्धादीन्यादिनाशुक्लेतररूपपरिग्रहः क्लेदोष्मादेरित्यादिनाव्यूहावकाशपरिग्रहः क्लेदः क्षरणाम् स्वेदइतियावत् ऊष्मापाकः
औष्म्यमितियावत् तच्चशरीरसम्बन्धेनपुष्पादौरूपादिपरावृत्त्यानुमीयतेऽत्रनुष्मात्तदनुत्पत्तेः व्यूहः क्रिया अवकाशोसुखादा
वत्वादिगत्यप्रतिबन्धः ननुकथन्तर्हिशरीरेपाञ्चभौतिकत्वव्यवहारइत्यतआह तेनेति शरीरस्यपार्थिवत्वसाधनेनेत्य

मु॰॥ तेनपार्थिवादिशरीरेजलादीनान्निमित्तत्वमात्रम्बोध्य
म् शरीरत्वञ्चजातिः पृथिवीत्वादिनासाङ्कर्य्यात्॰ ॥

र्थः एवञ्चशरीरेपाञ्चभौतिकत्वव्यवहारोनपञ्चभूतोपादानकत्वनिबन्धनः किन्तुतज्जन्यत्वनिबन्धनस्तत्राप्येकैकस्योपादानत्वञ्च
तुर्णांनिमित्तत्वमितिविवेकः ॥ किन्तुचेष्टेति चेष्टात्वंजातिविशेषश्चेष्टनइतिप्रत्यक्षसिद्धः नचशरीरत्वमे॰॥ १ साधारणत्वात् तथापिवा॥
योरेवसदागतिमत्वेनक्रियापदस्यात्रसर्वदाक्रियावत्वार्थकतयानवायुत्वसाधनानुपपत्तिः नचसुषुप्तिदशायांशरीरेपिक्रियाविरहात्स्वरूपासिद्धि
रितिवाच्यम् तदानीमपिश्वासादिप्रयुक्तक्रियासत्वादितिभावः चतुर्णामिति यद्यपिजलपरमाण्वादिसंयुक्तपार्थिवपरमाणुष्वेवघटइवशरीरमुत्पद्यत
इतिवाच्यंतत्रयाणांतत्रकारणत्वंजलसम्बन्धाभावेसंश्लेषाभावेनावयव्यनुत्पादादुष्णस्पर्शसर्वदागत्यभावापत्त्याचजलादीनांकारणतासंभवादाका
शसंयोगस्याव्यावर्त्तकतयाकथंतस्यकारणत्वंतथापित्रिविधपाषाणादौभेदादीनामनुत्पत्त्याऽवकाशविधयाकाशस्यशरीरकारणत्वमितिमन्तव्यम् वि

रा॰॥ सर्वत्रानुमितौ कारणं ननु चैवमन्वयसहचारज्ञानेन पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते गंधवत्त्वादित्यादावन्वयव्याप्तिज्ञानासम्भवात्कथमनुमितिरिति वाच्यम्॥ तत्र व्यतिरेकसहचारग्रहेणैवान्वयव्याप्तिग्रहस्वीकारात् तथा चान्वयसहचारमात्रगृहीतव्याप्तिकत्वमेव केवलान्वयित्वं हेतोर्व्यतिरेकसहचारमात्र गृहीतव्याप्तिकत्वं केवलव्यतिरेकित्वमुभयसहचारगृहीतव्याप्तिकत्वमन्वयव्यतिरेकित्वमित्याचार्यमतमुभयव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिकरणत्वादिमति कारमतएव गृहीतान्वयमात्रव्याप्तिमत्त्वादिकं केवलान्वयित्वादिकमिति बोध्यं पक्षतावच्छेदकस्येति व्याप्तिग्रहदशायामेवानुमितिग्राह्यसपक्षतावच्छे दके साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्यस्य गृहीतत्तया सिद्धसाधनापत्तेरिति भावः अविरोधादिति समानाकारिकाया अधिकविषयिण्यामपि तथा विधा

दि॰॥ वस्तुतस्तु पृथिवीत्वजातिरपि पृथिव्या लक्षणम् न च व्यतिरेकसहचारेणाप्यन्वयव्याप्तिरेव गृह्यत इत्याचार्यमते पक्षतावच्छेदकस्य न हेतुत्वमिति वाच्यम् हेतुः साध्यसमानाधिकरण इति ज्ञानेऽपि हेतुमान्साध्यवानिति बोधस्यानिष्पन्नत्वेन पक्षतावच्छेदकस्यापि हेतुत्वावि

मु॰॥ नन्ववयविनि किं मानम् परमाणुपुञ्जैरेवोपपत्तेः न च परमाणूनामतीन्द्रियत्वात् घटादेः प्रत्यक्षत्व त्वस्यादिति वाच्यम् एकस्य परमाणोरप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वसम्भवात्॥ ९९ ॥

रोधात् व्यतिरेकव्याप्तेर्गमकतायास्तु सुतराम् अणुत्वस्य द्व्यणुकेऽपि सत्त्वादाह परमाणुरूपेति॥ ३६॥ बौद्धः शङ्कते नन्विति नन्वयं घट इत्यादि प्रतीतिरेव तत्र प्रमाणमस्ति विषयत्वात आह परमाणुपुञ्जैरेवेति विलक्षणसंस्थानविशिष्टैः परमाणुभिरेवेत्यर्थः उपपत्तेरिति अयं घट इत्या दिप्रतीतेरुपपत्तेरित्यर्थः तत्समूहस्य परमाणुसमूहस्य तत्र दृष्टान्तमाह॥

याएव सिद्धेरनुमितिप्रतिबन्धकत्वादिति भावः यद्यपि तथाचाय मित्युपनयवाक्यात्पक्षो हेतुमानिति बोधस्यैव प्राचीनैः स्वीकारात्पक्षतावच्छेदके हेतौ रे कोउपनयवाक्याच्छाब्दबोधानुपपत्तिरिति तथापि परार्थानुमितावेव न्यायप्रयोगस्यापेक्षणीयतया स्वार्थानुमितिमादायैव लक्षणप्रयोजनसम्भवात् उपनयवाक्याच्छाब्दबोधसम्भवेऽपि क्षतिविरहात् नवीनमते साध्यव्याप्यहेतुमत्ताबोधस्यैवोपनयजन्यत्वोपगमेन विधेयांशेऽधिकावगाहितया तत्सम्भवाच्चे तिभावः सुतरामिति इदमुपलक्षणम् अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितिसंभवोऽपि बोध्यः सामानाधिकरण्यमात्रविषयकसिद्धेस्तत्राप्रतिबंधकत्वादिति दिक्॥ ३६॥

का॰मु॰ रा॰॥ परमाणुपुंजविषयकत्वे मृत्पिंडेपि तथा प्रतीत्यापत्तिस्तत्रापि तत्सत्वादित्यत स्तद्व्यावर्त्तके विलक्षणेति संस्थानं संयोगः समूहस्यैकत्वादिति समूहश

टि॰रा॰ त्वार्थोत्र नावच्छान्यनिष्ठसंस्थाविशेष एव न तु तद्व्हिशिष्टधान्यानि तत्रैकत्वाभावात् प्रत्येकमेकत्वसत्वेपि राशिपदप्रयोगानुपपत्तेरिति ध्येयम् संयोगविशेषस्ये।

६७ ति एकधान्यसंयुक्तापरधान्यसंयुक्तान्यधान्यप्रतियोगिकसंयोगस्यैवेत्यर्थः न संभवतीति अन्यथा पिशाचादीनामपि परस्परसंयुक्तानां प्रत्यक्षत्वापत्तेरि

टि॰॥ यथेति तत्समूहस्य केशसमूहस्य अनुपपत्तिरिति परमाणूनामनेकत्वादणुत्वाच्चेतिभावः इतिवदुपपत्तेरिति तत्र यथा धान्यसमूह

स्यैकत्वादेक इति प्रतीतिरेवं संयोगविशेषस्यैव महत्वात्मकतया महानिति प्रतीतिस्तथा परमाणुपुञ्जेष्वपीतिभावः प्रत्यक्षत्वायोगादिति

तथा च स्वभावतोऽयोग्यानाम्परमाणूनाम्परस्परसंयोगमात्रेणायोग्यत्वं न सम्भवतीति भावः दूरस्थकेशस्तु स्वभावतो नातीन्द्रिय इति।

मु॰॥ यथैकस्य केशस्य दूरेऽप्रत्यक्षत्वेपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वम् न चैको घटः स्थूल इति बुद्धेरनुपपत्तिरिति वाच्यम्

एको महान्धान्यराशिरितिवदुपपत्तेः मैवं परमाणोरतीन्द्रियत्वेन तत्समूहस्यापि प्रत्यक्षत्वायोगात् दूरस्थके

शस्तु नातीन्द्रियः सन्निधाने तस्यैव प्रत्यक्षत्वात् न च तदानीं दृश्यपरमाणुपुञ्जस्य उत्पन्नत्वान्न प्रत्यक्षत्वेपि वि

रोध इति वाच्यम् अदृश्यस्य दृश्यानुपादानत्वात्॰ ॥

तद्दृष्टान्तस्य वैषम्यमित्याह दूरस्थकेशस्त्विति॰ तस्यैवेति तस्य दूरस्थकेशस्य एवकारश्च तच्छब्दप्राक्तनसन्निधानपदेनान्वेति तथा च

सन्निधाने तस्यैव तस्य प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः तथा च दूरत्वस्य प्रतिबन्धकत्वात्तद्दशायाम प्रत्यक्षत्वमात्रं तस्य न तु स्वाभाविकमप्रत्यक्षत्वमिति।

भावः उत्पन्नत्वादिति क्षणभङ्गवादिनाम्मते परमाणूनामुत्पत्तिस्वीकारादिति भावः॥ १ तिभावः ननु तस्यैवेत्यस्य दूरस्थकेशस्यैवेत्यर्थ। कत्व राम॰

एवकारासंगतिः सन्निधाने घटादेरपि प्रत्यक्षत्वादत आह एवकारश्चेति ननु अदृश्यपरमाणुपुञ्जाद्दृश्यपरमाणुपुञ्जोत्पत्तिर्मूलोक्तानसंगच्छतेप ६७

रमाणूनां नित्यत्वादित्याशंकां निराकुरुते क्षणभंगेति तथा हि तेषां प्रयोगः यत्सत्तत्क्षणिकं दीपसंततिवदिति भावः अदृश्यस्य दृश्यानुपादानत्वादिति मू

लेन तत्पदघटितमुपादानपदं न कारणार्थकं सम्भवति स्वमतेप्यदृश्याद्दृष्टस्य दृश्यघटादिकारणत्वात्तापि समवायिकारणार्थकं सम्भवति॰॥ ९ ॥

त॰॥ अदृश्यपरमाणोर्दृश्यपरमाणुसमवायिकारणतायाअन्येरप्यनङ्गीकारात् समवायेन परमाणौ परमाणोर्वृत्तित्वांगीकारे परमाणोरेव सावयवत्वापत्त्याऽ
वयविनिराकरणानुपपत्तेः नापिप्रकृतत्वार्थकं —————— प्रकृतित्वंहि दध्नो दुग्धादौ स्वजनकनाशप्रतियोगित्वं तच्चतन्मतेपरमाणुषुसंभवति स्वरा
भंगवादिनां तेषां पूर्वपूर्वव्यक्तितएवोत्तरोत्तरव्यक्तेरुत्पाद स्यानुमततयात्ते नाशान्तरणाव्यवधानस्यतैरनंगीकारादितिमहदसमञ्जसं तथापितन्मत
इत्यादि पूरणत्वानुपपत्तिः तन्मते पूर्वव्यक्तिमात्रस्यैवोत्तरव्यक्ति हेतुतयाऽदृष्टादेः कारणतानभ्युपगमेनोपादानपदस्य कारणमात्रार्थकत्वेक्षतिविरहादि
दि॰॥ अन्यथा अदृश्यस्यदृशोत्पादकत्वे तत्रनादृशादहनोत्पत्तिस्थले तदन्तःपातिभिः अतितप्ततैलान्तःपातिभिःस्वभावात् कार॰
णानेरपेक्ष्यात् उद्भूतरूपादीति आदिनालोकादिपरिग्रहः तदभावे महत्त्वोद्भूतरूपाद्यभावे तदभावात् महत्त्वाभावादित्यर्थः अत्रनोक्तिं।

मु॰॥ अन्यथाचक्षुरूष्मादिसन्ततेःकदाचिदृश्यत्वप्रसङ्गात् नचातितप्ततैलादौकथमदृश्यदहनसन्ततेर्दृश्यदहनोत्पत्ति
रितिवाच्यम् तत्रतदन्तःपातिभिर्दृश्यदहनावयवैःस्थूलदहनोत्पत्तेरुपगमात् नचादृश्येनद्व्यणुकेनकथंदृश्यत्रसरेणो
रुत्पत्तिरितिवाच्यम् यतोनदृश्यत्वमदृश्यत्वम्वाकस्यचित्स्वभावादाचक्ष्महे किन्तुमहत्त्वोद्भूतरूपादिकारणसमुदायवशा
दृश्यत्वम् तदभावेचादृश्यत्वं तथाचत्रसरेणोर्महत्त्वात्प्रत्यक्षत्वम् नतुद्व्यणुकादेस्तदभावात् नहित्वन्मतेपिसम्भ
वतीदंपरमाणौमहत्त्वाभावात् इत्यञ्चावयविसिद्धौतेषामुत्पादविनाशयोः प्रत्यक्षसिद्धत्वादनित्यत्वंतेषांञ्चाव
यवावयवधारायाअनन्तत्वे॥ ॥क्षणिकमतानुयायिनःपरस्परविभक्तपरमाणूनाम्महत्त्वाभावादप्रत्यक्षत्वेपिपरस्परसंयुक्तानांपुंजात्म
नांतेषांप्रत्यक्षेबाधकाभावः नचमहत्त्वाभावएवबाधकःपरस्परविलक्षणसंयोगरूपस्यैवमहत्त्वस्यप्रत्यक्षजनकत्वात् नचपरमाणूनान्नित्य
त्वाद्घटादावुत्पत्तिनाशप्रतीत्यनुपपत्तिरितिवाच्यम् तन्मतेपदार्थमात्रस्यैवक्षणिकत्वात्परमाणूनामुत्पत्तिनाशयोः स्वीकारात्॥ ॥ ॥
निश्रेयसम् कारणानैरपेक्ष्यादिति तथाचतन्मते तीन्द्रियत्वमप्रत्यक्षत्वञ्च स्वाभाविकमित्यतीन्द्रियस्यैन्द्रियकपदार्थोत्पादकत्वेचक्षूरूपादौ कदाचिदृश्यत्वमा
पादितमस्वतेनुकारणबलात् त्र्यणुकस्यप्रत्यक्षत्वेपितदभावात् द्व्यणुकस्यातीन्द्रियत्वसंभवाददृश्यस्यदृश्यकारणत्वेपिनक्षतिरितिभावः विलक्षणसंयोगे

सं । तच्चैवं ज्ञातं चक्षुः पिशाचादिसंयोगव्यावृत्तमेवांगीकरणीयमतो नतेषां परस्परसंयोगेन प्रत्यक्षत्वापत्तिरिति भावः एवकारेण तदतिरिक्तमहत्त्वास्वी।
रा॰ । तच्चैवं ज्ञातं चक्षुः पिशाचादिसंयोगव्यावृत्तमेवांगीकरणीयमतो नतेषां परस्परसंयोगेन प्रत्यक्षत्वापत्तिरिति भावः उत्पत्तिनाशयोः स्वीका
कारः सूचितः अवयविमात्रस्यैवानंगीकारादाकाशकालाद्यप्रत्यक्षपदार्थानामप्यनंगीकाराच्च तन्महत्त्वे व्याप्यसंभवादिति ध्येयम् उत्पत्तिनाशयोः स्वीका
रादिति नचैवं प्रतिक्षणं घटादावुत्पत्तिविनाशप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् घटधारायां दीपकधारावच्छिन्नत्वेन तत्प्रत्यक्षासंभवात् प्रत्यक्षपुंजसजातीयपुं
जांतरपूर्वत्वाभावेनाशस्य तादृशपुंजान्तरानुत्तरत्वेचोत्पत्तेः प्रत्यक्षत्वसंभवादिति भावः सिद्धांतादिति कपालरूपपुंजद्वयाद्घटरूपैकपुंजोत्पत्तिरिति सिद्धांता
दि॰ । नचपरमाणुपुञ्जेषु घटत्वाङ्गीकारे कपालाद्घट इति प्रतीत्यनुपपत्तिः परमाणूनां कपालजन्यत्वाभावादिति वाच्यम् तन्मतेकपाल
स्यापि परमाणुपुञ्जरूपतया घटरूपपरमाणुपुञ्जेषु कपालरूपपरमाणुपुञ्जजन्यत्वस्वीकारात्पुञ्जात्पुञ्जोत्पत्तिरिति तेषां सिद्धान्तादि
त्याहुः तत्तद्घट इत्यादि प्रतीतिविषयतायाः अनेकपरमाणुषु कल्पने गौरवादित्यवयवातिरिक्तावयविसिद्धिरिति दिक् मेरुसर्षपयोरि
ति अपिशब्दः साम्यप्रसङ्ग इत्युत्तरं सम्बध्यते तेन च त्र्यणुकस्य सावयवारब्धत्वे महत्त्वापत्तिः समुच्चीयते साम्यम्परिमाणतारतम्याभावः

मु॰ । मेरुसर्षपयोरपि साम्यप्रसङ्गः अतः क्वचिद्विश्रामो वाच्यः ॥ ॥

परिमाणकारणीभूतायाः अवयवसंख्यायाः उभयत्र साम्यादिति भावः नच मेर्ववयवानां सर्षपतुल्यपरिमाणवत्त्वन्तु सर्षपावयवा।
नां सर्षपतुल्यपरिमाणवत्त्वमित्यवयवपरिमाणविशेषाद्विशेष इति वाच्यम् मेर्ववयवसर्षपावयवयोरप्यनन्तावयवत्वेन त।
त्परिमाणतारतम्याभावस्यापाद्यापादनीयत्वात् नच मेरुसर्षपयोरवयवगतप्रचयाख्यसंयोगविशेषात्तद्विशेष इति वाच्यम् प्रचयविशे
षस्यापि संख्याविशेषनियम्यत्वेन संख्याविशेषाभावे तद्विशेषानुपपत्तेरिति ॥ ९९ दित्यर्थः दिगिति त्र्यणुकस्यैवावयवधारायाविश्रान्तिरि
ति दीधितिकारमते पुंजकस्य केशसमूहवत् प्रत्यक्षत्वसंभवेपि नानात्र्यणुकानां तादृशप्रतीतिविषयत्वकल्पने गौरवादेवातिरिक्तावयवसिद्धिरिति सूचि
तम् महत्त्वापत्तिरिति अपकृष्टमहत्त्वं प्रति स्वाश्रयसमवेतसमवेतत्वसंबन्धेन संख्यायाः कारणत्वादिति भावः कारणीभूताया इति परमाणूत्कर्षापकर्षप्रयो
जिकाया इत्यर्थः साम्यादिति साम्यमत्र उभयावयवनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमेव नत्वेकजातीयत्वमवयवधारायाअविश्रान्तत्वेनानन्तसंख्याया एवासिद्धेरिति

रा०॥ अथवेति कायव्यूहइति रूढिनिप्रारब्धस्यार्थ्यैसौभरिप्रभृतीनांयुगपदनेकशरीरपरिग्रहः पुराणेषुश्रूयतेनादृशकायसमूहेमिथ्याज्ञानज
न्यानादिवासनाध्वंसोपिहेतुत्वेनांगीकरणीयस्तत्त्वज्ञानवद्भिनांयुगपदनेकशरीरपरिग्रहस्यकाव्यनअनुभवादितियद्रूसजन्यमित्युक्तौवास
नोपादानानुपादेयेकायसमूहेभवतिव्यभिचारइतिभावः नवीनमतइति दंडप्रागभावध्वंसस्यनवीनमतेदंडरूपत्वांनंगीकारेणदंडजन्यघ
टादौवस्यमाणाव्यभिचारासंभवेनउक्तमेवप्रयोजनंतत्तैंइतिसूचनायइदमुक्तं प्राचीनमतेघटेपिव्यभिचारस्तदनुपादानइत्याहदंडेतिप्रतिबंधका
दि०॥रम्भकावयवेष्वपिपृथिवीत्वसिद्धिस्तनम्र पाषाणारम्भकावयवेष्वपिपृथिवीत्वमङ्गीकरणीयम् भस्मारम्भकावयवपाषाणावय
वयोरैक्यादेवन्त्रपाषाणस्यापिपृथिवीत्वसिद्धिरित्यभिप्रायस्तदेतद्दिशदयति भस्मनोहीति एतेनपाषाणइवनङ्गस्यप्यनुद्भूतगन्धा
पत्तिवारणायपाषाणावयवेषुपाकाङ्गीकारस्यावश्यकःस्वत्त्वपाकोत्पादितगन्धवद्भिःपाषाणावयवैरेवतङ्गस्यारम्भः॥
निर्गन्धैश्चतैरेवपाषाणारम्भ इत्यन्यथातङ्गस्यनीत्याघसङ्गतिरितिपरास्तम् तथासत्यप्युक्तप्रणाल्यापाषाणेपृथिवीत्वसिद्ध्या

मु०॥ भस्मनोहिपाषाणध्वंसजन्यत्वात् पाषाणोपादानोपादेयत्वंसिध्यति यद्द्रव्यं
॥ यद्द्रव्यध्वंसजन्यम् तत्तदुपादानोपादेयमितिव्याप्तेः

तेनगन्धानुमानसम्भवादितियद्द्रव्यमिति अत्रचघटध्वंसप्रत्यक्षेघटोपादानानुपादेयेव्यभिचारवारणायप्रथमंद्रव्यप
दम् अथवाघटध्वंसजन्यरूपध्वंसेव्यभिचारवारणायतन्मिथ्याज्ञानध्वंसजन्यकायव्यूहेनवीनमतेदण्डस्वरूपदण्डप्रागभा
वध्वंसजन्येघटेवाव्यभिचारवारणायद्वितीयंद्रव्यपदम्प्रतिबन्धकात्यन्ताभावजन्येद्रव्येव्यभिचारवारणायध्वंसपदम्॥ १ ॥
त्यंताभावजन्येइति मण्यभावजन्यवन्ह्यादावित्यर्थः प्राचांमतइति नवीनमतेतुप्रतिबंधकात्यंताभावस्यैवकार्यहेतुतयानायंव्यभिचारः सं
भवतीतिभावः नारकीयशरीरइति नचनिषिद्धाचरणमेवपापद्वारानरकेतदुपयोगिशरीरेचहेतुरितिनव्यभिचारइतिवाच्यम् सानुकूलकृतिमा
त्रसंबंधेननिषिद्धकर्मणोपिहेतुत्वसंभवादितिभावः दध्नीति स्थूलदध्नीत्यर्थः दुग्धावयवेत्यस्यापिस्थूलदुग्धावयवेत्यर्थः सिद्धांतेपिदधिद्व्यणुक

सत्वविरहेणेतिभावः त्र्यणुकातिरिक्तेति

का॰मु॰ रा॰॥ व्यभिचार इतीति दधित्र्यणुकस्यदुग्धत्र्यणुकध्वंसजन्यत्वेनतत्रदुग्धत्र्यणुकावयवदुग्धद्व्यणुकोपादानोपादेयत्वविरहेणेतिभावः त्र्यणुकातिरिक्तेति एतदारब्धमित्यर्थकत्वेतुस्थूलदध्नोपिस्थूलदुग्धध्वं

दि॰रा॰ इदंचउपादानपदस्यसाक्षादवयवपरत्वाभिप्रायेणोक्तंतदुपादानोपादेयमित्यस्यतदारंभकपरमाणवारब्धमित्यर्थकत्वेतुस्थूलदध्नोपिस्थूलदुग्धध्वंसजन्यत्वेपिनक्षतिस्तदारंभकपरमाणवारब्धत्वस्यतत्रसत्वात् परमाणोस्तदारंभकत्वंचतत्सत्ताप्रयोजकसत्ताकत्वमेवशक्यतेनिर्वक्तुम् अन्यथास्थू

६५ सजन्यत्वेपिनक्षतिस्तदारंभकपरमाणवारब्धत्वस्यतत्रसत्वात् परमाणोस्तदारंभकत्वंचतत्सत्ताप्रयोजकसत्ताकत्वमेवेतिचिंतनीयमितितस्येति नियमस्येत्यर्थः त

लपाषाणारंभकावयवोपादेयत्वेभस्मनोपिपाषाणत्वापत्त्यविशेषाद्दधिपर्यंतानुधावनेप्रयोजनाभावएवेतिचिंतनीयमिति ध्वंसजन्यत्वस्याहष्टाद्वाराविव।

दि॰॥ ध्वंसत्वेनचेहजनकत्वंविवक्षितम् तेनप्राचाम्मतेप्रतिवन्धकसंसर्गाभावत्वेनतस्यहेतुत्वेपिनक्षतिः ध्वंसजन्यत्वस्याहष्टाद्वाराविव।

क्षितम् तेनशालग्रामध्वंसजन्येनारकीयशरीरेनव्यभिचारः नचदुग्धध्वंसजन्येदध्निदुग्धावयवजन्यत्वस्वीकारेदध्नोपिदुग्धत्वापत्त्यादुग्धावय

वैर्दधिनजन्यतइत्यङ्गीकरणीयम् तथाचदधिव्यभिचारइतिवाच्यम् दध्नोद्व्यणुकातिरिक्तदुग्धध्वंसजन्यत्वास्वीकारात् द्व्यणुकरूप

मु॰॥ दृष्टश्चैवेनतत्वखण्डपटेमहापटध्वंसजन्येइत्यश्चपाषाणपरमाणोः पृथिवीत्वात्तज्जन्यपा

षाणस्यापिपृथिवीत्वंतथाचतस्यापिगन्धवत्वेवाधकाभावः„नानारूपवतीमता„ ॥

तत्वेनदुग्धत्वापत्तिवारणासम्भवात् दधित्वदुग्धत्वयोः परमाणौजातिसङ्करप्रसङ्गादितिव्याप्तिवोधार्थन्दृष्टान्तमाह दृष्टश्चैवेनदिति॰॥ नचदुग्धपरमाणुजन्यत्वेनदध्नोपिदुग्धत्वाप

दुग्धध्वंसजन्यत्वेपितस्यनतत्रव्यभिचारः तदुपादानपरमाणुजन्यत्वस्यदध्निसत्वात् नचदुग्धपरमाणुजन्यत्वेनदध्नोपिदुग्धत्वाप

त्तिरितिवाच्यम् दुग्धपरमाणोर्दुग्धत्वाभावात् द्रव्यत्वव्याप्यव्याप्यजातेःपरमाणुवर्तित्वेमानाभावात् अन्यथापरमाणुस्वरूपदुग्धजन्य

त्वेनदुग्धत्वापत्तिवारणासम्भवात् दधित्वदुग्धत्वयोःपरमाणौजातिसङ्करप्रसङ्गादितिव्याप्तिवोधार्थन्दृष्टान्तमाह दृष्टश्चैवेनदिति॰॥

त्वेनदुग्धत्वापत्तिवारणासम्भवात् दधित्वदुग्धत्वयोःपरमाणौजातिसङ्करप्रसङ्गादितिव्याप्तिवोधार्थन्दृष्टान्तमाह दृष्टश्चैवेनदिति॰॥ राम॰

त्वर धिद्व्यणुके॥ मानाभावादिति दुग्धारम्भकपरमाणूनामन्यत्रगमनंदध्यारम्भकतद्भिन्नपरमाणूनामत्रागमनमित्यस्यकल्पनंतत्प्रयोजक॥ ६५

विरहेणायुक्तमितिभावः॥ अन्यथेतिदधिद्व्यणुकस्यदुग्धपरमाणुजन्यत्वेइत्यर्थः ननुद्रव्यत्वव्याप्यव्याप्यजातेःपरमाणुवृत्तित्वेवाधकाभावए

वमानंभविष्यतीत्यतआह दधित्वेत्यादि जातीनीति अत्रापिवृत्तित्वंजातिमत्वंचसमवायेनैवविवक्षणीयम् अन्यथाजलत्वंपृथिवीत्वंचादाय॥

जलेऽतिव्याप्तिनादवस्यात् एवंचजातिपदेनव्यावृत्तिर्जलपृथिव्युभयत्वादीनां द्रष्टव्या॰ ॥ ॥ ॥

रा॰॥ अपेक्षेति रूपनिष्ठं द्वित्वं न संख्यारूपं गुणे गुणानंगीकारात् अपितु रूपद्वयविषयकापेक्षाबुद्धिविषयत्वरूपं तन्निवेशनीयमिति गौरवमतस्तद्घ

दि॰॥ मूलेनानारूपवत्त्वं लक्षणान्तरमुक्तं तल्लक्ष्ये प्रतिपादयति शुक्लेत्यादिना अलक्ष्ये लक्षणागमनासत्त्वं प्रतिपादयति नन्विति रूप
द्वयेति रूपद्वयवद्वृत्तिसत्तारूपजातिमत्त्विति गुणादावतिव्याप्तिवारणाय द्रव्यत्वव्याप्येति द्रव्यत्वव्याप्यजलत्वादिमत्त्विति जलादावतिव्या
प्तिवारणाय रूपद्वयवद्वृत्तीति द्रव्यत्वव्याप्यजलपृथिव्यन्यतरत्वादिमत्त्विति जलादावतिव्याप्तिवारणाय जातीति अपेक्षाबु।
द्धिविशेषविषयत्वरूपद्वित्वघटितत्वेन गौरवादाह रूपनाशेति अत्रापि प्रतिपदव्यावृत्तिः पूर्ववद्बोध्या षड्विधस्तु रसस्तत्रेति।

मु॰॥ शुक्लनीलादिभेदेन नानाजातीयं रूपं पृथिव्यामेव वर्तते ननु जलादौ तत्र शुक्लस्यैव सत्त्वात् पृथिव्यां त्वेकस्मिन्न
पि धर्मिणि पाकवशेन नानारूपसम्भवात् न च यत्र नानारूपं नोत्पन्नं तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम् रूपद्वयवद्वृत्तिद्रव्य
त्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् रूपनाशवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य वा वाच्यत्वात् वैशेषिकनये पृथि
वीपरमाणौ रूपनाशस्य रूपान्तरस्य च सत्त्वात् न्यायनये घटादावपि तत्सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः षड्विधस्तु रसस्तत्र
मधुरादिभेदेन यः षड्विधो रसः स पृथिव्यामेव जले मधुर एव रसः अत्रापि पूर्ववद्रसद्वयवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिम
त्त्वं लक्षणार्थोऽवसेयः गन्धस्तु द्विविधो मतः॥३५॥ द्विविध इति वस्तुस्थितिमात्रं न तु द्विविधगन्धवत्त्वं लक्षणं द्विविधत्व
(स्य व्यर्थत्वात्॥

मूलोक्तं रसस्य षड्विधत्वम् प्रकाशयति मधुरेत्यादिना ननु यत्र नानारसा नोत्पन्नास्तत्राव्याप्तिरत आह
अत्रापीति ननु मूले गन्धस्तु द्विविधो मत इत्यनेन द्विविधगन्धवत्त्वं पृथिव्या लक्षणं प्रदर्शितं तच्चायुक्तं द्वैविध्यांशस्य वैयर्थ्यादि।
त्यत आह वस्तुस्थितिमात्रमिति वस्तुगत्या गन्धो द्विविध एवेति सूचयितुमुक्तम् न तु लक्षणे द्वैविध्यस्यापि प्रवेश इत्यर्थः॥ ६ ॥
टितं रूपनाशघटितलक्षणं प्रणिनाय नाशत्वं च अखण्डोपाधिरूपमेवेति न गौरवमिति भावः द्वित्वादिघटितत्वेनेत्यादिपदं संपातायातं तत्तदि
तरभागस्योभयत्र तुल्यत्वादिति ध्येयम्॥ ३५ ॥ ॥

का॰ मु॰ दि॰ रा॰ ६६

रा॰॥ जानीनीति अत्रापिपूर्वोक्तमनुसन्धेयम् ननुपृथिवीत्वमपिपृथिवीलक्षणं संभवतीतितत्कथन्नोक्तमित्याशंकांनिरस्यति अत्रेति॥ ६ ॥

दि॰॥ गन्धस्यद्वैविध्यम्प्रकाशयति द्वैविध्यञ्चेति॥ ३५॥ अनुष्णाशीतत्वस्यवैयर्थ्यादाह इत्यञ्चेति पाकजस्पर्शवत्वमात्रोक्तावित्यर्थः न्या
यमतेपाकजस्पर्शाभाववतिपटेवैशेषिकमतेपाकजस्पर्शस्यपरमाणुष्वेवविद्यमानत्वादवयविनिपाकासिद्धिमाशंकानिषेधति य
द्यपीति॰ पाकजस्पर्शइति पृष्टादावित्यादिपदेनवैशेषिकमतेऽवयविमात्रपरिग्रहः सत्तारूपजातिमादायगगनादावतिव्याप्तिवा
रणायद्रव्यत्वव्याप्येति द्रव्यत्वसमानाधिकरणसत्तामादायातिव्याप्तिवारणायव्याप्यभागः स्पर्शसमानाधिकरणजलत्वा।

मु॰॥ द्वैविध्यञ्चसौरभासौरभभेदेनवोध्यम्॥ ३५॥ स्पर्शस्तस्यास्तुविज्ञेयोह्यनुष्णाशीतपाकजः तस्याः
पृथिव्याः अनुष्णाशीतस्पर्शवत्वंवायावपिवर्त्ततइत्युक्तम्पाकजेति इत्यञ्चपृथिव्याः स्पर्शोनुष्णा।
शीतइतिज्ञापनार्थमुक्तंपाकजस्पर्शवत्वमात्रंलक्षणं अधिकस्यवैयर्थ्यात् यद्यपिपाकज
स्पर्शः पटादौनास्तितथापिपाकजस्पर्शवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्वमर्थोवोध्यः नित्यानित्या
चसाद्वेधा नित्यास्यादणुलक्षणा॥ ३६॥ अनित्यातुतदन्यास्यात्सैवावयवयोगिनी साष्टथि।
वीद्विविधानित्याऽनित्याचेत्यर्थः अणुलक्षणा परमाणुरूपापृथिवीनित्या॥ ३६॥ तदन्यापरमा
णुभिन्नापृथिवीद्व्यणुकादिरूपासर्वाप्यनित्येत्यर्थः सैवानित्यापृथिव्येवावयववतीत्यर्थः॥ ६

दिकमादायजलादावतिव्याप्तिवारणायपाकजेति पाकजद्रवत्वसमानाधिकरणतेजस्त्वमादायतेजस्यतिव्याप्तिवारणायस्पर्शेति ज। राम॰ ६६
लपृथिव्यन्यतरत्वमादायजलादावतिव्याप्तिवारणायजानीति अत्रचपृथिवीत्वस्यतज्जस्यतावच्छेदकत्वाल्लक्षणत्वन्नसम्भवतीतितत्परि ॥ रामः ॥

॥ आचार्यमतइति व्यापकसामानाधिकरण्यरूपान्वयव्याप्तिज्ञानमेव॰॥ ॥

रा॰ल्लीप्रकाशतरंगिण्यांप्रथमस्तरंगः॥१॥ कालादाविति गंधनिष्ठाकार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादात्म्यसंबंधावच्छिन्नकालत्वावच्छिन्नकारणतायाः का
लेपिसत्वादितिभावः ननुगंधत्वावच्छिन्नकार्यत्वाविवक्षणेनैषदोषः आवश्यकंचनद्विवक्षणमन्यथाकार्यतायांसमवायसंबंधावच्छिन्नत्वविवक्षणेऽपिगं
धनिष्ठसमवायसंबंधावच्छिन्नगुणत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितद्रव्यत्वावच्छिन्नकारणतामादायजलादावतिव्याप्त्यापत्तिरित्याशयेनादिपदमुपात्तम्
तेनचगंधत्वावच्छिन्नकारणविजातीयादृष्टसंग्रहइति ध्येयम् गंधवद्वृत्तीत्यादिग्रंथस्यगंधवत्त्वसेत्यादिः द्रव्यत्वव्याप्येति द्रव्यत्वन्यूनवृत्तीत्यर्थः तेनद्रव्यत्व

दिः॥ यथाचेश्वरेसुखसम्भवस्तथाग्रेव्यक्तीभविष्यति एवञ्चसंख्याबुद्धीच्छाप्रयत्नसुखानीतिपञ्चैवेश्वरस्यगुणादृत्याहुः॥३४॥ इति
श्रीभारद्वाजभट्टवालकृष्णात्मजमहादेवभट्टकृतौमुक्तावलीप्रकाशेप्रथमःपरिच्छेदः॥१॥ गन्धहेतुत्वंकालादौगतमतोव्याचष्टे गन्धेतिग
न्धवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः तेनसुरभ्यसुरभिकपालारब्धनिर्गन्धघटेनाव्याप्तिः द्रव्यत्वेननजलादावतिव्याप्तिःद्रव्य

गु॰॥संख्यादिपञ्चकंबुद्धिरिच्छायत्नोपिचेश्वरे परापरत्वेसंख्यादिपञ्चवेगश्चमानसे॥३४॥ तेचस्वेऽप्याकाशे॥२०॥३१॥३२॥३३॥
॥३४॥साधर्म्यवैधर्म्येनिरूप्यसम्प्रतिप्रत्येकंपृथिव्यादिकंनिरूपयति तत्रक्षितिर्गन्धहेतुः गन्धहेतुरिति गन्धसमवायिकारण
मित्यर्थः यद्यपिगन्धवत्त्वमात्रंपृथिव्यालक्षणमुचितम् तथापिपृथिवीत्वजातौप्रमाणोपन्यासायकारणत्वमुपन्यस्तम्॥

त्वव्याप्येत्यनेनतत्रैवसत्तामादायसा न तवाजातिपदोपादानाज्जलपृथिव्यन्यतरत्वमादायसागन्धवत्त्वंवृत्तित्वञ्चसमवायेन तेन॥
कालिकसम्बन्धेनगन्धवतिसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्ववज्जलत्वादिमति पृथिवीनिरूपितकालिकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्व
वज्जलत्वादिमतिवाजलादौनातिव्याप्तिः॥ ११ सापिद्रव्यत्वव्याप्यत्वेननतमादायजलादावतिव्याप्तिरेवमग्रेपिदृष्टव्यंनाव्याप्तिरिति अनेनच
तादृशघटेऽव्याप्तिवारणायगंधवत्त्वस्योक्तरूपस्यैवविवक्षणीयतयातद्देयक्ष्यालाघवेनगंधसमवायिकारणत्वमेववक्तुमुचितं तथासतिपृथिवीत्वावच्छिन्नस
रूपयोग्यतारूपकारणतामादायतादृशघटेपिलक्षणसमन्वयसंभवात् नचद्रव्यत्वव्याप्यत्वंद्रव्यनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेवकारणताशरीरेचगंध
वन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपनियमांशस्यानन्यथासिद्धित्वस्यचप्रवेशेनतत्रैवगौरवमितिवाच्यम्॥

का·मु· रा॥ अत्रापि नित्यत्वादिघटितगुरुशरीरजातित्वस्य प्रवेशात् विनिगमनाविरहेणापि तस्य लक्षणानादुर्लक्ष्यैवेति सूचितं नातिव्याप्तिरिति एवंचान्यतरत्वमा
दि·रा· दायाऽतिव्याप्तिप्रसक्त्या जलपृथिवीद्वित्वमादाय न जलेऽतिव्याप्तिवारणायैव जातिपदमिति विभावनीयं अयोग्यसाधारण्येनेति अयोग्यविशेष्यत्वेने।
६३ त्यर्थः वैशिष्ट्यं तृतीयार्थः तत्साधारण्येन अयोग्यपरमाणवादिवृत्तित्वेनेत्यर्थः तथाच परमाणौ प्रत्यक्षेण न पृथिवीत्वजाति सिद्धिरपितु तत्रापि गंधोत्प
त्त्या गंधरूपकार्यहेतुकानुमानेनैव तत्कारणतावच्छेदकपृथिवीत्वसिद्धिरितिभावः नियतकारणेति कारणेनियतत्वं जलादिव्यावृत्तत्वमेव नियम्यत्वंकार्य
तावच्छेदकधर्मवत्त्वं तथाच गंधं प्रति पृथिवीत्वेनाकारणत्वे कदाचिज्जलादावपि तदुत्पादः स्यादितिभावः ननु तेपमापत्तिः संभवति पाकजगंधे विजातीयतेजः

दि·॥ प्रमाणोपन्यासायेति यद्यपि पृथिवीत्वस्य प्रत्यक्षतया न प्रमाणान्तरापेक्षा तथापि अयोग्यसाधारण्येन प्रत्यक्षासम्भवात्तत्साधारण्ये
न पृथिवीत्वसिद्ध्यर्थं तदुपन्यास इतिभावः अन्यथा गन्धत्वावच्छिन्नं प्रति पृथिव्या हेतुत्वानङ्गीकारे आकस्मिकत्वापत्तेः नियतकारणानियम्य
त्वापत्तेरित्यर्थः तथाच कार्यमात्रवृत्तेर्गन्धत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वा नुरोधेन तदवच्छिन्ने पृथिवीत्वेन हेतुत्वमावश्यकमितिभावः इद

मु·॥ तथाहि पृथिवीत्वं हि गन्धसमवायिकारणतावच्छेदकं तया सिध्यति अन्यथा गन्धत्वावच्छिन्ने गन्धस्याकस्मिकत्वापत्तेः

मुपलक्षणं रूपादिनाशकतावच्छेदकतयापि पृथिवीत्वजातिसिद्धिर्दृष्टव्या प्रतियोगिनासम्बन्धेनाश्रयनाशाजन्यरूपनाशं प्रति
स्वसमवायिपृथिवीसमवेतत्वस्ववृत्तित्वरूपतोभयसम्बन्धेन विलक्षणातेजः संयोगत्वेन हेतुत्वात्॥ ११ संयोगत्वेन तेजस्संयोगस्यापाकजेऽव
यवगंधस्येव कारणतया तदभावादेव जलादौ गंधोत्पादासंभवात् वैजात्यस्य पृथिव्यनुयोगिकसंयोग एव स्वीकरणीयत्वात् अन्यथा एकवैजात्यस्य रू
पादिजनकतावच्छेदकतया जलादौ रूपोत्पादापत्तेः नच रूपात्मकप्रतिबंधकसत्वादेव न तत्र तदापत्तिरितिवाच्यम् रूपान्तरोत्पादकतावच्छेदकस्यैव
पूर्वरूपनाशकतावच्छेदकतया नाशस्यैवापादनीयत्वादित्यस्वरसाद्भावमाह तथाचेति कार्यतावच्छेदकत्वनियमादित्यस्य समवायिकारणकार्यतावच्छे
दकत्वनियमादित्यर्थः तेन गंधत्वस्य विजातीयादृष्टजन्यतावच्छेदकत्वेपि न पृथिवीत्वासिद्धिप्रसंगः व्याप्तिसिद्धिस्तु घटत्वादिकपालत्वादिभ्यां कार्यका
रणाभावदर्शनादेवेतिभावः ननूक्तव्याप्तौ मानाभावस्तत्राह कानुकूलतर्काभावादित्यस्वरसात्प्रमाणान्तरं दर्शयति। इदमित्यादि विलक्षणेतिप्रभादिसंयो गेन रूपनाशानुमानाद्विलक्षणेति॥ एम· ६३

रा॰॥ स्ववृत्तिरूपत्वस्येति रूपत्वस्य तेजःसंयोगप्रतियोगिकत्वे मानाभावात् स्ववृत्तित्वप्रवेशः परंपरासंबंधे प्रविशिष्टविशेषणभागस्य सप्रतियोगिकत्वादेव विशिष्टपरंपरासंबंधस्य सप्रतियोगिकत्वनियमात् वृत्तिराधेयतायाः तेजःसंयोगप्रतियोगिकत्वेन स्ववृत्तिरूपत्वस्य तत्प्रतियोगिकत्वसंभवादिति भावः स्वसमवायिसमवेतत्वेति विलक्षणतेजःसंयोगप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायानुयोगिसमवेतत्वेत्यर्थः नष्टपृथिवीत्वाप्रवेशेपि नक्षतिः तेजस्संयोगप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायानुयोगित्वस्य तेजस्यनंगीकारादिति भावः तेजसइति विजानी।

दि॰॥ पृथिवीत्वस्य तादृशनाशकतावच्छेदकसम्बन्धघटकत्वात् आश्रयनाशजन्यरूपनाशेव्यभिचारवारणाय जन्यान्त्यनाशविशेषणम् घटाग्निसंयोगेन पटरूपनाशापत्तिवारणाय समवेतत्वान्तस्य नाशकतावच्छेदकसम्बन्धे प्रवेशः तेजोवृत्तिरूपे प्रतियोगिना सम्बन्धेन तादृशरूपनाशापत्ति वारणाय तद्घटकतया पृथिवीत्वप्रवेशः स्वसमानाधिकरणरसगन्धादौ प्रतियोगिना सम्बन्धेन तादृशरूपनाशोत्पत्त्यापत्तिवारणाय स्ववृत्तिरूपत्वस्य नाशकतावच्छेदकसम्बन्धे प्रवेशः स्ववृत्तित्वञ्च कालिकविशेषणतया बोध्यम् स्वसमवायिपृथिवीसमवेतत्वविशिष्टरूपत्वस्य सम्बन्धत्वे रूपत्वविशिष्टस्वसमवायिसमवेतत्वमादाय विनिगमनाविरहेण नाश्यनाशकभावद्वयापत्तेरिति तत्परित्यागः एतेन पाकजगन्धे तेजःसंयोगस्य कारणत्वेनापाकजे च सुरभ्यादिगन्धादाववयवगतसुरभ्यादेर्नियामकत्वेन गन्धत्वेन पृथिवीत्वेन कार्यकारणभावे मानाभावात् पृथिवीत्वन्न जातिरिति प्रत्युक्तम्॰ ॥ ९ ॥ ॥ ॥

यसंयोगेनेतिशेषः तेन जलादौ न गंधापत्तिः वैजात्यस्य पृथिव्यनुयोगिकसंयोगएव स्वीकारादिति हृदयं प्रत्युक्तमिति तादृशकार्यकारणभावाभावेपि रूपनाशकतावच्छेदकसंबंधघटकतयैव तत्सिद्धेरिति भावः पृथिवीत्वेनेतीति पाषाणादौ गंधसत्वादिति मूलमसंगतं तत्रतत्साधकप्रमाणाभावादित्याशंकानिरासाय गंधसत्वादित्यस्य गंधानुमानादित्यर्थकतया आवश्यकत्वेन तत्र हेत्वनुपन्यासे मूलस्य न्यूनतापत्तिः

रा॰॥ व्यर्थ इति पाषाणस्य पृथिवीत्वएव लक्षणस्याव्याप्तिः तस्याः पृथिवीत्वेतु तत्रगंधसत्त्वस्यातिव्याप्तिवारकतायाअनुकूलत्वादितिभावः॥ व
स्तुस्थितिमनुरुध्येति पाषाणस्य पृथिव्यन्यद्रव्यतायाअपसिद्धांततयालक्ष्यत्वेनतत्राव्याप्तिपरिहारस्यैवोचितत्वादितिभावः पाषाणारंभइतीति नचपाक
जगंधेगंधनाशोपिकारणमन्यथागंधनाशात्पूर्वमेवपाकेनगंधोत्पादप्रसंगादितिकथंनिर्गंधपरमाणौगंधोत्पादःसंभवतीतिवाच्यं गंधप्रतिगंध
दि॰॥ ननुगन्धवत्त्वस्यपृथिवीलक्षणत्वेपाषाणादौगन्धशून्येऽव्याप्तिरित्याशङ्कान्निराकरोति नचेत्यादिना॰ तत्रापिपाषाणादावपि
पृथिवीत्वेनेतिशेषः गन्धसत्त्वात् गन्धानुमानात् ननुपाषाणादौगन्धसत्त्वेऽनुपलम्भोनस्यादित्यतआह अनुपलब्धिस्त्विति॥
अनुत्कटत्वेन अनुद्भूतत्वेन ननुपाषाणस्यपृथिवीत्वएवमानाभावेनितरांतदधीनगन्धवत्त्वेइत्यतस्तत्रपृथिवीत्वसाधनाय

मु॰॥ नचपाषाणादौगन्धाभावात् गन्धवत्त्वमव्याप्तमितिवाच्यम् तत्रापिगन्धसत्त्वात् अनुपलब्धि
स्त्वनुत्कटत्वेनाप्युपपद्यते कथमन्यथातद्भस्मनिगन्धउपलभ्यते॥ ॥

भूमिकामारचयति कथमन्यथेत्यादिना अन्यथापाषाणादौपृथिवीत्वानङ्गीकारे तद्भस्मनि पाषाणभस्मनि यद्यपिपाषाणेपृथिवी
त्वाभावेनालक्ष्यत्वादेवतत्रगन्धवत्त्वलक्षणस्यतत्राव्याप्तमितिव्यर्थस्तत्रगन्धसाधनायपरिश्रमस्तथापिवस्तुस्थितिमनुरुध्यतयोक्तमिति॥
ध्येयम्॥ पाषाणभस्मनिगन्धःप्रत्यक्षसिद्धस्तेनतत्रपृथिवीत्वमङ्गीकरणीयम् ततश्चभस्म॥ ११ स्वप्रतिबंधकत्वेनप्रतिबंधकसंस
र्गाभावविरहादेवगंधसत्त्वेनतदुत्पादासंभवात् नचैवमपिजलादौपाकेनपाकजगंधापत्त्यातद्वारणायैवपृथिवीत्वेनगंधहेतुताआवश्यकेति
वाच्यम् विजातीयतेजःसंयोगस्यैवपाकत्वात् जलादिवृत्तिसंयोगेवैजात्यानंगीकारादितिभावः इत्यपदमिति ननुअग्रेध्वंससत्त्वेनध्वंसजन्यत्वंवि
वक्षणीयं तथाचात्रनव्यभिचारः प्रत्यक्षंप्रतिविषयस्यसामान्यतोविषयत्वेनविशेषतश्चतत्तद्व्यक्तित्वेनहेतुतयैवोपपत्तौमध्यविधानंत
त्कार्यकारणभावेमानाभावादित्यतआह॥

ण॥ इच्छात्वमात्रादेवलक्षणसमन्वयसंभवेनत्रिक्षणावृत्तीत्यपिशक्यतेवक्तुमितिसूचितं यथाश्रुतार्थकत्वाभिप्रायेणेति स्वावच्छिन्नज्ञानादिमत्वसंबंधेनशरी रविशिष्टार्थकत्वाभिप्रायेणेत्यर्थः॥२७॥ मूलस्यन्यूनतामपनेतुमाह पतनवत्वमितीति वोध्यमित्यस्यक्षितिजलयोः साधर्म्यमित्यादिः पतनत्वंनिर्वक्ति गुरू

दि॥ चतुःक्षणावृत्तीति चतुःक्षणावृत्तीनियानिजन्यानिघटादीनितदवृत्तिर्याजातिर्ज्ञानत्वादिस्तद्वान्विशेषगुणोज्ञानादिस्तद्वत्वस्यात्मादौस॥ त्वाल्लक्षणसमन्वयः अत्रचावृत्तित्वंसमवायेनविवक्षितम् तेनजन्यमात्रेकालिकेनज्ञानत्वस्यवृत्तित्वेपिनक्षतिः वृत्त्यन्तत्वज्ञानत्वादेर्ज न्यवृत्तित्वात् असम्भववारणाय तदर्थत्वादिति क्षणिकविशेषगुणवत्वार्थत्वादित्यर्थः ननुत्रिक्षणावृत्तित्वमुपेक्ष्यचतुःक्षणावृत्तित्वपर्य॥ न्तानुधावनेप्रयोजनाभावः नचत्रित्वचतुष्ट्वयोर्लाघवगौरवविरहेणचतुष्ट्वोपादानेइच्छैवनियामिकेतिवाच्यम् प्रथमोपस्थितत्वरूपला

मु॥ नचरूपादीनामपिकदाचित्तृतीयक्षणेनाशसम्भवात् क्षणिकविशेषगुणवत्वंक्षित्यादावतिव्याप्तमितिवाच्य मचतुःक्षणावृत्तिजन्यावृत्तिजातिमद्विशेषगुणवत्वस्यतदर्थत्वात् अपेक्षाबुद्धिःक्षणत्रयंतिष्ठतिक्षणचतुष्टयन्तुनकिम॥ पिजन्यज्ञानादिकन्तिष्ठति रूपत्वादिकन्तुक्षणचतुष्टयस्यापित्यपिरूपादौवर्त्तते इतितद्व्युदासई श्वरज्ञानस्यचतुः क्षणावृत्तित्वात् ज्ञानत्वस्यतद्वृत्तित्वाज्जन्येत्युक्तम् यथाकाशजीवात्मनोःसाधर्म्यंतदाजन्येतिनदेयम्॥ ॥

घवस्यत्रित्वेसम्भवादतआह अपेक्षाबुद्धिरितितथाचत्रिक्षणावृत्तिक्षणावृत्तित्वस्यप्रवेशेज्ञानत्वस्यसङ्ग्रहोनस्यादितिभावः च तुःक्षणावृत्तिजन्यावृत्तीत्यस्यफलमाह रूपत्वादिकन्त्विति तद्व्युदासः रूपत्वजातिव्युदासः तथाचरूपत्वजातिमद्विशेषगुणव॥ तिघटादौयातिव्याप्तिः सानिरस्तेतिभावः जन्येत्यस्यफलमाह ईश्वरेति शरीरिणामित्यत्रमूलेशरीरिपदस्ययथाश्रुतार्थकत्वा भिप्रायेणाह यथाकाशजीवात्मनोरिति॥ ९९ त्वेति नचपरमाणूनां सर्वदापतनापत्याप्रकृष्टगुरुत्वस्यैवपतनासमवायिकारणत्वे नांगीकरणीयतयापरमाणौतदभावेनपतनासंभवादव्याप्तिरितिवाच्यम् पतनवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्वस्यविवक्षणीयत्वादितिभावः॥८

का॰मु॰ सं॰॥ नन्वेवमप्युल्कापतनीतिप्रयोगानुपपत्तिः तेजोरूपोल्कायां गुरुत्वाभावेन पतनासंभवादित्यत आह उल्केति लाक्षणिक इति गमधात्वर्थ इत्यादिः॥ ला

दिन॰ घवमभिप्रेत्याह वस्तुतस्त्विति जातिविशेष एवेति गुरुत्वजनकतावच्छेदकतयैव तत्सिद्धिरिति भावः॥२६॥ ननु मूले यदुक्तं यस्य साधर्म्यवैधर्म्ये मितरसत्

६१ दि॰॥ ननु जन्यत्वाप्रवेशे ज्ञानत्वेच्छात्वप्रयत्नत्वजातीनां चक्षुःक्षणावृत्त्यवृत्तित्वाभावात्कथं लक्षणसमन्वय इत्यत आह द्वेषत्वादिकमिति॥ आ

दिना शब्दत्वपरिग्रहः विशेषपदस्य कृत्यमाह परममहत्त्वस्येति तादृशगुणत्वादिति चक्षुःक्षणावृत्तिजन्यावृत्तिजातिमद्गुणत्वादित्यर्थः ननु प

रममहत्त्वत्वजातिः किन्त्वपकर्षानाश्रयपरिमाणत्वमित्युक्तम् तथा च कथन्तदादायातिप्रसङ्ग इत्यत आह चतुर्थक्षणे द्वित्वादीनामिति

यद्वा ननु जन्यपदानुपादाने परममहत्त्वत्वस्य चतुःक्षणावृत्तित्वनिवृत्त्या च परममहत्त्वमादाय कालादावतिव्याप्तिरत आह चतुर्थक्षणे।

मु॰॥ द्वेषत्वादिकमादाय लक्षणसमन्वयात् परममहत्त्वस्य तादृशगुणत्वाच्चतुर्थक्षणे द्वित्वादीनां नाशाभ्युपगमात् द्वित्वादी

नामपि तथात्वात्तद्वारणाय विशेषेति त्रिक्षणावृत्तित्वं वा वक्तव्यम् इच्छात्वादिकमादायात्मनि लक्षणसमन्वयः॥२७॥ रूपद्रव्यत्वप्र

त्यक्षयोगिनः प्रथमास्त्रयः पृथिव्यप्तेजसां रूपवत्त्वं द्रव्यत्ववत्त्वं प्रत्यक्षविषयत्वञ्चेत्यर्थः नच चक्षुरादीनां भर्जनकपालस्थव

न्हेरूपस्याग्रहणाद्रूपवत्त्वे किं मानमिति वाच्यम् तत्रापि तेजस्त्वेन रूपानुमानात् एवं वाय्वानीतपृथिवीजलतेजोभागानामपि पृ

थिवीत्वादिना रूपानुमानम्बोध्यम् नच घटादौ द्रुतसुवर्णादिभिन्ने तेजसि च द्रव्यत्वमव्याप्तमिति॥ २८ द्वित्वादीनामिति तथात्वा।

दिति तादृशजातिमद्गुणत्वादित्यर्थः प्रथमोपस्थितत्वरूपलाघवमभिसन्धायाह त्रिक्षणेति॥२७॥ चक्षुरादीत्यादिना घ्राणादिपरिग्रहः राम॰

तत्रापि चक्षुरादिष्वपि पृथिवीत्वादौ द्रव्यत्ववत्त्वमिति समुपपादयति घृतजतित्यादिना योगिप्रत्यक्षविषयत्वादाह अतिव्याप्तत्वेति घटो वायु ६१

मानितिवायवंशे उपनीतभानात्मकघटविशेष्यक॥ २८ दिति साम्मान्यतोभिधानमयुक्तं सप्तपदार्थानां साधर्म्यं ज्ञेयत्वादेरतदितराप्रसिद्ध्या तदितरवै

धर्म्यत्वाभावादित्याशंकामपनेतुं मुक्तावल्यां ज्ञेयत्वादिकं विहायेति पूरयतीत्याह नन्वित्यादि॥२९॥ प्राचीनश्लोकमिति क्वचित्कारिकावलीग्रन्थेऽयं श्लोको

दृश्यते स प्रक्षिप्त एवेति मन्तव्यं एतद्व्याकरस्वरसात्॥३०॥३१॥ सेव्यादिति॥

रा॰॥ एकजातीयत्वादित्यर्थः तेन दिक्कालयोः परिमाणादिभेदेऽपि न क्षतिः॥३३॥ ॥अप्रयोजकत्वादिति ईश्वरपरिमाणस्याजन्यत्वेन जन्यपरिमाणं प्र।
ति द्रव्यत्वेन कारणत्वेऽपि नाहृशकार्यकारणभावग्रहरूपानुकूलतर्कसहकृतेनोक्तानुमानेनेश्वरे परिमाणासिद्ध्यसंभवादिति भावः ननु द्रव्यत्वं परिमाण।
माणव्यभिचारिस्यान्निरुपाधिकं न स्यादित्यनुकूलतर्कसहकृतेनोक्तानुमानेनेश्वरेऽपि परिमाणसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैव अन्यथा कालदिशोरपि परि।

दि॰॥ चाक्षुषविषयवायुवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यवायुत्वजातिमति वायावतिव्याप्तिवारणाय लौकिकेति गुरुत्ववत्त्वमिति गुरुत्वं रक्तिकामाषक
तोलकत्वादिद्व्यदुपलक्षणम् पतनवत्त्वमित्यपि बोध्यम् पतनत्वं गुरुत्वासमवायिकारणककर्मत्वम्॥ ※ ॥ उल्कापतनीत्यादि प्र
योगस्तु लाक्षणिकः वस्तुतस्तु गुरुत्वासमवायिकारणककर्मवृत्ति पतनत्वं ज्ञातिविशेषएव॥२८॥ ननु सप्तानामपि साधर्म्यं ज्ञेयत्वं न।

मु॰॥ वाच्यम् द्रवत्ववद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्वस्य विवक्षितत्वात् घृतजतुप्रभृतिषु पृथिवीषु जलेषु द्रुतसुवर्णादौ तेजसि च
द्रवत्ववत्त्वसत्वात्तत्र च पृथिवीत्वादिसत्वात्तदादाय सर्वत्र लक्षणसमन्वयः न च प्रत्यक्षविषयत्वं परमाणवादावव्याप्तमिति
व्याप्तत्त्वरूपादाविति वाच्यम् चाक्षुषलौकिकप्रत्यक्षविषयवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्वस्य विवक्षितत्वात् आ
त्मन्यतिव्याप्तिवारणाय चाक्षुषेति गुरुणी द्वे रसवती गुरुत्ववत्त्वं रसवत्त्वञ्च पृथिवीजलयोरित्यर्थः॥ ६ ॥

त्वस्यैव धर्म्यमित्याशङ्कायामाह ज्ञेयत्वादिकमिति॥२९॥ वायोर्नवैकादश तेजसो गुणा जलक्षितिप्राणभृतां चतुर्दश दिक्कालयोः
पञ्च षडेव चाम्बरे महेश्वरेऽष्टौ मनसस्तथैव चेति प्राचीनश्लोकमनुसृत्य वायोस्तावद्गुणानाह मूले स्पर्शादयोऽष्टाविति स्पर्शसङ्ख्या।
परिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वान्यष्टौ वेगाख्यः संस्कारश्चेति वायोर्गुणा इत्यर्थः तेजसो गुणानाह स्पर्शाद्यष्टाविति॥ ३० ॥ ६
माणासिद्धिप्रसंगादित्यस्वरसादुक्तानुमानेन स्वरूपासिद्धिमाह ईश्वर इति अत एव वेदान्तिनामीश्वरस्य स्वप्रकाशसुखात्मकत्वे विवादोऽपि संगच्छते
इति भावः निरस्तमिति रूपं घटात्पृथगिति व्यवहारानुरोधेन पृथगपदस्य भिन्नार्थकतात् द्रव्यं घटः पटात्पृथगित्यत्रापि न द्विषयकतयैवोपपत्तौ नातिप्रसङ्गः
न्यायपक्षकत्वरूपगुणानां नरासिद्धेरिति भावः तथा ग्रे व्यक्तीभविष्यतीति नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चनेत्यादिश्रुतिभिरी

का॰मु॰ रा॰॥ संख्येति एकोह वै नारायण इत्यादिश्रुत्या तत्सिद्धिरिति भावः ज्ञानेच्छाप्रयत्नास्तु क्षितौ सकर्तृकत्वानुमानेनैव सिध्यंतीति प्रतिपादितमधस्तात् नचैव॥

दि॰रा॰ मणोरणीयान् महतो महीयानिति श्रुत्या ईश्वरे परिमाणमपि कुतो न सिद्ध्यतीति वाच्यम् महत्वाणुत्वयोर्विरुद्धत्वेन एकत्रोभयोरसंभवात् महत्त्वस्य देशकाला

६२ दि॰॥ अपां गुणानाह स्पर्शादयोष्टाविति।३१। पृथिव्या गुणानाह स्नेहहीना इति एते व्यवहितपूर्वोक्ताः आत्मनो गुणानाह बुद्ध्यादिषट्कमिति बु

द्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाः संख्यादिपञ्चकं संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागाः।३२। कालदिशोर्गुणानामेकादेकोनैवाह सं

ख्यादिपञ्चकमिति आकाशस्य गुणानाह शब्दश्चेति तथा चाकाशे शब्दः संख्यादयः पञ्चैव षड्गुणा इत्यर्थः॥३३॥ ॥ ईश्वरस्य गुणाना

मु॰॥ नच घ्राणेन्द्रियादीनां वायवीनां तत्पृथिव्यादिभागानां च रसादिमत्वे किम्मानमिति वाच्यम् तत्रापि पृथिवीत्वादिनानदनु

मानात् द्वयोर्नैमित्तिको द्रवः।२८। पृथिवीतेजसोरित्यर्थः नच नैमित्तिकं द्रवत्वं घटादौ वन्ह्यादौ चाव्याप्तमिति वाच्य॥

म् नैमित्तिकद्रवत्वसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्वस्य विवक्षितत्वात्॥२८॥ आत्मानो भूतवर्गाश्च विशेषगुण

योगिनः पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मनां विशेषगुणवत्त्वमित्यर्थः यदुक्तं यस्य साधर्म्यवैधर्म्यमितरस्य तत्।२९। ज्ञेय

त्वादिकं विहाय येति बोध्यम् तत्तु नकस्यापि वैधर्म्यं केवलान्वयित्वात्॥२९॥ स्पर्शादयोष्टौ वेगाख्यः संस्कारो मरुतो गु॥

णाः स्पर्शाद्यष्टौ रूपवेगौ द्रवत्वं तेजसो गुणाः।३०। स्पर्शादयोष्टौ वेगश्च द्रवत्वञ्च गुरुत्वकम् रूपं रसस्तथा स्नेहो वारिण्ये

ते चतुर्दश।३१। स्नेहहीना गन्धयुक्ताः क्षितावेते चतुर्दश बुद्ध्यादिषट्कं संख्यादिपञ्चकम्भावना तथा।३२। धर्माधर्मौ गुणास्त्वेते॥

आत्मनः स्युश्चतुर्दश संख्यादिपञ्चकं कालदिशोः शब्दश्च ते च खे॥३३॥ ॥ह संख्यादीति अत्र नव्याः ईश्वरस्य परिमाणवत्वे॥ रम॰

प्रमाणाभावः नच द्रव्यत्वेन तत्तदनुमानमिति वाच्यम् अप्रयोजकत्वात् ईश्वरे द्रव्यत्व सत्वे मानाभावाच्च अत एव तत्र संयोगविभाग ६२

योः सत्वेपि मानाभावः पृथक्त्वस्य च गुणत्वमेव निरस्तम्॥ ॥ परिच्छिन्नत्वरूपतायाः अणुत्वस्य च सर्वान्तर्यामित्वरूपतायास्त्वप्रकृतेवक्त

॥ व्यत्वादिति हृदयम्॥३४॥ इति श्रीरामरुद्रभट्टाचार्यविरचितायां मुक्ताव॰॥ ॥

रा॰॥ नन्वत्र कल्पेऽव्याप्यवृत्तित्वं समवायेन आत्मवृत्तितानवच्छेदकधर्मवत्त्वमेव वक्तुमुचितं अन्यथात्मवृत्तिभिन्नत्वरूपत्वे सामान्यगु-
णाभेदकूटरूपविशेषणत्वनिवेशेन गौरवप्रसंगात् इत्थं च विशेषणत्वनि वेशनं विनापि कालादावतिव्याप्तिवारणं संभवति कालादि निष्ठसंयोगे
तादृशधर्मवत्त्वाभावादिति विशेषणत्वनिवेशनं अनर्थकमित्याशंकामपनेतुं तन्निवेशप्रयोजनान्तरमाह अत्रेति समवायेनेति वोध्यमिति।
शेषः अन्यथा कालिकदिक्कृतविशेषणताभ्यां स्पर्शवतोः कालदिशोरतिव्याप्तिप्रसंगादिति भावः॥२६॥ द्रव्यत्वव्याप्येतीति यद्यपि द्रव्यत्वमपि द्रव्यत्व
दि॰॥ अत्र कल्पे दैशिकपरत्वापरत्वमादाय मनस्यतिव्याप्तिवारणाय विशेषेति स्पर्शवत्त्वम् समवायेन स्पर्शवत्त्वं॥२६॥ द्रव्यसमवायि-
कारणत्वादिसत्तादिकमादाय गगनेऽतिव्याप्तिवारणाय द्रव्यत्वव्याप्येति आकाशशरीरिणामिति मूले शरीरिपदमात्मपरमित्यभिप्रायेण

मु॰॥ चत्वारि स्पर्शवन्ति हीति॥२६॥ पृथिव्यप्तेजोवायूनां स्पर्शवत्त्वम्॥२६॥ द्रव्यारम्भश्चतुर्षु स्यादिति पृथिव्यप्तेजोवा
युषु चतुर्षु द्रव्यारम्भकत्वम् न च द्र्व्यानारम्भके घटादावव्याप्तिः द्रव्यसमवायिकारणवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य वि
वक्षितत्वात् अथाकाशशरीरिणां अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इष्यते॥२७॥ आकाशात्मनामव्याप्यवृत्तिक्षणिकवि
शेषगुणवत्त्वं साधर्म्यमित्यर्थः आकाशस्य विशेषगुणः शब्दः स चाव्याप्यवृत्तिः यदा किञ्चिदवच्छेदेन शब्द उत्पद्यते त
दान्यावच्छेदेन तदभावस्यापि सत्त्वात् क्षणिकत्वञ्च तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम्॥ ॥

ह आकाशात्मनामिति लक्षणं योजयितुं शब्दज्ञानादीनामव्याप्यवृत्तित्वं क्षणिकत्वञ्चोपपादयति आकाशस्येत्यादिना क्षणिकस्य
विशेषगुणस्यानभ्युपगमादाह क्षणिकत्वञ्चेति घटादिव्यावृत्तये तृतीयक्षणवृत्तीति॥ ॥६॥ ॥ व्याप्यमित्युक्तदोषनादवस्थ्य
तथाप्यत्रापि पूर्वोक्तरीतिरनुसंधेया अतो न कश्चिद्दोष इति ध्येयं घटादिव्यावृत्तये इति क्षणिकविशेषगुणवत्त्वस्य लक्षणान्तरतायां अनेव।
स्यमानतया ध्वंसप्रतियोगिविशेषगुणवत्त्वस्य घटादावतिव्याप्तिः तन्निरासायेत्यर्थः॥ ॥ न चेदानीमपि यद्घटरूपादिकं तृतीयक्षणे नष्टं।
तत्रातिव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् अग्रे नश्यमानत्वात्॥

का०मु०
दि०रा०
५९

रा०॥ द्वितीयक्षणवृत्तिरिति स्वद्वितीयक्षणवृत्तिरित्यर्थः इदं च अपेक्षाबुद्धिव्यतिरिक्तस्थलेन तत्र तृतीयक्षणवृत्तिरित्येव वक्तव्यमिति बोध्यं तत्र तन्मूले स्वोत्तरवर्त्तित्वस्य स्वाव्यवहितोत्तरवर्त्तित्वरूपत्वं अव्यवहितोत्तरत्वं च स्वोत्तरविशेषगुणानुत्तरत्वे सति स्वोत्तरत्वं स्वोत्तरत्वं च स्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वमित्येकोक्त्यैवोभयसंग्रहः संभवतीति ध्येयम् अत्र च स्वरूपत्वेन स्वत्वस्याननुगतत्वेन तत्तद्व्यक्तिविश्रान्तस्यैव कार्यकारणभावइति तत्तद्व्यक्ति॥ नाशं प्रति तत्तद्व्यक्तित्वेनैव कारणता युक्ता स्वद्वितीयक्षणवृत्तित्वादेरव्यावर्त्तकत्वात् अनंतकार्यकारणभावापत्त्या गौरवं चेत्याशयेनाह अत्रेति॥ स्वाव्यवहितेति स्वप्रागभावाधिकरणकालप्रागभावानधिकरणत्वे सति स्वप्रागभावाधिकरणत्वं अव्यवहितपूर्वत्वं अत्र चापेक्षाबुद्धिद्वितीयक्ष॥

दि०॥ स्वोत्तरवृत्तीति स्वपदं नाश्यत्वाभिमतपरं तदुत्तरवृत्तिः ननु द्वितीयक्षणवृत्तिर्यो योग्यविशेषगुणस्तन्नाश्यत्वादित्यर्थः अत्र च यत्र प्रतियोगितासम्बन्धेन योग्यविभुविशेषगुणनाशस्तत्र स्वसामानाधिकरण्यस्वाव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वोभयसम्बन्धेन योग्यविशेषगुणइति

मु०॥ योग्यविभुविशेषगुणानां स्वोत्तरवृत्तिगुणनाश्यत्वात् प्रथमशब्दस्य द्वितीयशब्देन नाशः॥ ॥

सामानाधिकरण्येन नाशकत्वं बोध्यम् कार्यतावच्छेदके योग्यत्वानुपादाने प्रायश्चित्तादिजन्यादृष्टनाशे व्यभिचारः योग्यत्वं च लौकिकसाक्षात्कारविषयनिर्विकल्पकान्यतरत्वमतीन्द्रियजातिशून्यत्वं वा रूपादिनाशे व्यभिचारवारणाय विभ्विति संयोगादिनाशे व्यभिचारवारणोत्पन्नपुरुषांतरीयज्ञानादितृतीयक्षणे तन्नाशवारणाय स्वसामानाधिकरण्यप्रवेशः अपेक्षाबुद्धिद्वितीयक्षणे च तत्पुरुषस्य न योग्यविशेषगुणोत्पाद इति सिद्धांतः ज्ञानादेः क्षणिकत्ववारणाय द्वितीयसंबंधप्रवेशः व्यभिचार इति अन्वयव्यभिचार इत्यर्थः ननु योग्यत्वस्य लौकिकप्रत्यक्षविषयरूपत्वे न निर्विकल्पकस्य स्वोत्तरोत्पन्नज्ञानादिना नाशो न स्यादित्याशंकापनेतुं योग्यतां निर्वक्ति योग्यत्वं चेति लाघवादाह अतीन्द्रियेति निर्विकल्पकत्वं तु न जातिः निष्प्रकारकज्ञानस्यैव निर्विकल्पकत्वात् ज्ञानत्वं तु नातीन्द्रियमिति भावः रूपादिनाश इति अत्र व्यभिचारपदं व्यतिरेकव्यभिचारपरं रूपसत्वे रूपांतरस्यानुत्पत्त्या अन्वयव्यभिचारासंभवात् स्वमुत्तरत्रापि पाकजन्यरूपादिना घटवृत्तिगगनादिसंयोगस्य नाशानुत्पादाद्व्यभिचारो बोध्यः राम० ५९

॥यूदिदिनकरीपुस्तके॥ अदृष्टस्य जातित्वमानाभावेन तथाप्यदृष्टे व्यभिचारात् इतिपाठः स्यात्तदा तु ... निर्विकल्पान्यतरत्वं न त्वतीन्द्रियजातिशून्यत्वम् इति पाठो ज्ञेयः॥

टि०दि०७॥

रा॰॥ व्यधिकरणानामिति एतच्च समानाधिकरणगुणानामेव नाशकत्वमिति वस्तुगतिमनुरुध्योक्तं व्यधिकरणेच्छया शब्दनाशे यित्तत्सद्द्विक्षणावस्थायित्व
निर्वाहे चेष्टापत्तिसंभवात् परं तु अस्मदुक्तैव व्याहतिरिति ध्येयं उत्पत्तिकालिकेच्छादिनेति पूर्वक्षणोत्पन्नेच्छादिनेत्यर्थः यद्यपि स्वस्यैव स्वनाशकत्वापत्तिरेव वक्तुमु
चिता तथापि स्वाव्यवहितपूर्ववर्तित्वस्य गुरुत्वेन तत्त्यागे स्वभिन्नत्वमेव निवेश्यस्व स्वस्वनाशकत्ववारणासंभवादेतावत्पर्यन्तानुधावनमिति मन्तव्यं अ
पेक्षाबुद्धिनाशं प्रत्यपि तृतीयक्षणोत्पन्नद्वित्वनिर्विकल्पकव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन कारणत्वेन अनंतकार्यकारणभावायत्त्या गौरवात्तत्रैककारणताया
अपि वक्तुं शक्यत्वेन गौरवस्वीकारानौचित्यादित्याशयेनाह अपेक्षाबुद्धेस्त्विति एकस्मिन्क्षणे नानाविशेषगुणव्यक्तीनां नाशेन तत्तद्व्यक्तिनाशं प्रति तत्त
दि॰॥ कारणतावच्छेदके योग्यत्वविशेषत्वयोरुपादानात् द्वितीयक्षणोत्पन्नादृष्टसंयोगादिना तृतीयक्षणेऽपेक्षाबुद्धिनाशः सामानाधि-
करण्यसम्बन्धनिवेशात्तच्छब्दादिना व्यधिकरणानां ज्ञानेच्छादीनां नाशः स्वाव्यवहितपूर्ववृत्तित्वनिवेशाच्च न ज्ञानादिना उत्पत्तिका

मु॰॥ एवं ज्ञानादीनामपि ज्ञानादिकं यदात्मनि विभौ शरीरावच्छेदेनोत्पद्यते तदा घटाद्यवच्छेदेन तदभावोऽस्त्येव
एवं ज्ञानादिकमपि क्षणद्वयावस्थायि॰॥ ॥.

लिकेच्छादीनां नाशः केचित्तु स्वत्वस्य तत्तद्व्यक्तिपर्यवसायितया तत्तद्गुणस्य तत्तद्गुणो नाशकः अपेक्षाबुद्धेस्तु द्वित्वप्रत्यक्षमित्याहुः॥
तद्व्यक्तित्वेन कारणत्वकल्पनं बहुतरादिकार्यकारणभावाधिक्यसंपादकं अतो लाघवेन तत्तत्क्षणोत्पन्नयोग्यविभुविशेषगुणनाशं प्रति तत्क्षणोत्तरक्षणवृत्ति
त्वविशिष्टगुणत्वेनैव कारणतावक्तुमुचितेत्याशयेनाह एतत्क्षणोत्पन्नेति नन्वेवमपेक्षाबुद्धेरपि स्वद्वितीयक्षणवृत्तिगुणेन नाशापत्तिस्तथा च द्वित्वनिर्विकल्प-
कक्षण एवापेक्षाबुद्धिनाशे चतुर्थक्षणे द्वित्वनाशाद्विषयाभावेन तत्क्षणे द्वित्वविशिष्टप्रत्यक्षानुपपत्तिरित्यत आह अपेक्षाबुद्धीत्यादि॥ ६॥ विशेषसामग्री
ति तथा च विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसामग्र्याः कार्योपधायकतया सामान्यसामग्रीसत्त्वेपि द्वित्वप्रत्यक्षरूपविशेषकारणाभावात् तृतीयक्षणे-
नापेक्षाबुद्धिविनाश इति भावः नन्वेवं प्रथमकल्पे यज्ज्ञानानंतरं मुक्तिस्तादृशज्ञानानंतरं तदात्मनि ज्ञानाद्यनुत्पत्त्या तन्नाशानुपपत्तिः तद्व्यक्तित्वेन
स्वस्यैव नाशकत्वेन स्वक्षणिकत्वापत्तिः यदि च तदनंतरमपि॰॥

का॰मु॰ रा॰॥ अत्र घटादिसंयोगोऽन्यत्वान्नतदेवनाशकमित्युच्यते तथापिमहाप्रलयपूर्वंद्वितीयक्षणोत्पन्नचरमात्मसाक्षात्कारद्वितीयक्षणेगुणोत्पादस्वीकारे
दि॰रा॰ स्वीकृतगुणानंगीकारेणतृतीयक्षणेमहाप्रलयानुपपत्तेस्तन्नाशकंदुर्लभमेवनचचरमात्मसाक्षात्कारेणादृष्टमात्रनाशेकारणाभावेनमहाप्रलया
६० नुपपत्तिरितिवाच्यम् महाप्रलयानुरोधेनतत्क्षणस्यैवतज्जनकादृष्टनाशेप्रतिबंधकत्वोपगमात् इत्यतआह चरमज्ञानादिकंत्विति अत्रकार्य

दि॰॥ ज्ञानत्वक्षणोत्पन्नयोग्यविभुविशेषगुणत्वेननाश्यता एतत्क्षणोत्तरक्षणवृत्तित्वविशिष्टयोग्यविभुविशेषगुणत्वेननाशकता अ
पेक्षाबुद्धिनाशेतुद्वित्वप्रत्यक्षविशेषसामग्री तेनापेक्षाबुद्ध्युत्तरक्षणेसामान्यसामग्रीसत्वेपिनक्षतिः चरमज्ञानादिकन्तूत्तरक्षणवृत्ति
त्वविशिष्टस्वयमेवनाशकं ज्ञानत्वक्षणोत्पन्नसकलविशेषगुणसाधारणञ्चेदमित्यप्याहुः शब्दस्याव्याप्यवृत्तित्वक्षणिकत्वे
उपपाद्यज्ञानादीनामपितेउपपादयति एवमिति क्षणिकपदस्यवैपर्थ्याद्व्याख्यानाद्ययाभिप्रायेणार्थमाह इत्यञ्चेति अव्याप्यवृ

मु॰॥ इत्थञ्चाव्याप्यवृत्तिविशेषगुणवत्त्वंक्षणिकविशेषगुणवत्त्वञ्चार्थः पृथिव्यादौरूपादिर्विशेषगुणो
स्तीत्यतोऽव्याप्यवृत्तीत्युक्तम् पृथिव्यादावव्याप्यवृत्तिः संयोगादिरस्तीति विशेषगुणेत्युक्तम्॥ ६ ॥

त्तीत्युक्तमिति नचरूपादीनामपिकालिकाव्याप्यवृत्तित्वात्कथंनद्वारणमितिवाच्यम् अव्याप्यवृत्तिपदेनदैशिकाव्याप्यवृत्तित्वस्यो
क्तत्वात् विशेषगुणेत्युक्तमिति विशेषगुणाश्चबुद्ध्यादिषट्कंस्पर्शान्ताः स्नेहः सांसिद्धिकोद्रवः अदृष्टभावनाशब्दाअमीवैशेषिका
गुणाइति वक्ष्यमाणास्तल्लक्षणान्तुगुणनिरूपणेवक्ष्यते यत्तुअव्याप्यवृत्तिविशेषगुणवत्त्वमीश्वरेऽव्याप्तंतद्गुणानांव्याप्य
वृत्तित्वादितितन्न अव्याप्यवृत्तिपदेनाव्याप्यवृत्तिवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्वस्यविवक्षितत्वात्॥ ० ० ० ० ० ॥ राम॰

कारणाभावानंत्यप्रयुक्तगौरवंचाहुरित्यनेनसूचितम् व्याप्यवृत्तित्वादितीति ईश्वरस्यशरीरविरहेणतदवच्छिन्नत्वासंभवादितिभावः॥ ॥ न ६०
क्षतिरिति नासंभवइत्यर्थः चतुःक्षणवृत्तीत्यस्यफलमाह वृत्यंतंचेति ज्ञानत्वस्यसंग्रहोनस्यादित्यनेनज्ञानत्वमादायात्मनिलक्षणसमन्व
यायैवतृतीयक्षणवृत्तित्वमुपेक्षितम्॥ ॥ ॥

रा०॥ धात्वर्थः क्रियेति धात्वर्थो हि क्रिया ज्ञेया भावइत्यभिधीयते इतिह रिकारिकोक्तेरिति शेषः कर्मवत्त्वमितीति तथाच प्रकृते क्रियापदार्थो न धात्वर्थः अपितु कर्मैवेति भावः वेग इव वेगवत् तस्य भावस्तत्त्वमिति व्युत्पत्त्या वेगसदृशत्वं वेगत्वमिति भ्रमं निरसितुमाह वेगसंबंधित्वमिति ननु नचेत्यादिना मूले परत्वापरत्व योर्नैत्यादस्तत्राव्याप्त्याशंकनमनुचितं गुणानरस्येव तयोरपि उत्पत्तिद्वितीयक्षण एव सर्वत्रोत्पत्तिसम्भ वात् क्षणिकपदार्थत्वस्य च ग्रंथकारैरनंगीकारादित्याशंकां निराकुरुते दिक्कृतयोरिति इत्यपेक्षाबुद्धिरित्यत्र इति पदस्याप्यर्थकतया इदम स्माद्विप्रकृष्टमिति बुद्धिसंग्रहः तेन यरत्वं प्रतिसन्निकृष्टत्वज्ञानस्याहेतुत्वेपि न क्षतिः एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् यद्यपि वाक्यान्तसंख्या वि शे०॥

दि०॥ क्षित्यादीनान्नवानामिति मूलस्थतुशब्देन सूचितमर्थम्प्रकटयति इदानीमिति॥२४॥ ननु धात्वर्थः क्रिया तत्रातिप्रसङ्ग इत्य तआह कर्मवत्त्वमिति वेगवत्त्वं वेगसम्बन्धित्वं दिक्कृतयोः परत्वापरत्वयोर्हेतुरिदमस्मात्सन्निकृष्टमित्यपेक्षाबुद्धिः कालकृतयोः परत्वा

मु०॥ इदानीं द्रव्यस्यैव विशिष्यसाधर्म्यं वक्तुमारभते, क्षित्यादीनान्नवानान्तु द्रव्यत्वं गुणयोगिता॥२४॥, स्पष्टम्॥२४॥
क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनो मन एव च परापरत्वमूर्तत्वक्रियावेगाश्रया अमीति॥२५॥ पृथिव्यप्तेजोवायुमनसां परत्वापर त्ववत्त्वम्मूर्तत्वं वेगवत्त्वं कर्मवत्त्वञ्च साधर्म्यम् नच यत्र घटादौ परत्वमपरत्वं वा नोत्पन्नं तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम्॥६ ॥ मुक्ता ॥

परत्वयोर्हेतुरयमस्मादल्पतरकालसम्बद्ध इत्यपेक्षाबुद्धिश्च यत्र नोत्पन्ना न तत्र परत्वापरत्वयोरनुत्पत्त्यादव्याप्तिमाशङ्क्य निरस्यति न चात्र साध्यो विश्वविद्व्यपदृत्याचार्यकारिकानुरोधेन परमाणुषु द्वित्वं ईश्वरापेक्षाबुद्धिजन्यमित्यवश्यमंगीकरणीयं तथाच नित्यापेक्षाबुद्ध्या सर्वत्र परत्वापरत्वयोरुत्पत्तिः संभवत्येव तथापि द्व्यणुकपरिमाणान्यथानुपपत्त्या परमाणुद्वित्वस्यावश्यकत्वेपि यादृशघटादौ परत्वापरत्वबुद्धिर्नानुभ वसिद्धा न तादृशघटादौ परत्वापरत्वयोः प्रमाणाभावाज्जन्यापेक्षाबुद्धिरेव परत्वापरत्वयोः कारणमित्याशयः अथवा दिक्पिंडसंयोगस्यापि परत्वाप रत्वयोः कारणतया यादृशघटादेस्तृतीयक्षणे नाशस्तादृशघटेऽव्याप्तौ तात्पर्य्यम् तत्र परत्वापरत्वोत्पादक्षण एव आश्रयनाशेन तदुत्पादासंभवादि ॥ दि० ॥

का॰मु॰ रा॰॥ द्रव्यत्वात्वत्वेनापीति वस्तुतस्तु द्रव्यत्वव्याप्यत्वं प्रकृते द्रव्यत्वन्यूनवृत्तित्वमेव लाघवात् तच्च द्रव्यत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपं तद्र
दि॰रा॰ व्यत्ववृत्तित्वदादाय तानिव्याप्तिसंभवः नच गुणत्वादेरपि तथात्वात्तदादायैवातिव्याप्तिरिति शंकनीयं तेषां परत्वापरत्वसामानाधिकरण्यविरहादिति युक्तमु
५७ त्पश्यामः अपकृष्टेतीति परमाणुपरिमाणस्य कुतोप्यपकृष्टत्वाभावात्तत्राव्याप्तिमाशंक्याह अविभुत्वेतीति अविभुत्वत्तिसंयोगे तु वैजात्यमंगीकृत्य तादृश
विजातीयसंयोगस्य वेगाद्यजन्यक्रियायां कारणत्वमंगीकृत्यापि विभौ क्रियावारणसंभवेन क्रियासमवायिकारणतावच्छेदकतया मूर्त्तत्वजातिसिद्धेरविनि
गम इत्यस्वरसस्सूचनायाह केचिदिति तच्चेतीति चकारसमुच्चयसार्थान्तरस्याभावात्तद्वैयर्थ्यमित्याशंकानिरासायाह चस्त्वर्थ इति त्वर्थेन चेत्यनेन विभुप।

दि॰॥ आत्मत्वत्विव्याप्तिवारणाय समानाधिकरणान्तम् तत्रैव सत्तामादायातिव्याप्तिवारणाय द्रव्यत्वव्याप्येति द्रव्यत्वान्यत्वेनापि जातिर्वि।
शेषणीया तेन न द्रव्यत्वव्याप्यद्रव्यत्वमादायातिव्याप्तिः अपकृष्टेति अविभुत्वेति परिमाणवत्त्वमित्यर्थः तेन परमाणौ नाव्याप्तिः क्रियाजनक

मु॰॥ परत्वादिसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् मूर्त्तत्वमपकृष्टपरिमाणवत्त्वम् तच्चैषामेव ग
गनादिपरिमाणस्य कुतोप्यपकृष्टत्वाभावात् पूर्ववत् कर्मवत्त्वं कर्मसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं वेगवत्त्वं वेगवद्वृ
त्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं वोध्यम्॥२५॥ कालखात्मदिशां सर्वगतत्वम्परमं महत्॥ कालाकाशात्मदिशां सर्वगतत्वम् सर्व
मूर्त्तसंयोगित्वम् परममहत्त्वं च परममहत्त्वत्वं जातिविशेषः॥२६॥ तावच्छेदकतया मूर्त्तत्वं जातिरित्यपि केचित् तच्चेति निरुक्तमूर्त्त मुक्तावली ५८
त्वञ्चेत्यर्थः चस्त्वर्थे पूर्ववदिति परत्वापरत्वसमानाधिकरणेत्यादिकथितविवक्षितार्थवदित्यर्थः कालादौ स्पन्दाभावेनासम्भवमाशंक्या

रिमाणे पृथिव्यादिसमवेततत्स्यावच्छेदानन्तवैयर्थ्यमितिभावः कालादाविति सर्वगतत्वं सर्वमूर्त्तकर्मतेन सर्वगतिमत्त्वरूपस्य सर्वगतत्वस्य क्रियारहितका रा॰म॰ ५७
लादावसंभवादितिभावः॥ ननु परममहत्त्वत्वस्य जातित्वमभिप्रायतस्य कारणतावच्छेदकत्वेन तत्र जातित्वसाधकप्रमाणविरहे शास्त्रे पकर्षानाश्रयप
रिमाणत्वं वा तदिति कस्त्वं तरमनुसृत्य मूले तच्चायुक्तं आत्मगतपरिमाणे तादृशजातेः प्रत्यक्षसंभवेन प्रत्यक्षप्रमाणस्यैव तत्साधकस्य सत्त्वादित्याशंकां निरस्यति॥
अहमित्यादि महानित्यस्य परमेत्यादिः तेन महानिति प्रतीतौ परममहत्त्वत्वस्याविषयत्वेपि न क्षतिः॥

रा॰॥ यद्यपीत्यादि नच परमाणुपरिमाणो अणुपरिमाणापेक्षया अपकर्षाभावेपि घटादिपरिमाणापेक्षया अपकर्षवर्त्तनएव प्रत्यक्षसाध
नत्व तदसाधनत्वाभ्यां तयोरणुत्कर्षापकर्षसंभवादिति वाच्यम् परिमाणनिष्ठोत्कर्षापकर्षयोः परिमाणविभाजकजात्यास्वसजातीय
।परिमाणावधिकत्वस्यैव नियमात् कथमन्यथा विभुपरिमाणोपरमाणुपरिमाणापेक्षयानापकर्षः क्रियोपयोगित्व तदनुपयोगि
त्वाभ्यां तयोरणुत्कर्षापकर्षयोः संभवादिति भावः उत्कर्षापकर्षौ गुणनिष्ठजातिविशेषौ अयमस्मादुत्कृष्ट इत्यादिप्रतीतिवलात्तयो
रपि सावधिकत्वस्वीकारइतिवोध्यं महत्परिमाणवत्वमिति तथाच परमाणुपरिमाणो अपकर्षानाश्रयत्वेपि

दि॰॥ अहम्महानितिप्रतीतिविषयपरममहत्वस्यगगनपरिणादिसाधारणस्यजातित्वसम्भवेप्यात्मपरिमाणमयोग्य।
मितिटीकाकृन्मतमनुसृत्याह अपकर्षेति यद्यप्यणुपरिमाणोपिद्व्यणुकपरिमाणमेवापकर्षाश्रयोनपरमाणुपरिमाणमि

मु॰॥ अपकर्षानाश्रयपरिमाणवत्वंवा क्षित्यादिपञ्चभूतानि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानाम्भूतत्वम् तच्च
वहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्वम् अत्रग्राह्यत्वंलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वस्वरूपयोग्यत्वम्वोध्यम्॰॥ २

तिपरमाणावतिव्याप्तिस्तथाप्यपकर्षानाश्रयमहत्परिमाणवत्वम्वोध्यम्॥२५॥ वहिरिन्द्रियेति आत्मन्यतिव्याप्तिवारणायव
महत्वत्वाभावादेवनपरममहत्वत्वमितिभावः॥२५॥ वहिः पदमिति मनोभिन्नत्वमेव वहिष्ट्वंग्राह्यम् ग्राह्य-जातीयेति वहिरिन्द्रियजन्य
लौकिकप्रत्यक्षविषयजातिमदितितदर्थः संयोगप्रत्यक्षेयावदाश्रयप्रत्यक्षस्य कारणत्वेनतदभावात् कालसंयोगोनप्रत्यक्षविषयइतिजानी
यपर्यन्तानुधावनमावश्यकमितिआ वश्यकंचग्राह्यसजातीयत्वविवक्षणमन्यथापरमाणुरूपादेरप्रत्यक्षतयातत्राव्याप्तिप्रसंगादितिभावः॥
वक्ष्यतइतिवुद्ध्यादिषट्कमित्यादिकारिकयेतिशेषः द्रव्यत्वमादायेति यद्यपि विशेषगुणत्वंरूपाद्यन्यतमत्वमेवाग्रेवक्ष्यमाणंतत्रचविशेषत्वगु
णत्वयोर्नघटकतातथाप्यत्रविशेषत्वंसामान्यगुणभिन्नत्वंतत्सहितगुणत्वमेव विशेषगुणत्वमित्यभिप्रायेणद्रव्यत्वस्यापिसामान्यगुणभि
न्नतयातदादाया तिव्याप्तिरभिहिता॰॥ ॥

रा॰॥ नचैवमपिद्रव्यत्वेवहिरिंद्रियग्राह्यजातिविरहादेवनरादायनातिव्याप्तिरितिवाच्यम् द्रव्यत्वादसद्रव्येतरासमवेनार्थकतयाक्रियायाअयितया।
त्वेननामादायमनस्यतिव्याप्तेरेवतान्यर्यविषयत्वात् अन्यतमत्वस्यभेदकूटावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदरूपस्यगुरुत्वेनसामान्यगुणभेदकूटवत्वेसतिगु
णत्वस्यैवलक्षणघटकतोचितेतिभावः चक्षुरादेरितियद्यपिचक्षुःसंयुक्तात्मसमवायस्यज्ञानेसत्वात् लौकिकसन्निकर्षाभावादित्यसंगतं तथापिचक्षुः
संयुक्तयोग्यसमवायस्यैवसन्निकर्षत्वमावश्यकं अन्यथापरमाणोश्चक्षुःसंयोगदशायांतत्समवेतद्रव्यत्वादिप्रत्यक्षापत्तेरिति आत्मनोऽयोग्यत्वात्तन्ना

दि॰॥ वहिरिन्द्रियग्राह्यजातीयसंयोगादिमतिकालादावतिव्याप्तिवारणायविशेषेति विशेषगुणत्वञ्चगुणनिरूपणेवक्ष्यते द्रव्यत्व।
मादायातिव्याप्तिवारणायगुणेति लौकिकत्वनिवेशस्यफलमाह तेनेति ज्ञातोघटइतिज्ञानेचप्रकारीभूतज्ञानांशेनलौकिकविषय।
यताचक्षुरादेस्तत्रलौकिकसन्निकर्षाभावादितिभावः स्वरूपयोग्यताप्रवेशस्यफलमाह नवेति ननुपरमाणुरूपादेर्योग्यत्वेकु

मु॰॥ तेनज्ञातोघटइतिप्रत्यक्षेज्ञानस्याप्युपनीतभानविषयत्वात्तद्वत्यात्मनिनातिव्याप्तिः नवाप्रत्यक्षाविषयरूपादिम।
तिपरमाण्वादावव्याप्तिः तस्यापिस्वरूपयोग्यत्वात् महत्वलक्षणाकारणान्तरासन्निधानाच्चनप्रत्यक्षत्वम् अथवात्मा
(इति विशेषगुणवत्वम्॥
तोनतस्यप्रत्यक्षमतआह महत्वेति लौकिकविषयतयाद्रव्यसमवेतप्रत्यक्षेसामानाधिकरण्यसम्बन्धे
नकारणस्यमहत्वस्यपरमाणुरूपादावभावान्नतल्लौकिकप्रत्यक्षमितिभावः ननुचक्षुरिन्द्रियादिगतरूपादिविशेषगुणानामनुद्भूतत्वे
नवहिरिन्द्रियग्रहणायोग्यत्वाच्चक्षुरादावव्याप्तिमाशंक्यलाघवाच्चाह अथवेति॥ एतेनलौकिकसंनिकर्षइतिभावः महत्वेतीति ननुघट राम॰
रूपादौमहत्वाभावेपितत्प्रत्यक्षदर्शनात् परमाणुरूपेतदभावेपितत्प्रत्यक्षंस्यादित्याशंकांनिरस्यतिलौकिकेति ग्रहणायोग्यत्वादितिवहिरिंद्रियजन्य ५८
लौकिकप्रत्यक्षंप्रतिउद्भूतरूपत्वेनैवकारणतयाकारणतावच्छेदकधर्मवत्वस्यैवयोग्यतारूपत्वादितिभावः ननुवहिरिंद्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षस्व
रूपयोग्यत्वंतल्लक्षणेनिवेश्यतेकिंतुवहिरिन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयगुणत्वन्यूनवृत्तिजातिमत्वमेवलक्षणघटकं तथाच तथाविधरूपत्वा
दिजातेः चक्षुरादिरूपेपिसत्वेनतचक्षुरादावव्याप्तिरित्यस्वरसादाहलाघवाच्चेतिअथवेतीति॥

रा॰॥ भवेत्तत्सहकृतमन्यथासिद्धमिति प्राचीनैर्निरुक्तायं च मा ऽन्यथासिद्धिः घटत्वावच्छिन्नं प्रति रासभस्य न संभवति घटत्वावच्छिन्नादन्यत्र क्लृप्तनियतपूर्वव
र्तिभिः घटोत्पादसंभवादेवं रूपेण रासभस्य घटं प्रति अन्यथासिद्धत्वमुपपाद्य नियतेति पदस्य सार्थक्यमुक्तं इदानीं तु ग्रंथकारैरतिरिक्तमथापि यद्धर्वेन्निय
तावश्यकपूर्वभाविन इत्येव पंचमान्यथासिद्धेर्निर्वचनात् तदनुसारेण रासभोपि घटत्वावच्छिन्नं प्रत्यन्यथासिद्ध एवेति न द्वैयर्थ्यमित्याशंकां समाधातुं पूर्वमु
क्तस्यापि पुनरनुवाद इति मंतव्यम् रासभादेरित्यादिना घटादेः परिग्रहः नियतेत्यादीत्यादिना पूर्ववर्तित्वपरिग्रहः तथा च घटं प्रति घटत्वावच्छिन्नस्यापि॥

दि॰॥ अवश्यक्लृप्तत्वस्यैकस्याभावेन यत्र यत्र प्रामाणिकानां न कारणत्वव्यवहारस्तद्भेदस्य निवेशनीयतया गौरवमतो नियतपदेनैव रा
सभादेर्वारणे तद्भेदस्याप्रवेशादित्यभिप्रायात् पूर्ववर्तित्वं चाव्यवहितपूर्ववर्तित्वं तेन व्यवहितपूर्ववर्तित्वव्युदासः अत एव च यागादेः
स्वर्गकारणत्वानुपपत्त्या ऽपूर्वकल्पनया ऽपूर्वसम्बन्धेनाव्यवहितपूर्ववर्तित्वोपपादनं ग्रन्थकृतां सङ्गच्छते अन्यथा यागस्यापि
नियतपूर्ववृत्तित्वावाधेनापूर्वकल्पनं न स्यादिति नचैतादृशस्य कारणत्वे व्यतिरेकव्यभिचारज्ञानस्य नियमांशग्रहे ग्राह्याभा
वावगाहितया विरोधित्वेपि अन्वयव्यभिचारग्रहस्य कथं कारणताग्रहविरोधित्वमिति वाच्यम् अवश्यक्लृप्तेत्याद्यन्यथासिद्धिज्ञा
नप्रयोजकत्वात् तदितरनिखिलतत्कार्यकारणसत्त्वे तत्कार्यव्यतिरेकोयद्व्यतिरेकात् तेनावश्यक्लृप्तेन नियतपूर्ववर्तिनान्य
थासिद्धत्वज्ञानात् तथा स्तु कारणत्वस्यानन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वे प्रतिवन्धकाभावस्य तत्तद्व्यक्तित्वे
न हेतुत्वापत्तिः यत्र न कारणत्वव्यवहारस्तत्तद्व्यक्तिभेदकूटवत्त्वं तु सर्वज्ञेनैव ज्ञेयम्॥ ११ व्यापकतया तत्रातिव्याप्तिवारणाय पूर्ववृत्तित्व
प्रवेश इति भावः मिलितदलद्वयस्य तु घटाव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन घटाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वमर्थ इति
बोद्धव्यं एकस्याभावेनेति निरूपितत्वेन तत् ग्राह्याभावेति कारणतावच्छेदकत्वेनाभिमतधर्मे कार्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेद
कत्वस्यैव व्यतिरेकव्यभिचाररूपत्वादिति भावः अन्वयव्यभिचारेति व्यापकस्याधिकदेशवृत्तित्वे व्यापकत्वानपायादिति भावः अन्यथासिद्धत्वज्ञानादि
॥ ति तथा च कारणताघटक अनन्यथासिद्धत्वांशज्ञानस्यैव अन्वयव्यभिचारज्ञानस्य प्रतिवंधकत्वमिति भावः॥

का॰मु॰ रा॰॥ तत्तद्व्यक्तित्वेनेति दैशिकविशेषणतासंबंधावच्छिन्नमणित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वस्य मण्यभावनिष्ठतद्व्यक्तित्वापेक्षया गुरुत्वेनान्यथासिद्धिनि
दि॰रा॰ रूपकत्वात् लाघवसैवान्यथासिद्धिनिरूपकत्वरूपत्वपर्यवसानेनाभावनिष्ठतद्व्यक्तित्वस्यैवान्यथासिद्धिनिरूपकत्वेम नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वादिति भावः।
५५ त्वास्तु तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबंधकाभावस्य कारणत्वं किंतु स्विन्नमिति वाच्यम् दाहादिकं प्रति मण्यभावत्वादिना कारणतायाः सर्ववादिसंमतायाः विलोपप्रसंगादि
ति भावः ग्रंथकारसंमतत्वेष्टापत्तिरेव शरणमिति द्रष्टव्यम् ननु कारणत्वं नोक्तरूपमंगीकरणीयं किंतु यद्यद्धर्मावच्छिन्ने नकारणत्वव्यवहारः तत्तद्धर्मभिन्नधर्म
स्यैव तथात्वमंगीकरणीयमतो नोक्तदोष इत्यत आह यत्रेति यद्धर्मावच्छिन्न इत्यर्थः भेदकूटवत्त्वमित्यस्यापि भेदकूटवद्धर्मवत्त्वमेवार्थः तेन तद्व्यक्तित्वावच्छि।
न्नभेदस्य प्रतिबंधकाभावत्वावच्छिन्नेऽसत्त्वेपि न क्षतिः सर्वज्ञैर्नैवेति कारणतावच्छेदकभिन्नसकलधर्माणां तत्तद्व्यक्तित्वेन अस्मदादीनां ज्ञानासंभवादि
ति भावः ननु यद्यद्धर्मावच्छिन्ने नकारणत्वव्यवहारः तत्तद्व्यक्तिभेदकूटवत्त्वसंबंधेन प्रकृतकार्यविशिष्टो यो धर्मस्तद्वत्त्वमेव कारणत्वमित्युक्तौ नैषदोषः।

दि॰॥ तत्तद्व्यक्तिभेदकूटवत्त्वसम्बन्धेन कार्यविशिष्टो यो धर्मस्तद्वत्त्वं तदित्यपि न युक्तम् तत्सम्बन्धत्वसन्देहात् तस्मात्कारणत्वं पदार्थान्त
रमेवेत्याहुः तदसत् कारणत्वस्यातिरिक्तत्वे दण्डादौ सर्वदा तत्प्रत्यक्षापत्तेः नचानन्यथासिद्धत्वे सतीत्यादि धर्मस्तद्व्यञ्जक इति वा॥
च्यम् तादृशधर्मज्ञानस्यावश्यकत्वेन तस्यैव कारणताग्रहरूपत्वौचित्यात् अस्तु वा दण्डत्वादिकमेव कारणत्वं घटादिकार्यसम्बन्धि
तया तत्र हेतुत्वधर्मस्य व्यञ्जकत्वादिति॥ ९ यः विशिष्टबुद्धौ संसर्गज्ञानस्य हेतुत्वेन पूर्वमनुपस्थितानामपि तत्तद्व्यक्तिभेदेन संसर्गघट
कतया भानेवाधकाभावादित्याशंकां निराचष्टे तत्तद्व्यक्तीति तत्स्येति तादृशभेदकूटस्येत्यर्थः सर्वदेति कदाचिद्दंडादौ घटकारणताप्रत्यक्षानुरोधे। राम॰
नकारणतायां योग्यत्वस्यांगीकरणीयतया यदा दण्डप्रत्यक्षं तदा तत्र घटकारणताया अपि प्रत्यक्षापत्तिरित्यर्थः स्वमते तु कारणताया व्यापकतया ज्ञाने ५५
व सहचारज्ञानव्यभिचारज्ञानाभावयोः कारणत्वेन तद्विलंबात् न तदापत्तिरिति भावः तद्व्यंजक इति कारणताप्रत्यक्षजनकविषय इत्यर्थः तादृशधर्मज्ञा
नस्येत्यस्य कारणताग्रहात् पूर्वमित्यादिः ननु तादृशधर्मज्ञानस्य कार्यकारणताज्ञानार्थमपेक्षितत्वेपि न तस्य कारणतारूपत्वसंभवः उक्तदोषस्य ता
दवस्थ्यादाह अस्तु वेति पदार्थान्तरकल्पने गौरवादिति भावः ननु दंडत्वस्य कारणतारूपत्वे यदा यदा दंडप्रत्यक्षं तदा तदैव घटकारणताप्रत्यक्षा

व॰॥ दंडसन्निकर्षे दंडत्वेपि तस्यावश्यकत्वादित्याशंकां निराकुरुते घटादिकार्यसंबंधितयेति घटादिनिरूपितत्वेनेत्यर्थः कार्य्येति कार्यान्वयव्यति
रेकौ कार्यप्रतियोगिकसंसर्गकार्यप्रागभावौ तदधिकरणकालपूर्ववर्तित्वं तन्निष्ठध्वंसप्रतियोगित्वं तादृशपूर्वकालवृत्त्यन्वयव्यतिरेकशालित्वं तद्व्य
क्तिसंसर्गप्रतियोगित्वे सति तद्व्यक्तिप्रागभावप्रतियोगित्वं घटसंसर्गकालपूर्वकालवृत्तिसंसर्गप्रतियोगित्वे सति घटप्रागभावकालपूर्वकालवृत्ति
प्रागभावप्रतियोगित्वात् दण्डादेर्घटकारणत्वं अत्र च कार्यान्वयकालपूर्वत्वं तादृशकालकालत्वव्यापकध्वंसप्रतियोगित्वं तेन न स्वस्य कारणतापत्तिः का
दि॰॥ परे तु कार्यान्वयव्यतिरेककालपूर्वकालान्वयव्यतिरेकशालित्वमित्याहुस्तदयुक्तम् आत्मादौ सुखादिकारणे प्रागभावरूपव्य-
तिरेकासम्भवेनाव्याप्तेः॥२१।२२॥ मूले गुणकर्ममात्रवृत्त्यसमवायिकारणत्वमित्युक्तं तच्चायुक्तम् आत्मविशेषगुणेष्वव्याप्तेरतो वैध
र्म्यपरतया मूलं व्याचष्टे असमवायिकारणत्वमिति साधर्म्यप्रकरणे वैधर्म्यकथनमयुक्तमित्याशयादाह अथवेति सत्ताभिन्नद्रव्यत्व

मु॰॥ समवायिकारणत्वं द्रव्यस्यैवेति विज्ञेयं स्पष्टम् गुणकर्ममात्रवृत्ति ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम्॥२३॥ अस
मवायिकारणत्वं गुणकर्मभिन्नानां वैधर्म्यं न तु गुणकर्मणोः साधर्म्यमित्यत्र तात्पर्यम् अथवाऽसमवायिकारणवृत्ति
सत्ताभिन्नजातिमत्त्वं तदर्थस्तेन ज्ञानादीनामसमवायिकारणत्वविरहेपि नाव्याप्तिः॥२३॥ ((रूपजातिमति द्रव्येऽति

व्याप्तिवारणाय वृत्त्यन्तं तत्रैव सत्ताजातिमादायातिव्याप्तिवारणाय सत्ताभिन्नेति तत्रैव द्रव्यगुणान्यतरत्वरूपधर्ममादाया
तिव्याप्तिवारणाय जातीति वृत्तित्वं जातिमत्त्वञ्च समवा॥ ((र्यव्यतिरेककालपूर्वत्वं तु न तथाविधघटप्रागभावकालत्वव्यापकध्वंस
प्रतियोगिकालाप्रसिद्धेः किं तु तादृशकालवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वमेव व्यतिरेकघटितदलप्रवेशस्तु दंडत्वगगनत्वादीनां कारणतावारणायेति द्रष्टव्यं आत्मा
दाविति व्यतिरेकपदस्य दंडत्वादिवारणानुरोधेन प्रागभावपरता ध्रौव्यादिति भावः इदमुपलक्षणं कार्यान्वयपूर्वकाले कार्यप्रागभावाधिकरणकालप्रागभा
वानधिकरणत्वं विशेषणमुपादायाव्यवहितपूर्ववर्तिनां वारणासंभवेपि दंडरूपरासभादीनां कारणतापत्तिरशक्यपरिहारैव एवं प्रागभावे कार्यप्रागभावपू
र्वकालीनत्वस्य कस्यापि प्रागभावस्याव्यावर्त्तकतया तद्वैयर्थ्यं वेत्यपि द्रष्टव्यम्॥२१।२२॥

द्रव्येनातिव्याप्तिरिति तथाचजातिपदं वृत्तित्ववृत्तिमत्त्वयोः समवायेनलाभायैव अन्योन्यतरत्वस्यानथात्वेपिनतद्वैयर्थ्यमितिभावः॥२२॥ समवायादिसंबंधे

का०मु० द्रव्येनातिव्याप्तिरिति तथाचजातिपदं वृत्तित्ववृत्तिमत्त्वयोः समवायेनलाभायैव ... कालिकपदं दिग्विशेषणतायाअप्युपलक्षणं न

दि० नेत्यस्यविवरणं सर्वाधारतेत्यादिकं आदिपदेनकालिकस्यापिग्रहणासंभवात् कालिकसंबंधातिरिक्तेन्यत्रकालिकपदं दिग्विशेषणतायाअप्युपलक्षणं न

५६ स्यापिसर्वाधारताप्रयोजकत्वादितिबोध्यं दैशिकविशेषणताव्यावर्तनाय आह कालिकेति ननुमूलेआश्रितत्वमिहोच्यत इत्यत्र इहेत्यस्यपूर्वपरामृष्टद्र

व्यार्थकत्वेपिनित्यद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वंलक्षणतावच्छेदकमितिलभ्यते तथाचगुणादावव्याप्तिनत्वसत्वात् भवत्यतिव्याप्तिरित्याशंकांनिराकुरुते अ

त्रेति तथाच इहेत्यस्यन्यायसिद्धांत इत्येवार्थः वेदांतिनांमतेतुनित्यज्ञानस्याप्यनाश्रितत्वांगीकारात्तत्रातिव्याप्तिवारणाशंकानिरासायतदुपादानमिति

दि०॥ येनविवक्षितं तेननगुणादौद्रव्यत्वस्यकालिकेनवृत्तित्वात् द्रव्यस्यचकालिकेनगुणत्वादिमत्वाद्द्रव्येनातिव्याप्तिः॥२३॥ ननुगग

नादिकंसर्वदेवास्तीत्यादिव्यवहारात् नित्यद्रव्येष्वपिकालिकसम्बन्धेनाश्रितत्वसत्वादन्यत्रनित्यद्रव्येभ्य इतिमूलमयुक्तमतआह आ।

मु०॥ अन्यत्रनित्यद्रव्येभ्य आश्रितत्वमिहोच्यते॥ नित्यद्रव्याणिपरमाण्वाकाशादीनिविहायाश्रितत्वंसाधर्म्यमित्यर्थः

आश्रितत्वन्तुसमवायादिसम्बन्धेनवृत्तिमत्त्वम् विशेषणतयानित्यानामपिकालादौवृत्तेः॥ ६ ॥

श्रितत्वमिति समवायादिसम्बन्धेन सर्वाधारतानियामककालिकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धेन विशेषणतयेति कालिकविशेषणतये

त्यर्थः अत्रनित्यद्रव्यातिरिक्तत्वंलक्षणतावच्छेदकम् नचसंयोगेनपरमाणोरपिवृत्तेः परमाणावतिव्याप्तिः तत्संयोगस्यवृत्त्यनियामक

त्वेयम् परमाणोरपीति पतनप्रतिवंधकसंयोगस्यैववृत्तिनियामकत्वेनगगनादौगुरुत्वाभावेनैवपतनानुपपत्यानतत्संयोगस्यपतनप्रतिवंधकत्वा। रा०म०

कल्पनेपिपार्थिवजलपरमाण्वोर्गुरुत्ववत्तयातस्यभूतलादिदेशसंयोगेपतनप्रतिवंधकत्वमावश्यकमितिक्षित्यादिपरमाणोरपिसंयोगोवृत्तिनिया ५६

मकएवेतिभावः वृत्त्यनियामकत्वादितीति जन्यगुरुत्वस्यैवपतनकारणतयातदभावादेवपरमाणोःपतनासंभवेनतत्संयोगस्यपतनप्रतिवंधक

त्वेमानाभावात् अन्यथावाय्वादिप्रतिवंधकाभावदशायांसर्वेषामेवपरमाणूनामधःपतनापत्तेरितिभावः इदानीमिति तथाचद्रव्यातिरिक्त

साधारणसाधर्म्यप्रकरणव्यवच्छेदकसूचनायतुशब्द इतिभावः॥२४॥

रा०॥ इत्यनुमित्यात्मकेति इत्यादिन्यायप्रयोगप्रयोज्यानुमित्यात्मकेत्यर्थः कार्यकारणभावग्रहरूपेति कार्यकारणभावग्रहेण रूपं स्वरूपं यस्येत्यर्थः तेन शब्दोय। दिद्रव्याश्रितो न स्यात् द्रव्यजन्यो न स्यादित्यनुकूलतर्कस्य कार्यकारणभावानात्मकत्वेपि न क्षतिः सहकृतेनैवेति अन्यथा गुणत्वमस्तु द्रव्याश्रितत्वं मास्तु। इत्यप्रयोजकत्वाशंकया गुणत्वेन द्रव्याश्रितत्वसिद्ध्यसंभवादिति भावः स्वर्गप्रतीति स्वर्गकामो यजेतेत्यादिविधिनेत्यादिः ग्रंथकारा ननु रोधिनां केषांचि न्मतमनुख्यापयति शब्दाश्रयत्वेति अष्टद्रव्येति पृथिव्यादिचतुष्टयं कालादिचतुष्टयं चेत्यष्टौ द्रव्याणि॥ ॥ अन्यंप्रतीति अन्यंप्रतिपूर्ववर्तित्वं गृहीत्वैवे। ति॥ पञ्चमीति अवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिन इत्यादिकेत्यर्थः यद्यपि शब्दो द्रव्यजन्यो जन्यगुणत्वादित्यनुमित्यात्मककार्यकारणभा वग्रहरूपानुकूलतर्कसहकृतेनैव शब्दो द्रव्याश्रितो गुणत्वादित्यनुमानेन शब्दाश्रयत्वं गगने गृहीत्वा तेन रूपेण घटपूर्ववृत्तित्वं ग्राह्य म् तथा च शब्दपूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव गगनस्य घटपूर्ववृत्तित्वग्रहात्तृतीयैवान्यथासिद्धिः सम्भवति तथाप्यन्यम्प्रतीत्यस्य यथा श्रुतार्थकत्वेऽपूर्वम्प्रति यागस्यान्यथासिद्धिः स्यात्स्वर्गम्प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव गृहीतकारणत्वान्यथानुपपत्त्या यागव्यापारत्वेना

मु०॥ ननु शब्दाश्रयत्वेन तस्य कारणत्वे कान्यथासिद्धिरिति चेत्पञ्चमीति गृहाण॥

पूर्वकल्पनात् इतोन्यम्प्रति पूर्ववृत्तित्वघटितरूपेण यस्य यज्जनकत्वं तस्य तेन रूपेण तम्प्रत्यन्यथासिद्धत्वमित्येतावत्पर्यन्तं विवक्ष। णमावश्यकम् यागस्य स्वर्गपूर्ववृत्तित्वघटितस्वर्गजनकत्वेनापूर्वम्प्रत्यन्यथासिद्धत्वेपि यागत्वेन हेतुत्वेऽन्यथासिद्ध्यभावात् एवञ्च शब्दपू र्ववृत्तित्वघटितशब्दजनकत्वेन गगनस्यान्यथासिद्धत्वेपि तद्घटितशब्दाश्रयत्वेन हेतुत्वे तृतीयान्यथासिद्ध्यसम्भव इत्यभिप्रायः शब्दा श्रयत्वाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वादिना गगनस्य घटम्प्रति हेतुत्वेपि तृतीयैवान्यथासिद्धिः॥ त्यादिः गृह्यते इत्यनंतरं तम्प्रति तदन्यथासिद्ध। मिति पूरणीयं पूर्ववृत्तित्वानुपपादकमित्यत्र पूर्ववृत्तित्वं स्वनिष्ठत्वेन विशेषणीयं अन्यथा शब्दजनककण्ठादिव्यापारं प्रति शब्दत्वकारणत्वेन गगनस्या न्यथासिद्धत्वं न स्यात् तस्य कृतिनिष्ठशब्दपूर्ववर्तित्वघटकत्वात् स्वनिष्ठत्वोक्तौ च उक्तव्यापारस्य कृतिनिष्ठशब्दपूर्ववर्तित्वोपपादकत्वेपि आकाशनिष्ठशब्द पूर्ववर्तित्वानुपपादकत्वात् तं प्रत्यपि भवति गगनमन्यथासिद्धमिति ध्येयं बहूनां वर्णाना॥

का॰ मु॰ रा॰॥ ननु तथाविधद्रव्यत्वादिकं कल्पनागौरवात् तथा हि नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकद्रव्यत्वस्य घटकारणतारूपत्वे घटनिरूपितत्वविशिष्टकारणतासंबंधोऽ
टि॰ रा॰ नंतपदादिद्वयेषु कल्पनीयः दण्डत्वस्य तथात्वे दण्डमात्र एवेति द्रव्यत्वापेक्षया दंडत्वे कल्पनालाघवमित्यपि द्रष्टव्यम्॥२०॥ अनियतरासभादेरिति यद्यपीदं
पृ॰ ४ दि॰॥ ननु निबन्धान्तरेष्वन्यत्र क्लृप्तेति दृश्यते तत्कथमत्रावश्यक्लृप्तेति क्तनमतस्तस्य फलमाह अत एवेति अन्यथा महत्वस्यानेकद्रव्यत्वादन्य
त्र क्लृप्तनियतपूर्ववर्तित्वाभावेन तस्यान्यथासिद्धिर्महत्वेन तस्यादिति भावः अत्रानेकद्रव्यत्वं चानेकद्रव्यसमवेतत्वं तस्य द्व्यणुकेपि सत्वेन द्व्य
णुकप्रत्यक्षापत्तेः समवेतसमवेतद्रव्यत्वं तदित्यपि नात्मनि तस्याभावेनात्मप्रत्यक्षानुपपत्तेः किन्त्वणुभिन्नद्रव्यत्वमिति बोध्यम्॥२०॥ अ

मु॰॥ अत एव प्रत्यक्षे महत्त्वं कारणमनेकद्रव्यत्वमन्यथासिद्धम् तत्र हि महत्वमवश्यक्लृप्तं तेनानेकद्रव्यत्वमन्यथासिद्धम् न च
वैपरीत्ये किं विनिगमकमिति वाच्यम् महत्वत्वजातेः कारणतावच्छेदकत्वे लाघवात्॥२०॥ एते पञ्चान्यथासिद्धा दण्डत्वादिकः।
मादिमं घटादौ दण्डरूपादि द्वितीयमपि दर्शितं॥२१॥ तृतीयन्तु भवेद्व्योम कुलालजनकोपरः पञ्चमो रासभादिः स्यात् यद्यपि य।
त्किञ्चिद् घटव्यक्तिम्प्रति रासभस्य नियतपूर्ववृत्तित्वमस्ति तथापि घटजातीयम्प्रति सिद्धकारणभावैर्दण्डादिभिरेव तद्व्यक्तेरपि
सम्भवे रासभोऽन्यथासिद्ध इति भावः एतेष्वावश्यकस्त्वसौ॥२२॥ एतेषु पञ्चस्वन्यथासिद्धेषु मध्ये पञ्चमोऽन्यथासिद्ध आवश्यकः
तेनैव परेषां चरितार्थत्वात् तथा हि दण्डादिभिरावश्यक्लृप्तनियतपूर्ववृत्तिभिरेव कार्यसम्भवे दण्डत्वादिकमन्यथासिद्धम्
न च वैपरीत्ये किं विनिगमकमिति वाच्यम् दण्डत्वस्य कारणत्वे दण्डघटितायाः परम्परायाः सम्बन्धत्वकल्पने गौरवा
त् एवमन्येषामप्यनेनैव चरितार्थत्वं सम्भवति॥२१॥ २२॥ ॥ १९ न्येषां दंडत्वदण्डरूपाकाशकुलालपितॄणा राम॰ पृ४
म् अनेन पञ्चमान्यथासिद्धेन चरितार्थत्वं सङ्ग्रहः अनियतरासभादेर्वारणाय नियतेत्यादि न चानियतरासभादेः पञ्चमान्यथासि
द्धत्वात्तेनैव वारणे नियतपदस्य व्यर्थमिति वाच्यम्॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥ १९ पुनरुक्तं घटत्वावच्छिन्नं प्रत्यनन्यथासिद्धे रासभेऽतिव्या।
॥ प्तिवारणाय नियतेतीत्यस्य पूर्वमुक्तत्वात् तथापि पूर्वमनन्यप्रतिक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिभिरेव कार्यसं॥ ॥

रा॥ कात्वस्यैव असंभवात् तेनसंबंधेनकपालरूपादेः घटादिरूपाधिकरणे असत्वादित्याशंकां निरसितुंतदर्थमाह कार्यैकार्थेति तथाचसमवायेप्रकृ
तकार्यसमवाय्यनुयोगिकत्वप्रदर्शनंकार्यकारणयोरैक्याधिकरण्यलाभायैवप्रदर्शितम् ननुसमवायस्यतेनरूपेणकार्यतावच्छेदकसंबंधत्वलाभायेतिभावः
एवंद्वितीयेपिकारणपदस्यप्रकृतकार्यकारणघटितार्थकतयाप्रकृतकार्यैकारणसहैकस्मिन्नर्थेकारणघटितास्वसमवायिसमवेतत्वरूपाप्र।
त्यासत्तिरित्येवार्थः तत्रापिकारणघटितप्रत्यासत्तौप्रकृतकार्यकारणसमवाय्यनुयोगिकत्वंकार्यकारणयोरैक्याधिकरण्यलाभायैवप्रदर्शितमितिभावः
नचस्वसमवायिसमवेतत्वंस्वसमवाय्यनुयोगिकसमवायप्रतियोगित्वमेवतच्चनकारणेनघटितमितिवाच्यम् स्वरूपसंबंधात्मिकायाप्रतियोगितायाघटाघ
दि॥ पर्यवसितमसमवायिकारणलक्षणमाह इत्यन्वेति कार्यैकार्थप्रत्यासत्तिःसमवायसम्बन्धःकारणैकार्थप्रत्यासत्तिःस्वसमवायिसम
वेतत्वसम्बन्धः तथाचसमवायस्वसमवायिसमवेतत्वान्यतरसम्बन्धेनकारणत्वेसत्यात्मविशेषगुणान्यत्वंसामान्यतोऽसमवायिकार
णत्वमित्यर्थः अत्रपटासमवायिकारणस्यतन्तुसंयोगस्यपटरूपासमवायिकारणस्यतन्तुरूपस्यचसङ्ग्रहायसमवायस्वसमवा।

मु॥ प्रत्यासन्न्यासमवायिकारणेप्रत्यासन्नंकारणंज्ञानादिभिन्नमसमवायिकारणमितिसामान्यलक्षणम्पर्यवसितम्
यिसमवेतत्वयोः प्रवेशः घटरूपंप्रतिघटस्यासमवायिकारणतावारणायसमवायिकारणेप्रत्यासन्नत्वेसतिकारणत्वस्यरित्यज्य
तादृशान्यतरप्रत्यासत्याकारणत्वपर्यन्तानुधावनम् आत्मविशेषगुणान्वारयितुंविशेष्यभागः॥ ((तिरिक्तत्वादितिध्येयम् समवायि।
कारणप्रत्यासन्नत्वेसतिकारणत्वस्यैवअसमवायिकारणलक्षणघटकतायुक्तानतुनिरुक्तान्यतरप्रत्यासत्यवच्छिन्नकारणतायामूलतस्तदलाभादि।
त्याशंकामपनेतुंयथाश्रुतार्थपरित्यागेवीजमाह घटरूपमिति घटस्येतिरूपसमवायिकारणेघटेस्वसमवायिसमवेतत्वसंबंधेनघटस्यप्रत्यासन्नत्वात्
रूपंप्रतिसमवायिकारणत्वाच्चेतिभावः अपेक्षाबुद्धावतिव्याप्तेरिति अथात्रकार्यनाशनिष्ठजन्यतायांनाशनिष्ठजनकतायांवादैशिकविशेषणता
संबंधावच्छिन्नत्वनिवेशेनैषदोषः अपेक्षाबुद्धिनाशस्यदैशिकविशेषणतयातेनसंबंधेनद्वित्वनाशाधिकरणेघटादावसत्वेनदैशिकविशेषण।
॥ तयातयोःकार्यकारणभावासंभवात् कालिकविशेषणतयैवतयोःकार्यकारणभा॰

का॰मु॰ रा॰॥ वस्यांगीकरणीयत्वात् दैशिकविशेषणतासंबंधावच्छिन्नत्वनिवेशश्चावश्यक एव अन्यथा घटादिनाशं प्रतिकालत्वेन जनकस्य घटादिनाशस्य प्रतियो
दि॰रा॰ गिनि घटादावेव अतिव्याप्तिरिति चेन्न दैशिकविशेषणतया घटादिनाशं प्रति तंतुसंयोगादिनाशस्य तेन संबंधेन कारणत्वे सहस्रतंतुकपटस्थले पूर्वं च
५१ व्यभिचारस्य प्रदर्शितत्वेन प्रतियोगितया द्रव्यनाशं प्रति पूर्वोक्तनयानादृशसंबंधेन नाशत्वेनैव कारणतायाः वाच्यतया कार्यत्वकारणत्वयोर्दैशिकविशे
षणतानवच्छिन्नत्वात् इदमुपलक्षणं रूपनाशजनकनाशप्रतियोगिनि घटादावप्यतिव्याप्तिर्द्रष्टव्येति विभावनीयं इत्यादिविशिष्यैवेत्यादिनिरूपनि।
ष्ठसमवायसंबंधावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताशालित्वरूपासमवायिकारणलक्षणमित्यादीनां परिग्रहः पाकजरूपे चाग्निसंयोगो निमित्तं
नत्वसमवायिकारणं नातस्तत्राव्याप्तिरिति भावः घटानारंभकतंतुद्वयसंयोगे अतिव्याप्तिं परिचिंत्य कारणत्वं पदार्थान्तरमिति मताभिप्रायेणाह अस्वं
दि॰॥ यत्तु कार्यनाशजनकनाशप्रतियोगित्वं तत्वमिति तन्न द्वित्वनाशप्रयोजकनाशप्रतियोगिन्यामपेक्षाबुद्धावतिव्याप्तेरिति अवय
वमात्रसंयोगत्वं द्रव्यासमवायिकारणत्वमित्यादिविशिष्यैव लक्षणं निर्वाच्यम् अखण्डोपाधिरेव वा तदित्यन्ये भिन्नं कारणमिति अ

मु॰॥ आभ्यां समवायिकारणासमवायिकारणाभ्याम्परम्भिन्नङ्कारणन्तृतीयन्निमित्तकारणमित्यर्थः॥१८॥

त्रेदम्बोध्यम् समवायिकारणत्वासमवायिकारणत्वभिन्नकारणत्वमेव निमित्तकारणत्वं तेन तुरीपटसंयोगं प्रति तुरीतंतुसं
योगस्यासमवायिकारणत्वेपि न तस्य पटं प्रति निमित्तकारणत्वक्षतिरिति ॥ १८ ॥ ११ डोपाधिरिति भिन्नं कारणमिती
ति ननु समवायिकारण समवायिकारणभिन्नत्वे सति कारणत्वस्य निमित्तकारणलक्षणत्वे पटनिमित्तकारणे तुरीतंतुसंयोगेऽव्याप्तिः तस्य तुरीप राम॰
टसंयोगासमवायिकारणत्वेन सत्यंतविरहात् न च तत्कार्यसमवायिकारणासमवायिकारणभिन्नत्वे सति तत्कार्यकारणत्वं तत्कार्यं प्रति निमित्तकारणत्व ५१
मिति विशिष्यैव लक्षणं वक्तव्यम् तथा च तुरीतंतुसंयोगस्य पटसमवायिकारणासमवायिकारणयोर्भिन्नत्वेन न तत्र पटनिमित्तकारणत्वानुपपत्तिरिति
वाच्यं तथा सति ध्वंसं प्रति निमित्तकारणे प्रतियोग्यादावव्याप्तेः तस्य समवायिकारणासमवायिकारणयोरप्रसिद्धेरित्याशंकां निराकुरुते अत्रेदमित्या
दिना समवायिकारणत्वं समवायसंबंधावच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादात्म्यसंबंधा॰॥

रा०॥

वच्छिन्नकारणत्वंअसमवायिकारणत्वंतादृशकार्यतानिरूपितनिरुक्तान्यतरसंबंधावच्छिन्नकारणत्वमितिबोध्यम्॥१८॥यत्कार्यप्रतीत्यादेःयथाश्रुतार्थ
कत्वेतद्व्यक्तित्वेनघटादिविषयकप्रत्यक्षव्यक्तिंप्रतिपूर्ववृत्तित्वग्रहविशेष्यतावच्छेदकत्वस्यापितद्व्यक्तित्वस्यस्वविषयकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नतद्व्यक्ति
निष्ठकार्यतानिरूपिताविषयविधयायाकारणतातन्नद्वत्वेनस्वविषयकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नंप्रत्यपितद्व्यक्तित्वमन्यथासिद्धंस्यादित्याशंकानिरासायतत्
दर्थमाहयद्धर्मावच्छिन्नमितितथाचतद्व्यक्तित्वस्यतद्व्यक्तिविषयकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नपूर्ववृत्तित्वग्रहविशेष्यतावच्छेदकत्वेपिनतद्व्यक्तित्वविषय।
कप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नपूर्ववृत्तित्वग्रहविशेष्यतावच्छेदकमितितद्व्यक्तित्वस्यस्वविषयकप्रत्यक्षेत्यनेनान्यथासिद्धत्वप्रसंगइतिभावःस्वतंत्रेति अन्वयःस्वा

दि॥यत्कार्यम्प्रतीति यद्धर्मावच्छिन्नम्प्रतीत्यर्थःयेनरूपेणेति यद्रूपावच्छेदेनेत्यर्थःइत्यस्वतद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितनियतपूर्व
वृत्तित्वग्रहविशेष्यतावच्छेदकत्वेसतितद्धर्मावच्छिन्नम्प्रतिस्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकशून्यत्वंतद्धर्मावच्छिन्नम्प्रतिअन्यथासिद्ध

मु०॥इदानीमन्यथासिद्धत्वमेवकियतांतदाह येनसहपूर्वभावः यत्कार्यम्प्रतिकारणस्यपूर्ववृत्तितायेनरूपे
णगृह्यतेतत्कार्यम्प्रतितद्रूपमन्यथासिद्धमित्यर्थः यथाघटम्प्रतिदण्डत्वमिति द्वितीयमन्यथासिद्धमाह का
रणमादायवायस्य यस्यस्वातन्त्र्येणान्वयव्यतिरेकौनस्तः ॥ ६ ॥

त्वम्प्रथममित्यर्थः द्वितीयान्यथासिद्धदण्डरूपादिवारणायसत्यन्तम् कपालसंयोगोघटपूर्ववर्त्तीत्यादिग्रहेकपाल
स्यापितादृशविशेष्यतावच्छेदकत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणायविशेष्यम्॥१९धिकरणेकार्यसत्वंव्यतिरेकःस्वाभावाधिकरणेकार्यास
त्वम् अन्वयव्यतिरेकयोःस्वातंत्र्यंस्वभिन्नप्रकृतकार्यकारणान्वयव्यतिरेकाप्रयुक्तत्वंदंडत्वदंडरूपयोरन्वयव्यतिरेकौस्वभिन्नदंडरूपकारणान्व
यव्यतिरेकप्रयुक्तौस्वाश्रयाश्रयत्वसंबंधेनदंडत्वादिसत्वस्यदंडसत्वाधीनत्वात् तयोरन्यथासिद्धत्वमितिभावः तत्रातिव्याप्तिवारणायेतिकपा।
लेप्रथमान्यथासिद्धत्वस्यातिव्याप्तिवारणायेत्यर्थःमूलेकारणमादायेति स्वभिन्नकारणंगृहीत्वेवेत्यर्थः॥ ॥ ननुअनन्यथासिद्धत्वशरीरेस्वभि
न्नकारणस्यकारणत्वेनप्रवेशेकारणत्वस्यानन्यथासिद्धत्वघटितत्वेनभवत्यात्माश्रयइत्यतआहकारणत्वंचात्रेति पृथगिति स्वाघटितसंबंधे

अन्यथासिद्धत्वशरीरेऽस्मिन्नकारणस्य कारणत्वेन प्रवेशे कारणत्वस्यानन्यथासिद्धत्वघटितत्वेन भवत्यात्माश्रय ॥ आत्माश्रयत्वं च स्वापेक्षप्रसंगत्वम् ॥१॥

अवच्छिन्नेति विशेष्यताविशेषणांशनिष्ठेति दंडरूपादिनिष्ठेत्यर्थः ग्रहेति दंडरूपं घटपूर्ववर्त्तीत्याकारकग्रहेत्यर्थः ॥ टि॰ टि॰ ॥२॥

का॰ मु॰ दि॰ रा॰ ५२ रा॰ ॥ नेत्यर्थः इदं च दंडादेरन्यथासिद्धत्ववारणाय कारणमादायेत्यस्य तत्कार्यकारणावच्छिन्नपूर्ववृत्तित्वग्रहविशेष्यत्वार्थकतया अग्रे वक्ष्यमाणतया तत्र

चकारणपदस्य नियतान्वयव्यतिरेकशाल्यर्थकतया दंडत्वस्यापि स्वाश्रयाश्रयत्वसंबंधेन तथाविधयावद्दंडस्य दण्डत्वावच्छिन्नघटपूर्ववर्तित्वग्रहविशेष्य

त्वादिति पृथगित्युक्तं पृथगित्युक्तौ च दण्डत्वस्य दंडघटितपरंपरासंबंधेनैवान्वयव्यतिरेकशालित्वात् दंडादेरन्यथासिद्धत्वमिति ध्येयं तत्कार्यकारणेति

दि॰ ॥ किन्तु कारणमिति कारणत्वस्यात्र पृथगन्वयव्यतिरेकशालित्वनेननात्माश्रयः स्यात्तथेण तत्कार्यनिरूपितान्वयव्यतिरेकशू

न्यत्वे सति तत्कार्यकारणावच्छिन्नैस्वनिष्ठतत्कार्यनिरूपितनियतपूर्ववृत्तित्वग्रहविशेष्यताकं यत्तत्तत्कार्यं प्रत्यन्यथासिद्धमित्यर्थः क

पालसंयोगो घटपूर्ववर्त्तीत्यादिपूर्ववृत्तित्वग्रहविशेष्यतायाः कपालसंयोगनिष्ठायाः कपालावच्छिन्नत्वात्कपालसंयोगे तिव्याप्तिवारणाय

मु॰ ॥ किन्तु कारणमादायैवान्वयव्यतिरेकौ गृह्येते तं प्रति तदन्यथासिद्धम् यथा दण्डरूपं । तृतीयमाह अन्यं प्रति पूर्वभावे

ज्ञाते यत्पूर्वभावविज्ञानम् ।२१। अन्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव यस्य यत्कार्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृह्यते तस्य तत्कार्यं प्रत्यन्यथासि

द्धत्वम् यथा घटादिकं प्रत्याकाशस्य तस्य हि घटादिकं प्रति कारणत्वमाकाशत्वेन वस्यात्तद्धि शब्दसमवायिकारणत्वम् ए

वञ्च तस्य शब्दं प्रति कारणत्वं गृहीत्वैव घटादिकं प्रति जनकत्वं ग्राह्यमतस्तदन्यथासिद्धम् ॥ ((सत्यन्तम् दण्डत्वादिवारणाय ।

विशेष्यमिति अत्रेन रान्वयव्यतिरेक प्रयुक्तान्वयव्यतिरेकशालित्वमित्युक्तौ प्रथम द्वितीयान्यथासिद्धयोः सङ्ग्रहेऽपि भेदेनान्यथासिद्धि

द्वयप्रदर्शनं शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थमिति बोध्यम् अन्यं प्रतीति फलाननुगुणमन्यं प्रतीत्यर्थः तेन न कुलालजनकेचतुर्थान्यथासि

द्ध्याश्रयेऽतिव्याप्तिः शङ्कते शब्दाश्रयत्वेनेति अन्यं प्रतीत्यादितृतीयान्यथासिद्धभावादिति भावः ॥ ६ ॥ ९ ❁ ९ ॥६ ॥ रा॰ म॰ ५२

यथाश्रुतमूलानुरोधात्तदवच्छिन्नान्वयव्यतिरेकशालिग्रहाधीनपूर्ववर्त्तित्वग्रहविशेष्यत्वस्य विशेष्यदलत्वे दंडत्वस्यापि द्वितीयान्यथासिद्धत्वापत्तिः

दण्डत्वे पूर्ववर्त्तित्वग्रहस्यापि दंडग्रहाधीनत्वादिति तत्परित्यागः ननु प्रथमान्यथासिद्धिलक्षणे विशेषणं द्वितीयान्यथासिद्धिलक्षणे च विशेष्यदलं प्र ।

रित्यज्य उभयसाधारणमेकमेवान्यथासिद्धिलक्षणं कुतो नोक्तमित्याशंक्य समाधत्ते अत्रेनरेति॰ ।

रा॰॥न्यूनवृत्तिदण्डत्वादेः कारणतानवच्छेदकत्वापत्तेश्चतन्भेदकूटाभावोनातिरिक्तइतिध्येयम् अरण्यस्थदण्डादौकारणतासंपन्नयेनियतपूर्व
वर्तिजातीयत्वंकारणत्वमित्युक्तं तत्रचद्रव्यत्वादिनाघटपटादीनामपिनियतपूर्ववर्तिजातीयत्वात्तेषामपिघटकारणतापत्तिरतआह तज्जातीय।
त्वंचेति दंडत्वादीति नचदंडत्ववद्द्रव्यत्वादिकमपिनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकमेवेतितद्दोषतादवस्थ्यमितिवाच्यम् नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकपदे
नलघुनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकस्योक्तत्वात् द्रव्यत्वस्यघटनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वेनतस्यैवघटकारणतारूपत्वे अनंतद्रव्येषुघटकारणत्वा
दि॰॥मुक्तावल्यामत्रयद्यपीति तुरीतन्तुसंयोगस्यपटंप्रतिकुतोनासमवायिकारणत्वमितितुनाशङ्कनीयम् तुरीतन्तुसंयोगनाशेपट
नाशापत्तेः असमवायिकारणनाशस्यद्रव्यनाशजनकत्वात् नचासमवायिकारणनाशस्यद्रव्यनाशकत्वेप्रमाणाभावइतिवाच्यम् द्व्यणु।
कनाशान्यथानुपपत्तेरेवमानत्वादिति नचतन्तुषुविनष्टेषुविनैवसमवायिकारणं द्रव्यस्यक्षणद्वयंस्थितिःस्यादितिवाच्यम् इष्टापत्तेः का
रणान्तरकल्पनेगौरवात् अथद्रव्यनाशासमवायिकारणनाशयोरसमानाधिकरणयोः कथंहेतुहेतुमद्भावइतिचेदत्राहुः प्रतियोगि

मु॰॥ अत्रयद्यपितुरीतन्तुसंयोगेपटासमवायिकारणत्वंस्यात्॰॥ ९ ॥ ९

असमवायिकारणनाशः

तया द्रव्यनाशत्वावच्छिन्नंप्रतिस्वप्रतियोगिसमवायिसमवेतत्वकालिकविशेषणतोभयसम्बन्धेननाशत्वेनहेतुतेति इहकालिक
सम्बन्धस्यकारणतावच्छेदकसम्बन्धत्वेघटादेःक्षणिकत्वापत्तिरतःस्वप्रतियोगिसमवायिसमवेतत्वनिवेशःस्वप्रतियोगिजन्य।
त्वसम्बन्धश्चदण्डनाशात् घटनाशापत्तेरुपेक्षितः भाविनाशमादायातिप्रसङ्गवारणायकालिकसम्बन्धनिवेशः॥ ९ ॥
पत्याकल्पनागौरवात् दंडत्वादिकमेवलघ्विति भावः तयाचदंडत्वत्वद्रव्यत्वादिभिन्नत्वेसतिघटनियत पूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वंघ
टकारणत्वमितिपर्यवसितं॥१६॥१७॥ यत्रसमवायसंबंधेनयत्कार्यमुत्पद्यते तत्तंप्रतिसमवायिकारणमित्युक्तौकपालादेर्द्रव्यत्वादिना
पिघटसमवायिकारणतापत्तिः कपालत्वावच्छिन्नस्यतद्घटत्वाद्यवच्छिन्नंप्रत्यपितथात्वापत्तिरित्यतोव्याचष्टेयदवच्छिन्नेति भाना
॥ भावइतीति सर्वत्रसमवायिकारणनाशादेवद्रव्य॰॥

का॰मु॰ रा॥ नाशसंभवादितिभावः द्व्यणुकेति अत्रद्व्यणुकपदं यादृशघटादेरारंभककपालनाशमंतरा तत्संयोगनाशादेवनाशः तादृशघटादेरप्युपलक्षकं ना।
दिना॰ तोन्यूनताप्रसंगः क्षणद्वयमिति समवायिकारणनाशस्य द्रव्यनाशकत्वेपि कपालादिनाशक्षणे कपालादिकं विनैव घटादेरवस्थित्यावश्यकत्वेन द्वयपदं।
४९ इष्टापत्तेरिति ननु द्रव्यनाशे समवायिकारणनाशस्यापि पृथक्कारणत्वकल्पने नैवोपपत्तौ समवायिकारणमंतराक्षणद्वयं द्रव्यस्थित्यभ्युपगमोनो
चितः नचपरस्परजन्यद्रव्यनाशे परस्परव्यभिचार इतिवाच्यं अव्यवहितोत्तरत्वं कार्यतावच्छेदककोटौ निवेश्यतद्वारणसंभवादित्यत आह कारणांतरेति
ननु दैशिकविशेषणतासंबंधेन द्रव्यप्रतियोगिकनाशं प्रति दैशिकविशेषणतया द्रव्यासमवायिकारणप्रतियोगिकनाशत्वेन कारणत्वे यत्र य
त् किंचित्तंतुसंयोगनाशात्सहस्रतंतुकपटनाशः तत्रतंतुसंयोगनाशानधिकरणतंतुष्वपि पटनाशोत्पत्त्याव्यभिचारापत्तिः ध्वंसप्रागभाव
दि॥ यदितु कपालपवनसंयोगनाशात् घटनाशापत्तिरेवमपि दुर्वारेति विभाव्यते तदास्वप्रतियोगिजन्यत्वस्वप्रतियोगिसमवायि
समवेतत्वकालिकविशेषणतेतत्रितयसम्बन्धेन नाशत्वेन हेतुतावोध्या नचैवमपि तुरीतन्तुसंयोगनाशात्पटनाशापत्तिरिति वाच्यम्
तुरीतन्तुसंयोगस्य पटंप्रतिकारणतैव न सम्भवति किन्तु तुर्य्येव संयोगसंम्बन्धेन तन्तुनिष्ठासती पटजनिकेति तत्रातिप्रसङ्गा
भावात् एवञ्च विशेषलक्षणेषु तुरीतन्तुसंयोगादिभेदानामनिवेशेन लाघवमपीति केचित् वस्तुतस्तु स्वप्रतियोगिनिष्ठासमवा
यिकारणतानिरूपितफलोपधानात्मकजन्यत्वसम्बन्धेन नाशत्वेन हेतुता तुरीतन्तुसंयोगस्तु निमित्तं न त्वसमवायीति न तन्नाशेन प याम॰
योः प्रतियोगिसमवायिदेशमात्रवृत्तित्वादित्यभिप्रायेणाशंकते अथेति हेतुतेतीति तथाच कारणतावच्छेद ((टनाशद्वित्यन्यत्र विस्तरः॥ ४९
कलाघवमपीतिभावः क्षणिकत्वापत्तिरिति उत्पत्तिक्षणमारभ्यैव घटादौ पक्षिंचिन्नाशसत्त्वादिति भावः ननु क्षणिकत्ववारणाय स्वप्रतियो
गिसमवायिसमवेतत्वस्थाने स्वप्रतियोगिजन्यत्वमेव कुतो न निवेश्यत इत्याशंकायामाह स्वप्रतियोगीति अतिप्रसंगवारणायेतिद्वितीय।
क्षणएव घटादौ नाशातिप्रसंगवारणायेत्यर्थः॥ इतिविभाव्यतेद्वति॥ स्वप्रतियोगिसमवायियावत्समवेतत्वोक्तौ तेयमापत्तिः संभवतीति सूचना
यपदिति त्युक्तं तथोक्तावयिकपालरूपनाशादपि घटनाशापत्तितादवस्थ्यमतः तथानविक्षितमेवेति ध्येयं अतिप्रसंगाभावादिति तुरीतंतुसंयोगस्य

ए॰॥ नकत्वाभावादिति भावः ननु एवं तुरीतन्तुसंयोगस्य पटं प्रत्यकारणत्वेन तत्र पटासमवायिकारणलक्षणातिव्याप्तिविरहेण तल्लक्षणे तुरीतन्तुसंयोगभिन्नत्वविशेषणस्य ग्रंथकृदुपात्तस्य वैयर्थ्यप्रसंग इत्याशंकायामेवमप्यस्माकं लाघवमेवेति नोपादेयमेव तदित्याह एवंचेति अत्राहुरित्यादिके चिदित्यं

दि॰॥ वेगादीनामित्यादिना स्पर्शसंग्रहः अभिघातादीति आदिना नोदनपरिग्रहः ज्ञानादीत्यादिना इच्छापरिग्रहः इच्छादीत्यत्र प्रवृत्तेः परिग्रहः ननु समवेतत्वे सति तुरीतन्तुसंयोगाद्यन्यत्वे सति पटकारणत्वं पटासमवायिकारणत्वमिति विशिष्यैव लक्षणं कर्त्तव्यमित्याह तथापीति वस्तुतस्तु तुरीतन्तुसंयोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदः पटासमवायिकारणलक्षणघटकतयाग्रं।

मु॰॥ वेगादीनामभिघाताद्यसमवायिकारणत्वं स्यात् एवं ज्ञानादीनामपीच्छाद्यसमवायिकारणत्वं स्यात् तथापि पटासमवायिकारणलक्षणे तुरीतन्तुसंयोगभिन्नत्वं देयम् तुरीतन्तुसंयोगस्तु तुरीपटसंयोगं प्रत्यसमवायिकारणम्भवत्येव एवं वेगादिकमपि वेगस्पन्दाद्यसमवायिकारणम्भवत्येवेति तत्तत्कार्यासमवायिकारणलक्षणे तत्तद्भिन्नत्वं देयम् आत्मविशेषगुणानां तु कुत्राप्यसमवायिकारणत्वन्नास्तीति तेन तद्भिन्नत्वं सामान्यलक्षणे देयमेव अत्र समवायिकारणे प्रत्यासन्नं द्विविधं कार्य्यैकार्थप्रत्यासत्त्या कारणैकार्थप्रत्यासत्त्या च आद्यं यथा घटादिकम्प्रति कपालसंयोगादिकमसमवायिकारणं तत्र कार्य्येण घटेन सह। कारणस्य कपालसंयोगस्य एकस्मिन्कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति द्वितीयं यथा घटरूपं प्रति कपालरूपमसमवायिकारणं स्वगतरूपादिकं प्रति समवायिकारणम् घटस्तेन सह कपालरूपस्यैकस्मिन्कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति॰॥ ९ ९ ९ ॥

थकर्तुर्नाभिप्रेतः किन्तु तन्तुभिन्नसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेद एव अन्यथा हस्ततन्तुसंयोगादिभेदानाम्पृथग्निवेशापत्त्या भेदकूटनिवेशने गौरवादिति ध्येयम्॥ ११ नं ग्रंथकारानुयायिनो मतमिति बोध्यम् स्वयमाह वस्तुतस्त्विति जन्यत्वसंबंधेन।

ति अत्रापि भाविनाशमादाय घटादेः क्षणिकत्वापत्तिवारणाय कालिकसंबंधोपि प्रवेशनीयः एतद्घाभायैवान्यत्र विस्तर इत्युक्तमिति ध्येयं नोदनेति शब्दजनकसंयोगोभिघातस्तद्भिन्नसंयोगो नोदनं अभिघाते विलक्षणायो॰॥

का·मु· रा·॥ गस्य तन्त्विन्संयोगे च क्रियाया असमवायिकारणत्वापत्तिरिति भावः अत्र पद्यपितयोरसमवायिकारणत्वेपि न तन्नाशादभिघातादिनाशापत्तिः द्रव्यनाशं प्रत्ये
दि·रा· वञ्चासमवायिकारणनाशस्य हेतुत्वादितीष्टापत्तिः संभवति तथाप्यसमवायिकारणमंतरा क्षणत्रयं कार्यस्थितेरनिष्टतया तदापत्तिरेवात्रेष्टापत्तिबाधिकेति
५० मंतव्यं ज्ञानादेरित्याद्यसमवायिकारणत्वे तु आत्मविशेषगुणानां कार्यासमवायिकारणत्वं नास्तीति सिद्धांतभंगप्रसंग एव दूषणं बोध्यम् ग्रंथकर्तुर्नाभिप्रे
तइति तुरीतंतुसंयोगभिन्नत्वे सतीत्यस्य तन्तुसंयोगप्रतियोगिकभेदार्थकत्वादिति भावः नन्वेवं तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकं किमित्याशंकायां तंतुभिन्नस॰
मवेतत्वमेव तत्प्रतियोगितावच्छेदकमित्याह किंत्विति तुरीतंतुसंयोगत्वस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वोपगमे बाधकमाह अन्यथेति मात्रपदस्येति तंतु॰
भिन्नासमवेतत्वे सतितंतु समवेतत्वमेव हि तंतुमात्रसमवेतत्वमिति भावः इच्छाद्यसमवायीति अत्र आदिपदं कार्यमात्रपरं तथा चासमवायिकारण
दि·॥ एतेन तन्तुमात्रसमवेतत्वनिवेशेनैवोपपत्तौ तुरीतन्तुसंयोगान्यत्वनिवेशनमनुचितमित्यपास्तम् मात्रपदस्यास्मदुक्तार्थकत्वा
त् एवमिच्छाद्यसमवायिकारणलक्षणे आत्ममात्रसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेद एव निवेश्यो न तु ज्ञानत्वाद्यव॰
मु·॥ तथा च क्वचित्समवायसम्बन्धेन क्वचित्स्वसमवायिसमवायसम्बन्धेनेति फलितोर्थः इत्थञ्च कार्यैकार्थकारणैका
च्छिन्नभेद इति बोध्यम् तथा चेति द्विविधप्रत्यासत्तिविवक्षणे चेत्यर्थः फलितोर्थ इति द्विविधप्रत्यासत्योरिति शेषः॥ (र्थान्यतर·॥
सामान्यलक्षणे ज्ञानभेदनिवेशे इच्छाभेदस्यापि निवेशनीयतया गौरवमित्येकभेदनिवेश एवोचित इति भावः विशेषलक्षणपरत्वेन तु ज्ञानातिरिक्ते ऽ
तिव्याप्तिप्रसक्त्या ज्ञानभेदमात्रनिवेशेनैव सामंजस्यादिति केचिदाहुः तन्न मनोरमं उपायेच्छां प्रति फलेच्छायाः कारणत्वेन विशेषलक्षणेऽपि इच्छाभे
दनिवेशस्यावश्यकत्वादिति विभावनीयं इत्थं चेतीति॥ ॥ ननु तथा चेत्यादिना घटादिकं प्रति कपालादिसंयोगस्य समवायेन घटरूपादिकं प्र राम·
तिकपालरूपादेः स्वसमवायिसमवेतत्वसंबंधेन कारणत्वमभिधाय इत्थं चेत्यादिना असमवायिकारणलक्षणघटककारणतायां कार्यैकार्थ ५०
प्रत्यासत्तिकारणैकार्थप्रत्यासत्यन्यतरावच्छिन्नत्वकथनं संदर्भविरुद्धं कार्यैकार्थप्रत्यासत्तेः प्रकृतकार्यसमवायानुयोगिकसमवायरूपत्वात्तला
घवेन केवलसमवायस्यैव कारणतावच्छेदकत्वात् कारणैकार्थप्रत्यासत्तेः प्रकृतकारणसमवाय्यनुयोगिकसमवायरूपायास्तु कारणतावच्छेद

कथंनित्यविभागास्युपगमासंभवइतिवाच्यम् तथासतिक्रियानंतरमेवसंयोगप्रतीतेः नित्येषुसंयोगप्रतीत्यसंभवात् नित्यसंयोगाभ्युपगमोपिनसंभवती
तितुल्यमितिभावः नचनित्यविभागानंगीकारेसंयोगनाशकोगुणइति विभागलक्षणस्यतत्राव्याप्तिरितिवाच्यम् नित्यविभागानंगीकारेगौरवतल्ल
क्षणप्रणयनात् इदानींतुविभागत्वजातेरेवतल्लक्षणत्वसंभवादितिध्येयं व्यक्तेरभेदइति व्यक्तेराश्रयस्यनिष्ठत्वंषष्ठ्यर्थः आश्रयनिष्ठभेदप्रति
योगिकाभावइतिसमुदायार्थः नचैवंघटत्वादेरपिजातित्वन्नस्यात्तदाश्रयेयत्किंचिद्भेदप्रतियोगिकाभावसत्वादितिवाच्यम् भेदपदेनस्वाश्रयप्रतियोगि
कभेदस्यविवक्षितत्वात्स्वाश्रयनिष्ठस्वाश्रयप्रतियोगिकभेदसामान्याभावः स्वनिष्ठजातित्वेबाधकइत्यस्यसमुदायार्थत्वात् नचगगनत्वाश्रयेपिस्वस्मै
वद्वित्वादिनाभेदसत्वाद्गगनत्वादावपिजातित्वबाधोनस्यादितिवाच्यम् स्वाश्रयनिष्ठप्रतियोगितायाःव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेनविशेषणीयत्वा
दितिभावः ननुस्वाश्रयनिष्ठस्यस्वाश्रयनिष्ठव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसामान्याभावस्यस्वस्मिन्जातित्वबाधकत्वेकिंमानमि
त्याशंकायामाह अनुगतधीपइति नानाधर्मिषुएकप्रकारकधीपइत्यर्थः नानाघटादिव्यक्तिषुएकधर्मप्रकारकबुद्ध्युपपत्तयेहिघटत्वादिजातिःक
ल्प्यतेएकव्यक्तौतु नतथाप्रत्ययःतद्व्यक्तित्वमादायापिउपपद्यतइति तदतिरिक्तजातिकल्पनेप्रमाणाभावइत्यर्थः असिद्धमिति घटत्वंजातिरिति
प्रतीतिवत्गगनत्वंजातिरितिप्रतीतिरेवतस्यजातित्वसाधिकाभविष्यतीतिभावः ननुगगनत्वादेर्जातित्वेतत्राव्याप्त्यापत्त्या पूर्वोक्तलक्षणस्यजातिलक्षण
त्वासंभवइत्यतोलक्षणांतरमाह नित्यसामान्येति रूपादावतिव्याप्तिवारणायप्रथमसत्यंतं विशेषेऽतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयसत्यंतं रूपध्वंसादावति
व्याप्तिवारणायविशेष्यदलमितिबोध्यम् संमतिमाहेतिव्यक्तेरभेदस्यजातिबाधकत्वेप्राचामित्यादिःतथाचगगनत्वं जातिरिति प्रतीतेरेवप्राचां
संमतेतिभावः एकव्यक्तिकत्वमिति एकाश्रयकत्वमित्यर्थः आश्रयेएकत्वंचस्वसजातीयद्वितीयराहित्यंसाजात्यंच तत्तदाश्रयत्वेनतच्चैवंसि
द्धसिद्ध्याव्याघातः स्वाश्रयनिष्ठभेदाप्रतियोग्याश्रयकत्वंभेदश्चपूर्ववदेवव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन विशेषणीयइतिध्ये
यं तुल्यव्यक्तिवृत्तित्वमिति अन्यूनानतिरिक्ताश्रयकत्वमित्यर्थः तथाचस्वनिष्ठजातितुल्याश्रयकत्वंस्वस्मिन्जातित्वेबाधकमित्यायातं तच्चनसं
भवतिकलशत्वजातौस्वात्मकघटत्वतुल्याश्रयकत्वसत्वादित्यतोजातिबाधकशब्दस्ययज्जातीयज्जातितुल्याश्रयकत्वंतज्जातौतज्जातिभेदबाध
कमित्यर्थपरतांसूचयतिजातीनांभेदइतिबाधकमितिपूर्वेणान्वयःनन्वेवंएकस्यैवजातिबाधकपदस्यक्वचिज्जातित्वबाधकार्थकत्वस्यक्वचिज्जा

का॰मु॰ रा॰॥ बाधकत्वार्थकत्वस्य च न संभवः सकृदुच्चरितः शब्द इति न्यायादित्यस्वरसादाह वस्तुतस्त्विति परस्परेति स्वसमानाधिकरणा-
दि॰रा॰ भावप्रतियोगिजातिमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं स्वस्य जातित्वे बाधकमित्यर्थः उभयसंबंधेनेति सामानाधिकरण्यसंबंधेन द्रव्यत्वविशिष्टपृ-
३५ थिवीत्वादौ द्रव्यत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वस्यैव सत्वाद्व्यभिचारवारणाय स्वाभावसामानाधिकरण्यप्रवेशः जलत्वाद्यभा-
वसमानाधिकरणे तत्रैव जलत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वस्यैव सत्वान्न दोषस्तादवस्थ्यमतः स्वसमानाधिकरणप्रवेशः नि-
यमस्य भंगप्रसंग एवेति उक्तोभयसंबंधेन यज्जातिविशिष्टजातित्वं यत्र तत्र तज्जातिव्यापकत्वमिति नियमः दृष्टश्चासौ पृथिवीत्वव्यापके
द्रव्यत्वादौ एतादृशनियमभंगापत्तिरेव सांकर्यस्य जातित्वबाधकत्वे मानं सांकर्यस्थले जातित्वस्वीकारे एतादृशनियमभंगापत्तिरिति

दि॰॥ अनवस्था तु जातेर्जातिमत्वे यद्यपि निखिलजातिष्वेकवैजात्यांगीकारेपि
न हि जात्येन वैजात्यांतरमेकव्यक्तित्वात्तथापि निखिलजातिष्वेकं वैजात्यं
न हि जात्यन्तराश्रयजातिषु पुनर्वैजात्यमेवमग्रेपीत्यनवस्था बोध्या रू-
पहानिः निःसामान्यघटितलक्षणाव्याघातरूपा विशेषस्य जातिमत्वे॥ ॥

भावः सांकर्यस्थले एकमात्रस्य जातित्वेपि नैतादृशनियमस्य भंग इति मूर्त्तत्वं क्रियासमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धा जातिरि-
ति केचन वदंति तादृशनियमे मानाभावादिति व्याप्तिग्राहकानुकूलतर्काभावादित्यर्थः एकव्यक्तिवृत्तित्वादिति तथा च जात्यंगीकारेपि नानव-
स्थेति भावः निःसामान्यत्वघटितेति निःसामान्यत्वे सति समवेतत्वं विशेषलक्षणं विशेषे जात्यंगीकारे तस्य व्याघातः विशेषावृत्तित्वं एतस्य च वि- राम॰
शेषत्वे जातित्वबाधकतांगीकारे विशेषे जात्यंतरनिरासादित्यभिप्रायेण जातिबाधकशब्दस्य विशेषे जातिमत्वबाधकतां सूचयति विशेषस्य जा- ३५
तिमत्व इति बाधकमिति पूर्वेणान्वयः एतच्चायातनः एकशब्दस्य एकदानानार्थकत्वासंभवेन विशेषवृत्तीनां जातित्वे इत्यस्यैव वक्तुमुचितत्वात्।

रा०॥ ननूक्तंविशेषलक्षणंग्रंथकृतानोक्तमितितद्व्याघातस्यविशेषजातिमत्त्ववाधकत्वंनग्रंथकृदभिप्रेतं अन्यथानादृशलक्षणाभिधानस्यग्रंथक।
र्तुरावश्यकत्वापत्तेः किंतुपरमाणूनांपरस्परभेदसिद्ध्यर्थमेवविशेषांगीकार इतिवदतोमूलकारस्यभेदसाधकत्वमेवतल्लक्षणमित्यभिप्रायोलभ्यते सचन
संभवति घटभेदसाधकपटत्वादावतिव्याप्तेः अतःस्वतोभेदसाधकत्वंतल्लक्षणमित्यर्थेमूलतात्पर्यमंगीकरणीयंतथाच रूपहानिशब्दस्यतादृशव्या
घातपरत्वेवयुक्तेत्यभिप्रायेणाह यद्वेति स्वतःस्वेनरूपेणव्यावर्त्तकत्वभेदानुमापकत्वंविशेषस्यपरमाणौपरमाण्वंतरभेदसाधनेतद्व्यक्तित्वेनैवहेतु।
तावाच्याविशेषत्वेनहेतुत्वेपरमाण्वंतरेपिविशेषांतरसत्वेनव्यभिचारित्वापत्तेः विशेषनिष्ठंतद्व्यक्तित्वंचतादात्म्यसंबंधेनसैवव्यक्तिः अन्यस्यदुर्वचत्वा
त् तन्मात्रविषयकज्ञानव्यक्तेः तत्वेनादृशजन्यज्ञानव्यक्त्यभावदशायांतद्व्यक्तौतद्व्यक्तित्वं नास्तीति प्रत्ययापत्तेःतस्याश्चानवस्थाभयेनतन्मात्रवि
शेष्यकज्ञानेस्वरूपतएवप्रकारत्वमभ्युपगम्यते तथाचविशेषस्यस्वेनरूपेणैव भेदानुमापकतानिरावाधैव इदंचविशेषत्वस्यजातित्वेनसंभवतीति

दि०॥ रूपस्यस्वतोव्यावर्त्तकत्वस्यहानिः तत्रजातिस्वीकारेतयैवव्यावर्त्तकत्वंवाच्यंसामान्याश्रयस्यसामान्यरूपेणैवभेद।
साधकत्वनियमात् नचसामान्यरूपेणविशेषाणांभेदसाधकत्वंसंभवतिव्यभिचारात् तादृशनियमानंगीका
रेपरमाणुगतैकत्वानांतत्तद्व्यक्तित्वेनैवपरमाण्वंतरभेदसाधकत्वसंभवेनविशेषस्यवैयर्थ्यप्रसंगादितिनुज्यायः।

विशेषस्यजातिमत्त्वेभवतितादृशलक्षणव्याघातइत्याह तत्रजातिस्वीकारइत्यादिना सामान्यंरूपेणैवेति सामान्यावच्छिन्नमेवेत्यर्थः व्यावर्त्तकत्वं
भेदसाधनेहेतुत्वं नचैवंनियमेसतिघटवानितरेभ्योभिद्यतेकंवुग्रीवादिमत्वादित्यनुमितिर्नस्यादितिवाच्यम् तादृशनियमवादिमतेइष्टत्वात्
नचैवमपिमहानसीयवन्हिमत्वावच्छेदेनतदितरभेदसाधनेमहानसीयवन्हिरेवहेतुर्वाच्यः महानसीयत्वंचनसामान्यमितिकथमुक्तनियमइतिवा।
च्यम् तस्यसामान्यत्वाभावेपिवन्हित्वस्यतथात्वेनव्यावर्त्तकतायाःसामान्यावच्छिन्नत्वनियमाक्षतेः अथैवंरीत्यातत्तद्विशिष्टविशेषत्वेनविशेषस्यहेतु।
त्वेविशेषस्यजातिमत्वेपिनोक्तनियमक्षतिरितिनतथैवस्वीक्रियतइतिचेत् नतस्यसत्तारूपसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मांतरघटितत्वेनव्याप्य
तावच्छेदकत्वासंभवादितिहृदयं ननूक्तनियमेमानाभावःतथाचविशेषस्यजातिमत्वंस्वतोव्यावर्त्तकत्वेनवाधकमित्याशंक्यनिराकरोतितादृशनिय

मे तिज्यायइतिज्यायस्त्वंच मूलकृदभिप्रायानुसारित्वमेवबोध्यम्॥

का॰मु॰ रा॰॥प्रतियोगितेतितत्त्वाभावत्वादेः जातित्वांगीकारेसमवायेनैवतद्वत्वमंगीकार्यमुक्तलक्षणानुसारात् तथाचोक्तान्यतरसंबंधेनसमवायाभावः अभावादौ।
दि॰रा॰ नोभयवादिसंमतः कथंतेनहेतुनाभावादौजातिमत्त्वाभावः सिध्यतीतिवाच्यम् समवायपदेनजात्यतिरिक्तप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायस्यविवक्षि
३६ तत्वात् इत्थंच अनुयोगितासंबंधेनतादृशसमवायाभाववतिरूपादौव्यभिचारवारणायप्रतियोगित्वनिवेशः गगनादौव्यभिचारवारणायानुयो।
गितानिवेशः केचित्तु समवायपदंजातिप्रतियोगिकसमवायातिरिक्तसमवायपरमित्याहुः तदसत् ग्रंथकृतासमवायैकत्वस्यव्यवस्थापनीयतयाजा
तिप्रतियोगिकसमवायेनसमवायाप्रसिद्धेः जातिप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायस्तुप्रतियोगितयाजातावेवतिष्ठतिनान्यत्रभूतलत्वतित्वविशिष्टघट
स्यभूतलमात्रेसत्त्ववदितिनास्मन्मतेसमवायैक्यविरोधइतिमंतव्यं अथैवमपिजात्यतिरिक्तप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायस्यप्रतियोगितयाअनुयोगितया
दि॰॥असंबंधःप्रतियोगितानुयोगितान्यतरसंबंधेनसमवायाभावः समवायाभाववयोर्जातिमत्वइतितदपेक्षयाचेति सत्तापेक्षयाचेत्य
र्थः सत्ताजातिश्चद्रव्यंसत् गुणस्सन्नित्याद्यनुगतप्रतीत्यैवसिध्यति अत्रनव्याः सत्त्वितिप्रतीतिविषयोभावत्वमेव अतएवसामान्या

मु॰॥ तदपेक्षयाचान्यासांजातीनामपरत्वम्॥८॥ ॥टी॥ व्यापकत्वात्पराऽपिस्याद्व्याप्यत्वादपराऽपिच॥

दिष्वपिसदितिव्यवहारः तत्वतिरिक्ताद्रव्यादित्रिकवर्तिनीसत्ताख्याजातिरितितेनपरमपरंद्विविधंसामान्यम्परंसत्तेतिवैशेषि
कविभागोनिर्युक्तिकत्वादनादेयइत्याहुः ॥ ॥

त्तसत्वेनजातेर्जातिमत्वेपिनिरुक्तासंबंधस्यैवबाधकत्वसंभवादनवस्थायाः जातिबाधकत्वेनोक्तिविरुद्धेदितिचेन्सत्यं जात्यतिरिक्तेन्यत्रजातिपद
स्यासमवेतवृत्तिजातिपरत्वेनसत्तादौतस्यजातिमत्वबाधकत्वसंभवेपिरूपत्वादौतद्बाधकतायाअनवस्थायामेवाभ्युपेतत्वात् नचासमवेतवृत्तीति
व्यर्थं अखंडाभावघटकतयातत्सार्थक्यात् वस्तुतस्तुअनुयोगितापदंसत्तावत्त्विष्टोभयवादिसिद्धंयत्समवायानुयोगित्वंतत्परमतस्समवायपद रम॰
स्य यथाश्रुतार्थकत्वेपिनक्षतिरितिध्येयं भावत्वमेवेति नचैवमिह भूतलेघटाभावोस्तीतिप्रतीत्यनुपपत्तिः घटाभावेभावत्वविरहात् असधा। ३६
तोस्तुसत्वबोधकत्वादितिवाच्यम् तदनुरोधेनापिकालसंबंधस्यैवसत्वरूपत्वौचित्यात् तावतापिसत्ताजातेरसिद्धेरितिभावः सत्ताजातिसिद्धेरिति।

रा०॥ ननु प्रतियोगितया ध्वंसं प्रति समवायेन स्वतः कारणत्वे गगनादीनां तदापत्तिरित्याशंकामपनेतुं तादात्म्येन सतः कारणतां ग्राहयति यत्रेति न चैतादृश
कार्यकारणभावानंगीकारे सामान्यादौ ध्वंसापत्तिरेव दूषणं एतादृशकार्यकारणभावस्वीकारेपि गगनादौ तदापत्तिरशक्यपरिहारैवेति वाच्यम् का
लिकसमवायोभयसंबंधस्यैव कारणतावच्छेदकताघटकत्वादिति भावः न चैवमपि महाकाले प्रतियोगितया ध्वंसापत्तिः समवायकालिकविशेषण

दि०॥ न च सत् ध्वंसकारणतावच्छेदकतया सत्ताजातिसिद्धिः यत्र प्रतियोगितासम्बन्धेन ध्वंसोत्पत्तिस्तत्रैव तादात्म्यसम्बन्धेन सदिति सामा
नाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावात् न च प्रागभावे व्यभिचारः प्रागभावे सत्ताविरहादिति वाच्यम् प्रागभाववृत्तिप्रतियोगिता
भिन्नप्रतियोगितायाः कार्यतावच्छेदकसम्बंधत्वादिति वस्तुतस्तु समवायेन सत्तावच्छिन्नप्रतितादात्म्येन द्रव्यत्वेन कारणतया जन्यता

मु०॥ पृथिवीत्वाद्यपेक्षया द्रव्यत्वस्याधिकदेशवृत्तित्वाद्व्यापकत्वात्परत्वम् सत्तापेक्षयाल्पदेशवृत्तित्वाद्व्याप्यत्वादपरत्वम्।
विशेषं निरूपयति अंत्यो नित्यद्रव्यवृत्तिर्विशेषः परिकीर्तितः।१०। अन्तेऽवसाने वर्त्तत इति अन्त्यः यदपेक्षया विशेषो नास्तीत्य
र्थः घटादीनां द्व्यणुकपर्यन्तानामवयवभेदात्परस्परं भेदः परमाणूनां परस्परं भेदको विशेष एव स तु॥ ❁ ॥

वच्छेदकतया सत्ताजातिसिद्धिः तादृशकार्यकारणभावे मानाभाव इति तु न स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन नीलादेर्नीलादावपि सत्त्वात्तन्नी
लोत्पत्तिवारणाय तादृशकार्यकारणभावस्यावश्यकत्वात् न च स्वाश्रयसमवेतत्वविशिष्टद्रव्यत्वसम्बन्धेन नीलादेर्हेतुतयैव न तदापत्ति
रिति वाच्यम् तादृशसमवेतत्वद्रव्यत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कारणताबाहुल्यापत्तेः कालिकसमवायोभयसंबं
धस्य कार्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वान्नतायानित्यसाधारण्येपि न क्षतिरित्यन्यत्र विस्तरः॥१॥ ११ ताभ्यां तस्यापि सत्तावत्त्वादिति वाच्यम् महाका
लिकविशेषणतात्वेन कालिकविशेषणतायाः विशेषणीयत्वादेवमुत्तरत्राप्यनुसंधेयम् अव्यभिचार इति प्रतियोगितया प्रागभावे ध्वंसोत्पत्तेरिति शेषः।
कार्यतावच्छेदकसंबंधत्वादिति प्रागभाववृत्तिप्रतियोगितासंबंधेन ध्वंसं प्रति तु प्रागभावत्वेन हेतुत्वांतरमेवेति भावः नन्वेतत्कार्यकारणभावस्य प्रयोजनं
प्रागभाववृत्तिप्रतियोगितासंबंधेन प्रागभावभिन्ने ध्वंसापत्तिवारणमेव तथा च तुल्ययुक्त्या घटादिवृत्तिप्रतियोगितासंबंधेन ध्वंसं प्रति घटत्वादिनापि कारणत्व

का॰ मु॰ दि॰ रा॰ ३७

उक्तकार्यकारणभावो निष्प्रामाणिकएवेत्यस्वरसात्कार्यतावच्छेदकतया सत्तां साधयति वस्तुत इति ॥ विरहादेवसामान्यादौ ध्वंसापत्तिवारणात् उक्तकार्यकारणाभावो निष्प्रामाणिक एवेत्यस्वरसात्कार्यतावच्छेदकतया ... नीलादेः कारणतानंगीकरणीयानातो विनिगमनाविरहापत्तिरितिवाच्यं नित्यादिना विनिगमनाविरहेणेति स्वाश्रयसमवेतत्वद्रव्यत्वोभयसंबंधेनैव नीलादेः ... विशिष्टस्य संसर्गत्वेतु विशेषणविधया प्रविष्टस्याश्रयत्वस्य नीलादिप्रा न द्रव्यत्वस्य नीलादिप्रतियोगिकत्वे मानाभावेन तत्संसर्गकत्वासंभवात् विशिष्टस्य संसर्गत्वेतु विशेषणविधया प्रविष्टस्याश्रयत्वस्य नीलादिप्रा

दि॰ ॥ स्वत एवेति स्वतो व्यावृत्तत्वञ्च स्वभिन्नलिङ्गजन्यस्वविशेष्यकस्वसजातीयेतरभेदानुमित्यविषयत्वम् साजात्यञ्च पदार्थविभाजकोपाधिरूपेण तेन घटादेस्तादात्म्येन व्यावृत्तत्वेपि विशेषस्य गुणादिशून्यत्वेनेतरभेदानुमितिविषयत्वेपि द्रव्यादेरपि प्रमेयत्वादिना विशेषसजातीयत्वेपि न क्षतिः नित्यद्रव्यवृत्तिरिति विशेषाणां स्थानकथनं न तु लक्षणे प्रविष्टम् प्रयोजनाभावात् तत्र विशेषव्यावृत्तौ नन्वेतत्परमाणुत्वादयो व्यावर्त्तका भविष्यन्तीति किं विशेषेणेति चेन्न अव्यावृत्तधर्मस्य व्यावर्त्तकत्वासंभवात् त।

मु॰ ॥ स्वत एव व्यावृत्तस्तेन तत्र विशेषान्तरापेक्षा नास्तीत्यर्थः ।।२।१०। समवायन्दर्शयति घटादीनाङ्कपाला दौद्रव्येषु गुणकर्मणोः तेषु जातेश्च सम्बन्धस्समवायः प्रकीर्तितः ॥ ११ ॥

((त्वव्यावर्त्तकान्तरापेक्षायामनवस्थानात् ननु विशेषेष्वेवप्रसंगइतिचेन्न तस्य धर्मिग्राहकमानेन स्वतो व्यावृत्ततयैव सिद्धेः एवञ्च नित्यद्रव्येषु विशेषाः सिद्धाः नद्गुणास्तु न विशेषवंत आश्रयरूपेण विशेषेणैव तेषाम्व्यावृत्तत्वात् आश्रयस्य च विशेषवत्तया व्यावृत्तत्वेन विशेषत्वसम्भवादिति भावः ईश्वराकाशयोर्नित्यज्ञानशब्दाभ्याम्व्यावृत्तेः सम्भवान्न तत्र विशेष इत्यप्याहुः नवीनास्तु विशेषेऽतिरिक्तेमानाभावः यथैव विशेषाणां स्ववृत्तिधर्मैर्विना व्यावृत्तत्वन्तथैव नित्यद्रव्याणामपीत्याहुः ।।२।१०॥

((तियोगिकतया तत्संसर्गत्वसंभवादितिभावः ननु सत्तायाः नित्यसाधारणत्वेन कथं कार्यतावच्छेदकत्वसंभव इत्याशंकां निराकुरुते कालिकेति ननु कालिकसमवाययोरुभयोः कार्यतावच्छेदकताघटकसंबंधत्वे गौरवादुक्तकारणस्य कार्यतावच्छेदकतया जन्यमात्रसमवेतैव सत्ता सिध्येत् न तु जन्यनित्यसाधारणी भवदभिमत सत्तेत्याशंकायामाह अन्यत्र विस्तर इति अयं भावः गगनादौ सत्तानंगीकारे द्रव्यत्वादिना सांकर्यापत्त्या सत्ताया जातित्वमेव न स्यात् सांकर्यस्यापि जातिबाधकता।

राम ३७

रा०॥स्वतोव्यावृत्तत्वं चेति विशेषस्यापि स्वलिंगकस्वसजातीयविशेषांतरभेदानुमितिविषयत्वादसंभववारणाय स्वभिन्नलिंगकेति घटो विशेषाद्भिद्यते
कपालसमवेतत्वादित्यनुमितेरपि विशेषभिन्नलिङ्गकत्वाद्विशेषसजातीयविशेषप्रतियोगिकभेदविधेयत्वाच्च तादृशानुमितिविषयत्वमादायपु
नस्तद्दोषतादवस्थ्यमतः स्वविशेष्यकेति भेदे स्वसजातीयप्रतियोगिकत्वप्रवेशप्रयोजनं ग्रंथकृतैव वक्ष्यते ननु नत्र द्वयप्रवेशे गौरवात् स्वलिंगकस्ववि
शेष्यकस्वसजातीयेतरभेदानुमितिविषयत्वमेव स्वतोव्यावृत्तत्वं वक्तुमुचितं न तु यथोक्तमित्याशंकां निराकुरुते तेनेति तादात्म्येन व्यावृत्त।
त्वेपीत्यस्य घटादिना इत्यादिः नस्तनिरिति परेणान्वयः तथा च स्वतोव्यावृत्तत्वस्योक्तरूपत्वे घटादावपि तादात्म्येन घटहेतुकस्वसजातीयघ।
टांतरप्रतियोगिकभेदानुमितिविषयत्वेन तत्रातिव्याप्तिरेव स्यादिति भावः भेदे स्वसजातीयप्रतियोगिकत्वनिवेशस्य प्रयोजनमाह विशेषस्येति इतर।
भेदेति विशेषेतरद्रव्यादिभेद इत्यर्थः पदार्थविभाजकोपाधिरूपेण साजात्यप्रवेशस्य प्रयोजनमाह द्रव्यादेरपीति अथात्र स्वविशेष्यकत्वं परित्यज्या
नुमित्यविषयत्वमित्यत्रानुमित्यविशेष्यत्वमित्युक्तैव सामंजस्ये गुरुतरारंभोतिविफल एव तावतैव घटो विशेषाद्भिद्यते कपालसमवेतत्वादित्यनुमिति
मादायासंभववारणासंभवात् उक्तानुमितौ विशेषस्य मुख्यविशेष्यत्वाभावादिति चेन्न स्वत्वं हि नानुगतं किंतु तद्व्यक्तिपर्यवसन्नमेव तत्र च स्वपदेन विशे
षोपादानं न संभवति विशेषे विशेषांतरभेदसाधने विशेषेतरलिंगाभावादप्रसिद्ध्यापत्तिः किंतु घटादिकमेव तत्तद्व्यक्तित्वेनोपादाय लक्षणं
संगमनीयं तथा च स्वविशेष्यकेत्यनुक्तौ विशेषो घटाद्भिद्यते गुणत्वावच्छिन्नत्वादित्यनुमितेरपि घटभिन्नलिंगकत्वेन घटसजातीयप्रतियोगिक।
भेदविधेयकत्वेन च तादृशानुमितौ विशेषस्य मुख्यविशेष्यत्वादसंभव एव स्यात्तदुपादाने तूक्तानुमितेः घटभिन्नलिंगकत्वेपि घटमुख्यविशेष्यकत्वाभावे
न तामुपादायनासंभव इति ध्येयम् न चैवमपि विशेषकालीनो घटो घटांतराद्भिद्यते एतत्कपालसमवेतत्वादित्यनुमितेरपि घटविशेष्यकत्वात् घटभिन्न
लिंगकत्वात् स्वसजातीयघटांतरभेदविधेयकत्वाच्च तद्विषयत्वस्यैव विशेषेसत्वादसंभवतादवस्थ्यमिति वाच्यम् अविषयत्वमित्यस्य मुख्यविशेष्यताशू
न्यतार्थकत्वात् इत्थं च स्वविशेष्यकत्वानुपादाने घटो विशेषाद्भिद्यते कपालसमवेतत्वादित्यनुमितिमादायासंभवासंभवेप्युक्तरीत्या घटादिकमादायासंभ
ववारणायैव स्वविशेष्यकत्वोपादानमिति मंतव्यं अनुमितिश्च मुख्यविशेष्यताद्वयशून्यत्वेनापि विशेषणीया अन्यथा विशेषो घटाद्भिद्यते घटश्च घटा।
द्भिद्यते गुणशून्यत्वात् घटत्वाच्चेति समूहालंबनानुमितिमादाय स्वपदेन घटव्यक्तिमादायासंभवप्रसंगात् यद्यपि समवायस्य पदार्थविभाजकोपाधिरूपेण

स्वसजातीयघटांतरभेदानुमिति।।

नचसमवायेपिद्वित्वादिनासमवायभेदसत्वात्तादृशभेदानुमिति
तजातीयभेदानुमितौमुख्यविशेष्यत्वाभावेनसमवायेविशेषलक्षणातिव्याप्तिःप्रसज्यते नचसमवायेपिद्वित्वादिनासमवायभेदसत्वात्तादृशभेदानुमितिविशेष्यत्वमादायासंभवा
विशेष्यत्वस्यसमवायेसत्वात्तात्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् तथासतिविशिष्टेपिविशेषघटोभयभेदसत्वेनतादृशभेदानुमितिविषयोयः तद्भिन्नत्वेसतिस्वभिन्नस्वसजा
तीयभेदव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नाप्रतियोगिताकत्वविशेषणस्यावश्यकत्वात् तथापितादृशानुमितिविषयोयः तद्भिन्नत्वेसतिस्वभिन्नस्वसजा
पत्वाभेदव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नाप्रतियोगिताकत्वविशेषणस्यावश्यकत्वात् तथापितादृशानुमितिविषयोयः तद्भिन्नत्वेसतिस्वभिन्नस्वसजा
तीयकत्वस्यसमवायभिन्नत्वस्यवाविशेष्यदलस्यप्रवेश्यत्वात्रातिव्याप्तिरितिध्येयं अनुमितौसिषाधयिषानुत्तरत्वमपिविशेषणांदेयं अन्यथाविशेषे।
णपरमाणूनांभेदसिद्धौएतत्परमाणुसमवेतत्वादेःव्यावृत्तत्वेनसिषाधयिषयातेनलिंगेनविशेषेविशेषांतरभेदानुमितावपिनासंभवःनन्वंत्योनित्य
द्रव्यवृत्तिरिति कारिकायाअंत्यत्वेसतिनित्यद्रव्यवृत्तित्वंविशेषलक्षणमुक्तंतत्रांत्यत्वंस्वतोव्यावृत्तत्वमेवअंतेव्यावर्त्तकानामवसानेवर्ततइत्यंत्यः इ
तिव्युत्पत्त्यायस्यव्यावर्त्तकांतरंनास्तितत्वमित्यर्थलाभात् स्वतोव्यावृत्तत्वस्यैवलक्षणत्वसंभवेनित्यद्रव्यवृत्तित्वमनर्थकंसमवायस्यापिनित्यद्रव्यवृत्ति
त्वात्समवायानिव्याप्तिवारकत्वस्याप्यसंभवात् नचवृत्तित्वंसमवेतत्वमेवविवक्षितंतथाचसमवायातिव्याप्तिवारकमेवतदितिवाच्यंतथापिसमवेतत्वमा
त्रेणैवतत्रातिव्याप्तिवारणसंभवेनित्यद्रव्यांशवैयर्थ्यस्यदुर्वारत्वादित्यभिप्रायेणाहविशेषाणांस्थानकथनमितिअव्यावृत्तधर्मस्येतियस्माभ्देदसाधकत्वम
भिमतंतदवृत्तित्वेनअज्ञातधर्मस्येत्यर्थः व्यावर्त्तकत्वासंभवात् तदितरभेदसाधकत्वाभावादित्यर्थः तत्रएतत्परमाणुत्वादौव्यावर्त्तकांतरापेक्षायांएतत्पर
माणुत्वेपरमाण्वंतरावृत्तित्वसाधकहेत्वंतरापेक्षायांअनवस्थानात् अनवस्थानप्रसंगात् एषप्रसंगइति अनवस्थाप्रसंगात्मकप्रसंगइत्यर्थःतस्यविशे
षस्यधर्मिग्राहकमानेनपरमाणुभेदःकिंचिल्लिंगज्ञाप्यःभेदत्वात् कपालभेदज्ञाप्यघटभेदवदितिविशेषसाधकानुमानेनस्वतःप्रमाणांतरनिरपेक्षंव्यावृ
त्तत्वयैवपरमाण्वंतरावृत्तित्वरूपेणैवसिद्धेरितिअनुमितेरित्यर्थःपरमाण्वंतरवृत्तिविशेषस्यपरमाण्वंतरभेदसाधकत्वाभावादितिभावःउपसंहरति एवं
चेति आश्रयरूपेणरूपाद्याश्रयपरमाणुस्वरूपेणविशेषेणाव्यावर्त्तकेन ननुअव्यावृत्तस्यकथंव्यावर्त्तकत्वमित्याशंकांपरिहरतिआश्रयस्येतिननत्रेति
नेश्वरगगनयोरित्यर्थः विशेषइतिनित्यज्ञानशब्दाभ्यामेवतयोरितरनित्यद्रव्यभेदसिध्ध्याविशेषेप्रयोजनाभावादितिभावःईश्वरेत्याद्याहुरित्यंतमे
कदेशिनांमतंतत्रचदिक्कालाकाशादीनांपरस्परभेदसिद्धेःप्राक्नित्यज्ञानशब्दयोःकालादिव्यावृत्तत्वासिद्धानकालादिभेदसाधनंसंभवतिविशेष
स्यतुधर्मिग्राहकमानेनतत्सिद्धाविशेषेणैवतत्साधनंसंभवतीत्यस्वरससूचनायआहुरित्युक्तं यत्तुपार्थिवपरमाणुविशेषेजलपरमाणुविशेषभेदस्यपृथिवीसमवेतत्वेनानुमानसंभवात्स्वतोव्यावृत्तत्वस्यतत्रा॥

रा॥ व्याप्तिरितिस्वसजातीयभेदानुमितिरित्यस्य स्वेतरस्वसजातीययावतांभेदानुमितिरित्यर्थो वर्णनीय इत्याहुः न मदम् पृथिवीजलपरमाण्वोरे
वविशेषंविना भेदासिद्धेरिति यद्यपि पार्थिवजलपरमाण्वोरभेदे जलत्वपृथिवीत्वयोः सांकर्यापत्त्यानयोर्भेदसिद्ध एवेति शक्यते वक्तुं तथाप्यसंभववा
रणायानुमितौ सिषाधयिषानुत्तरत्वविशेषणस्यावश्यकतया पार्थिवजलपरमाणुविशेषयोर्भेदमंतरा पार्थिवपरमाणुविशेषस्य जलपरमाणु
व्यावृत्तत्वासिद्ध्या तत्सिद्ध्यधीनविशेषभेदानुमितेः सिषाधयिषयैवांगीकरणीयतया अव्याप्तेरसंभवादिति ध्येयं नवीनमतं दर्शयति नवीनास्त्वि
तिग्राहुरित्यस्वरसोद्भावनं तद्वीजं तु॥ त्र्यणुकावयवस्यावयवः महदारंभकत्वादित्यनुमानेन परमाणोरव्यावृत्तस्यापि सिद्धिसंभवेन नित्यद्रव्याणां
व्यावृत्तत्वस्य धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वमेवेति ध्येयम् अत्रेदमवधेयं पूर्वोक्तयुक्त्या भेदानुमितौ सिषाधयिषानुत्तरत्वनिवेशस्यावश्यकतयास्व
मित्वलिंगकत्वनिवेशनमफलं स्वेन स्वेतरभेदसाधनस्य सिषाधयिषां विनाऽसंभवात् विशेषांतरभिन्नत्वेन स्वेन विशेषांतरभेदसाधनासं
भवेन सिद्धेरावश्यकत्वात् सिद्धिसत्वे सिषाधयिषयैवानुमितिसंभवादिति किंच परमाणूनां परस्परभेदसिद्ध्यर्थमेव विशेषांगीकार इति मू
लाभिप्रायवर्णनमप्यसंगतं परमाणुभेदः किंचिल्लिंगज्ञाप्य इत्याद्युक्तानुमानेन विशेषसिद्धौ सत्यां हि विशेषेण परमाण्वोर्भेदस्साधनीयः प
रमाण्वोर्भेदसिद्धौ हि तं पक्षीकृत्य विशेषानुमानं संभवति अन्यथा पक्षासिद्धिप्रसंगादित्यन्योन्याश्रयप्रसंगात् किंच मूलकृता घटादीनां द्व्य
णुकपर्यंतानामित्यादिना घटादीनां परस्परभेदस्य कपालभेदानुमेयत्वोक्तिरप्यसंगता घटादीनां परस्परभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति वस्तु
तस्तु घटादीनां द्व्यणुकपर्य्यन्तानामित्यादौ तत्तदवयवभेदादित्यत्र पञ्चम्यर्थः प्रयुक्तत्वमेव न तु ज्ञाप्यत्वं प्रयुक्तत्वं च स्वरूपसंबंधरूपं अ
वयवभेदादवयविभेद इति प्रतीतिसाक्षिकं तथाच द्व्यणुकोत्पादान्यथानुपपत्त्या परमाणुद्वयसिद्धौ तयोर्भेदः किंचित्प्रयोज्यो भेदत्वात्॥
कालभेदप्रयुक्तघटभेदवदित्याद्यनुमाने इतरबाधबलात् परमाणुगतविशेषभेदसिद्ध्या विशेषसिद्धिरिति मूलतात्पर्यम् ननु विशेषभेदेऽपि
प्रयोजकांतरानुमानसंभवेनानवस्थाप्रसंग इत्याशंकायामुक्तं स तु स्वत एव व्यावृत्त इति विशेषस्तु स्वप्रयोज्यभेदवानेव न तु तद्भिन्नविशेषांतर
भेदप्रयुक्तभेदवानिति तदर्थः तथाच स्वतो व्यावृत्तत्वं स्वप्रयोज्यस्वनिष्ठस्वसजातीयप्रतियोगिकभेदकत्वमेवेति पूर्वस्माल्लाघवमपीति सर्वं चतु

रा॰॥ घटकपालादिपदइति घटादिकपालादिपदइत्यर्थः नित्यद्रव्यविशेष्ययोः संबंधस्य मूलेसमवायत्वानुक्तामूलस्यन्यूनत्वमित्याशंकांपरिहरति
का॰मु॰ जातेश्चेतीति ननुनित्यसंबंधत्वस्यसमवायलक्षणत्वेद्रव्यत्वाभावादीनांस्वात्मकस्वरूपसंबंधे तिव्याप्तिरित्याशंकांपरिहरति संबंधश्चेति संबंधिभि
टि॰रा॰ दि॰॥ घटादीनांकपालादौद्रव्येषुगुणकर्मणोःतेषुजातेश्चसम्बन्धइतिमूलतत्रघटकपालादिपदेअवयव्यवयवपरेइत्याह अवयवा
३९ वयविनोरितिजातेश्चेतिचकारेणनित्यद्रव्येषुविशेषसंबंधः समुच्चीयतइत्याहनित्यद्रव्यविशेषयोरिति समवायलक्षणमाह॥
नित्यसंबंधत्वमिति संबंधश्चात्र संबंधिभिन्नोग्राह्यस्तेननित्याभावादिस्वरूपसंबंधेनातिव्याप्तिः ननुसमवायस्यसंबंधत्वेकिंमान
मित्याशंक्याह तत्रप्रमाणंत्विति गुणक्रियादीत्यादिनाजातिपरिग्रहः संयोगादीति द्रव्ययोरेवसंयोगइतिनियमादितिभावः॥
अत्रसमवायसंबंधेनपटत्वावछिन्नंप्रतितादात्म्यसंबंधेनतंतुत्वेनहेतुत्वात्कार्यतावच्छेदकसंबंधविधयासमवायसिद्धिः न

मु॰॥अवयवावयविनोर्जातिव्यक्त्योर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोर्नित्यद्रव्यविशेषयोश्चयःसंबंधःससमवायःस
मवायत्वंनित्यसंबंधत्वम् तत्रप्रमाणंतुगुणक्रियादिविशिष्टबुद्धिर्विशेषणविशेष्यसंबंधविषयाविशिष्टबुद्धित्वा
द्दंडीपुरुषइतिविशिष्टबुद्धिवदित्यनुमानंतेनसंयोगादिवाधात्समवायसिद्धिः नचस्वरूपसंबन्धेनसिद्धसाधनमर्थान्त

चसमवायस्थानेस्वरूपसंबंधंनिवेश्यकार्यकारणभावः कल्पनीयइतिवाच्यम् तथासतियत्समवेतंकार्यमुत्पद्यतेतत्समवा
यिकारणमितिसमवायिकारणव्यवस्थानस्यात् नचयत्संबद्धंकार्यमुत्पद्यतेतत्समवायिकारणमित्येवास्त्विति वाच्यम् क
पालसंबद्धघटध्वंसंप्रतिकपालस्यसमवायिकारणत्वप्रसंगादित्यपिद्रष्टव्यम् सिद्धसाधनमिति अयुतसिद्धयोःस्वरू
पसंबंधइतिवदतःपरस्येतिशेषः अर्थांतरंवेतिसमवायसाधनेप्रवृत्तानांनैयायिकानामितिशेषः॥ ९ ६ ९ ॥
त्नइतितथाचसंबंधप्रतियोग्यनुयोगिभिन्नत्वेसतिसंबंधत्वंसमवायलक्षणमतःप्रतियोग्यनुयोगित्वात्मकस्वरूपसंबंधेनातिव्याप्तिः अ
त्रचद्रव्यत्वाभावादीनांत्वाघवात्द्रव्यत्वाभावादिरेकएवसंबंधःघटादीनांमहाकालेकालिकसंबंधोलाघवादेकएवमहाकालइतिस्वरूपसंबंधस्य

राम॰ ३९

रा०॥ गिरूपताकचिदनुयोगिरूपतेनेति विभागोवोध्यः ॥ संवंधत्वंच सांसर्गिकविषयतावत्त्वमेव द्रव्ययोरेवेति संयोगसामान्यंप्रतिद्रव्यस्यसमवा
यिकारणत्वादिति भावः ननुसमवायनानात्ववादि नांनव्यानांमते उक्तानुमानेननसमवायसिद्धिः संभवति अतिरिक्तानंतसमवायानांसंवंधत्व
कल्पनामपेक्ष्यक्लृप्तानंतस्वरूपाणामेवसंवंधत्वौचित्यात् इतितन्मतेपिसमवायसिद्ध्यर्थंस्वयंप्रमाणांतरमाह अत्रेति यत्समवेतमिति समवायेनप
इत्तिकार्यमित्यर्थः समवायाभावेसनादृशसमवायिकारणलक्षणानुपपत्तिरितिभावः यत्संवद्धमिति यदनुयोगिकसंवंधप्रतियोगीइत्यर्थः तथाच
दि०॥ ननुतथापिसमवायस्यैकत्वेकिंमानमत आह लाघवादिति तथाचयथाक्षित्यादिजनकतयेश्वरोलाघवादेकएवसिध्यतित
थासमवायोपीत्यर्थः रूपवत्तावुद्धीतिरूपवत्तावुद्धेः प्रमात्वप्रसंगइत्यर्थः स्पर्शसमवायरूपसमवाययोरैक्यादितिभावः तत्रवायौ
रूपाभावादिति नचरूपसमवायसत्वेतेनसंवन्धेनतत्रकथंरूपाभावः संवंधसत्वस्यतेनसंवंधेनसंवंधिसत्वव्याप्यत्वादिति

मु०॥ अनंतस्वरूपाणांसंबंधत्वकल्पनेगौरवाल्लाघवादेकसमवायसिद्धिः नचसमवायस्यैकत्वेवायौरूपव-
त्तावुद्धिप्रसंगः तत्ररूपसमवायसत्वेपिरूपाभावात् ॥ ॥

वाच्यमरूपनिरूपितत्वविशिष्टसमवायस्यैवरूपसंवंधतयावायौतदभावात् नचविशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेनविशि॥ ६
ष्टसमवायोपिवायावस्तीतिवाच्यम् रूपनिरूपितत्वविशिष्टसमवायनिरूपिताधिकरणतायाएवरूपसंवंधत्वात्तस्य
वायावभावात् पृथिव्यांगंधस्यसमवायोजलइत्यादिप्रतीतेः समवायस्यनानात्वमितितुनव्याः॥ ६ ६ ६ ६ ६ ६
संवंधत्वेनैवसंवंधप्रवेशात् समवायाभावेपिनसमवायिकारणलक्षणानुपपत्तिरितिभावः सिद्धसाधनमित्यत्रकस्यसिद्धमित्याकांक्षोदया
दाह अयुतेति ययोरेकमपराश्रितमवतिष्ठतेतावयुतसिद्धौ अर्थांतरशब्दस्यस्वानभिमतार्थसिद्धिरर्थः तत्रापिकस्येत्याकांक्षोदयादाह समवायेति
लाघवादिति लाघवज्ञानसहकारादित्यर्थः कृतिजन्यत्वव्याप्यकार्यत्ववानिति परामर्शादपिकृतेरेकत्वेलाघवमितिलाघवज्ञानसहकृतात्क्षि-
त्यंकुरादिकमेवकृतिजन्यमित्यनुमितिवत् संवंधस्यैकत्वेलाघवमितिज्ञानसहकृतात् विशेषणविशेष्यसंवंधविषयकत्वव्याप्यविशिष्टवुद्धित्ववतीगु

का॰ मु॰
दि॰ ए॰
८०

रा॰॥ मर्शादपि विशेषणविशेष्ययोरेकसंबंधविषयिणीत्यनुमितिरिति समुदायार्थः समवायस्यैकत्वे वायौ रूपवत्ताबुद्धिरापादिना मूलकारेणासा च न
संगच्छते वायावपि भ्रांतानां रूपवत्ताप्रतीतेरतः रूपवत्ताबुद्धेः प्रमात्वापत्तिपरतया व्याचष्टे रूप वत्तेति नत्र हेतुमाह स्पर्शेति संबंधसत्वस्येति तत्प्रति
योगिकतत्संबंधसत्वस्य तेन संबंधेन तद्वत्वव्याप्यत्वात् प्रतियोगिमतिच अभावसत्वादिति भावः इतितु नव्या इति तथा च तन्मते समवायस्य स्वरूपसं
बंधत्वेन स्वीकृतिः वायौ रूपसमवायानंगीकारादिति भावः ॥ अभावस्यापि वैशिष्ट्यं संबंधांतरं सिध्येदिति मूले संबंधांतरपदस्य संयोगसमवायातिरिक्त॥
दि॰॥ संबंधांतरं अतिरिक्तपदार्थतयेति शेषः सिध्येदित्यस्य भूतलादावित्यादिः यदि वैशिष्ट्यमतिरिक्तमुररीक्रियते तदा तन्नित्यमनि
त्यं वेति विकल्प्याद्ये दूषणमाह॰ तस्येति ननु वैशिष्ट्यस्य तत्र सत्वेपि घटानयनदशायां तत्र घटाभावाभावादेव न घटाभावबुद्धिरत आह घ
टाभावस्येति तत्र घटवति भूतले तस्येति घटाभावस्येत्यर्थः अन्यथा घटाभावस्यानित्यत्वे देशांतरेपि घटशून्यदेशेपीत्यर्थः घटत्वाव

मु॰॥ नन्वेवमभावस्यापि वैशिष्ट्यं संबंधांतरं सिद्ध्येदिति वाच्यम् तस्य नित्यत्वे भूतले घटानयनानंतरमपि घटाभावबुद्धिप्र
संगात् घटाभावस्य तत्र सत्वात् तस्य च नित्यत्वात् अन्यथा देशांतरेपि घटाभावप्रतीतिर्न स्यात् वैशिष्ट्यस्य च तत्र सत्वात् ॥
ममतु घटे पाकरक्ततादशायां श्यामरूपस्य नष्टत्वात्तन्न तद्वत्ताबुद्धिः वैशिष्ट्यस्यानित्यत्वे त्वनंतवैशिष्ट्यकल्पने तवैव गौरव

च्छिन्नाभावस्यैकविधत्वादिति भावः वैशिष्ट्यस्येति वैशिष्ट्यस्य नित्यत्वाभ्युपगमपक्षइत्यादिः तत्र घटानयनेन घटवति न च घटवति न घ
टाभावबुद्धिर्घटवत्ताज्ञानस्य प्रतिबंधकस्य सत्वादिति वाच्यम् घटवत्ताज्ञानविरहदशायां जायमानाया घटाभावबुद्धेरिति प्रमात्वप्रसंगा
दित्यत्र तात्पर्यात् ननु सिद्धांतिनोपि मते याकेन रक्ते घटे श्यामरूपसमवायस्य सत्वात् श्यामरूपवत्ताधीप्रसंग इत्यत आह ममत्विति द्विती
यैकत्वे दृष्टापत्तिरेव स्वरूपस्यैव तत्संबंधत्वोपगमादतः पूरयति अतिरिक्तेति उररीक्रियते अंगीक्रियतेइत्यर्थः द्वितीये दूषणमाह वैशिष्ट्यस्येति॥
नन्वेकघटाभावस्य नाशेपि घटाभावांतरमादाय घटशून्यदेशेपि घटाभाववत्ताबुद्धिरुपपद्यत एवेत्याशंक्याह घटत्वावच्छिन्नेति एकविधत्वादिति॥
एकत्वादित्यर्थः जायमानायाः घटाभावबुद्धेरिति घटवत्ताज्ञानदशायां घटवत्यपि भूतले भ्रमरूपा घटाभाववत्ताबुद्धिर्जायत एवेति तत्तदापत्तिः सं

सविकल्पकत्वाः प्रमात्वापादकमिति॥

एम
८०

रा॰॥ नन्वेषः प्रसंगः समवायैकत्ववादिनां मतेपि समानमित्याशंक्य ममत्वित्यादिग्रंथमवतारयति नन्विति वैशिष्ट्यानंगीकारे अभावाधिकरणयोरतिरि
क्तसंबंधानंगीकार इत्यर्थः स्वरूपस्य संबंधत्वे बाधकमाह तयासतीति तत्तत्कालीनं तत्तद्भूतलादिकमित्यत्र यदा यदा भूतले घटाभावो वर्तते तत्कालीन
मित्यर्थो न संभवति घटवत्तादशायामपि घटाभावभूतलावृत्तित्वप्रयोजकस्य दुर्वचत्वात् अतस्तज्ज्ञानकालीनमित्यत्र ज्ञानपदं प्रमात्वेनाभिमतज्ञान
परं तेन घटवत्तादशायामपि भ्रमात्मकघटाभाववत्त्वबुद्धिसंभवेन तामादाय नोक्तदोषतादवस्थ्यमिति ध्येयम् तत्तत्कालीनमित्यस्यार्थमाह घटाभाव
वदिति नन्वेवमभावाधिकरणयोः स्वरूपएव संबंध इति सिद्धांतो व्याहन्येतेत्याशंकां निराकुरुते तथाचेति स्वरूपविशेष इति तथा च स्वरूपसंबंध इ

दि॰॥ ननु वैशिष्ट्यानंगीकारे घटाभावभूतलयोः कः संबंधः स्वरूपमिति चेत्तथासति घटशून्यतादशायामिव घटवत्तादशायामपि भूतले
घटाभावबुद्धिस्तव मतेपि स्यात् घटाभावभूतलयोस्तत्स्वरूपसंबंधस्य च तत्र सत्वात् अत आह एवंचेति तत्तत्कालीनमिति घटाभाववद्भूतल
मिति ज्ञानकालीनमित्यर्थः तत्तद्भूतलादिकमिति यत्र यत्र भूतले घटाभावबुद्धिस्तत्तद्भूतलादिकमित्यर्थः तत्तदभावानामिति यस्य यस्य

मू॰॥ एवंच तत्तत्कालीनं तत्तद्भूतलादिकं तत्तदभावानां संबन्धः ॥११॥ ६ ॥

स्याभावस्य बुद्धिस्तस्य तस्येत्यर्थः तथा च न स्वरूपमात्रं संबंधः किंत्वीदृशः स्वरूपविशेष इति न पूर्वोक्तातिप्रसंग इति भावः नव्यास्तु वै
शिष्ट्यं पदार्थांतरमेव भूतलं घटाभाववदिति प्रत्ययात् स्वरूपसंबंधाभ्युपगमे चाभावाधिकरणवृत्त्यखंडभेदतावन्मात्रविषयकज्ञाना
त्यस्यापि स्वरूपविशेषः संबंध इत्यत्रैव तात्पर्यात् न सिद्धांतव्याघात इति भावः नव्यास्त्विति ननु भूतलं घटाभावव॥दिकमादाय विनिगमनावि
दितिप्रतीतेः स्वरूपसंबंधेनैवोपपत्त्या वैशिष्ट्यस्य पदार्थांतरत्वे मानाभाव इत्यत आह स्वरूपसंबंधेति अभावाधिकरणं तत्तद्भूतलादि तद्वृत्त्यखंडो भे
दः तन्निष्ठत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वावच्छिन्नभेदः ननु तत्तदधिकरणमात्रवृत्त्युक्तभेदस्याधिकरणातिरिक्तत्वेन तदधिकरणव्यक्तावनंतभेदांगीका
रप्रसंगेन तस्याधिकरणस्वरूपत्वमेवोचितमतस्तमादाय न विनिगमनाविरहप्रसंग इत्यत आह तावन्मात्रेति॥ वस्तुतस्त्वत्र खंडैकभेदेन सा
कमधिकरणानां न विनिगमनाविरहस्संभवति अधिकरणानां नानात्वेन लाघवादेकभेदस्यैव संबंधत्वोचित्यादतस्तद्विषयकज्ञानादिकमा

भेदमात्रस्य तथात्वे ऽन्योन्याभावस्यैव विलयप्रसंगादि

का॰मु॰ ष्ट॥ प्रसंजयतितात्तन्मात्रेत्यादि एतेन अनवस्थाभयेन भेदस्यैव अधिकरणरूपत्वांगीकरणीयानतु भेदमात्रस्य तथात्वे ऽन्योन्याभावस्यैव विलयप्रसंगादि

दि॰स॰ निदूषणंपरास्तंद्रव्यगुणादिविषयकज्ञानव्यक्तेर्द्रव्यत्वाभावसंबंधत्वेगुणादाविवद्रव्येपिद्रव्यत्वाभावबुद्धिप्रसंगः संबंधात्मकज्ञानस्यद्रव्येपिविशेष्यतयास

४१ त्वादतोमात्रपदं आदिनादृच्छादिपरिग्रहः युक्तम् चैतत् समवायनानात्ववादिनांनव्यानांमतेअन्ययातिरिक्तनानासमवायकल्पनामपेक्ष्यक्लृप्तस्वरूपाणा

मेवसंबंधत्वौचित्येनतन्मतेतिरिक्तसमवायस्यैवासिद्धि प्रसंगादितिमंतव्यंअत्रचाहुरित्यनेनास्वरसोद्भावनंतद्बीजंतु तदधिकरणविषयकनानाज्ञानव्यक्तीनां

ष्टि॥ द्रव्यादिषट्कान्योन्याभावेति इहचद्रव्यत्वादिनप्रतियोगितावच्छेदकमननुगमात् किंतु तद्भिन्नषट्त्वसंख्यैवद्विप्रतियोगिताकभेदस्यहि

त्वमिवेतिध्येयंवस्तुतोभावत्वमेवतथावोध्यम् अत्रकेचित् भावभिन्नत्वस्याभावत्वेभावत्वरूपविशेषणाज्ञानशून्यकालेघटोनास्तीतिप्रतीत्य

नापत्तिःएवमन्योन्याभावत्वस्याभावत्वगर्भस्याग्रेवक्तव्यतया ऽभावत्वस्यान्योन्याभावत्वगर्भत्वेअन्योन्याश्रयत्वापत्तिःएवमभावत्वस्यभाव

मु॥ अभावंविभजते अभावस्तुद्विधासंसर्गान्योन्याभावभेदतः अभावत्वंद्रव्यादिषट्कान्योन्याभाववत्त्वम् संसर्गा

भावान्योन्याभावभेदादित्यर्थः अन्योन्याभावस्यैकविधत्वात्तद्विभागाभावात्॥१२ भिन्नत्वरूपत्वे ऽभावोनभावइतिवाक्या

त्स्वत्वोधानुपपत्तिश्च उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यादितितस्मादखंडोपाधिरननुयोगिताविशेषोवाभावत्वमितिवदंति अत्रनव्याः

अभावत्वस्याखंडोपाधित्वेप्रमाणाभावः किंतुभावभिन्नत्वंसमवायसामानाधिकरण्यान्यतरसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकसत्ता

भावरूपं तच्चपूर्वानुपस्थितमपिप्रकारःएवंचघटाभावपटाभावप्रतीतीनामभावांशे ऽनुगतत्वमुपपद्यते॥१३ संबंधत्वकल्पनामपेक्ष्यैक राम॰

स्यास्याधृत्केस्तथा त्वेलाघवात्तन विनिगमनाविरहः यत्किंचिदेकज्ञानव्यक्तेरेवतथात्वेतज्ज्ञानव्यक्त्यभावदशायांसंबंधाभावेनाभावविशिष्टबुद्ध्यनुदयापत्तेः ४१

नित्यज्ञानव्यक्तेस्तथात्वेचैतस्याः सर्वविषयकत्वेनप्रतियोगिमत्यभावबुद्धिप्रसंगइतिवोध्यम्।१४॥षट्त्वसंख्यैवेति यद्यपिघटपटोभयभेदस्यप्रत्येकंघ

टपटयोरिवषट्त्वावच्छिन्नभेदस्याभावत्वेतस्यप्रत्येकंद्रव्यादावपिसत्वेनतेषामप्यभावत्वापत्तिःतथापिपर्याप्तिसंबंधेनषट्त्वावच्छिन्नभेदस्यद्रव्यादौ

सत्वेप्यपेक्षाबुद्धिरूपषट्त्वस्यविषयतया ऽवच्छेदकत्वात्नभावेष्वतिप्रसंगइतिमंतव्यम्॥ ॥

ग॰ ॥ ननु व्यासज्यवृत्तिधर्माणां पर्याप्तिसंबंधेनैव प्रकारकत्वनियमः अन्यथा द्वित्वस्य समवायेन प्रत्येकमपि सत्वेनैको द्वाविति प्रतीत्यापत्तेः नचैको द्वाविति प्रतीतिविरहेपि एको द्वित्ववानिति प्रतीतेरिष्टतया समवायेनापि व्यासज्यवृत्तिधर्माणां प्रकारत्वमावश्यकमिति वाच्यम् द्वित्ववानिति प्रतीतौ मतुवर्थसमवायस्यैव प्रकारत्वात्तथा च षड्भिन्नमिति प्रतीतौ पर्याप्तिसंबंधेनैव षट्त्वस्य प्रकारत्वानुभवात् षट्त्वावच्छिन्नभेदो निष्प्रामाणिक एवेत्यभिप्रायेणाह वस्तुत इति तथा वोध्यमिति भावत्वं वोध्यमित्यर्थः यद्यपि द्रव्यादिभेदषट्कस्याभावत्वेन कोपि दोषः तथापि गौरवात् द्रव्यादीनां षसां पदार्थानामज्ञानेपि अभावत्वप्रतीतेश्चानदुपेक्षितमिति ध्येयम् अभावत्वस्याखंडोपाधित्वं वदतां मतमुपन्यस्यति अत्र केचिदिति अभावत्वगर्भस्येति तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमात्रस्यान्योन्याभावत्वस्य शरीरे घटत्वादौ घटत्वाभाववद्भेदरूपेतिव्याप्तिवारणाय भावत्वनिवेशस्यावश्यकत्वादिति भावः अन्योन्याश्रयापत्तिरिति अभावत्वज्ञानेन्योन्याभावत्वज्ञानस्य अन्योन्याभावत्वज्ञाने चाभावत्वज्ञानस्यापेक्षितत्वादिति भावः उद्देश्यतावच्छेदकेत्यादि अभेदसंसर्गकशाब्दवोधे उद्देश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकयोरैक्यस्यैव भेदसंसर्गकशाब्दवोधे उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यस्यापि निराकांक्षताप्रयोजकत्वादिति भावः अभा

दि॰ ॥ न च विषयतानवस्था सत्तात्यंताभावव्यक्तेः स्वरूपत एव प्रकारत्वोपगमात् अत एव सत्तारूपप्रति ।
योगिज्ञानं विनापि घटो नास्तीति वुद्धेः सप्रकारः अभावत्वप्रकारकप्रत्ययस्य एव प्रतियोगिधियो हेतुत्वात् ॥

वत्वस्याखंडोपाधित्वं न विचारसहं तत्साधकमानाभावादित्यभिप्रेत्याह अनुयोगिता विशेषो वेति संसर्गानुयोगिताव्यावर्त्तनाय विशेषपदं प्रमाणाभावइति ननु घटाभावादौ अभाव इत्यनुगतप्रतीतिरेव तत्साधिका भविष्यतीत्याशंकायां अनुगतप्रतीतिं प्रकारांतरेणोपपादयति किं त्विति नन्वेवमभावत्वस्यान्योन्याभावगर्भतयोक्तान्योन्याश्रयापत्तिरित्यत आह समवायेति सत्ताभावरूपमित्यस्याभावत्वमिति शेषः नन्वेवमपि सत्तानुपस्थितिदशायां घटो नास्तीत्यादिप्रतीत्यनुपपत्तिरत आह न चेति ननु अनुयोगिता विशेषस्याभावत्वोपगमे लाघवात्तदेव कुतो नांगीकृतमित्यत आह एवं चेति अभावांशेनुगतत्वमिति एकधर्मप्रकारकत्वमित्यर्थः तथा चाभावत्वस्यानुयोगितारूपत्वे तस्याः घटाभावादौ भिन्नतया अभावप्रतीतेरनुगतत्वं न स्यादिति भावः ।
ननु जातीतरस्य सत्ताभावस्य स्वरूपतो भानासंभवेन अभावत्वेनैव तस्य प्रकारता वाच्या न च सत्ताभावरूपं तदपि पुनः सत्ताभावरूपाभावत्वेन प्रकार इत्यंगीकरणीयं तथा चाभावप्रतीतौ विषयतानंत्यमिति शंकां निराकुरुते न चेति विशेष्यपदस्य सत्ताभावस्य एकस्यैव तत्तत्प्रकारत्वात् विषयानवस्थानोक्ता

ता सत्ता
का॰मु॰ रा॥ बोध्यं ननु सत्ताभावस्य स्वरूपतः प्रकारत्वोपगमेपि सत्तोपस्थितिशून्यकाले घटो नास्तीत्यादिप्रतीतिरनुपपन्नैव अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुतया सत्ता
दि॰रा॰ ज्ञानं विना सत्ताभावभानासंभवादित्यत आह अत एवेति प्रत्यक्षस्यैवेति अभावविषयकशाब्दबोधादौ प्रतियोगिज्ञानामपेक्षणात् प्रत्यक्षस्येत्युक्तं॥ ७॥ इदमि
४२ ति प्रत्यक्षविषयत्वं तमस्त्वं तु न तेजोऽभावत्वरूपं अपि तु तेजोऽभावनिष्ठतद्व्यक्तित्वमेव नानस्ते जोज्ञानं विना तादृशप्रतीत्यनुपपत्तिः ननु सत्ताभावस्य पूर्वानुप
स्थितस्य प्रकारत्वोपगमे विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति विशेषणज्ञानत्वेन हेतुतायां व्यभिचार इत्याशंकायामाह नचेति तादात्म्यत्वेन तादात्म्यावच्छिन्नत्वविवक्षायाः
दि॰॥ अन्यथा इदं तम इति प्रतीत्यनापत्तेः नच सत्ताभावरूपस्याभावत्वस्यानुपस्थितस्य प्रकारत्वे विशेषणधियो हेतुत्वे व्यभिचार इति वाच्यम्॥
विशेषणभेदेन हेतुताया भिन्नत्वेन तत्र तद्धेतुत्वानुपगमात् कल्पनागौरवेण प्राचीनान्यथानुपपत्त्या रूपभेदस्य कल्पनाया इति प्राहुः संसर्गान्योन्याभावभेदत इति मूलादेकः संसर्गा॥
स्वयोः परोन्योन्याभाव इति प्रतीयते तेन न्यायुक्तं संसर्गस्याभावत्वानंगीकारादित्यत आह संसर्गाभावेति तथाच द्वंद्वान्परं श्रूयमाणस्याभावपद
स्य प्रत्येकं संबंधात् संसर्गाभावोन्योन्याभावश्चेति मूलार्थ इति भावः क्रमेणाद्वयोरभावयोर्लक्षणमाह संसर्गाभावत्वमिति अन्योन्याभावेऽतिव्याप्तिवार
मु॰॥ संसर्गाभावं विभजते प्रागभावस्तथाध्वंसोप्यत्यंताभाव एव च॥ १२॥ एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इष्यते संसर्गाभावत्वमन्योन्या
भावभिन्नाभावत्वं अन्योन्याभावत्वं तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं विनाश्यभावत्वं प्रागभावत्वम्॥ णायान्योन्याभा
वभिन्नेति घटादावतिव्याप्तिवारणायाभावपदमेवमग्रेपि तादात्म्येति तादात्म्यत्वेन तादात्म्यावच्छिन्नत्वं प्रतियोगितायां विवक्षितं तेन संयोगावच्छि
न्नप्रतियोगिताके संयोग्यत्यंताभावे नातिव्याप्तिः प्रागभावस्य लक्षणमाह विनाश्यभावत्वमिति अत्र ध्वंसेतिव्याप्तिवारणाय विनाशीति ननु प्राग
भावसत्वे किं मानमिति चेदत्रोत्पन्नस्य पुनरुत्पादभियानन्नस्ति सिद्धिरिति प्राचः केचित्तु जातो घट इत्यादिवदुत्पत्त्रो घटध्वंस इति प्रत्यक्षवलेन नाशो राम॰
तिरिच्यते न तु प्रागभावः॥ फलमाह तेनेति संयोग्यत्यंताभाव इति संयोगितादात्म्यस्य संयोगरूपतया संयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभा ४२
वे यथा श्रुतेऽतिव्याप्तिः इदानीं तु तादात्म्यत्वावच्छिन्नतादात्म्यनिष्ठाया संसर्गविधयावच्छेदकतानतिरूपकप्रतियोगिताकत्वाभावेन अत्यंताभावीयसंयोगनिष्ठ
प्रतियोगितावच्छेदकतायाः संयोगत्वेनैवावच्छिन्नत्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः यद्यपि संयोगितादात्म्यस्य संयोगरूपत्वेन तत्तादात्म्यत्वमपि संयोगत्व
मेवेत्यतिव्याप्तिनिरासो दुर्घट एव तथापि संसर्गतावच्छेदकं तादात्म्यत्वं। न संयोगत्वादिरूपं किंतु संयोग्यादिवृत्त्यसाधारणधर्मत्वमेव॥ १६७॥

स्पसंयोगा१

र॰।।अतोऽत्यन्ताभावीयप्रतियोगितायांसंयोगत्वेनैवावच्छेदकत्वात् असाधारणधर्मत्वेन अवच्छेदकत्वविरहान्नतत्राव्याप्तिः अत्रभेदप्रतियोगितावच्छेदकसंस
र्गस्यैव असाधारणधर्मत्वेनभानाभ्युपगमात् अन्यथात्यंताऽभावान्योन्याभावयोर्भेदासंभवादितिभावः तत्सिद्धिरितिप्रागभावानुमितिरित्यर्थः तदनुमानप्र
कारस्तु अयंघटः स्वोत्पत्तिक्षणावृत्तिकारणाजन्यः स्वोत्पत्तिद्वितीयक्षणानुत्पन्नत्वात् इत्येवंरूपः इत्यनुमानबलाच्चेतरेषांबाधात्प्रागभावसिद्धिः तस्यसामग्री।
नाश्यत्वेनप्रतियोगुत्पत्तिक्षणावृत्तित्वादितिभावः दीधितिकृतांमतमुपन्यस्यति केचिदिति लोकानामिति पंडितपामरसाधारणानामित्यर्थः प्रागभावस्यप्रत्य
क्षत्वेयामराणामपितत्प्रत्यक्षापत्तिरितिभावः नचात्रघटोभविष्यतीत्यादिप्रतीतिरेवप्रागभावेमानंवर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वस्यैवभविष्यत्त्वरूपत्वादितिवा

दि॰।।इहेदानींघटप्रागभावइतिलोकानांप्रत्ययाभावात् नचतद्घटोपधायकतत्कपालतत्संयोगादीनांतद्घटोत्पत्तिकालेपिसत्वात्पुनरपितद्घटो
त्पत्यापत्तिः प्रागभावांगीकारेचतदभावादेवनपुनस्तदुत्पत्तिरितिवाच्यम् जन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नंप्रतिजनकतयाक्लृप्तस्यसमवायसंबंधावच्छि।
न्नप्रतियोगिताकद्रव्याभावस्यविरहेणैवतदापत्यसंभवात् नचजन्यद्रव्याभावस्यजन्यद्रव्योत्पत्तिकालीनोत्पत्तिकध्वंसाभावस्यवाहेतुत्वमित्य
त्रविनिगमनाविरहेणतादृशद्रव्याभावस्यतादृशध्वंसाभावानांचकारणतामपेक्ष्यलाघवादेकस्यैवप्रागभावोहेतुःकल्प्यतइतिवाच्यम् प्राग
भावकल्पनेपितत्कालोत्पत्तिकानंतपदार्थप्रतियोगिकानामनंतानांप्रागभावानांविनिगमनाविरहेणहेतुतायादुर्वारत्वात् तथाचप्रागभा
वरूपधर्मिकल्पनागौरवंपरमतिरिच्यतेइत्याहुः।।१२ च्यम् वर्तमानत्वंतद्ध्वंसाधिकरणकालोत्पत्तिकत्वस्यैवभविष्यत्त्वरूपत्वाभ्युपगमात् उत्पत्तिश्च
आद्यक्षणसंबंधः क्षणोआद्यत्वंचतदधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वमितिभावः जनकतयाक्लृप्तस्येति। प्रागभावकारणत्ववादिनाजन्यद्रव्यंप्रतिद्र
व्याभावस्यकिमितिकारणत्वंकल्पनीयमितितुनाशंकनीयं यत्रएतद्घटनाशानंतरंतदारंभककपालाभ्यांघटांतरमुत्पद्यतेतत्रपूर्वघटोत्पत्तिद्वि
तीयक्षणेपुनर्घटोत्पत्तेःअन्यथावारयितुमशक्यत्वात् घटकारणीभूततत्तत्प्रागभावकपालसंयोगादीनांसत्वात् नवद्वितीयघटारंभककपालद्व।
यसंयोगव्यक्तेस्तदानीमसत्वान्नतदापत्तिरितिवाच्यम् यतोहितद्द्वितीयघटाद्युत्पत्तिरापाद्यतेयेनतत्कपालसंयोगव्यक्त्यभावात्ननदापत्तिरितिश
क्यतेवक्तुंनवापूर्वघटव्यक्तेरुत्पत्तिरापाद्यतेयेनतत्प्रागभावाभावात्॥

का॰मु॰ टि॰ए॰ ४३

यत्तु यत्रयाखण्डघटो

स्याननदापत्तिरितिशङ्क्यनेवक्तुंअपितुघटत्वावच्छिन्नोत्पत्तिरेव आपाद्यतेतेनकारणीभूतानांघटप्रागभावादीनांसर्वेषांसत्वादितिभावः

दि॰ अत्रवदंतिस्वानधिकरणेषुतंतुषुपटोत्पत्तिवारणायसहस्रतंतुकपटस्थलेवहूनांतंतूनांतत्संयोगानांचतत्तद्व्यक्तित्वेनहेतुत्वकल्पनापेक्ष

येकप्रागभावस्यहेतुतालघीयसी अथैवमपिद्वित्रिचतुर्षुतंतुषुसहस्रतंतुकपटोत्पत्त्यापत्तिःनचचरमसंयोगव्यक्तेस्तद्व्यक्तित्वेनहेतुत्वान्नापत्तिरिति

वाच्यम् तथासतिस्वानधिकरणेषुतंतुष्वपिचरमसंयोगाभावादेवपटोत्पत्तिवारणसंभवेप्रागभावकल्पनानौचित्यादितिचेन्नचरमसंयोगस्यसमवा

यघटितसामाधिकरण्यप्रत्यासत्याहेतुत्वेतंत्वंतरेपिसमवायेनपटोत्पत्त्यातत्रसमवायेनचरमसंयोगाभावेनव्यभिचारापत्त्याकालिकसंबंधेन

तत्पटत्वावच्छिन्नंप्रतिचरमसंयोगव्यक्तेःकालिकसंबंधेनहेतुतावाच्यातथाचस्वानधिकरणतंतुष्वपिकालिकविशेषणतयाचरमसंयोगसा

मु॰ जन्याभावत्वंध्वंसत्वंनित्यसंसर्गाभावत्वमत्यंताभावत्वं यत्रतुभूतलादौघटादिकमपसारितंपुनरानीतंचतत्रघटकाल

स्यसंबंधाघटकत्वादत्यंताभावस्यनित्यत्वेपिघटकालेनघटात्यंताभावबुद्धिःतत्रोत्पादविनाशशालीचतुर्थोपमभावइतिकेचित्

अत्रध्वंसप्रागभावाधिकरणेनात्यंताभावइतिप्राचांमतंश्यामघटेरक्तोनास्तिरक्तघटेश्यामोनास्तीतिधीःप्रागभावंध्वंसंचावगा

((हतेननुतदत्यंताभावंतयोर्विरोधात्॥

सत्वात्पटोत्पत्तिवारणायप्रागभावहेतुत्वस्यावश्यकत्वादिति एवमप्यत्रकश्चिदतिरिक्तः।

पदार्थस्तथापितस्यसप्रतियोगिकत्वेप्रमाणाभावइतितुत्वम् ध्वंसस्यलक्षणमाहजन्याभावत्वमिति प्रागभावेतिव्याप्तिवारणायंजन्येतिअत्यंता

भावस्यलक्षणमाहनित्येति ध्वंसादिवारणायनित्यपदंतन्त्वत्यंताभावस्यनित्यत्वेघटानयनानंतरमपिभूतलेघटोनास्तीतिप्रतीत्यापत्तिरित्य

तआहयत्रत्विति तथाचसंबंधाभावादेवघटानयनानंतरंघटात्यंताभावबुद्धिर्नेतिभावःकालविशेषविशिष्टस्वरूपस्यसंसर्गत्वोपगमादेवघट

वतिघटोनास्तीतिप्रतीत्यभावोपपत्तौचतुर्थसंसर्गाभावेमानाभावइत्यस्वरसःकेचिदित्यनेनसूचितःननुमास्तुघटकालेघटात्यंताभावबुद्धिःघ

त्यतिर्भविष्यतितत्रमहाघटसत्वदशायामेवनप्रागभावादितिवल्लानतुत्पत्त्यापत्तिवारणायद्रव्याभावसकारणत्वमावश्यकमितिनतुच्छंखंडघटंप्रति

तोमहीतःसाक्षिनेतरस्मादितिन्यासाशंकाविद्धेक्षेत्रेति॥

राम ४३

मधि॰ ३॥

रा॰॥ टनाशस्यकारणत्वेनतदापत्त्यसंभवादितिध्येयं तादृशद्रव्याभावस्येति समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्याभावस्येत्यर्थः तादृशध्वंसाभावानामिति
जन्यद्रव्योत्पत्तिकालोत्पत्तिकध्वंसाभावानामित्यर्थः अत्रचबहुवचनेनद्रव्यत्वाभावत्वापेक्षयातादृशध्वंसाभावत्वस्यगुरुत्वपानतेनरूपेणाकारणतामादायवि
निगमनाविरहः प्रसज्यते अपितुतत्तद्द्रव्यंप्रतितदुत्पत्तिकालोत्पत्तिकध्वंसव्यक्तीनांतत्तद्व्यक्तित्वेनैवाभावानांकारणतावाच्यातथाचानंतकार्यका
रणभावापत्त्यानविनिगमनाविरह इतिसूचितं नचतर्हिध्वंसाभावानांकारणतैवनिंतु किंकेतिवाच्यम् ध्वंसप्रागभावाधिकरणेऽत्यंताभावानभ्युपगं
तृमतेजन्यद्रव्यानुत्पादप्रसंगेनअगत्याद्रव्याभावमुपेक्ष्यध्वंसाभावानांकारणतायाःस्वीकरणीयत्वात् तथाचोत्पन्नस्यपुनरुत्पादवारणायप्रागभावांगीका

दि॰॥ ननुतर्हिरक्तरूपप्रागभावाधिकरणेश्यामघटेश्यामरूपध्वंसाधिकरणेचरक्तघटेकथंरक्तोनास्तिश्यामोनास्तीतिप्रतीतिः ध्वंसप्राग
भावयोरधिकरणेऽत्यंताभावस्यासत्वादित्यतआह श्यामघटइति तत्रेतिध्वंसप्रागभावयोरित्यर्थः अत्यंताभावेनसहेतिशेषः तथाचनव्य।
मतेपूर्वपक्षिकथितशंकायामिष्टापत्तिरेवेतिभावः युक्तंचैतत् कथमन्यथापूर्वमग्रेपिरक्तेमध्येश्यामेचघटेरक्तंरूपंनास्तीत्याकार

मु॰॥ नव्यास्तुतत्रविरोधेमानाभावात् ध्वंसादिकालावच्छेदेनाप्यत्यंताभावोवर्ततइत्याहुः॥ ९ ९ ९॥

कप्रत्ययस्तस्यसामान्याभावावगाहित्वात् नचेदृशप्रत्यययोरक्तिमध्वंसाद्यवगाहीपूर्वापररक्तिमध्वंसप्रागभाववतिरक्तेपितादृशाकारप्रत्य
यप्रसंगादितिनचरक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वंध्वंसप्रागभावयोरव्याप्यवृत्तित्वितेनांतराश्यामेरक्तंरूपंनास्तीतिप्रत्ययस्तदाध्वंसप्रा
गभावयोःसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्वीकारात् ननुपूर्वापररक्तिमध्वंसप्रागभाववतिरक्तेतत्रतदानदनभ्युपगमादिति॥९

रेनवीनैर्द्रव्याभावस्यप्राचीनैःध्वंसाभावानांहेतुताकल्पनीयाप्रागभाववादिनातुतत्सर्वमुपेक्ष्यप्रागभावस्यैवहेतुत्वंकल्प्यतइतितद्ग्रन्थाभिप्रायः
सवंजन्यद्रव्यंप्रतिद्रव्योत्पत्तिकालिकोत्पत्तिध्वंसाभावस्यहेतुत्वेनद्घटनाशानंतरंतदारंभककपालाभ्यांघटांतरोत्पत्तिरपिनस्यात् तादृशध्वंसाभावरू
पकारणाभावादिति॥ अत्रवदंतीतिप्राचीनानुयायिनइतिशेषः तत्संयोगानांतंतुसंयोगानामित्यर्थः अथैवमपीतिप्रागभावस्यहेतुत्वेपीत्यर्थः उत्पन्नस्यापत्ति
रितितत्तत्संयोगव्यक्तीनांत्वयाहेतुत्वानभ्युपगमात्प्रागभावस्यतदानीमपिसत्वादितिशेषः तत्संयोगव्यक्तीनांहेतुत्वोपगमेचव्यर्थंप्रागभावकल्पनमितिभावः

का॰ मु॰
दि॰ टी॰
४४

णं।।हसनंतुकपटानधिकरणोप्यित्यर्थः।नंतंनरेपीति चरमसंयोगाधिकरणानंतुभिन्नसहस्रनंतुकपटाधिकरणानंनावपीत्यर्थः।दीधितिकृतामभिप्रेतन
विशेषणादिति नास्तीत्यादिप्रतीतेरत्यंताभावव्यावृत्तिरितिभावः कथंरक्तोनास्तीति नास्तीत्यादिप्रतीतेरत्यंताभावविषयत्वेमानाभावेननप्रागभावसिद्धिरितिभावः
माहएवमप्यस्तिति सप्रतियोगिकत्वइति तथाचतस्याभावत्वेमानाभावेननप्रागभावसिद्धिरितिभावः पूर्वपक्षिकथिताशंकायामिति महाघटकालस्यघटाभावसंबंधाघट
षयकत्वादित्याशंकितुरभिप्रायः सिद्धांतिनस्तुतथात्वेमानाभावइत्याशयइतिध्येयम् पूर्वपक्षिकथिताशंकायामिति ननुनादृशप्रतीतेर्नात्यंताभावोविष
कत्वेपिघटप्रागभावादिकालेघटात्यंताभावबुद्ध्यापत्तिरितिशंकायामित्यर्थः रक्तंरूपंनास्तीत्याकारकप्रत्ययइति ननुनादृशप्रतीतेर्नात्यंताभावोविष
यः किंतुप्रागभावध्वंसावेवतथेत्युक्तमेवेत्याशंकायामाह तस्येति नास्तीतिप्रत्ययस्येत्यर्थः सामान्याभावावगाहित्वात् सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकाभावविषयकत्वादित्यर्थः ध्वंसप्रागभावयोश्चसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानंगीकारादितिशेषः ननुनास्तीतिप्रत्ययस्यसामान्यधर्माव
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमात्रविषयकत्वेमानाभावइत्याशंक्यनिराचष्टेनचेति पूर्वापरेति पूर्वंरक्तः ततःश्यामः ततोरक्तस्ततःश्यामस्ततोरक्तोयोघटः
तदपेक्षयात्यंताभावस्यानतिरिक्तत्वं वाच्यम् विनिगमनाविरहेणपदार्थांतरध्वंसप्रागभावयोरपितत्स्वीकारप्रसंगेनगौरवात् तदपेक्षयात्यंताभावस्यानतिरिक्तश्यामा
दि।।वाच्यम् विनिगमनाविरहेणपदार्थांतरध्वंसप्रागभावयोरपितत्स्वीकारप्रसंगेनगौरवात्
दौसंबंधकल्पनेनैवलाघवादित्यन्यत्रविस्तरः नन्वभावस्तुद्विधेत्यादिविभागोनुपपन्नः।भावएवमानाभावादित्यभिप्रायेणप्राभा
करःशंकतेनन्विति अभावस्याधिकरणात्मकत्वेगौरवंप्रदर्शयितुमनंतेत्युक्तम् अतिरिक्तेति भावानिरिक्तेत्यर्थः।। ६ ।।
तस्मिन्मध्यरक्ततादशायामित्यर्थः क्रमिकरक्तरूपस्थलेतुतेयमापत्तिःसंभवतितादृशरक्तध्वंसप्रागभावयोर्नास्तीत्याकारकप्रतीतिनियामक
त्वानंगीकारसंभवात् उक्तस्थलेतुश्यामतादशायांतादृशप्रतीत्यातयोरपितादृशप्रतीतिनियामकत्वस्यआवश्यकत्वादितिध्येयं अव्याप्यवृत्तित्वेने
ति कालिकाव्याप्यवृत्तित्वेनेत्यर्थः पदार्थांतरध्वंसेतिरक्तरूपध्वंसोत्पत्तिकालोत्पत्तितत्समानाधिकरणवायुसंयोगादिध्वंसेत्यर्थः गौरवादिति विनिगम
नाविरहेणानंतध्वंसादेरक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वकल्पनापत्त्यागौरवादित्यर्थः अभावस्यअधिकरणरूपतामूलेशंकितातत्रपूर्वग्रंथसंगति
माह नन्वभावइति अतिरिक्तत्वस्यक्लृप्तपदार्थातिरिक्तार्थकत्वंनसंभवतिअभावस्यापिनैयायिकैःक्लृप्तत्वात् अतस्तदर्थमाह भावातिरिक्तइतिअभा
वस्याधिकरणात्मकत्वइति गंधाभावस्यजलादिरूपत्वेजलत्वादिनैवतेषांनघ्राणेंद्रियग्राह्यतागंधाभावत्वेनतुतेषामपितथात्वमिष्टमेवेतिप्राभाकराणां

एम
४४

र॥ मूलेसाधर्म्यवैधर्म्यनिरूपणयोः प्रयोजनस्यानुक्तत्वात् तत्प्रदर्शयितुमाह परस्परेति ज्ञानविषयतात्वेनेतिवृत्तिमदभावाप्रतियोगित्वंनकेवलान्व
यित्वंकेवलान्वयिनोपिदित्वादिनाऽभावसत्वात् किंतुवृत्तिमदभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्वमेवतथाएवंचघटादिनिष्ठविषयताव्यक्तेरपिज्ञान
दि॥ अभावस्याधिकरणात्मकत्वेऽभेदेआधाराधेयभावानुपपत्तिरूपोदोषःसोप्यस्मिन्मतेनेत्याहएवंचेति अधिकरणापेक्षयातिरिक्तत्वे
चेत्यर्थः नन्वभावाधिकरणकाभावस्याधिकरणात्मकत्वेयथाधाराधेयभावोपपत्तिस्तथासर्वत्राप्यस्त्वित्यतोदूषणांतरमाहएवंचेति
अन्यथा अभावस्याधिकरणात्मकत्वे एतेनवक्ष्यमाणदूषणेन परस्परधर्मनायत्तानांसप्तपदार्थानामेवपरस्परभेदकत्वंज्ञाप
मु॥ नन्वस्त्वभावानामधिकरणात्मकत्वंलाघवादितिचेन्नअनंताधिकरणात्मकत्वकल्पनापेक्षयातिरिक्तकल्पनायाएवलघीयस्त्वा
त् एवंचाधाराधेयभावोप्युपपद्यते एवंचतत्तच्छब्दरसगंधाद्यभावानांप्रत्यक्षत्वमुपपद्यते अन्यथातत्तदधिकरणानांतत्तदि
न्द्रियाग्राह्यत्वात्प्रत्यक्षत्वंनस्यात् एतेनज्ञानविशेषाद्यात्मकत्वमभावस्येत्यपिप्रत्युक्तम् अप्रत्यक्षत्वापत्तेः इदानींपदा
र्थानांसाधर्म्यंवैधर्म्यंवक्तुंप्रक्रमते सप्तानामिति सप्तानामपिसाधर्म्यंज्ञेयत्वादिकमुच्यते। १३। समानोधर्मोयेषांतेसध
र्माणस्तेषांभावःसाधर्म्यंसमानोधर्मइतिफलितोर्थः एवंविरुद्धोधर्मोयेषांतेविधर्माणस्तेषांभावोवैधर्म्यंविरुद्धोध।
र्मइतिफलितोर्थःज्ञेयत्वंज्ञानविषयतासाचसर्वत्रैवास्तिईश्वरज्ञानविषयतायाः केवलान्वयित्वात्॥ ९ ॥
यितुमाह इदानीमिति पदार्थनिरूपणानंतरमित्यर्थः तदनिरूपणेतत्तत्पदार्थघटितस्यतत्तत्पदार्थस्यसाधर्म्यतयानिरूपणासं
भवादितिभावः समानोधर्मस्सधर्मस्तस्यभावः साधर्म्यमेवंवैधर्म्यमित्यत्रापि इतिभ्रमवारणायबहुव्रीहिमाह समानोधर्मो
येषामितिकेवलान्वयित्वादिति विषयभेदेनविषयताया भेदेपिज्ञानविषयतात्वेनकेवलान्वयित्वमस्त्येवेतिभावः॥ १ ६ ७ ॥
विषयतात्वमादायकेवलान्वयित्वमस्यतमेवेतिभावः कालसंबंधित्वमिति इदंचगगनादीनामपिकालवृत्तित्वमभ्युपेत्यअवृत्तिगगनादीनांका
लावृत्तित्वेअस्तित्वस्यकेवलान्वयित्वानुपपत्तिःयुक्तंचेतत् कथमन्यथागगनादीनांनियतपूर्ववृत्तित्वघटितशब्दादिकारणत्वमितिमंतव्यम्॥१२।

का॰ मु॰ दि॰ रा॰ ४४

चेत्यर्थः दीधितिकृतामभिप्रेतन्तंतुकपटाधिकरणत्वं तावपीत्यर्थः दीधितिकृतामभिप्रेत
रा॥ हस्तसंतंतुकपटानधिकरणोऽस्त्वित्यर्थः तंतंतरेपीति चरमसंयोगाधिकरणतंतुभिन्नसहस्रतंतुकपटाधिकरणतंतावपीत्यर्थः कथंरक्तो नास्तीति नास्तीत्यादिप्रतीतेरत्यंताभाववि
माह एवमप्यस्तिति सप्रतियोगिकत्वइति तथाचतस्याभावत्वे मानाभावेनतप्रागभावसिद्धिरिति भावः कथंरक्तोनास्तीति नास्तीत्यादिप्रतीतेरत्यंताभाववि
षयकत्वादित्याशंकितुरभिप्रायः सिद्धांतितस्तु तथात्वे मानाभावइत्याशयइतिध्येयम् पूर्वपक्षिकथिताशंकायामिति महाघटकालस्यघटाभावसंबंधाघट
कत्वेपिघटप्रागभावादिकालेघटात्यंताभावबुद्ध्यापत्तिरितिशंकायामित्यर्थः रक्तंरूपंनास्तीत्यकारकप्रत्ययइति ननु तादृशप्रतीतेर्नात्यंताभावोविष
यः किंतुप्रागभावध्वंसावेवतथेत्युक्तमेवेत्याशंकायामाह तस्येति नास्तीतिप्रत्ययस्येत्यर्थः सामान्याभावावगाहित्वात् सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकाभावविषयकत्वादित्यर्थः ध्वंसप्रागभावयोश्च सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानंगीकारादितिशेषः ननुनास्तीतिप्रत्ययस्यसामान्यधर्माव
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमात्रविषयकत्वे मानाभावइत्याशंक्यनिराचष्टेनचेति पूर्वापरेति पूर्वंरक्तः ततः श्यामः ततोरक्तस्ततः श्यामस्ततो रक्तोयोघटः
दि॥ वाच्यम् विनिगमनाविरहेणपदार्थांतरध्वंसप्रागभावयोरपितत्स्वीकारप्रसंगेनगौरवात् तदपेक्षयात्यंताभावस्यानरा श्यामा
दौसंबंधकल्पनेनैवलाघवादित्यन्यत्रविस्तरः नन्वभावस्तुद्विधेत्यादिविभागोनुपपन्नोऽभावएवमानाभावादित्यभिप्रायेणप्राभा
करः शंकतेनन्विति अभावस्याधिकरणात्मकत्वे गौरवंप्रदर्शयितुमनंतेत्युक्तम् अतिरिक्तेति भावातिरिक्तेत्यर्थः॥ ६ ॥
तस्मिन् मध्यरक्ततादशायामित्यर्थः क्रमिकरक्तरूपस्यस्थलेतुनेयमापत्तिः संभवतितादृशरक्तध्वंसप्रागभावयोर्नास्तीत्याकारकप्रतीतिनियामक
त्वानंगीकारसंभवात् उक्तस्थलेतुश्यामतादशायांतादृशप्रतीत्यातयोरपितादृशप्रतीतिनियामकत्वस्यआवश्यकत्वादितिध्येयं अव्याप्यवृत्तित्वेने
ति कालिकाव्याप्यवृत्तित्वेनेत्यर्थः पदार्थांतरध्वंसेतिरक्तरूपध्वंसोत्पत्तिकालोत्पत्तिकतत्समानाधिकरणवायुसंयोगादिध्वंसेत्यर्थः गौरवादितिविनिगम
नाविरहेणानंतध्वंसादेरक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वकल्पनापत्त्यागौरवादित्यर्थः अभावस्यअधिकरणरूपतामूलेशंकितातत्रपूर्वग्रंथसंगति
माह नन्वभावइति अतिरिक्तत्वस्यक्लृप्तपदार्थातिरिक्तार्थकत्वंनसंभवति अभावस्यापिनैयायिकैःक्लृप्तत्वात् अतस्तदर्थमाह भावातिरिक्तइति अभा
वस्याधिकरणात्मकत्वइति गंधाभावस्यजलादिरूपत्वेजलत्वादिनैवतेषांतघ्राणेंद्रियग्राह्यतागंधाभावत्वेनतुतेषामपितथात्वमिष्टमेवेतिप्राभाकराणां

राम ४५

रा॥ मूलेसाधर्म्यवैधर्म्यनिरूपणयोः प्रयोजनस्यानुक्तत्वात् तत्प्रदर्शयितुमाह परस्परेति ज्ञानविषयतात्वेनेतिवृत्तिमदभावाप्रतियोगित्वंनकेवलान्व
यित्वंकेवलान्वयिनांपिहित्वादिनात्यभावसत्वात् किंतुवृत्तिमदभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्वमेवतथाएवंचघटादिनिष्ठविषयतान्यक्तेरपिज्ञान
दि॥ अभावस्याधिकरणात्मकत्वेऽभेदेआधाराधेयभावानुपपत्तिरूपोदोषःसोप्यस्मिन्मतेनेत्याहएवंचेति अधिकरणापेक्षयातिरिक्तत्वे
चेत्यर्थः नन्वभावाधिकरणकाभावस्याधिकरणात्मकत्वेयथाधाराधेयभावोपपत्तिस्तथासर्वत्राप्यस्त्वित्यतोदूषणांतरमाहएवंचेति
अन्यथा अभावस्याधिकरणात्मकत्वे एतेनवक्ष्यमाणदूषणेन परस्परधर्मतापन्नानांसप्तपदार्थानामेवपरस्परभेदकत्वंज्ञाप
मु॥ नन्वस्त्वभावानामधिकरणात्मकत्वंलाघवादितिचेन्न अनंताधिकरणात्मकत्वकल्पनापेक्षयातिरिक्तकल्पनायाएवलघीयस्त्वा
त् एवंचाधाराधेयभावोप्युपपद्यते एवंचतत्तद्रूपरसगंधाद्यभावानांप्रत्यक्षत्वमुपपद्यते अन्यथातत्तदधिकरणानांतत्तदि
न्द्रियाग्राह्यत्वात्प्रत्यक्षत्वंनस्यात् एतेनज्ञानविशेषाद्यात्मकत्वमभावस्येत्यपिप्रत्युक्तम् अप्रत्यक्षत्वापत्तेः इदानींपदा
र्थानांसाधर्म्यवैधर्म्येवक्तुंप्रक्रमतेसप्तानामिति सप्तानामपिसाधर्म्यंज्ञेयत्वादिकमुच्यते।१३। समानोधर्मोयेषांतेसध
र्माणस्तेषांभावःसाधर्म्यंसमानोधर्मइतिफलितोर्थः एवंविरुद्धोधर्मोयेषांतेविधर्माणस्तेषांभावोवैधर्म्यंविरुद्धोध।
र्मइतिफलितोर्थःज्ञेयत्वंज्ञानविषयतासाचसर्वत्रैवास्तिईश्वरज्ञानविषयतायाः केवलान्वयित्वात्॥ १ ॥

यितुमाह इदानीमिति पदार्थनिरूपणानंतरमित्यर्थः तदनिरूपणेतत्तत्पदार्थघटितस्यतत्तत्पदार्थस्यसाधर्म्यतयानिरूपणासं
भवादितिभावः समानोधर्मस्सधर्मस्तस्यभावः साधर्म्यमेवंवैधर्म्यमित्यत्रापि इतिभ्रमवारणायबहुव्रीहिमाह समानोधर्मो
येषामितिकेवलान्वयित्वादितिविषयभेदेनविषयताभेदेपिज्ञानविषयतात्वेनकेवलान्वयित्वमस्त्येवेतिभावः॥ २ ६ ७॥
विषयतात्वमादायकेवलान्वयित्वमक्षतमेवेतिभावः कालसंबंधित्वमिति इदंचगगनादीनामपिकालवृत्तित्वमस्तुपेत्यत्रवृत्तिगगनादीनांका
लावृत्तित्वेप्यसितस्यकेवलान्वयित्वानुपपत्तिःयुक्तंचैतत् कथमन्यथागगनादीनांनियतपूर्ववृत्तितघटितशब्दादिकारणत्वमितिमंतव्यम्॥१२।

त्र॥ षड्भावपदार्थानांमूलेसाधर्म्यानुक्त्यातत्र्यूनतां परिजिहीर्षुराह द्रव्यादीनामिति ननुद्रव्यादयःपंचभावाइति कारिकाया अनेकत्वमात्रंसाधर्म्यमु॰
क्तंतत्कथमनेकत्वेसतिभावत्वंमुक्तावल्यांसाधर्म्यमुक्तं मूलेनतत्तदुल्लाभादित्याशंकांपरिहरति एवंचेति उक्तार्थभाष्यकृतांसंमतिमाह अतएवेति
पंचभावानामितीति तथाचभावत्वस्यापिउद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रवेशस्यभाष्यकृदनुमतत्वेपंचानामित्यपहायपंचभावानामनेकत्वमित्येव
ब्रूयादितिभावः॥ नन्वनेकभाववृत्तीत्यत्रअनेकत्वयदिवहुत्वसंख्यातदागुणादौसंख्याविरहात्तेष्वव्याप्तिः यदिचयत्किंचिदेवभिन्नत्वंतदासमवाये॰

दि॥एवमग्रेपिज्ञेयत्वादीत्यत्रादिपदार्थंदर्शयति एवमभिधेयत्वेति अभिधेयत्वमभिधाविषयत्वमभिधाचसंकेतग्राह्योधिकःपदा
र्थ इतिमीमांसकाःसंकेतभिन्नायामभिधायांमानाभावात्संकेतएवाभिधेतिनैयायिकाः प्रमेयत्वादिकमित्यादिनाऽस्तित्वपरिग्रहः
तच्चकालसंबंधित्वं॥१२॥१३॥द्रव्यादीनांपंचानांसाधर्म्यंभावत्वंस्पष्टमतस्तदुपेक्ष्यद्रव्यादीनांपंचानांसाधर्म्यमूलेप्रपंचितम् द्र

मु॰॥एवमभिधेयत्वप्रमेयत्वादिकंबोध्यम्॥१२॥१३॥ द्रव्यादयःपञ्चभावाअनेकेसमवायिनः द्रव्यगुणकर्मसामान्यवि॰
शेषाणांसाधर्म्यंभावत्वमनेकत्वंसमवायित्वञ्च यद्यप्यनेकत्वमभावेप्यस्ति तथाप्यनेकत्वेसतिभावत्वंपञ्चानांसाध
र्म्यम्॥

व्यादयइत्यादिना अनेकत्वेसतिभावत्वमिति एवञ्चमूलेद्रव्यादयःपञ्चेत्युद्देश्यपदम् भावाअनेकइतिविधे
यपदमितिबोध्यम् अतएवभाष्येपञ्चानामित्युक्तन्तुपञ्चभावानामिति अनेकभाववृत्तीत्यादि अत्रचानेकभाववृत्तित्वंस्वप्र
तियोगिवृत्तित्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेनभेदविशिष्टत्वेसतिभाववृत्तित्वम्॥ तिव्याप्तिः यदितुएकत्वावच्छिन्ना॰
सामान्यभेदः तत्रचैकत्वंयदिसंख्यारूपंतदोक्तातिव्याप्तितादवस्थ्यम् यदितन्मात्रविषयकबुद्धिविषयत्वंतदाप्रसिद्धिः स्वमात्रविषयक
बुद्धिविषयत्वरूपैकत्वस्यकेवलान्वयितयातदवच्छिन्नसामान्यभेदाप्रसिद्धिरित्याशंकानिरासायअनेकभाववृत्तित्वंनिर्वक्ति अत्रचेति अ
भावत्ववारणायभाववृत्तित्वनिवेशः समवायत्ववारणायस्वान्यंतनिवेशः सत्यंतेउभयसंबंधनिवेशोपितद्वारणायैवेतिबोध्यम्॥ उपाधिमता
यांसंबंधविवक्षायाःफलमाह तेनेति अतस्तत्रोक्तमिति स्वरूपेणोपाधिमत्वोक्तौद्रव्यत्वादीनांदैशिकस्वरूपसंबंधेमानाभावेनद्रव्यादिष्वव्या

रा॰॥ पदार्थचतुष्टयस्य साधर्म्यानुक्त्या मूलस्य न्यूनतां परिहरन्नाह अत्र चेति सत्तावन्तस्त्रयस्त्वाद्या इत्यत्र आद्यत्रयमुद्दिश्य सत्तावत्त्वं साधर्म्यं विधी
यते तच्चायुक्तं उद्देश्यतावच्छेदकपदस्य पूर्वमभिधेयत्वात् अत एव पर्वतो वह्निमानित्येव प्रतिज्ञावाक्यं न तु वह्निमान् पर्वत इत्याशंकानिरासाय योज
नया लभ्यमर्थं मुक्तावल्यां प्रकटयतीत्याह उद्देश्यवाचकेति अन्यथा तादृशवाक्यस्यापि स्पष्टार्थतया द्रव्यगुणेत्यादिवाक्यमनर्थकमेव स्यादिति भावः

दि॰॥ तेन गुणादौ संख्यारूपस्यानेकत्वस्याभावेपि नाव्याप्तिः भावत्वरूपतादृशधर्ममादाय समवाये निव्याप्तिवारणाय पदार्थविभाज
कोपाधीति उपाधिमत्ता च समवायस्वरूपान्यतरसम्बन्धेन तेन कालिकसम्बन्धेन ध्वंसस्य तादृशोपाधिमत्त्वेपि न क्षतिः समवायेनो
पाधिमत्त्वविवक्षणे तु सामान्यादावव्याप्तिः स्यादत उक्तम् अन्यतरत्वघटकस्वरूपन्तु कालिकसम्बन्धभिन्नं ग्राह्यम् तेन
ध्वंसेनातिव्याप्तिः अत्र च समवेतसमवेतवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वम् द्रव्यादिचतुर्णां साधर्म्यं बोध्यम् उद्देश्यवाचक।

मु॰॥ तथा चानेकभाववृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वमिति फलितोर्थः तेन प्रत्येकं घटादावाकाशादौ च नाव्याप्तिः स
मवायित्वं त्व समवायसम्बन्धेन सम्बन्धित्वं तत्तु समवायवत्त्वं सामान्यादावभावात् सत्तावन्तस्त्रयस्त्वाद्याः द्रव्यगुणकर्मणां
सत्तावत्त्वमित्यर्थः गुणादिर्निर्गुणक्रियः यद्यपि गुणक्रियाशून्यत्वमाद्यक्षणे घटादावतिव्याप्तं क्रियाशून्यत्वं त्व गगनादाव

पदस्य चरमसुपादानमयुक्तम् अतो योजनया तदर्थमप्रदर्शयति द्रव्यगुणकर्मणामिति निर्गुणक्रियद्रव्येऽतिव्याप्तम्॰॥
नि मूलं तदर्थश्च गुणक्रियान्यतराभाववत्त्वम् तेन गुणक्रिययोरन्योन्याभावमादाय द्रव्ये नातिव्याप्तिः यद्यपि गुणेति॰ न च गुणागु।
णिनोर्वामदक्षिणगोविषाणवत्समानकालिकत्वात्कथं गुणशून्यत्वमिति वाच्यम् निर्गुणे गुणोत्पत्तिस्वीकारेण तत्सम्भवात् न चैवं
घटादेराद्यक्षणावच्छिन्नस्य चाक्षुषत्वं न स्यादिति वाच्यम्॥ अत्र च नित्यानित्यसमवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं द्रव्यगुणयोः साधर्म्यं बो
ध्यं द्रव्यमात्रस्य तु साधर्म्यं मूलकृतैव वक्ष्यते ननु निर्गुणत्वादिकं यदि गुणक्रियाभाववत्त्वं तदा द्रव्येऽतिव्याप्तिः तत्रापि तयोर्भेदसत्त्वादित्यत आह तदर्थ
श्चेति चाक्षुषत्वं न स्यादिति चाक्षुषं प्रति रूपस्य कारणत्वादुत्पत्तिक्षणे च घटादौ तदभावादिति भावः॥ ७ ७ ७ ७ ७॥ ❋ ॥

का॰मु॰ रा॰॥ नन्वाद्यक्षणे घटादौ रूपांगीकारेपितत्पूर्वक्षणे घटाद्यभावेन कारणीभूतस्य तद्वृत्तिचक्षुःसंयोगस्याभावादाद्यक्षणे घटादि चाक्षुषमेव न संभवतीति क
दि॰रा॰ थं नियमापत्तिरिति चक्षुःसंयुक्तसमवायस्यापि घटादौ तदानीमसंभवात् उत्पत्तिप्राक्क्षणे घटादेरेवाभावात् वस्तुतस्तु परमाणौ द्रव्यत्वादिप्रत्यक्षवा
४६ रणाय चक्षुःसंयुक्ते योग्यत्वविशेषणस्यावश्यकतया द्व्यणुकचाक्षुषे व्यभिचारापत्त्या द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतचाक्षुषत्वस्यैव संयुक्तसमवायकार्यतावच्छेद
कत्वेनोपगन्तव्यतया चक्षुःसंयुक्तसमवायेन घटादेः प्रत्यक्षमेव न संभवतीत्यभिप्रायेण समाधत्ते इष्टापत्तेरिति तथा च तृतीयक्षणएव घटादिचाक्षुषमिति

दि॰॥ इष्टापत्तेः तथापीति गुणवत्ता च समवायेन तेन कालिकसम्बन्धेगुणावच्छिन्नवृत्तेर्गुणत्वादेरसङ्ग्रहेपि नक्षतिः गुणवद्वृत्ति
त्वं तादृशधर्मवत्त्वं समवायस्वरूपान्यतरसम्बन्धेन तेन समवायेन गुणवद्वृत्तित्वाभिधाने तादृशस्य द्रव्यत्वप्रकारकप्रमा
विशेष्यत्वस्य द्रव्ये सत्वादतिव्याप्तिः अतस्तैनैव तद्वत्त्वम्वाच्यम् तदा सामान्यादावव्याप्तिरिति परास्तम् पदार्थविभाजकपदस्यकृ

मु॰॥ तथापि गुणवद्वृत्तिधर्मवत्त्वं कर्मवद्वृत्ति पदार्थविभाजकोपाधिमत्वं च तदर्थः न हि घटत्वादिकं द्रव्यत्वा
दिकं वा गुणवद्वृत्ति कर्मवद्वृत्ति वा किन्तु गुणत्वादिक तथा आकाशत्वादिकन्तु न पदार्थविभाजकोपाधिः १४।
सामान्यपरिहीनास्तु सर्वे जात्यादयो मताः सामान्यानधिकरणत्वं सामान्यादीनामित्यर्थः॥ ७ ९ २ ॥

त्यमाह आकाशत्वादिकन्त्विति कर्मवद्वृत्त्याकाशत्वरूपोपाधिमत्याकाशेऽतिव्याप्तिवारणाय तत्पदमिति भावः॥ १४॥ जा
त्यादीनामप्येकार्थसमवायसम्बन्धेन सामान्यवत्वात्सामान्यपरिहीनाइतिमूलमयुक्तमतो व्याचष्टे सामान्यानधिकरण राम॰
त्वमिति तथा च सामान्यनिरूपिताधिकरणतानसामान्यादौ एकार्थसमवायस्याधिकरणतानियामकत्वाभावादिति भावः। ४६

भावः॥१४॥ अधिकरणतानियामकत्वाभावादिति यद्यप्येवं सत्ति सामान्यादौ भावत्ववत्त्वमपि न स्यात् सामानाधिकरण्यसंबंधेन सत्ताधिकर ॥ दि॰
णत्वमादायैव तत्र भावत्वाधिकरणताया उपपादनीयत्वात तथापि सत्तासमवाय सामानाधिकरण्यान्यतरस्यैव भावत्वरूपत्वादिति भावः वस्तुतस्तु स दि॰
मवायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकसामान्याभावस्य साधर्म्यत्वेन कोपि दोष इति ध्येयम् तच्च न संभवतीत्यत्र चकारो न समुच्चयार्थकः परमाणुपरिमाणस्य

रा॰॥तयाकालिकविधयातींद्रियतयाप्रत्यक्षे विषयविधयाचकारणत्वासंभवेनकार्यांतरं प्रतिकारणत्वांतरस्यसमुच्चयासंभवादनस्तस्यतुकारा॰
यंकत्वमाहत्वर्थइति ननुद्व्यणुकपरिमाणमपिपरमाणुत्वेनअणुपरमाणुसजातीयं अणुपरिमाणादुत्कृष्टंचेतिद्व्यणुकपरिमाणस्यापिकारणत्वेन

दि॰॥अप्रसिद्धत्वात्पारिमाण्डल्यपदार्थंनिर्वक्ति पारिमाण्डल्यमिति तद्भिन्नानामितिपारिमाण्डल्यभिन्नानाम् ननुद्व्यणुकपरिमाण
स्यकारणत्वाभावात्तत्रातिव्याप्तिरतः पारिमाण्डल्यपदम् द्व्यणुकपरिमाणस्याप्युपलक्षणम् तेनतस्याप्यलक्ष्यत्वमित्यभिप्रेत्या॰
ह अणुपरिमाणन्त्विति परमाणुद्व्यणुकसाधारणमणुपरिमाणंत्वित्यर्थः पारिमाण्डल्यस्यकारणत्वेवाधकमाह नहीति॰
अणुपरिमाणंहीत्यर्थ॰ तच्चेति चस्त्वर्थे तत्रहेतुमाह परिमाणस्येति स्वसमानजातीयेति॰ साजात्यमत्रपरिमाणविभाजक

मु॰॥ पारिमाण्डल्यभिन्नानांकारणत्वमुदाहृतम्॥१५॥ पारिमाण्डल्यमणुपरिमाणंकारणत्वं तद्भिन्नानामित्यर्थः
अणुपरिमाणन्तुनकस्यापिकारणम् नहिस्वाश्रयारब्धद्रव्यपरिमाणारम्भकम्भवेत्तच्चनसम्भवति परिमाणस्यस्वसमा
नजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वनियमात् महदारब्धस्यमहत्तरत्ववदणुजन्यस्याणुतरत्वप्रसङ्गात् एवंपर
ममहत्परिमाणमतीन्द्रियसामान्यंविशेषाश्चवोध्याः॥ ९ ॥ ❁ ॥ ६ ॥ ९ ॥

रूपेणवोध्यम् अणुजन्यस्येति उत्कृष्टत्वाणोरणुतरमेवेतिभावः नचाणुजन्यस्याणुतरत्वमस्तुकिम्वाधकमिति वाच्य
म् तथासतित्रुटेरचाक्षुषत्वप्रसङ्गात् ननुतर्हिद्व्यणुकादिपरिमाणस्यकिञ्जनकमितिचेत्संख्यैवेत्यवेहिव्यक्तीभवि
ष्यतिचेदमुपरिष्टात्मूलस्यन्यूनतांपरिहरति एवमितिवोध्याइत्यनेनान्वयः नकारणानीतिवोध्याइत्यर्थः ऐन्द्रि
यिकयोर्महत्वसामान्ययोःस्वविषयकलौकिकप्रत्यक्षेहेतुत्वात्परमत्वातीन्द्रियत्वेइहविशेषणे॥

उक्तनियमस्तनिरित्याशंक्याह साजात्यमत्रेति परिमाणविभाजकोपाधयः अणुत्वत्वमहत्त्वत्वादयः अचाक्षुषत्वप्रसंगादिति महत्वाभावादि॰
तिभावः इदमिति द्व्यणुकादिपरिमाणेसंख्यादिकारणत्वमित्यर्थः उपरिष्टात् गुणनिरूपणेइत्यर्थः इहेति महत्वसामान्ययोरित्यर्थः॥ ❦ ॥

का॰मु॰ रा॥ ननुयोगिप्रत्यक्षेविषयस्यकारणत्वाभावेकायुक्तिरित्यतआह यथेति तथाचयोगिप्रत्यक्षेपिविषयस्यकारणत्वेतेषामतीतानागतविषयकप्रत्यक्षंनस्यादि
दि॰रा॰ तिलौकिकप्रत्यक्षस्यएवविषयस्यकारणत्वमंगीकार्यंयोगजधर्मस्त्वलौकिकसन्निकर्षएवेतिभावः स्वप्रत्यक्षइति आत्मगतमहत्वप्रत्यक्षेस्वस्यविषयविधया
४७ दि॰॥ ननुयोगिप्रत्यक्षेपारिमाण्डल्यस्यापिविषयविधयाकारणत्वात्पारिमाण्डल्यभिन्नानामित्ययुक्तमतआह इदमपीति यथाजोगजधर्मे॰
पातीतानागतविषयकंप्रत्यक्षंतथाविद्यमानविषयकमपीत्यर्थः ननुज्ञायमानसामान्यस्यप्रत्यासत्तित्वेनज्ञायमानहेतोश्चानुमितिकर
णत्वेनपारिमाण्डल्यस्यसामान्यलक्षणाजन्यज्ञानेऽनुमितौचकारणत्वात्पारिमाण्डल्यभिन्नानामितिमूलमसङ्गतमतआह ज्ञायमाने
ति आत्ममानसेति॰ विषयतयाद्रव्यलौकिकप्रत्यक्षेसमवायेनमहत्वस्यहेतुत्वादितिभावः यद्यपिस्वप्रत्यक्षइत्येववक्तुमुचितम् तथा
पिटीकाकृन्मते आत्मैकत्वमहत्वयोरयोग्यत्वात्प्रत्यक्षत्वसम्भवति इत्यात्ममानसेत्युक्तम् केचित्तुकारणत्वञ्चान्यत्रपारिमाण्डल्यादिभ्य
मु॰॥ इदमपियोगिप्रत्यक्षेविषयस्यनकारणत्वम् ज्ञायमानसामान्यंनप्रत्यासत्तिः ज्ञायमानंलिङ्गन्त्वानुमितिकरणमित्यभि
प्रायेणोक्तम् आत्ममानसप्रत्यक्षेआत्मपरममहत्वस्यकारणत्वात्परममहत्परिमाणमाकाशादेर्बोध्यम् तस्यापिनकारणत्वमित्या
चार्याणामाशयइत्यन्येनच ज्ञानातिरिक्तंप्रत्येवाकारणतायाआचार्यैरुक्तत्वात्॥ १५॥ ९ इत्यत्रभाष्येआदिग्रहणात्परमम॰
हत्वंगृह्यते इतिवदतामाचार्याणामात्मपरिमाणमपिनकस्यचित्कारणमित्याशयोलभ्यते नचतत्रपरममहत्पदमात्मपरिमाणाति
रिक्तपरममहत्परिमाणपरमिति वाच्यम् मानाभावादिति वदन्ति तन्मतन्दूषयितुमुपन्यस्यति तस्यापीति आत्ममहत्परिमाणस्यापीत्यर्थः
आचार्य्याणाम् उदयनाचार्य्याणाम् ज्ञानातिरिक्तम्प्रत्येवेति कारणत्वञ्चज्ञानधर्मेतरभावकार्यापेक्षयाइत्याचार्यग्रन्थः ज्ञानधर्माज्ञानादयः
तदतिरिक्तभावकार्यम्प्रतिकारणत्वंपारिमाण्डल्यभिन्नानांसाधर्म्यमितितदर्थः॥ ९ कारणत्वादितिभावः अयोग्यत्वेनेति अन्यथात्मन
अणुत्वेइंद्रियादिस्वरूपत्वेचविवादासंभवादितिभावः तदतिरिक्तभावकार्यमिति ज्ञानाद्यतिरिक्तभावकार्यमित्यर्थः॥ ॰॥ यद्यपिज्ञानधर्मेतरकार्या राम॰ ४७
पेक्षमित्याचार्यग्रंथेभावत्वंनोपात्तंतथापिद्व्यणुकपरिमाणस्यस्वध्वंसंप्रतिकारणत्वेनपारिमाण्ड॥

णः॥ त्वपदस्याणुपरिमाणसामान्यपरत्वेन द्व्यणुके भवत्यतिव्याप्तिरिति भावत्वमुपात्तं भावत्वं तु स्वमतेऽपि देयमेव अन्यथा तत्रैवातिव्याप्तिः अजनि
तावयविरूपादेरिति पाकनष्टपरमाणुरूपादेर्विशेषणं तेन पाकनष्टपरमाणुरूपस्यापि नाशात्पूर्वं द्व्यणुकरूपाद्युपधायकत्वेऽपि न क्षतिः फलोपधायक
त्वरूपस्येति समवायेन परिमाणं प्रति स्वाश्रयसमवेतत्वसंबंधेन परिमाणत्वेन सामान्यतः कारणत्वेन पारिमांडल्यादिकारणत्वेन स्वरूपयोग्यतारू
पकारणतावत्वात्फलोपधायकत्वविवक्षा तच्च तत्र अव्यवहितपूर्ववर्तित्वसंबंधेन कार्यविशिष्टत्वे सति स्वरूपयोग्यत्वं तस्य पारिमाण्डल्येऽपि सत्वात् किंतु।
कार्योत्पादप्रयोजकत्वमेव प्रयोजकत्वं च स्वरूपसंबंधरूपं दंडाद्घटोत्पाद इति प्रतीतिसाक्षिकमिति ध्येयम् यद्यपि स्वमतेऽपि स्वप्रत्यक्षं प्रति सुखदुःखयोः

हि॥ एवञ्च पारिमाण्डल्यादीति आदिपदेन परममहत्त्वं गृह्णतामाचार्याणामाशयोऽयत्पारिमाण्डल्यस्य परममहत्त्वादीनाञ्च ज्ञानाति।
रिक्तं प्रति न कारणत्वं तत्तु कारणत्वसामान्याभावस्तदनुमत इति भावः यत्राचार्यैः पारिमाण्डल्यादीत्यादिपदार्थेषु सुखदुःखादे

सुः॥ ननु कारणत्वं किमत आह अन्यथासिद्धिशून्यस्य नियतापूर्ववर्तिता कारणत्वम्भवेत्तत्त्रैविध्यम्परिकीर्तितम्।१६।
समवायिकारणत्वं ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम् एवन्न्यायनयज्ञैस्तृतीयमुक्तं निमित्तहेतुत्वम्।१७। यत्समवेतं कार्यं भवति ज्ञे
यं तु समवायिजनकं तत् तत्रासन्नं जनकं द्वितीयमाभ्याम्परं तृतीयं स्यात्॥१८॥ तस्य कारणत्वस्य।१६।१७। तत्रेति समवायिकार।
णोऽप्रत्यासन्नं कारणं द्वितीयमसमवायिकारणमित्यर्थः॥ जनितावयविरूपादेः पाकनष्टपरमाणुरूपादेश्चागणनात्तेषां लक्ष्यत्व
मनुमतम् एवञ्च तेषु ज्ञानाद्यतिरिक्तभावकार्यफलोपधायकत्वरूपस्याचार्यलक्षणस्याव्याप्तिम्परिचिन्त्य सपक्षस्य क्तो ग्रन्थकृ
तेति ध्येयम्॥१५॥
कारणत्वेऽपि परमाणुरूपस्यातीन्द्रियतया भावकार्यं प्रत्यकारणत्वेन तत्राव्याप्तिस्तदवस्थैव न च जन्यमात्रस्य कालोपा।
धितया कालत्वेन तस्यापि भावकार्यं प्रति कारणत्वमक्षतमेवेति वाच्यं तथा सति द्व्यणुकपरिमाणस्यापि कालविधया भावकार्यकारणत्वेन अणुपरिमा
णं तु न कस्यापि कारणमिति मूलविरोधापत्त्या कारणत्वपदस्य कार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणत्वपरतायाः क्रियैव काल इति मतावलंबने
वाऽवश्यकत्वेनाव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिदमसंगतं तथापि स्वमते विशेषाश्चेति च कारेणानादृशरूपस्यापि समुच्चितत्वादिति भावः॥ १५॥ ॥

का॰मु॰ ण्णादंडत्वादावितिघटाधिकरणदेशावच्छेदेननियतपूर्ववर्तितायाइत्यर्थः स्वाश्रयाश्रयत्वसंबंधेनदंडत्वादेरपिघटाधिकरणसंबंधत्वादितिभावः घटत्वावच्छि
दि॰रा॰ न्नइतियद्यपेलघुनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकावच्छिन्नैरेवकार्यौत्पादसंभवेनतत्सहभूतमन्यथासिद्धमित्येवपंचमान्यथासिद्धिनिरुक्तिर्ग्रंथकृतावश्यनेनतथाचनद्रास
४८ भवतस्यघटत्वावच्छिन्नंप्रत्यपिनियतपूर्ववर्तितानवच्छेदकत्वात् घटत्वावच्छिन्नेपिनद्रासभस्यान्यथासिद्धत्वंसंभवतितथापिलाघवस्यशरीरकृतसंबंधकृता।
दिभेदेननानारूपतयान्यथासिद्धत्वमेकमनुगतंनशक्यतेवक्तुंनहिरोधिगौरवस्यतत्तत्पदार्थघटितत्वरूपस्यापितत्तद्व्यक्तिभेदेनभिन्नतयाअन्यदित्यस

दि॰॥ मूलेऽन्यथासिद्धीति दण्डत्वादौ नियतपूर्ववृत्तितायाःसत्त्वादतिव्याप्तिरत उक्तमन्यथासिद्धिशून्यस्येति तद्घटत्वावच्छिन्नेऽन्यत्र
क्लृप्तनियतपूर्ववर्त्याद्यन्यथासिद्धिमन्यपिघटत्वावच्छिन्नेऽनन्यथासिद्धे तद्रासभेऽतिव्याप्तिवारणायनियतेति नियतपूर्ववृत्तिजातीयत्वेन्या।
र्थः तेनारण्यस्थदण्डादावपिस्वरूपयोग्यतासम्पत्तिः तज्जातीयत्वञ्च नियतपूर्ववृत्तित्वावच्छेदकदण्डत्वादिमत्त्वमेवेति कियंति तानि।
कारणत्वानीत्याकांक्षायामाह तस्येति।२६।१७। यत्समवेतमिति यदवच्छिन्नं स्वकारणतावच्छेदकयद्धर्मावच्छिन्ने समवायसम्बन्धेनोत्प
द्यते तद्धर्मावच्छिन्नस्य प्रति तद्धर्मावच्छिन्नमित्यर्थः घटत्वाद्यवच्छिन्नं हि स्वकारणतावच्छेदककपालत्वाद्यवच्छिन्ने समवायसम्बन्धेनोत्पद्यते
इति भवति घटत्वाद्यवच्छिन्नस्य प्रति कपालत्वाद्यवच्छिन्नं समवायिकारणम् स्वकारणतावच्छेदकेत्युक्त्या च न द्रव्यत्वादेर्घटादिसमवायिकार
णतावच्छेदकत्वमिति तत्रासन्नमिति इदञ्च समवायिकारणादावतिव्याप्तिवारणाय पटसमवायिकारणतन्तुसमवेतत्वेन तन्तुत्वादावति
व्याप्तिवारणाय जनकमिति तन्तुत्वस्यान्यथासिद्धत्वेनानन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तितायाअभावेन नातिप्रसङ्गः॥ गुरुभूतार्थकतया गौरवस्यै राम॰ ४८

वश्यान्यथासिद्धत्वपर्यवसानात् अतस्तत्तद्भिन्नत्वमेव अन्यथासिद्धत्वं वाच्यं तत्र च नियतपूर्ववर्तिभिन्नानां नियतपूर्ववर्तित्वदले नैव वारणासंभवेनाह।
णां तत्पदार्थशरीरे प्रवेशगौरवमिति तत्कार्यनियतपूर्ववर्तित्वे सति तत्कार्यकारणकत्वेन व्यवह्रियमाणाः येन भिन्नभेदानामन्यथासिद्धिशून्य
त्वमेवान्यथासिद्धिशून्यत्वं तथा च तद्रासभत्वस्य घटत्वावच्छिन्ननियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वविरहात् तद्रासभो न घटत्वावच्छिन्नेऽन्यथासिद्ध
निभावः नच दंडत्वाऽद्यवच्छिन्नभेदकूटस्यानुगतस्यैव अन्यथासिद्धत्वमस्त्विति वाच्यम् तथा सति तदभावस्य दंडत्वादेरेव कारणतात्वसंभवेन शेष

यत्रतुरूढार्थेत्यादिना प्रतिसन्धीयतइत्यनन्तरङ्कुमुदत्वेन बोधेचतात्पर्यमितिपूरणीयम् लक्षणयेति पङ्कजनिकर्तृकुमुदत्वेनबो
धोलक्षणयेत्यर्थः रूढार्थयोगार्थयोः परस्परसामग्रीविरहोपलक्षणमेतत् तेनरूढार्थबाधप्रतिसन्धानासत्वेपि यत्रसामग्र्यन्तरवि
रहस्तत्रापिलक्षणयाकुमुदबोधोभवत्येव अवयवशक्तिमात्रेणेति मात्रपदेनलक्षणानादरस्सूचितः निर्वाहः पङ्कजनिकर्तृत्वेनकु

यत्रतुरूढार्थस्यबाधः प्रतिसन्धीयते तत्रलक्षणयाकुमुदादेर्बोधः यत्रतुकुमुदत्वेनरूपेण बोधेनतात्पर्यज्ञानम्प
द्मत्वस्यचबाधस्तत्रचावयवशक्तिमात्रेणनिर्वाहइत्याहुः यत्रतुस्थलपद्मादावयवार्थबाधस्तत्रसमुदायशक्त्यापि
द्मत्वेनरूपेणबोधः यदितुस्थलपद्मं विजातीयमेवतदालक्षणयैवेति यत्रतुयौगिकार्थरूढार्थयोः स्वातन्त्र्येणबो
धस्तद्यौगिकरूढम् यथोद्भिदादिपदम् तत्रहिउद्भेदनकर्तृतरुगुल्मादिरपिबुध्यते यागविशेषोपीति ८१ लक्षणेति

॥ लक्षणाशक्यसम्बन्धस्तात्पर्यानुपपत्तितः ॥

गङ्गायाङ्घोषइत्यादौ गङ्गापदस्यशक्यार्थे प्रवाहरूपेघोषस्यान्वयानुपपत्तिस्तात्पर्यानुपपत्तिर्वायत्रप्रतिसन्धीय
तेतत्रलक्षणयातीरस्यबोधइति साचशक्यसम्बन्धरूपातथाहि प्रवाहरूपशक्यार्थसम्बन्धस्यतीरेगृहीतत्वात् ती
रस्यस्मरणम् ततः शाब्दबोधः परन्तुयद्यन्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजं स्यात्तदायष्टीः प्रवेशयेत्यादौलक्षणानस्यात्
यष्टिषुप्रवेशान्वयस्यानुपपत्तेरभावात् तेनतत्प्रवेशेभोजनतात्पर्यानुपपत्त्यायष्टिधरेषुलक्षणा ॥ श्रीछङ्क ॥

मुदशाब्दबोधनिर्वाहइत्यर्थः पद्मत्वेनबोधः पद्मत्वेनैवबोधः लक्षणयैवेति रूढार्थतावच्छेदकपद्मत्वजातेस्तत्राभावेनरूढ्यातद्बो
धनासम्भवादितिभावः ॥८२॥ लक्षणाद्विविधाजहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्थाचतत्राद्याम्प्रदर्शयति गङ्गायामिति वक्ष्यमाणास्वरसादाह
तात्पर्यानुपपत्तिर्वेति साचलक्षणाचद्वितीयाम्प्रदर्शयति ॥

ाविशिष्टेछत्रिपदलक्षणाभिधान
का.मु. एवङ्गाकेभ्यद्दधिरक्ष्युपघातकत्वविशिष्टेएकसार्थवाहित्वेएकसार्थवाहित्वविशिष्टेछत्रिपदलक्षणाभिधान
एवङ्गाकेभ्यदधिदध्युपघातकेकाकविडालादिसाधारणदध्युपघातकत्वविशिष्टेएकसार्थवाहित्वेलक्षणाप्रत्ययार्थश्चसम्बन्धीतयाचैकसार्थवत्तोगा।
दि. त्ववाक्यलक्षणावादिमताभिप्रायेण न्यायमतेतुछत्रपदस्यैवैकसार्थवाहित्वेलक्षणाप्रत्ययार्थश्चसम्बन्धीतयाचैकसार्थवत्तोगा। नचाजहत्स्वार्थतोक्तिर्वि।
१८० छत्रीत्यन्वयः एकसार्थवाहित्वस्यैकसार्थएवनत्वेकसार्थगन्तृत्वम् नैराकांक्ष्येणयात्नीत्यस्यानन्वयापत्तेः नचाजहत्स्वार्थतोक्तिर्वि।
रुद्धेतेतिवाच्यम् वाक्यलक्षणावादिमतेनैवतदभिधानादिति क्वचिद्गङ्गा‥स्यतीरेतात्पर्यग्रहस्थलेक्वचित्घोषपदस्यमत्स्यादौ
तात्पर्यग्रहस्थले तेनैवरूपेणेति नचगङ्गायामित्यादौगङ्गातीरत्वेनबोधेजहत्स्वार्थत्वहानिरितिवाच्यम् तीरत्वेनलक्षणायामेवज

एवंकाकेभ्योदधिरक्ष्यतामित्यादौ काकपदस्यदध्युपघातकेलक्षणासर्वेनोदधिरक्षायास्तात्पर्यविषय
त्वात् एवञ्छत्रिणोयान्तीत्यादौछत्रिपदस्यैकसार्थवाहित्वेलक्षणा इयमेवाजहत्स्वार्थालक्षणेत्युच्यते ए
कसार्थवाहित्वेनरूपेणछत्रितदन्ययोर्बोधात् यदिचान्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजंस्यात्तदाक्वचिद्गङ्गापद
स्यतीरेक्वचिद्घोषपदस्यमत्स्यादौलक्षणेतिनियमोनस्यात् इदन्तुबोध्यम् शक्यार्थसम्बन्धोयदितीरत्वे।
नरूपेणगृहीतस्तदातीरत्वेननीरबोधः यदितुगङ्गातीरत्वेनरूपेणगृहीतस्तदातेनैवरूपेणस्मरणम् अ
तएवलक्ष्यतावच्छेदकेनलक्षणातत्प्रकारकबोधस्यतत्रलक्षणांविनाप्युपपत्तेःपरन्त्वेवङ्गमेणश।
‖कतावच्छेदकेपिशक्तिर्नस्यात् ॥

हत्स्वार्थत्वस्यसर्वसम्मतत्वात् गङ्गातीरत्वेनभानेत्वजहत्स्वार्थैवलक्षणेति एवम् जहत्स्वार्थैवलक्षणेतिध्येयम् अतएवेति। रा.म
वीतस्थलेयष्टीः प्रवेशयमञ्चाः क्रोशन्तीत्यादावपियष्टिधरत्वमञ्चस्थत्वादिनाबोधेऽजहत्स्वार्थैवलक्षणेतिध्येयम् अतएवेति। १८०
तद्धर्मविशिष्टेलक्षणाग्रहस्यतेनरूपेणोपस्थितिशाब्दबोधौप्रतिहेतुत्वादेव एवञ्चपदानुपस्थाप्यस्यापिलक्ष्यतावच्छेदकस्यशा
ब्दभानंसुकरम् अतिप्रसङ्गस्यतद्धर्मविशिष्टत्यादिनैववारणादितिभावः इदन्तुपलक्षणम् गङ्गापदशक्यप्रवाहसम्बन्धस्यतीर
॥ त्वबाधादित्यपिद्रष्टव्यम् ॥

त्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इत्येकवचनमिति सम्प्रदायः न च व्यक्तेः संस्थानानुपस्थितावपि गोत्वादिना गवाद्यन्वयबोधाज्जातिविशिष्टव्यक्ता वेव शक्तिः। संस्थाने च पृथगेव शक्तिः व्युत्पत्तिवैचित्र्याच्च अवयवसंस्थानव्यक्त्योरेकपदार्थयोरपि परस्परमन्वयबोधः सौत्रं पदार्थ इत्येकवचनन्तु जातिव्यक्त्योरेकशक्तित्वाभावायैवेत्याहुः तच्छब्दस्य वक्तृबुद्धिविषयतावच्छेदकीभूतघटत्वाद्यवच्छिन्ने शक्तिः अथ घटत्वादीनां शक्यतावच्छेदकत्वे शक्यतावच्छेदकभेदाच्छक्तिभेदापत्तिः न च शक्यतावच्छेदकभेदेऽपि शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकस्य बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वस्यैक्यान्न शक्तिभेद इति वाच्यम् तस्य शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वे शाब्दबोधे नानापत्तेरिति चेन्न बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वस्योपलक्षणतया शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वात् उपलक्षणस्य च शाब्दबोधे

विश्राम्यति शक्तम्पदम् तच्चतुर्विधम् क्वचिद्यौगिकं क्वचिद्रूढम् क्वचिद्योगरूढम् क्वचिद्यौगिकरूढम् तथाहि यत्रावयवार्थ एव बुध्यते तद्यौगिकम् यथा पाचकादिपदम् यत्रावयवशक्तिनैरपेक्ष्येण समुदायशक्तिमात्रेण बुध्यते तद्रूढम् यथा गोमण्डलादिपदम् यत्र तु अवयवशक्तिविषये समुदायशक्तिरप्यस्ति तद्योगरूढम् यथा पङ्कजादिपदम् तथाहि पङ्कजपदमवयवशक्त्या पङ्कजनिकर्तृत्वरूपमर्थम्बोधयति॥

भानानङ्गीकारात् घटत्वादेश्च शक्यतावच्छेदकत्वं विशेषणत्वेनैव अतस्तस्य शाब्दबोधे भानम् विशेषणत्वञ्च तत्तत्पदजन्यबोधविषयत्वे न शक्तिविषयत्वम् उपलक्षणत्वञ्च तत्तत्पदजन्यबोधविषयत्वे न शक्यविषयत्वमिति एवमिदम्पदादिष्वपि तत्रापीदमेतदोः प्रत्यक्षबुद्धिविषयेऽदसः परोक्षबुद्धिविषये शक्तिः अत एव तेषां विभिन्नार्थकत्वम् एवन्तदोपि इदमः प्रत्यक्षगतं समीपतरवर्ति चैतदो रूपम् अदसस्तु विप्रकृष्टन्तदिति परोक्षे विजानीयादि त्यपि वदन्ति किम्पदस्य जिज्ञासाविषयत्वविशिष्टे शक्तिः सर्वपदस्य व्यापकत्वे सर्वे घटा रूपवन्त इत्यादौ घटत्वव्यापकं रूपवत्त्वमिति बोधात् त्वमादस्य तत्कालीनसम्बोध्यत्वे चैत्रत्वादिशक्यतावच्छेदकम् एवमहम्पदस्य तत्कालीनस्वतन्त्रोच्चारयि

का०सु० तुचैत्रत्वादिस्वातन्त्र्येणक्याचवाच्यस्तयामहद्वचनात्सरोजेत्यादौनमत्पदात्कवेर्बोधइत्यास्तांविस्तरः इतिशक्तिग्रन्थः शक्तम्पद। श०सं०
टि० म्विभजते शक्तम्पदमिति क्वचिदिति किञ्चिदित्यर्थः सर्वमग्रेपि मराडलादौयत्रबहुपुस्तकेषु मराडपादीतिपाठः समासादिकः
१७९ प्रतिबन्धकत्वादिति नचरूढिज्ञानस्ययौगिकार्थबुद्धौप्रतिबन्धकत्वेपद्मेपियोगार्थस्यपङ्कजनिकर्तृत्वस्यबोधोनस्यादितिवा
च्यम् पद्मत्वावच्छिन्नविशेष्यताऽनिरूपितपङ्कजपदयोगजन्यपङ्कजनिकर्तृत्वावच्छिन्नविषयताशालिबोधम्प्रतिरूढिज्ञा
नस्यप्रतिबन्धकत्वेनपद्मधर्मिकयोगार्थबुद्धेः प्रतिबध्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादिति विरोध्यविषयकज्ञानस्य प्रतिबन्धक
त्वञ्जनकज्ञानविघटकत्वेनैवेतिनियमभङ्गः मत्सरसम्प्राञ्च इत्यनेनसूचयन्मणिकारमतमाह वस्तुतस्त्विति सान्निध्यादि।

समुदायशक्त्याचपद्मत्वेनरूपेणपद्मम्बोधयति नचकेवलयाऽवयवशक्त्याकुमुदेऽपयोगः स्या
दितिवाच्यम् रूढिज्ञानस्यकेवलयौगिकार्थज्ञानेप्रतिबन्धकत्वादितिप्राञ्चः वस्तुतस्तुसमुदाय
शक्त्युपस्थितपद्मेऽवयवार्थपङ्कजनिकर्तुरन्वयोभवतिसान्निध्यात्॥ ९ ॥ ७ ॥ ९ ॥

ति रूढ्यर्थस्यसन्निहितोपस्थितिकत्वादित्यर्थः व्यक्तिवचनानांसन्निहितविशेषपरत्वनियमादितिभावः व्यक्तिवचनानां।
किञ्चिद्व्यक्तितात्पर्यकाणांसन्निहितपदत्वमुपस्थितविशेषपरत्वमित्यर्थः तथाचपद्मेतात्पर्यसत्त्वेनरूढ्यर्थयोगार्थयोः
परस्परान्वयबोधजनकसामग्र्यन्तरसत्त्वेनचरूढ्यर्थस्यवयोगार्थान्वयोनकुमुदादाविति नरूढिज्ञानस्ययौगिकार्थबुद्धौप्र
तिबन्धकत्वम् एवंरूढ्यर्थयोगार्थयोः परस्परान्वयबोधसामग्रीस्थलएवनकुमुदादेः पङ्कजपदाद्बोधोयत्रतुतयोःपरस्प श०म०
रमन्वयबोधसामग्रीविरहस्तत्रकुमुदादेर्बोधोभवत्येवपरन्तुकुमुदत्वेनरूपेणकुमुदत्वविशिष्टपङ्कजनिकर्तृत्वेनवालक्षणया १७९
मुद्धपङ्कजनिकर्तृत्वेनतुशक्त्यैवेत्याह॥

व्यभिचारादिति घटादिपदैः कार्यताविषयक एव बोधो जन्यत इति नियमे व्यभिचारादित्यर्थः कार्यत्वाविषयकबोधस्य चैत्रपु
त्रस्ते जात इत्यादिपदैर्जननादिति भावः अध्याहार्यमिति तथा च तत्रापि लोडादिजन्यकार्यत्वोपस्थितेः सत्वेन कार्यताविषयकबो।
धस्यैवोत्पादात्तादृशनियमे व्यभिचार इति भावः तदभावाच्चेति तस्य श्रेय इत्यादिकार्यताबोधकपदाध्याहारासम्भवाच्चेत्यर्थः।
भट्टमतमुपक्षीपन्नस्तमतमुपसंहरति इत्यन्त्वेति। लाघवादिति अन्वितघटे शक्तिकल्पनापेक्षया घटमात्रे तत्कल्पने लाघवादि
त्यर्थः यवपदस्य देहलीदीपकन्यायेनान्वयः तत्र हि तादृशद्विविधव्यवहारेण कङ्गौ दीर्घशूके वा यवपदस्य शक्तिरिति सन्दे

व्यभिचारान्न कार्यान्विते शक्तिः न च तत्र तस्य श्रेय इत्यादिशब्दान्तरमध्याहार्यम्मानाभावात् चैत्रपुत्रस्ते
जातो मृतश्चेत्यादौ तदभावाच्च इत्यन्त्वलाघवादन्वितघटेऽपि शक्तिन्त्यक्त्वा घटपदस्य घटपदमात्रे शक्तिम
वधारयति एवं वाक्यशेषादपि शक्तिग्रहः यथा यवमयश्चरुर्भवतीत्यत्र यवपदस्य दीर्घशूकविशेषेऽर्याणा
म्प्रयोगः कङ्गौ तु म्लेच्छानाम्। तत्र हि वसन्ते सर्वसस्यानां जायते पत्रशातनं मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कणि
शशालिन इति यत्रान्या ओषधयो म्लायन्ते ऽथैते मोदमानास्तिष्ठन्तीति वाक्यशेषाद्दीर्घशूके शक्तिर्निर्णीयते
कङ्गौ तु शक्तिभ्रमात्प्रयोगः नानाशक्तिकल्पने गौरवात् हर्यादिपदे तु विनिगमकाभावान्नानाशक्तिकल्पनम्
एवं विवरणादपि शक्तिग्रहः विवरणन्तु तत्समानार्थकपदान्तरेण तदर्थकथनं यथा घटोऽस्तीत्यस्य कल
शोऽस्तीत्यनेन विवरणात् घटपदस्य कलशे शक्तिग्रहः एवम्पचतीत्यस्य पाकं करोतीत्यनेन विवरणात् ॥ ६ ॥

हेमति यवपदस्येति वाक्यशेषाद्दीर्घशूके शक्तिर्निर्णीयत इत्यन्वयः ननु अस्तु यवपदस्य वाक्यशेषेण दीर्घशूके शक्तिः कङ्गावपि
शक्तिसत्वे बाधकाभाव इत्यत आह नानाशक्तीति कथन्तर्हि हर्यादिपदे नानाशक्तिकल्पनेत्यत आह हर्यादिपदे त्विति विनिग
मकाभावादिति तत्र कोशस्योभयत्र तुल्यत्वात् प्रकृते च वाक्यशेषस्यैव विनिगमकत्वादिति भावः ॥ ॥ ॥

नागृहीतविशेषणबुद्धिर्विशेष्यमुपसंक्रामतेइतिन्यायस्वरूपम्। टि॰पं॰ ६॥

का॰मु॰ आख्यातस्ययत्नार्थकत्वमिति नचविवरणस्यकथंशक्तिग्राहकत्वम् तद्वाचकपदाभावादितिवाच्यम् आख्यातंयत्नत्वविशि शा॰खं॰
टि॰ ष्टशक्तम् यत्नत्वविशिष्टशक्तं करोतिप्रतिपादितार्थप्रतिपादकत्वादित्यनुमानविधयातस्यशक्तिग्राहकत्वात् प्रसिद्धपद
१७७ स्येतिप्रसिद्धार्थकपदस्येत्यर्थः तिङर्थधर्मिणिनामार्थान्वयाव्युत्पत्त्यातयानेदंशक्तिग्रहस्योदाहरणमितितुनयोयः शूद्रस्य
पचतिद्विजोन्नंसोतिनिन्द्यतइत्यादौतिङर्थधर्मिणि तथान्वयदर्शनेनतादृशनियमस्यासिद्धेः प्रसङ्गान्मतान्तरनिराकरण
पूर्वकंस्वमतेजात्यादिविशिष्टेशक्तिम्व्यवस्थापयितुम्मीमांसकमतमाह जातावेवेति जातिविशिष्टेशक्तिस्वीकारेजातावपि
पिशक्तिग्रहस्यावश्यकतानागृहीतविशेषणन्यायात् तथाचजातावेवशक्तिर्लाघवात् तदुक्तंविशेष्यन्नाभिधागच्छेत्क्षी

आख्यातस्ययत्नार्थकत्वङ्कल्प्यते एवम्प्रसिद्धपदस्यसान्निध्यादपिशक्तिग्रहः यथाइ
हसहकारतरौमधुरम्पिकोरौतीत्यादौपिकशब्दस्यकोकिलेशक्तिग्रहइति तत्रजातावेव
शक्तिग्रहः ननुव्यक्तौव्यभिचारादानन्त्याच्च व्यक्तिम्विनाजातिभानस्यासम्भवाद्व्यक्तेरपिभा
नमितिकेचित् तन्नशक्तिम्विनाव्यक्तिभानानुपपत्तेः नचव्यक्तौ ॥ श्लो॰ ८ ॥ श्लो॰ ९ ॥

णशक्तिर्विशेषणेइतिभावः यस्याङ्कस्याञ्चिद्व्यक्तौशक्तिः सर्वासुवेतिविकल्प्यआद्येदोषमाह व्यभिचारादिति अगृही-
तशक्तिव्यक्तावपिशाब्दबोधोदयेनतत्रशक्तिज्ञानाभावाद्व्यभिचारएवेतिभावः द्वितीयेतमाह आनन्त्यादिति व्यक्तिभेदे
नशक्तिभेदाच्छक्त्यानन्त्यस्यादित्यर्थः असम्भवादिति जातिभासकसामग्र्याएवव्यक्तिभासकत्वादितिभावः इदमेवकथ राम॰
मितिचेद्व्यक्तिविशेष्यकजातिप्रकारकशाब्दबोधेजातिविषयकशक्तिज्ञानत्वेनहेतुत्वात् नचतादृशबोधेव्यक्तिशक्तिज्ञान १७७
त्वेनहेतुत्वमुपगम्यव्यक्तावेवशक्तिः किन्नाङ्गीक्रियतइतिवाच्यम् तथासति उक्तानन्त्यादिदोषप्रसङ्गादितिभा॥ ६ ॥

किं विनेति पदजन्यपदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधम्प्रतिहेतुतयाव्यक्तिशक्तिं विनातद्भानानिर्वाहादितिभावः ॥ ॥ लक्षणेति नाव ।
तेववृत्त्यापदजन्यपदार्थोपस्थितेर्निर्वाहादितिभावः अनुपपत्तिप्रतिसन्धानं विनापीति गामानयेत्यादौ गोत्वजातेरानयनान्वयानुपपत्त्यागो
पदस्यापिलक्षणास्वीकारेपिगोरस्तीत्यादौगोत्वजातेरस्तित्वाद्यन्वयानुपपत्तेर्लक्षणाबीजस्याभावेनलक्षणायाःस्वीकर्त्तुमशक्यत्वा
दितिभावः स्वमतेपूर्वोक्तदोषमाशङ्क्यवारयति नचेत्यादिना एकस्या इति ईश्वरेच्छारूपायास्तस्याएकत्वादित्यर्थः नचानन्
गमइति गोव्यक्तीनामननुगततयाविषयतासम्बन्धेनशक्तिज्ञानकरणतायामवच्छेदकत्वासम्भवइत्यर्थः गोत्वादेरेवेति तथाच
गोशाब्दबोधेगोत्वविशिष्टविषयकशक्तिज्ञानत्वेनहेतुत्वान्नोक्तदोषइतिभावः ननुसर्वत्रपदजन्यपदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वेमानाभा

लक्षणा अनुपपत्तिप्रतिसन्धानंविनानापिव्यक्तिबोधात् नचव्यक्तिशक्तावानन्त्यंसकलव्यक्तावेकस्याएवशक्तेः ।
स्वीकारात् नचाननुगमः गोत्वादेरेवानुगमकत्वात् किन्त्वगोः शक्येति शक्तिग्रहोयदितदाव्यक्तौशक्तिर्यदितु ।
गोत्वंशक्यमिति शक्तिग्रहस्तदागोत्वप्रकारकपदार्थस्मरणंशाब्दबोधश्चनस्यात् समानप्रकारकत्वे
नशक्तिज्ञानस्यपदार्थस्मरणंशाब्दबोधम्प्रतिचहेतुत्वात् ॥ ८१ ॥ वः कथमन्यथाशाब्दबोधेसंसर्गज्ञानम् नचैवंप

दानुपस्थितघटादेरपि भानापत्तिरितिवाच्यम् गोविशेष्यकगोत्वप्रकारकशाब्दबोधम्प्रतिगोत्वशक्तिज्ञानत्वेनहेतुत्वस्योक्तत्वादे
तादृशातिप्रसङ्गविरहादित्यतआह किन्त्वेति तदाव्यक्तौशक्तिरिति गोःशक्येति विशिष्टज्ञानम्प्रमात्मकमेवत्वन्मतेऽन्यथा ।
स्यात्त्वभावात् प्रमायाश्चवस्तुसाधकत्वादितिभावः समानप्रकारकत्वेनेति ईदृशशक्तिज्ञानस्यगोत्वप्रकारकत्वाभावेनगामान
येत्यादौगोत्वप्रकारकस्मरणशाब्दबोधयोरनुपपत्तिरित्यर्थः नचगोपदङ्गोत्वेशक्तमित्येतादृशशक्तिग्रहस्यैवशाब्दबोधेहेतुत्वा
त् तस्यचशक्यांशेगोत्वप्रकारकत्वात् नतत्प्रकारकशाब्दबोधानुपपत्तिरितिवाच्यम् शक्तिग्रहेयदंशेगोत्वादिप्रकारकत्वंशाब्द ।
बोधस्यापितदंशेगोत्वादिप्रकारकत्वमित्येतादृशसमानप्रकारक ॥ ८१ ॥

प्र॰सं॰

त्वस्यचायं व्यतिरेकवादे ... कथनत्रशक्तिग्रहइत्याशङ्क्यकार्यत्वेनघटादिषुश

का॰मु॰ त्वस्यपरमतेसिद्धान्तितत्वात् अतएवापूर्ववादेः पूर्वस्यपूर्वमनुपस्थितत्वात् ननुकार्यत्वाद्युपाधिप्रकारकशाब्दबोधस्थलेतादृशसमानप्रकारकत्व

टि॰ क्तिग्रहात् योग्यतयाशाब्दबोधेः पूर्वभानमित्युक्तनेति ननुकार्यत्वाद्युपाधिप्रकारकशाब्दबोधस्थलेतादृशसमानप्रकारकत्वन्नतदनुमतमतआह॥ ॥ किन्त्विति शक्यतावच्छेद

१७८ स्यतदनुमतत्वेपिजातिप्रकारकशाब्दबोधस्थलेतादृशसमानप्रकारकत्वन्नतदनुमतमतआह गोत्वत्वावच्छिन्नगोत्वविषयता

कंवाच्यमिति गोत्वधर्मिकशक्यत्वज्ञानस्यपदधर्मिकगोत्वादिशक्तिज्ञानस्यवाशाब्दबोधेहेतुत्वेगोत्वत्वावच्छिन्नगोत्वविषयता

यानिवेशस्यावश्यकः निर्धर्मितावच्छेदकशक्तिज्ञानस्यगोत्वाद्यंशेनिष्प्रकारकशक्तिज्ञानस्यवाविपरीतज्ञानाविरोधिनःशाब्द

बोधाहेतुत्वात् तथाचगोत्वत्वेशक्यतावच्छेदकत्वावगाहितादृशप्रमायाविषयसाधकत्वाद्गोत्वत्वेशक्यतावच्छेदकत्वसिद्धिरिति

किन्त्वगोत्वेयदिशक्तिस्तदागोत्वत्वंशक्यतावच्छेदकंस्याच्यम् गोत्वत्वञ्चगवेतरासमवेतत्वेसतिस

कलगोसमवेतत्वम् तथाचगोव्यक्तीनांशक्यतावच्छेदकेऽनुप्रवेशात् तत्रैवगौरवम् तस्मात्तत्तज्जा

त्याकृतिविशिष्टतत्तद्व्यक्तिबोधानुपपत्त्याकल्प्यमानाशक्ति ॥ ॥

भावः तत्रैवगौरवमिति नच

गोत्वत्वावच्छिन्नविषयकशक्तिज्ञानस्यकारणत्वेपिसंभ्रमोनतुतस्यविषयसाधकत्वमितिवाच्यम् तथासतिप्रतीतेःका

रणतावच्छेदकत्वाद्यंशेपिभ्रमत्वस्यवक्तुंशक्यतयाकारणतावच्छेदकत्वादीनाङ्कुत्रापिसिद्धिर्नस्यात् मास्तुवागोत्वत्वादी

नामवच्छेदकत्वन्तथापिगवेतरासमवेतत्वादिघटितगोत्वत्वादेर्धर्मितावच्छेदकताद्यात्मकविषयतायाःशाब्दबोधकारण

तावच्छेदककोटिप्रवेशप्रयुक्तगौरवन्दुर्वारमेवेति स्वमतमुपसंहरति तस्मादिति व्यक्ताविति जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तावेवअ राम

वयवसंस्थानविशेषरूपायाआकृतेः शक्यत्वेपिनजातिवत्तदवच्छेदकत्वम् सामानाधिकरण्यसम्बन्धस्यशक्यतावच्छेद॥ १७८

कतावच्छेदकत्वकल्पनेगौरवात् अत्रचपरस्परपरित्यागेनपरस्परस्यबोधाभावात्त्रिष्वेकैवशक्तिरितद्योतनायैवसूत्रेजा॥

चैत्रान्यारत्निपाकानुकूलकृतिमान् चैत्र इति शाब्दबोधः। चैत्रप्रतियोगिकभेदाश्रयवृत्त्यभावप्रतियोगिकपाकानुकूलकृतिमानिति वा शाब्दबोधः। स्वंदशक्तिपक्षे चैत्रनिष्ठकर्मतानिरूपकदर्शनाश्रयश्चैत्र इति शाब्दबोधः॥ टिप्पन। पं॰ ५॥

कर्मत्वादीत्यस्येति तथा च कर्मत्वपदमितरपदमनवरुद्धत्वञ्च विशेषणतया विवक्षितत्वम् वस्तुतस्तु इतरस्यापि न विवक्षा ऽविशेषणत्वमात्रस्य विवक्षितत्वात् अविशेषणत्वम् प्रकारताशून्यत्वम् तस्य च शाब्दबोधात्पूर्वं चैत्रादावपि सत्त्वात् चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यादौ चैत्रेपि सङ्ख्यान्वयापत्तिः न च चैत्रीयसादृश्यमित्याकारकवाक्यार्थबोधस्य पूर्वं सत्त्वात्कथमविशेषणत्वं चैत्रस्येति वाच्यम् यत्र खलु केनापि न्यायेन बोधस्तत्र चैत्रीयं सादृश्यमित्याकारकवाक्यार्थबोधस्य पूर्वमभावात् अतो विशेषणत्वतात्पर्यविषयत्वपर्यन्तानुधावनम् न च चैत्र एव पचति चैत्रश्चैत्रम्पश्यतीत्यादावेवकारार्थेऽन्यस्मिन्कर्मादौ च चैत्रस्य विशेषणत्वात् कथं तत्र सङ्ख्यान्वय इति वाच्यम् विशेषणत्वमात्रेण तात्पर्यविषयत्वस्य विवक्षितत्वात् चैत्रस्योक्तस्थले विशेषणत्वमुख्यविशेष्य

कर्मत्वादीत्यस्येतरविशेषणत्वे तात्पर्याविषयत्वमर्थः तेन चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यादौ न चैत्रे सङ्ख्यान्वयः यत्र न कर्मादौ विशेषणत्वे तात्पर्यं तद्वारणाय प्रथमान्तेति यद्वा धात्वर्थातिरिक्ताविशेषणत्वम् प्रथमदलार्थः

त्वाभ्यां तात्पर्यविषयत्वात्तत्र सङ्ख्यान्वयोपपत्तेः यदि च चैत्र इव मैत्र इत्यादौ चैत्रादेर्यदा न विशेषणत्वतात्पर्यविषयत्वं तदा चैत्रेपि सङ्ख्यान्वयापत्तिः न च शाब्दबोधे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वान्नैवमिति वाच्यम् नानार्थातिरिक्तस्थले शाब्दबोधे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावादित्युच्यते तदा विशेषणत्वं विशे[illegible]णत्वमात्रप्रयोजकप्रथमान्ततत्तत्पदानुपस्थाप्यत्वं बोध्यम् [illegible]विशेषणत्वे तात्पर्यं न विशेषणत्वमात्रे तात्पर्यम् तथा च तण्डुलं [illegible]तीत्यादौ यदि विशेषणत्वमुख्यविशेष्यत्वाभ्यां तण्डुलबोधे तात्पर्यम् तत्र तण्डुले सङ्ख्यान्वयवारणाय प्रथमान्तेत्यादीति भावः इदमुपलक्षणम् चैत्रेण सुप्यत इत्यादौ धात्वर्थस्वापादौ सङ्ख्यान्वयवारणाय प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वस्यावश्यकत्वात् द्वितीयदलस्य प्रकारान्तरेण प्रयोजनं वक्तुमन्यथा प्रथमदलार्थमाह यद्वेति॥ ६॥

तण्डुलम्पचतीत्यत्र तण्डुलनिष्ठकर्मतानिरूपकपाकानुकूलकृतिमान्। कृतिजन्यपाकनिरूपित। कर्मतावान् वा तण्डुल इत्यन्वयबोधो भूयादितीच्छया तण्डुलं पचतीति वाक्यमुच्चरितं तत्र चैतादृशद्विविधबोधस्याप्यङ्गीकर्तव्यतया तत्र तण्डुलस्य कर्मत्वांशे विशेषणाविशेष्यत्वाभ्यां तात्पर्यविषयत्वेन विशेषणत्वमात्रतात्पर्याविषयत्वमसत्त्वमेव॥ टि॰ पं॰ ३॥

तदेत्यर्थः टि॰ पं॰ ३

धात्वर्थातिरिक्तविशेषणमात्रप्रयोजकतत्तत्पदानुपस्थाप्यत्वं प्रथमदलार्थः प्रकृते नैवकारसमभिव्याहृतचैत्रपदं च न धात्वर्थातिरिक्तविशेषणत्वमात्रप्रयोजकमिति॥ टि॰ पं॰ १॥

केवलं संख्यान्वयबोधं प्रति प्रथमान्तपदोपस्थाप्य
त्वेन हेतुरपि भावनान्वयबोधं प्रत्य संख्यान्वयबो
धस्य लिभावनान्वयबोधस्य नियमादिति भावः। टि॰ ३॥

मुख्यविशेष्यकत्वाभावविशिष्टं यद्धात्वर्थातिरिक्तविशेषणत्वं तदभाववत्वे सति प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वम्
आख्यातोपात्तसंख्यान्वययोग्यत्वं चैत्र एव पचतीत्यत्र धात्वर्थातिरिक्तविशेषणत्वाभावाभावेऽपि एवकारा।
र्थेन सार्कं विशेषणत्वात् तथापि मुख्यविशेष्यत्वाभावविशिष्टधात्वर्थातिरिक्तविशेषणत्वाभावोऽस्त्येवैवं
त्रस्य मुख्यविशेष्यत्वात् विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावस्य तत्र सत्त्वादिति भावः॥ टि॰ १ पं॰ २॥

चैत्रादेर्वारणमिति तस्य साहश्ये विशेषणत्वादिति भावः द्वितीयान्तपदोपस्थाप्यत्वादिति प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वाभावादित्यर्थः अत्र कल्पे चै प्रा॰ ख॰
का॰सु॰ त्र एव पचतीत्यादौ चैत्रे सङ्ख्यान्वयोपपादनं सुधीभिर्विभावनीयम् इदं त्ववधेयम् संख्यान्वयबोधम्प्रति न स्वातन्त्र्येण प्रथमान्तप
टि॰ दोपस्थाप्यत्वं हेतुः आख्यातेन भावनान्वयगाहि सङ्ख्या[illegible]न्वयबोधस्य कुत्राप्यजननात् सङ्ख्यान्वयबोधत्वव्यापकभावनान्वयबोधत्वावच्छिन्न
१७५ हेतुभूततादृशप्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वरूपकारणे [illegible] विरहेणैव प्रथमान्तपदानुपस्थाप्ये संख्यान्वयापत्त्यसम्भवात् तच निरुक्तप्रथ।
मान्तपदोपस्थाप्यत्वस्य जन्यतावच्छेदकसम्पादनाय [illegible]यबोधत्वं सङ्ख्यान्वयबोधत्वमन्यत्र विनिगमनाविरहः सङ्ख्यान्वयविषयीक
त्यापि भावनान्वयबोधस्यानुभवसिद्धतया भावनान्वयबोधत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वस्यावश्यकत्वे संख्यान्वयबोधत्वस्यैतन्यताऽवमा

तेन चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यत्र चैत्रादेर्वारणम् स्तोकम्पचतीत्यादौ स्तोकादेर्वारणाय द्वितीयदलम् न
स्य द्वितीयान्तपदोपस्थाप्यत्वाद्वारणमिति एवं व्यापारेऽपि न शक्तिर्गौरवात् रथो गच्छतीत्यादौ तु व्यापारे आ
श्रयत्वे वा लक्षणा जानातीत्यादौ त्वाश्रयत्वे नश्यतीत्यादौ तु प्रतियोगित्वे निरूढलक्षणा॥ ९

नाभावात् लकारसामान्यस्य व्यापारोऽर्थ इति मीमांसकमतं दूषयति गौरवादिति जन्यत्वादिघटितस्य व्यापारत्वस्य यत्नत्वजात्यपेक्षया गु
रुत्वादिति भावः नन्वाख्यातस्य न यत्नार्थकत्वं रथो गच्छतीत्यादौ तदभावे प्याख्यातपदप्रयोगादत आह रथ इति रथो गच्छतीत्यत्र गमनानु
कूलव्यापारस्य न बोधः किन्तु गमनाश्रयत्वस्यैवेति नवीनमतमाश्रित्याह आश्रयत्वे वेति लक्षणा निरूढलक्षणा क्वचिन्न्यैव पाठः च सुजा। राम
नातीत्यादौ व्यापारे जनकत्वे वा लक्षणास्वीकारात् जानातीत्यादावाख्यातस्याश्रयत्वे लक्षणानियमेन सम्भवतीत्यत आह आदाविति आ। १७५
दिना इच्छति यतते इत्यादेः सङ्ग्रहः इदमत्र बोध्यम् तण्डुलम्पचति चैत्र इत्यादौ कर्मत्वं द्वितीयार्थस्तत्र तण्डुलस्याधेयतयान्वयः॥

कर्मत्वस्य पाके पाकस्यान्वयात्तादृशकृतौ तस्याश्चैत्र इति तण्डुलकर्मकपाकानुकूलकृतिमांश्चैत्र इति बोधः चैत्रेण पच्यते तण्डुल इ।
त्यत्र कृतिस्तृतीयार्थस्तस्या आधेयतया चैत्रादेरन्वयस्तस्याश्च धात्वर्थपाके तस्यात्मनेपदार्थे फले तस्य चाश्रयतासंबंधेन तण्डुले इ
ति चैत्रवृत्तिकृतिजन्यपाकजन्यफलाश्रयस्तण्डुल इत्यन्वयबोधः क्तानां तु कर्तृकर्म चार्थः चैत्रः पक्वान् तण्डुलः पक्व इत्यादावभेदान्व
यानुरोधान्नामार्थयोर्भेदान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वमित्यन्यत्र विस्तरः तथोक्तमिति उपमाननिरूपणावसर इति शेषः शक्तिग्रह इति भ
वतीति शेषः कोशेन व्युत्पादितेति गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिंगास्तु तद्वतीति कोशस्योभयत्र शक्तिग्राहकत्वादिति भावः लाघवादि
ति नीलत्वादिमत्त्वापेक्षया नीलत्वादिजातेर्लघुतया शक्यतावच्छेदकत्वादिति भावः नीलादिविशिष्टे तु लक्षणेति गुणवचनान्मतुपो लु

उपमानाद्यथा शक्तिग्रहस्तथोक्तम् एवं कोशादपि शक्तिग्रहः सति बाधके क्वचित्त्यज्यते यथा नीला
दिपदानां नीलरूपादौ नीलविशिष्टे च शक्तिः कोशेन व्युत्पादिता तथापि लाघवान्नीलादावेव शक्तिः नी।
लादिरूपविशिष्टे तु लक्षणा इति एवमाप्तवाक्यादपि यथा कोकिलः पिकशब्दवाच्य इत्यादिशब्दात् पि
कादिशब्दानां कोकिले शक्तिग्रहः एवं व्यवहारादपि यथा प्रयोजकवृद्धेन घटमानयेत्युक्तम् ॥

शिष्ट इति स्मरणात् लुप्तेन मतुपैव विशिष्टार्थबोधसंभवे लक्षणयेत्यपि वदन्ति तत् घटानयनम् ननु व्यवहारेणानयना।
दिनानुमितेन घटानयनादिधर्मिककार्यताज्ञानेन पदानां कारणत्वं लाघवात् पदत्वावच्छेदेनैव गृहीतम् एवञ्च साक्षात्परम्प
रया वा कार्यत्वान्वितविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति पदत्वेन कारणतेति कार्यकारणभावः पर्यवसितः इयमेव कार्यान्वि
ते पदानामानुभाविकी शक्तिः एवञ्च कार्यान्वितविषयकशाब्दत्वव्यापकीभूतकार्यताविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नजनकका।
र्यतावाचकलिङादिपदाभावात् कथं कोशादितः शक्तिग्रह इति॥ ६ ॥

घटमानयेति वाक्यं घटानयनादिधर्मिककार्यताज्ञान
जनकं घटानयनादिव्यवहारजनकत्वात्॥ टि. पं. ४॥

एतेन स्मारकशक्तिप्रसङ्गेऽप्यनुभावि प्र॰खं॰

का॰मु॰ प्रभाकरादेः पृत्तन्मतदूषणेन दूषयितुन्तन्मतसिद्धमर्थम्प्रदर्शयति इत्यग्रेत्वित्यादिना तेन स्मारकशक्तिप्रसङ्गे अनुभावि कार्यतानिर्विषयकबोधापत्तिः तत्र तादृशपदा

टि॰ कशक्तिप्रदर्शनमनुचितमित्याशङ्कां निरस्यानुभूतलेनीलोघटइत्यादितः कार्यताबोधम्प्रतिचेति सामर्थ्यात्तदभावादिति कार्यताबोधम्प्रतिलि

१२६ ङ्गादीनांसामर्थ्यावधारणादिति त्वयैवोक्तत्वादित्यतआह कार्यताबोधम्प्रतिचेति सामर्थ्यात्तदभावादिति कार्यत्वानुभवम्प्रति हेतुत्वेपिघटादिपदेषुकार्यत्वा

ङ्गादिपदानांस्वजन्यकार्यत्वोपस्थितिद्वाराहेतुत्वम् घटादिपदानाङ्कार्यत्वानुभवम्प्रति हेतुत्वेपिघटादिपदेषुकार्यत्वा

अनादिपदानांस्वजन्यकार्यत्वोपस्थितिद्वाराहेतुत्वम्

वधार्यपार्श्वस्थोवालोघटानयनरूपङ्कार्यङ्घटमानयेति

तच्छ्रुत्वाप्रयोज्यवृद्धेनघटआनीत[illegible] घटादिपदा

शाब्दप्रयोज्यमित्यवधारयति ततश्चघटंनयगामानयेत्यादिवाक्याद्वावापोद्वापाभ्याङ्घटादिपदानां

ङ्कार्यान्वितघटादौशक्तिङ्गृण्हाति इत्यग्रेत्वभूतलेनीलोघटइत्यादिशब्दान्नशाब्दबोधः घटादिपदा

नाङ्कार्यान्वितघटादिबोधेसामर्थ्यावधारणात् कार्यताबोधम्प्रतिचलिङ्गादीनांसामर्थ्यात्तदभावा

त्तशाब्दबोधइतिकेचित्तन्न प्रथमतः कार्यान्वितघटादौशक्त्यवधारणेपि लाघवेनपश्चात्तस्यपरित्या

गौचित्यात् अतएवचैत्रपुत्रस्तेजातः कन्यातेगर्भिणीत्यादौ मुखप्रसादमुखमालिन्याभ्यांसुखदुःखे

अनुमायतत्कारणत्वेनपरिशेषाच्छाब्दबोधन्निर्णीयतद्धेतुतयातंशब्दमवधारयति तथाच ॥ ९ ॥

स्मारकशक्त्यभावेनस्मारकशक्त्याकार्यत्वोपस्थापकलिङ्गादिपदाभावान्नभूतलेघटइत्यादितः शाब्दबोधइतिभावः लाघवे

नेति कार्यत्वान्वितघटशाब्दत्वापेक्षयाघटाशाब्दत्वस्यकार्यतावच्छेदकत्वेलाघवेनेत्यर्थः अतएवकार्यत्वाविषयकबोध शम॰

म्प्रतिपदानांहेतुत्वादेवतत्कारणत्वेनसुखदुःखयोःकारणत्वेनतद्धेतुतयातादृशशाब्दबोधेहेतुतया ॥ ९ ॥ ९ ॥ १२६

देवदत्तसमवेतसुखंवाक्यबोधजन्यंतदितरसामग्रीशून्यत्वेसतिसुखत्वात् सुखादिजनकीभूत

बोधोमदुच्चरितानुपूर्वीवाक्यजन्यः मदुच्चरितवाक्यान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् ॥ टि॰प॰ १॥

रा॰॥ अतिरिक्तकालेनिकालातिरिक्तद्रव्यसत्वेउक्तप्रतीतेर्दिग्विषयकतानयुज्यतेदिशोनुल्लेखात्कालपदस्यदिगर्थकताचलक्षणांविनानसं
भवतीतितत्स्वीकारेमुख्यार्थपरित्यागापत्तेरितिभावः॥४५॥ मूलेअसाधारणंनिमित्तमित्यस्यतादृशवृत्तित्वावच्छिन्नंप्रतिनिमित्तकारणमित्यर्थोनसं
भवतितथाविधहेतुतायांमानाभावात्तत्पदस्यप्रयोजकार्थकतांस्फुटयतिज्येष्ठइत्यादिनाभावइत्यंतेनप्रमाणमिति प्रमाणंलक्षणपरंइतिविल

॥ दि॰॥ इत्यन्त्वेति अतिरिक्तकालसिद्धौचेत्यर्थः सम्यगिति कालःसर्ववानितिप्रतीतेरतिरिक्तकालविषयकत्वस्योचितत्वादितिभावः॥
॥४५॥ परत्वबुद्धेरिति ज्येष्ठेपरत्वप्रत्ययः कनिष्ठेचापरत्वप्रत्ययः सचपरत्वापरत्वगुणविशेषाधीनः परत्वापरत्वेचसासमवा-
यिकारणकेभावकार्यत्वात् असमवायिकारणञ्चतयोः कालपिण्डसंयोगएवेतिपरत्वापरत्वयोरसमवायिकारणसं
परत्वा

मु॰॥ इत्यञ्चतस्याश्रयत्वमेवसम्यक्॥४५॥ प्रमाणान्तरन्दर्शयति परापरत्वधीहेतुः क्षणादिःस्यादु
पाधितः परत्वबुद्धेरसाधारणनिमित्तङ्कालएव परत्वापरत्वयोरसमवायिकारणसंयोगाश्रयो॥॥९

योगाश्रयतयाकालसिद्धिरितिभावः परत्वापरत्वयोर्नित्यस्यैववक्तुमुचितत्वेपितद्बुद्धिपर्यन्तानुधावनङ्कालिक
परत्वापरत्वयोः प्रमाणन्दर्शयितुम् [illegible]पिण्डगतरूपादेवपरत्वापरत्वासमवायिकारणत्वमस्त्वितिवाच्यम्॥
कालिकपरत्वापरत्वयो[illegible]ष्वप्युत्पत्त्याव्यभिचारात्॥ ९ ॥ ई ॥

क्षणप्रतीत्यैवकालिकपरत्वापरत्वयोः सिद्धिस्तादृशप्रतीतेः दिक्कृतपरत्वादिविषयकत्वासंभवादितिभावः प्रत्यक्ष[illegible]विषयस्यकारण॥
तयाविषयप्रयोजकतया॰ स्पर्शत्वेन्यस्यप्रयोजकतावसेया व्यभिचारादिति यद्यपिस्पर्शस्यकारणत्वेनवायुपरत्वादौव्यभिचारस्तथापिसं
ख्यादिकमादायविनिगमनाविरहादनंतगुणानांतथात्वापत्त्याकॢप्तस्यकालसंयोगस्यैवतथात्वमुचितमितिभावः तथात्वेन निरुक्तासमवायि
कारणसंयोगाश्रयत्वेनेत्यर्थः विरुत्वेति अनेकधर्मावच्छिन्नवोधकत्वमेवव्यवहारगतोविरोधः॥

रानानहीति घटत्वादीनामविरोधो नित्यव्यवहारो नेकधर्मावच्छिन्नबोधकत्वरूपविरोधपरिहारायैव एवमुत्तरत्रापीति मंतव्यम् एकस्मिन्नित्यनंतरं विरु।
का॰मु॰ रानानहीति घटत्वादीनामविरोधो नित्यव्यवहारो नेकधर्मावच्छिन्नबोधकत्वरूपविरोधपरिहारायैव एवमुत्तरत्रापीति मंतव्यम् एकस्मिन्नित्यनंतरं विरु।

दि॰रा॰ त्वेनिपूरणीयं द्रष्टव्यमिति इदं च नमूलकारसंमतं तथा सत्युपाधीनां कालघटितपरंपरासंबंधेनैव आधारता घमन्यस्य सोपगंतव्यतया गौर

९१ वापत्तेः साक्षादधिकरणत्वोपगमस्य नानात्व क्लिप्तत्वदनंतपदार्थापि कालिकसंबंधत्वकल्पनाप्रयुक्तगौरवप्रसक्त्वादिति ध्येयम् ॥ निरु

दि॰॥ अत एव पृथिवीपिण्डसंयोगस्य न तत्र कारणत्वम् पृथिव्यसंयुक्तपदार्थेपि परत्वापरत्वयोरुत्पादेन व्यभिचारात् ननु तथाप्याका
शादिगात्ममनोभिः पिण्डसंयोगस्य तथात्वं स्यात् किं कालकल्पनयेत्यत आह लाघवादिति आकाशदिग्भ्यां पिण्डसंयोगस्य तथा
त्वेजीवात्मभिः प्रत्येकं विनिगमनाविरहादात्ममनः स्वनंतत्वाच्च तथात्वं ङ्क्तिनु लाघवादतिरिक्तः काल एव तथात्वेन कल्प्यत इ
तिभावः ननु यदि काल एक एव न दा क्षणत्वकालादिना नाव्यवहारस्तत्र नस्यात् नचैकस्मिन्नेव घटे घटः कलशः कुम्भ इति।
व्यवहारवदत्रापि क्षणादिनानाव्यवहारे बाधकाभाव इति वाच्यम् एकस्मिन्विरुद्धनानाव्यवहारायोगात् नहि घटत्वकलशत्वा

मु॰॥ लाघवादतिरिक्तः काल एव कल्प्यत इतिभावः नचैकस्य कालस्य सिद्धौ क्षणदिनमासवर्षादि समयभेदो
नस्यादित्यत आह क्षणादिः स्यादुपाधितः कालस्त्वेकोप्युपाधिभेदात्क्षणादिव्यवहारविषयः ॥ ९ ॥

दिकम्मिथो विरुद्धं क्षणत्वदिनत्वादिकं तु विरुद्धमेव नहि क्षणं दिनमिति प्रतीतिरस्तीत्याशङ्कते नन्वेकस्येति समयभेदः स
मयभेदव्यवहारः विभिन्नव्यवहारविषयमिति यावत् एकस्मिन्विरुद्धनानाव्यवहारविषयत्वाभावादिति भावः उपाधि।
भेदादिति तथा चैकस्य कालस्य किञ्चिद्धर्मविशिष्टस्य क्षणत्वम् किञ्चिद्धर्मविशिष्टस्य दिनत्वं न तु केवलस्येति भावः इ राम
दमुपलक्षणम् तादृशोपाधीनामेव क्षणत्वादिव्यवहारविषयत्वं न तु महाकालस्येत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ ९ ०॥० ९ ॥ ९१
कैति स्वजन्यविभागप्रागभावेत्यर्थः प्रतिक्षणमिति द्वितीयतृतीयचतुर्थक्षणेषु क्रियांतरोत्पत्तिमंतरा क्षणनिर्वचनसंभवेपि पंचमक्षणो
पाधेः क्रियांतरोत्पत्त्यैव निर्वाहात्प्रतिक्षणमित्युक्तम् स्वजन्येति स्वपदं पूर्वतत्तत्क्रियाव्यक्तिपरं स्वजन्यविभागनाश्यत्वनिवेशे प्रयोजनमाह॥

ना॥ नैवेति त्रिक्षणेति इदंचउत्तरदेशसंयोगेनचतुर्थक्षणेसर्वत्रविभागनाश इत्यभिप्रायेण अन्यथागगनादिगतविभागस्यध्वंसादिवदविनाशित्वापत्ते
रिति भावः त्रिक्षणवृत्तित्वेपीत्यस्यनक्षतिरित्यग्रतनेनान्वयः विभागेस्वजन्यत्वनिवेशप्रयोजनमाह यत्किंचिदिति तथात्वेपित्रिक्षणवृत्तित्वेपिनातिप्र
संगइति पूर्वसंयोगनाशेस्वजन्यविभागजन्यत्वाप्रवेशे स्वजन्यत्वाप्रवेशेचपूर्ववदतिप्रसंगोनेत्यर्थः संदर्भेति ननुतृतीयक्षणेउपाधिद्वयस्यापिसंभवे
दि॥ स्वजन्येति स्वंक्रिया घटगतैकक्रियानाशोत्तरोत्पन्नतद्गतक्रियान्तरजन्यविभागप्रागभावविशिष्टस्य प्रथमकर्मणः क्षणाचतु
र्थावस्थायिनः क्षणत्वापत्तिरतः स्वजन्येति नन्वेवम्प्रथमक्षणे क्षणत्वव्यवहारोपपादनेपि द्वितीयक्षणेकथन्तदुपपादनन्तत्र
क्रियाजन्यविभागोत्पत्त्या विभागप्रागभावासम्भवात् नचद्वितीयक्षणोत्पन्नक्रियान्तरस्यैवनिरुक्तविशिष्टस्यतत्रक्षणत्व
मितिवाच्यम् प्रतिक्षणक्रियोत्पत्तौ मानाभावात् अतस्तत्रापिक्षणव्यवहारोपपादकमुपाधिमाह पूर्वसंयोगेति स्वजन्यवि
भागनाश्यपूर्वसंयोगविशिष्टस्वजन्यविभाग इत्यर्थः तेनस्वजन्यविभागस्ययत्किंचित्पूर्वसंयोगविशिष्टस्यद्वित्रिक्षणात्व

मु॥ उपाधिस्तुस्वजन्यविभागप्रागभावावच्छिन्नकर्म पूर्वसंयोगावच्छिन्नविभागोवा पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नो
((त्तरसंयोगप्रागभावो वा॥

त्तिनेपि यत्किंचिद्विभागस्यस्वजन्यविभागनाश्यपूर्वसंयोगविशिष्टस्यतथात्वेपिनक्षतिः तृ
तीयक्षणेतदुपपादकमुपाधिमाह पूर्वसंयोगना[illegible]वच्छिन्नोत्तरसंयोगप्रागभावोवेति स्वजन्यविभागजन्यपूर्वसंयोग
नाशावच्छिन्नस्वजन्योत्तरसंयोगप्रागभावइ[illegible]न्नातिप्रसङ्गः क्वचित्पुस्तके पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नविभागोवेतिपा
ठः सचप्रामादिकः प्रथमद्वितीयचतुर्थक्षणेष्वेकैकोपाधेरेवाभिहिततया तृतीयक्षणेउपाधिद्वयाभिधानेसन्दर्भविरोधापत्तेः
तएकमात्राभिधानेन्यूनतास्यादिति द्वयमप्युक्तं इतरत्रएकैकोपाधेरेवसत्त्वादेकैकमेवोक्तमितिनैतावतासंदर्भविरोध इत्यतआह उत्तरेति एवकारेण
पूर्वसंयोगनाशव्यवच्छेदः तथाचोत्तरसंयोगोत्पत्तिक्षणेपिविभागस्तिष्ठत्येवेति भावः स्वनाशकेति उत्तरसंयोगोत्तरंक्रियानतिष्ठतीति लाभायैतदभिहि
तं लाघवेनस्वजन्यत्वस्यैववक्तुमुचितत्वात् नचपूर्वसंयोगनाशस्यैवोत्तरसंयोगजनकत्वमितिवाच्यम्॥

का·मु रा॥ तथासति क्रियाविगमेपि तदुत्पत्त्यापत्तिः संयोगविभागयोरनपेक्ष्यकारणं कर्मेति सूत्रविरोधापत्तेश्चेति तादृशकर्मेति विभागप्रागभावाद्यवच्छिन्नकर्मेत्यर्थः इद
दि·रा· मुपलक्षणं उत्तरसंयोगप्रागभावादेरप्यसत्वादित्यपि बोध्यम् तदधिकरणेति नन्वदमुत्पत्त्यसमानपरार्थपरं अधिकरणत्वमाधेयत्वाद्द्वयं च कालिकेन व्याप्यत्वं च दे।
९२ शिकस्वरूपेण बोध्यं तथा च यदधिकरणक्षणावृत्तित्वस्याव्याप्यायत्समयवृत्तिध्वंसप्रतियोगिनानास्य तत्समयवृत्तित्वमुत्पत्तिरित्यर्थः अत्र च यदधिकरणसम
येत्युक्तौ तद्घटाधिकरणमहाकालादिवृत्तित्वस्यैव तदुत्पत्त्ये समयवृत्तिध्वंसप्रतियोगिपूर्वविनष्टघटादौ सत्वेन व्याप्तिभंगः स्यादिति क्षणत्वेनैव समयो निवेश
नीय इति भावः स्ववृत्तीति अत्र स्वपदद्वयं यत्समयवृत्तित्वमुत्पत्ति[illegible]भिमतं तत्समयव्यक्तिपरं कालावृत्तित्वं तादृशकालवृत्तित्वसामान्याभा[illegible]स्वेन न स्वपदेन।
दि॥ उत्तरसंयोगस्यैव विभागनाशकतायाः सिद्धान्तसिद्धत्वाद्वा निरुक्तोपाधेः क्षणद्वयावस्थायिनः क्षणत्वायोगाच्च यद्विलक्षणत्व प्राम ध्या
प्रहस्तदापूर्वसंयोगनाशस्यैव विभागनाशकत्वाभिप्रायेण संयोजनीयः चतुर्थक्षणे तमाह। उत्तरसंयोगेति स्वनाशकोत्तरसंयोग इत्यर्थः तेनस
वैस्यैव संयोगस्योत्तरसंयोगतया न हि शिष्टकर्मणः क्षणचतुष्टयावस्थायिनः क्षणत्वापत्तिर्निरस्ता नन्वेनादृशक्षणलक्षणं महाप्रलयात्म।
मु॥ उत्तरसंयोगावच्छिन्नइत्यर्थः वा नन्वेवोत्तरसंयोगानन्तरं क्षणव्यवहारो न स्यादिति वाच्यम् कर्मोत्तरस्यापि सत्वा
((दिति॥
कक्षणेऽव्याप्तत्वं तत्र तादृशकर्माभावात् न च महाप्रलयस्य क्षणत्वाभावदृष्टत्वेवेति वाच्यम् तत्रापि क्षणव्यवहा
रस्य सत्वात् अन्यथा महाप्रलयोत्पत्तौ उत्पत्तिलक्षणस्य तदधिकरणक्षणावृत्तित्वव्याप्यस्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिताकसमयवृ
त्तित्वरूपस्याव्याप्त्यापत्तेः॥१॥ द्वितीयक्षणाद्युपादानसंभवः अन्यथा द्वितीयादिक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वं चित्पूर्वकालावृत्तित्वस्योत्पन्नघटादौ स राम·
त्वेन तस्य द्वितीयादिक्षणवृत्तित्वस्याप्युत्पत्तित्वप्रसंगात् तादृशाभाववैशिष्ट्यं स्ववृत्तित्वे सामानाधिकरण्यसंबंधेन बोध्यम् ननु मूले महाप्रलये ध्वंसरू ९२
पसमये नैव क्षणव्यवहार उपपादनीय इत्युक्तं तन्न संगच्छते ध्वंसस्य क्षणत्वे सृष्टिकालेपि ध्वंसरूपस्थूलकालस्य क्षणत्वेन व्यवहारापत्तेः यदि च च।
रमध्वंसव्यक्तेरेव तद्व्यक्तित्वेन क्षणत्वं नान्यध्वंसस्येत्युच्यते तदा कुतो नान्यध्वंसस्य तद्व्यक्तित्वेन क्षणव्यवहारविषयता चरमध्वंसस्यैव तथात्वमि
त्यत्र बीजालाभ इत्यतो यथा नान्यध्वंसस्य तद्व्यक्तित्वेन क्षणव्यवहारविषयत्वं तथा विशेषणं प्रदर्शयति स्ववृत्तीति तादृशसमयश्चरमध्वंस एवेति

ए॥यत्रोत्तरकालइति दूरं स्जन मितिभ्रमानंतरं नेदं रजतमितिवाधनिश्चयादेवपूर्वतनप्रतीतेर्भ्रमत्वंकल्प्यतेनतूत्तरकालेवाधनिश्चयाभावे अन्य
तादिविषयकप्रतीतीनामपिभ्रमत्वकल्पनापत्त्याशून्यवादापत्तेरितिभावः दूषणांतरमाहेति तथाचधूमोयदिवन्हिव्यभिचारीस्यात्तर्हिवन्हिजन्योनस्या
तितर्केणव्यभिचारज्ञानप्रतिवन्धकवत्तमोयदिद्रव्यंनस्यात्तर्ह्यल्पज्ञानन्तावयवसमवेतंस्यादितितर्केणद्रव्यत्वज्ञानप्रतिवंधसंभवात् क्रियादिहे
दि॥ननुप्रतीतेर्भ्रांतित्वंतत्रैवस्वीक्रियतेयत्रोत्तरकालेवाधज्ञानंप्रकृतेचतमोनचलतीतिउत्तरकालेवाधज्ञानाभावात्कथंप्रतीतेर्भ्रांतित्व
मित्यतोदूषणांतरमाह तमसइति अवयवादीत्यादिनाउत्पत्तिध्वंसपरिग्रहः यत्वारोपितंनीलरूपंतमइतिकदलीकारमतमतत्रइहयं
धकारइतिप्रतीतेरपिभ्रमत्वापत्तेः तमोनीलंनतु नीलिमेतिप्रत्ययाच्च ननुतमसोऽतिरिक्तत्वेपिसुवर्णस्यातिरिक्तस्यद्रव्यस्यसत्वान्नव
त्वव्याघातस्तत्र वक्ष्यत्वे यतश्चाहसुवर्णस्येति वक्ष्यतइति तेजोनिरूपणावसरइतिशेषः॥अकं इति रूपरसगंधस्पर्शाः संख्याः
सु॥तमसोतिरिक्तद्रव्यत्वेऽवयवादिकल्पनागौरवंस्यात् सुवर्णस्ययथातेजस्त्वंतथाविस्तयाग्रेवक्ष्यते॥३॥गुणान्विभज
ते इत्यादयगुणारूपंरसोगंधस्ततः परम॥३॥स्पर्शःसंख्यापरिमितिःपृथक्त्वंचततःपरंसंयोगश्चविभागश्चपरत्वंचापरत्वक
म॥४॥वुद्धिःसुखंदुःखमिच्छाद्वेषोयत्नोगुरुत्वकम् द्रवत्वंस्नेहसंस्कारावदृष्टंशब्दएवच॥५॥एतेगुणाश्चतुर्विंशतिसंख्याकाः क
परिमाणानिपृथक्त्वंसंयोगविभागौपरत्वापरत्वेवुद्धयःसुखदुःखेइच्छाद्वेषौप्रयत्नाश्चगुणाइतिविभाग((णादेनकणठतश्चशब्देनचदर्शितः॥
सूत्रेसप्तदशकंठेनोक्ताः चशब्देनसूत्रस्थचशब्देनगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारधर्माधर्मशब्दाःसमुच्चिताः तेचसर्वेसकलतयाचतुर्विंशतिगुणाइत्यव
ताः ननुचतुर्विंशतौकिंनामगुणत्वंनचजातिविशेषस्तत्रप्रमाणाभावादित्यतआह तत्रेति गुणोष्विन्यर्थः अग्रेगुणनिरूपणावसरेवक्ष्यतइ
द्रव्यकर्मभिन्नसामान्यवतियाकारणतातासा किंचिद्धर्मावच्छेद्याकारणतात्वादित्यनुमानंगुणत्वजातौप्रमाणमितिभावः एतत्तत्वंतत्रैव
नापितमसोनद्रव्यत्वसिद्धिरितिभावः नचैवंधूमेनवन्ह्यनुमितिरपिनस्यात् वन्हिर्यदिपर्वतेनवृत्तिःस्यात् तर्ह्यल्पज्ञानंतावयवसमवेतःस्यादि
नुमितिप्रतिवंधसंभवादितिवाच्यंप्रत्यक्षसिद्धम् हानसीयवन्ह्यारंभकपरमाणूनांल्पज्ञत्वात्नचवह्न्यारंभकपरमाणूनांल्पज्ञत्वेपिपर्वते

रा॰॥ महदारब्धत्वेन तदीयावयवविषयत्वमपि नाशानामेकमेव पररामाणुभिरेव पर्वतीयवद्यारंभसंभवात् नमः परमाणूनां काप्यत्कृष्टत्वात् नचतमोऽसमवेतत्वमेवस्यादित्यर्थः इद
त्वनयासतिनिरवयवत्वेनतमसोनाशासंभवादितिभावः इहेति जलादावित्यर्थः भ्रमत्वापन्नेरिति जलादौ भ्रमप्रकारीभूतनीलरूपविषयत्वंचदे॰
वः॥ ३॥ एकतयेति एकसंख्यावत्तयेत्यर्थः तेनगंधरूपादीनामैक्यासंभवेपिनक्षतिः संख्याचात्र विषयतया अपेक्षाबुद्धिरूपासम
स्नानंगीकारादिति इत्यनुमानमिति नन्ववच्छेदकावच्छेदेनसाध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वेवाधः गंधादिनिष्ठसमवायसंबंधावच्छिन्नकार्यतानिरूपितत्
वादिसमवेतद्रव्यत्वसंबंधावच्छिन्नगंधादिनिष्ठकारणतायामतिप्रसक्तत्वेनगुणत्वावच्छिन्नत्वात् सामानाधिकरण्येनतयात्वेचतुर्विंशतिगुणे॥
दि॰॥ प्रत्यक्षसिद्धेति चलनाकारानुगतप्रत्ययवेद्येत्यर्थः॥ ६॥ अधिकतयेति कर्मविभाजकोपाधिभिर्भ्रमणत्वादिभिः॥
मूलेगमनादेवेति अथैवमुत्क्षेपणादीनामपिगमनेंतर्भावात् गमनादेवलाभेउत्क्षेपणत्वादिभिरपिविभागोनुचितः नहि

मु॰॥ तत्रगुणत्वजातिसिद्धिरग्रेवक्ष्यते। ४।५। कर्माणिविभजते उत्क्षेपणंततोऽपक्षेपणमाकुंचनंतथा प्रसार
णंचगमनंकर्माण्येतानिपंचच। ६। कर्मत्वजातिस्तुप्रत्यक्षसिद्धा एवमुत्क्षेपणत्वादिकमपि। ६। ननुभ्रमणादिक
मपिपृथक्कर्म अधिकतयाकुतोनोक्तमत आह भ्रमणमिति भ्रमणंरेचनंस्पंदनोर्ध्वज्वलनमेवच तिर्यग्गम २
नमप्यत्रगमनादेवलभ्यते
उत्क्षेपणादौगमनत्वंनानुभाविकमूर्ध्वमधश्चप्रक्षिप्तलोष्ठादावूर्ध्वंगच्छत्यधोगच्छतीतिप्रत्ययादि॰
तिचेन्न स्वतंत्रेच्छस्यमुनेर्नियोगपर्यनुयोगानर्हत्वादिति। ७। ९। कारणतैवपक्षीकर्तव्यातस्याएवानतिप्रसक्तगुणत्वावच्छिन्नत्वसंभवात् स्याम॰
चाप्रसिद्धेर्वगुणत्वेनकिंचित्कार्यंप्रत्यपिसकलगुणानामकारणत्वात् तथाचपक्षाप्रसिद्धिः नचगुणप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नंप्रत्येवगुणत्वेनकारणत्वात्तत्राप्र २
सिद्धिरितिवाच्यम प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नंप्रतिविषयत्वेनसामान्यतः तत्तद्व्यक्तिप्रत्यक्षत्वेनतत्तद्व्यक्तित्वेनविशेषतश्चकार्यकारणभावेनैवोपपत्त्याघटप्रत्यक्ष
त्वर्णघटप्रत्यक्षत्वैत्रावलो किनमैत्रनिर्मितघटप्रत्यक्षत्वाद्यनंतमध्यवर्तिधर्मावच्छिन्नकारणताकल्पनेप्रयोजनविरहादितिचेन्नज्ञायमानलिं॰
कनरणतावादिमताभिप्रायेणैवतदभिधानात् इदंद्रव्यंगुणादित्यनुमितोवह्न्यनुमितौधूमत्वेनेवगुणत्वेनसकलगुणानांकारणतायाआवश्यकत्वात् कर्म
॥ न्यथागुणत्वंहेतुतावच्छेदकमितिभावः। ४।५।६। गमनादेवेति॰॥